

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы –
Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ және ҒЫЛЫМ ТІЛІ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

International scientific and theoretical conference
«AKHMET BAITURSYNULY and THE LANGUAGE OF SCIENCE»
will be held, dedicated to the 150th anniversary of the founder of Kazakh linguistics,
Teacher of the nation – Akhmet Baitursynuly

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ и ЯЗЫК НАУКИ»,
посвященной 150-летнему юбилею основателя казахского языкознания,
Учителя нации – Ахмета Байтурсынулы

ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Каз
А 95

Бас редактор

А. Фазылжан – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры

Пікір жазғандар:

А. Алдаш – филология ғылымдарының докторы, профессор

Ә. Әміров – филология ғылымдарының кандидаты

Редакция алқасы:

ф.ғ.д., профессор Н. Уәли, ф.ғ.д., профессор Ж. Манкеева,
ф.ғ.д., профессор З. Базарбаева, ф.ғ.д., профессор А. Алдаш,
ф.ғ.д., профессор М. Малбақов, ф.ғ.д., профессор Қ. Рысберген,
ф.ғ.д., профессор Б. Момынова, ф.ғ.д., профессор Қ. Күдерінова,
ф.ғ.д., А. Жаңабекова, PhD доктор Е. Маралбек, ф.ғ.к. С. Құлманов,
ф.ғ.к. А. Әмірбекова, ф.ғ.к. Д. Пашан, ф.ғ.к. Н. Әміржанова

Жауапты шығарушылар:

С. Құлманов, Н. Әшімбаева, Н. Шүленбаев, А. Бисенғали,
А. Омарова, Ж. Ескендір

А 95 «Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖК «Асыл», 2022. – 400 бет.

ISBN 978-601-269-161-0

Жинақ 2021-2022 жылдары орындалған «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» (OR11465483) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы аясында шығарылды.

Жинаққа қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. Материалдар жоғары оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми зерттеу институттары қызметкерлеріне, PhD докторанттар мен магистранттарға арналады.

ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Каз

ISBN 978-601-269-161-0

© А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, 2022

АЛҒЫ СӨЗ

Ахмет Байтұрсынұлы – көрнекті лингвист-ғалым, қазақ тіл білімі мен ұлттық әдебиеттану ғылымының, журналистикасының, қазақ радиосының негізін салушы, алғашқы әліппенің авторы, ұлттық әліпби мен емле реформаторы, қазақ ғылымы мен білім беру жүйесін академиялық жолмен ұйымдастырушы, қазақ филологиясының тұңғыш профессорларының бірі, ақын, философ, мәдениеттанушы, саясаткер, идеолог, педагог, өнертанушы, XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларын тәрбиелеген ағартушы ғалым, қазақ руханияты тарихындағы аса ірі тұлға, қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының, сонымен бірге осы заман ұлт зиялылары мен ұлтшылдарының рухани көсемі. Ғалымның ұшан-теңіз еңбегі ұлт жүрегінен орын тауып, халқы «Ұлт ұстазы», «Ұлттың рухани көсемі» деген ардақты ат берді.

Ғалымның 150 жылдығы ЮНЕСКО деңгейінде тойланды. Бұл мерейтойдың әлемдік деңгейде аталуы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын тың әдіс-тәсіл, заманауи қосалқы құралдарды қолдана отырып, жаңа ғылыми тұжырым мен бағыттар тұрғысынан зерттеу ісін жандандырды. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы мен тұлғасын тануға арналған отандық және шетелдік ғалымдар мен ізденушілердің ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық, ғылыми-көпшілік, ғылыми-танымдық, жалпы ақпараттық сипаттағы зерттеу материалдары жыл бойы өткен түрлі ғылыми ой алаңы мен қоғамдық іс-шараларда таныстырылып, талқыланып, БАҚ арқылы кәсіби ортада, сол сияқты қалың бұқара арасында да кеңінен насихатталды. Тұлғатанудың бір саласы ретіндегі «Ахметтану» ғылымы тың дерек, мағлұмат, ойқорытындылармен толықты.

Ғұлама ғалымның атын иеленіп отырған Тіл білімі институтында 2020 жылы ашылған «Ахмет оқулары» алаңы аясында бірнеше халықаралық ғылыми-теориялық конференция, семинарлар мен дәрістер циклі ұйымдастырылды. Ғылым ошағында Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын зерттеу мақсатында жуырда ашылған «Ахметтану» бөлімі жемісті жұмыс жасап келеді. «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы және тәжірибесі» атты жоба аясында Ресей, Әзербайжан мемлекеттеріне экспедициялар ұйымдастырылып, Ахмет Байтұрсынұлының бұрын-соңды жарияланбаған бейнежазбасы елімізге әкелінді. Институт ғалымдары Ұлт ұстазын насихаттау барысында Париж, Стамбул, сондай-ақ еліміздің бірқатар қалаларында, мектептер мен лицейлерде, жоғары оқу орындарында баяндама жасады.

Ұлы ғалым қазақ жазуы мен терминологиясын тыңнан түзіп жасап, заманауи қазақ ғылым тілінің соны соқпағын салған бастаушысы, тілді жаңғырта да жаңарта білген ұлы реформатор болды. Сондықтан да бүгінгі Жаңа Қазақстан жағдайында тілді жаңғырту мен оны реформалау барысында ұлы ғалымның мұрасын зерттеу, кеңінен насихаттау – Институт ұжымының қасиетті ғалымдық борышы әрі жауапты міндеті.

Бұл жинаққа Институтта 2021-2022 жылдары «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» (OR11465483) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша орындалған зерттеу жобасының материалдары негіз болды. Сонымен қатар Қазақстан, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан ғалымдарының Ахмет Байтұрсынұлының тұлғасына, ғылыми шығармашылығына, әліпби, жазу, ағарту, аударма және т.б. мәселелерге, салалық терминология, лексикология, лексикография, грамматика, ономастика, этнолингвистика, қолданбалы лингвистика, корпустық лингвистика және т.б. салаларға арналған қазақ, ағылшын, орыс, қырғыз тілдеріндегі заманауи да мазмұнды ғылыми мақалалары енгізілді. Бұл материалдар «Ахметтану» ғылымында тың зерттеулерге, ғалым мұрасын насихаттауға жол ашары сөзсіз.

АНАР ФАЗЫЛЖАН

филология ғылымдарының кандидаты

ӘБДИМАНҰЛЫ Ө.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Халықаралық Айтматов академиясының,
ҚР Журналистика академиясының академигі*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ҰСТАЗЫ

Аңдатпа. Ахмет Байтұрсынұлы – бір басында сан-саналы біліктілік тоғысқан телегей теңіз энциклопедиялық білім иесі. Тіл ғылымы бағытындағы алғашқы қадамын Ахмет Байтұрсынұлы тіліміздің дыбыстық жүйесін зерттеуден, дыбысқа сәйкес әліппе жасаудан бастады. Ахан мысалдан ұлт санасын оятар ділгір қажеттілік тауып, «алыстан сермеп, жақыннан тербеген» терең тәлімімен көзі қарақтының көкірек көзін ашты. Ғалым еңбегінде асыл сөз-әдебиеттің басты қасиетін тап басқан «Сөз өнері» ұғымын тұңғыш ғылыми айналымға енгізді.

Түйін сөздер: әдебиет, тіл, термин, әдебиеттанушы, ұлтшыл.

Аннотация. Ахмет Байтұрсынұлы – обладатель телегеологического морского энциклопедического образования с многочисленными квалификациями. Свой первый шаг в направлении науки о языке Ахмет Байтұрсынұлы начал с изучения звукового строя нашего языка и создания алфавита по звуку. На примере Акхана учитель нашел потребность пробудить народное самосознание и открыл глаза слепым своим глубоким учением «раскачиваясь издали и не подбирая близко». Ученый ввел в первый научный оборот понятие «Искусство слова», открыв в своем творчестве главное качество благородного слова-литературы.

Ключевые слова: литература, язык, термин, литературовед, националист.

Annotation. Ahmet Baitursynuly is the owner of a telegeological marine encyclopedic education with numerous qualifications. Ahmet Baitursynuly began his first step towards the science of language by studying the sound structure of our language and creating an alphabet according to sound. On the example of Akhan, the teacher found the need to awaken the people's self-consciousness and opened the eyes of the blind with his deep teaching «swinging from afar and not picking up close.» The scientist introduced the concept of «Art of the word» into the first scientific circulation, discovering in his work the main quality of the noble word-literature.

Key words: literature, language, term, literary critic, nationalist.

XX ғасырдағы қазақ тарихындағы қайраткерлік болмысы мен салқар санаткерлігі көзге айрықша шалынатын азаматтық тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы. Біздің баяндамамыздағы басты мақсат – Ахмет Байтұрсынұлы кемелділігінің бүтін бітімдік тұтастығын толыққанды таныту.

Ахмет Байтұрсынұлы – бір басында сан-саналы біліктілік тоғысқан телегей теңіз энциклопедиялық білім иесі, қиындыққа толы тартысты ғұмырында отаршылдықтың қапасында қалған қалың елін жарқын болашаққа жеткізуден басқа бақыт бар деп білмеген, күрескерлік рухты кеменгерлікпен біріктіре білген бірегей елтұтқа – тұлға!

Ә, дегенде-ақ назарға ілігетін бір сипат – Ахмет Байтұрсынұлының бүкіл тірлік-тынысы, адамдық болмысы, ең алдымен, азаттық ұғымымен астасып жататындығы. Ол – жеке бас, жеке адам бостандығының жоқтаушысы емес, түгел жұрт, тұтас ел тәуелсіздігінің ту ұстаушысы. Жалпы, XX ғасырдағы саяси күреспен мазмұдалған азаттық қозғалыстың бастауында тұрған қайраткерлердің рух-тұлғасы осы Ахан.

Ахмет Байтұрсынұлының тұғырлы тұлғасын, ұлттың рухани ұстазы ретіндегі көшбасшы көсемдігін бәрінен бұрын оның қоғамдық-әлеуметтік қызметтері айқындайды. Солардың ең

бастысы – ұлт санасын оятып, бостандыққа ұмтылдырған отаршылыққа қарсы азаматтық күрес, тәуелсіз мемлекет, егеменді ел қалыптастыру жолындағы қайраткерлік қызмет!

Алға қойған ұлы мақсаттарға оқусыз, білімсіз қол жеткізуге болмайтындығы бесенеден белгілі. Сондықтан да, Ахаң қайраткерлігі ағартушылықтан бастау алады. Ал, оқып, білім алу үшін халықтың өзіндік жазуы, қажетті оқу құралдары, ұлттық мектептері болуы керек. Ахаң «Алла!» деп, ағартудың ақ жолына түскен сәтте бұның көбі жоқ болатын. Оларды жолға қою Аханды бәрінен бұрын ана тіліміздің мәселелерімен айналасуға, оны оқу пәні дәрежесіне көтеруге ден қойғызған-ды. Өйткені тіл барлық істің бастауы екендігін, онсыз ешбір білім-ғылымның дамуы мүмкін еместігін ұлы ұстаз жақсы түсінді, жете білді.

Ахаң атқарған ұшан-теңіз рухният істерінің ең зоры – тұңғыш тілші-ғалым ретіндегі қазақ тіл білімін дамытуға қосқан үлесі.

Қазақ тілі туралы ой-пікірлердің Ахаңа дейін де айтылғаны, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап олардың жүйелі сипат алғаны да рас, мұны ешкім де жоққа шығара алмайды. Бірақ ескере кетер бір жайт, ол еңбектердің барлығы да ана тілімізде емес, зерттеліп отырған тіл табиғатына жат тілдерде жазылғандығы. Сондықтан да олардың бірде-бірінде (Ильминский, Мелоранский, т.б.) туған тіліміздің өзіне тән табиғаты түбегейлі ашылған жоқ. Ең бастысы, оларда қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық құрылымдары байырғы замандардан бері қарай бірден-бірге жалғасып келе жатқан үнді-европалық тіл білімінде орныққан дәстүрлі ұғымға, үлгіге негізделді, лингвисталық терминдері де солардан алынды.

Бұның бір дәлелін Елдос Омаровтың «Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми қызметі» атты еңбегінен таба аламыз. Ол: «Ахмет Байтұрсынов өзінің оқу құралдары арқылы тамаша жаңалықтар ашты. Оның жаңалықтары Европа ғалымдары жазған қазақ тілі грамматикаларына қандай түзетулер, толықтырулар енгізілгенін бұл еңбектерді салыстыра қараған адам бірден көреді» [1, 27 б.], – деп, әділін айтқан болатын. Е. Омаров Аханды қазақ тіл білімінің теңдесі жоқ білімпазы деп танып, ол жасаған әліппе, ол жазған грамматикаға қатысты еңбектерді өте жоғары бағалап, олардың қазақ тілі туралы жат жұрт ізденушілері жазған жұмыстардан артықшылығы ғалымның ана тілінің төл табиғатын терең тануында екендігін дәйекті деректермен дәлелдей алды.

Тіл ғылымы бағытындағы алғашқы қадамын Ахмет Байтұрсынұлы тіліміздің дыбыстық жүйесін зерттеуден, дыбысқа сәйкес әліппе жасаудан бастады. Ендеше, Ахаң – қазақ тіл білімінің ана тілімізде зерттелуіне даңғыл жол ашып, туған тіліміздің теориялық тұрғыдан тұғырлы тұжырымдалуының негізін қалаушы, өзінен кейінгілерге жөн-жоба көрсетуші ғұлама ғалым. Ахаң өзіне дейін жат тілдерде сөз болып келген ана тілі мәселелерін туған тілімізде зерттеп, солардың негізінде қазақ тіл білімі атты төл ғылымызды қалыптасыруға өлшеусіз еңбек сіңірді.

Ахмет Байтұрсынұлының салқар санаткерлігіне тән бір сырлы құбылыс – шығармашылық. Бұл құбылыс – негізінен құбылмалы дүниенің дүбірін дәл мезгілінде аңғарып, оны жыр жолдарының мазмұнына жүк еткен поэзиядағы ізденіс жемісі. Ахаң ел азаттығы жолындағы жалаң күрескер ғана емес, сол күрес идеясының әдебиетте көрініс табуының негізін қалап, азаттық сарынның дәстүрлік алтын арқауын жалғаған жалынды ақын, қарымды қаламгер де. Қалай болғанда да, алашшылдардағы азаттық идеяның тұғырнамасын жасаған Ахаң шығармалары екендігі дау туғызбаса керекті. Ел азаттығы жолындағы күреске үндеудің кезеңі пісіп-жетілгенін жете түсінген Ахаң поэзияны санада сарытап болған азатшыл ойларының жүректен жұлқынып шығар рухты үніне айландыра білді.

Алдымен ол күдік пен қудалау құтырынып тұрған заманда көз алдаудың әрекетін жасап, тағылым-танымы ұлтының табиғатына етене жақын мысал жазып, қаламының қарымын бір байқатады. Ахаң мысалдары тәлімдік түйіндерімен ғана емес, перлеленген ой астарындағы азаматтықты аспандатқан өзгеше сарынымен де өзіне тәнті етті. Орыстың атақты мысалшысы И. А. Крыловтан өз шығармашылығына өзек тартып, өрнек алған Ахаң мысалдан ұлт санасын оятар ділгір қажеттілік тауып, «алыстан сермеп, жақыннан тербеген» терең тәлімімен көзі қарақтының көкірек көзін ашты. Сондықтан да 1909 жылы Петербургте жарық көрген «Қырық мысал» атты алғашқы жинағын туған халқы төл туындыдай жатсынбай қабылдады.

В. Г. Беллинский өзінің Крылов шығармашылығына арналған бір еңбегінде оның мысал жанрын дамытуға қосқан үлесін көрсете келіп, творчествосына тән өзіндік ерекшелігін : «Тәрбиелік мәні басым мысалдарды сатираға айландыра отырып, таза орыс мысалын жасады» [2, 155 б.], – дейді. Ендеше әрбір мысалшы өз творчествосында ежелден келе жатқан мысал үлгілерін «таза ұлттық» ете білгенде ғана және сол мысалдардағы пернелей айтылған ой жұрт жүрегін оята алғанда ғана, ұлттық танымға сай шығып, көркемдік биікке көтеріле алады. Осы тұрғыдан алғанда, көзі тірісінде үш рет жарық көрген «Қырық мысал» жинағындағы Ахаң мысалдарын төл туынды санауға әбден болады.

Мысал тарихында әр ел өз ақынын алға шығарғысы келген кездер де болған, бола береді де. Мәселен сонау бір заманда француз Лемонтье жерлесі Лафонтенді ең ұлы мысалшы деп танығысы келсе, ұлы Пушкин: «Бірде-бір француз Лафонтеннен ешкімді жоғары қоюға жүрегі дауламайды, бірақ, меніңше біз Крыловты одан да жоғары қоя аламыз. Бұл екеуі де өз елінің мәңгілік сүйіктісі болып қалады» [3,20 б.], – деп, орыс мысалшысын ұлы мысалшы деп таныған. Олай болса, әлемдік тәжірибеден тәлім алып, озық үлгідегі тәржіма жасаған, мысалға қазақ болмысын, қазақ рухын ұялата білген, сөйтіп таза қазақы мысал туғызған Аханды неге ұлы мысалшылар санатына қоспасқа. Бұған кейбіреулер Ахмет өз жанынан мысал жазған емес, ол тәржімәші деуі мүмкін. Солайы, солай ғой. Бірақ әлгінде ғана сөз қылған Лафонтен де өз жанынан бірде-бір мысал шығармаған, бұрыннан бар нәрсені не аударып, не қайта жазып шыққан. Соған қарамастан француздар оны ұлы мысалшы деп біледі. И. А. Крылов 33 мысалының сюжетін Лафонтеннен алғанын мойындаған, яғни аударған десе де болады. Осы Крыловтан орыс түтілі өзіміз азырқанбаған «ұлы» сөзін Ахаңнан аяп қалғанымыз жөн болмас-ты.

Алғашында мысалдар арқылы ой жеткізудің жолын тапқан Ахаң енді төл туындыларын жарыққа шығаруға талпыныс жасай бастайды. Бұл іс аяқсыз қалмай, 1911 жылы Орынборда «Маса» атты төл өлеңдер жинағы шығады. Біздіңше кітаптың «Маса» аталуында екі түрлі мағына бар. Олар масаның қарекетінен көрініс табады. Ақын өз өлеңдеріне «масаның» ызыңы мен уытын қатар қосып, сол арқылы ұлт санасын оятуға үміт артты.

Отаршылдық қасіретін тартқан халқының жігерін жанудың не түрлі амал-тәсілдерін сын мен сынақтан өткізген Ахаң ұлтты ұйытар, ой-санаға серпіліс әкелер ең өтімді құрал өлең құмар қазақтың жанына жақын құдіретті поэзия екенін жақсы түсінген. Сол тұстағы ортаға тасталар ойдың түп қазығы «Оян, қазақ!» деген ұранға айналған рухты сөз еді. Сол сөзді алғаш ту көтеріп, ұлы ұғымға айландырған, «Аш көзінді оянып!» деп, «Қырық мысал», Маса» кітаптары арқылы елге салмақты ой тастаған Ахаң болатын. «Қырық мысалда» бүкпелей жеткізілген көп жайлар «Масада» өзгеше өрнек тауып, ашық та анық айтылып, қоғамдық санаға ықпал етуге жол ашты. «Қазағым , елім»...

Бұл қазақ поэзиясына Ахаң әкелген өнегесі мол, өрісі кең өзгеше сарын. Оның жаңашылдығы өлеңнің өрнегінде емес, өзегінде. Жұрт көкірегіне қонақтар кесімді пікірді ашық айтып, шерлі жүрекке қасіреттен тұтанар үміт отын жаға білуінде. Ой жадағай айтылмай, өлеңдегі көркемдік пен бейнеліліктен ажарлана түсіп, санаға салар салмағын арттырып, жүректің тереңіне бойлап, көңілді түртіп оятар құдіретімен тәнті етеді. Расын айтқанда, Ахаң арқылы қазақ өлең өлкесіне азатшыл сарын келді. Ол жалғыз келген жоқ, Міржақыптай арналы ағысты ала келді. Азатшыл сарынның арнасы Мағжанмен кеңіп, Берниязбен толықты.

Ұлы Ахаң азатшыл ойды қазақ жырына алғаш болып арқау етсе, елең еткізер өзгеше сарынның сырын алғашқы боп аңғарған ұлы Мұхаң. Ахаң поэзиясының асыл қасиетін тап басып танып айтқан оның мына бір: «Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын. Бұдан кейін Ахаңның атағы жайылып, елдің шын қамқоры екендігі екіншісі біріне мәлім бола бастаған. ...әуелгі ниет қылған бетінен тайынбай, бұрынғыдан ащырақ, күштірек тілмен «Масаны» жазған. Қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұраны «Маса» болатын» [4] деген тұжырымы жоғарғы ойымыздың дәлеліндей.

Қазақтың кешегі-бүгінгі өзге «көсемдерін» қайдам, ал енді Аханды үлкен-кіші, аға-іні түгел сыйлап, тіпті түпкі мақсаттары бірлік танытпайтын қарсыластарының өзі ол кісінің халқына деген адалдығына, ұлты алдындағы ар тазалығына қалтқысыз сеніп, қатты құрметтеген.

Мәселен Ахаңның идеялық қарсыласы болып табылатын Сәкен Сейфуллин қашанда туралыққа жүгініп, тіліп айтар қасиетін танытып, ұстаздың 50-ге толған мерейтойында шындықтың жүзіне тура қарағанды. Әділетті жүректен шыққан сондағы сөздің сығындысы мынау: «Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған, патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. ...өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм иманын сатып жүргенде, Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін ұлтшыл».

Қашанда да қасиетті сөз өнеріне деген адалдығын сақтай білген Сәкен Ахметтің азаматтық тұлғасын асқақтата отырып, ақындық құдіретін бір мысқалда кемітпеген, оған «Қызыл сұңқардың» мына сөздері куә: «Қазақ халқының арын, намысын жоқтап «Маса» есімді өлең кітаптарын жазып шығарды»[5].

Ұлы ұстаздың туған халқына істеген қызметінің үлкен бір арнасы- қазақ баспа сөзін қалыптастыру. Ол өзі аяғынан қаз тұрғызған қазақтың тұңғыш бейресми «Қазақ» газеті арқылы ұлттық баспасөздің негізін қалады. «Қазақ» газеті алғашқы шынайы жалпыұлттық саяси-қоғамдық газет болды. Бұл басылым қазақ зиялыларының саяси орталығы ретінде барлық саяси-әлеуметтік іс-әрекеттердің ұйымдастырушысы да бола білді. Бұл бағыттағы газеттің жеткен жетістігі бас жазушысы Ахмет Байтұрсынұлы басшылығына тікелей байланысты. Өз мақалалары арқылы ол әдебиетші, сыншы, көсемсөзші ғана емес, аса көрнекті саяси қайраткер ретінде де танылды. Сондықтан да, «Қазақ» газетінің ұстанған бағыты, жүргізген күресі Ахмет Байтұрсынұлы есімімен тікелей байланысты.

Әрине, «Қазаққа» дейінгі басылымдар қызметін, әсіресе, «Айқап» журналының елге сіңірген еңбегін жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен де, нағыз қазақ баспасөзінің ұлттық бет-бедері «Қазақ» газетінен басталады десек, артық айтқандық емес. Мұның өзіндік себептері бар. Біріншіден, Ахаңның арқасында таза қазақ тілінде шыққан, қазақ әдеби тілінің қалыптасуына ұланғайыр үлес қосқан «Қазақ». Екіншіден, бас жазушысының ұстанымына сай ұлт тәуелсіздігінің саяси платформасын қалыптастырған «Қазақ». Үшіншіден, қазақ руханиятының жан-жақты өркен жаюының кең көлемдегі кешенді бағдарын болашаққа аманат еткен «Қазақ». Осы үш таған бірлік «Қазақ» газетінің ұлттық болмыс-бітімінің және оның бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлының ұлтын сүйген азаматтығының нақты көрінісі болып табылады. Ендеше Ахаң ақ жол тілеп ашқан «Қазақ» газеті қазақ баспасөзінің мәңгілік көш-басшысы болып қала бермек.

Ахмет Байтұрсынұлы – шыншыл шығармашылық еңбектің иесі ғана емес, сөз құдіретінің құпиясына үңіліп, тылсым сырын ашқан, әдебиет атты асыл өнердің болмысына бойлай білген ғұлама. Алғашында ауыз әдебиетінің жауһар жәдіргерлерін жинастырып, олар туралы тұщымды мақалалар жариялаған Ахаң, кейіннен жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу негізін қалаған ең көрнекті әдебиет зерттеушісіне айналды. Ғалымның сонау 1913 жылы жазған ұлы Абай туралы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы шын мәніндегі абайтанудың негізін қалаған еңбек болып табылады. Ахметке дейін Кәкітай, Әлихандардың жазғандары бар екені рас, бірақ оларда Абай туралы жұртты хабардар ету, ақын өмірін баяндау мақсаты басым түсіп жатады. Ал, Абай ақындығы алғаш рет Ахмет мақаласында жан-жақты талданып, толыққанды ашылғанын мойындауымыз керек. Ондағы таза талғам, айшықты талдау, терең таным абайтанудың әліппесін ашты десек болғандай. Кейінгі Мұхтар даналықпен жалғастырып, қазақ әдебиеттану ғылымындағы жеке салаға айналдырған Абай ақындығын танып-білу Ахаңнан бастау алады. Оның кешеден бүгінге, бүгіннен ертеңге желісін үзбей жалғаса береріне біздің сеніміміз мол.

Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет зерттеу ғылымына қосқан аса зор еңбегі атақты «Әдебиет танытқыш». Бұл енді жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының бастау көзіне саналатын сындарлы дүние. «Әдебиет танытқыш»–қазақ әдебиеттануының негізі болып саналады. Өйткені ол – әдебиет тарихын, әдебиет әдістемесін, әдебиет әдіс-тәсілін, әдебиет ұғым-терминдерін, әдеби жанрлар жүйесін түгел түзген күрделі тарихи-теориялық зерттеу.

Ахаң осы еңбегінде асыл сөз-әдебиеттің басты қасиетін тап басқан «Сөз өнері» ұғымын тұңғыш ғылыми айналымға енгізді. Бұл ұғымның әдебиеттің көркемдік әлемін танып-білудегі атқарған қызметін айтып жеткізу қиын. Ғалым бұл ұғымды айналымға әдебиеттің өзге өнер түрлерінен артықшылығы мен ұлылығының айырымы үшін енгізген. Қараңыз: «... өнердің бәріңде қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгірттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [6,165 б.]. Бұл тұжырым нақтылығымен құнды.

Ұлы әдебиеттанушының осыдан 96 жыл бұрынғы сөз өнері жайлы айтқан ой-пікірлері, ғылыми тұжырымдары, әдеби терминдер қалыптастырудағы ізденістері көп жағдайда бүгінгі күн сұранымдарына да жауап беріп жатуы, эстетикалық таным-білік биіктігін танытса керек. Сөзді көп созбай, тоқ етерін айтқанда, «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының атасына саналар асыл мұра.

Біз жоғарыда қазақ халқының рухани көсеміне айналған Ахмет Байтұрсынұлындай алаш ардағының ұлт үшін еткен ұшан-теңіз еңбегін жалпылай шолып өттік. Мақсат Ахаң болмысының бір қырына ғана назар аударып қоймай, түгел алып, тұтас қамтып көрсету болды. Енді оларды жинақтай келіп, санамалай айтар болсақ, Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасын тануды былайша тізбелер едік. былайша жауап берілген болар еді. Біріншіден, қазақ тілінің әліппесі мен оқулықтарын жазып, білім беруді жолға қоя білген шын мәніндегі алғашқы ағартушы. Екіншіден, араб графикасына негізделген қазақ алфавитін жасап, оқыту әдістемесін түбегейлі түрде жетілдірген ұлттың ұлы ұстазы. Үшіншіден, қазақ тілі мен әдебиетін ғылыми тұрғыда зерттеп, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының негізін қалаушы дана филолог-ғалым. Төртіншіден, өлең сөзге ой ұйытқан, ойшыл ақын. Бесіншіден, қазақ баспасөзін көркейткен көсем-сөздің көшбасшысы. Алтыншыдан, ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі жолында жан аямаған күрескер тұлға. Жетіншіден, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, кемел ойлы кемеңгер-көсем. Міне, осынау қасиетті жеті бірліктен тұратын Ахмет болмысы бір кездегі Әуезов айтқан «рухани көсемдіктің», яғни ұлтқа рухани көсемдігінің терең тамырлы, діңінің беріктігінің дәлеліндей.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына арнаған «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында: «Қазақ қоғамында жаңа қағидаттар және жаңа бағдарлар салтанат құруға тиіс...

Ұлтымыз ұлы перзенттерінің есімін санасынан өшірмей, жадында сақтай білді. Тәуелсіздік жылдарында Алаш идеясы мен Алаш мұрасы түбегейлі қайта қаралды. Біз Алаш арыстарының есімін жаңғыртып, тарихи рөліне баға беруді қолға алдық» деген еді. Ендеше, баба тарихтың ұлы көш-керуенін болашаққа бет түзеткен қазақ өткеніне салауат айтып, бүгініне қанағат етіп, ертеңіне нық сеніммен қарай бастаған «Жаңа Қазақстанда» Ахаң есімі ұлтының рухани игілігіне айналар ұлы ойларының өміршеңдігімен халқын ғасырдан-ғасырға жаңылдырмай жетелер «Темірқазыққа» айналары сөзсіз!

Әдебиеттер:

1. Омаров Е. А. Б. Байтұрсыновтың ғылыми қызметі. // Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының еңбектері. III шығарылым. – Орынбор, 1922.
2. Белинский В. Г. Шығармаларының толық жинағы. IV том. – Москва: ССРО Ғылым Академиясының баспасы, 1955.
3. Пушкин А. С. Шығармаларының толық жинағы. V том. – М., 1954.
4. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы. // Ақжол, 1923, 4-ақпан.
5. Шамиль М. (С. Сейфуллин) Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды. // Еңбекші Қазақ, 1923, 2-ақпан.
6. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 2004.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ ТІЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада А.Байтұрсынұлының ғылым тілін дамытудағы орны, ғылыми мәтіндерді түзудегі шеберлігі баяндалады. А.Байтұрсынұлының ғылыми мәтіндерді қалыптастырушы ретіндегі еңбегі екі жақты қарастырылуы тиіс: жалпы мәтін теориясына қатысты ой-пікірлері және қазақ тілінде ғылыми мәтінді түзуші, құрушы ғалым ретіндегі бейнесі. Аталған екі мәселе бойынша да ғалым еңбектері қазақ тіліндегі ғылыми және ғылыми-көпшілік мәтіндердің пайда болуының бастамасы болды, оларда жалпы қазақ ғылыми мәтіндерінің үлгісі жасалды. Ғалымның 1912-1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, атап айтқанда, «Тіл – құрал», «Тіл жұмсар», «Әліп-би», «Оқу құралы», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш» сияқты еңбектері – қазақ тілінде жазылған ғылыми мәтіндердің жарқын мысалы. Мұндай қадамдар А.Байтұрсынұлының ғалым ретіндегі тұлғасын толық танытуға септігін тигізеді. А.Байтұрсынұлының еңбектерінде қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндердің «бүтін жүйе» болып қалыптасуының теориялық әрі практикалық негізі жатыр.

Ғалымның мәтін жайындағы пікірлері мен мәтін түзудегі өзіндік тәжірибесі арнайы қарастыруды қажет етеді. Мұндай қадамдар қазіргі ғылыми тілдің қалыптасу тарихын білу үшін керек және А.Байтұрсынұлының ғалымдық тұлғасын жаңа биіктерге көтереді.

Түйін сөздер: ғылым тілі, ғылыми стиль, ғылыми мәтін, ғылыми дискурс, ғылыми қарым-қатынас

Аннотация. В статье рассматриваются место А.Байтұрсынұлы в развитии казахской научной речи, мастерство в создании научного текста. Работы А.Байтұрсынұлы как ученого впервые формирующий научных текстов в казахском языке должна рассматриваться двух стороннее: взгляды ученого по общей теории текста и как личность ученого впервые составляющий научные тексты. По этим двум направлением работы ученого послужила началом написания казахских научных и научно-публицистических текстов и является моделью научных текстов в казахском языке. Ярким примером служит работы ученого написанный в 1912-1928 годах, это – учебные пособия по грамоте и письме, учебники, критические статьи по орфографии, терминологии, в частности, «Тіл – құрал», «Тіл жұмсар», «Әліп-би», «Оқу құралы», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш». Исследование этих трудов поможет раскрыть глубже личность А.Байтұрсынұлы как ученого. В работах А.Байтұрсынұлы лежит основа по созданию научных текстов в казахском языке как «единный целое», как теоретический, так и практический.

Научные взгляды ученого по общей теории текста и личный опыт по составлению научного текста в казахском языке требуют специального рассмотрения. Такие шаги нужны для выяснения истории формирования современной казахской научной речи и поднимает на новую степень личность А.Байтұрсынұлы как ученого.

Ключевые слова: язык науки, научный стиль, научный текст, научный дискурс, научная коммуникация

Abstract. The article discusses the place of A. Baytursynuly in the development of Kazakh scientific speech, skill in the creation of a scientific text. The works of A. Baytursynuly as a scientist for the first time forming scientific texts in the Kazakh language should be considered two sides: the views of the scientist on the general theory of the text and as the personality of the scientist for the first time constituting scientific texts. In this two area of work, the scientist served as the beginning of the writing of Kazakh scientific and scientific and journalistic texts and is the model of scientific texts in the Kazakh language. A striking example is the work of the scientist written in 1912-1928, these are textbooks on literacy and letter, textbooks, critical articles on spelling, terminology, in particular,

«Тіл – құрал», «Тіл жұмсар», «Әліп-би», «Оқу құралы», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш». The study of these works will help to reveal deeper the personality of A. Baitursynuly as a scientist. In the works of A. Baitursynuly, the basis of the creation of scientific texts in the Kazakh language is both a «single whole», both theoretical and practical.

The scientific views of the scientist in the general theory of text and personal experience in compiling a scientific text in the Kazakh language require special consideration. Such steps are needed to clarify the history of the formation of modern Kazakh scientific speech and raises the personality of A. Baitursynuly as a scientist to a new step.

Key words: Language of science, scientific style, scientific text, scientific discourse, scientific communication

Ғылым тілі ұғымын екі орайда түсінуге болады: тар және кең мағынада. Тар мағынадағы түсінік ғылым тілін терминдермен теңестіреді, кең мағынадағы *ғылым тілі* – әдеби тілдің бір түрі ретінде *ғылыми мәтін*, *ғылыми стиль* ұғымдарымен байланыстырылады, «арнайы сөздік пен арнайы синтаксистен тұратын таңбалар жүйесі» дегенге саяды. Ғылым тілі және «ғылыми тіл» ұғымдары бір емес. Қазақ тіл білімінде осы екеуінің басын ажырату Ә. Қайдар еңбектерінде сөз болады. Автор «ғылым тілі» мен «ғылыми тіл» деген ұғымдар өзара байланысты екендігін ескере отырып, былай деп жазады: «Ғылыми тіл» әр саладағы ғылымның өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктерінің белгілі жүйесі, қолданыс тәсілдері. Бұл терминдерді көбінесе «ғылыми стиль» деп те атайды. «Ғылыми тілге» қарағанда «ғылым тілінің» мағынасы әлдеқайда кең, ауқымы зор. Өйткені «ғылым тілі» деген ұғым жалпы әдеби тілдің атқаратын әлеуметтік қоғамдық қызметінің үлкен бір саласын қамтиды» [1, 9-10 бб.].

Қазіргі кезде ғылым тілінің тіл біліміндегі жаңа парадигмаларға сәйкес қарастырылуы бұл ұғымның қамтитын мәні мен түсіндірілу сипатын одан сайын кеңейтті. Дискурс терминінің белсенді қолданысы *ғылыми дискурсты* тудырды, осы арқылы ғылым тілін зерттеудің көкжиегі барынша кеңейді. Ғылыми дискурс ұғымын жалпы дискурсқа берілген анықтамаларға сүйене отырып [2], былай нақтылауға болады: ғылыми қарым-қатынастың жүзеге асу тәсілдерін анықтайтын, мәтіндер жиынтығы ретінде көрініс табатын, тілдік құрылымдардың өзіндік (стилистикалық) түрлері қатысатын, ғылыми қарым-қатынас аясында қабылданған әлемді бейнелеудің ерекше тәсілдерін бойына сіңірген коммуникативтік және тілдік белгілердің (параметрлердің) жиынтығы [3, 11-17 бб.].

Осындай қазіргі ұстаныммен қарасақ, ғылым тілінің даму тарихында А.Байтұрсынұлының сіңірген еңбегі өлшеусіз. Әсіресе гуманитарлық салада ғылыми мәтіндердің жазыла бастауы, қазақ тіліндегі термин шығармашылдық Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады. Қазіргі ғылыми қауым «Ұлт ұстазы» атанған А.Байтұрсынұлының ерен еңбегін жоғары бағалайды. Сондықтан да ғұлама ғалымның шығармашылығына берілген «Қазақтың ұлттық ғылымының көшбасшысы» (Р.Сыздық), «Қазақ терминологиясының атасы» (Ө.Айтбайұлы), «Қазақ әдебиеттануының реформаторы» (А.Ісмақова) тәрізді бағалаулар шынайы әрі дұрыс.

Ғылым тіліне қатысты сөз қозғағанда А.Байтұрсынұлының еңбектері көбінесе терминологиялық жақтан қарастырылып жүр. Ғылым тілінің кең ұғым екендігін ескерсек, терминдермен шектелу ғалым еңбектерінің аясын тарылтуы мүмкін. А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі терминдік үлгі-өнегелерді қалыптастырушы ғана емес, сонымен бірге жалпы ғылым тілін (ғылыми мәтін) жасаушы да екендігін әрдайым естен шығармауымыз керек. Акад. Р.Сыздық «Сол ғылымды бастаған, білімді ғылым түрінде бастаған – А.Байтұрсынұлы болды» [4, 4-б.] дегенде осыны көздеп айтты деп түсінеміз. Мұндай әрекеттер Байтұрсынұлының ғалымдық тұлғасын толық тануға септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Жалпы мәтін теориясына келгенде алғашқы ойларды А.Байтұрсынұлы еңбектерінен кездестіретініміз рас. Ғалымның мұндай ой-пікірлері тілдің практикалық қолданысындағы, қызметіндегі ерекшеліктерді байқаудан туындаған. Ғұлама ғалымның мәтінді, оның сипатын, белгілерін арнайы қарастыру мақсаты болмаса да, сол үзік-үзік пікірлерінің өзі қазір мәтін лингвистикасы аталатын тіл білімі саласы үшін аса құнды [5, 27-28 бб.].

А.Байтұрсынұлы мәтінді *шығарма сөз* деп атайды, оның ауызша және жазбаша түрлерінің болатындығын айтып, мәтінді сөйлеу бірлігіне жатқызады: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады» [6, 344-б.]. Оқымысты мәтіннің (шығарманың) *тақырыптан*, ал оның мазмұнының үш мүшеден *аңдату*, *мазмұндау*, *қорытудан* тұратындығын және сөйлеуші ойының өзге үшін бағытталатынын, сондықтан ойды өзгелер қиналмай түсінетіндей қылып жеткізу керектігін баяндайды [6, 344-345 бб.].

Сонымен бірге Байтұрсынұлының еңбектерін функционалдық стиль тұрғысынан қарастырып, шығармаларын ғылыми стиль жанрларына жатқызатын зерттеулер де кездеседі, бұл ғалымның ғылым тілі тарихындағы орнын одан сайын нақтылай түседі. Проф. М.Жусупов қазақ тіліндегі ғылыми стильдің эволюциялық динамикасы Байтұрсынұлынан бастау алып, қазақ стилистикасының нормасы ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Автор «А.Байтұрсынұлының ғылыми мәтіні – қазіргі қазақ тілі ғылымындағы ғылыми стильдің шығу тегі, даму динамикасының негізі» деген қорытынды жасайды [7, 58-б.].

А.Байтұрсынұлының ғылыми мәтіндерді қалыптастырушы ретіндегі еңбегі екі жақты қарастырылуы тиіс: жалпы мәтін теориясына қатысты ой-пікірлері және қазақ тілінде ғылыми мәтінді түзуші, құрушы ғалым ретіндегі бейнесі. Осы екі мәселе бойынша да ғалым еңбектері қазақ тіліндегі ғылыми және ғылыми-көпшілік мәтіндердің пайда болуының бастамасы болды, оларда жалпы қазақ ғылыми мәтіндерінің үлгісі жасалды. Ғалымның 1912-1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, атап айтқанда, «Тіл – құрал», «Тіл жұмсар», «Әліп-би», «Оқу құралы», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш» сияқты еңбектері – қазақ тілінде жазылған ғылыми мәтіндердің жарқын мысалы.

Бәрімізге белгілі, мәтін кез келген сөйлемдердің жиынтығы емес, Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда, «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [8, 142-б.]. Демек, мәтін – мазмұндық, логикалық, композициялық жақтан ұйымдасқан күрделі сөйлеу бірлігі. Ғұлама ғалым мұндай мәтін түрін орамды деп атайды: «Ұзын айтқанда ой дәуірлеген бетімен барып, қайтатын түрі болады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліп аталады» [8, 310-б.]. Орамдылықты басқаша жағынан қарастыруға да болады, айталық, сөйлемдер арасындағы логикалық байланыстың айқын көрінуі, ғылыми ойдың композициялық қозғалысының мәтіндегі бейнеленуі. Қазіргі зерттеулерде осы орайда «байланыстырып сөйлеу» ұғымы қолданылып жүр. Мәтін өзінің коммуникативтік бағдарына сай осындай орамдылықтың нәтижесінде пайда болатындығы шындық.

Ғылыми мәтіндерді ғылым саласындағы қарым-қатынас құралы ретінде қарастыра отырып, оның «бүтін жүйе» болып қалыптасуының негізін табамыз десек, А.Байтұрсынұлының еңбектерін толық зерделеу керек. Ғалымның пікірлері мен туындылары мәтінді тудырудың өзіндік жолдары мен тәсілдері бойынша да, мәтінге тән тұтастық пен байланыстылықтың белгілері бойынша да көп ақпарат бере алады. Өйткені ғалым мәтінді дұрыс түсіну үшін оны ұйымдастыратын тілдік бірліктердің мағына жағына да, тұлға жағынан да байланысып жататындығын жақсы түсінген. Мәтінді қатысымдық қызметі бар, автор мен оқырман арасын байланыстырушы бірлік ретінде қарастырады.

Ғылыми мәтін – бұл ғылыми білімді жеткізудің тілдік қалыптанған формасы. Егер көркем мәтін оқиғалар желісі – сюжеттен тұрса, ғылыми мәтіннің мағыналық құрылымы сол «оқиғалар желісінің» орнындағы ғылыми біліммен алмасады. Басқаша айтқанда, ғылыми мәтіннің мазмұнын ғылыми білім құрайды. Осыған сәйкес, ғылыми тілде жазылған мәтіннің туу үдерістері ғылыми-танымдық үдерістердің заңдылықтарын бейнелеу қажеттілігімен тікелей байланысты.

Ғылыми білімнің мазмұны ең әуелі белгілі бір салаға қатысты ұғымдар мен терминдерден көрінеді. Қазіргі функционалдық-стилистикалық зерттеулерде бұл онтологиялық аспект тұрғы-

сынан қаралады. Осымен байланысты А.Байтұрсынұлының еңбектері озық ғылыми мәтіндердің қатарында.

«Әдебиет танытқышта» әдебиеттану терминдерінің баламасы көңілге қонымды әрі сәтті түрде қолданысқа енгізілген. Әр категория өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде айқындалады. Мысалы: «Байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы». Яғни, әр тұжырымның ішкі заңдылықтары ашылып, парадигма ретінде дәлелденеді [9, 36-б.].

А.Байтұрсынұлының еңбектерінде арнайы терминдер жүйесі, оларға берілетін анықтамалар қамтылған, баяндау үрдісі оқушымен неғұрлым тиімді қарым-қатынас орнатуға негізделген, яғни адресат факторы ескеріледі. Мысалы:

Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту төмендегі түрі болса, ондай ауыстыру алмастыру деп аталады (А. Байтұрсынұлы. Әдебиет танытқыш);

Бір нәрсе болмайтын күйді, екінші нәрседе болатын күйді көрсететін сөзбен айту бейнелеу болады (Сонда);

Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, гамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту – бернелеп айту болады (Сонда);

Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп тұрпаттау кейінтеу деп айтылады (Сонда) және т.б.

Келтірілген сөйлемдер анықтама беру арқылы мәтінді түзуге негізделсе, ал оқырман бейнесін ескеріп отыру, соған бағыттау (адресациялау) мына жолдардан көрінеді: «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат» [8, 142-б.]. Бұдан автордың оқырман факторын ескергендігі, онымен санасып отырғандығы аңғарылады. А.Байтұрсынұлының мұралары ғылыми білімінің жаңа бастамалары болғандықтан, өз кезеңі үшін тың, тосын көрінуі де ғажап емес. Автор осы жайттарды еңбектерінде жиі еске алып отырады.

Ғылыми білім – мамандардың ғылыми-танымдық іс-әрекетінің нәтижесі. Ғылыми білім қандай логикалық түрде кездеспесін – ұғым, пікір, ой қорытындысы, теория, тұжырым т.т. – барлық кезде даму үстінде, үнемі қозғалыста болады. Кез келген ғылыми білім, бір жағынан, зерттеу мен байқаудың нәтижесі ретінде көрінсе, екінші жағынан, танымдық қызметтің бір кезеңін көрсетеді. Мұндай еске алу осыны баяндау үшін де керек.

А. Байтұрсынұлының еңбектері өз кезеңіне тән тілдік ерекшеліктерге қарамастан, оқу-ғылыми мәтіндердің шынайы үлгісін көрсетеді және ол әсіресе, ғалымның иллюстративтік материалдарды беруінен қатты байқалады.

Мәтінтүзімдік қызметі жағынан қайталауларды қазіргі стилистикалық зерттеулерде анафоралық және анафоралық емес қайталаулар деп бөледі.

Әдетте анафоралық қайталаулар көркем шығармаларға тән стилистикалық фигураларға жатқызылады [10, 242-243 бб.]. А.Байтұрсынұлының мәтіндерінде анафоралық қайталау байланыстырудың құралы ретінде жұмсалады. Олар бірдей дыбысталатын сөздерден (терминдерден), сөз тіркестерінен (терминологиялық тіркестерден) басталып отырады. Мысалы: *Бастауыш пен баяндауышы бар, екі мүшелі ғана сөйлем жалаң сөйлем деп аталады. Бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, олардан басқа сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері де бар деп жоғарыда айтылды. Бастауыш, баяндауыштан басқа сөйлем мүшелері бар сөйлем жайылма сөйлем деп аталады (А. Байтұрсынұлы. Тіл-құрал).*

А. Байтұрсынұлы логикалық байланыстырушы шылау сөздерді сөйлемнің бас шенінде жиі қолданып отырған, бұларды да анафоралық қайталауға мысал ретінде жатқызуға болады:

Егерде бірнеше сөйлемнің қиысуы бірыңғай, бір беткей болса, жиылыңқы қиысу болады...

Егерде алдыңғы сөйлемге кейінгі сөйлем қарсы мағаналы болып қиысса, қайырыңқы қиысу болады...

Егерде маңызды, нығыз айтылған сөйлемді басқа сөйлемдер баяндап тұрса, ол сұйылыңқы қиысу болады... (А. Байтұрсынұлы. Тіл-құрал).

Ғылыми мәтіннің мазмұндық бірлігін анықтайтын келесі бір көрсеткіш аксиологиялық аспектіден қарастыру болып табылады, бұл компонент таным табиғатының бағалаушылығына орай қолданылады, субъект (ғалым) ойлау арқылы ғана емес, бағалау негізінде де әрекет жасайды. Бағалауға бұрынғы (ескі), сондай-ақ жаңа білім де (автор арқылы алынатын) ұшырап отырады. Білімнің неғұрлым маңызды тұстары оның шынайылығы, жаңалығы мен өзектілігі болып табылады, бұлар ғылыми ақпаратты бағалаудың әмбебап формалары. А.Байтұрсынұлы жаңа білімді тудыруға өзі келгендіктен, ғалымның көшбасшылық рөлі бірінші тұрады. Дегенмен ескі білім элементтері ғалымның еңбектерінде көрінбей қоймайды.

Проф. А.Исмақова бұл жайында былай деп жазады: «Ғалым осы іргелі зерттеуінде («Әдебиет танытқыш» – С.Ә.) ежелгі әдеби мұраға және түркі әдеби ескерткіштеріне қатысты пайымдаған теориялық тұжырымдары мен өзі жетік талдап, таныған «пән сөздерін» ғылыми айналымға енгізді. Олар: «тірнек өнері», «өрнек өнері», «тиіс ғалам», «түйіс ғалам», «арамтер», «мерт», «сергелдең», «сауықтама», «сарындама», «салт сөзі», «ғұрып сөзі», «діндар дәуір», «сындар дәуір», «ділмар сөз», «билік сөз», «уағыз», «хикаят», «қисса», «жад дерек», «мінәжат», «шежіре», «заманхат» т.б. «Пән сөздері» ежелгі әдеби жәдігерлер мен классикалық әдеби мәтіндер арасындағы дәстүрлі сабақтастықты, үндестікті аңғартады» [9, 35-б.].

Ғалымның «Тіл – құрал» еңбегінің 1914 жылғы басылымында тіл деңгейлерінің *сарф, наху* сияқты арабша атауларының кездесуі де ғалым ғылыми мәтіндеріндегі «ескі білім» мен «жаңа білімнің» ара жігін айқындайды. А.Байтұрсынұлының кейінгі басылымдарында аталған ұғымдарды қазақша баламаларымен ауыстырғандығы белгілі.

Ғылыми мазмұндағы *әдіснамалық* компонент танымдық қызметтегі ғылыми білімді алу жолдарын, әдістерін сипаттайды, яғни танымдық іс-әрекеттің құралы мен жұмсайтын қаруы болмақ.

Ғалымның қандай ғылыми ұстанымды көздейтініне орай оның зерттеуінде эмпирикалық және теориялық білім түрлі әдістерді қолдану арқылы іске асады, оған талдау мен синтез, индукция мен дедукция, байқау мен тәжірибе, идеализация мен формализация, өлшеу мен аналогия т.т. енеді.

Байтұрсынұлында *әдіснамалық* компонент *дағдыландыру, сынау, іздету* т.т. тәрізді ұғымдармен беріледі.

Онтологиялық, аксиологиялық, *әдіснамалық* бірліктер ғылыми білімнің мазмұнын құрайды, өзара байланыста келіп, ғылыми танымның метамоделі ретінде мағыналық-композициялық, тілдік ұйымдасуын айқындайды. Солардың барлығы А.Байтұрсынұлының еңбектерінде кездеседі. Демек, ғұлама ғалымның қазақ тіліндегі ғылыми және ғылыми-көпшілік мәтіндерді түзші ретіндегі ғалымдық бейнесі одан сайын айқындалады.

Ғылыми мәтіндерге осындай аспектілер тұрғысынан қарау мәтіннің мәнін тұтастай білім ретінде көруге мүмкіндік туғызады. Ғылыми білімнің қалыптасу барысы әдетте мынадай негізгі кезеңдерден тұратыны белгілі: проблемалық мәселелер – мәселе (зерттеудің әрі қарайғы бағдарламасын түзетін негізгі сауалдар) – идея (теориялық элемент, зерттеушілердің барлығында бірдей кездесе бермейді) – болжам (мәселенің қойылысына берілген жауап) – болжамды дәлелдеу (зерттеу барысындағы сауалдарға логикалық негіздеме беру, теория құру) – шешім (қорытынды, жаңа білім ретінде ұсынылатын мәселенің түпкі шешімі).

А.Байтұрсынұлының мәтінді түзу барысындағы шеберлігі сұраулы сөйлемдерді қолданудан көрінеді. Бұл құрылым сұрақ-жауап кешені (СЖК) деп аталады және ой желісін екі жақты берудің құралы ретінде, автор мен оқырман арасындағы тиімді қарым-қатынасты орнату үшін қолданылады:

Ол не деген сөз болады? (Бұл жерде әңгіме сауаттылық әдісі, сауаттылық туралы болып отыр. – С.Ә.) *Ол – сауаттау әдістерін сынағанда, оларға оқу үйрететін әдіс деп қарамай, жазу үйрететін әдіс деп қарау керек деген болады, жаза білдіруге қолайлы әдіс – оқи білдіруге де қолайлы болады, үйткені негіздік нәрсе – жазу, оқу жаза білумен бірге қосыла біліп кететін қосалқы күйдегі нәрсе.*

А.Байтұрсынұлының ғылыми мәтін түзудегі үлгі-өнегесі өз жалғасын тауып отырғандығы белгілі. М. Дулатовтың «Есеп құралы» (1918-1925), М. Жұмабаевтың «Педагогикасы

(Баланы тәрбия қылу жолдары)» (1922, 1923), Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), Е. Омаровтың «Пішіндемесі» (1924, 1928), «Физикасы» (1930), Х. Досмұхамедовтың «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), «Адамның тән тірлігі» (1927), Қ. Кеменгеровтың «Оқу құралы» (1928), «Қазақша – орысша тілмашы» (1927), С. Қожановтың «Есеп тану құралы» (1924), Ә. Ермековтің «Ұлы математика курсы» (1935) т.б. көптеген еңбектер қазақ тіліндегі ғылыми стильдің дамуында ерекше орын алатын туындылар.

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндердің «бүтін жүйе» болып қалыптасуының теориялық та, практикалық та негізі А.Байтұрсынұлының еңбектерінде жатыр. Ғалымның мәтін жайындағы пікірлері мен мәтін түзудегі өзіндік тәжірибесі арнайы қарастыруды қажет етеді. Мұндай қадамдар қазіргі ғылыми тілдің қалыптасу тарихын білу үшін керек және А.Байтұрсынұлының ғалымдық тұлғасын жаңа биіктерге көтереді.

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә.Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Терминдер және олардың аудармалары. – А.: Ғылым. 1990, 9-21 бб.
2. Букейханова Р.К. Субъективный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМОиМЯ им. Абылайхана. Ч.1. – А., 2001, 72-75 бб.
3. Әлісжан С.Қ. Ғылыми дискурстың танымдық негіздері (коммуникативтік-прагматикалық аспект). – А., 2018, – 168 б.
4. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының көшбасшысы // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – А.: «Елтаным» баспасы, 2017, 4-9 бб.
5. Ахметова М.К. Мәтін лингвистикасы: Оқу-әдістемелік құрал. –Орал, 2008. – 148 б.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол. – А., Жалын, 1991. – 463 б.
7. Жусупов М. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі функциональды стиль мәселесі // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – А.: «Елтаным» баспасы, 2017, 55-58 бб.
8. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – А., Ана тілі, 1992. 448 б.
9. Ісмақова А. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттануының реформаторы // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – А.: «Елтаным» баспасы, 2017, 35-40 бб.
10. Серғалиев М. Стилистика негіздері: Оқулық. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. - 273 б.

ӘМІРЖАНОВА Н.,
А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты
Тіл мәдениеті бөлімінің
меңгерушісі, ф.ғ.к.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІНІҢ ФОНЕМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының әліпбиінің фонетика-фонологиялық негіздері талданады. Жаңа графикалық жүйені құрудағы принциптер, жеке әріптердің тұрпат және мазмұн межесі фонематикалық тұрғыдан талданады. А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі әріп пен дыбыс, фонема мен графема арақатынасы талданады.

Түйін сөздер: әліпби, фонология, фонема, әріп, дыбыс.

Аннотация. В статье анализируются фонетико-фонологические основы алфавита Ахмета Байтурсынова. Анализируются Фонематические принципы построения новой графической системы, тип и содержание отдельных букв. Анализируется соотношение буквы и звука, фонемы и графемы в алфавите А. Байтурсынова.

Ключевые слова: алфавит, фонология, фонема, буква, звук.

Annotation. The article analyzes the phonetic and phonological foundations of the alphabet of Akhmet Baitursynov. The phonemic principles of constructing a new graphic system, the type and content of individual letters are analyzed. The correlation of letters and sounds, phonemes and graphemes in the alphabet of A. Baitursynov is analyzed.

Keywords: alphabet, phonology, phoneme, letter, sound.

Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің бірі – қазақ әліпбиін қазақ тілінің дыбыстық ыңғайына қарай ұлттық әліпбиі түзуі. Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпбиі құрастырған қазақтың алғашқы фонологі өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытты.

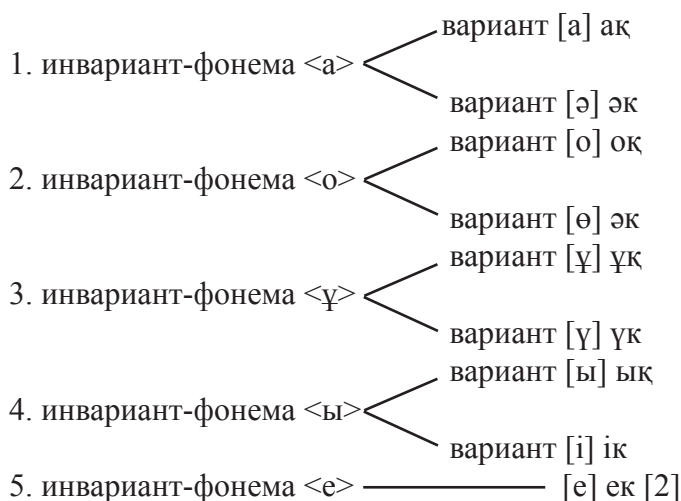
Білгілі бір ұлт тілінің графикалық жүйесі жазудың ұлттық кезеңінде негізгі дыбыстарды (фонемаларды) белгілеуді арқау етеді. Негізгі дыбыстарды таңбалайтын графема арқылы жазу қалыптасады, сөйтіп жазудың да өзіндік жүйелі түрдегі таңбалану ерекшеліктері болады. Қазақ жазуы, кейбір жағдайлардағы ауытқуларды еске алмағанда, төте жазудан бастап негізінен басты дыбыстарды (фонемалардың негізгі дыбыстық түрлерін) белгілеу бағытын қағидат етіп ұстанды.

А.Байтұрсынұлының әліпбиі – фонологиялық әліпбиі. Жазудың негізгі мақсаты – минимум таңбаға максимум дыбысты сидыру болып табылады. А.Байтұрсынұлы 43 дыбысқа 24 әріп арнауы осы заңдылыққа сәйкес екенін және фонологиялық ілімді терең түсінгендігін көрсетеді. А.Байтұрсынұлы «дыбыстардың асылына» әліпбиден орын береді. «Дыбыстың асылы» деген тіркесті қазіргі тілмен фонологиядағы фонема теориясымен түсіндіруге болады. Себебі фонология тіл дыбыстарының адам сөйлеуі кезіндегі мағына ажыратуға, сөзді тануға, сөз бен сөзді айыра білуге себепкер болатын тіл білімінің саласы.

Қазақ жазуының фонологиялық сипатын А.Байтұрсынұлы дәйекші белгісі арқылы көрсеткенін байқаймыз. Қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке болып айтылуы дауысты дыбыстарға байланысты екенін түсініп, әліпбиіне «дәйекші» белгісін алады. Дәйекші белгісі қосымша диакритикалық белгі болса да, ол дыбыстардың жуан, жіңішкелігін реттеп отыратын фонологиялық мазмұны бар белгі. Ғалым осыған байланысты былай дейді: «...дәйекші белгісі сөз алдына қойылады. Сөздің алдында тұрған жіңішкелік белгісін көріп, ол сөздің ішіндегі дауысты дыбыстардың харіфлерін, жіңішке оқимыз, дауысты дыбыстарды жіңішке оқылса, олармен қатар дауыссыз дыбыстар да жіңішке оқылады» дей отырып, ә жіңішке үшін

бір белгі алсақ, 43 түрлі дыбысты дұрыстап дазу үшін 28 белгі жетеді» дейді [1, 455]. Сонда ғалымның бұл концептуалды тұжырымынан грамматологиядағы басты заңдылықтардың біріне құрылғанын байқаймыз.

Әліпби түзуде немесе бейімдеу кезінде, әрбір мағына ажырататын тілдік бөлшектердің әліпбиде әріп ретінде тұруы маңызды. Себебі графика арқылы тіл эволюциясы көрініс табады. А.Байтұрсынұлы тілдегі әрбір мағына ажырататын фонемаларды дәл танып, оларға әріп арнайды. Профессор Н.Уәли А.Байтұрсынұлының әліпбиін «бес дауысты» дыбысқа негізделген, фонологиядағы «инвариант-вариант» қисынына сәйкес әліпби деп баға береді. Ғалымның көрсетуінше қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде бес инвариант-фонема бар. Осы инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әрқайсысының, <e>-ден басқасының, жуан және жіңішке әуезді екі варианты бар:

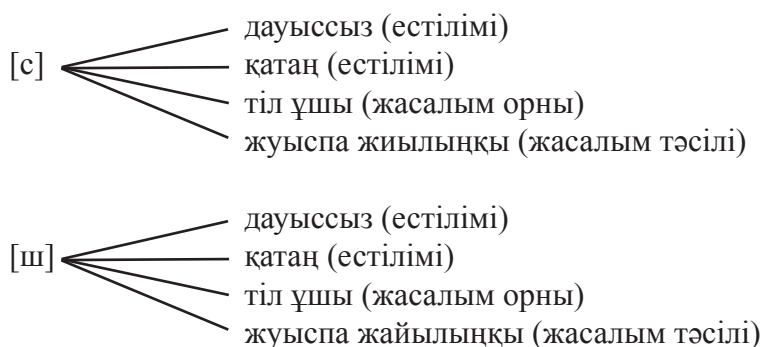

Қазақ тіліндегі дауыстылар ең алдымен жуан-жіңішке делініп қарама-қарсы екі топқа бөлінетіндігі белгілі:

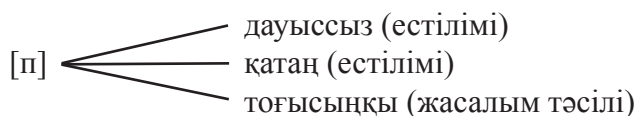
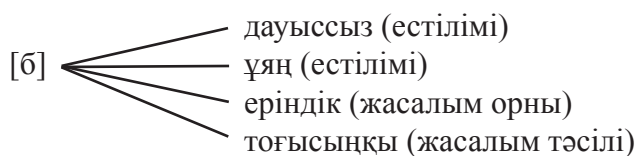
а) [a], [o], [ʊ], [y] – жуан дауыстылар;

ә) [ə], [e], [ə], [y], [i] – жіңішке дауыстылар. Дауыстыларды бұлай топтастырылуының себебі – дауыстылар осы аталған оппозициялық айырым белгілері бойынша сөз мағынасын ажыратады: ал-әл, сол-сөл, күл-көл, сан-сән, сал-сәл, тол-төл, былық-білік тыс-тіс, тын-тін, сұр-сұр, тұр-тұр, тірнек-тырнақ т.б. Инвариант-фонема деп тану үшін дауыстының, жоқ дегенде, өзге дауыстылардан біреу болса да айырым белгісі болуы шарт. Көрсетілген мысалдардан, жуан және жіңішке сипат арқылы сөз мағынасы өзгеріп тұрғанын көреміз. Демек, дәйекші белгісі тек белгі ғана емес, сөз мағынасын ажырататын, фонологиялық мазмұны бар таңба.

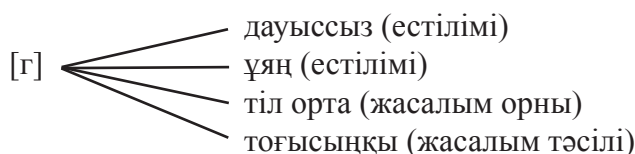
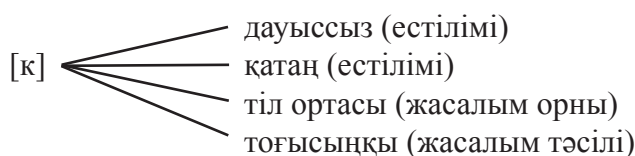
А.Байтұрсынұлы әліпбиін саралау барысында тағы бір байқағанымыз, ортақ белгілері көп, айырым белгілері аз фонемалардың тұрпатын өзара ұқсас таңбамен берген. Мысалы, с мен ш, б мен п, к мен г, т мен д, о мен ұ әріптерінің тұрпаты ұқсас. Мысалы, с мен ш дыбыстарын салыстыратын болсақ, ортақ белгілері екеуі де дауыссыз, қатаң, тіл ұшы, айырым белгілері с жуыспа жиылыңқы, ш жуыспа жайылыңқы:

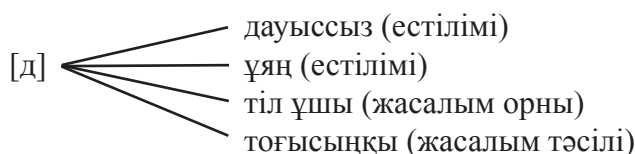
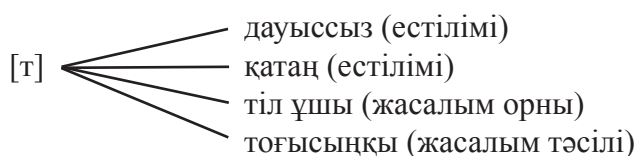
П мен б дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері біреуі ұяң, біреуі қатаң.

К мен г дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері біреуі ұяң, біреуі қатаң.

Т мен д дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, айырым белгілері біреуі ұяң, біреуі қатаң.

О мен ұ: ортақ белгілері: екеуі де дауысты дыбыс, тілдің қатысына қарай жуан, еріннің қатысына қарай еріндік, айырым белгілері о жақтың қатысына қарай ашық, ұ қысаң.

Көріп отырғанымыздай, А.Байтұрсынұлы әліпбидегі таңбалардың тұрпат межесін, дыбыстың мазмұн межесіне, яғни фонетика-фонологиялық негіздеріне сүйене отырып жасағанын көруге болады.

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбидегі дауысты дыбыстардың сандық жағын ықшамдылығын, сондай-ақ бірер дауыссызды ықшамдап алағанын көреміз. Ғалым қ, к, ғ, г дыбыстарына қ, г-ні ғана алып, әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасын сәйкестендірмей азайтып алғанын байқаймыз: 26:22. Яғни 26 фонемаға 22 әріп болып шығады. Мұндай қатынас, грамматологиядағы «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санына аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазудың заңдылығымен үйлеседі.

Дауыстылар мен дауыссыздарға берген сипаттамасына қарағанда А.Байтұрсынұлы дауыстыларды функционалдық басыңқы жүйе, ал дауыссыздарды функционалдық бағыныңқы жүйе деп таниды. Мұндай лингвистикалық танымның мәні айрықша. Әдетте басыңқы жүйе-

нің (дауыстылардың) бағыныңқы жүйеге әсері, ықпалы күшті болады. Соның салдарынан бағыныңқы жүйенің (дауыссыздар) жүктемесі де көбейе түседі. Мәселен дауыстыларға қарағанда дауыссыздардың реңктері (аллофондары) әлдеқайда көп болып, басыңқы жүйенің ыңғайына қарай жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып түрленіп отырады. Сөйтіп, жуан немесе жіңішкелік белгі бүкіл сөз бойы тұтаса айтылып, сегменттік бірліктерге бөлінбейді, яғни суперсегменттік бірлікке айналады. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дәйекші суперсегменттік бірлікті көрсетсе, жеке әріптер сегменттік бірліктерді көрсетеді. Байтұрсынұлы жазуының графемалық жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан сегменттік әрі суперсегменттік бірліктерді (жуан, жіңішкелікті) белгіледі. Сондықтан да бұл жазу жүйесі қазақ тіліндегі сингармонизм табиғатымен барынша үйлесімді болды. Байтұрсынұлы жазу жүйесінің бұрынғы араб әліпбиі негізіндегі ескі қазақ жазу жүйесінен, орыс әліпбиіне негізделген жазу жүйесінен принципті айырмасы осында еді. Байтұрсынұлына дейін араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуының тұрпат межесі жуан немесе жіңішкелік белгілерді сегменттік бірлік түрінде, дауыссыздардың ырқына бағындырып бейнеледі, яғни дауыстылардың жуан, жіңішкелігі дауыссыздардың жуан немесе жіңішкелік таңбасына қарай оқылады. Ал бұл аталмыш жазудың мазмұн межесі ортағасырлық жазба тілге тән архаикалық белгілерді, оғыз қыпшақтық, қазақтық элементтерді таңбалады. Ал орыс әліпбиіне негізделген жазу, біріншіден, сөздің жуан немесе жіңішкелігіне тән суперсегменттік белгілерді сегменттік бірлік түрінде бөлшектеп берді, екіншіден, дауыссыздар жүйесінің дауыстылар жүйесіне бағыныңқылық қатынасы ескерілмеді. Орыс әліпбиіне негізделген жазудың мазмұн межесі халық тілінің мағыналық бірліктерін, тұрпат межесі халықтық тілдің дыбыстық жүйесін белгілеуге бағытталды [2].

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді сол кезеңдегі фонологиялық мектептің аға буын өкілдері, әлемдік лингвистиканың көшбасшылары болған Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев тәрізді көрнекті фонологтар аса жоғары бағалады. Е.Д.Поливанов «Новая казак-киргизская (Байтурсиновская) орфография» деген мақаласында былай деді: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в поправлении и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным могут гордиться киргизские деятели просвещение-создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» [3, 36-б.]. сонымен қатар Н.Ф. Яковлев А.Байтұрсынов өзінің алфавит жасау принциптерін, ойларын математикалық формулаларының таңбаларымен белгілемесе де, математикалық дәлдікпен берген, сондықтан ғылыми ізденістерінің қорытындылары көпшілікке түсінікті, ұтымды шыққан деп қорытады. Қазақ білімпаздарының ішінде Т.Шонанұлы, М.Дулатұлы сияқты ғалымдар да өте жоғары бағалаған Т.Шонанұлының мына бір сөзі оған дәлел: «А.Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында» деген мақаласында былай дейді: «Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықтарды жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа алфавит әлемді мәдениетпен арласа түсу жолын жеңілдетте түсті» « [4, 24].

Профессор Н.Уәли А.Байтұрсынұлы әліпбиінің фонологиялық негіздерін жан-жақты талдаған мақаласында «А.Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуінің негізін қалады. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А.Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан (в плане выражения) жалпы халықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан (в плане содержания) аталмыш тілдің мағыналық бірліктерін

белгіледі. Қазақ тіл білімі тарихында А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық сегменттік бірліктері түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш рет фонемографиялық жүйесін жасады» деп көрсетеді.

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлы өзінің әліпбиін фонология теориясындағы айырым белгі әдісін қолдану арқылы қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен түзілімін 9 дауысты, 19 дауыссыз деп тұңғыш рет дәл анықтаған бірегей грамматолог. Қазақ жазуының фонемографиялық жазуға қадам басуына үлес қосып, ұлттық жазудың негізгі қалаған біртуар ғалым.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013.
2. Уәли Н. А.Байтұрсынұлы әліпбиінің фонологиялық негіздері туралы// «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2013. – 18-25-бб.
3. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961. –226 с.
4. Ибатов Ә. XIV ғ. хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 152 б.

*АШИРОВА А.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ САЛАСЫНДА

Аңдатпа. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы қалдырған рухани және ғылым-білім саласындағы орасан зор мол мұра ел тарихында алатын орнымен ғана емес, бүгінгі таңда да мән-мағынасын жоймаған көкейкестілігімен де ерекшеленеді. Ол отаршылдық пен езгіге қарсы шыға отырып, қазақ көсемсөзінде тұңғыш рет отаншылдық, патриоттық ой-пікірлерді таратушы болды. Ахмет идеясы елді оятты. Алдымен ойы бар, ақылы бар жас таланттар оянды. Дәуірдің негізгі оқиғаларына өзі куә болып, ой елегінен өткізген елі мен жерінің тағдыры қатты толғантқан жас дарындар отаршылдық идеяға қарсы болып, қазақтың еркін өмір сүруін қалады. Ахаң армандаған азаттық рухтың биіктігі, гуманизм, демократтық көзқарас отансүйшілік, туысқандық идеясын ту етті. Сөзімізді түйіндей айтсақ, әдеби-теориялық ұғым-түсініктер қазақтың жазба әдебиетінің дамуымен тығыз байланыста көрініп, қазақ баспасөзі бетіндегі мақалалар арқылы өркен жая бастады. Олардың ішінде А.Байтұрсынұлының мақалаларының маңызы ерекше екені, айтпаса да түсінікті. Қорыта келгенде, әдеби-тарихи және әдеби-теориялық ой-пікір А.Байтұрсынов ғылыми жұмыстарға араласқанға дейін-ақ ұлт әдебиеті тарихы мен теориясының мәселелерін танымдық тұрғыда батыл көтере алғанын көреміз.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, алашорда, әдебиет, тіл саласы, оқу құралдары.

Аннотация. Огромное духовное и научно-образовательное наследие, оставленное учителем нации А.Байтұрсыновым, отличается не только тем, что занимает место в истории страны, но и тем, что не утратило своего значения и сегодня. Он был первым в казахской речи распространителем патриотических, патриотических идей, выступающим против колониализма и угнетения. Идея Ахмета разбудила страну. Сначала проснулись молодые таланты, у которых были мысли, платно. Молодые таланты, ставшие свидетелями основных событий эпохи и глубоко пережившие судьбу страны и земли, были против колониальной идеи и хотели, чтобы казахи жили свободно. Возвышенность духа свободы, гуманизм, демократические взгляды, приснившиеся Ахану, породили идею патриотизма, родства. Если говорить кратко, то литера-

турно-теоретические понятия тесно связаны с развитием казахской письменной литературы и развиваются через статьи в казахской печати. В их числе статьи А. Байтурсынова. Подводя итоги, мы видим, что литературно-историческая и литературно-теоретическая мысль до вмешательства А. Байтурсынова в научную работу сумела осмысленно поднять вопросы истории и теории национальной литературы.

Ключевые слова: газета «Қазақ», Алашорда, литература, языковая сфера, учебные пособия.

Annotation. The huge spiritual, scientific and educational heritage left by the teacher of the nation A. Baitursynov is distinguished not only by the fact that it occupies a place in the history of the country, but also by the fact that it has not lost its significance today. He was the first propagator of patriotic, patriotic ideas in the Kazakh language, speaking out against colonialism and oppression. Ahmet's idea woke up the country. At first, young talents who had thoughts woke up, for a fee. Young talents who witnessed the main events of the era and deeply experienced the fate of the country and the land were against the colonial idea and wanted Kazakhs to live freely. The exaltation of the spirit of freedom, humanism, democratic views, dreamed of by Ahan, gave rise to the idea of patriotism, kinship. In short, literary and theoretical concepts are closely related to the development of Kazakh written literature and are developed through articles in the Kazakh press. Among them are articles by A. Baitursynov. Summing up, we see that literary-historical and literary-theoretical thought before the intervention of A. Baitursynova managed to raise the issues of the history and theory of national literature in a meaningful way in her scientific work.

Keywords: newspaper «Kazakh», Alashorda, literature, language sphere, textbooks.

Ахмет Байтұрсынұлы – ХХ ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің бірі. Оның шығармашылық ізденістері мен батыл пікірлері қоғамның дамуына баға жетпес үлес қосты, өйткені Ресей империясының ХІХ-ХХ ғасырдың басындағы жаңалықтары шет елдердегі халықтарды кедейлікке, мәдени дамуды тоқырауға әкелді. Ол өзінің барлық білімін, күш-жігерін және өмірін туған халқының рухани жаңаруы үшін берді, ХХ ғасырдың 30-шы жылдарындағы жаппай саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды.

Ахмет Байтұрсынұлы (1873-1937) мемлекет және қоғам қайраткері, ағартушы, педагог, ақын, публицист, ғалым, реформатор, лингвист, патриот ретінде танымал.

А.Байтұрсынұлының мұрасы-кең ауқымды және кең ауқымды. Біздің ойымызша, оған оның есімімен байланысты барлық нәрсе кіреді. Бұл: оның өмірі, туған халқының тіршілігін қамтамасыз етудің барлық салаларын қамтитын қызметі, жан-жақты еңбектері, ойлары, идеялары, пайымдаулары. Тәуелсіз Қазақстанның ғалымдары жан-жақты зерттесе, жас буын Ахмет Байтұрсынұлы ризашылықпен зерделеуде. Ол – ХХ ғасырдың феномені, сондықтан барша қазақстандықтардың шынайы қызығушылығын тудырады.

Біздің мақалада біз әйгілі адамға қатысты барлық нәрсені қамти алмаймыз, тек жеке фрагменттерді көрсетуге тырысамыз.

Қазақстанда Ахмет Байтұрсынұлын және жалпы алашордашыларды ешкім білмейді. Қазіргі уақытта олардың еңбектері жарық көрді: Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Жүсіпбек Аймауытов, Санжар Асфендияров, Мағжан Жұмабаев, Мұхаметжан Тынышпаев [1] және т.б. «Мәдени мұра» және «Алаш мұрасы» мемлекеттік бағдарламалары жүзеге асырылды. «Қазақ «газетінің», Айқап «журналының материалдары», Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы» [4]. Алаштың 90 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары жарық көрді [6], олардың өмірі мен мемлекет, қазақ қоғамы және кәсіби саладағы жұмысы туралы ғылыми, публицистикалық, көркем шығармалар жарық көрді [7].

Семей мемлекеттік университеті жанынан «Алаштану» ғылыми – зерттеу орталығы құрылды. Шәкәрім. Оның қызметінің нәтижесін 2010 жылы «Алаштану мәселелері» сериялық ғылыми жиналысының бірінші томы [8] мен «Алаш» мәдени-танымдық энциклопедиясының

[9] басылымы деп атауға болады. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде Ахмет Байтұрсынов орталығы ашылды, жоғары оқу орнының мұрағатында оның ғылыми және педагогикалық қызметі туралы құжаттар сақталуда. Алматыда «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы жемісті жұмыс істеуде. Астанада алаштанушылар «Алаш» мәдениет және рухани даму институтында бірікті. Осы ғылыми және ғылыми-зерттеу орталықтарының негізгі мақсаты: ұлттық тарихты зерттеу, Алаш қайраткерлерінің мұрасын оқулықтарға, оқу құралдарына, әдістемелік әзірлемелерге енгізу және зерттеу, олардың тіршілігін насихаттау және насихаттау бойынша ауқымды іс-шаралар өткізу, Қазақстан Республикасында және шетелдерде Алаш ғалымдарының ерекше еңбектерін жариялау. Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығын зерттеу (филология, педагогика, тарих, философия) бойынша кандидаттық диссертациялар қорғалды [10].

Алашордалықтардың өміріне, қызметіне және барлығын қамтитын мұрасына киноматография өнерінің қайраткерлері де қызығушылық танытуда. 2004 және 2009 жылдары «Алаш туралы сөз» және «Алашорда» деректі фильмдері жарық көрді. Көрермендердің назары Ресей және Кеңес империясының басқару кезеңіндегі Қазақстанның мемлекеттілігі мәселелеріне аударылды. Ахмет Байтұрсынұлы және оның жоғары дәрежелі әріптестері біртұтас: аумағы, халқы, мәдениеті, тарихы мен тілі бар «Алаш» аумақтық-ұлттық автономиясын құрды. Мұстафа Шоқай-Біртұтас түркі әлемінің Түркістан (Қоқан) автономиясын құруға әрекет жасады.

Кеңестік платформадағы КазАССР – автономияда алаштықтар белгілеген аумақты сақтауда А. Байтұрсынұлының рөлі зор. Оны «қазақ земелдерінің жинаушысы» деп атайды.

Алматы және Қостанай қалаларында Ахмет Байтұрсыновтың, Қостанай облысының Торғай кентінде Ахмет Байтұрсыновтың және Міржақып Дулатовтың мұражайлары жұмыс істейді. Жаңа оқу жылынан бастап Қазақстан мектептерінде оқуға міндетті «Алаштану» пәні енгізіледі.

Ахмет Байтұрсынұлының есімімен мектептер, жоғары оқу орындары, скверлер, көшелер, тіл білімі институты аталды. Жыл сайын Байтұрсынов оқулары, тарихи кештер, білім конкурстары, фестивальдер өткізіледі. «Аңыз адам» журналының бір нөмірі А. Байтұрсыновқа арналған (№11, 2010 жылғы желтоқсан).

Осы жұмыстардың барлығы ағарту, білім беру, ғылым, мәдениет, саясат және экономика саласындағы қазақ зиялыларының қызметін зерделеуге және ұғынуға тамаша мүмкіндік береді. Ең бастысы, олардың мұрасын республиканың мектептері мен ЖОО-да оқу және тәрбие үрдісінде пайдалану.

А. Байтұрсынұлының көптеген бай рухани мұраларының ішінде тіл және әдебиет мәселелеріне арналған зерттеулер, Қазақ тілі мен жазуын жаңғырту идеялары ерекше орын алады. Ахмет Байтұрсынұлы «ана тілінде оқытатын алғашқы «Оқу құралы», «Тіл құралы», «Әліпби», «жаңа әліппе», «Сауат ашқыш», «Мәдениет тарихы», «Әдебиет танытқыш» оқулықтарының авторы. Ол қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші («23 жоқтау», «Ер Сайын»). Араб графикасы негізіндегі қазақ графикасының реформаторы. Әлі күнге дейін алыс шет елдердегі қазақтар оның хатын пайдаланады. Ахмет Байтұрсынов халықаралық терминдерді қазақ тіліне аудару және енгізу принциптерін ұсынған, Бакуде өткен тұңғыш Бүкілодақтық түркітанушылар съезіне (1926 ж.) белсенді қатысушы, түрколог ғалым ретінде танымал.

Тіл мәселелері мемлекеттік ауқымдағы стратегиялық міндеттерді шешудің кілті болып табылатындығының дәлелі ретінде біз 2012 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын еске түсіре аламыз. Онда ол: «біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуіміз керек. Тілді заман талабына сай етіп, терминология мәселелерінде консенсус іздеп, орныққан халықаралық және шетелдік сөздерді қазақ тіліне аудару туралы мәселені біржола шешу керек. Бұл мәселені оқшауланған қайраткерлердің шеңбері шешпеуі керек... Бүкіл әлемде бірдей қабылданған терминдер бар, олар кез-келген тілді байытады» [11].

Ахмет Байтұрсынұлы бізге жеткен қанатты сөздерінде қазақ халқының тағдырына қатысты өз ойларын, идеяларын, ойларын мен уайымдарын жеткізе алған. Мысалы: «Балам дейтін жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын?!», «Бала бастауыш мектепте бар пәнді тек

ана тілінде ғана оқу керек», «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», «Өз тілімен сөйлескен, Өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды», «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі: бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймай, ауытқымай, түзу жүреді», «Бізде тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, Өзгелерше әуелі Өз тілімізбен оқытып, сонан сон басқаша оқыту тиіс», «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді», «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» және тағы басқалар.

Ахмет Байтұрсынұлының барлық өзекті мәселелер бойынша белсенді азаматтық ұстанымы болғаны өте маңызды. Мұны көптеген құжаттар растайды. Мысалы, Қарқаралы петициясының материалдары (1905 жылғы маусым). Жалпы қазақ халқының өзекті мәселелері туралы айта отырып, ол және белгілі ғылым және мәдениет қайраткерлері патша үкіметінің қазақ балаларының жоғары білім алу үшін гимназияға түсу мүмкіндігін шектеуі туралы, оларға стипендия беру қажеттілігі, гимназиялар жанынан пансионаттар ашу туралы «...қырғыз халқының білім алуға деген сұранысы орасан зор « деп атап өтті. қырғыз мал шаруашылығы үшін осы шығынның ауыртпалығына қарамастан, қалалық училищелерде өз қаражатына оқитын қырғыз балаларының массасы осыны айғақтайды» [12].

Мәселенің шешімі ретінде: «ауыл мектептерінде қырғыз грамотасын оқытуға жол беру, осы мектептерде балалардың тілінде оқыту және мемлекеттік тілді міндетті түрде оқу, Омбы гимназиясы жанындағы жойылған интернаттар мен пансионды қалпына келтіру, сондай-ақ Семей гимназиясы жанындағы қырғыз балаларына арналған пансионды ашу, кәсіптік мектептер мен жоғары оқу орындарына түсу үшін қолданыстағы стипендияларды ұлғайту», - деп санады мекеме», ал шығындар үшін қажетті соманы «Семей облысының қырғыздары» земство капиталынан бөлсін, 80000 рубльге жеткен және жергілікті әкімшіліктің иелігінде» [12].

Қарқаралы петициясының авторлары қазақ балаларының білім алуын жақтап, олардың оқуға деген зор ықыласын және патша әкімшілігінің жағдай жасауға құлықсыздығын осыдан көруге болады. Білім, ғылым, Қазақ тілінің дамуына қатысты көптеген мәселелер қазіргі кезде өз маңызын жоғалтқан жоқ. Мысалы, ҚР Президенті Қазақстан халқына Жолдауында: «жауапты тіл саясаты қазақ ұлтының басты біріктіруші факторларының бірі болып табылады. Қазақ тілі-біздің рухани өзегіміз. Біздің міндетіміз – оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпақтарымызға ата-бабаларымыздың көптеген ұрпақтарының тәжірибесіне үйлесімді түрде қосылатын қазіргі тілді мұра етіп қалдыруға тиіспіз. Бұл өзін-өзі құрметтейтін әрбір адам өз бетінше шешуі керек міндет. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқаруда» [11].

Өтініште діни мәселелерге және оларды шешу жолдарын көрсетуге маңызды орын берілді. Авторлардың пікірінше, байырғы халықтың рухани жандануы мәдениетпен, тарихпен, тілмен, сеніммен және ұлттық дәстүрлермен тығыз байланысты мұсылман білімі мен тәрбиесіз мүмкін емес.

ҚР Дін істері агенттігінің төрағасы Қайрат Лама Шарифтің пікірінше, Қазақстан Республикасында « қазақстандық қоғам өмірінің рухани саласында ... діни жаңғыру үдерісі белсенді жүріп жатыр. Қазақстан халқы ешқашан фанатикалық сенімге бейім емес еді, керісінше ол діни төзімділік пен төзімділікпен ерекшеленді. Рухани жаңғыру және діни сананы көтеру процесі барлық конфессиялардың бірлігі, бейбітшілік және келісім атмосферасында өтеді» [13]. Яғни, прогрессивті қайраткерлердің ана тілін дамыту проблемалары, Дін және мұсылмандық білім беру, жазу мәселелері жөніндегі пікірлері Тәуелсіз Қазақстанда дамыды.

Ахмет Байтұрсынұлы және оның серіктестері «қырғыз халқының мүдделері мен құқықтарын қорғау үшін оның депутаттарының ...заңнамалық жиналысқа қатысуы қажет» деген идеяның авторлары болып табылады [12]. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алуы қос палаталы Парламенттің құрылуына алып келді, депутаттардың жұмысы Президент пен Үкіметке оқушы және жұмыс істейтін жастардың проблемаларын шешуге көмектеседі, олар «егер ынтамен оқып, жаңа білім алып, бұл ретте өмір бойы үздіксіз оқып, өзін-өзі дамытумен айналысса, міндетті түрде бәсекеге қабілетті болады» [14]. Біздің Республикамыздың осы

жетістіктерін Ахмет Байтұрсынов пен Алаш зиялыларының арманын жүзеге асыру деп санауға болады.

Ахмет Байтұрсынұлының рухани мұрасынан алынған көптеген материалдарды біз оның ғылыми және публицистикалық мақалаларынан, Оқу құралдары мен оқулықтарынан табамыз. ХХ ғасырдың басындағы атақты адамдар тобының бірлестігінде сол кездегі қазақ қоғамының барлық мәселелері қамтылған «Қазақ» газеті (1913-1918 жж.) үлкен рөл атқарғаны белгілі. Ахмет Байтұрсыновтың анықтамасы бойынша халық үшін «көз, құлақ, жан мен жүрек» газеті [15]. Зерттеушілердің пікірінше, ол солай болды.

А.Байтұрсынұлы және оның пікірлестері «Қазақ» беттерінде өзінің әдеби шығармаларын, қазақ халқының тарихы мен мәдениеті бойынша зерттеулерді, бостандықты сүйетін идеяларды насихаттайтын және бүкіл халықты ағарту, тәрбиелеу, оқыту және денсаулық мәселелерін ашатын мақалаларды жариялады. Мысалы: «Жазу мәселесі», «Тіл құрал», «Қырық ой», «Білім жарысы», «Бас қосу», «Егін ему», «Ауру жайыннан» (А. Байтұрсынов), «Рухани мәдениет қарауылынан», «Без ауруы», «Ашық хат», «Қара қыпшақ Қобыланды» (А. Бөкейханов), «Оян, қазақ», «Жазу жөндеу», «Елімай», «Шәкірт», «Оқушыларға жәрдем» (М. Дулатов), «Тамыр дәрісінде», «Жұқпалы аура», (Х.Досмұхамедов) және т. «Қазақ» газетінің беттеріндегі барлық жарияланымдар халықтың мәдени жағдайын көтерместен мүмкін емес қазақ халқының дербестігі идеясына бейім болды. Сондықтан Алаш зиялылары барлық оқырмандарын шақырды... барлық күштер мен құралдар арқылы білім мен жалпы мәдениетке ұмтылыңыз; ол үшін ... бірінші кезекте ана тілінде әдебиетті дамытумен айналысу» [15].

Қазіргі уақытта Ахметовтер көрнекті тұлғаның жаңа еңбектерін тапты. Олар: «Ызың», «Ау, қазақ», «Азаматқа», «Борыштымын», «Туған жер», «Обалы кімге?», «Пақырдың Өлеңі», «Зарықта қылған бата» және тағы басқалары Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорында сақталған. Ғалымдардың шығармашылық ізденістері табысты жалғаса беретініне сенімдіміз.

Алаш қозғалысының көшбасшылары 1917 жылғы 21 қарашада «Қазақ» газетінде № 251 жарияланған «Алаш партиясы бағдарламасының жобасы» атты басқа құжатта белгілеп берген, қоғамның ойшыл мүшелері үшін қазақтардың мәдени дамуының проблемалары мен перспективаларына қатысты ойлар жақын әрі түсінікті. Авторлар қатарында Ахмет Байтұрсынов та бар. Тоғызыншы бөлімге ерекше назар аударылады, онда «оқу орындарының есіктері барлығына ашық және оқыту тегін; міндетті білім барлығына қолданылады. Бастауыш мектептерде оқыту ана тілінде жүргізіледі; қазақтар өз ана тілінде орта мектептер мен университет құрады; білім беру жүйесі автономия түрінде дербес: билік білім беру ісіне араласпайды; оқытушылар мен профессорлар конкурстық негізде тағайындалады; халықтық ортада кітапханалар ашылады» [16].

Бағдарламаның барлық бөлімдерін мұқият зерделеу Алаш идеяларының прогрессивті, бірлікке, бостандық пен тәуелсіздікке ұмтылғаны туралы ойға жетелейді. Мемлекет басшысы, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев дұрыс атап өткендей: «Алаштың «жазасы біз үшін – өзінің тарихи-мәдени мұрасын сақтау,» Алаштың «жазасы келісімді сақтау және нығайту. Сондықтан біз Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен адамдарды құрметтеуіміз және бағалауымыз керек. Адамдар идея үшін қайтыс болды, бірақ олар бізге тәуелсіздікке деген ұмтылысты оятты. Оны табу бақыты біздің ұрпаққа түсті» [17].

Біздің міндетіміз-ол туралы, Алаш зиялылары туралы естелікті сақтау, Алаш қозғалысының тарихын, олардың идеяларын білу, олардың сан қырлы мұрасын зерделеуден шаршамау. Бірақ, әлі көп нәрсе істеу керек, өйткені Ахмет Байтұрсынов өте жарқын тұлға және оның еңбектері мен өмірі көп зерттелмеген.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсын А. Шығармалары/ Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер/. – Алматы: «Жалын», 1989.
2. «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.

3. Айқап.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1988.
4. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Алаш баспасы, 2004- 2006, 2009.
5. Халықаралық ғылыми конференция - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008.
6. Ұлтың Ұлы Ұстазы (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.
7. Нурғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2002.
8. Алаштану мәселелері. 1 том.- Семей: «Таным», 2010.
9. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.
10. Ибрайымов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері. Алматы, 2004.
11. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Стратегия – 2050» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». 2012 жылғы 14 желтоқсан. Казахстанская правда, 15 желтоқсан 2012 жыл.
12. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Т.1. – Алматы: Алаш баспасы, 2004, с.37, 39.
13. Вечерний Алматы, № 14-15, ақпан 2013 жыл.
14. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жас Отан» жастар қанатының съезінде сөйлеген сөзі. Астана, 2008 жылғы 14 мамыр.
15. «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998, 14-15 бб.
16. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Т.1.- Алматы: Алаш баспасы, 2004.- 505б.

БАЙҚОЖАЕВА Т.,

*Алматы қаласы, ҚАЗҒЗИ колледжі
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАҒЫЛЫМДЫҚ ӨНЕГЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ қоғамына рухани тәрбие беруде рөлі өлшеусіз Байтұрсынов аудармалары туралы ой қозғалады. Бүгінгі күні де осы қуатынан айрылмаған аудармаларын жас ұрпақпен ата-аналармен бірлесе оқу арқылы өмірімізге азық болар болашақта есте сақтай жүрер тәлім-тәрбиелік мәні бар шығармалар екені жайында мазмұнына сүйене отырып талдау жасадым. «Егіннің бастары», «Еменнің түбіндегі шошқа», «Ат пен есек», «Адамдық диқаншысы», «Қартайған арыстан» сияқты туындыларына кеңінен тоқталдым. А. Байтұрсынов аудармаларында қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздіктің, таптық шиеленіс-қақтығыстардың себеп-салдарына терең бойлай алмаса да, еңбекші халыққа, олардың ауыр халіне көңіл бөліп, аяушылық сезім білдіреді, ауыр халге төзіп, көніп, үндемей жүре бермей, адамдық қасиетті қорғау қажет екенін түсінуге жетелейді. «Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары – тәлім-тәрбие мектебі» екенін дәлелдеуге талпындық. Байтұрсынұлы шығарамаларын әсіресе аудармаларын оқыту мәселесіне келгенде колледж, мектеп бағдарламаларына енгізіп, оны оқып талдауға кеңінен басымдық берген абзал.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, аударма, жас ұрпақты тәрбиелеу, сөз мәдениеті

Аннотация. В этой статье затрагивается мысль о переводах Байтұрсынова, роль которых в духовном воспитании казахского общества неопределима. Я проанализировал их переводы, не лишённые этой энергии и сегодня, на основе содержания о том, что они представляют собой произведения, имеющие воспитательное значение, которые в будущем будут служить пищей для нашей жизни через совместное чтение с молодым поколением с родителями. А. Байтұрсынов в своих переводах, не будучи глубоко погружённым в причинно-следственные связи социального неравенства, классовых конфликтов в казахском ауле, проявляет сострадание и внимание к трудовому народу, к его тяжёлому состоянию, приводит к пониманию того, что необходимо

беречь человеческие качества, не терпя и не поддаваясь тяжелым условиям. Мы стремились доказать, что «переводы Ахмета Байтурсынова-школа наставничества». Особенно, когда речь идет о преподавании переводов произведений Байтурсынова, необходимо внедрять их в программы колледжа, школы и уделять большое внимание их изучению и анализу.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынович, перевод, воспитание подрастающего поколения, культура речи

Annotation. This article touches upon the idea of Baitursynov's translations, whose role in the spiritual education of Kazakh society is invaluable. I analyzed their translations, which are not devoid of this energy even today, based on the content that they are works of educational significance, which in the future will serve as food for our lives through joint reading with the younger generation with parents. I have dwelt in detail on such works as «harvest heads», «pig at the bottom of an oak tree», «horse and donkey», «farmer in a human way», «aging Lion». A. Baitursynov in his translations, without being deeply immersed in the causal relationships of social inequality, class conflicts in Kazakh aule, shows compassion and attention to the working people, to their difficult condition, leads to the understanding that it is necessary to protect human qualities, not tolerating and not succumbing to difficult conditions. We tried to prove that «Akhmet Baitursynov's translations are a school of mentoring.» Especially when it comes to teaching translations of Baitursynov's works, it is necessary to introduce them into college and school programs and pay great attention to their study and analysis.

Keywords: Akhmet Baitursynov, translation, education of the younger generation, culture of speech

Заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезов өзінің ұстазы Байтұрсыновты «Қазақ елінің рухани көсемі» деп баға берген. Ол көсемнің теңдесіз еңбектерін «Ахаң ашқан қазақ мектебі», «Ахаң зерттеген ана тілі», Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны» сияқты қанатты тіркестерге сыйғызып жоғары баға берген. Шындығында өмір көшінде араға 60-жылдай уақыт салып Байтұрсынов еңбектері халқымен қайта қауышты. Алаш ардақтысының есімі ақталып, шығармаларын туған халқы сағынышпен қуана оқи бастады. Байтұрсынов мұраларымен танысқан соң Әуезовтің ұшқыр ойын еске түсіресің: «Бір басында сан салалы өнер тоғысқан, телегей- теңіз энциклопедиялық білім иесі, қайшылығы мол тартысты ғұмырында қараңғы қалың елін жарқын болашаққа сүйреуден басқа бақыт бар деп білмеген ірі тұлға, халықтың рухани көсемі»- деп пікір айтқан М.Әуезов. Байтұрсынұлы қазақ баласына арнап әліпби жасап, қазақ тілінде кітап жазған, Ыбырай дәстүрін жалғастырып ұлт мектебіннің негізін қалаған, соған арнап әдебиет, оқулық жазды. Ғалым қазақ ұғымына лайықтап араб таңбасымен қазақ дыбыстарын транскрипциялады. Бұл еңбегін күллі түркі ағайындар қырғыз, әзірбайжан, түрік сынды ұлт өкілдері үлгі-өнеге тұтып, Ахметтің алфавиттік жүйесін ұстанғандарын айтты. Бұл жөнінде ғалымдар ғылыми зерттеулерінде жазды. А. Байтұрсынұлы: «Жақсы әліпби тілге шақ болу керек. Өлшенбей тігілген о жер бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап, тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз. Бойынды қысып, тәнінді құрыстырып тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әліпби қолайсыз болады» – деп айтып кеткендей

А. Байтұрсынұлын қазақ халқы «Қазақ алфавитінің реформаторы», «Түрколог ірі лигвист-ғалым» деп таныған. Ғалымның өз қолымен «Тіл құралы», «Тіл жұмсар», «Әдебиет танытқыш», сияқты оқулықтарын жазған. Сонымен қатар «Қазақ салты», «Қазақ, қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» т.б. терең мағына мен мазмұнға бай өлеңдерін айтуға болады. Өлеңдері ішкі сазы мен ой өрнегі терең, сөз орамдары бай, қазақ поэзиясына тән өзіндік жаңалықтары бар дүниелер болып танылды.

Жаңартылған білім мазмұнына дейін жас ұрпақ Байтұрсынұлы жазып кеткен қазақ тілінің теориясымен оқып білім алды, грамматикасы анық, ережесі түсінікті, нақты теориясы бар, мазмұны терең, ойлы оқулықтағы білім нәрімен сусындады. Байтұрсынұлы: «Әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек», - деп мәселені айқындап қояды. Оқытқанда

баланы ана тілі - қазақ тілінде оқыту керек деп санайды. Ал «орысша оқу орыс қолтығында тұрған жұртқа керек... Қазақша оқи, жаза білген соң, шама келсе, орысша да білу қажет», - деп түйеді

Өскелең ұрпақ бойына жастайынан ізгілік, адалдық, мейірімділік, қайырымдылық, еңбекқорлық, кішіпейілдік, әділдік, адамгершілік, қиянат жасамау сияқты құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне деген сенімділікке тәрбиелеуде Байтұрсынов аудармалары үлкен рөл атқарады. Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның тағы бір саласы – көркем аударма. Ол орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға мол үлес қосты. И.А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен жеке жинақ қылып бастырды. И.И. Хемницердің «Атпен есек», А. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы» шығармаларын, орыстың белгілі лирик ақыны С.Я. Надсонның өлеңін қазақ тіліне аударды. Ғалым аударманың мән-мақсаты, дәуір дүбіріне ілесу ниеті, қиындық жағдайларда орындағаны туралы айтады. Аударма мысалдарында әр түрлі аңдар әр түрлі адамдар кейпінен хабар беріп, терең тұжырым жасаған. Адамдардың мінезі, өмір ағысы, тағдыр тартысы, заман ағымына қатысты көптеген жайттарды әсіресе патша отаршыларының зорлық-зомбылығы, жуандардың, байлардың тепкісі, елдің азып-тозуына байланыста сарындарды Ахмет Байтұрсынұлы жұмбақтап, тұспалдап әсерлі жеткізген. Кейде ашық түрде дәл айтылатын ойлары да бар. Ахмет Байтұрсынұлының артында қалған мол мұрасына зор құрметпен қарап, бағалай білген әдебиеттанушы ғалымдарға рухани азық, көңілдеріне зор қуаныш сыйлады. Қазақ қоғамына рухани тәрбие беруде рөлі өлшеусіз және бүгінгі күні де осы қуатынан айрылмаған аудармаларын бүгін өскелең ұрпақпен бірлесе оқу арқылы өмірімізге азық болар, өнеге алар болашақта есте сақтай жүрер тәлім-тәрбиелік мәні зор, берері мол, баға жетпес қымбат құндылық деп бағалаймын.

Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары, тәлім-тәрбие мектебі болып табылатынына ешкімнің таласы жоқ, тіпті ғылыми тұрғыда дәлелденген.

Жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуде педагогиканың маңызды міндеттері – оқушылардың белсенділік өміршілдік, саналылық көзқарасын, сөз бен істің бірлігін адамгершілік нормаларынан ауытқуларға жол бермеуді қалыптастыру болса, Байтұрсынұлы аудармалары ұлтын, елін, жерін сүйуге, адамды адалдыққа, еңбекқорлыққа, барды бағалай білуге, қиындықты жеңе білуге тәрбиелейді. Ол баланың жеке басының қалыптасуына, тілінің дамуына аса қатты мән берген. Ұлт ұстазы аударма, көркем шығарма, поэзия арқылы жас буынға тағылым беріп жол сілтеген. Бұл арқылы Отанға, еңбекке, адами қасиеттерге деген көзқарасын қалыптастырған. Тәрбиелі ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені ұлттық әдебиеттен бастайды. Себебі, бұл баланың адамгершілік сезімін, сенімін белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу іс-әрекетін қалыптастырады.

Атақты педагог Сухомлинский; «Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады». Тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Ертегінің рухани тәрбиелік мәні зор. Ол балаға рухани ләззат беріп, қиялға қанат бітіретін, жас баланың рухан азығы деп атап көрсеткен. Руханилық жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші десе Байтұрсынұлы аудармаларында:

Орыстың тәржіме егтім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа сабыр,
Қомсынып, қоңырайма, құрбыларым, –

дей тұрғанмен, осы қырық өлеңнің бәрі де түгелімен тіпті аударма секілді емес, ақынның төл туындысы іспеттес. Нағыз адамшылықтың мұратына жетудің негізгі құралы – шығармашылық ой десек, Ахмет мақсатқа жетудің шынайы жолын өз аудармаларында көрсетіп берді. Автор

мысалдарындағы айтқан ақылына құлақ асып, зер салар болсақ адам бойына адами қасиеттердің қалыптасуына ықпалы зор. Ақынның аударма мысалдарын оқыған сайын шығармашылығы шексіз ізгілік пен жақсылықтың қайнар көзі екеніне көз жеткіземіз. Ахмет тағылымы ұрпақ тәрбиесінде өз құнын мәңгі жоймайды, уақыт өткен сайын құнарлана түспек.

«Егіннің бастары» мысалында: Әкесі мен баласы егін еккен жерге барса бастары дөнге толған бидайлар Аллаға дән бергені үшін тағзым етіп тұр екен. Ішінде бір бидай жоғары қарап айналасын менсінбей тұрғандай кейіп таны- тады, оны көрген бала қатты таңырқайды. Автор әке сөзін тағылым ретінде:

«Елде көп бұл бидайдай адам, – дейді,
Тәкаппар, оны халық, жаман, – дейді.
– Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның,
Тұтынба бұл мінезді, балам», –

деп ойсыз, ақылы таяз тәкәппар надандардың болатынына қынжылып, сондай адамдардан бойын аулақ ұстауға баласына ақыл-кеңес береді. Ахметтің көптеген мысалдары адамның мінез-құлық нормаларын қалыптастыруға арналған. Автор адам мінезінің сан алуан жақсы-жаман жақтарын, мысал кейіпкерлері сияқты адамдарды оларды қоршаған ортасын тани білуге, олардың мінез-құлық ерекшеліктерін зерделей білуге, сөйтіп өзіндік ой тұжырымдауға шақырады.

«Егіннің бастары» мысалында бидай арқылы адам образы сомдалып тұр. Тәкәппарлықтан, мақтаншақтықтан, өзімшілдіктен сақтандырады. Ақын мысал арқылы көшпелі елге етене таныс өсімдіктер тіршілігі мен жан-жануарлардың мінез-құлық ерекшеліктерін өзара қарым-қатынасын суреттеу арқылы ойға ықпал етіп, шынайы өмірді суреттеген. Тәкәппарлықтан бойды аулақ ұстап сыпайылық пен кішілікті үйрен бұл адамға үйренер құнды нәрсе деген идеяға негіздейді. Сыпайылық болмаса адам жаны қатайып мейірімсіздік, менмендік бойды билейді, мінез өзгереді. Мінез адамның іс-әрекетіне, болмысына жауап береді.

«Еменнің түбіндегі шошқа» деген мысалында
Дүниеде түрлі-түрлі адамдар бар,
Жақсы да арасында жаман да бар,
Ғылымды пайдаланып отырса да,
Сезбейтін сол пайдасын надандар бар, –

деп «өзі жемісін жеп тойып, семірген соң, еменнің түбін қазып төңкеріп тастаған шошқа» сияқты өзі пайдасын көріп тұрған дүниенің қайдан келетінін түсінбейтін немесе қара басының қамы мен тек бір күнін ғана ойлайтын санасы таяз надандардың да болатынына қынжылып, сондайдан аулақ бол деп ақыл-кеңес айтады.

«Ат пен есек» мысалының соңында:

Бұл сөзден қандай ғибрат алмақ керек?
Мысалы, еткен қайыр бір бәйтерек.
Қайырың біреуге еткен болып терек,
Көрсің рақатын көлеңкелеп.
Қайырдың ең абзалы бұл дүниеде
– Біреуге қысылғанда жәрдем бермек
Кейбіреу зор бейнетке тап болады,
Кей уақыт аз бейнеттен қашамын деп, –

деп аяқтайды. Шығармада әрқашан айналана көмек қолын соза біл, жан-жағыңа шапағатыңды шаша жүр, барлық нәрсені ақылға салып, ойланып, ой елегінен өткізіп сабырмен істе, өткен іске өкінгенмен орнына келмейді деп өсиет айтса, екіншіден біреу сенен қиналып көмек

сұрағанда көмектес, ондай күй сенің басыңа түскенде тым кеш болып, «аһ» ұрып, өзегіңді өкініш өрттейді – деп жанашырлыққа, жаныңдағы жолдасыңның қадірін біліп, қиналғанда қол ұшын беру тағылымына үгіттейді.

Автор сөз мәдениетін өте жетік білетінін осы аудармалары арылы дәлелдеген. Ой мен сезімін дәлме-дәл жеткізу – сөз мәдениетінің биік шыңы болса, ойын әдеби нормаға сәйкес тіл тазалығы, сөз дәлдігі, әсерлігі, байлығы, тіл оралымдығы толық сақталған. Байтұрсынұлының өмірлік мұратын шығармаларынан байқаймыз. Ақынның кез-келген шығармасын да ішкі ойы, арман – мақсаты айқын аңғырылып тұрады және заман шындығын шынайы көрсете білген.

Аудармаларын оқу арқылы автордың демократтық, гуманистік көзқарастарға өте бай екенін аңғаруға болады. «Адамдық диқаншысы» шығармасында ол өмір бойы бейнетке, қорлыққа үндемей шыдап, жасып, жаншылып кеткен адамдарды көріп, жаны ашиды, олар сергектеу болса, адамдыққа ұмтылса, үндемей жүре бермесе, алдағандарға алданбаса, таяққа еті үйреніп жүнжіп кетпес еді деп ойлайды, олардың намысына тиерлік ащы сөздер айтады.

Адамдықтың тұқымын шаштым, құл халықтың көңілін көтеруге бел шеше кірістім, еңбегі босқа кетіп, рахатын, зейнетін көре алмаған халықтың ойын өзгертпек болған ақын бейнесін ккреміз. Елдің ауыр халін аз да болса жеңілдету жолдары туралы ойланғанда Ахмет бұрын қалыптасып дамыған ағартушылықтың мақсат-мұраты арнасында ой өрбітеді, ұйқыдан оянып, білім-ғылымға ұмтылу қажеттігін, оянған ерге еру керектігін еске салады. Оның:

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көл жоқ, көгалы жоқ – қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың, – деген

Ахмет Байтұрсынұлы қалай да халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын Абай тапқан соқпақ орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсұнады. Автор халық бақыты, ел мүддесі үшін жанын аямай кіріскен. Құл болған, ескі өмірмен ғұмыр кешкен кесапатты заманның әділет-сіздігін нағыз шындықпен өрнектеген. Ахмет қоғамдық, әлеуметтік мәселе-лерге тікелей араласқан және аудармаларында халқының өмірлік мұраты көрініс тапқан. Зердесін шаң басқан ескіліктен арылмаған халқын барын салып әлемдік мәдениетке, жаңаша ғылымға, жаңа өмірге жетелегенін анық көреміз. Халқының көзін қойып, көңілін ашпақ болған елеулі еңбегі ескерусіз қалмады. Бүгінде елі ақынның сол идеясын жүзеге асырып отыр.

«Қартайған арыстан» мысалында:

Бақ конса, сыйлар алаш ағайын да,
Келе алмас жаман батып маңайыңа.
Басыңның бақыт құсы ұшқан күні
Құл-құтан басынады, малайың да.

Бұл шығармада автор арыстанды аңның патшасы ғып көресетеді де, бір арыстанды қартайтады. Қартайған арыстан: тұяқ, тістен айрылғасын, күш кеткесін бұрынғы азуы батқан аңдар арыстаннан кегін ала бастайды, сол көп кек алғанның біреуі есек боп, жатқан арыстанды есек тепкілегенде, дәрменсіз арыстан былай дейді:

«Көп шығар, жоқ демеймін кінәм менің,
Ризамын бақ, бәлеңе бірдей сенің.
Тұяғын бұл жаманның тигізбей ал,
Қорлықтан мұнан көрген өлім жеңіл».

Ахмет бұл мысалды аяқтап болғаннан кейін өз жанынан мынадай сөз қосады:

«Бақ қонса, сыйлар алаш ағайын да,
Келе алмас жаман батып маңайыңа.
Басыңнан бақыт құсы ұшқан күні,
Құл-құтан басынады, малайың да».

Бұл жерде кәдімгі ақсүйектердің әрекеті ашық, анық баяндалған. А. Байтұрсынов қазақ аулындағы орын алған әлеуметтік теңсіздіктің, таптық шиеленіс-қақтығыстардың себеп-салдарына терең бойлай алмаса да, еңбекші халыққа, олардың ауыр халіне көңіл бөліп, аяушылық сезім білдіреді, ауыр халге төзіп, көніп, үндемей жүре бермей, адамдық қасиетті қорғауды қалайды. Адамгершіліктің негізі мінез-құлық нормалары мен ережелерінен тұрады. Олар адамдардың іс-қылықтарынан, мінез-құлықтарынан көрінеді, моральдық өзара қарым-қатынастарды басқарады. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адам еңбек ету, өзара көмек, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, бұл – сананың, сезімдердің, мінез-құлық пен өзара қарым-қатынастың бөлінбес элементтері, олардың негізінде қоғамымыздың қоғамдық – экономикалық құндылықтары жатады. Баланың өмірге белсенді көзқарасының бағыты үлкендер арқылы тәрбиеленеді. Бала бойына адамгершілікті сіңіру, еңбекке тәрбиелеу күнделікті өмірде, үлкендердің қолдан келетін жұмысты ұйымдастыру үрдісінде, ойын және оқу ісінде жоспарлы түрде іске асатын әрекет.

Ғалымның әрбір мысал соңындағы қорытынды түйіні оқырманды өзінше тұжырым жасауға, ойлануға итермелейді. Ел бірлігі, оқу, білім, адалдық, шешендік, тіл мен ой бірлігі, жақсыдан ғибрат алу, жаманнан жирену, адами қасиеттерді бойға сіңіру. А.Байтұрсынов мысалдарындағы – басты дидактикалық тақырып. Біз үшін ғалымның ең бағалы мұралары оның ағартушылық, прогрессивті идеялары, халқының кертартпа кесапатты қылықтарын ашық сынап, оқырманның көзін ашуға тырысқандығы.

Мысалы:

Білмейсің жөнің менен терісінді
Ел болып іс етпейсің келісімді.
Жөн айтқан жұртшылыққа адам болса,
Шығарсың қолыңа ала керісінше, –

десе, тағы бірде: – ұлтының бір-бірін көре алмаушылық, қызғаншақтық жағымсыз қасиеттерін ашына мысқылдап, ол қасиеттердің қауіпті екенін, сондықтан опық жемей тұрғанда одан құтылудың айла-амалын жасап жол ізде деген ізгі ой айтады. И.А.Крыловтан аударған «Аққу, Шортан һәм Шаян» атты мысалының соңында:

Жігіттер мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек болсаң жоддас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас, –

деп халқын бірлікке шақырып, олай болмаған күнде «бөлінгенді бөрі жеп» «көлденең көк аттыға жем» болатынын жетесіне жеткізеді.

Келгенде өзді – өзіңе мықты-ақсындар,
Қайтейін, өзге десе көнгішінді.
Сықылды сынық бұтақ төмендесең,
Кім жұлмас оңайдағы жемісінді?

«Қырық мысалдағы» өлеңдерін жүйелеп бірнеше тақырыпқа бөлуге болады: Бірлік «Аққу, шортан, шаян» деген өлең былай келеді:

«Жүк алды шаян, шортан, аққу бір күн
Жегіліп, тартты үшеуі дүркін-дүркін,
Тартады: аққу көкке, шаян кейін,

Жұлқиды суға қарай шортан шіркін» үшеуі үш жаққа тартқасын, жүк орнынан қозғалмағандығын айта кеп Ахмет, аяғында:

«Жігіттер мұнан ғибрат алмай болмас. Әуелі бірлік керек болса жолдас, Біріннің айтқаныңа бірін көнбей, Істеген ынтымақсыз ісің оңбас!», – дейді. «Сары шымшық» мысалында жастарға адамның адамдық қасиетін көрсететін оның сыддыр сөзі емес, нақты істе танымдылығы деме, парасаттылығы мен саналылығы ал, әлі келмейтін нәрсемен әлек болудың қажеті жоқ «көрпене қарай көсіл» – деген халық, даналығымен ұштастыра өсиет айтады. «Маймыл» атты мысалында алғыс, абырой алу үшін пайдасыз құр мехнат етудің қажеті жоқ, күншілдіктің соңы күйік, орынсыз істің аяғы өкініш, халық ілтипатына бөлену үшін көпке шарапаты тиер игі іс жасау керек, көзге түсем деп шапқылап «арамтер» болма деп қорытындылайды:

Мақсатқа ойыңа алған жете алмайсың,
Мал шашып құр далаға төккенменен
Пайдалы істен алар абыройың,
Кетпейді кейін қарай тепкенменен, –

мысалдарының тәрбиелік мәнін зерделей келе, болашақ мамандарды тәрбиелеу, кісілік келбетін қалыптастырудағы мүмкіндіктерінің мол екендігіне көзіміз жетті, Мұндай шығармалар тіл жұтандығынан арылуға, жастар арасында сирек құбылысқа айналып теңей, салыстыра, астарлы сөйлеуге тәрбиелеуде таптырмас тиімді құрал. «Қырық мысал» еңбегінің нарық заманында өмір сүріп отырған жастарды имандылыққа, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеуде маңызы мен рөлі өте зор.

Крылов мысаларының ішіне тереңінен еніп, астарына бойлап, қат-қабат қыртыстарын аша білген аудармашы – Ахмет Байтұрсынұлы. Автор жанр табиғатының қыр-сырын ұға білді және аллегорияны кең түрде құлаш жая қолданды. Отарлық езгідегі бұратана халықтың ауыр тұрмысын, өмірін, мұң-зарын жан-жақты суреттеп, ашып көрсете білді. Мысал жанрына тән өзіндік ерекшелікті Ахмет аудармаларында кеңінен көреміз. Жан-жануарларды адам образына енгізуге келгенде Ахмет аудармалары сәтті шыққан. Адам бойындағы құлық, сұмдық, айла әрекеттермен қатар адамдық қасиеттерді қатар алуының өзіндік ерекшелігі бар.

Автор аудармаларында халқының кемшіліктерін, жағымсыз көріністерін жан-жақты қатты сынағанымен туған еліне деген сүйіспеншілігі, оның қадір-қасиетін бағалайтыны болашағына сеніммен қарайтыны көрініп тұр. Ел ішіндегі залалды әрекеттерді, арамза қылықтарды батыл айтқаны жастардың ондай әрекеттен бойын аулақтатсын, жиіркеніп безінсін тұла бойын таза ұстасын деген асыл ниеті болғанын байқаймыз. Аударма мазмұнын оқи отырып ақын қандай мақсатты жүзеге асыруды көздегенін аңғару қиын емес. Елін алға жетелеу, күллі қауымның ойын өзгерту, заманды түзету, өрге тарту. Қазақтың көзін ашып, көңілін оятуды автор азаматтық борышым деп таниды. Аудармаларының мазмұнында негізгі идея халыққа ой салу, маза бермей адамдыққа ұмтылдыру, өрге бастыру болып табылады.

Ахмет – мұрасын тұтас алып қарағанда қазақ қоғамын қараңғылық пен надандықтан құтқарып, өнер-білімге тарту, өзге ұлттан кем қалмай терезесін теңестіру, жаңа заманға қадам бастыру сияқты үлкен мақсаттарға негізделген. Халқының өсуіне кедергі жасайтын болар-болмас мәселелердің өзі ақынның жанына қатты батады, жүрегін ауыртады. Өзінің бойындағы адамгершілік идеяларды елінің санасына сіңіру үшін ойлы сөзбен, түйінді пікірмен әсер етуді көздеген. Ол маса болып шағып найзамен түріткендей шаншып, кейде ызалана сөйлесе, кейде ишаратпен астарлап айтқан. Кейде тіпті қажыған көңілмен, өкініштері мен опықтарын ащы айтса, қайта тұрып, есін жиып халқымен бірге қайғырады. Ызалы кеменгер ұйқыдағы ел үшін қанша күйінсе де, сол елден туғанабын және ұлт жандылығын ешқашан кеміткен емес. Ұлтына ұран салған азаматтың негізгі мақсаты осы еді.

Ахмет Байтұрсынұлы шығарамаларын әсіресе аудармаларын оқыту мәселесіне келгенде колледж, мектеп бағдарламаларына енгізіп, кеңінен басымдық берген абзал. Жас ұрпақ мысалдың айтар өнегесін өмірмен байланыстырып, сөйлеу шеберлігін жетілдіреді. Жалпы Ахмет аудармалары адамгершілікке, көркем мінезге, қоғам мәселесіне белсене араласуға шақырады және бәсекеге қабілетті ұрапақ тәрбиелеуге жетелейді.

Әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлы. Ақ жол. Алматы «Жалын» 1999.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. «Маса». Алматы «Раритет» 2005.
3. Ахмет Байтұрсынұлы «Жоқтау». Алматы 1993.
4. А.Байтұрсынов «Жан сөздігімді кім түсінер?» Алматы «Қазақстан» 1994.1.
5. М.Әуезов «Ақанның елу жылдық тойы». Ақ жол, 1923. – №270.
6. Ұлттың ұлы ұстазы: «Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-биографиялық серия. В.К.Күзембаева. – Алматы: Қаз. Рес. Білім және ғылым министрлігі, Орталық ғылым кітапхана, 2001. – 305 бет.
7. Сыздықова Р.Сан қырлы саңлақ ақын. «Социалистік Қазақстан», 1989. – 4-қаңтар.
8. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы» 1992.
9. Ахмет Байтұрсынұлы Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2003-2006.

БАЙТЕРЕКОВА М.,

*Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданы
«Қандыағаш қаласы №3 мектеп-гимназиясы»
КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛЫ ҰСТАЗ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлт ұстазы, халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан көшбасшысы А.Байтұрсынұлының қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын жұмсағаны көрінеді.

Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған.

Еңбек ете білген адам ерте болсын кеш, болсын өз еңбегінің жемісін алары хақ. Сол сияқты сонау уақыттан бізге мұра болып қалып отырған А.Байтұрсынұлы атамыздың осынау мұрасы сол кездегі жастардың ғана емес, біздің де ой-санамызды өсірері анық.

Түйін сөздер: ғалым, ұстаз, халықты ояту, аударма жасау, ынтымақ, өнер-білім, еңбек.

Аннотация. В данной статье видно, что учитель нации, вожд А.Байтурсынұлы вложил все силы в то, чтобы пробудить их сознание.

В конце каждого перевода поэт вкладывал свою основную мысль, ключевую проблему в соответствии с бытом, характером, психологией нашего народа в то время.

Человек, умеющий трудиться, рано или поздно получит плоды. И это наследие А.Байтурсынова, которое с давних времен досталось нам по наследству, взрастило умы не только у молодежи того времени, но и у нас.

Ключевые слова: ученый, педагог, разбудить народ, делать перевод, согласие, искусство, труд.

Annotation. This article shows that the teacher of the nation, the leader A. Baitursynuly put all his efforts into awakening their consciousness.

At the end of each translation, the poet put his main idea, the key problem in accordance with the way of life, character, psychology of our nation at that time.

A person who knows how to work will sooner or later get the fruits. And this heritage of A. Baitursynuly, which we inherited from ancient times, nurtured the minds not only of the youth of that time, but also of us.

Keywords: scientist, teacher, wake up the people, make a translation, consent, art, labor.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ұлтының әлеуметтік өмірі мен мәдениеті, ғылымы мен білімі жолында аянбай еңбек еткен ірі қайраткер, үлкен талант иесі, қайталанбас зор тұлға.

Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған топ көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ол – халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан көшбасшы.

Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның бір саласы-көркем аударма. Ақынның алғашқы өлеңдері «Қырық мысал» атты аударма жинағында 1909 ж. Санкт-Петербургте жарық көрді.

Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған. [1]

Қалайда халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын айналып келгенде, ұлы Абай тапқан соқпақ, орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсынады. Бұрынғы ескі-ертегі, химия үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма мысал арқылы, көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету болатын.

Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұғымды идея, үшінші жағынан, қазақ тұрмысына ет-жақын суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді халықтың төл дүниесіндей етіп жіберді.

Жүк алды шаян, шортан, аққу бір күн,
Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін,
Тартады аққу көкке, шаян кейін
Жұлқиды суға қарай шортан шіркін.

Аудармада мін жоқ, мүдірмей, тұтықпай, есіліп-төгіліп тұр. Ендігі кезең оқырманына қатысты жаңа ой, соны пікір, толғаулы сөзді ақын өз жанынан қосады.

Жігіттер мұнан ғибрат алмай болмас.
Әуелі бірлік керек болса жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас, –

деп елді тұтастық, ынтымақ жалауының астына шақырады.

Елдің азып-тозуына байланысты сарындарды Ахмет Байтұрсынов жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді, кейде ашық, дәл айтылатын ойлар да бар:

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі.
Ойлаймын оны мақтар шықпас кісі
Нашарды талай адам талап жеп жүр
Бөріден артық дейміз оның ісін.

Алуан-алуан ойға жетелейтін «Қайырымды түлкі», «Ала қойлар», «Үлес», «Қартайған арыстан», «Өгіз бен бақа», «Қайыршы мен қыдыр», «Ат пен есек» мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды мезгейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен сарындас әуездер, тағылымды, ғибратты тұжырымдар мол орын алған. Аудармашы негізгі түпнұсқа тексіне орайластырып, көркем ойға ой, суретке сурет қосып, пікірді ұштап, жаңа сарын – әуез қосып отырады. «Қартайған арыстан» мысалына:

Бақ қонса, сыйлар алаш ағайын да,
Келе алмас жаман батып маңайыңа.
Басыңның бақыт құсы ұшқан күні
Құл-құтан басынады, малайың да, –

деген жалғасты түйін жасайды. Бірнеше кісі тіл таба алмай, берекесі кетіп, өртке шалдығып, үлестен құр қалады. Осы «Үлес» өлеңінің түйінінде ақын өз позициясын ашық көрсетіп:

Ойласақ оқиға емес болмайтұғын,
Ел қайда өзін жаудан қорғайтұғын.
Қазіргі пайдасына бәрі жетік,
Адам аз алдын қарап болжайтұғын.
Андыған бірін-бірі жаудан жаман
Байқасақ ел белгісі оңбайтұғын.
Бұл белгі табылып жүр біздің жұрттан
Таласып бір-бірінің жүзін жыртқан.
Алданып арқадағы дау-шарына
Кәтерден кәпері жоқ,
келер сырттан, –

деп терең маңызы бар әлеуметтік ой толғайды.

Мысал жанрының қазақ әдебиетіне бойлап ену құбылысы әлемдік көркемдік дәстүрлердің типологиялық ұқсастығын көрсетеді. «Дала уалаяты» газетінде 1894 жылы 14 тамызда И.Крыловтың «Инелік пен құмырсқа» (аударған А.Құрманбаев) мысалының жариялануы – қазақ әдебиеті үшін жаңа бір арнаның басы еді.

Крыловтан Абай – 14, Спандияр Көбеев – 37, Бекет Өтетілеуов – 12 мысал аударған. Бір мысалдың бірнеше рет аударылғаны да бар. Мәселен: «Аққу, шортан һәм шаян», «Ат пен есек», «Қасқыр мен тырна», «Шал мен ажал (өлім)», «Айна мен маймыл», «Маймыл мен көзілдірік» мысалдарын Ахмет Байтұрсынов та, Спандияр Көбеев те аударған. «Ала қойлар», «Есек пен қамыс (шілік)», «Бақа мен өгіз» мысалдарының Абай нұсқасы да, Ахмет нұсқасы да бар.

Абай аудармалары Крылов түпнұсқасымен көбіне-көп дәлме-дәл келеді, Спандияр Көбеев 8 мысалды қарасөзбен баяндаған. Ал Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанмен, еркіндік басым, қазақ тұрмысына жаңа идеялар, заман тынысын танытатын жаңа ойлар айтылады. Түп негізі Федрдан алынған Крыловтың он жолдық «Шымшық пен көгершін» мысалы Ахмет Байтұрсынов аудармасында отыз екі жолдан тұратын жаңа шығарма. «Өгіз бен бақа» орысшада – 17, қазақшада – 36 жол, «Қасқыр мен тырна» орысшада – 19, қазақшада – 76 жол, «Арыстан, киік һәм түлкі» орысшада – 35, қазақшада – 56 жол, «Қасқыр мен қозы» орысшада – 37, қазақшада – 68 жол, «Ағаш» орысшада – 31, қазақшада – 56 жол. Бұл фактілер қазақ ақыны дәстүрлі оқиға, қалыпты бейнелерді ала отырып, ойға ой, суретке сурет қосып, жаңа, ұлттық төл туынды жасағанын көрсетеді. Бұрын емеурін, ишара, мегзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» кітабында ашық, анық, дәлді, нақты айтылады. Мұнда Ахметтің өз басынан кешкен қиын-қыстау күндер, ауыр жолдар, қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық, бірталай өлеңдерге арқау болады; ел тағдыры, халық қамы, бостандық арманы – басты сарын болып табылады.

«Масаның» негізгі идеялық қазығы – жұртшылықты оқуға, өнер-білімге шақыру, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ақын халықты қараңғылық, енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерден арылуға шақырды. Абайдың ағартушылық, сыншылдық дәстүрін жаңарта отырып, Ахмет Байтұрсынұлы 20-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін төңкерісшіл-демократтық дәрежеге көтерді. Қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ, қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» т.б. өлеңдерінің мазмұны осыны танытады. Кітаптың ішкі сазы мен ой өрнек, сөз орамы қазақ поэзиясына тән өзіндік жаңалық, ерекше өзгеріс әкелді. Сондай-

ақ ол қазақ тіліне А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Ф.Вольтер, С.Я.Надсон өлеңдерін аударды. Бұл аудармалар Байтұрсыновтың тақырыпты, идеялық-көркемдік деңгейі жоғары туындылар. Ел тағдырының келешегіне алаңдаулы ақын көп қырлы ісімен, даналық саясатымен қазақ жастарының рухани көсемі болды.

«Маса» кітабына енген өлеңдерде жеке бастың мұң-шері, тұрмыс-салт суреті емес, негізінен әлеуметтік, қоғамдық ойлар, азаматтық идеялар айтылады. Өзін-өзі күйттеген, байлық үшін, мансап үшін ар-абыройын сатқан «жақсылығы өз басынан артылмаған», «бос белбеу, босаң туған бозбала», «бір тойғанын ар қылмаған шалдар», «қайырсыз кеше сараң байлар», «мәз болып құр түймеге жарқылдаған оқығандар» сыналады. «Туысыма», «Досыма хат», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Көк есектерге», «Жұртыма», «Қарқаралы қаласына» өлеңдерінде ұлы Абай сатирасын еске түсіретін сарындар, ойлар, образдар бар. «Анама хат», «Жауға түскен жан сөзі» – қорлық-зорлыққа мойымаған, бостандық, еркіндік жолында бәріне көнген қайратты ерлер тұлғасын мүсіндеген жырлар. «Масада» Пушкиннен аударылған «Қыздыр дейсің мәжілісті, жан дейсің», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы», «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», Крыловтан аударылған «Сорлы болған мұжық», «Қаздар» шығармалары да берілген.

Қинамайды абақтыға жапқаны,
Қиын емес дарға асқаны, атқаны.
Маған ауыр осылардың бәрінен
Өз ауылымның иттері үріп қапқаны, –

деген жолдарда өз уақытының сыры айтылса:

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес бір күнгісін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,
Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін, –

деген уақытта ақын болашақпен сырласқандай, өлместігіне сенеді.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның Қазақ газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Мәскеуде шығарды. [2]

Қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап етіп жариялады. Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі – «Әдебиет танытқыш» (1926). Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған. Кітаптың бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталады да, онда көркем сөздің толып жатқан қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» т.б. сөз етіледі.

Екінші бөлімі «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталады да, көркем қара сөз табиғаты, оның тараулары – шежіре, заман хат, өмірбаян, «мінездеме», тарихи әңгіме, «әліптеме, әліптеу тәртібі» – мәнді әліптеме, сәнді әліптеме, жол әліптемесі, байымдама, байымдау әдістері, түрлері

– пән, сын, шешен сөз, оның түрлері, саясат шешен сөзі, білімді шешен сөзі, уағыз көркем сөз» деп жүйелеп келіп, әңгіме, романға сипаттама береді. Еңбектің «сындар дәуірі, онда шығарма түрлері» атты тарауы өте маңызды. Онда сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады.

Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айтады. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады.

Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, 15-17 ғ-лардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т. б. ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар.

А.Байтұрсынұлы қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап жаңа үлгі ұсынған реформатор. Ол Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметінің бірі – араб жазуына өзгерістер енгізіп, қазақ әліпбиін (алфавит) құрастыруы. Осы арқылы ғалым қазақ халқының тез сауаттанып хат тануына, оқу-білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті. Оның «Оқу құралы» қазақ жазуының тұңғыш әліппелерінің бірі. Атап айтқанда, қазірге дейін қолымыз жеткен деректерге сүйенсек, «Оқу құралы» ілгерінді-кейінді 15 рет басылым көрген.

А.Байтұрсынұлы жазуы дамымаған ұлттың артта қалатынын, оның қоғамдағы және адам өміріндегі маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отырады. Жазу дегеніміз, шын мәнінде, кез-келген халықтың рухани деңгейі мен мәдени дамуын көрсететін негізгі құрал. Ғалым осы құралды ұлттық деңгейге көтеру жолында жан аямай еңбек етіп, тер төкті. Ғұлама ғалым ұзақ ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып келе жатқан араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдыру идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқы үшін төл әліпби құрастырып шығарды. Бұл ана тілінде сауат ашудың ең тиімді құралы болды. Ахаң түзген әліпби халықтың мәдени-рухани деңгейінің көтерілуіне, халықтың тез әрі оңай сауаттануына, баспа ісінің жандануына ерекше зор ықпал етті. Алайда, құл халықты отарлау саясаты, қоғамдағы алфавит мәселесінің тұрақтануына жол бермеді.

Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізген құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды, әлемдік мәдениетпен араластырды.

Қазіргі жаңа заман серпіні адамзатты «жазу», «графика» дәуіріне жетелеуде. Түрлі заманауи техника мен технологияның, инновациялық шарықтап өркендеуі-заңды құбылыс. Осы цифрлық графикалық дәуір өткелінде ұлттық, мемлекеттік тілімізді сақтап, сол тіл арқылы сан ғасыр тоғысында тарихымызды, мәдениетімізді, ұлтымызды, мемлекетімізді нығайтып, оны тарих беттерінде шежіре қып танбалағымыз келсе, Ахаң салып кеткен латын графикасына өтуіміз өте орынды реформа. Оны жүзеге асыру – Мәңгілік ел ретінде, рухы биік мемлекет ретінде даму үдерісінің негізгі сатысы болып табылады.[3]

Бүгінгі жаңа заманауи талапқа тіл реформасын сәйкестендіріп, күшейту-Мәңгілік ел идеологиясын толыққанды жүзеге асыруға зор мүмкіндік береді. Қазақ тілінің тарихы сонау ертеден бастау алады. Тіліміз көне түркі тілінің қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Қазақ жазуы ғасырлар тоғысында бірнеше рет өзгеріске ұшырап отырды. 1929 жылдарға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылса, 20 -ғасыр басында ағартушы А.Байтұрсынов бастауымен араб графикасына негізделген төте жазу пайдаланылды. 1929-1940 жылдар арасында латын графикасы қолданылса, 1940 жылдан соң кирилл әліпбиі енгізіліп, қазірге дейін қолданылуда. Яғни көріп отырғанымыздай, латын графикасын қолдану тәжірибесі біздің ел тарихында болған және мұрағат материалдарына сүйенсек, латын графикасында басылып шыққан ғылыми еңбектер мен шығармалар қоры қазақтың белгілі ағартушылары, Алаш қозғалысының белсенділері

арқасында сақталынған болатын. Демек, біздің латын графикасына көшуіміз – біздің алғашқы қазақ зиялыларының салған сара жолына қайта оралу деген сөз. Тіліміздің келешегіне қарқынды дамыған заман сарынына қарай бір мықты серпін беру. Бұл шешім – техникалық инновациялық мүмкіндіктері шарықтаған әлемдік ақпараттық кеңістікке еліміздің еркін енуіне кепіл болмақ. Сөз соңында айтарым, латын графикасына өту-біз үшін аса қиындық тудыра қоймайды. Олай ойлауымыздың себебі, біріншіден, жоғарыда айтып кеткенімдей, бұл біздің тарихымызда орын алған тәжірибе, екіншіден, біз латын графикасымен таныспыз, жастарымыздың көп бөлігі ағылшын тілін жақсы меңгерген, оларға таныс заманауи техниканың атауларынан бастап, әлемдік брендтер барлығы латын графикасымен таңбаланған. Бұл жерде аса қатты көңіл бөлетін мәселе – ол тіл меңгерудегі грамматикалық сауаттылық пен жазудың емлесі. [4]

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев биылғы өзінің алғашқы жолдауына айтқандай, «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлтаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келетін болды» деп есептеймін. Латын әліпбиіне көшу соған ықпал ететініне мол сенім артамыз.

«Тіл құрал» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған сирек құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндер ойып-үйрететін қазақша жазылған кітап, құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді. Автордың «Сөз басында»: «Тіл- құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұнды да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат болып көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалыптасып кетеді. Шынында, ол жат болмақ түгіл, бірте-бірте сонша үйреншікті, қазақ балаларының бірнеше буын тәрбиелеген, 14-15 жыл бойы мектеп оқушыларына ана тілінің табиғатын танытқан ет бауыр дүниеге айналды: «Тіл-құрал» десе, жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе, тек қана Ахмет Байтұрсынұлын білетін болды.

«Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының, іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша.

Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы Ахметтің тағы бір зор еңбегі – ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жанғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенің олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы.[5]

Ахмет Байтұрсынұлының 1928 жылы Қызылордада жарық көрген екі бөлімнен тұратын екі кітапты «Тіл жұмсар» деген еңбегі белгілі.

Ол методика саласында 1910 жылдардан бастап 1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жинаған. Жазу таңбаларын үйрету амалдарын түсіндіретін «Баяншы» атты кітапшасы 1912 жылы жарық көрген. Жалпы сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын «Әліп-би астары» атты методикалық еңбегінде тағы көрсетеді. 1927-1928 жылдары «Жаңа мектеп» журналында қазақ тілі методикасына арналған бірнеше мақала жариялайды.

Сөз соңында түйгенім: еңбек ете білген адам ерте болсын кеш, болсын өз еңбегінің жемісін алары хақ. Сол сияқты сонау уақыттан бізге мұра болып қалып отырған А.Байтұрсынұлы атамыздың осынау мұрасы сол кездегі жастардың ғана емес, біздің де ой-санамызды өсірері анық. Енді атамыздан осы қалған мол мұраларды жалғастырып алып жүру біздің ең басты міндеттеріміздің бірі болып қала бермек. Осы мол мұрамен сусындап одан нәр алу оның нәтижесін көрсетіп, алда еліміздің біртуар осындай азаматтарының бірі болу – біздің алдағы басты мақсатымыз.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6
2. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 бет. ISBN 9965-893-73-Х
3. <https://qazaquni.kz/2012/12/06/14085.html>
4. <https://ikaz.info/ahmet-bajt-rsyn-ly-mirbayany/>
5. Тарихи тұлғалар. Танымдық – көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. «Алматыкітап баспасы», 2009. ISBN 978-601-01-0268-2

БАЕКЕЕВА Ш.,

*Қазалы аграрлы-техникалық колледжі
директорының оқу жұмыстары жөніндегі орынбасары
Қызылорда облысы, Қазалы қаласы*

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аңдатпа. Қазақ баспасөзі Қазақстан Республикасының мемлекет болып қалыптасуында зор міндет атқаратын құралдардың бірі. Осы мақаладағы зерттеу журналистика, баспасөз қызметі, тіл білімі, компьютерлік ақпараттандыру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдары салаларының өзара байланысы арқылы пәнаралық сипатта жүргізілді. Қазақ баспасөзі мен Ахмет Байтұрсынұлының қазақ журналистикасында алатын орны диахрондық және синхрондық жағынан зерделеніп, пәнаралық салалар тоғысында зерттелді. Зерттеу аясында қазақ баспасөзінің дербес ғылым ретінде қалыптасуының мәселелері қарастырыла отырып, қазақ баспасөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының ғылымға қосқан үлесі жан-жақты қарастырылды. Қазақ тілді баспасөз құралдарын зерттеу мәселелері ерекше өзекті болып табылады, себебі қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуына байланысты бұқаралық ақпарат құралдары да күн санап елеулі өзгерістерге ұшырап отырады. Өткен ғасырда мерзімді басылымдарды үзбей жаздыртып оқитын оқырман қазіргі таңда дер кезінде ақпарат алу мақсатында электрондық ақпарат көздеріне жүгінеді. Қазіргі таңда Ахмет Байтұрсынұлының қазақ баспасөзіне қосқан зор үлесін зерттеу айтарлықтай ерекше маңызға ие, себебі 2022 жыл қазақтың маңдайына біткен ғалым Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150-жыл толуын ЮНЕСКО аясында тойлау шешімі қабылданды. Осы себепті Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі ғылымына, қазақ баспасөз ғылымына салып кеткен сара жолы еш уақытта өзектілігін жоймайтын мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, баспасөз, қазақ баспасөзі, қазіргі қазақ баспасөзі, тіл білімі.

Аннотация. Казахская пресса является одним из важнейших инструментов в становлении Республики Казахстан. В данной статье исследование проводится в междисциплинарном ключе через взаимодействие журналистики, прессы, языкознания, компьютерных информационных систем и средств массовой информации. Роль казахстанской прессы и Ахмета Байтурсынулы в казахстанской журналистике изучалась диахронно и синхронно на стыке междисциплинарных наук. В рамках исследования были рассмотрены вопросы становления казахской прессы как самостоятельное направление науки, а также подробно рассмотрен вклад Ахмета Байтурсынулы в становление казахской прессы. Изучение казахскоязычных СМИ особенно актуально, так как сегодня в связи с бурным развитием информационных технологий СМИ претерпевают значительные изменения. В прошлом веке читатели, регулярно подписывающиеся на периодические издания, теперь обращаются за своевременной информацией к электронным источни-

кам. На сегодняшний день изучение большого вклада Ахмета Байтурсынулы в казахстанскую прессу имеет особое значение, так как было принято решение отметить в 2022 году в рамках ЮНЕСКО 150-летие со дня рождения казахстанского ученого Ахмета Байтурсынулы. По этой причине вклад Ахмета Байтурсынулы в науку о казахском языке, в науку о казахской прессе является вопросом, который никогда не потеряет своей актуальности.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы, пресса, казахская пресса, современная казахская пресса, языковедение.

Summary. The Kazakh mass media is one of the most important tools in forming the Republic of Kazakhstan. The research in this article was conducted in an interdisciplinary manner via the interaction of journalism, linguistics, computational information systems and mass media. The role of the Kazakh mass media and Akhmet Baitursynuly in Kazakh mass media was studied diachronically and synchronously at the intersection of interdisciplinary fields. In the framework of the study, the issues of forming the Kazakh mass media as an independent science were considered, and the contribution of Akhmet Baitursynuly to the formation of the Kazakh mass media was considered in detail. The study of the Kazakh-language media is crucially relevant, because today, due to the rapid development of information technology, the media is undergoing significant changes. In the last century, readers who regularly subscribe to periodicals now turn to electronic sources for timely information. Today, the study of the great contribution of Akhmet Baitursynuly to the Kazakh press is of particular importance, as it was decided to celebrate the 150th anniversary of the birth of the Kazakh scientist Akhmet Baitursynuly in 2022 in the framework of UNESCO. For this reason, Akhmet Baitursynuly's contribution to the Kazakh linguistics and the Kazakh mass media is an issue that will never lose its relevance.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, mass media, Kazakh mass media, modern Kazakh mass media, linguistics.

Қазақ баспасөзі Қазақстан Республикасының мемлекет болып қалыптасуында зор міндет атқаратын құралдардың бірі. Осы зерттеу жұмысы журналистика, баспасөз қызметі, тіл білімі, компьютерлік ақпараттандыру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдары салаларының өзара байланысы арқылы пәнаралық сипатта жүргізілді.

Қазақ тілді баспасөз құралдарын зерттеу мәселелері ерекше өзекті болып табылады, себебі қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуына байланысты бұқаралық ақпарат құралдары да күн санап елеулі өзгерістерге ұшырап отырады. Өткен ғасырда мерзімді басылымдарды үзбей жаздыртып оқитын оқырман қазіргі таңда дер кезінде ақпарат алу мақсатында электрондық ақпарат көздеріне жүгінеді.

Ал қазіргі таңда Ахмет Байтұрсынұлының қазақ баспасөзіне қосқан зор үлесін зерттеу айтарлықтай ерекше маңызға ие, себебі 2022 жыл қазақтың маңдайына біткен ғалым Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150-жыл толуын ЮНЕСКО аясында тойлау шешімі қабылданған болатын [1]. Осы себепті, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі ғылымына, қазақ баспасөз ғылымына салып кеткен сара жолы еш уақытта өзектілігін жоймайтын мәселе болып табылады.

Сонымен бірге ақпараттың молдығы оқырманға желідегі ақпаратты сүзгіден өткізу талабын да қояды. Осы орайда қазақ баспасөзіндегі ақпараттар легін фактчекинг процесінен өткізу деңгейі толыққанды жүйеленбеген. Осы зерттеу тіліміздегі өткен ғасырдан бастау алып, қазіргі таңда дербес ғылым ретінде қалыптасқан қазақ журналистикасының әлемдік деңгейде танылуына, қазақ тілінің БАҚ құралдарының қолданыс аясын кеңейтуге үлес қосады.

Қазақ баспасөзі журналистиканың дербес ғылым саласы ретінде қарқынды дамып жатқанына қарамастан, әлі күнге қазақ баспасөзінің нақты журналистика ғылымы аясындағы кейбір арнайы салалары толық деңгейде зерттелмеген және қамтылмаған. Баспасөз мәселелерімен көбінесе лингвист ғалымдар айналысып келді, қазақ баспасөзіндегі газет тілдерін, газет курсы тек бір тіл аясында ғана емес, сондай ақ, бірнеше тілдер тоғысында салыстыра және салғастыра зерттеліп келді.

Қазақстанның тіл білімінде арнайы зерттеуді талап ететін салалардың бірі – журналистиканың, медиа-журналистиканың теориясы мен практикасы. Қазақстандағы баспасөз мәселелері негізінен тіл білімі тұрғысынан қарастырылып келді. Сонау Ахмет Байтұрсынұлы [2] кезеңінен басталған қазақ баспасөзін тіл білімі аясында көптеген ірі тұлғалар зерттеді: Р.Сыздық [3], Н.Уәли [4], А.Алдашева [5], С.Сапина [6], Г.Смағұлова [7], З.Ахметжанова [8]. Аталған ғалымдар қазақ баспасөзіне қатысты тілдік материалдарды тыңғылықты зерттеудің өзекті мәселелерімен айналысты.

Еліміздегі баспасөз құралдарының, бұқаралық ақпарат көздерінің дамуының қалыптасуын зерттеуде Ә.Кекілбай [9], Х.Бекхожин [10], Б.Кенжебаев [11], Б.Әбілқасымов [12], С.Исаев [13] және т.б. ғалымдардың еңбектері айтарлықтай үлес қосты.

Сонымен бірге қазақ баспасөзінің көрнекті өкілі, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік тұлғасы алыс-жақын шетелдік ғалымдарды да бей-жай қалдырмады. Атап айтатын болсақ, Орталық Азия тілдерін саяси-әлеуметтік қырынан зерттеуші АҚШ ғалымы У.Фиерман (W.Fierman) «Language and Education in PostSoviet Kazakhstan: KazakhMedium Instruction in Urban Schools» деп аталатын еңбегінде қазақ баспасөзі мен тілінің пост-кеңестік жағдайда дамуына талдау жасады [14]. Ғалым Х.Янковски (H.Jankowski) өз еңбектерінде Қазақстандағы ұлттық тіл білімінің дамуын зерттей келе [15], түркітану ілімдеріне арналған ғылыми журналдағы «Baytursinuli's Works on the Kazakh Language – an Attempt at Assessment» мақаласында қазақтың маңдайына біткен ұлы ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің дамуына, қазақ әдеби тілі мен баспасөз тіліне қосқан үлесі туралы баса айтады [16]. Түркітанушы ғалымдар И.Невская (I.Nevskaya) мен С.Тажимаева (S.Tazhibayeva) өз зерттеулерінде қазақ тілінің ғана емес, Қазақстандағы басқа да түркі тілдерінің қызметін әлеуметтік лингвистика аясында қарастырады [17].

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуы мен цифрландыру жағдайында қазақ баспасөзі өте қарқынды дамуда. ХХІ ғасырдағы ғылым мен техниканың, ақпарат алмасу көздерінің жедел дамуы тіл біліміне, соның ішінде журналистика саласына бірқатар өзгерістер енгізуде. Мұндай өзгерістер көбінесе ақпараттық технологиялардың мерзімді басылымдарды ауыстыруымен тікелей байланысты болып келеді. Баспасөздің бұқаралық, қоғамдық-саяси, арнаулы мақсаттағы және салалық мерзімді басылымдары мен радио және теледидар арқылы жалпыға бірдей қоғамдық пікірқалыптастыру үдерісіндегі маңызының зор екендігін ерекше атап өтеміз.

Қазақстанның баспасөзі мерзімді баспасөз түрінде ХІХ ғасырдың аяғында қалыптаса бастады. Аталған кезеңде ең алғаш 1870-1882 жылдары «Түркістан уалаятының газеті» мен 1888-1902 жылдары «Дала уалаятының газеті» өз қызметтерін бастады.

ХХ ғасырдың басында 1907 жылы М.Дулатов «Серке» газетін, 1911-1915 жылдары М.Сералин «Айқап» журналын, 1911-1913 жылдары Е.Бұйрин «Қазақстан» газетін, 1913-1918 жылдары А.Байтұрсынұлы «Қазақ» газетін жарыққа шығарды. А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Дулатов, М.Шоқай, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедұлы, К.Кемеңгеров, Ж.Ақпаев, М.Тынышбаев, т.б. алаш қайраткерлері қазақ баспасөзінің дамуына зор үлесін қосты [18].

«Тұрмыс» (1905), «Еркін қазақ», «Алаш» (1916), «Бірлік туы» (1917), «Сарыарқа» (1917), «Абай» (1918), «Жас азамат» (1918), «Ақ жол» (1920), «Шолпан» (1923), «Сана» (1923), «Темір қазық» (1923), т.б. баспасөз материалдарында қазақ зиялыларының газет-журнал беттеріндегі публицистикалық қызметі қазақ халқының саяси-әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани мәселелерін көтеріп, ұлттық сана-сезімнің оянуына, елдегі демократиялық үрдістер мен хал-ахуалдың дамуына жол ашты [19].

Қазақстан Республикасында «Журналистика» мамандығы мен бағыты бойынша журналист мамандарын даярлау ісі біршама жақсы дамыған деп айтуға негіз бар. 1934 жылы негізі қаланған Қазақ журналистикасы институты 1941 жылдың шілдесінде қазіргі Қазақ ұлттық университетінің «Журналистика» факультеті болып қайта құрылып, 60-жылдардан бастау ала отырып, қазіргі таңда қазақ баспасөзінің теориясын, тарихын және тәжірибесін зерттейтін ғылыми орталыққа айналды [20].

Осы орайда елімізде радио және тележурналистика да қарқынды дамыды: 1931 жылдан бері қарайелімізде бұқаралық радиохабарлар тарату қызметі өз жұмысын бастаған болса, 1958 жылы Алматы студиясының алғашқы сынақтық телехабарлары, одан кейін республиканың басқа аймақтарында телеорталықтар жан-жақты өз қызметтерін тарата бастады.

Осылайша 1959 жылы Қазақстан БАҚ шығармашылық ұйымы ретінде танылатын Қазақстан Журналистер одағы құрылды. Қазіргі таңда аталған одақ «Қазақстан Республикасы Журналистер одағы» деп аталады [21]: <https://kazmedia.kz/index.php/kz/o-soyuze-zhurnalystov-2>.

«Қазақстан Республикасының Журналистер одағы» – қоғамдық бірлестік болып табылады. Бұл ұйымда негізінен журналистер, олардың азаматтығына, ұлтына, діни көзқарасына, саяси партияға мүшелігіне, әлеуметтік, мәдени, экономикалық және т.б. қоғамның мәселелерін объективті және көпжақты қамтуда бұқаралық ақпарат құралдарында әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени және елдік процестерді көтеруге мүдделі журналистер қатыса алады. Қазақстан Республикасының Журналистер одағы мемлекеттік және мемлекеттік басылымдарға әдістемелік, методологиялық және басқа да көмек көрсетуді ұйымдастырады.

Қазақ журналистикасының негізін қалаушылардың журналистік мұрасы зор. Осы орайда А.Құнанбайұлының, Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің және А.Байтұрсынұлының шығармалары өмірдегі жаңа құбылыстардың жақындауының хабаршысы болды. Ұлттық баспасөздің пайда болуы – қазақтың озық ойлы ұлдарының сіңірген еңбегі деп саналатыны сөзсіз.

Қазақ халқының мәдениеті өткен дәуірлер мәдениетімен, өзінің озық дәстүрлерімен және мәдениетімен тікелей сабақтастықта болды. Дала мәдениетіне сәйкес даладағы ақпаратты жинақтау, өңдеу, ұсыну және тарату құралдары ауызша болды. Ақындар мен жыраулардың қызметі сан алуан тақырыптарды қамтыды, сонымен бірге алғашқы жанрларды сақтай отырып, олардың көркемдік құндылығының арта түскендігін байқаймыз. Сонымен бірге дала ақындарының таланты мен халық арасындағы беделінің, белсенділіктерінің арқасында адамдардың қоғамдық санасына зор ықпал еткен қуатты идеологиялық күш болды.

XVIII ғасырда қазақ халқының күресі Қазақстанның халық ауыз шығармашылығында көбірек көрініс тапқанын ескереміз. Езушілерге қарсы және феодалдық қанауды күшейюін де қазақ баспасөзінің бастауы болып табылатын фольклорда көрініс тапқандығы айқындалды. Белгілі «ұзын құлақ» «ақпараттық қызметтің» прототипі болды. Батырлық турасындағы дастандар, ертегілер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, тарихи жырлар – осының барлығын шығармашылықтың публицистикалық түрлерін қалыптастыру және дамытудағы түпнұсқаның қайнар көзі деп қарау керек. Осы орайда эпостың өзегінде жатқан маңызды шығармалар, эпостар, қаһармандық хикаялар ауызша шығарма болса да, әрқашан нақты шындықты көрсетеді [22].

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың ыдырауы, капиталистік қатынастардың дамуы қоғамдық ой-пікірдің дамуына айтарлықтай әсер етті. Қазақ ағартушылары Ахмет Байтұрсынұлы, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы қазақ баспасөзінің, соның ішінде ұлттық публицистиканың, қазақ ғылыми тілінің негізін салушылар болып саналады [23]. Аталған тұлғалар қазақ баспасөзінің алғашқы дарынды шеберлері, халық мұраттарының шынайы мінберлері болды. Қазақ қоғамының озық зиялыларының ағартушылық қызметі ұлттық болмыстың қалыптасуына фактор болды.

Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметі, замандастары Шоқан Уәлихановтың публицистикасына тән белгілер оның ғылыми мақалаларындағы, күнделіктегі, ресми жазбалардағы, саяхат очерктеріндегі пайымдаулары болды. Дәл очерк жанры жас қазақ ғалымының жарқын публицистикалық дарыны мен тәрбиелік дарын ашты. Көпшілікке белгілі «Сот реформасы туралы жазбада» автордың қоғамдық-саяси өмірге батыл араласатын тұлға ретіндегі ұстанымы суреттеледі [25]. Ал оның эпистолярлық мұрасы автордың Ресейдегі демократиялық зиялы қауыммен, жетекші журналистермен хат алмасуда баяндалған көзқарастарынан көрінетін реформаторлық идеяларға қаншалықты терең алаңдағанын бағалауға мүмкіндік береді.

Ғалым Ахмет Байтұрсынұлының замандасы Ыбырай Алтынсарин өзінің этнографиялық басылымдарына ғажайып шеберлікпен публицистикалық бояу берген. Оның «Қырғыз оқырманы» атанған еңбегі қоғамдық-саяси және мәдени сипаттағы өзіндік журнал ролін атқарды.

Ыбырай Алтынсариннің қызметі қоғам өмірінің сан алуан салаларын қамтыды. Ол «Орынбор парағы» газетінің (1880-1883) беттерінде қоғамдық өмірдің сан алуан жақтарын талдаған мақалалар, корреспонденциялар, шолулар жариялап, өз пікірін білдірді.

Қазақ демократиялық баспасөзінің тарихында Ахмет Байтұрсынұлының замандасы Абай Құнанбайұлы мұрасының маңызы зор. Оның дүниетанымының қалыптасуына Шығыс ақындары мен ғалымдарының тарих, педагогика, құқық салаларындағы еңбектерінде көрініс тапқан гуманистік идеялары үлкен әсер етті. Аталған қазақ ағартушылары Ахмет Байтұрсынұлымен бірге өз шығармаларында ғылым мен өнердің қоғамның рухани өміріндегі орны, еңбек пен тәрбиенің орны туралы мәселені жиі қозғаған. Оның проблемалық өзектілігін әлі күнге дейін сақтап келе жатқан әйгілі философиялық-этикалық шығармасы «Тәңір сөзі» шеберлігі автордың публицистикалық шеберлігінің толық қуатын, саяси ойының бар байлығын ашады. Қазақтың тұңғыш ағартушыларының еңбектері ғылыми, тарихи маңыздылығымен қатар қазіргі заманда да публицистикалық маңызын жойған жоқ.

Баспасөзге қоғамдық-саяси өмірде маңызды рөл берілді. 1913-1918 жылдар аралығында Орынборда шыққан «Қазақ» газетінің ұлттық коммуникацияның, халықты түлетудің, оның рөлін сезінудің ауызшашысы болуға шақыруы тегін емес. Редакциядағы жұмысқа ұлт зиялыларының көрнекті өкілдері тартылды. Шығармашылығын халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күреске арнаған ақын, аудармашы, тіл жанашыры, ұстаз А.Байтұрсынұлы редактор болды [26]. Оған авторға халық арашашысы, дарынды аудармашы, ақын деген лайықты атақ әкелген шығармалары дәлел. Ол «Маса» жыр жинағында қазақ этносы үшін өте маңызды мәселелерді көтерді, Крыловтың «Қырық мысал» аудармасында А.Байтұрсынұлы классикалық дастандар сюжетін қазақ өмірімен өте органикалық байланыстырады, атақты кейіпкерлерді қазақ халқының өмірімен байланыстырады. жаңа топырақ және қазақ ағартушыларының гуманистік демократиялық дәстүрлерінің жарқын мұрагері ретінде әрекет етеді [27].

«Қазақ» газетінің саяси бағыты реформаторлық ұлттық партияның талаптарына сай болды. Оның басты мәселесі – қазақ халқының мәдени өрлеуі, ең бастысы – ұлттық тіл мен әдебиеттің дамуы, прогресс, білім, мәдениет, ғылым мәселелерін қамтыды. Газет беттерінде мектептегі оқу-тәрбие мәселелері, саяси-экономикалық өмірдегі оқиғалар туралы материалдар жарияланып, әдебиет пен өнер мәселелері қамтылды. Газетте Әлихан Бөкейхановтың фольклорға, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі мен қазақ әдебиетіне қатысты ғылыми зерттеулері жарияланды [28].

Қазақ зиялыларының даусыз беделі бола отырып, газет халық мүддесін білдіретін, оның мінбері, құқық қорғаушысы болды, партиялық бағыт ұстанды. Прогрессивті ұлттық интеллигенцияның саяси жұмысын көбірек ұйымдастырушы, оның нәтижесі тәуелсіздік үшін күрестің тактикасы мен стратегиясын жасаушы да дәл осы газет болды.

Бұған дейін «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан либералдық зиялы қауым 1917 жылы наурызда А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, М.Тынышпаев, О.Омаров басқарған «Алаш-Орда» мемлекеттік саяси партиясын құрды. Қазан айына дейін «Алаш-Орда» партиясы Дала елінің саяси өмірін бақылауда ұстады және ең алдымен наурыз айынан кейін партияның ресми органына айналған «Қазақ» газетінің арқасында баспасөз арқылы қазақ жұртшылығының пікіріне шешуші ықпал етті. Газет редакциясы руластарды рухани-адамгершілік жағынан өзін-өзі жетілдіруге, білім мен нұрға шақырды. Қазақ даласына ғылым мен мәдениет, білім мен прогресс қажет болды. Мәдениетті көтеру, халықты ағарту, дүниежүзілік өркениет жетістіктеріне қосылу туралы қазақ зиялыларының өкілдері ғалым, ақын, аудармашы ғана емес, талантты публицист, журналист ретінде де газет бетінде сөз сөйледі [29].

Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық өмірі «Сарыарқа» газетінің басты тақырыптары болды. Оның беттерінде «Алаш Орда» партиясының бағдарламасы, қазақ халқына жасаған зияны туралы материалдар басылды. Патша үкіметінің отарлау саясатымен халыққа қазақтар мен орыс қонтайшы шаруаларының қарым-қатынасы туралы, «Ұран» газетінің беттерінде Ш.Құдайбердіұлының философиялық-тарихи еңбектері, А.Байтұрсынұлымен М.Дулатовтың публицистикасы, оның «Оян, қазақ» атты әйгілі мақаласы жарық көрді. Газет-

жер, елді мекен, ұлт мәселесі, Кеңес үкіметі туралы мәселелерді көтерді.»Алаш-Орда» партиясының қызметі, осы бағыттағы мақалалар «Алаш» газетінде де түйткілді мәселелерді қамтыды, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік-саяси өмірі туралы батыл ойлар айтылды.

Сонымен Ахмет Байтұрсынұлының тұлғасын зерделей келе, қазақ баспасөзінен ойып тұрып алатын орнына басты назар аударып отырып, биыл ұлы тұлғаның туғанына 150 жыл толуына орай көптеген іс-шаралардың халықаралық деңгейде, ЮНЕСКО көлемінде аталып жатқанын атап өтеміз [30, 31, 32]. Ахмет Байтұрсынұлының 150-жылдық мерейтойы Еуропаның Париж, Стамбул, Прага қалаларында аталып өтті. Бұл ұлы тұлғаның сіңірген еңбегінің кең көлемінің белгісі болып табылады.

Тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңнен бастап Қазақстан Республикасындағы баспасөз саласы жылдам қарқынмен дами бастады. Бірталай тәуелсіз баспасөз құралдары, газет-журналдар, телеарналар мен радио таратушы орталықтар құрылып, бұқаралық ақпарат тарату нарығы бәсекеге қабілетті ортада орныға бастады. Кәсіби баспасөз қызметкерлері, журналист мамандар заманауи ақпарат құралдарын қалыптастыруға күш сала бастады. Осылайша қазақ баспасөзі алдында өзіндік міндеттер туды: ақпарат кеңістігін құру, оларды дамыту және жетілдіру, алыс және жақын шет елдерде тыңдарман қауымын көбейту мен аудитория қалыптастыру, т.б. Осы аталған міндеттерді шешу мақсатында елімізде бірқатар ауқымды іс-шаралар өткізілді, оларға мыналарды жатқызамыз: Казинформ, халықаралық Каспионет телекомпаниясы, Қазақстан журналистер академиясы, Еуразия медиа-форумдары, Қазақстан журналистерінің конгрестері, т.б.

Осылайша тәуелсіз мемлекетіміз Қазақстан аумағында қазақ баспасөзі дамудың жаңа сатысына аяқ басып, әлемдік журналистика кеңістігінде жаңа биікке көтеріле бастады. Ғылым мен техниканың, технологиялар мен инфрақұрылымдардың дамуы қазақ баспасөзіне біршама өзгерістер мен жаңалықтар енгізді. Ақпараттық хабарларды таратудың тездігі, жеделдігі, дәлдігі, туралығы, объективтілігі, сонымен қатар сапасы артты. Еліміздің бұқаралық ақпарат құралдары әлемнің түкпір-түкпірінде болып жатқан елеулі оқиғалар туралы да дер кезінде уақытылы толық хабарлар мен мағлұматтармен қамтамасыз етіп отырады.

Әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойын ЮНЕСКО-ның атаулы даталар күнтізбесіне енгізуге арналған бейнеконференция өтті. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/press/news/details/122293?lang=kk>, <https://egemen.kz/article/294424-akhmet-baytursynulynynh-150-dgyldyq-mereytoyy-qalay-toylanady>.

2. А. Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 346 б.

3. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 192 б.

4. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984– 120 б.

5. Алдашева А. Қазақ баспасөз тілі: жанрлық-стильдік ерекшеліктер // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қазандары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999. – 459 б.

6. Сапина С. «Түркістан уәлаяты газетінің» лексикасы. Оқу құралы. – Астана, «Ана тіл-Ата тарих» баспа зерттеу орталығы ЖШС, 2006. – 104 б. ISBN 9965-9963-3-4.

7. Смағұлова Г. Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің ұлт менталитетіне әсері // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қазандары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999. – 459 б.

8. Ахметжанова З.К., Таткенова А.Т. Газетный текст: экспрессивный синтаксис казахского и английского языков. – Алматы, 2005. – 144 с. ISBN 9965-734-17-8.

9. Кекілбай Ә. Тіл және тәуелсіздік. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 296 б. ISBN 9965-436-44-4.

10. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1880-1958). – Алматы: Мектеп, 1981. – 240 б.

11. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан. – Алматы: Қазмембас, 1950. – 38 б.

12. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. Алматы: Ғылым, 1988. – 143 б.

13. Исаев С. Қазақтың берзімді баспасөз тілінің дамуы. – Алматы: Қазақстан, 1983. – 240 б.

14. Фиерман У. Язык и образование в постсоветском Казахстане: обучение на казахском языке в городских школах. Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // Russ. Rev. - Syracuse (N. Y.), 2006. - n 95. - P. 98-116
15. Jankowski H. Kazakh linguistics in Kazakhstan: An outline // Turkic Languages. – 2014. – Vol. 18, №1/2. – P. 128-158.
16. Jankowski H. Baytursynuli's Works on the Kazakh Language – an Attempt at Assessment. Turkic Studies 3. – Poznan, 2013. – P. 75-90.
17. Nevskaya I., Tazhibayeva S. Turkic languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives Turkic Languages. – 2014. – Vol. 18, №1/2. – P. 289-302.
18. Аюбай К., Қозыбаев С. Қазақ энциклопедиясы: Қазақ журналистикасы // https://el.kz/news/archive/aza_zhurnalistikasy/.
19. Бекхожин Х., Матвиенко С., Козыбаев С., Очерки истории казахской журналистики, А., 1991.
20. Қазақ ұлттық университеті Журналистика факультетінің ресми сайты. URL: <https://www.kaznu.kz/ru/257/page/>.
21. Қазақстан Республикасының Журналистер одағы. URL:<https://kazmedia.kz/index.php/kz/soyuze-zhurnalistov-2>.
22. Бекхожин Х.Н. Пути развития казахской печати (1860-1930 гг.) А.: 1964.
23. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6.
24. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. «Алматы кітап баспасы», 2009 ISBN 978-601-01-0268-2.
25. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9.
26. Аллаберген Қ., Нұсқабаев Ж., Оразаев Ф., Қазақ журналистикасының тарихы (1870 – 1995 жылдар), А., 1996.
27. Жұмағазина А. Қазақ журналистикасының тарихы хақында. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/32769/>.
28. Иванова К. Казахстанская журналистика: из века в век переходя. URL:<https://kazpravda.kz/n/kazahstanskaya-zhurnalistika-iz-veka-v-vek-perehodya/>.
29. Бекхожин Х.Н. Пути развития казахской печати (1860-1930 гг.) А.: 1964.
30. Ахмет Байтұрсынұлының туған жерінде инфрақұрылымдық жобалар іске асады – мемлекеттік хатшы. URL: <https://ult.kz/post/akhmet-baytursynulynyn-tugan-zherinde-infrakurylymдыk-zhobalar-iske-asady-memlekettik-khatshy>.
31. Париж бен Стамбұлда Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған іс-шаралар өтеді. URL: <https://ult.kz/post/parizh-ben-stambulda-akhmet-baytursynulynyn-150-zhyldygyna-arnalghan-is-sharalar-otedi>.
32. Прагада «Ахмет Байтұрсынұлы және алаш» кітабының тұсаукесері өтті. URL: <https://ult.kz/post/pragada-akhmet-baytursynuly-zhane-alash-kitabynyn-tusaukeseri-otti>.

БИСЕНҒАЛИ А.,

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология орталығының ғылыми қызметкері*

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Андатпа. Ғұлама ғалым – А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі сөзжасам тәсілдерін анықтап қана қоймай, оларды терминжасамда пайдаланудың жарқын үлгісін көрсете білген бірегей тұлға. Мақалада қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан «рухани көсеміміздің» тілдік жаңа үдерістерге қосқан үлесі қысқаша баяндалған. Сондай-ақ А.Байтұрсынұлы жаңа сөзжасам үдерісінде «ана тілінің өз мүмкіншілігін сарқа пайдалану»

қағидасын ұстануда тек қазақ тілімен ғана шектелмей, оны түркітану кеңістігіне шығаруды көздеген көреген ғалым. А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің сөзжасам заңдылықтарына тән тәсілдермен жасаған терминдері тілімізде әлі кезге дейін тұрақты түрде пайдаланылып келеді. Озық лингвистикалық ой-пікірлерімен өз заманынан ілгері кеткен А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын әлі де жан-жақты зерттеп, таныту керек.

Түйін сөздер: термин, сөзжасам, терминжасам, жаңа ұғым.

Аннотация. Великий ученый – А. Байтұрсынов не только выявил способы словообразования в казахском языке, но и показал яркий пример их использования в терминообразовании. В статье кратко изложен вклад нашего «духовного лидера», внесшего большой вклад в становление и развитие казахской терминологии, в новые языковые процессы. А. Байтұрсынов также дальновидный ученый, который в процессе нового словообразования придерживался принципа «использование возможностей родного языка», стремясь не ограничиваться казахским языком, а вывести его в тюркологическое пространство. Термины, созданные А.Байтұрсыновым в характерных для казахского словообразования формах, до сих пор используются в нашем языке. Научное наследие А. Байтұрсынова, опередившего время своими передовыми лингвистическими идеями, еще предстоит подробно изучить и представить.

Ключевые слова: термин, словообразование, терминообразование, новое понятие.

Annotation. The great scientist – A. Baitursynov not only identified the ways of word formation in the Kazakh language, but also showed a vivid example of their use in term formation. The article briefly describes the contribution of our «spiritual leader», who made a great contribution to the formation and development of Kazakh terminology, to new language processes. A. Baitursynov is also a visionary scientist who, in the process of new word formation, adhered to the principle of «using the capabilities of the native language», striving not to limit himself to the Kazakh language, but to bring it into the Turkological space. The terms created by A. Baitursynov in the forms characteristic of Kazakh word formation are still used in our language. The scientific legacy of A. Baitursynov, who was ahead of time with his advanced linguistic ideas, has yet to be studied and presented in detail.

Keywords: term, word formation, term formation, new concept.

Қазақ терминжасамының қалыптасу, даму тарихын зерттеген еңбегінде академик Ө. Айтбайұлы бірінші кезеңді А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов т.б. тұлғалардың тіліміздің бар байлығын сарқа пайдалану бағытын ұстанған кезеңі деп көрсетеді [1, 36].

XX ғасырдың 10-30-жылдарының екінші жартысында жарық көрген: А.Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омарұлы, М. Әуезов, Ж. Күдерин, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, Н. Төреқұлұлы, К. Кемеңгерұлы, Т. Шонанұлы, Ғ. Қараш т.б. алғашқы ұлт зиялыларының еңбектері қазақ тілінде ғылым тілі мен терминологиясының қалыптасуының бастау көзі болды.

Бұлардың арасынан қазіргі қазақ терминжасамының арқауын құрайтын негізгі қисын ретінде ұстанылатын Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жүйелі сипат, ұлттық болмыс, ғылыми қисын және нақты дәйектілік қазіргі Ахметтану ілімінің өзегін анықтайды.

Мемлекеттік тіл мәртебесіндегі қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі мен қолданыс өрісін кеңейтетін терминологияның қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан Ахмет Байтұрсынұлы қазіргі қазақ руханияты санасында «бірегей тұлға», «рухани көсем» деп бағалануда. Басқаша айтқанда, А. Байтұрсынұлы – қазақ терминдік жүйесін қалыптастырудың негізін салушы ғана емес, тіл тұтынушысы санасына сүйеніп, қазақ сөзінің әлеуетін мейлінше пайдаланып, қазақ лексикасын байытқан жаңа үдеріс басында тұрған ерекше ұлттық тілдік тұлға.

А. Байтұрсынұлы – терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған ғалым. Мұның жарқын көрінісі – ғалымның «Оқу құралы» және «Тіл-құрал» оқулықтарындағы, қазақ тілі қазынасына сүйеніп ұсынған, осы кезге дейін қолданылып

жүрген мына терминдер: *бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, жалаң сөйлем, салалас сөйлем, сабақтас сөйлем, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, жақша, сызықша, буын* т.б.

Демек, сәтті жаңа қолданыс болсын, терминнің сәтті табылған төл тілдік баламасы болсын, танымдық тірегі – ана тілінің өз мүмкіншілігін сарқа пайдалану, танымдық болмысына сүйену. Шын мәнінде, үлкен талғампаздық пен тілді шеберлікпен пайдалана білуді қажет ететін жаңа ұғымдарға ат қою, жаңа сөз жасау – өте күрделі жұмыс.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің құрылымдық жүйесіндегі сөзжасам тәсілдерін анықтап қана қоймай, ол тәсілдерді терминжасамда пайдаланудың жарқын үлгісін көрсетті. Оған қазық болған – ғалымның бойындағы ана тілінің төл болмысы мен тіл иесінің танымдық сабақтастығы.

А. Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың алғашқы съезінің материалдарымен қазақ жұртшылығын таныстыру мақсатымен жазған «Түрікшілер құрылтайы» атты мақаласында [2], қазақ терминологиясын қалыптастыруда қазақ тілінің өз мүмкіншілігін толық пайдалану және интернационалдық терминдерді қолдану тәсілдері кеңінен сөз етілді.

Қазақ тіл біліміндегі алғашқы терминтанушылардың бірі, тілші-ғалым, профессор Қ. Жұбановтың: «Қазақ сөзінің табиғатына сәйкес келмейтін шет сөздер – біріншіден, олардың бойындағы біздің тілге жат дыбыстар керекті дыбыстармен алмастырылады; екіншіден, олардың суффикстері қазақша суффикстермен алмастырылады; үшіншіден, қосарлы дыбыстардың бірі алынып тасталады; төртіншіден, қазақ тіліне тән емес қосымшалар қазақша айтылу ыңғайына көшіріледі» [3, 48] деген қағидасынан оның А. Байтұрсынұлы пікірлерімен байланыстылығын көреміз.

Бұл қағида 1924 жылдың маусымында Орынбор қаласында «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің I съезінде» бекітілген ұлттық терминологияны қалыптастырудың алғашқы қағидаттарында көрініс тапқаны белгілі.

А. Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялылары ұсынған жаңа атаулар сол заманның өзінде тек қазақ тілі үшін ғана емес, басқа да түркітілдес елдермен ортақ терминологиялық қор құрып, сол арқылы түркі әлемінің мәдени және рухани байланыстарының күшейе түсуін бағдарлаған.

Бұл ой-пікірлер 1924 жылдың маусымында Орынбор қаласында өткен «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің I съезі» мен 1926 жылы Бакуде өткен «Түрікшілердің I-ші құрылтайында» т.б. шараларда алғаш рет айтылып, алаш зиялыларының биік ой-өрісі мен жан-жақты білім парасатын көрсетті.

А. Байтұрсынұлы қазақ тіліне енген шетел кірме сөздеріне қарағанда, көп жағдайда, таным-түсінігі ортақ түркі халықтарының сөздік қорын пайдалану маңыздылығына тоқтала келіп: «Егер қазақ тілінде қажетті пән сөздері болмаса, оларды қазақ тіліне туысқан тілдерден алу керек. Бұл мынадай оймен жасалады: 1) туысқан тілдердің көптеген сөздері формасы жағынан ұқсамаса да, түбірлері ортақ, сәйкесінше олар түсінуге де, естуге де оңай және туыс емес елдің сөзі секілді айтқанда бөтен болып көрінбейді; 2) түркі халықтары өзара тұрақты қатынаста, сол себепті ортақ түбірі болмаса да бір тілдің көптеген сөздері өзге тілдің өкілі үшін таныс болуы мүмкін» – деген болатын [1, 31].

Демек, А. Байтұрсынұлы жаңа сөзжасам үдерісінде «ана тілінің өз мүмкіншілігін сарқа пайдалану» қағидасын ұстануда тек қазақ тілі өрісімен ғана шектелмей, оның түп тамырын тереңмен ұластырып, түркітану кеңістігіне жалғастыруды, сол арқылы туыстас халықтардың өзара ғылыми және рухани-мәдени байланыстарының тереңдей түсуін көздеген. Жылдар бойы үзіліп қалған осы үрдіс қазіргі қоғамдық сана мен мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес қайта жаңғыруда.

Олай болса, осындай мәдени-танымдық негізге сүйенген игі істер мен зерттеу үрдісінің жалғастығы қазіргі замандағы түркі тамырластығын тануға, өрісін әрі қарай кеңейтуге септігін тигізіп, қазақ-түрік сөзжасамын зерттеуге бағытталған осы тектес жұмыстардың өзектілігін анықтайды деп ойлаймыз.

Сондықтан, «Қазақ терминологиясының негізін салған А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы өнегелік үлгісі күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Әсіресе, тілдің бар қатпар-

қыртысын, бар амал-тәсілін сарқа пайдалана білуде А. Байтұрсынұлы үлгісі – таптырмайтын үлгі» [1, 36]. Бұл үлгі, жаңа сөзжасам сүйенетін танымдық қазық.

Сайып келгенде, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов сынды ұлт зиялыларының терминжасам үдерісіндегі ұстанымдарының негізгі арқауы – уәжділігі ұлттық танымға сүйенген, қоғамдық, кәсіби, әлеуметтік мүдде талаптарына сай, тілдің табиғи жүйесін бұзбайтын талаптар. Соның нәтижесінде қоғамның сан алуан салаларында коммуникативтік қызмет атқаратын терминдерде де халықтың ақыл-ойы, рухы, білім аясын жаңа сапада өсіру мұраты да іске аспақ.

А. Байтұрсынұлы заманында да жаңа сөздерді жасауда қай тілді негізге алу керек және бұрынғы терминдерді қалай сараптап, пайдалануға болады т.б. мәселелерге қатысты ізденістерде түрлі талас-пікірлердің болғаны белгілі.

Бірақ мамандар бұл мәселеде екі нәрсеге ерекше назар аударды: бірі – күні кешеге дейін орысшасын жұмсап келген, бірақ қазақша толық баламасы бар немесе табуға болатын сөздер, екіншісі – баламасын табу мүмкін емес, тіпті қажет емес сөздер. Осы тұрғыдан алып қарағанда, өз бастауын өткен ғасырдың бас кезінен алып, қазіргі қазақ тіліне жалғасқан терминдер мен жаңа ұғым атауларының көбі қашанда қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық, мәдени-рухани кодтық жадты жаңғырту ықпалының нәтижесі деп қараймыз.

Тіл мен таным арақатынасын қазақ тіл білімінің құрылымдық жүйесі негізінде арнайы зерттеген ғалым Э. Оразалиева ХХ ғасыр басынан бастап А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, К. Аханов, Ә. Қайдар, Р. Сыздық т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі тілдің әлеуметтік, психологиялық, танымдық қызметтеріне ерекше көңіл аударып: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі...» деген А. Байтұрсынұлының пікірін қазақ тіл біліміндегі тілдің танымдық табиғатын зерттеуге деген алғашқы қадам ретінде бағалайды [4].

Зерттеуші А. Байтұрсынұлының: «Тіл – құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал» [5, 335] деген пікірін қазіргі тілші ғалымдар айтып жүрген тілдегі дүниетанымдық құрылымдармен байланыстырады.

Мысалы, орыс тіл білімінде сөйлем мүшелерін «главные члены предложения» және «второстепенные члены предложения» деп атайды. Сөзбе-сөз қазақшаға аударсақ, «басты сөйлем мүшелері» және «басты емес (екінші қатардағы) сөйлем мүшелері» деп аударылуы тиіс. Бірақ, Ахмет Байтұрсынұлы олардың бірін – «сөйлемнің тұрлаулы мүшелері», екіншісін – «сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері» деп атап, оларды атауда қазақ тілінің құрылымдық жүйесінде қалыптасқан лексикалық бірліктердің мағынасына сүйенеді.

«Қазақта «тұрлаулы» сөзі «тұрақты», «тиянақты», «баянды» деген мағынада қолданылады. Бастауыш пен баяндауыш мүшелерінің тұрақты, тиянақты екендігі, оларсыз сөйлем құралмайтындығы, ал басқа сөйлем мүшелерінің бірде бар, бірде жоқ болып жұмсала беретіндігі шындық. Ендеше, оларды «басты мүшелер» (бастауыш, баяндауыш), «басты емес мүшелер» (толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш) дегеннен гөрі «тұрлаулы мүшелер», «тұрлаусыз мүшелер» деп атау ғылыми ұғымды әлдеқайда дәлірек бейнелейтіндігі ақиқат» [6].

Сондықтан қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэкетілік сипатын зерттеген ғалым О. Жұбаеваның пікірінше, А. Байтұрсынұлы орыс тіліндегі «сложноподчиненные предложения» деген терминді сөзбе-сөз аудармай, «сабақтас құрмалас сөйлем» деп, «сложносочиненные предложения» дегенді «салалас құрмалас сөйлем» деп атап, қазақ тілі табиғатына, жүйесіне жақын болуды көздейді. Соның нәтижесінде А. Байтұрсынұлының «салалас құрмалас», «сабақтас құрмалас» деп, екеуін бір-біріне қарама-қарсы қойып атауы да оларды ұғуға, түсінуге жеңіл болып шыққан [6].

Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың басындағы қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындаушы, қазақ терминологиясының тұңғыш ғылыми принциптерін жасаушы.

Жаңа ұғымды бейнелейтін жаңа атаулардың сөзжасамдық үдерістеріне қатысты қазіргі қазақ тіл біліміндегі тілді таным құралы ретінде зерттейтін лингвокогнитивтік бағыт ұстанымының бастау көзін ұлт көсемі А. Байтұрсынұлы еңбектерінен табамыз: «Басқа жұртпен

араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазған сөзі бар жұрттар ғана тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған ұлттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» [7, 80].

Осыған байланысты А. Байтұрсынұлының публицистика тілін арнайы зерттеген Г. Ерназарованың: «Коннотациялық мағынаның бір түрі болып табылатын бағалау компоненті А. Байтұрсынұлының публицистикалық шығармаларында доминанттық дәрежеге ие болып отырады. Бағалаушы немесе экспрессиялық-эмоциялық бояулы мағынадағы сөздер терминдер жүйесіне енгеннен кейін бағалауыштық мағынасының орнын потенциалды семасы басып, белгілі бір ұғымның атауы ретінде қолданылады. Мысалы: *жазықты қылмыс, жарылқарлық-қарғарлық управитель, жасырын шағым, тағылықты үкімет, ереуіл келетін шатақтар, күмәншіл жауапкер* т.б.» [8, 25] деген тұжырымы аса маңызды.

Бұл қағида, сайып келгенде, А. Байтұрсынұлы бастаған зиялылардың қазақ тілінде термин түзуді ұлттық тіл мен мүдде тұрғысынан, ана тілі табиғатына сай кәсіби деңгейге қоюды мақсат еткен тұжырымдарымен үндеседі. Уақыт пен кеңістік аясындағы тілдің тарихи-әлеуметтік, коммуникативтік қызметіне сай кез-келген жаңа ұғымды немесе белгілі ұғымды жаңа қырынан атау жаңа қолданыстарды туғызады.

А. Байтұрсынұлы қолданған, ұсынған сөздердің халық санасында қолдау тауып, қалыптасуының негізгі себебі – атау берудің С.Л. Мишланова атап көрсеткендей, ұғымды белгілеу үдерісі ғана емес, сонымен бірге танымдық үдеріс екендігінде [9, 77].

Г. Ерназарова А. Байтұрсынұлының публицистика тіліндегі байырғы қазақ сөздерінің жаңа қоғамдық-әлеуметтік ұғымдарға қатысты қолданысын былайша жүйелеп көрсетеді:

Жұрт: келімсек жұрт, тұрғын жұрт, өзге жұрттың есігі, жұрттың ұлттығы, жұрт сынына салу, жұрттың қорлығы.

Тіл: қазақ тілі азып жоғалуға ықтимал, қазақ тілінен жирену.

Жер: жер кесу, бос жер, жер алу, уезге қараған жерлер, сұрып жер, жер жалдау, жер кіндік ел.

Пайда: қазақ пайдасындағы жер, зор пайдалы болар, пайдалы қызмет, газеттің пайдасы.

Халық: халыққа беру, саналы халық азаматтары, халыққа қызмет ету.

Білім: білім дәрежесі, білім жарысы, білім жүйріктері, бастауыш білім, білім иесі, үздік білім.

Мәселе: мәселелердің ішіндегі ең маңыздысы, соғысқа қатысы бар мәселелер, әскерлік мәселе, жер мәселесі, ортақ мәселе.

Дәреже: мәдениет дәрежесі, жоғарылы-төменді дәреже.

Кеңес: кеңеске салынды, мұсылмандар кеңесі.

Үміт: үміті зор, үмітті жұрттар.

Сол қатардағы етістіктің қолданыстық мәнінің кеңеюіне де назар аударады:

Қозғау: соғыс кезінде қозғау, қозғау қолайлы, мәселе қозғау.

Қарау: депутаттық правосын қарау.

Кіргізу: заң жобасын кіргізу, блок программасын кіргізу.

Ұлғаю: істің ұлғаюы.

Көздеу: қабыл етерлік жағы көзделсін.

Қосу: күш қосу, бас қосу [8].

Сонымен қатар зерттеуші Г. Ерназарова А. Байтұрсынұлының публицистика тілінде қолданған жаңа қолданыстары мен халықаралық терминдердің қазақ тіліндегі баламаларын көрсетеді.

А. Байтұрсынұлының кейде сол дәуірде жалпыхалықтық тілде кеңінен қолданыс тапқан араб-парсы тілдерінің элементтерін қажетті жағдайда ұғым атауы ретінде қолданғанын да

газет мәтіндері көрсетеді: *рисалар (рисалатун) – миссия, үндеу – хат; матбуғат (матбу атун) – басылым; мазхаб (мазхәб) – діни қауым, секта, жік; ағза (а да у) – мүше; низам (низамун) – тәртіп, қоғамдық режим, заң, жөн т.б.*

Сондай-ақ, А. Байтұрсынұлының, терминжасам үдерісінде қоғамдық қызмет аясының тарылуына байланысты байырғы сөздер қатарына жататын сөздерге жаңа мағына үстеп, арнайы қызмет жүктеп, сөз бойындағы әлеуетті пайдалану арқылы іске асырғаны да баспасөзде қолданылған жаңа қолданыстарды зерттеу барысында нақты көрсетіледі: *бүлік басылары, жасақ беру жұмысы, лау салығы, ереуіл сөз, дау ыспаты, даушар істер, би қарындас, аса билік, дәйімдік сиез, қоңсы уез, тарқы заман, тәуел оңаша мәселелер, дүния тегершігі, қорғандық дуандар т.б.*

А. Байтұрсынұлы публицистикасында қолданылған осы қағиданың көбінің қазіргі қазақ тіліндегі жаңа қолданыстардан орын алғанын көріп отырмыз: *несие ақша, сауда капиталы, айырбас-сауда, тілім, жоба, құжат, жерге қоғам иелігі, қазыналық орын, хұқ, кесілген жаза, кепіл, жауапкер, жасырын шағым, жазықты қылмыс, куәланған қағаз, үздік білім, білім жарысы, сырттан оқу бөлімі, талапкер, оқу министрі, оқу құралдары, білім ордасы т.б.*

Сонымен, А.Байтұрсынов жасаған ғылыми терминдер қазіргі тіл танымының биік талаптарына жауап береді, себебі олар терминология теориясының – салалық терминология, терминдер номенклатурасы тағы басқа ұғымдарына сәйкестендіріп жаратылған. Сөзден сөз жасап шығару әркімнің қолынан келе бермейді. Сондықтан тілдің міндетін терең түсініп, оны термин шығармашылығында асқан шеберлікпен, үлкен жауапкершілікпен жұмсай білген ұлы тұлғаның қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы еңбегі ұшан-теңіз.

Әдебиеттер:

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 207 б.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – Т. VI. – 384 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.
4. Оразалиева Э. Н. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма: фил. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 47 б.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 335 б.
6. Жұбаева О.С. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэкетілігі: фил.ғыл.докт. дисс.автореф. – Алматы, 2010. – 60 б.
7. Байтұрсынов А. Ақиқат. – 1998. – №4. – Б. 80.
8. Ерназарова Г.Ш. Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі: фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 30 б.
9. Мишланова С.Л. Профессиональная языковая личность как категория когнитивного терминоведения // Изменяющийся языковой мир: Доклады Международной научной конференции. – Пермь: ПГУ, 2001. – с. 77.

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ПӘН СӨЗДЕРІНІҢ ҰҒЫМДЫҚ ЖӘНЕ
ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ШЕҢБЕРІ**
/«Әдебиет танытқыш» еңбегі негізінде/

Аңдатпа. Мақалада А. Байтұрсынұлының кешенді ұғымдық мәнге ие бірқатар әдебиеттанулық термин сөздері функционалдық тұрғыдан сараланды. Әлбетте, әңгіме тәркіні 1926 жылы Қызылорда қаласында баспа бетін көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегіндегі ұғым сөздер жайлы. «Туған топырағымызда әдебиет теориясының басы болып саналатын» (З. Қабдолов) «Әдебиет танытқыш» (1926) еңбегіндегі басты-басты әдеби-теориялық тұжырымдарды зерделеу басты мақсатымыз болды. Зерттеу барысында «Әдебиет танытқыштың» теориялық тұжырымдарын талдау – автордың ұсынған нұсқасы бойынша, яғни А. Байтұрсынұлының сөз өнерін жүйелеу тәртібі мен көркем сөз теориясын пайымдау әдісіне сәйкес жүргізілді.

Түйін сөздер: текстология, пән сөздер, пайымдау әдісі, термин.

Аннотация. В статье с функциональной точки зрения дифференцируется ряд литературоведческих терминов А. Байтұрсынұлы, имеющих сложное концептуальное значение. Очевидно, что речь идет о словах в произведении под названием «Әдебиет танытқыш», изданном в Кызылорде в 1926 году. Главной нашей целью было изучение основных литературоведческих и теоретических выводов в работе «Әдебиет танытқыш» (1926), которая считается началом теории литературы в нашей родине (З. Кабдолов). В ходе исследования проведен анализ теоретических выводов «Әдебиет танытқыш» – по версии, предложенной автором, то есть она проводилась в соответствии с методом систематизации искусства речи Байтұрсынұлы и методом осмысления теории художественной речи.

Ключевые слова: текстология, предметные слова, метод рассуждения, термин.

Annotation. In the article, from a functional point of view, a number of literary terms by A. Baitursynuly are differentiated, which have a complex conceptual meaning. Obviously, we are talking about words in a work called “Adebiyet tanytkysh” published in Kyzylorda in 1926. Our main goal was to study the main literary and theoretical conclusions in the work “Adebiyet tanytkysh” (1926), which is considered the beginning of the theory of literature in our homeland (Z. Kabdолоv). In the course of the study, an analysis of the theoretical conclusions of the “Adebiyet tanytkysh” was carried out – according to the version proposed by the author, i.e. It was carried out in accordance with the method of systematizing the art of speech by Baitursynuly and the method of understanding the theory of artistic speech.

Key words: textology, subject words, method of reasoning, term.

Ұлт ұстазының әрбір пән сөздерінің үш тереңдігі бар. Олар тілдік, мағыналық, құрылымдық-эстетикалық бағытқа қарай тереңдей түседі. Бұл үш бағыт әдеби-теориялық айналымға тұңғыш рет Ахмет Байтұрсынұлы ендірген пән сөздерінің («асыл сөз», «көркем сөз», «пікір», «шығарма сөз», «қара сөз», «дарынды сөз») спецификалық табиғатын онан сайын тереңдетіп, ондағы кәсіби һәм лұғаттық бүтіндікті онан әрі синтездей түседі.

Мақалада А. Байтұрсынұлының кешенді ұғымдық мәнге ие бірқатар әдебиеттанулық термин сөздері функционалдық тұрғыдан сараланды. Әлбетте, әңгіме тәркіні 1926 жылы Қызылорда қаласында баспа бетін көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегіндегі ұғым сөздер жайлы. «Туған топырағымызда әдебиет теориясының басы болып саналатын» (З. Қабдолов) «Әдебиет танытқыш» (1926) еңбегіндегі басты-басты әдеби-теориялық тұжырымдарды зерделеу басты мақсатымыз болды.

«Әдебиет танытқышты» «Ұлы еңбек» деп бағалаған академик Р.Нұрғали, мұнымен қатар еңбектің текстологиялық ахуалы жөнінде де маңызды пікірін ортаға салады. ««Әдебиет танытқыштың» қазір Алматыда сақталған кітаптарының соңғы беттері жыртылғандықтан, еңбектің тексті түгел берілмей отыр. Зейін салған кісі аңғарса керек, А.Байтұрсынов былай дейді: «Ұстасу шығармалар қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді: 1) әлектеніс; 2) азаптаныс; 3) әуреленіс. Осылардың біріншісі – әлектеніс пен үшіншісі әуреленіс талданады, ал екіншісі – азаптаныс жоқ. Сондықтан сақталған кітап бойынша болашақта «Әдебиет танытқыштың» толық текстін табу міндеті тұр. Тағы бір мәселе әр түрлі жанрлық формаларды талдап болғаннан кейін А.Байтұрсынов әр жерде бұларды нұсқалықтың пәленше нөмірлерінен қара деп ескертті. Ендеше «Әдебиет танытқыш» оқулық, оның хрестоматиясы – нұсқалығы да болғаны ғой. Қазіргі дерек бойынша ол жарияланбаған секілді. Әлде қолжазба күйінде архивтің бірінде жатыр ма? «Мәдениет тарихы» деген еңбек бітіргені белгілі – ол да жоқ. Қайда? Қысқасы, Ахмет Байтұрсыновтың ұлы еңбегі «Әдебиет танытқыш» төңірегінде әлі де көп зерттеулер жүргізу керек» [1, 35 б]. Еңбектің теориялық салмағын саралай келе академик З. Қабдолов «Әдебиет танытқыштың» ең бір құнды жері деп, жекелеген әдеби-теориялық категориялардың этимологиясын, олардың мән-мағыналық жүгін төл әдебиетіміздің өз ішінен тапқандығын дөп баса айтады. Мәселен, «...әдебиеттің Аристотель белгілеген негізгі үш тегін, яки жанрын (эпос, лирика, драма) грек тілінен түп-түгел қазақ тіліне ауыстырып алады да (А. Байтұрсынов «Дарынды сөз» тарауында: эпосты – *әуезе*, лириканы – *толғау*, драманы – *айтыс* деп атайды – Ұ.Е.), әр жанрдың түрлерін өзіміздің төл әдебиетімізден іздейді. Мысалы, лириканың алғашқы үлгілерін қазақтың сонау тұрмыс-салт жырларынан іздеп табады. Сонда, ең жеңілі жоқтау – эпитафияға, мақтау – одаға, даттау – сатираға балама болып шыға келеді. Дәл осы ретпен әдебиеттің үшінші тегін Аристотельше «драма» деп емес, Ақаңша «айтыс-тартыс» деп алады да, осы жанрдың жанрлық түрлерін, айталық, трагедияны – мерт, яки әлекті тартыс, драманы – сергелдең, яки азапты тартыс, комедияны – арамтер, яки әурешілік деп атайды» [2, Б. 25-26]. Академик З. Ахметов болса, «Әдебиет танытқышта» қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесіні айқындайтын өлең сөздің бунақ, тармақ, шумақ сынды категорияларының алғаш қалыптасқандығын айтады [2, 64 б]. Белгілі әдебиет зерттеушісі Ш.Елеуқенов «Сұлулыққа іңкәрлік» атты әдеби-сын зерттеу еңбегінде «Әдебиет танытқышты» «... Әдебиеттану терминдері туралы тұңғыш сөздік» деп өз тарапынан баға беріп кетеді [3].

«А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» – қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен көрсеткіші болуымен қатар, теориялық ой-жүйесіне мықтап түрен салған, қазақтың парасатты толғамын, ойшылдығын эстетикалық таным-білігінің молдығын танытқан кезеңдік туынды» [4] екендігі еңбектің жалпы гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі бөлекше орнын білдірсе, «автордың төңкерістер дәуірінде өмір сүрсе де, әдебиет мәселелеріне саясатты, партия мақсаттарын, араластырмай негізінен ғылыми өлшем, талғам арқылы, жеке бөлшектерге, бұтақтарға, тармақтарға назар аударуы, қазіргі терминологиямен айтқанда, структуралық поэтика тұрғысынан талдау жасап, қорытындылар шығаруы; үнемі дәлдік пен деректің бірінші қатарға шығуы» [5, 51 б], «әр категорияның өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде айқындалуы <.>, яғни, әр тұжырымның ішкі заңдылықтары ашылып, парадигма ретінде дәлелденуі» [6, 26 б] – «Әдебиет танытқыштың» ғылыми тереңдігі мен зерттеушілік стратегиясының қаншалықты ауқымдылығынан хабар білдірсе керек.

Зерттеу барысында «Әдебиет танытқыштың» теориялық тұжырымдарын талдау – автордың ұсынған нұсқасы бойынша, яғни, А. Байтұрсынұлының сөз өнерін жүйелеу тәртібі мен көркем сөз теориясын пайымдау әдісіне сәйкес жүргізілді. «Әдебиет танытқыштың» құрылымдық ерекшелігі – тараулардың, жекелеген тұжырымдардың реті бір-бірінен туындап отыратын қисындылығында. Ал мәтіндегі теориялық әдіске негізделген баяндау тәсілінің бірден-бір ерекшелігі – нәрсенің анықтамасын айтудан бұрын оның қасиетін айтатынында. Яғни, кез-келген категорияны түсіндіру барысында біз үйреншікті дедуктивті әдіспен емес, көбіне сол дедукцияның өзіне негіз болып келетін жолды ұстанып, нәрсенің анықтамасынан қасиетіне қарай емес, керісінше, нәрсенің қасиетінен анықтамасына қарай баяндалады. Және оны пәлсәпалық

һәм филологиялық ұғым-түсініктердің ішінде - қарапайым түсінікті тілмен дәл әрі шумақтап (обобщение) беріледі. Еңбектегі роман, повесть, әңгімеге байланысты тұжырымдар мен «Тіл көрнекілігі» тарауындағы категориялардың анықтамалары осы айтқандарымызға дәлел бола алады. Сонымен қатар «Әдебиет танытқышта» әдебиеттану ғылымының қай кезеңінде болса да қажеттілігінен айнымайтын сөз өнерінің теориялық негіздері көптеп кездеседі.

«Әдебиет танытқыштағы» ұғым сөздер мен тұжырымдар ХХ ғасыр басындағы теориялық пайымдармен ұштасып жатыр. Біз қарастырған еңбектер сапында негізінен А.Н.Веселовский («Поэтика», «Поэтика сюжетов», 1913), А.А.Потебня («Из записок по теории словесности», 1905), Б.В.Томашевский («Теория литературы. Поэтика», 1925), В.М.Жирмунский («Вопросы теории литературы», 1928), Г.Г.Гадамер («Актуальность прекрасного», 1938), Г.О.Винокур («Критика поэтического текста», 1927), А.И.Белецкий Р.О.Якобсон («Новейшая русская поэзия»), Ю.Н.Тынянов («Проблема стихотворного языка», 1924), Б.И.Ярхо («Границы научного литературоведения», 1925), М.М.Бахтин («Эстетика словесного творчества», 1979), О.М.Фрейденберг («Поэтика сюжета и жанра», 1935), Р.Ингарден («Исследования по эстетике», 1952) секілді т.б. бірнеше авторды атауға болады. Алайда, сол еңбектерімен салыстыра қарағанда «Әдебиет танытқыш» әдеби-теориялық ұғымдардың хронологиясы мен ауқымы, кешенділігі тұрғысынан едәуір ерекшеленіп тұрады.

Мәселен «Әдебиет танытқышта» «ақын тілі» деген терминдік ұғым бар. Егер функционалдық тұрғыдан мұны «поэтический язык» дегенмен барабар түсінсек онда бұл терминнің ғылыми негізі А.А.Потебнядан келетінін айта кету керек. Және де «ақын тілін» – қазіргі әлемдік әдебиеттану ғылымында қолданыста жүрген «көркем сөз», «көркем текст», «көркем тіл», «поэтикалық тіл», «әдеби шығарма тілі» деген ұғымдарымен мағыналас деуге болады. Осы «ақын тілі» деген түсінікті А. Байтұрсынұлы 1926 жылы әншейін жәй сөзден ажыратып алып, «айрықша өң беріп айтылған сөз» [8, 175 б] деп анықтаса, Б. Томашевский де дәл сондай көзқараспен «речь, в которой присутствует установка на выражение / «Бізде «установка» деген сөз бар, ол «автордың шығармашылық ниеті» дегенге саяды» дейді Ю. Тынянов [9, 278 б] /, называется художественной в отличие от обиходной практической» [10, 28 б] деп түсіндіреді. Негізінен екі ғалымның да айтып отырғаны бір ұғым. Тек бұл жерде көңілде жәй ғана бүлкілдеп қоятын бір өкініш қана қалады, ол Б.В. Томашевский есімі (1890-1957) бүгінгі кез-келген теориялық еңбектің негізінен табылса, А. Байтұрсынұлы есімінің (1872 -1938) әлі де болса үлкен ғылыми айналысқа толық кіріп кетпегені. Мәселен ХХ ғасыр басында теориялық поэтиканың бағыт бағдарына қатысты көптегін еңбектер мен мақалалар шығып жатты. 1926 жылы баспа бетін көрген «Әдебиет танытқыштағы» «Сөз өнерінің ғылымы» атты тарау да тікелей поэтиканың міндеттерін (задачи поэтики) саралайды. Фердинанд де Соссюр, Потебня секілді ғалымдардың тілдің күрделі табиғатына (тіл мен ойлау жүйесіне) қатысты теориялары да «Әдебиет танытқышта» көптеп кездеседі. Әрине, бұл теорияларды Байтұрсынұлы сөз өнерінің көркемдік талабына сай қолданғандықтан, кез-келген теориялық белгілер қазақы түр алған, сондықтан олардың ұқсастығы бірден байқала да қоймайды. Бұл жерде бір теорияның келесі бір әдіс-тәсілдерге, көркем туынды табиғатын ашу жолындағы ғалымның ұстанымдарына әсер ететіні жөнінде ғана мәселені айтуға болады. Тілдің ойлау жүйесін айқындайтын қасиетінен немесе Соссюрдің теориясы бойынша тілдің оппозициялар жүйесі екендігі жайында қазақ ғалымының да өз пайымы болмады деп айта алмаймыз. Әрине, осы негіздерді көркем мәтінге байланысты айтқанда Ахмет Байтұрсынұлының үлкен синтездік әрі өте кең ауқымды ойлау ерекшелігі көзге ұрып тұрады.

Ғалымның мәселенің мәйегін ғана беретін – материал берудегі бірден-бір ерекшелігі де осы қасиеттерінің бірден-бір заңды нәтижесі болып табылады. Ал жекелеген категориялардың негізіне, генезисіне барар тұста мұндай тәсілмен берілген мәтіннің мазмұнын ашу едәуір қиындық та туғызбай қоймайды.

«Әдебиет танытқыштың» таза ғылыми пікіржарыстан гөрі, асыл сөздің басты басты негізгі қасиеттерін ашуға арналған еңбек. Кітаптағы ұғым сөздерді де сол талап тұрғысынан зерделеу қажет. Себебі, Ақанның әрбір анықтамасы тұңғыш танымға негіз болады. Мұның өзі

ғалымның барынша синтездеп кез-келген пікірдің ғылыми негізін ғана беруді мақсат еткендігін көрсетеді. Осылайша, бөлім басында сөз өнерінің мәнін көрсететін қысқа тұжырымдамада пән болмысының классикалық үлгісі жасалып отыр: «Сөз өнері – деп жазады ғалым, - адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге» Өнер жүйесіндегі бастапқы үш негіз құрамды осылай нақтылып алған соң, былайша ой қорытады: «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – тую, талғау» [16, 168б].

Мұндай тұжырымдаманы (анағұрлым шектеулі түрде) алдымен әлемді көркемдік тұрғыдан түсіну әдісіне жатқызуға болады.

Мәселенің екінші қыры – «сөз өнерінің» рухани қызметі. Жоғарыда айтылған «тану», «меңзеу» және көп жағдайларда «тую», «талғау» сөздерінің аспектісі ең алдымен рухани ұғымға жақын. Яғни, болмысты санамен түсіну

Ары қарай А. Байтұрсынұлы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау» [16, 168 б] деген келелі тұжырымды алға тартады. Бұл тұжырым, бізге басы бүтін дайын күйінде оқып отырған соң, түсінікті секілді көрінетіні рас. Дегенмен, осы дайын тұжырымның негізінде қаншама ізденіс пайымдар жатқандығы бізге беймәлім. Беймәлім болғандықтан да біз ол туралы түрлі жанама тұжырымдар айтып, теліп көреміз. Бұл ғалым тұжырымының мәнін арттырмаса, кемітпейді деген пікірдеміз. Ең алдымен осы жерде, А. Байтұрсынұлының ірі лингвист ғалым болғанын ескеру қажет. Дәл осы тұста ғалым сөзтуындаудағы психолингвистикалық проблеманы шеберлікпен көрсете білген. Осының өзі оның аталмыш саладағы ұғым, түсініктерді терең сараптай алғандығын білдіреді. «Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [16, 168 б].

Тіл ғылымының ақыл мен санаға қатыстылығы жөнінде бірнеше теориялық еңбектердің авторы А.А.Леонтевтің пікірінше «ішкі сөз» проблемасын А.С. Выготский синтаксистік проблема ретінде қарастырған. «Л.С. Выготский очень четко противопоставил внутреннюю и «внешнюю» речь, как по лингвистическим характеристикам, так и по психологической её природе, приписав внутренней речи три специфические характеристики» [21, Б.111- 112]: а) біріншіден, бұл «ішкі сөз» компоненттерінің сығылғандығы. Ішкі сөз – *par excellence* тілі, эллипті және өзіндік стохасты түрде құрылған, түзу бойымен жалғанған семантикалық «түсініктер». Бірақ, әлі де сөздік пішіні қалыптаспаған тіл. Мұндай құбылыстардың мүмкін болуы ішкі сөздердің тек сізге ғана қажеттілігінен туындайды. Әрине, бұл « түсініктердің» толыққанды тілдік дәрежеде қызмет етуі үшін олардың материалдық сүйеніші болуы қажет. Бірақ, кейде бұл сүйеніштің мәні мен дәрежесі төмендетіліп кететін кездер де болады. Мысалы: сөздердің алғашқы әріптерінің құрылымына қарап-ақ: «Внутренняя речь есть в таком смысле речь почти без слов» [22, 368 б]. б) екіншіден, ішкі тілді түзуші компоненттердің предикативті мінездемесі. Ол: «вся состоит с психологической точки зрения из одних сказуемых... Закон для внутренней речи – всегда опускать подлежащее...» [22, 364 б]. с) үшіншіден, ішкі тілдің семантикаға тән ерекшелігі және жағдайлық пен мәтіндік келісімдіктің жоғарғы санаты. Выготскийге жүгінсек, «Ішкіден» «сыртқы» тілге өту дегеніміз «переструктурирование речи, превращение совершенно самобытного и своеобразного синтаксиса, смыслового и звукового строя внутренней речи в другие структурные формы, присущие внешней речи..., ...превращение предикативной и идиоматической речи в синтаксически расчлененную и понятную для других речь» [22, 375 б].

Ал мұның іс-тәжірбиелік жағына келгенде ол шығармадағы психологизм мәселесімен бетпе-бет келеді. Жоғарыдағы Байтұрсынұлы тұжырымының да шығармаға тікелей қатыстығы жөнінде соны айта аламыз - «ақыл ісі – аңдау, қиял ісі – меңзеу, көңіл ісі – тую, талғау».

Осылайша, біздің келтірген салыстырмаларымыз ешбір дәлелдеуді қажет етпейтін пікірлерге негізделіп отыр. Нақтырақ айтсақ, А. Байтұрсынұлы ұсынған жағдаят – тіпті психоаналитика сияқты арнайы салада болсын, оның түйіні ерекше талдау негіздерінен өткен. Асылында, ғалым сөз өнерінің функционалдық қасиетімен қатар, шығарма құрылымының негізін де са-

раптап берген. Ал мұның пәлсафалық жағы отызыншы жылдары жарияланған Г.Г. Гадамердің еңбектерінде көрініс тапты. Ғалым шығарма сөздің мәнін тікелей феномологиялық аспект арқылы ашуға тырысқаны белгілі [15, Б.126-132]. Соңғы шығып жатқан теориялық еңбектерде тілдік категориялардың мәтінге қатыстылығы арнайы тақырып ретінде қарастырылып жүр. Таяуда Оксфордтан шыққан Джонатан Каллердің «Әдебиет теориясында» да ең негізгі басымдық осы тіл мен ойлау жүйесінің теориясына берілген. Ғалым көркемдік категорияларға деген өзіндік тұжырымдарын «мәселенің мәні» және «идеяның мәні», «ғылыми мәтіндегі интерпретацияның орны» секілді ұғым түсініктерге арқа сүйей отырып қарайды. Каллердің аталмыш түсініктермен көркем мәтінді талдауы тікелей біз жоғарыда тілге тиек етіп келе жатқан психоаналитикалық мәселелерді қозғайды [24, Б. 63-138]. «Әдебиет танытқыштағы» бір ғана бұл емес («*Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек*») әрбір айқындауыш тезистерге қатысты – ол тезистер терең синтезге құрылған деп айтып кеттік. Ал аталмыш тезистегі бұл синтездің (поэтика мен лингвистика; психоаналитика мен герменевтика; поэтика мен герменевтика т.с.с.) көрінісі анық байқалып тұр.

«Әдебиет танытқыштың» көлемі шағын «Шығарма сөз» тараушасында әдеби шығарманың құрылымының алғышарттары берілген. Ең алдымен әдебиет түсінігінің өзіне анықтама беріледі: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып көбінесе шығарма деп айтылады. *Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады.* Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» [16,170 б]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің бір парасы болып табылатын әдебиет сөзінің ауқымын кең шеңберде ашып беріп отыр. Яғни, «*Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады*» дейді. Ал біз білетін көп қолданыстағы әдебиет (litteratura – *жазылған*, littera – *әріп* сөзінен келіп шығады) түсінігінің «ақындық өнер», «поэзия» түсініктерінің орнын алмастырып келгені белгілі. Байтұрсынұлының бұл жерде асыл сөздің баламасы ретінде айтқан «арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» деуді де жай емес. Себебі, бұл терминдердің таза мағыналық өлшемін таразылағанда, асыл сөзге жақын болып шығатыны латын тілінен келгенінен гөрі араб тілінен келгені (түбірі *بدأ* әдеп, көркем мінезді иемдену, әдептілік, әдепті сөйлеу, сұлу сөйлеу т.б. мағыналарды білдіреді, осы мағыналардың барып тірелер шыңы – асыл сөзден тіптен де алыс емес). Мағыналық жағынан соңғысының шеңбері кең болып тұр. Адамға рухани қажеттілік – сөздің асылы ғана дегенге саяды. Ал, асыл сөздің ғылыми анықтамасына келсек оған қазіргі әдебиеттану да нақты жауабын бере алмай отыр. Мәселен, француз әдебиетінің маманы, аудармашы, теоретик ғалым С. Зенкин бұл мәселеге орай келесі пікірді алға тартады: «Затруднительными оказываются и попытки дать научное определение литературы, описать круг объектов, которые к ней относятся. «Литература – это вымышленное повествование», «литература – это изящная речь», «литература – это мышление в словесных образах»: вот уже ряд определений, каждое из которых раскрывает нечто существенное, некую реальную сторону литературного факта, но все они не удовлетворяют критерию полноты, а порой и непротиворечивости» [25,166]. Әдебиеттің екі бірдей (әдебиет дегеніміз *ойдан шығарылған сөз*, бұл оның алғашқы құрылымдық анықтамасы – а; екінші құрылымдық анықтамасы – әдебиет жүйелі реттілік тілі - б) негіз қасиетін талдап келіп семиотик ғалым Ц.Тодоров, олардың пәннің қасиетін беруде тікелей біржақтылыққа ұрындырып келгенін айтады. Сөйтеді де, бұл екі қасиеттің де жүгін арқалайды деп дискурс (француз тілінен мағыналық жағынан аударғанда, дискурс – *сөйлеу, пікір алмасу* дегенге саяды) сөзіне басымдық береді. «...необходимо ввести родовое по отношению к понятию литературы понятие *дискурса* (discours). Это - структурная пара к функциональному концепту «употребления» (языкового) (usage). ... *Специфика дискурса определяется тем, что он располагается по ту сторону языка, но по эту сторону высказывания, т. е. дан после языка, но до высказывания*» [26, 366 б]. Алайда, ғалым ұсынып отырған дискурстық жүйе асыл сөздің өзіне тән ерекшелігіне қан жүгірткенімен, оның кең мағынасындағы рухани талғам тұрғысынан келіп шығатын спецификалық мәніне жауап

береді дей алмаймыз. Әрине, бұл жерде біз дискурс табиғатын ашып беруді мақсат тұтпадық. Тек, сөз өнеріне деген жаңа талап тұрғысынан жазылып жүрген дәйекті, дәйек ретінде айта кетуді ғана ойладық. Немесе, Байтұрсынұлы түсінігіндегі асыл сөз бен жоғарыда келтірілген дискурстың түсінігі мүлдем кереғар ұғымдар. Бірі асыл сөздің асыл болатын белгілері болады десе, бірі әдебиетте олай болуы шарт емес, барлығы да пікір алысу болады дейді. Яғни, былапыт сөзбен екі адам ұрысып қалса ол да пікір алысу; пікір алысу болғаннан кейін ол да әдебиет. Яғни әдебиет сөздерінің ешқандай түрі, өз сүйкімі, шекарасы болмайды. Бұл енді қисындық синтездің (техногендік һәм философиялық ойдың синтезінен) жетістігі. Дискурс тек соны ұтымды қолданып тұр, әдебиетке. Ал енді мұның шешімі қалай болары уақыт еншісінде. Жалпы біз білетін көркемдік дүние тарихында (егер ол көркемдікті бүтіндей құшағына алғысы келген жағдайда) дискурс тектес қаншама эксперименттердің ғұмыры келте болып келгендігі басы ашық мәселе.

Әдебиеттің тарихы мыңдаған жылдармен өлшене тұрса да, негізінен он бесінші ғасырдың орта шеніне келетін кітап баспа ісіне байланысты ғұмырын бастаған бұл термин бертін келе болмысты көркемдікке орап беруде негізгі ұғым жүйесіне айналды. Және мағналық жағынан да әдебиет термині уақыт өте келе синкреттік сыпат иеленіп бесаспаптық қасиетке ие болды. А.Байтұрсынұлы болса әдебиеттің яғни шығарма сөздің мазмұнын түсіндіргенде оның тарихи жолын да ескергені байқалады. «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын» деп нақтылап айтқанына қарағанда, әдебиетке (егер оның тек сөздік түп мағынасына сай) тек таңбаланған туындылар ғана жатады деп қарамағандығы анық. Олай болғанда ғалым, әдебиеттің ең алдымен сөз өнері жүйесіндегі құндылығы өз алдына, сонымен бірге әдебиеттің сол сөз өнерінің бастапқы озық үлгілеріннен өсіп шыққандығын да ескергені көрінеді. Бұл да жоғарыда айтқан сөз өнерінің жүріп өткен тарихи жолы мен синкреттік қасиетіне тікелей қатысты.

Алайда, шығарма сөздің синкреттік сыпаты мен көркемдік сыпаты бір нәрсе емес. Және де бұл екеуі тіптен екі бөлек те нәрсе емес. Бірақ А.Байтұрсынұлы мәселенің ол жағын қозғамаған. Себебі бұл тараушаның негізгі нысаны «шығарма сөздің» (әдеби шығарманың, литературное произведение) құрылымы болып табылады. Енді соның баянына көшсек: «Шығарма сөздің бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері: 1) тақырыбы, 2) жоспары, 3) мазмұны, 4) түрі». Әрине шығарма сөздің ауқымы кең екені бұл жерде тағы да айқындала түседі. Ғалым айтып отырған «шығарма сөздің тысқы нәрселері» тек әдеби туындыға ғана емес, театр, музыка секілді өнердің басқа түрлеріне де қатысты. Дегенмен А.Байтұрсынұлы түсіндірмесіндегі бұл жүйе негізінен әдеби шығармаға қатысты айтылып тұр. Шығарма сөздің тақырыбына қатысты А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Тақырып - әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе тақырыбы болады». Бұл жерде ғалым тақырыптың тікелей, терминдік мәнінен таратып отыр. Яғни, түбірі грек сөзіннен келіп шығатын тақырып түсінігінің мағынасы – негізге салынған нәрсе (греч. *thema* – то что положено в основу) [18, 1068 б]. Негізге салынған нәрсені А. Байтұрсынұлы пікір деп отыр. Пікір не нәрсе туралы болса дегенді сюжеті не жайында болса соны тақырып дейміз деп те ұғуға болады. Егер тақырыптың көркемдік шындықтың мәндік жағына қатыстылығымен байланыста қарасақ мәселе солай болған болар еді. Алайда А. Байтұрсынұлы анықтамасында әңгіменің пікірінен туындайтын тақырып пен оқиғаның, сол секілді тақырып пен идеяның ара-жігі ажыратылмаған. Бәлкім, шығарманың бұл компоненттердің бәрін де ғалым «пікір» ұғымына сыйдырып тұрған да болар. Себебі көп жағдайда олардың ара-жігін ажыратып жату да артық. Ал керісінше детективті шығармаларда оқиға пікір не тақырыптан да маңызды болып кететін жерлері тағы бар. Және бір қырынан келгенде бұл жердегі «пікір» сөзі «ішкі тақырып» ұғымымен де баламалас келеді. «Ішкі тақырыптың» ауқымы кең, онда бірнеше оқиға жиынтығы да болуы ықтимал. Бұл тұста ғалымның «бір өлеңнің ішінде бірнеше пікір айтылып кетеді. ... Абайдың өлеңдерінде тақырып қойылмаған сөздер көп» деуі шығарманың мағына күрделілігіне қатысты айтылып тұр. Бір айта кететін басы ашық мәселе ғалым назарынан тақырыптың кең көлемді мағынасының тыс қалуы. Мәселен, бір әдеби кезең тақырыбы; немесе тақырыптың бір жанрдың аясында бірнеше жазушыларды топтастыра алатын мағыналық жағы сияқты мәселелер.

Бұл тақырып ішінде қарастырылып отырған түсініктердің аталым мағынасының басын ашып алғандай болсақ: а) Байтұрсынұлының «Тіл қисыны» дегенін – стилистика ғылымымен, нақтысы *поэтикалық стилистикамен* мазмұндас деп қараймыз. Нақ осы жерде және төмендегі терминдерге де қатысты айта кету керек, біздің мұндай ұқсастықтарды дәлме-дәл деуімізге толық негіз жоқ (себебі бір терминнің келесі бір ұғымға қарағанда зерттеу шеңбері кең болуы немесе керісінше болуы да әбден мүмкін), мұндағы негізгі мақсат – тек зерттеу барысындағы жүйелілік ұстанымы ғана. ә) Сол поэтикалық стилистика аясында, Томашевский мен Жирмунскийде де кездесетін *поэтикалық семантика* (сөз мағынасының ауысуы, яғни, троптар мен өзге де көркемдік айшықтар; көбіне мұны жоғарыдағы екі автор *поэтикалық лексиканың* аясында қарайды) ұғымын Байтұрсынұлының «Тіл көрнекілігімен», анығы сол бөлімге кіретін категориялармен қатар қараймыз. б) Ал «Сөз талғаудың» ішіндегі «Сөз дұрыстығы», «Тіл тазалығы», «Тіл анықтығы», «Тіл дәлдігі» деген тараушаларды көбіне *поэтикалық синтаксиспен* барабар қараймыз.

«Ақын тілі» А. Байтұрсынұлы термині. Мағыналық шеңбер тұрғысын «көркем сөз», «көркем текст», «көркем тіл», «поэтикалық тіл», «әдеби шығарма тілі» деген ұғымдарымен бір сапта қарастыруға болады. Себебі, «ақын тілі» категориясындағы басты басымдық оның сөз өнері жүйесіндегі функционалдық қызметіне берілген. Сол себепті мұны Байтұрсынұлы әншейін жәй сөзден ажыратып алып, «айрықша өң беріп айтылған сөз» [16, 175 б] деп анықтайды. Ал бұл термин сөзді А.Байтұрсынұлы ХХ ғасыр басындағы өзге де әдебиеттанушылардан ерте айтқандығын жоғарыда айттық.

А. Байтұрсынұлы: «*Тіл қисыны* дегеніміз асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым» [16, 176 б] деп, стилистиканың негізгі міндетін нақтылап алады да: «*Лебіз ғылымының* мақсаты асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету» [Бұл да сонда] деп, поэтиканың негізгі міндеттерін де айтып өтеді. Біздің пікірімізше, бұл жерде Байтұрсынұлы поэтиканың бірден-бір тірегі деп ең алдымен тіл заңдылықтарын айтып отыр. «*Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сыйпатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сыйпатын білу сияқты нәрсе. Керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу – дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп алып, солардың әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады*» [16, 178 б].

Троп пен фигураны А. Байтұрсынұлы бірлікте қарайды. Терминологиясы мұнда да түп-түгел қазақша. Тіл көрнекілігінің көркем шығармадағы міндетін айтқанда классикалық мысал ретінде, Мағжанның «Толқын» өлеңін мысалға алады. Асыл сөздің образдылығы да, эстетикалық және поэтикалық мұраты да осы өлеңде үлкен шеберлікпен берілген. Осындай сөздерді «көрнекі тіл» дейміз дейді де, оны «көріктеу», «меңзеу», «әсерлеу» деп, үш әдіске жіктейді. Мұндай күрделі де қарапайым концептуальды тәсіл Байтұрсынұлыға тән. Біздіңше, Ахмет Байтұрсынұлы пайымындағы әрбір ұғым немесе сол ұғымның жүгін көтеретін «пән сөздері», негізінен үш тағанмен бірлікте қаралады. Олар: сөздің *терең генезисі* мен *семантикасы* және оның асыл сөз жүйесіндегі *функциясы*. Осы әдестемелік пайым тұрғысынан болсын не ғылымдағы өзге де жүйелілік қағидасы тұрғысынан болсын - «Әдебиет танытқыштың» бұл тарауын зерделу, әлі де бірнеше арнайы көлемді зерттеулерге сұранып тұр.

Көркем сөздің стилистикалық ерекшеліктерін жалпы қарастыру кезінде жоғарыда аталған тұжырымдамалардың түпкі негізін «Әдебиет танытқыштың» басынан көруге болады. Сол себепті де кітаптың «Сөз өнерінің ғылымы» атты тарауындағы поэтиканың классификациясы берілген жерінен мәтін келтіреміз. Оның үстіне «тіл қисынының» да жүйесі осы жерден тарайды: «Сөз өнеріне жұмсалатын зат – сөз. Сөз шумағы тіл деп аталады. Сөз өнеріне жұмсалатын сөз шумағы да тіл (я лұғат) деп аталады.

Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) Ақын тілі, 2) Әншейін тіл. Ақын тілі айрықша өң беріліп айтылған сөз; әншейін тіл – ондай өң берілмей, жай айтылған сөз. Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен лебіз көрнекі болып шығады. Әншейін тілмен сөйлегенде

сөзге өзгеше өң берілмегендіктен, лебіз сида, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекі лебіз деліп, соңғысы жалаң иә (көсе) лебіз делініп айтылады.

Сөз өнері деп, асылында, нені айтамыз?

Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады. Шығарма дегеніміз – осылай шығарған сөз. Сөзді бұлай етіп шығаруға көп өнер керектігі жоғарыда айтылды. Сөз шығару өнерді керек қылса, өнер ғылымды керек қылады. Мұнан сөз өнерінің ғылымы туады.

Шығарманың екі жағы бар: 1) тысқы тіл жағы, 2) ішкі пікір жағы.

Сондықтан сөз өнерінің ғылымы екіге бөлінеді:

1) шығарманың тілінің ғылымы, 2) шығарманың түрінің ғылымы.

Тілінің ғылымы дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады, түрінің ғылымы сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы шығарманың тіл өңі жағынан тіл ялуғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді.

Әр саласы айрылып, бөлек-бөлек сөз болмақшы» [16, 176 б].

Сонымен аталмыш пәннің (стилистиканың) міндеттерін А.Байтұрсынұлы әдеби туындының стилистикалық заңдылықтарымен бірлікте зерделейтіні белгілі болды. Ғалымның біз жоғарыда тоқталып өткен: *«Топырақтан иленіп кірпіш жасалған сияқты, дыбыстан құралып сөз жасалған. Үйдің түрлі болып шығуы балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатыны сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен»* деген тұжырымы да соның айғағы [16, 177 б]. Себебі бұл тезистен поэтикалық тіл мен стилистиканың (бұл лексикалық-фразеологиялық құралдар, тармақтар, (оларды тағы «тіл семантикасына» да жатқызады [55, 246 б]), фонетикалық, интонационалдық-синтактистік, ритмдік) көркем тілдің негізін құрайтыны айқын аңғарылады.

Бұл пікірімізді және бір қуаттайтын ғалымның келесі бір тезисі былай өрбиді. Байтұрсынұлы автор мәселесін сөз қылғанда: *«Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыс сөйлемді тізе білу тиіс»* дейді [16, 178 б]. Мұнан түсінетініміз автордың шығармалық ойлары және оны жүзеге асыру тікелей стилистикалық білімге байланысты екендігі.

Ахмет Байтұрсынұлы тұжырымы бойынша, көркем сөз – көпқабатты құбылыс. Оның құрамында сөздің негізгі теориялық басымдықтары белгіленген. Ғалымның айтуынша: *«Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады. Жалаң сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, қақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әләпттеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады»* [16, 255 б]. Жоғарыда біз ғалымның қандайда бір категорияның мазмұнын ашуда ең маңызды ерекшеліктерді айтып кеткенбіз. Мұндай ерекшелік, ғалымның «сөз өнері» мәнін түсіндіргенде қолданылатын әдістеме әдеттегі бізге таныс дефиниция жүйесіне берілмейді. Ғалым пәннің кез-келген категорияларын түсіндіргенде оның қасиетін образды мысалдармен, философиялық, филологиялық категориялар бірлігінде ашып береді. Бұған қоса, А. Байтұрсынұлы басқа көркемдіктің спецификалық категорияларына басты көңіл аударады. Яғни тек ой желісіндегі көркемдіктің реттілігі ғана ашылып қоймайды, сонымен қатар олардың түпкі белгілері (*«Көркем сөз – көңіл тілі»*; *«көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе»*) яғни адам санасының көркемдік әлемді сезіну негіздері қатар түсіндіріледі. Мұның бір шеті адамның образды қабылдау бейімдігіне де қатысты (*«яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау»*) Мұның өзі бейнелеу категориялардың мәніне, санадағы бейнеге ұласады.

Жоғарыда келтірілген, көркем сөздің ерекшелігіне қатысты А.Байтұрсынұлы тезисі, жалпылай алғанда, гегелдік және гегелден кейінгі эстетикалық әдіснамаға біршама жақын. Образ категориясын талқылауда гегелден кейінгі эстетикалық методологияның бір ерекшелігі - көркемдік мәтін мен ғылыми дәлелдік шығарма сөздердің мәнін қарсы қойып талдауларында болды. Ал көркем сөздің пәндік мазмұнын ашуда А.Байтұрсынұлыдан да аталмыш тәсіл байқалады: «Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз - зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе» т.б. деген секілді, көркем сөз бен кара сөзді қарсы қойып түсіндіру мәселесіннен соны аңғарамыз.

Қорыта келе айтарымыз, Ақаң қолданған әдеби-теориялық ұғым сөздердің ғылыми-эстетикалық негізі терең, бастысы ұлттық дүниетаным негізінде жасалған, әрі кәсіби-стратегиялық мәнге ие. Академиялық тұрғыдан салаланып зерттеле берер, ал жалпы ғылыми бағасын алып үлгерді. Ал ендігі міндет уақытынан озып туған сол ұғым сөздерді бүгінгі күні жаңа деңгейде шығару мәселесі тұр. Қазіргі ұлттық өнеріміз мен әдебиетіміздегі анализдерде Ұлт ұстазының кәсіби пән сөздері жетекші термин ретінде қолданылуы керек. Әйтпегенде, ол анализдер ғылыми-хронологиялық ұстаным тұрғысынан да, тіпті жай азаматтық тұрғыдан да сауатсыз жұмыстар болары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
2. Ұлттың ұлы ұстазы. «Ұлы тұлғалар» сериясы. – Алматы: Комплекс, 2001. – 305 б.
3. Ш.Елеукенов. Сұлулыққа іңкәрлік. Толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби сын-зерттеулер. – Алматы: Білім, 1999. – 328 б.
4. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы, 1994. – 275 б.
5. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. Астана, 2003. – 443 б.
6. Ісімақова А. Ахмет Байтұрсынұлы – қоғам қайраткері, ақын, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының реформаторы // Ахмет Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. – I том. – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
7. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
8. Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. – Т. 1, – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
9. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977.
10. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М., 1996.
11. Имаханбетова Р.С. Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде). Диссертациялық жұмыстың авторефераты. – Алматы, 2006.
12. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
13. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.- 208 б.
14. Фарыно Е. Введение в литературоведение. – Варшава, 1991.
15. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М., 1991.
16. «Әдебиет танытқыш» (1926) // Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. – Т. 1, – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
17. Белецкий А.И. Избранные труды по теории литературы. – М., 1964.
18. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2003.
19. Аристотель. Поэтика / Пер. М.Л. Гаспарова // Аристотель и античная литература. – М., 1978.
20. Гегель Г. Эстетика. – М., 1971. Т.3.
21. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы языка. – М., 2005.
22. Выготский Л.С. Психология искусства. – М., 1956.
23. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977.
24. Еркінбаев У.О. Теоретические представления А. Байтұрсынова о литературном произведении // Сборник научных статей посвященных 170 – летию Чокана Валиханова. – Новосибирск, 2005.
25. Теория литературы. – В двух томах. /под редакцией Н.Д. Тамарченко/ Том I. М., 2004.
26. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905; Потебня А. А Из лекций по теории словесности. Харьков, 1894; Потебня А. А Мысль и язык//Полное собрание сочинений. – Харьков, 1926. Т. 1.

27. Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 2005.
28. Жирмунский В.М. Введение в литературоведение. – М., 2004.
29. Винокур Г.О. Поэтика. Лингвистика. Социология: Методологическая справка // Леф. – 1923. – № 3. С. 104-113. и, в частности, работы 1945 и 1946 годов: «Об изучении языка литературных произведений»;
30. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991.
31. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.

ЖАЛМАХАНОВ Ш.,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЛИНГВОТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖҮЙЕЛІЛІК СИПАТЫ

Андатпа. А.Байтұрсынұлының лингвотерминдерінің жүйе, жүйелі және жүйелілік сипаттарын қазақ тілінің лексикалық-семантикалық жүйесі теориясы негізінде талдауды талап етеді. Себебі тілдің лексикалық-семантикалық жүйесі лексикалық-тақырыптық топ, лексикалық-грамматикалық топ, лексикалық-семантикалық топтардан, ал тіл жүйе ретінде тілдік форма мен тілдік мазмұнның жүйелерінен құралады. Лингвистикалық термин атаулыны макросистема, лингвистика салаларының (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис) терминдері микросистема десек, әрбір макросистема мен микросистема гипероним, гипоним, эквонимдерден, яғни тектік, түрлік, бірліктерден тұрады. Ахмет Байтұрсынұлының лингвистикалық терминдерін осы үлгіде талдасақ, оның жүйелілігіне толық көз жеткізуге болады.

Түйін сөздер: термин, лексикология, семасиология, лексика-семантика, жүйе.

Аннотация. Необходимо проанализировать системные, системные и закономерностные характеристики лингвотерминов А.Байтұрсынұлы на основе теории лексико-семантического строя казахского языка. Потому что лексико-семантическая система языка состоит из лексико-тематической группы, лексико-грамматической группы, лексико-семантической группы, а язык как система состоит из систем языковой формы и языкового содержания. Лингвистический термин называется системой, термины языкознания (фонетики, лексикологии, морфологии, синтаксиса) - микросистемой и макросистемой, каждая макросистема и микросистема состоит из гиперонимов, гипонимов, эквонимов, то есть родовых, видовых, единиц. Если таким образом проанализировать лингвистические термины Ахмета Байтұрсынұлы, то можно полностью убедиться в их непротиворечивости.

Ключевые слова: термин, лексикология, семасиология, лексико-семантика, система.

Annotation. It is necessary to analyze the systemic, systemic and regular characteristics of A. Baitursynuly's linguistic terms based on the theory of the lexical-semantic structure of the Kazakh language. Because the lexical-semantic system of a language consists of a lexical-thematic group, a lexical-grammatical group, a lexical-semantic group, and a language as a system consists of systems of linguistic form and linguistic content. A linguistic term is called a system, the terms of linguistics (phonetics, lexicology, morphology, syntax) are called a microsystem and a macrosystem, each macrosystem and microsystem consists of hyperonyms, hyponyms, equinames, that is, generic, specific, units. If we analyze the linguistic terms of Akhmet Baitursynuly in this way, we can be fully convinced of their consistency.

Key words: term, lexicology, semasiology, lexico-semantics, system.

А.Байтұрсынұлының қазақ тілтану, әдебиеттану және әдістану ғылымдарының негізін салушы екендігінің басты көрсеткіші – аталған ғылымдардың пән атауларын (ұғымдары мен

терминдерін) ғылыми шығармашылықпен ойлап тауып, олардың тәжірибелік, әдістемелік және теориялық негіздерін жасағандығы. Оларды жасау барысында әлемдік ғылыми әдіс, әдістеме, әдіснама негізге сүйенгендігі. Ғылыми негізділігі – ұғымдар мен терминдердің жүйелілігі. Ұғымдар мен терминдердің жүйесін жасау үшін тілдің грамматикалық құрылымының, яғни грамматикалық мағына, грамматикалық форма, грамматикалық категориялардың жалпы және жеке белгілерін, бір-біріне ұқсастығы мен айырмашылығын, бір-бірімен байланысы мен қатысын, шарттастығы мен бағыныштылығын анықтау қажет. Ұлы лингвист ана тілін жетік білгендіктен, мағына, форма, категориялардың семантикасын әрбір лингвистикалық ұғым мен терминге дарыта білді. Ал А.Байтұрсынұлының лингвотерминдерінің жүйе, жүйелі және жүйелілік сипаттарын қазақ тілінің лексикалық-семантикалық жүйесі теориясы негізінде талдауды талап етеді. Себебі тілдің лексикалық-семантикалық жүйесі лексикалық-тақырыптық топ, лексикалық-грамматикалық топ, лексикалық-семантикалық топтардан құралады. Лексикалық-тақырыптық топ дегеніміз – сөздердің атайтын нысандарының жалпылығына қарай топтасуы. Лексикалық-грамматикалық топ дегеніміз – сөздердің сөз таптарының ерекшелігіне қарай топтасуы. Лексикалық-семантикалық топ дегеніміз – сөздердің мағыналарының ортақтығына қарай топтасуы.

Тіл жүйе ретінде тілдік форма мен тілдік мазмұнның жүйелерінен құралады. Тілдің формалық жүйесі дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлем деген тілдің құрылымдық бірліктерінен, тілдің мазмұндық жүйесі дыбыс семантикасы, сөз семантикасы, сөз тіркесі семантикасы, сөйлем семантикасы деген тілдің мазмұндық бірліктерінен тұрады.

Лексикологияның семасиология тармағының қарастыратыны – сөз семантикасы мен тұрақты сөз тіркесінің семантикасы. Сөз бен тұрақты сөз тіркестері бір-бірімен, өзара лексикалық-семантикалық жүйе жасайды. Олардың арасындағы лексикалық-семантикалық байланыс вертикалды және горизонталды бағытта болады. Сөз мағынасының вертикалды байланысына гипероним, гипоним, эквоним деген, сөз мағынасының горизонталды байланысына синоним, антоним, полисемия, конверсия, омоним, пароним деген мағыналық бірліктер жатады.

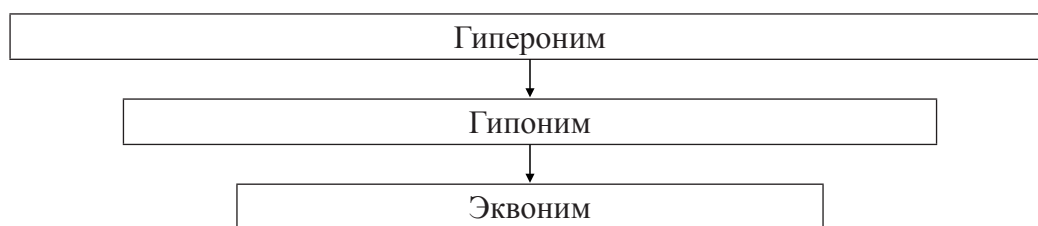
Қазақ лексикасы семантикасының горизонталды байланысына синоним, антоним, полисемия, конверсия секілді лексикалық-семантикалық құбылыстардың горизонталды байланыс болуының негізгі дәйегі – синонимдердің қатар, антонимдердің жұп, немесе мағыналары бір-біріне қарама-қарсы жұп қатарлар, полисемия, конверсиялардың тізбек, тармақтардан тұратындығы. Ал деректі болсын, дерексіз болсын құбылыстардың тізіле, қатарласа, жұптаса, тармақтала орналасуы танымдық дүниенің көлбей орналасқандығын білдіреді. Сондықтан да бұл лексикалық-семантикалық құбылыстарды горизонталды байланыс деп атайды.

Қазақ лексикасы семантикасының вертикалды байланысына сөз мағыналарының өзара жекелік-жалпылық, бөлшектік-бүтіндік қатынаста болуы, яғни тектік, түрлік, бірлік деген деңгей немесе жүйе құрауы жатады. Жүйенің өзі үлкен (макро) және кіші (микро) жүйелерден тұрады. Мәселен, Жер планетасы – табиғат, адам, қоғам деген 3 объективті шындықтың жиынтығы. Табиғат жан-жануарлар мен өсімдіктер дүниесінен, жан-жануарларға адамзат пен хайуанаттар әлемі кіреді. Хайуанаттарға үй жануарлары, жабайы жануарлар жатады. Үй жануарлары, яғни мал 4 түлікке бөлінеді: түйе, жылқы, сиыр, қой-ешкі. Бұдан шығатын түйін сиыр, қой-ешкі дегенге қарағанда үй жануарлары деген, үй жануарлары дегенге қарағанда жан-жануарлары деген, жан-жануарлар дегенге қарағанда табиғат жалпы, үлкен жүйені (макросистеманы) құрайды. Керісінше, табиғатқа қарағанда жан-жануар, жан-жануарға қарағанда үй жануарлары, жан-жануарға қарағанда үй жануарлар, үй жануарларына қарағанда сиыр, қой-ешкі жеке, кіші жүйеге (микросистемаға) жіктеледі. Жалпы лексика (табиғаттың) – тектік (жан-жануарлар, өсімдіктер), түрлік (жабайы және үй жануарлары), бірлік (түйе, жылқы, сиыр, қой-ешкі) лексикалар деген семантикалық компоненттердің жиынтығы. Жалпы лексиканың тектік, түрлік, бірлік деген семантикалық компоненттерінің өзара қарым-қатынасы лингвистика ілімінде гипероним, гипоним, эквоним деген терминдермен аталады. Оны ата-ана, әке, шеше деген лексемалар арқылы таратып айтсақ, әке мен шеше сөздерінің өзара қарым-қатынасы эквоним, әке сөзі ата-ана сөзіне гипоним, ал ата-ана сөзі әке және шеше сөздеріне

гипероним болады. Мысалы, жігіттің 3 жұрты болады дейміз. Ол 3 жұрт: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Өз жұрты әке-шеше, аға-апа, іні қарындастардан, нағашы жұрты нағашы ата-әже, нағашы апа-аға, нағашы іні-қарындастардан, қайын жұрт қайын ата-ене, қайын апа-аға, балдыз, қайын іні, құдашалардан құралады. Міне, осы жүйедегі өз інісі, нағашы апасы, балдызы бір-бірімен эквоним, нағашы жұрт, қайын жұрт жігіт жұрты сөзіне гипоним, жігіт жұрты өз жұрты, құдаша сөздеріне гипероним. Тұжырымдай келгенде, гипероним дегеніміз – түрлік және бірлік деңгейлерге қарағанда анағұрлым жалпы, тектік деңгей болса, гипоним дегеніміз – бірлік деңгейге қарағанда жалпы, тектік деңгейге қарағанда жеке түрлік деңгей. Эквоним – тектік, түрлік деңгейлерге қарағанда анағұрлым жеке бірлік деңгей. Мысалы, ер-тұрман жабдықтары, ол ер тоқым, жүген, ноқта, тартпа, өмілдірік, құйысқаннан тұрады, ердің өзі ойма ер, құранды ер, ашамай ер, қазықбас ер деген түрлері бар. Ер-тұрман гипероним (тектік деңгей) болса, оның түрлері гипоним (түрлік деңгей), ердің түрлері – эквонимдер (бірлік деңгей).

Гипероним, гипоним, эквоним секілді лексикалық-семантикалық құбылыстардың вертикалды байланыста болуының негізгі дәйегі – олардың жоғарыдан төмен немесе төменнен жоғары бағытта, сатылап, деңгейлеп, яғни иерархиялық байланыста болуы. Ал деректі-дерексіз құбылыстардың сатылап, деңгейлеп орналасуы танымдық дүниенің тігінен орналасқандығын білдіреді. Сондықтан да бұл лексикалық-семантикалық құбылыстарды вертикалды байланыс деп атайды [1:45-67]. .

Лингвистика ғылымының ұғымдары мен терминдері макро-, микрожүйе болғандықтан, олар лексикалық-семантикалық құбылыс болғандықтан, олардың байланысының бір белгісі вертикалды байланыс ретінде талдап эксперимент және гипотеза жасап көрелік.

Лингвистикалық термин атаулыны макросистема, лингвистика салаларының (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис) терминдері микросистема десек, әрбір макросистема мен микросистема гипероним, гипоним, эквонимдерден, яғни тектік, түрлік, бірліктерден тұрады. Мәселен, фонетика саласы артикуляция, фонология, акустика тармақтарынан, артикуляция өкпе, фонологиялық ауа, кеңірдек, дыбыс желбезегі, тамақ қуысы, мұрын қуысы, ауыз қуысы, жұмсақ таңдай, қатты таңдай, тіл, тіс, ерін деген сөйлеу мүшелері арқылы іске асады. Осы мысалдағы фонетика – гипероним (тектік ұғым), артикуляциялық мүшелер гипонимдер (түрлік ұғымдар), ал сөйлеу мүшелерінің атаулары – эквонимдер (бірлік ұғымдар).

Ахмет Байтұрсынұлының лингвистикалық терминдерін осы үлгіде талдасақ, оның жүйелілігіне толық көз жеткізуге болады. Ол үшін дыбыс жүйесі, сөз жүйесі, сөйлем жүйесіне арналған пән атауларын жалпы қазақ лингвистикасында *гиперонимдер (тектік ұғымдар)*, дыбыс жүйесінің дауысты, дауыссыз дыбыстар болып жіктелуін *гипонимдер (түрлік ұғымдар)*, ал дауыстыларды толық, шала, толық дауыстыны кең шығысты, тар шығысты, шала дауыстыны ауыз, мұрын шала дауысты, ауыз шығысты шала дауыстыны босаң, қысаң, мұрын шығысты шала дауыстыны босаң, қысаң, тұйық деп бөлуі; дауыссыздарды босаң, қысаң деп талдауы, босаң жолды дауыссыздар, қысаң жолды дауыссыздар деп, босаң жолды дауыссыздарды ашық, тұйық, тұйықтау, қысаң жолды дауыссыздарды ашық тұйық деп жіктелген түрлері – *эквонимдер (бірлік ұғымдар)*. Сөз жүйесін *гипонимдер (түрлік ұғымдар)* деп алсақ, сөз жүйесін сөз тұлғасына қарай түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар деп, сөз мағынасына қарай атауыш сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік,

етістік), шылау сөздер (үстеу, демеу, жалғаулық, одағай) деп 9 топқа бөлінісі – *эквонимдер (бірлік ұғымдар)*.

Лингвистикалық терминдердің бірліктерін жан-жақты түсіну, тану үшін сан-сапа, себеп-салдар, жалпы-жеке, бүтін-бөлшек, бірлік-дербестік, мазмұн-форма, қажеттілік-кездейсоқтық, ішкі-сыртқы, тектік-түрлік, конструкция-реконструкция, индукция-дедукция, ұқсас-ерекше деген дихотомиялық сипаттарын талдау қажет...

Бұл айтылғандар тілдің түрлі деңгейінің бірліктері арасындағы байланыстарының 2 типінен (парадигматика, синтагматика) басқа жүйе ішілік байланыстардың типі – иерархиялық, яғни барлық 3 деңгейді бүтін бір тілдік жүйеге біріктіретін тип. Бұл тілдік элементтердің төменгіден жоғарғы деңгейге қарай орналасуымен байланысты. Мәселен, фонологиялық деңгей бірліктері фонотактика ережелерінің негізінде біріге отырып, шындық фактілерін атайды және ол орта деңгей бірлігі лексеманы құрайды. Лексема мағыналары басқа лексемамен тіркесіп, граммемалардың грамматикалық ережелермен тіркесуі арқылы синтагмаға айналады. Ал түрлі синтагмалар сөйлемнің синтаксистік құрылымының компоненттері ретінде сөйлеуге іске асырылады [2:17-25; 3]. .

Әдебиеттер:

1. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ тілінің лексикологиясы және стилистикасы. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Отан, 2019. – 144 б.
2. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009. – 352 с. – С. 17-25.
3. Карлинский А.Е. Избранные труды по теории языка и лингвистике. – Алматы, 2007. – 308 с.

ЖАНАБАЕВ К.,
к.ф.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби
ТУРГЕНБАЕВА А.,
ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби
ИСЛЯМОВА У.,
магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая
СЕРИКБАЕВА А.,
докторант Института языкознания
им. А. Байтұрсынова

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ И УСТНАЯ ТЕОРИЯ ПЭРРИ-ЛОРДА

Аннотация. В статье раскрыта выдающаяся роль казахского литературоведа А. Байтұрсынова, впервые классифицировавшего жанров казахской литературы. Поэтическую традицию он, как и авторы устной теории (М. Пэрри, А. Лорд и их последователи), называет *искусством слова – сөз өнері*. Но, в отличие от М. Пэрри и А.Б. Лорда, казахский ученый в своих исследованиях не отделяет письменную литературу от устной, а в своей эстетической теории использует жанрово-стилевой подход. **Цель** статьи – раскрыть научно-теоретическое, методологическое и практическое значение работ А.Байтұрсунова, научную значимость его идей, созвучие их с устной теорией Пэрри-Лорда, а также – выявить жанрово-стилевые закономерности устной поэзии жырау XV-XVIII вв. в связи с ее формульностью. **Материалом** послужили исследования А.Байтұрсунова, труды ахметоведов и фольклористов, изучающих устную поэзию: фольклор, эпос, и индивидуально-авторское творчество жырау. **Научно-теоретическая и практическая значимость** исследования исходят из выявления ценностной методологической парадигмы ученого применительно к изучению им жанров устной поэзии.

С учетом современных достижений теоретиков «формульной» природы устного текста нами выявлено ее ценностное значение, поскольку речь идет не только о владении исполнителем поэтической техникой, но об оригинальной природе индивидуально-авторской исполнения, об искусстве самого автора, а не о простом механическом воспроизведении певцом готового текста.

Ключевые слова: жанр, формула, стиль, структура, устная традиция.

Андатпа. Мақалада қазақ әдебиет жанрын алғаш жіктеген, қазақ әдебиеттанушысы А.Байтұрсынұлының рөлі айқындалады. Ол поэтикалық дәстүрді, ауызша теорияның басқада өкілдері (М. Пэрри, А. Лорд және олардың ізбасарлары) секілді сөз өнері деп атады. Алайда, қазақ ағартушысының М.Пэрри және А.Б. Лордтан өзгешелігі, ол өзінің зерттеулерінде жазбаша әдебиетті ауызша әдебиеттен ажыратпай, өзінің эстетикалық теориясында жанрлық-стильдік тәсілді пайдаланады. Мақаланың мақсаты, А. Байтұрсыновтың шығармаларының ғылыми-теориялық, әдіснамалық және практикалық маңыздылығын, оның идеяларының ғылыми маңыздылығын, Парри-Лордтың ауызша теориясымен үндестігін ашу, сондай-ақ оның формулалығына байланысты жырау ауызша поэзиясының жанрлық-стильдік заңдылықтарын анықтау. Материал А.Байтұрсыновтың зерттеулері, ауызша поэзияны зерттейтін Ахметологтар мен фольклоршылардың еңбектерінен алынды: фольклор, эпос және жеке авторлық жыраулар шығармашылығы пайдаланылды. Зерттеудің ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығы ғалымның ауызша поэзия жанрларын зерттеуіне қатысты құндылық әдіснамалық парадигмасын анықтаудан туындайды. Ауызша мәтіннің «формулалық» табиғаты туралы теоретиктердің қазіргі жетістіктерін ескере отырып, біз оның құндылығын аштық, өйткені әңгіме орындаушының поэтикалық техниканы меңгеруінде ғана емес, жеке автордың орындауындағы өзіндік болмысында да, оның өзіндік ерекшелігін де, оның мән-мағынасын аштық. дайын мәтінді әншінің қарапайым механикалық қайта шығаруы туралы емес, автордың өзінің өнері туралы болмақ.

Түйін сөздер: жанр, формула, стиль, құрылым, ауызша дәстүр.

Abstract. The article reveals the outstanding role of the Kazakh literary critic A. Baitursynov, who for the first time classified the genres of Kazakh literature. He, like the authors of the oral theory (M. Parry, A. Lord and their followers), calls the poetic tradition the art of the word – *сөз өнері*. But, unlike M. Parry and A.B. Lord, the Kazakh scientist does not separate written literature from oral literature in his research, but uses a genre-style approach in his aesthetic theory. **The purpose** of the article is to reveal the scientific-theoretical, methodological and practical significance of the works of A. Baitursynov, the scientific significance of his ideas, their consonance with the oral theory of Parry-Lord, and also to reveal the genre and style patterns of the oral poetry of zhyrau of the 15th-18th centuries. due to its form. **The material** was the research of A. Baitursynov, the works of Akhmetologists and folklorists studying oral poetry: folklore, epic, and the individual author's work of zhyrau. The scientific, theoretical and practical significance of the study comes from the identification of the value methodological paradigm of the scientist in relation to his study of the genres of oral poetry. Taking into account the modern achievements of the theorists of the «formular» nature of the oral text, we have revealed its value, since it is not only about the performer's possession of poetic technique, but about the original nature of the individual author's performance, about the art of the author himself, and not about a simple mechanical reproduction by the singer of a finished text.

Key words: genre, formula, style, structure, oral tradition.

Введение

Время идеологий прошло. Сегодня в многополярном мире филологические и литературоведческие исследования должны быть подтверждены и конкретизированы «фактическим», то есть структурно-семантическим методом внутреннего рассмотрения устройства текста, дове-

дением исследований до глубинного осмысления ценности национальных знаковых единиц и символов, чем занимается устная теория Пэрри-Лорда (Oral Tradition) и их последователи, исследуя *внутреннюю*, формульную природу устного текста, его скрытые значения и механизмы.

О таком изменении вектора гуманитарной научной парадигмы – от идеологии и хаоса – к конкретике и «упорядоченности» в постсоветской науке, фольклористике и литературоведении пишут такие исследователи, как: А. Исмакова, А. Б. Наурзбаева, А. Жаксылыков.

Так, профессор А.С. Исмаковна отмечает, что «сегодня все понимают, что история утратила свою жестко запрограммированную динамику. Нас недостаточно убеждают ни формальная, ни циклическая, ни спиралевидная модель исторического процесса, ни идеи линейного, поступательного прогресса культуры и просвещения. Словом, история лишилась своей векторной направленности, ощущение движущегося хаоса превалирует над сознанием его относительной упорядоченности. Это относится и к истории казахской литературы. В конце XX века нелепо утверждать, что постмодернизм – это вершина всего предшествующего литературного развития, совсем недавно подобное можно было прочесть о соцреализме» [1]. Во всяком случае, возникшая вдруг сразу и повсеместно после распада Советского Союза многополярность и неоднозначность, а подчас и противоречивость в казахской гуманитарной науке различных теорий, мнений, концепций стало перманентным отражением кризиса и постсоветской и евроцентристской парадигмы. В условиях возникшей многополярности и многообразия методов, мы, следуя методу Абая, обращаемся к *чистым* и наиболее устойчивым формам отечественной традиции и к самой спасительной традиции, до конца еще не освоенной – к наработанным нашими и отечественными учеными методам исследований: к драгоценному опыту Х.Х. Махмудова, М.М. Копыленко, Ш.Ш. Сарыбаева, К.А. Хусаинова, З.К. Ахметжановой, Н.И. Гайнуллиной, Т.М. Мадзигон, Е.Турсунова, Ж. Бектурова, Б.Абылкасимова и т.д., и – к еще более ранней, предыдущей традиции – к научному наследию А. Байтурсынова, К. Сатпаева (его историко-филологические работы), М.О. Ауэзова, С. Сейфуллина, А.Букейханова и других, заложивших национальные научные основы изучения художественного мира и текста казахского устного народного поэтического гения. Об изменении научной гуманитарной парадигмы пишет и культуролог А.Б. Наурзбаева: «Можно сказать, что многое уже изучено, но не менее остается неисследованным. И этот процесс не может быть ограничен степенью изученности; динамика научной парадигмы влечет за собой изменения и трансформацию своей методологической составляющей, открывающей все новые и новые аспекты предмета и осмысления» [2]. Главное зерно этого рассуждения – современная «научная парадигма освобождается от центрирования одной научной модели и ведущей методологии» [2].

Проблемы методологии и методики изучения структурной семантики и поэтики тюркоязычных певцов Крыма, Центральной Азии и Северного Кавказа в современную эпоху приобретают наиболее актуальное теоретическое и практическое значение, – пишет А. Жаксылыков. – «Теоретическое – по той причине, что за примерно столетний период изучения поэзии жырау в странах СНГ и за рубежом накоплен огромный научно-критический и эмпирический материал по данной проблематике, который требует осмысления и обобщения. Практическое – по той причине, что необходимо отработать сумму методов и приемов анализа поэзии жырау, кроме того, классифицировать сложившиеся школы для анализа и интерпретации поэтического наследия степных бардов [3].

Вместе с тем, несмотря на возросший интерес в последнее время фольклористов и эпосоведов к проблеме исторической поэтики, на фундаментальные разработки в сфере устной традиционной культуры «изучение функций поэтических средств, их генетических истоков и их дальнейшее развитие в эпическом творчестве тюркоязычных народов является одной из актуальных проблем современной фольклористики [4], поскольку изучение структуры устных памятников тюркоязычных жырау и акынов «имеет еще немало спорных моментов». Исследователи также отмечают, что «само содержание древних и более поздних образцов индивидуального творчества, присутствие разных временных, лексиче-

ских, образных и семантических уровней позволяет предположить, что в прошлом у племен составлявших этногенетическую основу казахского народа, наряду с коллективным и эпическим творчеством высокого развития достигла и традиция индивидуального поэтического слова...то, что сохранила людская память и отдельные записи, представляется лишь малой частью огромного наследия, реликтами исчезнувшей поэтической культуры, имевшей сложную и широко разветвленную систему образных средств и художественных категорий [5].

К слову сказать, великий казахский ученый по разным причинам не мог знать устную теорию Пэрри-Лорда, хотя они и были современники, но оба учения пришли в нашу науку непростительно поздно, и поэтому «настало время переосмысления целого пласта в казахской литературе, который способен открывать вид на существеннейшие противоречия художественной эпохи и те исторические противоречия и конфликты, которые вошли в них и осмыслены» [6].

Материал и методы

Основным материалом исследования послужили научные работы известного ученого-литературоведа А.Байтурсунова, имеющие отношение к казахской устной поэтической традиции, а также – исследования ученых-ахметоведов и фольклористов, изучающих эпос, фольклор тюркоязычных народов и индивидуально-авторское творчество создателей и носителей устной традиции. Материалами настоящего исследования послужили труды таких казахских ахметоведов, как А. Исмакова, О. Абдиманов, З. Кабдолов, Т. Какишев. Ценное методологическое наследие составили на сегодняшний день статьи, монографии и исследования эпосоведов и фольклористов – О.А. Нурмагамбетовой, Ж.Ж. Бектурова, Б.Ш. Абылкасимова, Ш. Ибраева и других исследователей, хорошо знакомых с устной теорией, испытавших ее влияние.

Обзор литературы

Приступая к разбору теоретических и методологических установок А. Байтурсынова и устной школы Пэрри-Лорда, приведем краткий обзор научных трудов, непосредственно касающихся устной теории, говоря словами А. Байтурсынова, – *сөз өнері*, искусства слова.

В исследованиях Б.Ш. Абылкасимова, У.А. Ислямова, М.О. Ауэзова, З. Ахметова, М. Байлы, А. Байтурсынова, Ж.Ж. Бектурова, А. Дербисалина, В.М. Жирмунского, Ш. Ибраева, Е. Исмаилова, А. Исмаковой, З. Кабдолова, А. Колара, А.Коныратбаева, М. Магауина, А. Маргулана, Е.М. Мелетинского, А. Наурзбаевой, С. Негимова, О.А. Нурмагамбетовой, Н.С. Смирновой, И.В. Стеблевой, Н. Турекулова, Е. Турсунова имеются много сведений о жырау, о древнетюркских ырчы, об их поэтической технике.

В монографии «Жанр толгау в казахской устной поэзии» Б.Ш. Абылкасимов говорит о теории Пэрри-Лорда, описывает стилистические приемы и средства в жанре толгау. Особенное внимание он уделяет повтору и таким и таким его особенностям, как *формульность, устойчивость позиции слов, устойчивость стилистических блоков*, выделяя *формульную* природу устного текста в качестве основного закона Пэрри-Лорда. Перечисляя последователей, создавших *устную школу* (в России – В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский, П.А. Гринцер и касаясь определения формулы как «группы слов, регулярно употребляемой в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи», он рассматривает дискуссионное мнение С.Ю. Неклюдова о том, что «выделение формулы как повторяющейся фигуры, зависимой от метрической (согласно определению М. Пэрри), не может быть принято в качестве единого критерия». Во всяком случае, все сходятся на том, что связь формулы и ритма для устной поэзии обязательна. Но почему-то автор связывает понятие формулы в основном с рифмовкой [7]. Первым, кто обратил свое внимание на существенные особенности устной теории Пэрри-Лорда, был известный ученый Е.М. Мелетинский. Анализируя современные теории эпоса, он делает следующее важное замечание: «Даже Лорд, который вслед за Пэрри, выводит эпический стиль из поэтической техники устного творчества, не сомневается в мифологическом происхождении содержания эпических формул [8].

Как мы показали выше, А. Байтурсынов не был знаком с устной теорией Пэрри-Лорда, хотя всю народную традицию, он, как и Ч.Ч. Валиханов, знал «изнутри самой традиции», и перед ним стояли другие ключевые задачи – первая научная классификация и систематизация гуманитарных наук, с которой он справился блестяще. Известный ахметовед, профессор А. Исмакова, впервые в казахской литературоведческой науке раскрыла суть научных концепций А. Байтурсынова («Теория словесности», 1926) и М. Бахтина («Эстетика словесного творчества», 1979. – Жизнь искусства, 1922, №33, с.4), перекликающихся с открытиями второго гения, М.М. Бахтина. А.С. Исмакова замечает, что для обоих ученых на первом месте стояло лишь само «исследование художественности словесного творчества, а не идеологическое или тематическое описание», – его категориальное рассмотрение в общем контексте национальной и мировой литературы» [1].

Результаты и обсуждение

Как было показано нами выше, жанры поэтического искусства были впервые классифицированы Аристотелем, а в восточной традиции – аль-Фараби, в казахской – А. Байтурсыновым. Одной из важных особенностей казахского поэтического искусства было то, что в и древнем, и даже в позднем средневековом периоде музыка и поэзия казахских кочевников находились в слитном единстве, почти не разделяясь и составляя *единое и целое синкретическое искусство*, богатое по своей глубинной символике, иносказаниям, «концептам, маркерам, кодах и знакам» [3].

Исследователь научного наследия А. Байтурсынова профессор Исмакова А.С. пишет, что существенным отличием научного подхода А. Байтурсынова (1873-1937) стало то, что он, как и М.М. Бахтин, рассматривает литературу как «сөз өнері», как «искусство слова», не разделяя единое словесное творчество на фольклор и литературу, что для ученого это одна система, но при необходимости уточняется, что речь идет о «произведениях казахской устной литературы» [9].

Наиболее актуальным для понимания устной теории Пэрри-Лорда и устной казахской поэтической традиции выступает сам «способ организации речи» (собственно, национальная поэтическая техника), который в целом связан с природой национального мышления, с устойчивостью художественных форм, со спецификой внутренней структурно-семантической организации (т.н. *формульная грамматика*), с национальным отношением к действительности и принципом ее творческой интерпретации, то, что в совокупности мы именуем *методологией художественного видения*. Все эти перечисленные закономерности способствуют творческому процессу осмысления и «превращения» структур окружающей действительности в различные художественно-речевые жанры (в «художественно-образные структуры»). Способ и средства организации устной художественной речи (устно-стилевая техника и художественно-определяющая система) во многом зависят и от социальной природы певца, его социального статуса (социального облика), о котором писали Е.Турсунов и М.Магауин. Так М. Магауин пишет: «Творческий облик жырау связан с положением, которое они занимают в обществе... многие жырау, жившие в XV-XVIII веках, были не только поэтами, но и вождями племен, улусов, племенных союзов, а также батырами, предводителями племенной дружины... Жырау не говорит не по существу, не вмешивается в будничные дела, по мелочам не поднимает голоса. Только в военное время, на великих сборищах и празднествах или в дни больших смут выступает он перед своими собратьями, воздействуя на них силой своего поэтического голоса» [10].

Подробно исследуя научную методологию казахского ученого, профессор А. Исмакова замечает, что в «Әдебиет танытқыш» А. Байтурсынов предвосхитил «введение речевых жанров», что он предлагает «рассматривать речевые жанры художественного слова (дарынды сөз), исходя из их национальных особенностей и функций, дифференцируя их по способам повествования: әуезе, толғау, айтыс» [1].

Но, приступая к изучению эстетики устного словесного творчества, мы имеем в виду именно кочевую эстетику жырау и акынов, эстетику преимущественно военно-героическую,

безусловно, имеющую глубинные органические связи с традиционным Степным знанием, выступающей своеобразной философией, о которой писал поэт А. Кодар [11].

И для А. Байтурсынова важны не хронологические границы казахской литературы, которые уходят в беспросветное прошлое, а именно *формы, место и функция*, по которым характеризуются роды и виды устной поэзии: әуезе – эпос, толғау – лирика и айтыс – разновидность конфликта (драмы, тартыс). Важное значение тут имеют «социальные роли» певца и жанра. Об этом пишет Е. Турсунов в «Типах носителей...»: а) жырау никогда не участвуют в айтысах (род состязательности у акынов, конфликту, близкий к драматическому роду); б) жырау – создатели од: мақтау и арнау в честь героя (основы героического эпоса (большой эпико-повествовательной формы описания внешнего мира, рода әуезе); в) жырау и акыны – создатели толғау (лиро-эпические суждения, устные произведения средней и малой художественной форм, явление индивидуальной лирики (раскрывает внутренний мир автора и исполнителя) г) айтысы характеризуют не жырау, а акынов [12].

Второй важный пункт, на который обратили внимание исследователи казахской прозы (А. Исмакова, З. Бисенгали и др.) – связь письменной художественной прозы с устной традицией. Именно в эпоху А. Байтурсынова обрела свое быстрое оформление казахская письменная художественная проза, вытекающая из устных речевых жанров. После идей А. Байтурсынова, стало ясно, что:

1. художественная казахская проза с самого начала развивалась в тесном контакте с устной поэзией;

2. доминирующую роль в этом сыграли хорошо развитые лиро-эпические жанры – народные поэмы-жыры и индивидуально-авторская поэзия жырау и акынов;

3. устная поэзия была первой областью литературы, где утвердился реализм; 4. устная поэзия оказала влияние на все литературные жанры, сформировав облик молодой казахской литературы.

Вполне резонным представляется вопрос, поставленный профессором А. Исмаковой: как казахское литературоведение на протяжении 70 лет обходилось без «Әдебиет танытқыш», используя вторичные парадигмы? И А. Лорд, и А. Байтурсынов, и М.М. Бахтин не выпускают из поля зрения фигуру «говорящего человека» (М.М. Бахтин) – для нас *устного* автора, устного исполнителя [1].

Важен вопрос: кто он, «говорящий» человек? Каков его *социальный* статус и какова «социальная природа» его текста? С какой целью (или жанрово-речевой формой) он выступает? И какова наконец степень его принадлежности к устному тексту в том случае, если разные певцы используют до него одни те же эпические повторы, темы, формулы? Эта проблема – одна из ключевых в устной теории М. Пэрри и А.Б. Лорда. И встречается повтор эпической формулы, задающей тон новому устному произведению, то мы не можем совершенно точно знать ее первого автора. Вот примеры формульной соотнесенности:

1. Шалкиіз жырау: XVI ғ:

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған...

2. Марғасқа, XVIII ғ.:

Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың...

3. Шалкиіз жырау: XVI ғ:

Арту-арту бел келер

1. Махамбет, XIX ғ.:

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған...

2. Махамбет, XIX:

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың...

3. Бұқар жырау, XVIII

Арту-арту бел келсе...

4. Асан Қайғы, XV ғ.:

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,...

4. Махамбет, XIX ғ.:

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?!

Заключение

После «Әдебиет танытқыш» А. Байтұрсынова стало еще более ясно, что главным образом искусства в целом, а устного поэтического искусства в частности – остается человек, но все же его метафизическая сущность не может быть объяснима вне слова, вне вечного искусства, вне художественных традиций – способа и образа его интеллектуально-нравственной и духовной жизни.

«Диалогическая сущность слова» проявляется в потребности «слышащего», в отклике, в отражении души, обращенной к аруаху и богу. Теория устного обращения жырау как адресанта связана не только с личной потребностью сказать *нечто*, высказаться, но с и прямой функцией жанра – *необходимостью* этого обращения к адресату, с *актуальностью* случившегося события. Эти особенности изучает теория речевых жанров: функции, формы, а также – способы и средства реализации этих функций – устно-стилевую (поэтическую) технику – основной объект устной теории Пэрри-Лорда. В ходе написания исследования у нас имеются следующие выводы:

1. Как мы показали выше, А.Байтұрсынов не мог быть знаком с устной теорией Пэрри-Лорда, но всю народную традицию, он, как и Ч.Ч. Валиханов, знал «изнутри самой традиции». Ценное значение для уяснения особенностей национальной поэтики индивидуально-авторской устной литературы имеют труды А.Байтұрсынова: в них впервые была представлена научная классификация и систематизация жанров устной поэзии.

2. Ключевое значение для устной теории имеет и жанрово-стилевой подход, реализуемый А. Байтұрсыновым в «Әдебиет танытқыш». Он первый в казахской науке описал категории стиля и жанра, анализа и хронотопа как основного принципа дифференциации жанровых форм. Зная традицию «изнутри», ученый применил целостный подход, аналогичный устной теории ученых М. Пэрри и А. Лорда, где во всей совокупности многообразных техник (методов и приемов) диктует свои правила устная традиция.

3. А.Байтұрсынов предвосхитил введение речевых жанров (дарынды сөз), исходя из их национальных особенностей, функций, дифференцируя их по форме и способам повествования (*әуезе, толғау, айтыс*). Он исходил из конкретных жанровых форм устной словесности, раскрывая национальный способ отражения мира в речевых жанрах. Его методология научной интерпретации словесно-художественных явлений близка, на наш взгляд, методологии Ч.Ч. Валиханова: в ее основе лежало понимание непрерывной традиции, многовековое Степное знание. Ценным и для устной теории Пэрри-Лорда, и для нашего исследования является *способ организации самой речи* (устно-стилевая, поэтическая техника) жырау и *социальные голоса* (их жанровая и индивидуально-авторская дифференциация).

Литература:

1. Исмакова А.С. Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). <http://www.dslib.net/literatura-rosii/pojetika-kazahskoj-hudozhestvennoj-prozy-nachala-hh-veka.html>
2. Наурзбаева А.Б. жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества дискурсанализ. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. – 325 с.
3. Жаксылыков А. Методологические принципы изучения поэтики и эстетики казахских и ногайских жырау. В кн.: Поэзия жырау XIV-XIX веков. Ментальность и поэтика. 2016: 60].

4. Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
5. Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
6. Есембеков Т. О романтическом стиле в поэзии Магжана Жумабаева. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
7. Абылкасимов Б.Ш. Стилистические приемы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии». А.: Наука, 1984. – 120 с.
8. Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М.: 1963. – 464 с.
9. Байтурсынов А. Әдебиет танытқыш. (1926), с. 232. - В кн.: А. Байтурсынов. Сочинения. Составители: Шарипов А., Даутов С. Алматы: Жазушы, 1989. С. 137-305.
10. Мағауин М. Казахские акыны и жырау XV-XVIII веков. А., 1966 г; Мағауин М. Поэзия казахских степей. В книге «Поэты Казахстана». Составитель Мағауин М. М.-Л., 1978 г. с.
11. А. Кодар. Философия Степного знания <https://adebiportal.kz/ru/news/view/3590>
12. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ Фолиант, 1999. – 252 с. ISBN 5-7667-6675-0. Режим доступа http://doc.nlrk.kz/result/ebook_92/index.html

ЖУМАБЕКОВА А.,
д.ф.н., профессор КазНПУ имени Абая

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: ПАЛИТРА ПЕРЕВОДЧИКА

Аннотация. В статье делается обзор художественных переводов А. Байтурсынова. Отмечается, что профессиональной среде и широкой общественности он известен, в основном, как переводчик басен И.А. Крылова. Автор статьи проводит лингвопереводческий анализ малоизвестных переводов А. Байтурсынова, практически не подвергавшихся анализу, а именно переводов на казахский язык отдельных стихотворных произведений русских поэтов XIX века А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, С.Я. Надсона, Ю.В. Жадовской. Раскрывается мастерство поэта в поиске выразительных художественных средств, отмечается большая предпереводческая работа А. Байтурсынова, свидетельствующая об его тщательном подходе к переводческому процессу. Так, многие слова терминологического характера переданы их точными казахскими эквивалентами (наименования растений, оружия и др.), архаичные лексемы заменяются переводчиком на их синонимичные эквиваленты. Особенностью переводов А. Байтурсынова является полное сохранение художественного замысла авторов оригинальных поэтических текстов с опорой на традиции казахского устного поэтического творчества. В заключении отмечается, что переводческое наследие А. Байтурсынова требует полного и всестороннего изучения, а труды самого поэта и выдающегося политического деятеля ждут своего перевода на иностранные языки.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, художественный перевод, лингвопереводческий анализ.

Андатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының көркем аудармаларына шолу жасалады. Ахмет Байтұрсынұлының қазіргі кәсіби орта мен қалың жұртшылыққа негізінен И.А. Крыловтың мысалдарын аудармашысы ретінде кеңінен таңылғандығы атап өтілген. Мақала авторы кең түрде қарастырылмаған, көп зерттелмеген А. Байтұрсынұлының аудармаларына, атап айтқанда, XIX ғасырдағы орыс ақындары (А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, С.Я. Надсон, Ю.В. Жадовскаяның) жеке поэтикалық шығармаларының қазақ тіліндегі тәржімелеріне лингвоаудармашылық талдау жасайды.

Ақынның мәнерлі көркемдік құралдарды іздеудегі шеберлігі ашылып, А. Байтұрсынұлының аудармаға дейінгі үлкен жұмыс жасағаны атап өтіледі, бұл қазақ ақынның аударма үдерісіне

ұқыпты қарағанын айғақтайды. Мәселен, терминологиялық сипаттағы көптеген сөздерді (өсімдік, қару-жарақ, т.б. атаулары) аудармашы дәлме-дәл қазақша баламасы арқылы берген еді, көне орыс лексемалар синонимдік баламаларымен ауыстырылған. А. Байтұрсынұлы аудармаларының ерекшелігі – түпнұсқа поэтикалық мәтіндер авторларының көркемдік ой-ниетін толық сақтап, қазақ халық ауыз әдебиеті дәстүріне негізделгені. Қорытындыда А. Байтұрсынұлының аударма мұрасы жан-жақты, толық зерттеуді қажет ететіні, ұлы қазақ ақынның, көрнекті саяси қайраткердің, ұлт ұстазының өзінің де шығармалары шет тілдеріне аударылуы болшақ іс екендігі атап өтілген.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынов, көркем аударма, лингвоаудармашылық талдау.

Annotation. A. Baitursynov's literary translations are reviewed in the article. It is noted that he is known to the professional environment and the general public mainly as a translator of fables of I.A. Krylov. The author of the article conducts a linguo-translational analysis of the little-known translations of A. Baitursynov, which were not practically analyzed, namely, translations into Kazakh of individual poetic works of Russian poets of the 19th century: A.S. Pushkin, M.Yu. Lermontov, S.Ya. Nadson, Yu.V. Zhadovskaya.

The skill of the poet in the search for expressive artistic means is revealed, the great pre-translation work of A. Baitursynov is noted, which testifies to his careful approach to the translation process. So, many words of a terminological nature are rendered by their exact Kazakh equivalents (names of plants, weapons, etc.), archaic lexemes are replaced by the translator with their synonymous equivalents. A feature of A. Baitursynov's translations is the complete preservation of the artistic intent of the authors of the original poetic texts, based on the traditions of Kazakh oral poetry. In the conclusion it is noted that the translation heritage of A. Baitursynov requires a full and comprehensive study, and the works of the poet himself and an outstanding political figure are waiting for their translation into foreign languages.

Keywords: Akhmet Baitursynov, literary translation, linguistic translation analysis

В год 150-летия выдающегося казахского учёного-лингвиста и общественного деятеля Ахмета Байтурсынова особенно остро встает вопрос о нераскрытых аспектах его творчества, одной из граней которого является переводческая деятельность.

Профессиональной среде (ученым-филологам, преподавателям) и широкой общественности он известен, в основном, как переводчик басен И.А. Крылова. Этому вопросу посвящены диссертации, научные статьи. Другие же переводы А. Байтурсынова малоизвестны, практически не подвергались анализу.

Сборник «40 басен Ивана Крылова в переводе Ахмета Байтурсынулы» на казахский язык в стихах под названием «Қырық мысал» был издан в 1909 году в Петербурге. Но перед этим сборник прошел долгий и тернистый путь, а типография, где он был отпечатан, оставалась неизвестной. Это было первое издание произведений И. А. Крылова на казахском языке в Средней Азии.

Интересно, что в стихотворном предисловии к сборнику «Қырық мысал» – «Моим современникам» – А. Байтурсынов в образной художественной форме отразил суть своего переводческого замысла:

Замандастарыма

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа сабыр, –
Қомсынып қоңырайма, құрбыларым!
Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық,
Күй қайда үздік шығар топты жарып!
Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу қиқу салып.

Бар болса, сондай жүйрік қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.
Әйтпесе арық шауып өндіре ме,
Жүргенде қамыт батып, қажып-талып?! [1, 22].

Вышедший в 1911 г. сборник «Маса» включал, помимо авторских стихотворений, двенадцать переводов из стихотворных произведений А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Ю.В. Жадовской, С.Я. Надсона, И.А. Крылова.

Более всего исследователями проанализированы переводы А. Байтурсыновым басен И.А. Крылова, особенно в сопоставлении с переводами Абая и Ы. Алтынсарина 2-3 и др.

Переводы же А. Байтурсыновым произведений А.С. Пушкина («Песнь о вещем Олеге», «Стансы (из Вольтера)», «Сказка о рыбаке и рыбке», «Сказка о золотом петушке»), М.Ю. Лермонтова (отрывок из поэмы «Мцыри»), Ю.В. Жадовской («Лучший перл таится») и С.Я. Надсона («Друг мой, брат мой...») системному всестороннему анализу не подвергались.

Пожалуй, самая интересная судьба – у стихотворения «Жадовскаядан» (из Жадовской), поскольку долгое время в казахском литературоведении его приписывали Асану Кайгы и включали в сборники его произведений. Есть даже перевод К. Жанабаева с казахского на русский. Но результаты историко-литературоведческих исследований Ж. Ысмагулова, Ж. Макпырова раскрыли истинное авторство [1, 355], а сопоставительный анализ оригинала и перевода (формально три строфы автора в переводе превращаются в две) не оставляет в этом никаких сомнений:

Стихотворение Ю.В. Жадовской «Лучший перл таится» было напечатано в 1843 г. в журнале «Москвитянин».

Оригинал Ю.В. Жадовской:

Лучший перл таится
В глубине морской;
Зреет мысль святая
В глубине души.
Надо сильно буре
Море взволновать,
Чтоб оно в бореньи
Выбросило перл,
Надо сильно чувству
Душу потрясти,
Чтоб она в волненьи
Выразила мысль [4, 137].

Перевод А. Байтурсынова:

Мінсіз таза меруерт
Су түбінде жатады.
Мінсіз таза асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан зат
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады [1, 85].

Первая из образных параллелей Ю.В. Жадовской (*перл – море*) сохранена (*меруерт – су*), вторая (*мысль – душа*) – преобразована в казахском переводе как *слово – мысль*, но из тематического поля ключевых концептов оригинала не выходит (*мысль* выражается *словом* – «выразила мысль»).

Особенностью переводов Ахмета Байтурсынова является полное сохранение художественного замысла автора с опорой на традиции казахского устного поэтического творчества, включающего прием повтора синтаксических конструкций.

В этом можно также убедиться и в переводе «Песни о вещем Олеге» А.С. Пушкина (1822). В основу произведения легли летописное свидетельство о смерти древнерусского князя Олега, народные сказания и легенды. «Песнь о вещем Олеге» при всех своих художественных достоинствах – одна из первых попыток Пушкина философского осмысления места поэта в жизни общества. Возможно, поэтому именно это стихотворение заинтересовала А. Байтурсынова, который дает переводческий комментарий к таким этнокультурным и географическим реалиям, как *Царьград, Перун, Днепр*.

Оригинал А.С. Пушкина:

Песнь о вещем Олеге

Как ныне собирается вещей Олег
Отмстить неразумным хозарам:
Их села и нивы за буйный набег
Обрек он мечам и пожарам;
С *дружиной* своей, в *цареградской* броне,
Князь по полю едет на верном коне.

Из темного леса навстречу ему
Идет вдохновенный кудесник,
Покорный *Перуну* старик одному,
Заветов грядущего вестник,
В мольбах и гаданьях прошедший весь век.
И к мудрому старцу подъехал Олег.

«Скажи мне, *кудесник*, любимец богов,
Что сбудется в жизни со мною?
И скоро ль, на радость соседей-врагов,
Могильной засыплюсь землею?
Открой мне всю правду, не бойся меня:
В награду любого возьмешь ты коня».
[...]

Вот едет могучий Олег со двора,
С ним Игорь и старые гости,
И видят: на холме, у берега *Днепра*,
Лежат благородные кости;
Их моют дожди, засыпает их пыль,
И ветер волнует над ними *ковыль*.

Князь тихо на череп коня наступил
И молвил: «Спи, друг одинокий!
Твой старый хозяин тебя пережил:
На *тризне*, уже недалекой,
Не ты под секирой ковыль обагришь
И жаркою кровью мой прах напоишь! [5. 231-232]

Перевод А. Байтурсынова:

Данышпан Алектің ажалы

Жар салып, жасақ жияр білімді Алек,
Білімсіз хұзарлардан алмаққа кек.
Қаласын, егіндерін ызасы үшін
От пенен қойған арнап қылышқа деп.
Қол бастап, киіп сауыт – *Царградты**,
Сыр мінез таңдап мініп сенімді атты,

Далада келе жатып, князь көрді
Ішінен қалық орман шыққан қартты.
*Перунга** көнген, берген ықыласын,
Болжаған болар заман уақиғасын,
Қасына Алек келді қарияның
Өткізген құлшылықпен, балмен жасын.

«Не болар, айтшы, *бақсым* Құдай сүйген,
Ілгергі өтер жасым нендей күймен?
Жауымды жан-жақтағы қуандырып,
Топырақ тез басар ма, денеме үйген?
Ашып айт, бүкпей бәрін, еш қаймықпа!
Аласың таңдап жақсы ат айтқандыққа!»
[...]

Ертіп ап Игорь менен қонақтарын,
Сарайдан шығып Алек келе жатыр,
Жағалап *Днепрдің** алаптарын.
Қуарған жатыр сүйек қыр басында,
Селеулер жел құбылтқан тұр басында.
Құм көмген, жаңбыр жуған сүйектердің
Аралап князь Алек жүр қасында.
Ақырын аяғын сап шығып басқа,
Сөз сөйлер князь тұрып өлген досқа:
«Жат, достым! Кәрі иеңнен қайтқан бұрын,
Қүдірет қарамайды көп, аз жасқа.
Жазыпты сені *асыма* сойғызбасқа,
Қаныңмен топырағым тойғызбасқа.
* *Днепр – өзеннің аты* [1, 119-122]

Баллада переведена полностью, есть очень много удачных переводческих находок: все архаичные лексемы заменены их синонимичными эквивалентами (*тризна – ас, волхв, кудесник – бақсы, дружина – қол, сеча – соғыс*); многие слова терминологического характера переданы точно их эквивалентами (*ковыль – селеу, меч – қылыш*). Прозвище князя Олега *Вещий* означало в древнерусском языке, в том числе уважение к его умственным способностям. Это и отражено в переводе – *Данышпан*. Само имя князя транскрибировано как *Алек* (в предыдущих сборниках сочинений А. Байтурсынова 1989, 1991 годов редакторами была введена вообще неверная транскрипция - *Алик*); в данном случае его следовало бы транслитерировать (*Олег*). Видимо, переводчик посчитал, что такой способ передачи будет более понятен казахскому читателю (само имя собственное, по свидетельству исследователей, норманнского происхождения), хотя другие имена князей и княгинь переданы точно – *Игорь, Ольга*.

Описание одного из центральных образов стихотворения – коня князя Олега – передано в традициях казахского фольклора.

Оригинал А.С. Пушкина:

«Твой конь не боится опасных трудов:
Он, чуя господскую волю,
То смирный стоит под стрелами врагов,
То мчится по бранному полю,
И холод и сеча ему ничего.
Но примешь ты смерть от коня своего» [5, 232].

Перевод А. Байтурсынова:

«Қатерлі не бейнеттен қорықпас атың,
Сезеді қозғалғанын қалай таңым.
«Тұр!» десе – жауған оққа қимылдамас,
«Шу!» десе – не қамалға кірер батыл.
Суыққа, соғысқа да тұлпар шыдар,
Ажалың бірақ осы аттан болар...» [1, 120].

К творчеству А.С. Пушкина А. Байтурсынов обращается неоднократно. Вероятно, в дидактических целях им переведены «Сказка о рыбаке и рыбке» и «Сказка о золотом петушке». Они поставлены в детском кукольном театре и до сих пор идут с большим успехом у маленьких зрителей.

А. Байтурсынов часто использует добавления, которые раскрывают главные образы «Сказки о рыбаке и рыбке» с позиций казахского менталитета: *Күн көрген бейшаралар, Болмапты төрт түліктен ырымға мал, Бала жоқ қолғанат екеуінде*. Так, читатели понимают, что старик со старухой не имеют родни, и скота (!) у них нет, и жильё они вырыли для себя в земле: *ветхая землянка – үсті шым, асты шұңқыр жерден жырған баспана мекені*.

За счет подобных добавлений объем переводного текста больше оригинального, но язык сказки воспринимается как родной, народный.

Оригинал А.С. Пушкина:

Жил старик со своею старухой
У самого синего моря;
Они жили в **ветхой землянке**
Ровно тридцать лет и три года.
Старик ловил неводом рыбу,
Старуха пряла свою пряжу [5, 237]

Перевод А. Байтурсынова:

Теңіздің жағасында кемпір мен шал,
Тұрыпты отыз үш жыл нақ дәлме-дәл.
Күн көрген бейшаралар балық аулап,
Болмапты төрт түліктен ырымға мал.
Үсті шым, асты шұңқыр жерден жырған
Баспана мекенінің сиқы тұрған.
Бала жоқ қолғанат екеуінде,
Иіріп кемпір жібін, шал ау құрған [1, 122]

Для передачи реалий подобраны их точные эквиваленты: *ловить неводом – ау құру, прясть пряжу – жіп иіру*; также использован прием генерализации: *изба – үй*; а, обращение к рыбке заменено аналогом: *государыня рыбка! – тақсыр*.

«Народной» стала и пушкинская «Сказка о золотом петушке» в переложении А. Байтурсынова, в том числе и за счет введения концептов казахской картины мира: *қыр, Арқа, Құбыла*:

Оригинал А.С. Пушкина:

Воеводы не дремали,
Но никак не успевали:
Ждут, бывало, с **юга**, глядь, –
Ан с **востока** лезет рать.
Справят здесь, – лихие гости
Идут от моря. Со злости
Инда плакал царь Дадон,
Инда забывал и сон [5, 240].

Перевод А. Байтурсынова:

Қолбасылар қалғымас,
Түс-тұсынан шықты қас,
Қайсысына жетісер?
Оңнан күтсе, жау солда,
Қырдан күтсе, жау суда,
Арқадан да, Құбыладан.
Жан-жағынан жау ұрды,
Жылап-жылап жіберді
Ызасынан хан Дадан.
Қатты күйді, қайғырды,
Хан ұйқыдан айырылды,
Һәман қауіп-қатерде [1, 128].

Традиционные русские сказочные зачин *В тридевятом царстве, в тридесятом государстве* и концовка *Сказка ложь, да в ней намек! Добрым молодцам урок* удачно переведены аналогами: *Беріде емес, әріде, пәлен жұрттың жерінде; Ертегінің шыны аз, Шыны аздың құны аз, Жанан айтқан жай бір сөз.* Очень много удачных переводческих находок: *Царствуй, лежа на боку! - Жат, ханым! Жатып жұртты бақ, ханым!* Для передачи реалий подобраны аналоги: *воевода - сер әскер, қолбасы, спица - сырық;* использована модуляция для передачи устаревшего слова: *рать – жау.*

В переводе этой сказки ярко проявилось сотворчество: 235 пушкинских строк преобразованы А. Байтурсыновым в 288. Добавления сделаны для усиления эмоциональной выразительности. Так, альтернатива из двухчленной в оригинале превратилась в восьмичленную в переводе:

Оригинал А.С. Пушкина:

Было ль, не было ль сраженья, –
Нет Дадону донесенья [5, 241].

Перевод А. Байтурсынова:

Әскерден жоқ хабар-үн:
Ашықты ма? Тоқ па әлі?
Жеткен жоқ па? Жетті ме?
Жау жатыр ма? Кетті ме?
Соғысты ма? Жоқ па әлі? [1, 130]

Трехчленное отрицание стало пятичленным:

Оригинал А.С. Пушкина:

Ни побоища, ни стана,
Ни надгробного кургана
Не встречает царь Дадон [5, 242].

Перевод А. Байтурсынова:

Мола да жоқ, көр де жоқ,
Салық салған жер де жоқ,
Соғыс та жоқ, қол да жоқ [1, 131].

У Пушкина Дадон призывает к себе смерть два раза, у Байтурсынова Дадан (так транскрибировал имя царя переводчик) – четыре:

Оригинал А.С. Пушкина:

«Горе мне! попались в сети
Оба наши сокола!
Горе! **смерть моя** пришла» [5, 243].

Перевод А. Байтурсынова:

«Екі азамат сұлтаным!
Екі лашын-сұңқарым!
Ауға түскен, алданған.
Маған күйік! Маған дерт!
Маған өлім! Маған мерт!»
– Деп жылады хан Дадан [1, 132].

Дополнительными стали и штрихи к образу царя Дадона, отсутствующие в оригинале: *Қуыршаққа қуанған, Балаларша уанған, (Қысылғаннан шықты тер): Білмейді не етерге. Безген ат боп белінен* и др.

В переводе отрывка из лермонтовского «Мцыри» (1839) А. Байтурсынов также привносит казахский колорит с помощью модуляции: *обнявшись – бір-біріне сәлем беріп;* а также подбирая аналоги: *будто две сестры – аңсаған ағайындай бауыры еріп.*

Оригинал М.Ю. Лермонтова:

Немного лет тому назад
Там, где, сливаясь, шумят
Обнявшись, **будто две сестры**
Струи Арагвы и Куры,
[...]
Но не курится уж под ним
Кадильниц благовонный дым, [...]

Перевод А. Байтурсынова:

Екі өзен – Кура, Арагуа ағып келіп,
Кездесіп **бір-біріне сәлем беріп.**
Жерінде екеуінің нақ көріскен,
Аңсаған ағайындай бауыры еріп.
[...]
Бұзылған шіркеудің тұр қабырғасы,
Көрінбес қазір бірақ онда **шырақ.** [...]

Однажды русский генерал
Из гор к Тифлису проезжал;
Ребенка пленного он вез.
Тот занемог, не перенес
Трудов далекого пути;
Он был, казалось, лет шести,
Как серна гор, пуглив и дик
И слаб и гибок, **как тростник** [6, 193-194].

Бір жылы монастырға тұрған жолда,
(Ішінде монахтары бар кезі онда)
Келді де орыстың бір жандаралы
Қасында жау баласы түскен қолға.,
Тифлис шаһарына өтіп кетті,
Баланы науқастанған тастап сонда.
Шамасы бала сонда алты жасар,
Қурайдай жіп-жіңішке, нәзік, нашар [...] **Сықылды тау киігі** жатырқағыш,
[1, 136-137].

При переводе религиозной лексики используются приемы модуляции: словосочетание *Кадильниц благовонный дым* заменено словом *шырақ*. (*лучина, свет*), замены древнерусского *инок* синонимом современного А. Байтурсынову русского языка *монах* с пояснением: *монах – сопы*.

А. Байтурсынов часто использует добавления: (Ішінде монахтары бар кезі онда) – (В то время там еще жили монахи), чтобы передать логику повествования; или чтобы объяснить казахскому читателю незнакомые топонимы: *Тифлис шаһарына* – к *городу Тифлис*, *Екі өзен* – *Қура, Арагуа* – две *реки Арагва, Кура*. Переводчиком найдены точные эквиваленты зоонима: *серна гор* - *тау киігі* и названия растения: *как тростник* - *қурайдай*.

Не случайным, на наш взгляд, был выбор для перевода А. Байтурсыновым стихотворения С.Я. Надсона «Друг мой, брат мой...» (1880), ставший своеобразным гимном силе человеческого духа.

Оригинал С.Я. Надсона:

Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат,
Кто б ты ни был, не падай душой.
Пусть неправда и зло полновластно царят
Над омытой слезами землей,
Пусть разбит и поруган святой идеал,
И струится невинная кровь, –
Верь: настанет пора – и погибнет Ваал,
И вернется на землю любовь! [7, 109]

Перевод А. Байтурсынова:

Шайылған көз жасымен жердің бетін,
Өткізіп тым өлшеусіз өкіметін,
Жауыздық жалғандықпен қаптағанға,
Адал жол, ақ ниетті арам жеңіп,
Жазықсыз жанды қинап, қанды төгіп,
Бұзықтық, түзіктікті таптағанға.
Қиналып, кім болсаң да, талыққандар,
Түңіліп, үміт үзіп, жабықпаңдар!
Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып,
Жарқырап жақсылыққа атар таң бар...
[1, 115].

А. Байтурсыновым данное стихотворение переведено полностью, с сохранением всех трех строф, изменения коснулись лишь обращения *Друг мой, брат мой*, преобразованного в имплицитной форме в глаголах 2 лица множественного числа и подразумевающего обращение ко многим читателям: *талыққандар, жабықпаңдар, демендер* и др.

В казахском переводе теоним и религиозная лексика опущены (*и погибнет Ваал, не в терновом венце, не с крестом*), русские реалии заменены их образными аналогами (*бескрестные могилы – тірі мола, позорные столбы – дар ағаш*), наименованию оружия подобраны эквиваленты (*меч – қылыш, қанжар*), для усиления эмоциональной выразительности часто использован метод антитезы там, где в оригинале ее нет (*Пусть неправда и зло полновластно царят – Адал жол, ақ ниетті арам жеңіп, Пусть разбит и поруган святой идеал – Бұзықтық, түзіктікті таптағанға*) или она неявно выражена (*Верь: настанет пора – и погибнет Ваал, И вернется на землю любовь!* – *Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып, Жарқырап жақсылыққа атар таң бар*).

Даже в проанализированных нами отрывках видно многообразие красок переводческой палитры гениального казахского поэта.

Переводческое наследие А. Байтұрсынова требует полного и всестороннего изучения, а его труды ждут своего перевода на иностранные языки. Отрадно, что за рубежом появились переводы работ о великом поэте. Так, в марте этого года в Праге прошёл круглый стол, посвящённый 150-летию Ахмета Байтұрсынова, а также культурному наследию движения «Алаш». В рамках мероприятия по инициативе Посольства РК в Чехии состоялась презентация книги «Ахмет Байтұрсынов и Алаш». В книгу, впервые переведённую на чешский и английский языки, вошли работы выдающихся деятелей казахской культуры и современных ученых [8].

Хочется надеяться, что вскоре будут опубликованы переводы творчества самого поэта, а также будет осуществлен системный анализ его переводных произведений.

Литература:

1. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре. – 2013. – Т. I: – 384 б.
2. Асавбаева Г. Б. Басенные традиции в казахской литературе и переводы из И.А. Крылова. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы. – 2000.
3. Ярочкина Е.В., Самохина И.А. Басни Ахмета Байтұрсынова и Ивана Андреевича Крылова: общее и особенное // Фольклор народов Поволжья и Урала: жанры, поэтика, проблемы изучения: материалы Межрегиональной научно-практической конференции. Чебоксары, 2021. – С. 293-301.
4. Жадовская Ю. В. Стихотворения // Поэты 1840-1850-х годов. Библиотека поэта. Большая серия. Второе издание. – Л.: Советский писатель, 1972. – С.137.
5. Пушкин А. С. Руслан и Людмила. Песнь о вещем Олеге. Сказки. – М.: СЗКО, 2020. – 336 с.
6. Лермонтов М.Ю. Стихотворения и поэмы. М.: Художественная литература, 1980. – 223 с.
7. Надсон С.Я. Стихотворения. – Л.: Советский писатель. – 1957. – 320 с.
8. В Праге презентовали книгу «Ахмет Байтұрсынов и Алаш» [Электронный ресурс - <https://bilimdinews.kz/?p=194083>. – дата обращения – 17.04.2022].

ЖУЫНТАЕВА З.,

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ АЙТЫЛУ МАҚСАТЫНА ҚАРАЙ ТОПТАСТЫРУЫ

Аңдатпа. Мақалада сөйлемге берілген анықтамалар айтылып, сөйлемге жаңаша көзқарас сөз болады. Сөйлемнің тиянақты, аяқталған ойды білдірмейтіндігі, оны білдіретін мәтін екендігі айтылады. Ғалымдардың жай сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастыруы, олардың қолданған терминдері, пікір-көзқарастары қарастырылады. Кісінің тіл арқылы қатынас жасауы пікір, ой айтумен қатар екінші кісіден пікір білу, информация алу үшін сөйлеуіне немесе басқа біреуді іске қосу, жұмсау мақсатына да байланысты болады. Сөйлеу үстінде сөйлеушінің эмоциясы да көрінеді. Тұңғыш қазақ тілтанушы ғалымы А.Байтұрсыновтың айтылуына қарай сөйлемдерді төрт топқа бөліп қарастыруын, оларға берілген сипаттамалар мен мысалдарды салыстыра отырып, оның идеясы жалғасын тапқандығын көрсетеді. Қазақ тіл білімі ғылымының қалыптасуына зор үлес қосқан ғалымның сөйлемдерді айтылуынша сұраулы, лепті, тілекті, жай сөйлем деп бөлуі қазіргі қазақ тілінде қолданыс тауып отыр. Оның «тілекті сөйлем» дегені бұйрықты сөйлемге сай келетіні, келтірген мысалдары бұйрықты сөйлемнің өтініш, бұйыру, ақыл түрде түрлі айтылатындығы, тілімізде бұндай ерекшеліктердің қазір де қолданыста бар екендігі тілдік деректермен айғақталады. Бұйрық мағына сөйлеу үстінде түрліше реңкте білдіріледі. Сондай-ақ лепті сөйлемнің де берілу жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: сөйлем, хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер.

Аннотация. В статье приводятся научные определения, характеризующие предложение, предлагается новый подход в определении предложения. Авторами подчеркивается, что предложение не выражает законченную мысль, поскольку это функция текста. Рассматривается классификация учеными простых предложений по цели высказывания, анализируются используемые при этом термины. Общение человека через язык зависит не только от выражения мнения, мысли, но и от цели, с которой он общается, чтобы узнать мнение другого человека, получить информацию или подтолкнуть кого-то другого к действию. В речи также проявляются эмоции говорящего. Известный казахский ученый-языковед А. Байтурсинов разделил предложения на четыре группы в зависимости от цели высказывания, авторы статьи сопоставляя приведенные им характеристики и примеры, показывают, что его идея получила свое продолжение. Мнение ученого, внесшего большой вклад в становление казахского языкознания как науки, о разделении предложений на вопросительные, восклицательные, желательные и простые находит отклик среди исследователей современного казахского языка. Его «желательное предложение» соответствует повелительному предложению, а приведенные примеры свидетельствуют о том, что повелительное предложение произносится как просьба, повеление, совет, что такие особенности в нашем языке существуют и в настоящее время. Повеление выражается в разных тонах речи. Также рассматриваются способы передачи восклицательного предложения.

Ключевые слова: предложение, повествовательные, вопросительные, восклицательные, побудительные предложения.

Annotation. The article provides scientific definitions that characterize the proposal, a new approach to the definition of the proposal is proposed. The authors emphasize that the sentence does not express a complete thought, since this is a function of the text. The classification by scientists of simple sentences according to the purpose of the statement is considered, the terms used in this are analyzed. Communication of a person through language depends not only on the expression of opinion, thought, but also on the purpose with which he communicates, in order to find out the opinion of another person, to obtain information or to push someone else to action. Speech also expresses the emotions of the speaker. The well-known Kazakh linguist A. Baitursynov divided the sentences into four groups depending on the purpose of the statement, the authors of the article, comparing the characteristics and examples given by him, show that his idea was continued. The opinion of the scientist, who made a great contribution to the formation of Kazakh linguistics as a science, about the division of sentences into interrogative, exclamatory, desiring and simple sentences resonates among researchers of the modern Kazakh language. His «desirable sentence» corresponds to the imperative sentence, and the examples given indicate that the imperative sentence is pronounced as a request, command, advice, that such features in our language exist at the present time. The command is expressed in different tones of speech. It also discusses ways to convey an exclamatory sentence.

Keywords: sentence, narrative, interrogative, exclamation, incentive sentences.

Сөйлем дегеніміз біршама аяқталған ойды білдіретін синтаксистік категория екені белгілі. Дегенмен, тілімізде сөйлемге түрліше анықтама беріліп жүр. Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қиындастырады. Қыры келетін сөздер тұрған күйінде алса да, қиындаса алады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз. Мысалы, Елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада деген сөйлемнің бәрі өзгертіліп тұр, яғни жалғаулар арқылы байланысқан. Сондықтан ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы, – дейді А. Байтурсинов [1, 124].

Қ. Жұбанов: «Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. Қыс. Күн

боран. Жердің үстін жапқын қар», – дегенде қыс деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр [2, 114].

С.Аманжолов: Сөйлем дегеніміз – сөз таптарының, тұлғалардың, яғни сөйлем мүшелерінің қарым-қатынасын көрсететін, сөйтіп барып, тиянақты ойды білдіретін категория [3, 163] деген пікір білдіреді.

«Тиянақты бір ойды білдіретін сөздердің тобын сөйлем» – дейді. Негізінде, бұл дұрыс, бірақ өте жалпыланып айтылған. Осы тәрізді бұған дейін тілімізде сөйлемге беріліп келе жатқан анықтамаларға жаңаша көзқарастар пайда болды. Бұл анықтамалардың кемшілігі: анализ жақтарын кіргізбеген. Сөздердің тобы деген жеткіліксіз, оны сөздердің қарым-қатынасына, сөздердің грамматикалық байланысына бағындырып беру керек. Сондықтан сөйлем дегеніміз белгілі бір тиянақты ойды білдіретін, өзара қарым-қатынасы бар, өзара грамматикалық байланысы бар сөздер деуіміз керек. Бұл да жеткілікті емес. Сөз бен сөздің қарым-қатынасы дегеніміз жай сөйлемге ғана қатысты, шынында, сөйлем дегеніміз сөйлем мен сөйлемнің (құрмалас сөйлемге, диалогты сөйлемге қатынасты) қарым-қатынасы да енеді.

Сөйлем – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің, іс пен істің, ой мен ойдың қатынасын көрсетіп, белгілі бір ойды білдіреді десек, сөйлемді дұрыс түсінген болар едік. «Тиянақты ой» дегеніміз относителді нәрсе ғана. Өйткені ойдың қыры көп. Алдыңғы сөйлем мен артқы сөйлем мағына жағынан байланысты. Кейде алғы, кейде артқы сөйлем өздігінен тиянақты болмайды, бірін-бірі толықтырады, кейде екеуінің бірлігі бір я бірнеше сөйлемнің бірлігі бүтін бір ойды тиянақтайды. Олай болса, тиянақтылықтың да шегі бар екендігінде дау жоқ. ...Ой өте кең нәрсе, олай болса, үнемі бір сөйлеммен абсолют тиянақтап қалады деуге болмайды, тек относителді тиянақты дейміз. Өйткені кейбір құрмаластағы, диалогтағы бір сөйлем субъектінің бір жағын ғана көрсетеді [4, 28].

Сөйлемнің аяқталған тиянақты ойды әрдайым білдіре бермейтіндігі қазақ тіл білімінде байқалды. Сондықтан да аяқталған тиянақты ой деген сипаттың алдына «біршама» деген белгісіз мөлшердегі анықтауыш қосылды. Солайша, «сөйлем біршама тиянақты ойды білдіреді» дейтін анықтама қолданылып келеді [4, 27]. Себебі ойды тиянақтап аяқтайтын мәтін болып табылады.

Р. Әмір, Ж. Әмірова: Сөйлем – коммуникативтік тұлға, яғни пікір білдіру үшін, информация беру үшін жұмсалатын тұлға. Сөз, сөз тіркесі өз беттерімен қызмет атқара алмайды.

Жеке сөз де сөз тіркесі тәрізді болып келген конструкциялар да сөйлемге тән грамматикалық форма алып, коммуникативтік тұлға – сөйлемнің сапаға ие бола алады. Осыдан шығатын қорытынды – сөйлем өзіне тән грамматикалық құрылысы бар, грамматикалық формасы бар категория. Сөйлемді сөйлем ететін, сөйлемнің грамматикалық формасын құрайтын мыналар: Сөйлем бір, екі сөзден, тіпті көптеген сөзден де құрала береді. Сөйлем пікірді, яғни болмыстағы заттардың өзара қатынасын білдіру үшін жұмсалады. Бастауыш-баяндауыштың қатынасы предикативтілік деп аталады. Предикативтік қатынас – сөйлемнің негізгі грамматикалық белгісі. Сөздер бірі бастауыш, екіншісі баяндауыш болып предикативтік қатынасқа түскенде ғана сөйлем сапасына ие болады.

Екіншісі – жақтық форма. Пікір алысу әр уақыт үш жақтың қатысуын ескеріп құрылады.

Үшіншісі – рай формалары. Бұл форма айтылған пікірдің болмысқа, шындыққа жанасымдылығын білдіретін форма [5, 53], деп сөйлемге тән белгілерді атап өтеді.

К.Аханов сөйлемге тән мынадай белгілерді көрсетеді:

1. Сөйлем – коммуникативтік қызметімен, яғни шындық болмыстың бір бөлшегі жайында хабар беретін қызметімен сипатталатын синтаксистік единица.

2. Сөздің де, сөз тіркесінің де қызметі номинативтік қызмет болса, сөйлемнің қызметі – коммуникативтік қызмет.

3. Сөйлемнің қырылымдық үлгісі – бастауыш-баяндауыштық үлгі. Бұл – сөйлемге тән құрылым.

4. Сөйлемге тән білгілердің бірі – интонация. Сөйлем тілдік басқа құбылыстардан интонациялық белгісі жағынан да ажыратылады. Түн. Вокзал. Қаптаған жүргіншілер.

5. Сөйлем объективтілік модальдылық категориясы, синтаксистік жақ және рай категорияларымен және осы категорияларды білдіретін құралдардың жүйесімен сипатталады. Тапқан екенсің сенетін адамды! Тынғар ол сені! Бәйгеге қосқан аты ат-ақ екен! [6, 395]. Тілшілердің пікірлерін саралап қарасақ, сөйлемге тән белгілердің бірі интонация екені белгілі. Олай болса, тілімізде жай сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты деп бөліп жүрміз. Осыған қатысты ғалымдарымыздың көзқарастарын қарастырып көрейік.

А.Байтұрсынов айтылу түрлеріне қарай сөйлемді сұраулы, лепті, тілекті, дай деп төрт түрге бөледі [1,159].

1. Сұраулы сөйлем. Сұраулы сөйлем деліп жауап сұралғанда айтылатын сөйлем аталады. Мысал: Сен тамақ іштің бе? Үйде кім бар? [1,159] деген тәрізді мысалдар береді. Мәселен, «Қазақ грамматикасында» сұраулы сөйлемдерді бір нәрсе туралы хабар алу үшін қойылған сұрақты білдіретін сөйлемдер деп жазылған. Сондай-ақ сұраулы сөйлемдер сұраулық есімдіктер, сұраулық шылаулар, интонация арқылы жасалады. Сұраулы сөйлемдердің өзіне тән грамматикалық амалдары, диалог үстінде жұмсалыу ерекшелі болады, яғни бұл дегеніміз – сұраулы сөйлемдердің қызмет ерекшелігі. «Қазақ грамматикасында» оларды қызметіне қарай да бөледі. Олардың қатарына негізгі сұрақ, жетек сұрақ, анықтаушы сұрақтарды жатқызуымызға болады [7, 669].

Ал сұраулы сөйлемдердің мағынасына қарай оларды ашық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, альтернативтік сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер [5, 55]. Қ. Жұбанов өз еңбегінде сұраулы сөйлемдер сұрау сазда айтылады дейді. Сұрау есімдіктерді, сұрау қосалқыларын сөзге қосып айтсақ та, қоспай айтсақ та, сұрай сөйлесе, сөз сұрау сазымен айтылады. Осы сазбен сөйлегенде сөйлем сұрау сазды атанады. Жазуда мұның соңынан сұрау белгісін қоямыз [2, 218]. М.Балақаев өз еңбегінде: 1. Ашық сұрақты білдіретін, 2. Қарсы сұрақты білдіретін, 3. Күмәнді сұрақты білдіретін, 4. Таңырқаулы сұрақты білдіретін, 5. Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер [8, 21-22] деп бөледі, ал Р.Әміров пен Р.Әміровалар өз еңбегінде сұраулы сөйлемнің негізгі үш түрін көрсетеді: 1. Ашық сұрақты білдіретін сөйлемдер; 2. Альтернативті сұрақты білдіретін сұрақтар; 3. Түрткі сұрақ [5, 59].

Қ. Жұбанов өз еңбегінде сұраулы сөйлемдер сұрау сазда айтылады дейді. Сұрау есімдіктерді, сұрау қосалқыларын сөзге қосып айтсақ та, қоспай айтсақ та, сұрай сөйлесе, сөз сұрау сазымен айтылады. Осы сазбен сөйлегенде сөйлем сұрау сазды атанады. Жазуда мұның соңынан сұрау белгісін қоямыз [2, 218].

Ғалымның сұраулы сөйлемге берген тұжырымы әрі қарай жалғасын тапқан деуге болады.

2. Лепті сөйлем. Лепті сөйлем деліп аталатын адам көңіл күйі, жан жайымен сөйлегенде, мәселен, жан ауырғанда, не кенелгенде, таңданғанда, сұқтанғанда, кейінгенде, есіркегенде, күйінгенде, қуанғанда айтылатын сөйлемдер. Бұлар айтылғанда жай айтылмай, лепті үнмен айтылады. Сондықтан лепті сөйлем деп аталады. Мысал: Уф, алла! Бітті қаным! Шықты жаным! [1,159]. «Қазақ грамматикасында» лепті сөйлемдер туралы былай делінген: «Сөйлемдер дүниедегі болмыс туралы пікірді хабарлап қана қоймай, ол сөйлеушінің болмысқа қатысты туған эмоциясында білдіреді. Сөйлеушінің эмоциясын қоса білдіретін сөйлемдерді лепті сөйлемдер дейміз» [7, 670]. «Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы» еңбегінде С.Аманжолов лепті сөйлемнің интонация мен екпінге байланысты екенін айтады. Ғалым лепті сөйлемдерді бұйрық түріндегі лепті сөйлем, үгіт-үндеу түріндегі лепті сөйлем, серт түріндегі лепті сөйлем, тілек-қалау мәніндегі лепті сөйлем, қорқыныш-қуаныш мәндегі лепті сөйлем, реніш-аяныш түріндегі лепті сөйлем, қарсылы-қошемет түріндегі лепті сөйлем, алғыс-қарғыс мәндегі лепті сөйлем, кекеу-мұқау мәндегі лепті сөйлем, шаршау-талықсу мәндегі және арнау (қарату) мәндегі лепті сөйлем деп он бір түрін көрсетеді [3, 172]. С.Аманжолов лепті сөйлемдерді бірнеше түрге бөліп көрсетеді: «Бұйрық түріндегі лепті сөйлем бір адамға немесе біреше адамға бір істі ұзақ, я болмаса қысқа уақыт ішінде орындату үшін қолданылады. Серт түріндегі лепті бір істің белгілі мөлшерде орындалуына лайық ант-уәде бергендікті көрсетеді. Тілек-қалау мәніндегі

лепті сөйлемдер қыздыру, қызықтыру, өтініш мағынасында қолданылады. Мұндай астарлы, сырлы сөйлемдер құрмалас сөйлем де, жай сөйлем де болып келеді. Тілек-қалау мәндегі лепті сөйлем көбінде ұранға байланысты. Қорқыныш-қуаныш мәндегі лепті сөйлем – бір нәрседен қорыққанда немесе бір нәрсеге қуанғанда айтылатын лепті сөйлем. Реніш-аяныш мәндегі лепті сөйлем бір іске ренжу, кіжінуге, кею, аяу түрінде айтылады. Қарсылық-қошемет түрдегі лепті сөйлем біреуді немесе біреудің ісін қошеметпен қарсы алғанда, сол істің иесін мақтағанда, сол ісіне қарсы болғанда айтылады. Алғыс-қарғыс мәндегі лепті сөйлемдер көбінесе қысқа болып келеді, тіпті бір-екі сөзден де тұрады. Кекеу-мұқау мәндегі лепті сөйлемдер де қысқа болып келеді. Шаршау-талықсу мәндегі лепті көбінесе сөйлемдер одағай арқылы жасалады. Арнау (қарату) мәндегі лепті сөйлемдердің аяғы көбінесе есім сөзбен келеді. Бұл лепті сөйлемнің баяндауышы барыс жалғауында тұрады [3, 170]. «Бір нәрсеге таңдана, опына, біреуге өтіне, бұйыра, ашулана, қуана сөйленген немесе хабар өте көтеріңкі я өте басылыңқы көңілмен берілген болса, сөйлем леп сазды болады. Тілек, ұран сөйлемдер де леп сазды сөйлемдерге қосылады» [2, 219]. А.Байтұрсынов пен С.Аманжоловтың, Қ.Жұбановтың лепті сөйлемге берген анықтамасы мен мысалдары бір арнаға тоғысқанын байқай аламыз.

Р.Әмір мен Ж.Әміровалар: «Сөйлеушінің эмоциясын қоса білдіретін сөйлемдерді лепті сөйлем дейміз. Баяндауыштарының формалары: Субъектіге тән сапаны эмоциялы түрде атау үшін айтса айтқандай, мықты десе мықты тәрізді баяндауыштар қызмет етеді. Субъектіге тән іс-әрекетті ерекше екпін түсіріп, тұжырып айтуда алғаным алған, айтатыным, айтамын тәрізді баяндауыштар жұмсалады. Су жаңа дөңгелек осы қалғаны қалған! Эмоциялы баяндауыш сын есім – десеңші, етістік десеңші болып құралады: күшті десеңші, алады десеңші! Эмоциялы лепті сөйлем құрайтын баяндауыштардың бір түрі болымсыз шартты райлы етістік – ба, бе болып құралады: алмасам ба! Шартты рай тұлғалы етістіктен жасалған баяндауыш тілекті, арманды эмоциямен білдіру үшін жұмсалады: Оқуды бітірсек! Ауызекі сөйлеу тілінде бір сөздің қайталануынан құралған алмақ түгіл аламын тәрізді баяндауыштар жұмсалады. Түсіндірмек түгіл түсіндіремін!» [5, 73-78] дей келе, лепті сөйлемдерді бірнеше жасалу жолдарын атап өтеді. Бұл пікірлер де А.Байтұрсыновтың тұжырымымен сәйкес келеді деп айтуға болады.

Лепті сөйлемдер кісінің таңырқау, таңдану, қайғыру, аяу, арман ету сияқты көңіл күйін, сезімін білдіру үшін көбінесе көркем әдебиетте жұмсалады. Лепті сөйлемдер таңырқау, таңдану, қайғыру, қорқу, аяу, жаны ашу, арман ету, көксеу, өкіну мағыналарында қолданылатындығын басқа ғалымдар да қолдайды.

3.Тілекті сөйлем. Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатын сөйлем түрлері тілекті деп аталады. Балалар, оқуға бар, жатпа қарап! Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде, 2) өтініш түрде, 3) үгіт (ақыл) түрде, 4. Жай тілек (мұрат) түрде [1,160]. «Тілекті сөйлем» деген термин қазақ тілінде қолданыста жоқ. Оның пікіріне қарасақ, (бұл туралы жоғарыда айтылды) бұйрықты сөйлемге сәйкес келіп тұр. «Қазақ грамматикасындағы» пікірлерге, олардың жасалу жолдарына қарап бұйрықты сөйлемдердің А.Байтұрсынов айтқан көзқарастармен астасып жатқаны көрінеді. Мәселен, «Қазақ грамматикасында» «Етістіктің жалаң II, III жақ бұйрық рай тұлғасы арқылы жасалады Көп сөзді қайтесің?» деп берілсе, А.Байтұрсынов «Бұрық түрдегісі: Келіндер, боз балалар, атты алындар! Жетектеп тоғайыма ап барындар! жабындар жабуына түкті кілем, тазалап, жуып, тарап, баптаңыздар! Жеміне ең қалаулы сұлы алындар! Бұлақтың суымен әм суарындар! Ізіңмен үге кірмей, қайт балыққа! Ақсүйек етсін мені айт «балыққа! Көрінбей жоғал шапшаң, көзіме енді! Кет! Шық! Бар, Жүгір! Ұш!» деген мысал келтіреді. Осы мысалдар арқылы қазіргі тілімізде қарастырылып жүрген катал бұйрықты: – Өшір үніңді! (Ә. Сәрсенбаев). Жоғал көзіме көрінбей! (С. Ерубәев). – Көрсетпе көз жасыңды! (М. Әуезов) тәрізді сөйлемдерді кездестіреміз. Бұл да ғалым идеясының сабақтастық тауып жатқандығы.

Ахмет Байтұрсынов тілекті сөйлем өтініш түрде айтылады дей келе, мынадай дәйек келтіреді: Өтініш түрдегісі: Даусыңды тым болмаса, бір шығаршы! Кезек бер бір азырақ сөзге тақсыр! Достарым, осындай бір іс етелік, Жастарды жетім қалған кісі етелік. Езгілер орманда да бар екенін Осындай сауап іспен көрсетелік! [1, 161]. «Бұйрықты өтініш ретінде білдіру үшін

алсаншы, алсанызшы түрінде құралған етістіктер баяндауыш болып жұмсалады...» [7, 672] деген пікір дәл келіп тұр.

Үгіт (ақыл) түрдегісі: Балалар, оқуға бар жатпа қарап! Жуынып, киінін дер шапшаңырақ. Аяғын көріп, асын іш, Анасын көріп, қызын ал. Биік таудың төбесін көріп, түбіне барма. Жақсының атын есітіп, үйіне барма. Кісі ақылымен бай болғанша, Өз ақылыңмен жарлы бол... [1, 161] дегені қазіргі тіліміздегі өсиет, үндеу мәнді бұйрықты сөйлеммен астасып жатыр. – Темірді қызған кезде соқ. Жаманнан без, жақсыдан үлгі ал. Жолдастар, егіннен мол өнім алатын болыңдар!

Жай тілек түрдегісі: Қақ пендесі біздей, сірә, болмасын. Біздей болса, бұ дүниеге келмесін. Арманменен ішім шөлде өлмесін... деген мысалдан қазіргі қазақ тілінде III жақ бұйрық рай тұлғасы арқылы жасалған сөйлемдер сай келеді.

Бұйрықты сөйлемдердің де мазмұны біркелкі бола бермейді. Олардың әртүрлі болу себебі бұйрық қалай, қандай жағдайда, қандай мақсатпен айтылғанымен байланысты. Мысалы, бұйрық қатал, солғын, тілек, өтініш, үндеу мәнде берілетінін байқауға болады.

4. Жай сөйлем. Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады. Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді [1, 159]. «Жай сөйлем» деп ғалым хабарлы сөйлемді айтады. Осы пікірлердің әрі қарай жалғасын тауып жатқандығын қазақ ғалымдарының зерттеулерінен байқауға болады.

Қорыта келгенде, қазақ тілі терминдерінің негізін салушы ғұлама ғалым А. Байтұрсыновтың жай сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастырғаны, ғылыми тұжырымдары сабақтастық табуда.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
4. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. – 158 б.
5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 492 б.
7. Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфиясы, 2002. – 784 б.
8. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 237 б.

ЖҰБАЙ О.,

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессор м.а.,
филология ғылымының докторы*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТАУЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІ СИПАТЫ

Аңдатпа. А. Байтұрсынұлы өткен ғасырдың алғашқы онжылдығынан бастап қазақ тілінде алғашқы оқулықтар жасай бастады. Сол тарихи кезеңнің қажеттіліктеріне сәйкес терминологиялық атаулар жүйесін ғылыми негізде іріктеу жүргізілді. Ұлттық терминологияның қалыптасуына, әсіресе нақты ғылыми салалар мен жекелеген пәндердің қажеттіліктерін қамтамасыз етуге елеулі үлес қосқан ұлы ғалым А. Байтұрсыновтың еңбегі аса маңызды болды. XX ғасырдың 20-жылдарындағы, яғни А. Байтұрсынұлы кезеңіндегі ұлттық терминологияның басты ерекшелігі – қазақтың төл сөздерін термин ретінде пайдалану және жалпыхалық тілін барынша пайдалану болып табылады.

Түйін сөздер: термин, ұлттық терминология, қазақ сөздері, жалпы халықтық тіл, грамматика

Аннотация. А. Байтұрсынов начиная с первого десятилетия прошлого века создавал первые учебники на казахском языке. В соответствии с потребностями того исторического пери-

ода произвели на научной основе отбор системы терминологических наименований. Важнейшее значение имел труд великого ученого А. Байтурсынова, который внес весомый вклад в становление национальной терминологии, особенно в обеспечении нужд конкретных научных отраслей и отдельных дисциплин. Главная особенность национальной терминологии 20-х годов XX века, периода А. Байтурсынова – это использование исконно казахских слов в качестве термина и максимальное вовлечение ресурсов общенародного языка.

Ключевые слова: термин, национальная терминология, казахские слова, общенародный язык, грамматика

Abstract. A. Baytursynov from the first decades of the last century created the first textbooks in the Kazakh language. In accordance with the requirements of that historical period produced a scientifically based system of selection of terminological names. Important were the work of the great scientist A. Baytursynov, which contributed to the formation of a national terminology, especially in ensuring the needs of specific industries and specific scientific disciplines. The main feature of the national terminology, the 20-ies of the XX century, a period A. Baytursynov - is to use the native Kazakh words as a term and the maximum involvement of popular language resources.

Keywords: term national terminology Kazakh words, national language, grammar

Бүгінгі таңда когнитивтік бағыттағы зерттеулерде тілдегі білімнің көрінісін сипаттауға бағытталған ізденістер жанданып келеді. Қазақ тіліндегі термин жүйені когнитивтік тұрғыдан зерттеу тілдің ақиқат болмыс туралы білімді сақтап, жеткізуші ретіндегі қызметін ескере отырып, тілдік категориялар мен олардың құрылымдарын жаңаша сипаттауға мүмкіндік береді. А. Байтұрсынұлы оқулықтары негізінен мектеп оқушыларына арналып, 1911-1929 жылдар аралығында бірнеше рет басылып шығып отырғаны белгілі. А. Байтұрсынұлы еңбектерін талдау арқылы ғалымның тіл жүйесінің негізгі концептуалды құрауыштарын көрсетіп, «когнитивті лингвистика», «морфологиялық концепт» т.с.с. атауларды қолданбаса да, бұл саланың өзіндік ерекшелігін терең зерделегенін байқаймыз. Ғалым зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. А. Байтұрсынұлы тіл ойды жарыққа шығару құралы болумен қатар таным әрекетіне өзіндік таңбасын қалдырып отыратынын ескертеді. Сол себепті ғалым: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарату. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [1, 343].

А. Байтұрсынұлы еңбектерінде тіл мен сана, тілдік сана, тіл мен таным, ұғым, концептуалдау және категориялау, сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары, грамматикалық мағынаның сипаты т.с.с. мәселелер жан-жақты сөз болған. Ғалым тіл мен ұлттық ділдің өзара қатысы туралы былай дейді: «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәтте жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды я жазса да, қиындықпен жазады. Себебі – жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, ол нағыз қазақша болып шықпайды» [2, 142].

Тарихи даму барысында танымның екі түрі – *сезімдік* және *логикалық* таным қалыптасқан. *Сезімдік таным* адамның сезім мүшелері арқылы қабылдау, түйсіну қызметімен байланысты болса, *логикалық таным* ойлау нәтижесінде қандай да бір құбылыстардың мәнін, өзіндік ерекшеліктерін, заңдылықтарын айқындауға бағытталған. Тіл адам дүниетанымын білдіреді. Ғалам бейнесі – адамның түрлі сезім мүшелері (көру, есту, тері, дәм) қабылдайтын санасы арқылы түйсініп, ақпаратты өңдеу нәтижесінде түзіледі. Концептілер негізінен *бейвербалды түзілім* болып табылады. Оларға сенсорлық және моторлы репрезентациялар негіз болады. Сол себепті концептінің қалыптасуы үшін тілдің керегі бола қоймайды. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде адамның сезім мүшелері түгел қамтылған: «Зат тегінде екі түрлі: біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар, екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар. Сол деректі хәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз» [2]. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі адамның сенсорлық қабылдауына қатысты жіктеулерін мектеп оқулықтарының авторлары ескеріп, деректі және дерексіз зат есімдерді топтастыруда сезім мүшелері түгел қамтылуы керек. «Қазақ тілі» оқулықтарында *көз түйімі* мен *тән түйіміне* (А.Байтұрсынұлының атауы – О.Ж.) мән берілгенмен, қалған қабылдау түрлері (дәм, мұрын, құлақ түйімдері) назардан тыс қалып келеді. Сол себепті қолмен ұстап, көзбен көруге болатын нәрсе атаулары деректі зат есім ретінде, «көзбен көрінбегенмен, адамның ойлауы нәтижесінде ғана танылатын құбылыс, ұғым атаулары дерексіз зат есімдер» ретінде сипатталған.

Сөз таптары адамның таным әрекеті арқылы айналасын категоризациялау негізінде қалыптасады. Сондай-ақ сөз таптарын табиғи категория ретінде қарастыруда адамның сан ғасырлық тәжірибесін түйсіну, оны оны тілдік құралдармен объективтірендіруге негізделген когнитивті қабілеті көрініс табады. Тілдік семантика тілдік таңбаларда бейнелейтін, сөз таптары арқылы көрініс табады. Түрлі сөз таптары (зат есім, сын есім, етістік т.б.) қолданыс барысында сананың түрлі құрылымдарын белсенді етіп, түрлі бейне, әсер беретіні, яғни түрліше сипаттайтынын, түрліше ұғым тудырады. Когнитивтік құбылыс ретінде сөз таптары адамның әлемді тану, қабылдау, түсіну ерекшеліктерін көрсетеді. Сол арқылы таным иесі – субъектінің ментальді ерекшелігі айқындалады. Бұл ерекшеліктер тілде кеңістік, уақыт, сапа категорияларында көрініс табады. А.Байтұрсынұлы лексикалық бірліктердің белгілері мен өзара байланысын ескере отырып, сөз таптарын белгілі бір грамматикалық топқа жатқызған. Ғалым еңбектерінде «зат есім» метаконцепті «нәрсе» концепті тұрғысынан айқындалған. Зат есімге берген анықтамасында ғалым былай дейді: «Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды» [2, 160]. А.Байтұрсынұлы зат есім мен сын есімнің айырмашылығы ретінде зат есім нәрсені атаса, сын есім нәрсенің сынын білдіретінін айтады. Ғалым зат есім мен сын есімді жіктеуде жалпы грамматика, түсінік, ұғым сияқты логикалық категориялар қағидаттарын негізге алған. Бұл ғалымның сан есім, есімдік, етістіктерге берілген анықтамаларында да айқын көрініс тапқан. Еңбектерді шәкірт болашағына арнағандықтан, ғалым тіл білімінің негізгі ұғымдарын түсінікті тілмен жеткізуге тырысқан. «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы) деген жалпы атауы болғанмен, оларды тарауларға жіктеуде фонетика «дыбыс жүйесі мен түрлері», морфология «сөз жүйесімен түрлері», синтаксис «сөйлем жүйесі мен түрлері» деп берілген. Яғни, тұтастай алғанда, тіл – жүйе ретінде сипатталып, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі айқындалған. Морфологиялық концепт – тілдің морфологиялық құрылымын айқындайтын ментальді сапаның бірлігі, сонымен қатар ол – морфологияны ғылым ретінде сипаттайтын ұғым. Яғни, морфологиялық концептілер метатілдік морфологиялық концепт ретінде грамматикалық терминологияға енеді. Шылау сөздер, оның ішінде үстеу, демеу, жалғаулықтарға берген анықтамасында А.Байтұрсынұлы морфологиялық концептінің метатілін пайдаланған: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын, яки, екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер немесе кей сөздер жалғау орнына жүреді хәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз» [2, 54]. Ғалым сөз таптарын логикалық тұрғыдан ғана сипаттамай, грамматикалық талдауларға иек артқанын көреміз. Яғни, ғалым оқулық түзуде әдіс-

тер ретінде жекеден жалпыға қарай ойыса отырып, оқушылардың материалды оңай меңгеруін ескерген. Ғалымның ұстанымдарын кейінгі оқулық авторлары да (Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов, Т.Шонанов т.с.с.) басшылыққа алып, сөз таптарын ажыратуда меже етеді.

XX ғасыр басындағы зерттеушілер тіл білімінің қай саласында болса да, негізінен, А.Байтұрсынұлы еңбектерін басшылыққа алған. Бұл, ең алдымен, терминдерді қолдануынан байқалады. Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы А.Байтұрсынұлының *етіс, салт, сабақты, тұйық, беделді, есімше, көсемше, қосымша, жұрнақ, жалғау, септік, ілік, табыс...*, *сан есім, сын есім, есімдік* т.б. терминдерді сол күйінде қолданған. Көптеген категорияларды танып-таныту-да А.Байтұрсынұлы тұжырымдарын қуаттап, сол үлгіде түсіндіріп отырған. Алайда зерттеушілер А.Байтұрсынұлы ойларын сол күйінде қайталаған деген ойдан аулақпыз. Ғалымдар өз тарапынан да бірқатар толықтырулар енгізіп, тіл білімінің дамуына өзіндік үлес қосып отырған. Зерттеушілердің жекелеген категорияларды тануы А.Байтұрсынұлы еңбектерінен өзгешелеу. Мәселен, А.Байтұрсынұлы етістің 10 түрін көрсетсе, Қ.Кемеңгерұлы 6 түрін [3], Қ.Жұбанов 7 түрін атайды [4]. А.Байтұрсынұлы 15 түрлі райды келтірсе [2], Қ.Кемеңгерұлы райдың 6 түрін көрсетеді. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тұйық рай ретінде танылған етістік түрін Қ.Кемеңгерұлы рай қатарында қарастырмай, «неопределенная форма» деп жеке қарастырады. А.Байтұрсынұлы етіс қатарында түсіндірген дүркінді етіс, өсіңкі етіс түрлерін Қ.Кемеңгерұлы сыпат категориясына байланысты сөз етеді. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көптік жалғауды Қ.Кемеңгерұлы жалғау емес, жұрнақ деп таниды т.с.с. Қ.Кемеңгерұлының «Оқу құралы» орыс топтарына қазақ тілін үйрететін еңбек болғандықтан, кітаптағы етіс атауларының бәрі орысша берілген: возвратный, страдательный, взаимный, действительный, средний, понудительный залог [3]. Алайда «Қазақ тілі грамматикасында» орысша атаулардың қасына қазақ тіліндегі баламасын ұсынуда А.Байтұрсынұлы ұстанған атауларды пайдаланады. Тіпті етіс ретінде танымай, вид (сыпат) деп көрсеткен «многократный вид», «прогрессивный вид» деген атаулардың баламасын беруде де А.Байтұрсынұлы терминдерін сол күйінде (*өсіңкі етіс, дүркінді етіс*) пайдаланады [2]. Оның себебі – А.Байтұрсынұлы терминдері ол кезде көпшілікке әбден танылған, орныққан терминдер болды да оқушының материалды тез игеріп, меңгеріп алуы үшін әрі түсіндіріп отырған нәрсесі тілімізде бұрыннан бар екені, тек оларды енді басқаша танытып, көрсетіп отырғанын білдіру үшін Қ.Кемеңгерұлы аталған терминдерді әдейі қолданған. Етіс атауларын (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) қолдануда кейінгі ғалымдар арасында да алшақтық байқалмайды.

Функционалды грамматикада арнайы зерттеліп жүрген категориялардың бірі – анықтық/танықтық функционалды-семантикалық категориясы. Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде анықтық/танықтық (белгілілік/белгісіздік) функционалды-семантикалық категориясы арнайы зерттеу нысанына алынып, Н.Сәрсенбаева, А.Тураева, т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінде сөз болып келеді. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді топтастырғанда осы категорияның өзіндік белгілерін, ерекшеліктерін толық түсінгені анық байқалады. Қазіргі грамматикаларда есімдіктер жеті топқа жіктеліп жүр: жіктеу, сілтеу, сұрау, өздік, жалпылау, болымсыздық, белгісіздік. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді *жіктеу, сілтеу, сұрау, шектеу, танықтау* деп жіктейді. Функционалды грамматика ұстанымдары бойынша, анықтық/танықтық функционалды-семантикалық категориясы сөз болып отырған нәрсенің, адамның т.с.с. сөйлеуші мен тыңдаушыға қаншалық белгілі/белгісіз болуына, таныс/бейтаныс болуына негізделеді. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді жіктеуде осы ерекшелікке ерекше мән берген. Ғалымның шектеу және танықтау есімдіктерін анықтық/танықтық мәндерін білдіруіне байланысты өзіндік оппозиция құрай алатынын ескерген. Ендеше, өзара мәндес, шектес мұндай есімдіктерді жіктемей-ақ, топастырып берген дұрыс сияқты.

XX ғасырдың басында қазақ орфографиясына негіз болатын жүйе* (принцип) таңдау мәселесі қызу талас тудырды. Осыған байланысты басылым беттерінде көптеген мақалалар жарық көрді. Олардың қатарына А.Байтұрсынұлы «Емле туралы», Т.Шонанов «Шет сөздерінің імләсі жайында», А.Мамытұлы «Емле, пән атаулары туралы», Б.Шобанзаде «Қазақ тілі емлесінің ірге кезеңдері», Е.Омаров «Емле мәселесі», Ж.Аймауытұлы «Емле, әріп жайында»

т.с.с. мақалаларды жатқызуға болады. 1929 жылы Қызылорда қаласында өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда да осы мәселе сөз болады. Емле, жүйе (принцип) таңдау мәселесіне қатысты мақалаларында да А.Байтұрсынұлы тыңдарманға түсінікті болу жағына ерекше мән беріп, атаулар (терминдер) үшін негізінен қазақ тілінің төл сөздерін алған: «Емле негізі 4 түрлі: 1) таңба жүйелі (негізі ынтымақ); 2) тарих жүйелі (негізі дағды); 3) туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4) дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай). Ғалым шет сөздерді қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сәйкестендіріп алу керектігін ескертеді [5]. 1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылады да оны А.Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;

ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;

б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, еуропа сөзін алу [6].

20-жылдарда орыс тілінен енген сөздерді қабылдап, тұрақтандыруда мынадай қағидалар басшылыққа алынған:

а) орыс тілінен енген сөздерді жазуда осы уақытқа дейін тілімізде араб-парсы және бұрынырақта орыс тілінен енген сөздерді үлгіге алған.

ә) сөздердің өн бойында сингармонизм заңдылықтары сақталған. Сол себепті *комиссариат* – *кемесерет*, *тема* – *теме*, *курсант* – *күрсент*, *губерния* – *гүбірне*, *конференция* – *кәнперенсе*, *лекция* – *лексіе* түріне ауысқан.

б) бастапқы буындары езулік, соңғы буыны езулік болып келген сөздерде (екпін түспесе) еріндік бастапқы буындарға ауысқан не мүлде жойылып, езулікке айналдырылған: *автор* – *аптыр*, *директоры* – *деректір*, *корректор* – *кәректір*, т.б.

в) орыс тіліндегі **ф** орнына **п**; **г** орнына – **ж**; **h**, **х** орнына жуан сөздерде **қ**; жіңішке сөздерде **к**, **ц** орнына **с**, **в** орнына **у**; **щ** орнына **ш** қолданылған. Мыс: *физика* – *пиізійке*, *география* – *жағырапа*, *химия* – *кійміе*, *станция* – *станса*, *Москва* – *Мәскеу* т.б.

г) сөздің соңы **а** дыбысына бітсе, ол түсіп қалған: *аптека* – *аптек*, *фабрика* – *набірік*, *награда* – *награт*. Жер атауларындағы соңғы **а** дыбысы үндесіміне қарай **ы**, **і** болып өзгерген: *Европа* – *Жаурыны*, *Африка* – *Әпірікі*, *Азия* – *Әзіе*, т.б.

д) орысшада **тр**-ға біткен сөздерде **т** мен **р** арасына **ы**, **і** дыбыстары кіргізілген: *тыйатыр*, *метір*, т.б.

е) орыс тіліндегі **-тор**-ға біткен сөздерде ол **-тыр/-тір**, **-тұр/-түр** болып өзгерген: *тырақтыр*, *доқтұр*, *кәректір*, т.б.

ж) **ка**-ға біткен орыс сөздерінің соңы көбінесе **-ке** түріне ауысқан: *музыка* – *мүузійке*, *техника* – *теқнійке*, т.с.с.

з) орыс тіліндегі **-ок** қосымшасы қазақ тілінде **ке**-ге өзгерген: *участок* – *уушәске*, *список* – *іспеске* т.б.

и) орысшада аяғы **-ция**-мен тынған сөздерде оның орнына **-са/-се** жазылған: *милиция* – *мелетсе*, *станция* – *станса* т.б.

1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде жазу, әліппе мәселелері, оқу, ғылым кітаптарын көбейту, бастауыш мектеп бағдарламаларын дайындау шараларымен қатар термин (пән сөзі) мәселесі де арнайы сөз болады. Онда Елдес Омаров баяндама жасап, Х.Досмұхамедұлы, М.Дулатұлы, М.Тұрғанбайұлы т.б. қоштап сөз сөйлейді. Қазақ оқығандары арасында жат (шет) сөздерді қабылдауда екі түрлі ұстаным болған. Съезде сөйлеген сөзінде де, «Жат сөздер туралы» деген кітапшасында да Н.Төрекұлов түркі тілдерінен сөз іздемей-ақ «делдалсыз тура аурыпадан алуды» ұсынады да *бибауырмал* дегеннің орнына *интернационал*, *тарих* сөзінің орнына *история*, *тарихшы* сөзінің орнына *историк* деп қолдану керектігін айтады. Сонымен қатар М.Қайыпназарұлы да осы ұстанымды негізге алып, жат сөздерді «өзге жұрт тілдерінде айтылуынша ешбір бұзбастан, айнытпастан алу керек. Кәзір Қырым, Әзербайжан сықылды өзге ұлт республікелері де солай алып жүр. Біз неге сүйтпейміз?» – дейді. Ал ұлттың болашағын ойлаған Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы,

А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы сынды ғалымдар бұл ұстанымға үзілді-кесілді қарсы шығады. Осыған байланысты Х.Досмұхамедұлы «Жат сөздерді қолданғанда, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатаسقандық. Бұ жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді», – десе, А.Байтұрсынұлы «Сәбитке жауап» деген мақаласында: «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар», – дейді [7].

Академик Ө.Айтбаев «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіндегі қазақ жазуы жайындағы мақалаларындағы атау сөздерді (*дыбыс, әріп, емле, ноқат (нүкте), үтір, буын, әліппе, сөз аяғы, белгі, сөз басы, дауысты дыбыстар, сүйеніш, дәйекші* деген т.б.) ете келіп, А.Байтұрсынұлы қазақ ұғымына әлі жат, бірақ тіліміздің ішкі жүйесін түсіндіруге қажет кейбір сөздерді жаңаша қолданғанын айтады. Яғни, ғалым қазақ тілінде бұрыннан бар сөздерді алғаш рет белгілі бір ғылыми ұғым ретінде терминдік мәнде пайдаланғанын ескертеді [8, 35]. Елдес Омаров «Қазақ тілінің дыбыстары» деген мақаласында көмейден (дауыс қабыршағының дірілдегенінен) шығатын дыбысты – дауыс, тілдің қозғалғанынан, таңдайдан, тістен, еріннен, мұрыннан шығатын дыбысты – жай дыбыс деп атай отырып, дыбыстардың топтастырылуын былайша түсіндіреді: «Қазақша дыбыстардың әрқайсысын осылай, ішіндегі дауысы мен жай дыбысының шамасына қарай тексерсек: 1) біздің дауысты дыбыстарымыздың бәрінде де жай дыбыстан да дауыс көп болады; жарты дауысты мен ұяң дыбыстарда дауыс та болады, жай дыбыс та болады, бірақ дауысты дыбыстарға қарағанда, дауыс аз болады да, басқа дыбыстардан дауысы артық болады. Қатаң дыбыстардың б-дан басқа алтауында дауыс мүлде болмайды» [9, 67]. Бұл сөздерден де академик Ө.Айтбаев тұжырымдарының шынайылығына көз жеткіземіз. Терминолог ғалым А.Байтұрсынұлының термин жасауда ең алдымен, қазақ тілінің өз мүмкіндігіне көбірек сүйенгенін ескерте келіп, оны іске жарату барысында түрлі амалдар қолданғанын (ең әуелі, заттық, атаулық ұғымын берерлік сөздерді іріктеген (*әріп, сөз, сөйлем*) немесе оларға терминдік қызмет жүктеген, екіншіден, сөздерді тіркестіре қолдану арқылы терминдер жасаған (*түбір сөз, туынды сөз, сұраулы сөйлем, тұрлаулы мүше*), сондай-ақ түрлі қосымшаларды пайдалана отырып, сан алуан терминдер жасаған (*бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, болымды, болымсыз, жалаң, жайылма, үстеу, одағай, есімдік, етістік* т.т.) ескертеді.

А.Байтұрсынұлы терминдердің уәжділік сипатына ерекше мән бергені байқалады. Мәселен, көмекші етістіктердің үш түрін көрсетіп, оларды өз ішінен: а) *құр көмекші*; ә) *күй көмекші*; б) *ій көмекші* деп жіктейді [2, 92]. Ғалым е- (*емек*) етістігін үнемі көмекшілік қызметте жұмсалудың нәтижесінде етістік мәнінен айрылып, жұрнаққа (жалғаулыққа) айналып бара жатуына, әбден ій болып кетуіне байланысты «ій көмекші» деп бөлек жіктейді. Сондай-ақ амалдың қалып-күйін білдіруіне байланысты *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерін бөлек топтастырып (күй көмекші), *бар, ал, бер, кел, кет, көр, өт, таста, қал, қой* сияқты көмекші етістіктерді бір бөлек береді. Мұнда көмекші етістік тобының әрқайсысын дөп басып анықтауымен қатар, оларға атау бергенде де уәжділік ұстанымдарды негізге алғаны байқалады. Сол сияқты салт, сабақты атауларын қолдануда да осы ұстаным ескерілген.

Сабақты сөзінің мағынасы сөздікте: «Инеге өткізілген жіп, жіп тағылған жіп» [10, 511] түрінде берілген. Яғни, сабақты жіп болуы үшін ол иненің көзінен өткізілуі тиіс. Бос жатқан, инеге өткізілмеген жіп сабақты ине деп аталмайды. Ал сабақты етіс болуы үшін ол табыс септік тұлғалы сөзді (нысанды, объектіні) керек етіп тұруы керек. *Салт* сөзінің мағынасы «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: «Жеке, жалғыз, бір өзі» [10, 640] түрінде сипатталған. Сол сияқты салт етіс те табыс септік тұлғасындағы тура толықтауышты керек етпейді. Бұл тұрғыдан алғанда, ғалымның атауларды пайдалануда қазақ тілінде бұрыннан бар сөздердің мағынасын кеңейте отырып, оған жаңа мән үстегені әрі бұл орайда ұлттық дүниетанымды негізге алғаны байқалады.

А.Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары да терминжасамда уәжділік ұстанымдарына ерекше мән бергені байқалады. Оны Қ.Кемеңгерұлының мына сөздерінен де байқауға болады:

«... Терминдерді алу туралы кейбіреу басқа елдер қалай атаса, қазақшаға айналдырмай-ақ, біз де солай атайық десті. Бұл – тіпті адасқан пікір. Күйіміз жетсе, шамамыз жетсе, қазақшаландырып алуымыз керек. Мәселен, *геометрияны* қазаққа *геуметрие* десең, көзіне түк елестемейді. Ал *пішіндеме* десең, қазаққа таныс, көзіне елестейді. Сондықтан терминдерді қазақша алуға дауласуға мән жоқ [3].

Атауларды беруде А.Байтұрсынұлы олардың тұлғасына да ерекше мән бергені байқалады. Терминнің түсінікті, қысқа, дәл, ықшам болуы т.с.с. талаптарымен қатар тектес мәндердің бірыңғай тұлғада келуін ескерген. Ондай атаулардың қатарында *есімше, көсемше; бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, нысықтауыш, толықтауыш; жіктеу, сілтеу, сұрау, шектеу, танықтау* т.с.с. Бүгінгі таңдағы *субстантивтену, адвербиалдану, адъективтену* терминдерінің орнына балама ретінде *затсымақтану, сынсымақтану, үстеусімектену* сияқты атауларды ұсынады. Қазіргі кезде бірқатар әдебиеттерде *субстантивтену* сөзінің орнына *заттану* деген атау беріліп жүр. Алайда субстантивтенген сөз біржола зат есімге айналып кетпейді, осы сөйлемде ғана зат есімнің қызметін атқарады да сөйлемнен (контекстен) тыс бұрынғы қызметіне көшеді. Яғни, осы сөйлемде (контексте) ғана зат есім сияқты көрінеді. Қазақ тілінде мұндай мағына беру үшін **-сымақ** қосымшасы қолданылады (*ақынсымақ, бастықсымақ* т.с.с.). А.Байтұрсынұлы осылайша **-сымақ** қосымшасын пайдалана отырып, сол үлгі негізінде үстеусімек атауын да жасаған. Әрине, қазақ тілінде **-сімек** қосымшасы жоқ (бұл – кірме қосымша болса керек). Алайда ғалым сингармонизм заңдылықтарын негізге ала отырып, үстеу сөзіне қосымшаның жіңішке нұсқасын жалғаған. Ғалымның бұл атаулары қазіргі кезде ғылыми айналымға енгізілуі тиіс деп білеміз. Бұл орайда филология ғылымының докторы, профессор Ш. Құрманбайұлының бүгінгі таңда терминтанудағы жаңа міндеттерді абыройлы түрде жүзеге асыру үшін өткенімізді саралап, қазақ терминологиясының дамуында ерекше орын алатын ХХ ғасырдың 20-жылдарын арнайы қарастыру қажеттігі туралы ойларын әбден құптаймыз [11].

А.Байтұрсынұлының терминжасамға қатысты зерттеулері, ұстанымдары мен тұжырымдары бүгінгі таңда да өзектілігін жоймады. Ғалым еңбектерін зерделеу арқылы өткен ғасырдың 20-жылдарында тіл білімінің қаншалықты құлаштап алға басқанын аңғарсақ, екінші жағынан, репрессия зардабының нәтижесінде ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де көреміз. Ірі тіл білімпаздарының қудаланып, еңбектеріне тыйым салынуы, жазудың өзгеруі қазақ тіл білімінің өз деңгейінде дамып жетілуіне кері әсер еткені даусыз.

Әдебиеттер:

1. Ақымет Байтұрсынұлы Таңдамалы шығармалары. - Алматы, 2022. – 2-том. - 676 б.
2. Ақымет Байтұрсынұлы Таңдамалы шығармалары. - Алматы, 2022. - 1-том. - 694 б.
3. Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Ел-шежіре, 2013. - 2-том. - 262 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999. - 581 б.
5. Ақымет Байтұрсынұлы Таңдамалы шығармалары. - Алматы, 2022. - 3-том. - 766 б.
6. Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926.
7. Байтұрсынұлы А. Сәбитке жауап // Еңбекші қазақ. 26.01.28.
8. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Арыс, 2007. - 624 б.
9. Омаров Е. Қазақ тілінің дыбыстары // Жаңа мектеп. - 1927. - №2 (17). - 61-67-б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. - XII том. О - С. - Алматы, 2011. - 511-б.
11. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1030 жылдар). - Алматы: Ел-шежіре, 2008. - 240 б.

ТІЛ – ТҰҒЫР: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аңдатпа. Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық ғылым үшін сіңірген еңбегі орасан зор екені баршамызға белгілі. Қазақ халқының дербес ел болып қалыптасу дәуіріндегі тіл үшін күрескен тұлғалардың тарихтан алар өзіндік орындары бар. Технология билеген заманда адамзат үшінші мыңжылдықты қарқынды даму үдерістерімен қарсы алуда. Қарқынды дамудың бір көрінісі техникалық ғылым салаларының адам нанғысыз жетістіктерге қол жеткізуі. Математика, физика, химия, биология секілді т.б. ғылым салаларында нәтиже бірден шығарылған есеп, дәлелденген теорема сияқты көзге көрінетін нәтижелермен белгілі болады. Ал енді түркі тілінің бір тармағы қазақтың тілі мен әдебиетін түп қазығы бабалар тілімен ғылым тіліне айналдыру – бүгінгі ұрпақтың міндеті екенін еске салу.

Түйін сөздер: ұлттық тіл, ана тілі, сөйлеу тілі, теорема, әдебиет.

Аннотация. Все мы знаем, что заслуги Ахмета Байтурсынулы перед отечественной наукой огромны. Личности, боровшиеся за язык в эпоху становления казахского народа как независимой страны, имеют свое место в истории. В век технологий человечество встречает третье тысячелетие стремительными процессами развития. Одним из проявлений стремительного развития является достижение невероятных достижений в области технических наук. Математика, физика, химия, биология и т.д. В науке результат сразу известен по видимым результатам, таким как решенная задача, доказанная теорема. А теперь напомним, что долг сегодняшнего поколения - превратить язык и литературу казахского языка и литературы в язык науки с языком казахских предков, ответвлением тюркского языка.

Ключевые слова: национальный язык, родной язык, разговорный язык, теорема, литература.

Annotation. We all know that Akhmet Baitursynuly's contribution to domestic science is enormous. Individuals who fought for the language in the era of the formation of the Kazakh people as an independent country have their place in history. In the age of technology, humanity meets the third millennium with rapid development processes. One of the manifestations of rapid development is the achievement of incredible achievements in the field of technical sciences. Mathematics, physics, chemistry, biology, etc. In science, the result is immediately known by visible results, such as a solved problem, a proved theorem. And now let us recall that the duty of today's generation is to turn the language and literature of the Kazakh language and literature into the language of science with the language of Kazakh ancestors, an offshoot of the Turkic language.

Key words: national language, native language, spoken language, theorem, literature.

Тіл туралы ұғымның ауқымы өте кең. Адам бар жерде оның тілі болады, яғни, қандай да бір тіл ұлт бар жерде тіл пайда болады. Сол ұлтпен бірге өмір сүреді. Егер ана тіл жоғалса, онда біртіндеп ұлт та жоғалады. Сондықтан ұлт ретінде қоғамдағы орныңды анықтау үшін туған тіліңнің өміршеңдігін кез-келген ортаға мойындата білуге міндеттісің. Ал, ұлттық тіл мен оның әдебиеті туралы сөз қозғағанда, тіл төңірегіндегі түрлі таласты әңгімелердің тууындауы заңдылық. Тіл майданы – тілдің саяси астарына үңілуді, төл тіліңнің тағдыры үшін күресуді үйретеді. Міне, осы тұста толып жатқан тілдердің бір-бірімен «ұлы айқасы» басталады. Айқастың аты – айқас. Бірі – жеңіліп, бірі – жеңуі тиіс. Мұндайда түрлі қитұрқы әрекеттер бас көтереді, жымысқы саясаттар да тұс-тұстан анталап, *тоқпағы күштілердің саяси бағыттары* басшылыққа алынып іске асырылады. Жалпы, тіл саясаты дегеніміз қандайда ұлыс «ұлт» ретінде қалыптасқан күннен бастап, қатар жүретін ұғым. Ұлт үшін оның тілінің атқаратын

маңызы өте зор. Кім өзінің тілінің түп-тамыры жоқ немесе «тілдік қоры аз» деп, өзге «басым тілдің» жетегіне еруші еді?! Әлбетте, кеудесінде жаны, жүрегінде намыс оты бар сауатты адам өзінің ана тілін қорлатпайды. Сонымен, тіл майданы дегеніміз тіршілікте күн тәртібінен түспейтін күрделі де саяси маңызы зор өзекті мәселе. Тарих төрінен орын алатын ұлттың «тілі – озық, мәдениеті – жоғары» болатыны айтпаса да түсінікті. Өзінің ылқым заманнан атамекені анық ұлыстардың тіл майданынан қалыс қалуы мүмкін де емес!

Қазақ деген ұлыстың ұлт болып қалыптасуының тамыры тереңде, оның бірі-бірімен қатынас құралы ретіндегі ана тілі – сөйлеу тілі болғанымен, жазуы ілгері жұрттың таңбасына тәуелді болғаны тарихтан белгілі. Ғасырлар бойы озық жұрттың таңбасына таңылу, тіл майданында өзінің тарихи тұлғаларын күрес сахнасына шығарды. Қазақ халқының дербес ел болып қалыптасу дәуіріндегі тіл үшін күрескен тұлғалардың тарихтан алар өзіндік орындары бар. Атап айтсақ, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Құдайберген Жұбан, Халел Досмұхамбетұлы, Мағжан Жұмабай, Міржақып Дулатұлы, Елдес Омарұлы, Телжан Шонанұлы тағы басқалар.

Ұлттық тілімізге төтеден түрен салып, дербестік әперу бақыты – Ахмет Байтұрсынұлының маңдайына жазылған тағдырдың тауқыметті де ең үлкен сынағы болды.

«Ахмет Байтұрсынұлы түрлеген ана тілдің» ұлт тілі ретінде мойындалуы оңайға түскен жоқ. Сан рет сүзгіден өтіп, талай-талай талқыға түсті. Ғылымы мен білімі озған елдердің ғалымдары да бодан елдің болмысы бөлек баласының бойындағы «ұлттық бұлқынысты» көрді. Дарын иесі А.Байтұрсынұлының даралығын таныды, әрі үлкен сынақтан сүрінбей өткенін мойындады. Бұған тарихта қалған мұрағат деректері – куә.

«Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады», «Дербес өмірге төл әдебиеті бар халық гана таласа алады» деп, ХХ ғасыр басында айтқан ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың тілі мен әдебиетінің ғылымылануына бар өмірін сарп еткен бірден бір тұлға. Әлбетте, А.Байтұрсынұлына дейін де қазақта сөйлеу тілі болғаны ақиқат һәм ол тілдің бабалардан бастау алғаны да анық... Бұл күні ұлтымыз үшін әдебиет десе, Абай – Ахмет – Мұхтар, қазақ тілі десе, Ыбырай – Ахмет – Құдайбергендердің қаз-қатар айтылуы үйлесімін тапқан дәстүрге айналды.

Халық жазушысы Әбіш Кекілбайұлының пайымына жүгінсек, «...Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға. Бәлкім, біреулерге бұл орынсыз тамсану боп көрінер. Оған дейін де бұл далада Фараби, Иасауи, Қорқыт. Асан қайғы, Ыбырай, Шоқан, Абайлар да өтті зой десер. Ол рас. Бірақ, Ахмет Байтұрсынұлы оларға ұқсайды да, ұқсамайды да. Ұқсайтыны: ол да аталмыш алыптар сияқты, ұлттық дамуымыздың үрдісі мен қарқыны қалған дүниедегі даму үрдісі мен қарқынына сәйкес келмей кенде қалып, көрер көзге тығырыққа тірелген халқына адастырмас жол іздеді. Ұқсамайтыны: Ахмет Байтұрсынұлы ондай жол Қорқыт пен Асан қайғыдай үйреншікті үрдісті аман сақтап қалатындай жаңа қоныс іздеумен табылады деп түсінбеді; Фараби мен Иасауидей өз тұсындағы кең жайылған антикалық немесе исламдық дүниетанымға уақытылы көшу арқылы барлық мәселені шешуге болады деп ұқнады; Абай, Шоқан, Ыбырайлардай теңдікке жетудің жолында тек ағартушылықпен шектелгісі келмеді. Оның үстіне, бұлардың ешқайсысын да Ахмет Байтұрсынұлының рухани қалыптасуына тікелей әсер етті деу тым асыра айтқандық болар еді. Ол кезде жұрттың көбі Фараби мен Иасауидің заты түгілі, атына қанық емес еді. Шоқан Уәлихановтың атына қанық қазақ оқығандары еңбектерімен соншалықты таныс емес еді. Ал, Абайдың атына да, затына да Байтұрсынұлы тым беріде, өз таңдауын жасап, сол үшін айыпты боп, Семейге ауып барған кезде қанығыпты. Ал бала жасынан жақсы білетін Ыбырай өнегесінің жаңа кезең жағдайында жеткіліксіз екендігіне бастапқы жылдары-ақ көзін жеткізіп үлгергенді. Біз бұл арқылы рухани дамуымыздың ойдағыдай өрістеп кете алмауының себебі тарихи сабақтастықтың қайта-қайта үзіліп қала беретіндігінен, соның салдарынан әрдайым тыңнан бастап, өткендер біліп үлгерген ақиқатқа қайтадан өз күшіңмен жетуге тура келетіндігінен, сүйтіп, көп күш-жігердің босқа сарп болатындығынан екенін айтқымыз

келеді. Алайда, бұдан Ахмет Байтұрсынұлы алдыңғылар салған соқпақты қайта шиырлап шықты деген қорытынды тумаса керек. Ол – ешқандай атланттардың иығына шықпай-ақ, бұрынғылардың көздеріне іліге қоймаған соны көкжиектерге көз жеткізе білген, көрген. Ол, бар болғаны алты-ақ жыл оқыпты. Екі жылын Торғайда, төрт жылын Орынборда оқыпты. Екеуінде де өз заманының интеллектілік өрісін толық таныта алған ордалы оқу орнын, өнегелі ұстаздар ортасын көре алмапты. Ендеше, Ахмет Байтұрсынұлының ендігі тағдыры қыл үстінде тұрған халқының қамын ойлап, жанкешті жолға түсу мен азаматтық кемелділіктің мұншама шырқау биігіне көтерілуінің сырын тек тұмысынан ерек қабілет пен абзал жүрекке ие азаматтың айрықша ыждаһаты мен мігірсіз ізденістерінен іздегеніміз орынды. Ол бір басының тәуекелімен бүкіл бір ұлттың тәуекелінің түгел оянуына түрткі болды. ...Қазақ тілінің дамуына жер жаралып, су аққалы бергі қалған қазақтың қосқан үлесі бір пара да, Байтұрсынұлының бір өзінің сіңірген еңбегі бір пара. Сол арқылы түркітануға да келелі үлес қосты. Жаңа жазу. Жаңа әліппе. Тұңғыш емле. Тұңғыш фонетика. Тұңғыш грамматика. Тұңғыш синтаксис. Тұңғыш терминология мен әдістеме. Тіл ашарлар. Тіл танытқыштар. Тіл жұмсарлар. Ұлттық тіл біліміне түпкілікті темір қазық болар мәңгілік үлестер. Кейде күллі бір ұлттың талай ұрпағының қолынан келе бермейтін келелі істерді бір-ақ адамның тындырғаны таңданбасқа болмайтын жәйт. Кейде, шіркін, сол сабаз қазір тіріліп келсе ғой дейсің. Бізге ұят болғанымен, ең үлкен мәртебеге енді ие боп, соны әлі дұрыстап игере алмай жатқан сорлы қазақ тілінің сауабына бір қалар еді-ау деп ойлайсың» деген екен «Ұлағатты ұстаз» атты мақаласында.

Шын мәнінде, тәуелсіздік кезеңнің тіл, әдебиет саласында жүрген зерттеуші ғалымдары Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық ғылымға жасаған еңбегін жазушы Әбіш Кекілбайұлындай жіліктеп талдап, бүгінгі жаһандану дәуірінде тіл мен әдебиеттің ұлттық тамырынан айырылмауына жұмыс жасауға міндетті. Иә, технология билеген заманда адамзат үшінші мыңжылдықты қарқынды даму үдерістерімен қарсы алуда. Қарқынды дамудың бір көрінісі техникалық ғылым салаларының адам нанғысыз жетістіктерге қол жеткізуі. Осыдан бір ғасыр бұрын адам баласына «аяқ немесе қолдың протезін 3d принтерімен шығаруға болады» деген ой үш ұйықтаса түсіне кірмейтін жағдай еді. Ғылымның зымыран дәрежеде дамуы адам дүниетанымына өзіндік жағымды һәм жағымсыз әсерлерін тигізуде. Жалпы адам дүниетанымын қалыптастыруда ғылыммен қоса, руханиаттың орны ерекше. Руханиат тіл мен әдебиетке тікелей қатысты, маңызы жағынан дінмен қатар тұратын ұғым.

Әсіресе, қазақ халқы үшін тіл мен әдебиеттің орны бөлек. Халқымыздың салт-дәстүрі, жөн-жоралғысы, ырым-пайымдары, тарихы, өнері осы тіл мен әдебиеттен туындайды. Басқа ұлттарға қарағанда тіліміздің сөздік қоры өлшеусіз мол. Тіліміздегі сөздердің тереңдігі, құнарлығы, бейнелігі, әдемілігі, шешендігі, қанаттылығы, алуандығы, ойлылығы, әуенділігі, наздылығы, астарлығы т.б. тұстарын сөзбен жеткізу үлкен өнер. Қазақ тілі небір нәубәтті басынан өткерген, тағдырында көп қиындықтарға мойымаған жасампаз тіл. Ресей империясының, кейін Кеңес жүйесінің сұрқия саясатының барлық қитұрқы амалдарына қарсы тұрып, өзінің өміршең тіл екендігін дәлелдеп шықты. Құдайға шүкір, әлемдегі тарихтан өшіп кеткен тілдер мен ұлттардың қатарында емеспіз. Тіл бен әдебиеттің сақталуы, осы жолда талмай еңбек еткен тұлғалардың жанқиярлық ісі екені хақ. Математика, физика, химия, биология секілді т.б. ғылым салаларында нәтиже бірден шығарылған есеп, дәлелденген теорема сияқты көзге көрінетін нәтижелермен белгілі болады. Тіл мен әдебиет олай емес, тілдегі құбылыстарды заңдастыру үшін материал қоры жинақталуы қажет. Ал, оны жинақтау айлар мен жылдардың еншісіндегі сынақты дүние.

Қазақ тілі мен әдебиет – филологияның қос қанаты сықылды. Ең өкініштісі, тіл мамандары мен әдебиетшілер зерттеу нысандары ортақ екенін ұмытып, өз тақырыптарын сала-салатып «балалалатып» қарапайымды «күрделендіріп» жатады. Бұған түрткі болатын батыстан енген «узкая специализация» деген ұғымның ықпалы. Осы «ұғымды» ұстанған батысшылдар ғылымға, әсіресе жас зерттеушілерге белгілі деңгейде талаптар қойып отыр. Ол талаптар жаратылыс саласына мүмкін кейбір шарттарда дұрыс та шығар, бірақ руханиатқа

немесе гуманитарлық ғылымдарға «тұсау» болуда. Соңғы уақытта барлық ғылым саласында инновация деген пайда болып, «сәнге» айналды. Қандай жұмыс болсын осы «инновация» болмаса еңбегіңіз жарамсыз. Ұлттық сөз саптасымызға келсін келмесін «инновацияның» иісі шығып тұруы керек. Сол «инновация» қазақшалағанда, «жаңаша ойлау, жаңа тәсіл» дегенді білдіреді. Ал осы «инновацияны» бүгінгілер тіпті «науқанға» айналдырып алды. Мәселен, тіл мен әдебиетке арналған кейбір мақалаларда зерттеуші «нені айтқысы келгенін, өзге түгілі өзі де түсінбейтінін» аңғармайды. Бұл жерде біреуді кемсітуден аулақпыз, десек те мынадай тіркестер: «*Стилистика ұғымының трактовкасы және теориялық поэтика мен теориялық лингвистиканың арақатынасы*», «*Тілдегі модальділік, идиоматикалық құбылыстар мен дейксис, символ құбылыстары адамның психофизикалық ерекшеліктерінен туындаған тілдік таңбалар*», «*Психоллингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі – ассоциация*», «*Ассоциациялық эксперимент*», «*Поэтикалық мәтіндегі метафизикалық концептілер*» не орысша, не қазақша емес толып жатыр. Филология ғылымында жазылып жатқан осындай «тың ізденулерде» батыстық тілтанымға еліктеушілік басымдық алуда. Бұдан ұлттық ғылымның «шұбарланбаса» дамымайтыны әрі байымайтыны анық.

Қазақтың ұлттық әдебиеті қандай деңгейде зерттеліп, зерделеніп жатыр, әдебиет тарихы, теориясы, сыны, мәтіні, библиографиясын қамтитын салаларда қандай мәселелер бар. Әдебиет ғылымының мақсаты қазақ әдебиетінің пайда болуы, қалыптасуы, даму жолдарын зерттеу. Ұлттық әдебиеттің халық руханиятына, сана-сезімі мен ұлттық танымына әсерін пайымдау. Әдебиеттің тарихи бағыттары мен жекелеген жанр түрлерінің қазақ әдебиетінде өсіп-өркендеу жолдарын анықтау, ғылыми тұжырымдар жасау күн тәртібінен түспейтін өзекті тақырыптар.

Қазақ әдебиеті тарихының негізгі мәселелерін жан-жақты шешіп зерттеуде ғалымдар тарихи нақтылыққа, йағни әдеби құбылыстарды тарихи даму үдерісінде, әрбір шығарманы, әрбір ақынды өзінің туған тарихи-қоғамдық ортасына сай зерделеуге тырысады. Әдебиет тарихын зерттеудегі ең үлкен кемшілік – түпнұсқа материалдарды жан-жақты зерттеп игерілмеуі. Ақиқатында, сол кезең жазуын анық танитын мамандардың тапшы болуы.

Ертеректе тіл мен әдебиеттің өзекті мәселелері қатар қарастырылатын еді, қазір бұл үрдіс жүрісінен жаңылғандай... Ғылыми дәреже алу үшін асығыс жазылған шала еңбектер саны қаншама?! «Әдебиет – ардың ісі» деген қағиданы ұмытқан «меңіреу» оқымыстылар мен қаламгерлерден қарапайым халық та шаршады. Айтар ойымызды мына өлең жолдарымен түйіндегенді жөн көрдік.

«...О, Түркі тілі!

- Шыққан төркінің қайда?!...*
- Шығар төрің қайда?!*
- Төркінің ата-бабалардан шығар...*
- Төрің келер бала-даналардан шығар...*
- Біз солардың арасын қоса алар көпірміз бе?*
- Жоқ, әлде жолда адасқан нөпірміз бе», -*

демекші, түркі тілінің бір тармағы қазақтың тілі мен әдебиетін түп қазығы бабалар тілімен ғылым тіліне айналдыру – бүгінгі ұрпақтың міндеті екенін еске салу. Осы жолда «жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші, елдігіміздің басты нышаны ұлттық тілімізге қызмет ету баршамыздың перзенттік парызымыз.

КУСПАКОВА А.,
*преподаватель русского языка
и литературы Уральского
аграрно-технического колледжа
Западно-Казахстанской области.*

УЧИТЕЛЬ НАЦИИ – АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынов тұлғасының қазақ халқының ұлттық рухын көтеруге елеулі үлес қосқан шынайы «ұлт ұстазы» ретіндегі мызғымас мәні қарастырылады.

Түйін сөздер: зиялы қауым, Алаш, рухани жаңғыру, қоғамдық сана.

Аннотация. В статье рассматривается непреходящее значение личности Ахмета Байтұрсынова, как подлинного «Учителя нации», внесшего значительный вклад в подъем национального духа казахского народа.

Ключевые слова: интеллигенция, Алаш, духовное возрождение, общественное сознание.

Annotation. The article examines the enduring importance of the personality of Akhmet Baitursynov as a true «Teacher of the Nation», who made a significant contribution to the rise of the national spirit of the Kazakh people.

Keywords: intelligentsia, Alash, spiritual revival, public consciousness.

Ахмет Байтұрсынов был настоящим учителем нации, он стремился пробудить казахский народ, вклад поэта для казахского народа безграничен. Он – акын, он – общественный деятель, он – первый казахский литературный теоретик-лингвист, ученый-просветитель. Он – один из лидеров идеи Алаш. Ради казахского народа он пятькратно попадал под арест и не уставал говорить: «Не спешите! За нами есть судьба...», позже его приговорили к расстрелу. Знать и ценить его жизненный путь, деятельность, идеи, я считаю, – наш общий долг.

Акын Ахмет Байтұрсынов родился 5 сентября 1872 года в селе Сарытубек Жангельдинского района Костанайской области. С детства Ахмет Байтұрсынов познал на себе несправедливость царской администрации: в 1885 году его отца, а также трех братьев сослали в Сибирь. Оставшись на попечении близких родственников, он начинает познавать первое образование у аульного муллы. Будучи любознательным и способным учеником, сдав необходимые экзамены, Ахмет Байтұрсынов поступает в русско-казахское училище в городе

Тургае. Успешно окончив училище, он продолжает свою учебу до 1895 года уже в Оренбурге – в учительской семинарии, которую основал Ыбырай Алтынсарин.

После окончания семинарии, Ахмет начинает свою педагогическую деятельность в Актюбинском уезде, и продолжает ее в Костанаяе. Учительская деятельность в Кустанайском уезде стала судьбоносной для Байтұрсынова. В то время он проживал у местного лесника, где познакомился с его дочерью – красавицей Александрой. Молодые люди полюбили друг друга и вскоре решили пожениться. После заключения брака девушка взяла имя Бадрисафа Мухаметсадыковна Байтұрсынова. Еще год после свадьбы молодожены жили в Кустанаяе. Затем семья переехала в Омск, а позже в Каркаралинск, где Байтұрсыновы жили до 1909 года. Свои дети у пары так и не родились, но они воспитали 3-х приемных.

Тяжелое положение своего народа, которое наблюдал Ахмет Байтұрсынов, вынудило его начать политическую деятельность. В 1905 год он являлся одним из инициаторов Каркаралинской петиции на имя императора Николая II, в которой казахи требовали прекратить колониальную политику, и предоставить национальную автономию. За свою критику царской администрации Ахмета Байтұрсынова арестовывали в 1907 и 1909 годах.

Оставив на некоторое время свою политическую деятельность, он приступает к самой важной миссии своей жизни – реформе казахского языка. Исторически, казахи использовали

арабскую письменность, и она не всегда подчеркивала глубину, богатство казахского языка. Байтурсынов – один из основателей казахского алфавита, наиболее точно передающего все звуки казахского языка. В 1912 году он издает пособие «Оқу құралы», ставшее букварем, а уже начиная с 1913 года по всей казахской степи, а также во всех школах использовали алфавит Байтурсынова. Новый алфавит и азбука имели значение первостепенной важности для культурного развития казахского народа.

С 1914 по 1916 года он издает сборник «Тіл құралы», который состоял из таких разделов как: «Морфология», «Фонетика», «Синтаксис».

Понимая важность донесения до народа своих призывов к образованию, и возвращаясь в политику, Ахмет Байтурсынов в 1913 году начинает издавать газету «Казах» в городе Оренбурге. Эта газета просуществовала до 1918 года.

В 1917 году, сразу после свершения революции Октября, Ахмет Байтурсынов, Алихан Бокееханов, Мыржакып Дулатов объявляют о создании общенациональной политической партии казахов – «Алаш». Деятели стали бороться за предоставление казахам автономии, за улучшение качества жизни народа. И в 1918 году на территории Казахстана была провозглашена Автономия Алаш, просуществовавшая до 1920 года. Но не найдя должной поддержки у своих союзников – Белого правительства, монархистов, правительство Алаш было вынуждено капитулировать перед Советским правительством, а сам Байтурсынов становится до 1929 года народным комиссаром просвещения. В 1929 году его арестовывают в связи с политической деятельностью правительства Алаш, а семья Байтурсынова была выслана в Сибирь.

В 1934 году по ходатайству жены Максима Горького – Екатерины Пешковой, работавшей тогда в Комитете Красного креста, Байтурсынова амнистируют. К 1937 году, когда сталинский террор стал массовым, Байтурсынова повторно арестовывают и 8 декабря 1937 года приговаривают к расстрелу как «врага народа». В период СССР произведения Байтурсынова не издавались и не опубликовывались, он был вычеркнут из истории Казахстана. Наконец, в 1988 году его реабилитируют и казахам было возвращено имя выдающегося деятеля. В современном Казахстане именем «Учителя нации» названы улицы в Нур-Султане, Актобе, а в Костанаве его именем назван университет. В Алматы существует Дом-музей.

Сколько великих дел для своего народа успел совершить педагог. Жизнь Ахмета Байтурсынова – это яркий пример борьбы. Борьбы за права своего народа, борьбы за достойное образование и науку для казахов, борьбы за лучшее будущее. Влияние поэта не ограничивалось лишь казахской степью. Уникальный алфавит, который он разработал, использовали, да и сейчас продолжают использовать казахи, живущие в Китае, Узбекистане, Афганистане, Иране.

Никто, наверное, не задумывался, что простой учитель Ахмет, который ставил перед собой большие цели, который так старательно исполнял свой долг, станет Учителем всей нации...

Литература:

1. Кекильбаев А. Учитель, перед именем твоим: Выступление на торжественном заседании, посвященном 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова [Текст] / А. Кекильбаев // Казахстанская правда.-1998.- 15 окт. (№ 193). - с.2 - 3.
2. Сыздықова, Р. Ахмет Байтурсынов. - Алматы: Ғылым,1990.
3. Алаш-Орда: Сборник документов Н. Мартыненко. - Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖАСАҒАН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ МЕТАФОРАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен қызметін, шығармашылық мұрасын зеттеген еңбектер топтастырылып көрсетіліп, терминологиялық шығармашылығына арналған еңбектерге шолу жасалады. Ғалымның *түбір, шылау, септеу, шырай, рай, сабақты етіс, салт етіс, көсемше, одағай, ымыралы/ымырасыз (дыбыстар)* лингвистикалық терминдерінің ғалым көрсеткен анықтамалары «Қазақ сөздігіндегі» берілген мағыналарымен салыстырыла отырып, олардың метафоралық тәсіл арқылы жасалғаны дәлелденеді.

Түйін сөздер. Тіл білімі, термин, метафора, таным, құрылым, мағына.

Аннотация. В статье представлены работы, посвященные жизни и деятельности, творческому наследию Ахмета Байтурсынова, а также дается обзор работ, посвященных его терминологическому творчеству. Указанные ученым определения лингвистических терминов корень, союз, склонение, степень сравнения, наклонение, переходный глагол, непереходный глагол, деепричастие, междометие, компромиссный/бескомпромиссный (звуки), сопоставленные с заданными значениями в «Казакском словаре», доказывают, что они созданы метафорическим способом.

Ключевые слова: языкознание, термин, метафора, познание, структура, значение.

Annotation. The article presents works devoted to the life and work, the creative heritage of Akhmet Baitursynov, and also provides an overview of works devoted to his terminological creativity. The definitions of the linguistic terms root, conjunction, declension, degree of comparison, mood, transitive verb, intransitive verb, adverbial participle, interjection, compromise/uncompromising (sounds), compared with the given values in the «Kazakh Dictionary», prove that they are created in a metaphorical way.

Keywords: linguistics, term, metaphor, cognition, structure, meaning.

«Ұлт көсемі» атанған, қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен қызметі, шығармашылық мұрасы сан алуан бағыттарда зерттеліп келеді: Солардың негізгілерін топтап көрсетсек:

Біріншіден, *өмір белестерін зерттеген еңбектер* (М.Дулатов, Т.Қордабаев, Қ.Мұқанов, Г.Дулатова, Қ.Сейдахмет, Ш.Елеуқенов, Р.Сыздық, Ф.Оразаев, М.Қойгелдиев, Р.Имаханбетова және т.б.).

Екіншіден, *тілші ғалым ретінде зерттеген еңбектер* (М.Әуезов, Т.Қордабаев, Б.Сағынова, М.Жүсіпұлы және т.б.). Бұл топтағы еңбектерді *грамматолог, орфограф* ғалым ретінде (Н.Машқанова, Қ.Асқаров, Қ.Толыбаев, С.Қамаева және т.б.); *фонетист* ғалым ретінде (Ә.Жүнісбек, М.Жүсіпов, З.Базарбаева және т.б.); *терминолог* ретінде (Ә.Қайдаров, Р.Сыздық, Ө.Айтбаев, Қ.Ибрайымов, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, С.Ақаев, Ш.Жалмаханов, Е.Әбдірәсілов, Ж.Молдажаров, Қ.Қадырқұлов, А.Қоңырова, Г.Ерназарова және т.б.) зерттеген жұмыстар деп жіктеуге болады.

Үшіншіден, *әдебиеттанушы ғалым ретінде зерттеген еңбектер* (С.Қирабаев, А.Ісмақова, А.Әбдісадықов (фольклорист), З.Ахметов, А.Ойсылбай, Н.Қаршығалин, Д.Ысқақов, Т.Шаңбаев және т.б.).

Төртіншіден, *саясаткер, қайраткер тұлға ретінде зерттеген еңбектер* (Р.Сыздық, Н.Машқанова, Т.Кәкішев, С.Созақбаев, А.Мұсаев, К.Нұрпейіс, С.Тұрғынбеков, Б.Сағынова, Ө.Қарашин, Р.Нұрғалиев, С.Өзбеков, Г.Тұрғараева және т.б.).

Бесіншіден, *әдіскер-тәлімгер ғалым ретінде зерттеген еңбектер* (А.Қыдыршаев, Ф.Оразбаева, Б.Иманбекова, Ө.Әбдиманов, М.Сәтімбекова, Ә.Табылды, Қ.Құнантаева, Р.Үсембаева, Б.Имамбекова және т.б.).

Алтыншыдан, *ағартушы-педагог ретінде зерттеген еңбектер* (Р.Сыздық, Ә.Сәрсенбайұлы, Б.Наурызбаев, Д.Хамзабекұлы және т.б.).

Жетіншіден, *аудармашылық қызметін зерттеген еңбектер* (С.Сейітов, С.Мақпырұлы, М.Көпбосынов және т.б.).

Сегізіншіден, *публицистикалық мұрасын зерттеген еңбектер* (Қ.Сақов, Т.Шаңбаев, М.Бекбосынов, Ғ.Тұрғараева, О.Мұқатова, Б.Момынова, Ғ.Ерназарова, Қ.Атабаев, Ж.Байтелесова, Қ.Айтжанов және т.б.).

Тоғызыншыдан, *мәдениеттанушы, өнер адамы (ақын, күйші, сазгер) ретінде зерттеген еңбектер* (Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Б.Наурызбаев, С.Қирабаев, Б.Сағынова және т.б.).

Оныншыдан, *философ ретінде зерттеген еңбектер* (Қ.Ашекеева және т.б.).

Ахмет Байтұрсынұлын терминолог ретінде зерттеген еңбектердің негізгілері ретінде академиктер Ә.Қайдаров, Р.Сыздық, Ө.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлы, профессорлар Б.Қалиұлы, Ш.Жалмаханов, С.Ақаев, С.Исақова, Е.Әбдірәсілов және т.б. зерттеулерін атауға болады. Ғалымның терминолог ретіндегі қызметін тіл білімінің жекелеген салаларының терминологиясын қалыптастырушы ретінде зерттеген еңбектер де баршылық. Мысалы, Ы.Маманов, Р.Өрекенова, А.Есенқұлов, Т.Жанұзақов, Т.Сайрамбаев және т.б. ғалымдар грамматикалық, Ә.Ахабаев лингвистикалық, Қ.Мұхамеди сөзжасамдық терминдерін және т.б. қарастырды.

Сонымен қатар басқа да ғылым салаларының терминологиясын қалыптастырушы ретінде, мысалы, профессор А.Ісмақова, ғылым кандидаттары Е.Тілешов, А.Ойсылбай әдебиет, А.Рақышев медицина, С.Исақова психология, С.Әлісжанов философия, А.Исанова заң саласына арналған терминдерін зерттеді.

Академик Р.Сыздық «Ахмет Байтұрсынұлы және терминология мәселелері» атты мақаласында ғалым қолданған сөздерді: а) орыс тілінің сөздерін қазақ тіліне бейімдеп қолданған (*рөлік (ролик), белесепет, мәшине, ышқап, сипыр, минөт, казит, дұжырнай, кәмитетші*); ә) жай сөздердің қазақша баламасын келтірген (*құлаққаттар (плакаттар дегені болуы керек), ат-есімдер (фамилия), сызық шама (таблица?), күнбақпа (календарь?), зат (предмет), ши аяқ (коньки)*); б) арбизм, парсизмдерге көп жуымаған (*наху, сарф (морфология, синтаксис), қағида, харіп, кітап деген 5-10 шығыс бірліктерін қоспағанда*) деп көрсетіп, оның мәнісін мынадай себептермен түсіндіреді: «а) *дума, кооперация, декрет, философ, социал-демократ(тық) партия, норма, канон, депутат, телеграмма, инспектор, станция, паспорт* сияқты көптеген тілдерге ортақ интернационалдық сөздерді аудармай-ақ қазақ тілінің сөздік қорына қосуға болатындығын жөн көрді; ә) *выборщик, земство, земская управа, волостной сход, переселенческое управление (неооселен управленийі)* сияқты сол кезеңдегі қоғам тіршілігінде жиі қолданылған орысша атаулардың да қазақша баламалары көпшілікке бірден түсінікті болмайтынын сезді; в) бұлайша орыс пен шет тіл сөздерін келтірген мақалалар мен өзге де жазбаларды жарыққа шығаруда оларды мұқият редакциялап, қазақша емес сөздердің баламасын не түсіндірмесін талап ететін күш те болмағаны белгілі.» [1, 8].

Академик Ә.Қайдаров пен Ө.Айтбаевтың мақаласында ғалымның мына қырлары талқыланған: 1) терең тілтанымдық сезімталдығы; 2) терминжасамдық тәжірибесінің кешегі және бүгінгі жеттілігі; 3) терминологиялық мұрасының қазақ және жалпы түркі тіл біліміндегі көш бастаушылық мәні; 4) терминжасамдық қызметінде лексикалық-морфологиялық және морфологиялық-синтаксистік тәсілдердің басым түрде қолданылуы; 5) терминжасам мұрасының сала-салаға жіктеліп зерттелуінің қажет екендігі; 6) жасаған терминдердің семантикалық және құрылымдық анализі [2].

Белгілі ахметтанушы М.Джусупов «Ахмет Байтұрсынұлы дүниеге келтірген терминдердің көпшілігі ұғымды атайтын сөздерден жасалған, яғни бірінші орында ұғым тұрған», – дей келе, оның себебін былайша түсіндіреді: «Біріншіден, терминдер оқу-ағарту (ғылыми-оқыту) мәселелеріне байланысты жасалған; Екіншіден, Ахмет Байтұрсынұлы терминді тіл, әдебиет,

тарих, этнография ... салаларына арнап жасады, сондықтан нақты заттардың атын атамады, себебі нақты заттың атында ұғымдық емес, номинациялық түсінік басым; Үшіншіден, қазақ менталитетінің, ойлау қабілетінің қалыптасу негізінде ұғымдық категория басым. Қазақ көбінесе заттық емес, жалпылама ұғымдық тізбегі негізінде дағдыланады (мал, жан, ақ (сүт, айран) ...) Төртіншіден, нақты заттық (номинациялық) бағытында термин жасаудың басым болмағандығының тағы бір себебі – ХХ ғасырдың бірінші ширегінде қазақ қоғамында техника мен басқа өндіріс салаларының даму процесінің жоғары деңгейде өркендемеуінде.» [3, 37].

Академик Ш.Құрманбайұлы ғалымның «шумақ», «тармақ», «бунақ», «буын» терминдеріне берген анықтамаларын келтіре келе, мынадай тұжырымдарға келеді: «біріншіден, өлеңнің құрылым-құрылысын (түр-тұрпатын – А.Б.) анықтаған, екіншіден, әрбір ұғымның өзіндік ерекшелігін, басты белгісін, іргелес өзге ұғымдардан айырмасын көрсететін анықтама берген; ... үшіншіден, әр ұғымның ғылыми атауын (*айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын*) жасаған; төртіншіден, терминдердің жүйелілік ерекшелігін ескере отырып, жалпы қолданыстағы бір үлгімен жасалған (модель) сөздерді термин ретінде пайдаланған; бесіншіден, ғылыми ұғымдардың арасындағы жүйелілік құрылымдық байланысты көрсеткен.» [4, 103]. Автор А.Байтұрсынұлы жасаған терминдердің өміршендігін мына жайттармен түйіндейді: «біріншіден, ұғымға атау беруге ұлттық таным тұрғысынан келген; екіншіден, сол кездегі Аханның зиялылар арасындағы зор беделі мен тіл саласындағы бірегей ірі оқымысты ретінде мойындануы да оның жасаған терминдерінің шығармашыл қауым тарапынан талқысыз қабылдануына себеп болды; үшіншіден, ол қазақ тіліндегі сөз тудырушы жұрнақтарды, байырғы лексикалық қорды, жалпы алғанда, сөз тудыру тәсілдерін өте ұтымды, шебер пайдалана білген.» [4, 314].

Осы орайда профессор Ш.Жалмахановтың А.Байтұрсынұлы жасаған 310 тілтанымдық терминнің 118-і қазіргі қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылатынын анықтағанын айта кетуіміз қажет [5, 6].

Зерттеуші Қ.Мұхамеди Ахмет Байтұрсынұлының өзі жасаған терминдерге мынадай сипаттама беретінін айтады: а) терминдерге анықтама береді; ә) олардың уәждемелік қызметін түсіндіреді; в) жұрнақтардың сөз мағынасын да, тұлғасын да өзгертетінін айтады [6, 117].

Жоғарыдағы келтірілген сілтемелерден ғалым жасаған терминдердің құрылымдық, статистикалық, стилистикалық, семантикалық тұрғыдан қарастырылғанын ескере отырып, біз бұл мақаламыздың нысаны ретінде Ахмет Байтұрсынұлы жасаған бірнеше лингвистикалық терминдердің метафоралық сипатын қарастыруды жөн санадық. Өйткені тіл білімінде когнитивтік құрылымдардың негізгі үлгісі ретінде метафора аталып [7], оған былайша анықтама беріледі: «... языковая компетенция включается в концептуальную модель мира через метафору» [8, 173].

Метафоралық модельдер ой-санада туындайтын категориялар, оның да құрылымы концептілер мен фреймдерден, демек, когнитивтік құрылымдардан тұрады, ал ол құрылымдар – жалпы сырт дүниеде болатын нысанның (заттың, құбылыстың, іс-әрекеттің) ойша көрінісі немесе сол нысан туралы білім мен тәжірибені өз бойына сақтап тұратын ақпарат көлемі. Мысалы, «*Заманың түлкі болса, тазы боп шал*» мақалындағы *түлкі* сөзінің ассоциациялық өріс қатарына *аң, айлакер, жыртқыш, қу, қызғылт түсті* сияқты ассоциаттарды жатқызуға болады. Мақал мағынасын түсіне оқыған адам ішкі түйсігінде метафоралық сипатқа ие әрекет көзіне елестегендей, оның санасында бейне-түзілім құрылады. Сонда қандай ассоциат сөздерді байқаймыз? *Түлкі* сөзінің лексикалық-семантикалық мағынасы – «*жыртқыштар отрядының иттер тұқымдасына жататын аң*». Белгілік семалары бойынша: бірінші сема – «*жыртқыш аң*», екінші сема – «*иттер тұқымдасына жатады*», үшінші сема – «*сырт пішіні – қызғылт терілі, ұзын құйрықты*», төртінші сема – «*ақылды, айлакер аң*», бесінші сема – «*терісі бағалы аң*» және т.б. Коннотаттық мағынасын толықтыруға сәйкес *түлкі – алдағыш, айлакер, қу, демек, ақылды, қулықтың белгісі* тәрізді ассоциаттар қатары ұлғая береді. [9, 339-344]. Демек, коммуниканттардың лексикалық бірліктің метафораланған мағынасын түсінуі тілдік аялық білімі болумен қатар оның «астарында жатқан» коннотациялық мағынаны білуіне, танымдық уәжді меңгеруіне байланысты болады. Осы ретте Ахмет Байтұрсынұлының лингвистикалық

терминдерінің метафоралық тәсіл арқылы жасалу ерекшелігіне талдау жасап көруді мақсат етіп отырмыз.

1. «Түбір сөз» дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз. Мәселен: *бас, тас, шаш, қол*. [10, 76].

«**Түбір**¹. зат. 1. ботаникалық. Ағаштың, өсімдіктің жерде қалған түбі. 2. анатомиялық. Тістің жақ ұясына кіріп тұрған бөлегі. 3. ауыс. Бір нәрсенің түп-тамыры, төркіні, арғы жағы. **Түбір**². зат. лингв. Ары қарай бөлшектеуге келмейтін, бірнеше сөзге ортақ лексикалық мағынаны білдіретін сөздің негізгі бөлшегі. **Түбір**³. зат. матем. Теңдеудегі санның орнына қойған кезде осы теңдеуді тепе-теңдікке айналдыратын сан.» [11, 1292].

Ғалым жасаған «түбір» терминінің негізі «түп» сөзі болғанымен, лингвистикалық термин ретінде ботаникалық, анатомиялық терминнен және ауыспалы мағынасынан метафораланған деп санаймыз.

Осы ретте Ахмет Байтұрсынұлы негізгі сөздерге түрлі сөз тудырушы жұрнақтар жалғану арқылы жасалған сөздерді *туынды сөздер* және *туғын сөздер* деп те атағанын, алайда соңғы термин қазіргі кезде қолданылмайтынын айта кеткен жөн.

2. «Шылау сөздер» терминіне Ахмет Байтұрсынұлы арнаулы анықтама бермеген. Ғалым қазақ тіліндегі сөздерді өз ішінен *атауыш сөздер*, *шылау сөздер* деп екі үлкен топқа бөледі. Ал шылау сөздерді өз ішінен *үстеу (үстеуіш)*, *демеу (демеуіш)*, *жалғау (жалғауыш)*, *одағай (еліктеуіш, лептеуіш)* деп төрт топқа жіктейді. [10, 94-96].

«**Шылау**¹. зат. 1. көнерген сөз. Шаужай. 2. ауыс. Ырық, ықпал. 3. ауыс. Біреудің ықпалындағы малшы-жалшы, жоқ-жітік. **Шылау**². зат. лингв. Сөйлем ішіндегі сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасын жалғастырып байланыстырып тұратын сөздер тобы. **Шылау**³. зат. өс. Су ішінде өсетін өсімдік; балдыр. **Шылау**⁴. зат. 1. Тамшы, шық, ылғал. 2. Белгі, тап, із. 3. Былшық. **Шылау**⁵. зат. жерг. кәс. Балық сыртындағы жылпылдаған шырын, шырыш. **Шылау**⁶. зат. **Шыла** етістігінің қимыл атауы. 1. Суға батырып алу, суға араластыру, сулау. 2. Қосып былғау, араластыру. [11, 1436]. «Қазақ сөздігінде» *шылау* сөзіне берілген анықтамаларды қарастыра келе, лингвистикалық термин ретіндегі қолданысы «дербестігінен, тәуелсіздігінен айрылу, екінші заттың үстемдігінде қалу, илеуінде өмір сүру» мағынаны білдіретін «шылау» сөзінің бірінші (1, 2, 3) мағынасынан метафораланған деп есептейміз. Өйткені шылау сөздер, үстеу, демеу, жалғау, одағайлар сияқты, атауыш сөздерге бағынышты болып, солардың жетегінде, яғни «шылауында» қолданылады.

3. Септеу. «Жалғау екі түрлі: 1) *жай жалғау (септеу)*; 2) *жақ жалғау (жақтау)*. Ғалым жалғауларды *жай жалғау*, *жақ жалғау* деп екіге бөліп, жай жалғауды қысқаша *септеу*, жақ жалғауды қысқаша *жақтау* деп атайды да, септеуді өз ішінен тағы *септеу жалғаулары*, *көптеу жалғаулары* деп екі топқа жіктейді. [10, 107].

«**Септеу**¹. Етістік. **Септе** етістігінің қимыл атауы. 1. Үзілген жіптің ұшын ширатып жалғау (Жүн не қылшықтан есілген жіп-шулардың үзілген жерлерін қайта ширатып жалғау; біріктіру). 2. ауыс. Байланыстыру, жалғастыру, ұластыру. **Септеу**². **Септе** етістігінің қимыл атауы. линг. Сөздерге септік жалғауларының қосымшаларын жалғап түрлендіру). [11, 1144].

Сөздер бір-бірімен грамматикалық қатынасқа түсіп, септелгенде жалғанған жалғаулары келесі сөздермен байланысуға сеп болғандықтан, «септеу» лингвистикалық терминінің пайда болуына «септеу» сөзінің «жүн не қылшықтан есілген жіп-шулардың үзілген жерлерін қайта ширатып жалғау; біріктіру» мағынасы негіз болғандығын, яғни одан метафораланғандығын көреміз.

4. Шырай. Ахмет Байтұрсынұлы «**шырай**» терминін қолдана отырып, оны үш түрге бөледі: «Сыр сынында үш шырай бар: 1) Жай шырай; 2) Талғаулы шырай; 3) Таңдаулы шырай». [10, 131].

«**Шырай**¹. зат. Адамның көркі, өңі, ажары. **Шырай**². зат. линг. Заттың сындық сапасының басқа бір заттан артық-кемдігін, реңк жағынан әртүрлі болатынын білдіретін сапалық сын есім формалары. [11, 1441]. «Шырай» сөзі өзінің тура мағынасында адамның көркіне, өңіне, ажарына қатысты қолданылғанымен, грамматикалық категория ретінде сынның дәрежесін, күйін,

мөлшерін, реңкін салыстыру қызметінде жұмсалады. Ғалым «шырай» терминін *сыр сынына*, яғни *сапалық сын есімдерге* ғана қатысты қолданады.

5. Рай. Ахмет Байтұрсынұлы «рай» терминін қолданып, оның он бес түрін атайды: «Етіс түрлі раймен сөйленеді. Ол райлардың көбінесе жұмсалатын түрлері мыналар: 1) тұйық рай; 2) билік рай; 3) ашық рай; 4) шартты рай; 5) ереуіл рай; 6) реніш рай; 7) қалау рай; 8) сенімді рай; 9) сенімсіз рай; 10) мұң рай; 11) көніс рай; 12) қайрау рай; 13) ызалы рай; 14) теріс рай; 15) болжал рай». [10, 158].

«**Рай**¹. зат. Адамның көңіл күйі, пішіні, шырайы. **Рай**². зат. линг. Іс-әрекеттің, қимылдың не бұйрық мағынасын, не қалау, тілек мағынасын, не шартын білдіретін етістік категориясы. **Рай**³. зат. Келісім, пікір [11, 1081]. Рай грамматикалық категориясы субъектінің модальдық қатынасын білдіретіні белгілі. Осы ретте «шырай» және «рай» сөздерінің лингвистикалық термин ретінде метафоралануын «шырай» сөзінің сыртқы әлпет, көріністі, ал «рай» сөзінің ішкі көңіл-күйді, ниетті білдіруімен байланыстыруға болады.

6. Сабақты етіс. «Сабақты етіс дейміз – еткен іске бір нәрсе сабақтаулы болса, мысалы: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым* дегенде: *жаздым, шаптым, салдым* – істер. *Хат жаздым* дегенде жазу ісіне хат сабақталып тұр. *Шөп шаптым* дегенде шабу ісіне шөп сабақталып тұр. *Қармақ салдым* дегенде салу ісіне қармақ сабақталып тұр. *Жаздым, шаптым, «салдым* деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі көрсететін сөздерді сабақты етіс дейміз.» [10, 154].

«**Сабақ**¹. зат. бот. грек *kaulos*. Өсімдіктің жерасты мүшесі мен жерүсті мүшелерін бір-бірімен жалғастыратын ортақ тірек мүшесі, бұтақ өсетін негізгі бөлігі. **Сабақ**². зат. 1. пед. Мектептегі оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі, пәннің өтуінің ұйымдастырылуы. 2. пед. Мектеп жүйесінде өтілетін пән және сол пәндерден оқушыларға берілетін тапсырма. 3. ауыс. Кітап, пән оқулығы. 4. сөйлеу. Мектеп. 5. ауыс. Үлгі, өнеге, мысал, тәжірибе. 6. ауыс. Айла, амал-тәсіл, шарғы. 7. ауыс. Сыр, түйін, пікір. **Сабақ**². зат. жерг. 1. Бауы қысқа сырға. 2. Үлкен салпыншағы көп ауыр сырға, ауыр болғандықтан, құлақты жыртып кетпеу үшін шашқа, сәукелеге жіппен, күміс сыммен бекітіп, байлайтын сырға. **Сабақ**³. зат. 1. Ине сабақтағанда адамның қолы созылып, тартқанда оралып, шатаспайтындай жіп көлемі. 2. Сырғаның құлаққа кигізетін жері, құлаққа салатын сымдай жіңішке имек басы. **Сабақ**⁴. зат. жерг. Ағашқа оралған киім тігетін жіп; доғалақ сабақ. **Сабақ**⁵. зат. жерг. Бау-бақша.» [11, 1094].

Ахмет Байтұрсынұлы қолданған «сабақты» термині «сабақ» сөзінің ботаникалық термин ретіндегі «өсімдіктің жерасты мүшесі мен жерүсті мүшелерін бір-бірімен жалғастыратын ортақ тірек мүшесі, бұтақ өсетін негізгі бөлігі» деген мағынасы, ғалымның өз сөзімен айтсақ, қандай да бір заттың қандай да бір іс-әрекетке «сабақталуынан», яғни «жалғасуынан» метафора жолымен ауысқан деуге болады.

7. Салт етіс. «Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған еш нәрсе болмаса, мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр*. Менің жүргеніме, сенің тұрғаныңа, оның отырғанына сабақталып тұрған еш нәрсе жоқ.» [10, 155].

«**Салт**¹. зат. 1. Халықтың кәсіп, сенім, тіршілігіне байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын дәстүрдің бір түрі. 2. Өмірде тұрақтанып қалыптасқан, жалпыға бірдей үйреншікті қылық, ырым, кәде. 3. Ырым. 4. Қалыпты жағдай, тәртіп, ұстаным. 5. ауыс. Жаман әдет, теріс қылық, келеңсіз мінез. 6. Діни наным-сенім. **Салт**². үст. Жеке, жалғыз; бір өзі. **Салт**². үст. Жүгі жоқ.» [11, 1106].

Ғалым жасаған «салт» термині «салт» сөзінің екінші «жеке, жалғыз; бір өзі» деген үстеулік мағынасынан метафораланған.

8. Көсемше. «Екі етістік қосарынан айтылғанда, алдында айтылатын қысқа түрін *көсемше* дейміз. Мысалы: *жаза бер, қарап тұр, жүріп келді* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады». [10, 176].

«**Көсемше**¹. зат. 1. Кішігірім ел билеуші, көсемсымақ. **Көсемше**². зат. линг. Тұлғалық, мағыналық жағынан тиянақсыз болғандықтан, өзінен кейін тиянақтаушы етістікті қажет етіп тұратын, кемінде екі сыңардан құралып жаңа мағына түзетін күрделі етістік жасауға негіз бо-

латын, өзіне тән синтаксистік қызметі мен морфологиялық тұлғалары бар дербес категория. **Көсемше**³. үст. Көсем сияқты, көсемге ұқсап». [11].

«**Көсем ат**. Тіркестіре жеккен аттың алдыңғысы, жол бастайтыны, түпкі аттың алдына жегілетін ат». [11].

Филология ғылымдарының кандидаты А.Фазылжанова «Ахмет Байтұрсынұлының пассионарлық тұлғасы» атты мақаласында Ахмет Байтұрсынұлының «термин ретінде алған сөздері мен сөз тіркестері, тіпті мәтіндерінде қолданған бейнелі орамдары мен тұтас синтаксистік құрылымдары қазақ халқы санасындағы дүниенің ұлттық когнитивтік бейнесіне негізделді», – дей келе, бұл пікіріне мынадай уәжбен дәйектейді: «Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының «көсемше» терминінің де лингвокогнитивтік негізі халықтың тұрмыстық мәдениетіне тән «көсем ат» деген реалиймен байланысты дүниенің ұлттық бейнесіне, оның тілдегі көрінісіне құрылады. ... «көсем ат» ұғымы «озыңқы жүретін жылқыны білдіретін атау. Бұл ұғым әртүрлі жағдайларда қолданылады. Топ аттылардың ішінде өзге аттардың озуына жол бермей, озық жүретін жүйрік, белді аттарды көсем ат деп атау кездеседі» ... Біртомдық үлкен түсіндірме «Қазақ сөздігінде» «көсем ат» «тіркестіре жеккен аттың алдыңғысы, жол бастайтыны, түпкі аттың алдына жегілетін ат» деп анықталды. Ал екі компоненті сабақтаса байланысқан тілдік құрылымдағы басыңқы компонент алдынан келетін бағыныңқы компоненттің ерекше формасын атау үшін оның басқа қасиеттерінен бұрын осы «алдында тұратын» қасиетін арбаға жегілген аттардың ішіндегі «алдында жүретін аттың» атауынан жасап, негізгі уәж ретінде алға шығаруы бұл терминнің де халық қабылдауына жеңіл тиюінің бірден-бір себебі болды.» [12]. Осы пікірді негізге ала отырып, «көсемше» лингвистикалық терминінің тууына «көсемше» сөзінің үшінші үстеулік мағынасы және «көсем ат» ұғымының танымдық сипаты негіз болған деп тұжырымдаймыз.

9. Одағай. «Одағайланып, оңаша айтылатын сөздерді **одағай** дейміз. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттау үшін айтылатын. Барша жекіру, ақыру, тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошығанда, таңданғанда, тамсанғанда, жан я тән күйзелгенде, қиналғанда, я рахаттанғанда айтылатын сөздер хәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады». [10, 200].

«**Одағай**¹. сын. 1. Ебедейсіз, қолапайсыз. 2. Дөрекі, тұрпайы. **Одағай**². зат. линг. Кісінің көңіл-күйін, сезімін білдіретін сөз табы. [11, 987].

«**Одағайлану**. Ет. 1. Жеке-даралану, бөлектену, оқшаулану.» [11, 987].

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған бұл терминге «жеке-даралану, бөлшектену, оқшаулану» мағынасындағы «одағайлану» етістігі негіз болған деп санаймыз. Өйткені одағайлар, негізінен, сөйлем мүшелерімен грамматикалық байланысқа түспей, айтылымда интонация, ал сөйлемде үтір арқылы ажыратылады.

10. Ымыралы дыбыстар. Ымырасыз дыбыстар. «Ымыралы дыбыстар: *з, ж. Ымырасыз дыбыстар: д, з, г.*» [10, 74].

«**Ымыра**. зат. Келісім, бітім. **Ымырасыз**. сын. Келісімге келмейтін, рақымсыз [11, 1452].

Ғалымның «ымыралы дыбыстар» деп отырғандары – жуан буынды сөздерде де, жіңішке буынды сөздерде де жуан дауыстылар мен жіңішке дауыстыларға үйлесіп жіңішкеріп не жуан айтуға көнетін, яғни дауысты дыбыстармен бір «ымыраға келетін» дыбыстар болса, «ымырасыз дыбыстар» керісінше мұндай қасиетке ие емес. Бұл терминдерді де нағыз қазақи танымға негізделіп жасалған деп санаймыз.

А.Байтұрсынұлы жасаған лингвистикалық терминнің қайсысын алсақ та, негізінен мынадай ұштағанмен бірлікте жасалғанын айтуға болады: «сөздің *генезисі* мен *семантикасы*, яғни пән сөздердің мәндік, мағыналық теориясы және оның асыл сөз жүйесіндегі *қызметі*». [13, 110]. Біздің ойымызша, аталған ұштаған ұлттық терминдердің танымдық сипатына негіз болады.

Профессор Ж.Манкеева: «Когнитология теориясы бойынша атау жасауда қабылдау, еске түсіріп, қайта қолдану адамның жалпы және әрбір сәттегі ойлау, сезіну күйімен, ахуалымен

байланыстылығын негіздейді. Осымен байланысты когнитология жеке адамның және жалпы ұлттық ойлау сипатын көрсетеді. Жеке адамның ойлау қабілеті, ой ісінің өнімділігі оның тілдік бірлігіне тәуелді болса, ұлттық ойлау ұлттық тіл негізінде жүзеге асып, соның мүмкіндігімен анықталады», – дей келе, А.Байтұрсынұлы қалыптастырған жүздеген терминдердің «қалың көпшілікке етене жақын болып кетуі мен табиғилығының фономенін, біздіңше, осы танымдық негізде қалыптасқан тілі арқылы түсіндіруге болады», – деп түйіндейді [14, 51-52]. Біздің пайымдауымызша, егер жаңа термин ұлттық таным негізінде жасалса және тіл тұтынушысының ой-санасында сол бастапқы түйін сөз туралы ақпарат болса, мұндай бірліктер терминологиялық жүйеден берік орын алары сөзсіз.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған, жалпы тіліміздегі төл терминдердің ішкі мазмұнын, олардың ұғымды білдірудегі құзыреттілігін және тілдік бірліктер мен ой-санадағы когнитивтік құрылым байланысын терең талдау қазақ терминология іліміндегі негізгі міндеттердің бірі деп санаймыз.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы және терминология мәселелері (4-10-бб.) // «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар / Жауапты редактор – М.Малбақов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 416 бет.
2. Қайдаров Ә.Т., Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихы, қазіргі жағдайы және міндеттері // Проблемы казахской терминологии. – Алматы, 1986. – 9-30-бб.
3. Джусупов М. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ терминжасамының жолын салушы негізгі қалаушы // «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар / Жауапты редактор – М. Малбақов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 35-40-беттер.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. - 928+16 жапсырма бет.
5. Жалмаханов Ш. Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. – Қарағанды, «Болашақ – баспа», 1997. – 6-б.
6. Мұхаммади Қ. Ахмет Байтұрсынұлы енгізген сөзжасам терминдері туралы // «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар / Жауапты редактор – М. Малбақов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 115-118-беттер.
7. Lakoff G., Jonson M. The metaphor system for morality // Conceptual structure discourse and language / ed. by Goldberg A. – Stanford. California. CSLIPublication, 1996. – P. 249-266.
8. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – С.173-204.
9. Абдуллина Н., Айдарбек Қ. Ассоциацияның қазіргі когнитивтік парадигма тұрғысынан сипаттамасы // «БҚМУ хабаршысы». №4. Орал, 2019. – 338-344-бб.
10. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. *Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері)*. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. III: –384 б.
11. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 бет
12. Фазылжанова А. Ахмет Байтұрсынұлының пассионарлық тұлғасы. «Егемен Қазақстан» газеті. –URL: <https://egemen.kz/article/306035-akhmet-baytursynulynynh-passionarlyq-tulghasy>
13. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Филол.ғ.к. .. дисс. – Алматы, 2010. – 126 б.
14. Манкеева Ж. Қазақ лексикасы терминденуінің психолінгвистикалық сипаты // «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар / Жауапты редактор – М. Малбақов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 49-53-беттер.

ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш.,
ҚР ҰҒА академигі,
филология ғылымының докторы, профессор

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ ТІЛІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі мен ғылымының тарихы, соның ішінде ғылым тілінің өткені сонау түркі халықтарына ортақ жазба ескерткіштермен байланыста қаралған. Автор қазақ білімпаздары шоғыры қалыптасып, ұлттық жазба тілінде жазылған алғашқы оқулық-ғылыми әдебиеттер қоры жасала бастаған Алаш кезеңінің «таңдамасы», сол оқымыстылар арасынан Ахмет Байтұрсынұлының есімін бөліп атап, оның ғылыми мұрасына жеке тоқталған. Нәтижесінде өткен ғасыр басындағы ұлттық ғылымның ірі өкілі әрі ғылымды ұйымдастырушы көшбасшы, қазақтың ғылыми стилінің дамып-қалыптасуына зор ықпал еткен тұлға - Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеу міндеті қойылды.

Түйін сөздер: ғылым тілі, ғылыми стиль, ғылыми мәтін, қазақ әдеби тілі, термин.

Аннотация. В статье рассматривается история казахского языка и науки, в том числе прошлое научного языка, в связи с письменными памятниками, общими для древних тюркских народов. Среди них автор выделяет имя Ахмета Байтурсынулы, «фаворита» Алашского периода, когда сформировалась группа казахских ученых и начали создаваться первые учебники, и научно-литературный фонд на национальном письменном языке. В результате была поставлена задача всестороннего изучения научного наследия Ахмета Байтурсынова-крупного представителя национальной науки начала прошлого века и лидера - организатора науки, человека, оказавшего большое влияние на развитие и становление научного стиля казахского языка.

Ключевые слова: научный язык, научный стиль, научный текст, казахский литературный язык, термин.

Annotation. The article discusses the history of the Kazakh language and science, including the past of the language of Science, in connection with written monuments common to the Turkic peoples. The author singles out the name of Akhmet Baitursynuly among the scholars of the Alash period, when a group of Kazakh scholars was formed and the first textbook-scientific literature fund written in the national written language began to be created, and he focused on his scientific heritage. As a result, the task was set to comprehensively study the scientific heritage of Akhmet Baitursynov, a major representative of National Science and leader of the organization of science at the beginning of the last century, a person who had a great influence on the development and formation of the Kazakh scientific style.

Key words: language of science, scientific style, scientific text, Kazakh literary language, term.

Ғылым тілінің, ғылыми стильдің пайда болуы мен дамуының бірнеше ғасырлық тарихы бар. Әр ұлт тілінің ғылыми стилі қалыптасуының өзіндік жолы, өзіне тән даму кезеңдері болды. Ғылыми стильдің қалыптасу тарихын зерттеушілер Пифагор, Платон, Лукреция, Галилейлердің тілінің ғылыми дәлдігінен гөрі көркемдігі басым болғанын айта келіп, ғылыми стильдің көркем тілден бөліне бастауы гректерде ғылыми терминология қалыптастыруға бет алған Александр (эллинизм) кезеңінен басталды деп санайды. Ал соның негізінде латын элементтерімен толықтырылған ортағасырлық Еуропаның ғылым тілі бір жағынан түрлі мемлекеттер ғалымдарының кәсіби қарым-қатынасын жеңілдеткенмен, екінші жағынан әр елдің өз ұлттық ғылым тілінің қалыптасуына кедергі де жасады. Сондықтан әр ұлт тілі латынмен күресе отырып, ғылыми ой-сананы жеткізетін өзіндік тілдік құралдарын, терминдер қорын қалыптастырып, өз тілдерінің ғылыми стильдерін жетілдірді. Әсіресе қайта өрлеу дәуірінде (XIV-XV ғ.) Еуропа елдерінің ғалымдары ғылыми баяндаудың қысқа да дәл, эмоционалды-

көркем элементтерінен ада болуына көп үлес қосты. Ресейде ғылым тілі мен ғылыми стиль тарихы XVIII ғасырдан басталып, М.В.Ломоносов пен оның шәкірттерінің, сол дәуірдің ірі ғалымдарының жазған ғылыми еңбектерінің негізінде XIX екінші жартысында толық қалыптасты деп саналады. Ал қазақ ғылым тілінің, ғылыми стильдің дамуы мен қалыптасуы қандай уақыт аралығын қамтиды?

Қазақ әдеби тілінің даму тарихы Қазақ әдеби тілінің даму тарихы сонау көне түркі дәуірлерінен бастау алатыны белгілі. Одан бергі барлық түркі халықтарына ортақ Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» (Диуани-лұғат-ит түрк), Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», сонымен бірге Алтынорда және Мәмлүк қыпшақтарының ғылымның түрлі салаларына байланысты еңбектері жазылды. Қазақ хандығы тұсында Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» (Шежіре-и түрк), Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-ат тауарихы» сияқты жазба ескерткіштер тағы бар. Қазақ тілінің тарихын, қазақ ғылымының тарихын, соның ішінде ғылым тілінің өткенін де осы еңбектермен байланыста қарау орынды. Ал бергі кезеңдерге келсек, XX бас кезіндегі Алаш кезеңін айрықша атауға болады. 1910-30 жылдар аралығында көптеген оқулық пен оқу құралдары, ғылыми еңбектер және ғылыми-көпшілік әдебиеттер жарық көрді. Бұл – қазақ білімпаздарының шоғыры қалыптасып, ұлттық жазба тілінде жазылған алғашқы оқулық-ғылыми әдебиеттер қоры жасала бастаған Алаш кезеңі. Бүгінгі қолданыстағы ғылым тілінің дамып, қалыптасуында осы кезеңнің алатын орны ерекше. Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы сияқты алаш оқымыстылары бастаған үркердей озық ойлы зиялылар қазіргі әдеби тілдің, оның стильдік тармақтарының, соның ішінде ғылым тілінің дамуына зор үлес қосты. «Сонда да солардың бар таңдамасы» демекші, сол шоғыр арасынан Ахмет Байтұрсынұлының есімін бөліп атап, оның ғылыми мұрасына жеке тоқталған жөн.

Қазақ әдеби тілін тарихын, оның стильдерінің дамып-қалыптасу кезеңдерін зерттеген тілші ғалымдар XIX ғасырда жарық көрген әдебиеттер тілі жөнінде пікір айтты. Мысалы, Б.Әбілқасымов: «Қазақ арасында қолжазба күйінде тараған, кейін кейбірі басылып та шыққан шежіре типті әдебиеттерді есептемегенде, Н.И.Ильминскидің 1861 жылы Қазанда бастырып шығарған «Самоучитель русской грамоты для киргизов» атты оқулық кітабының соңында берілген текстерді ғылыми-көпшілік әдебиет үлгілерінің тұңғыш нұсқасы деп санауға болады» [1] деген тұжырым жасайды.

Ал белгілі тілші ғалым Р.Сыздық осы кезеңге тән ғылыми-көпшілік стильге тән басты-басты деген 6 ерекшелігін атап көрсете келіп, былай деп жазады: «Жартылай ғылыми мазмұнды болғандықтан, мұнда алғашқы ғылыми-техникалық терминдер қолданыла бастайды. Сөз жоқ, қазіргідей әр ұғымға сай орныққан, әр ғылым саласына қарай сараланған терминдердің жүйесі әлі жоқ. Бұл кезең – қазақ тілінде терминдерді жасаудың (немесе қабылдаудың) принциптері мен жолдары айқындалмаған, тіпті ол жөнінде сөз болмаған дәуір. Дегенмен білім-ғылымға қатысты терминологияның алғашқы нышандары осы кезде, аталған стильде көріне бастады деуге болады» [2, 258].

Қазақ әдеби тілінің тарихы атты еңбегінде академик Р.Сыздық сол кезеңдегі еңбектер стилі мен атау сөздердің қолданысына қатысты «ғылым тілі», «термин» демей, «жартылай ғылыми-көпшілік әдебиет», «жартылай ғылыми мазмұнды», «жартылай ғылыми мазмұнды мақалалар», «терминологияның алғашқы нышандары» деген тіркестерді қолданады. Ғалымның бұл пікірінен байқайтынымыз, ол ғалым XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттерді, олардың мәтіндерінің әлі ғылыми-көпшілік стиль деңгейіне жетпеген деп санайды.

«XX ғасыр басындағы қазақтың ғылым тілінің жай-күйі қандай еді?» деген мәселеге келгенде бұл жөнінде алғаш сөз қозғаған М.Әуезовтің 1918 жылы «Абай» журналының № 7 санында жарияланған «Ғылым тілі (научный термин)» деп аталатын мақаласына соқпай өте алмаймыз. Бұл мақала – қазақтың ғылым тілінің тарихы, қалыптасу кезеңдері туралы сөз болғанда ескерусіз қалмауға тиісті құнды еңбектердің бірі. Осы мақаласында жиырма жастағы жас зерттеуші, болашақ академик Мұхтар Әуезов қазақтың ғылым тілі жөнінде былай жазады: «Ғылым тілі – бұл уақытқа шейін қазақ оқығанының бір қалыпқа қойып, бір негізге құра алмай

келе жатқан мәселесінің бірі. Қазақ мәдениеті жер жүзіне бой көрсетіп, дүние майданына шыға алмай тұрған уақытта, бұл мәселені бір жөнге салудың пайда, зияны жұрт көзіне байқалмайды. Бірақ бұл күндегі қылтанақтап келе жатқан мәдениет – қазақ жұртының бүгіндік қана керегі, ертең тағы тосыннан бір жол салып алуымыз оңай десек, сөз бір басқа: егер де бүгінгі жол, бүгінгі еңбек мәңгілік дейтін болсақ, ғылым тілі аса қарауды көтермейтін шетін мәселе» [3].

Ең алдымен ол ұлттық ғылым тілі жөнінде «бұл уақытқа шейін қазақ оқығанының бір қалыпқа қойып, бір негізге құра алмай келе жатқан мәселесі» деп жазды. Мақала авторы ғылым тілі жөнінде арнайы сөз қозғай отырып, сөзінің басында-ақ оның осы уақытқа дейін бір қалыпқа түспегенін айтады. Дәл сол кезеңнің куәсі, ғылымға енді аяқ басқан жас зерттеуші өзі бетпе-бет келіп отырған мәселеге көпшілік назарын аудартумен қатар ғылым тілінің жай-күйіне өзіндік бағасын да беріп отыр. Сондай-ақ осы мақаласында ол оқығандар ғылым тілін, терминологияны қалыптастыруда бір-бірімен қабыспайтын екі жолға бастап, жан-жаққа тартып отырғанын да атап айта келіп, бұл істе дұрыс бағытты таңдайтын кез келді деп санайды.

Одан әрі М.Әуезов былай деп жазады: «Қазіргі қазақ тіліндегі оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі – мұсылманша оқығандардың жолы. Ғылым тілін арабшаға, мұсылман негізіне тартады. Екіншісі – орысша оқығандар жолы, ғылым тілін орысшаға, Европа негізіне тартады. Бұл жік-тәртібі бастауыш мектептердің һәм курстардың оқуында айқын білініп отыр. Әркімнің өз білген негізіне тартатыны мәлім нәрсе. Мұсылманша оқыған мұғалім Европаның ғылым тілін білмейді, орысша оқыған учитель мұсылманшаны білмейді. Осыдан ошақтың үш бұтын үш жаққа тартып отырғандық-ғажаптанарлық нәрсе емес. Бірақ салыстырып, осы екі жолдың бірін алып, бәріміздің бетіміз бір жөнге сайып келуі мұқтаж. Бұл мұқтажды ұғу – бәрімізге парыз» [3].

Сол кезең оқығандарының ең жас әрі ең көрнекті өкілдерінің бірі М.Әуезов ғылым тілінің, терминологияның жайы туралы өзі көріп-біліп отырған жағдайды баяндап отыр. Мұны айтып отырған дәл сол уақытта қолына қалам алып шығармашылықпен белсенді түрде айналысқан зиялы қауымның белгілі мүшесі, сол кезеңнің куәсі. Ол өзі өмір сүріп, еңбектерін жазып, шығармашылық үдерісінде тікелей пайдаланып отырған тілдің ахуалы жөнінде дәл сол уақыт мінберінен сөйлеп тұрғандықтан пікірі өте маңызды.

Әр кезеңде жазылған осы пікірлерді негізге алар болсақ, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі ғылым тілінің жай-күйі туралы ой түйіп, тоқтам жасауға болады.

Ғылыми мәтін түзу үшін белгілі бір ғылым саласы бойынша маманданған, жүйелі түрде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізетін, қойылған мәселені, зерттеліп отырған тақырыпты ғылыми теориялар мен тәжірибеге сүйене отырып талдап-таразылау арқылы тұжырым жасап, қорытынды шығара алатын ғалым, ғылыми қауым өсіп шығуы, қалыптасуы шарт. ХХ ғасыр басында өсіп жетілген білімпаздардың, қазақ тілінде ғылыми еңбек жазып, зерттеу-тәжірибе нәтижелерін сараптан өткізу жолымен қисынды, ғылыми негізделген ой қорыта алатын ғалымдар қауымының, шығармашыл зиялылардың ең ірі өкілі, ұлттық интеллигенцияның көш басында тұрған көрнекті тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы. Сол себепті оның қаламынан туған еңбектерін [4] ұлттық ғылым тілінің, ғылыми және ғылыми-танымдық мәтіннің алғашқы үлгілері қатарында қарастыруға толық негіз бар.

Ғылым тілінің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктері лингвистика мамандары тарапынан едәуір зерттеліп, ғылыми мәтіннің өзіндік сипаты айқындалған. Сол тұрғыдан қарағанда А.Байтұрсынұлы еңбектері мәтіндерінен ғылыми мәтінге тән көптеген мысал келтіруге болады. Біз солардың кейбіреуіне ғана тоқталып өтеміз. Мәселен, Ғылыми стильдің морфологиялық ерекшелігі: ғылыми мәтінде бірінші және екінші жақтағы етістіктің жекеше түрі өте сирек кездеседі. Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Ал етістіктің 1-жақ көпше түрі ғалым мәтіндерінде ұшырасып отырады. Мысалы: «Шығарманың түрлері толып жатыр, оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда, арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» [4, 1-т. 156-б.]; «Оларды атағанда алдыңғы сөздерін айтып, атаймыз: «Өзгеге көңілім тоярсың», «келдің талай жерге енді» деген өлеңі дейміз» [4, 1-т. 156-б.]; «Мәселен, бір адамды сөз қылуға

алсақ я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз. Я тұлға, тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз я болмаса ол адамның істеген істерінің, сөзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз» [4, 1-т. 161-б.]; «Әсерлеу деп сөздің әсерін сөздің әсерін күшейтіп сөйлеуді айтамыз» [4, 1-т. 185-б.]`

Осы келтірілген мысалдардың бәрінде де ғалым: *дейміз, айтамыз, сөйлейміз* деп үшінші жақтан баяндайды. Бұл дәстүр жалғасын тапты. Қазіргі ғылыми мәтіндерде де ғалымдар осылай баяндайды.

Қазіргі ғылыми стильге лексикалық стильдік бейтараптық пен сөздерді тек тура мағынасында қолдану тән болса, А.Байтұрсынұлы еңбектеріне де бұл сипат тән.

А.Байтұрсынұлы мәтіндерінде: *сондай-ақ, сүйітіп, мәселен, алып қарасақ* (3, 1-т. 147-б.), *мәселеге келер болсақ, қорытып айтсақ, айтуына қарағанда* сияқты ғылыми мәтіндегі тақырыпқа кірісерде, талданатын келесі мәселеге көшерде, ой түйіндерде қолданылатын ғылым тіліне тән сабақтастырушы, байланыстырушы кіріспе құрылымдар, қыстырма тіркестер (орысшасы: *водные, вставные конструкции*) түріндегі дайын үлгілер кездесіп отырады. Бұлар қазіргі лингвистикада ғылыми стильдің тілдік құралдарының (орысшасы: *языковые средства*) қатарына жатқызылады. Яғни, қазіргі қолданыстағы ғылым тілінің элементтерін, тілдік құрылымдарын А.Байтұрсынұлы ХХ ғасыр басында жазған өз еңбектерінде қолданып отыр. Оны мына мысалдардан анық көруге болады: «Тәржіма халін, жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда, Абай спенсер, Льюс, Дрепер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған» [4, 1-т. 147-б.]; «Дарынды сөз қай жағынан сыналмақ деген мәселеге келсек, оның жөнін дарынды сөздің шығатын жолын көрсетіп, айтып тұр» [4, 1-т. 256-б.].

Ғылыми мәтін құрылымына қарай мәселенің мән-маңызын, өзектілігін атап көрсететін кіріспе бөлімнен, талдаулар, сараптаулар жасалатын негізгі бөлімнен және сол талдаулар негізінде жасалатын қорытындыдан тұрады. А.Байтұрсынұлының еңбектерінде осы бөлімдер түгел қамтылған біртұтас ғылыми, негізінен ғылыми-оқулық мәтіндер бар. Әсіресе, ғалымның «Әдебиет танытқыш» еңбегі айқын дәлел бола алады. Мысалы: «Өнер түрлі болады... Өнердің алды сөз өнері деп аталады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің қызметін шама қадырынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [4, 1-т., 151-б.].

Ғылыми мәтіннің негізгі бөліміне талдау, сараптау, жүйелі сипаттау басым болады. Тіл тазалығы дегеніміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу... Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы мүмкін. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады [4, 1-т. 165-б.].

Ал ғылыми мәтін қорытындысына тән сипаттарды мына мысалдардан көруге болады: Манағының бәрін қорытып айтсақ. Асылында, көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады.

Тысқы сындар: 1) тілінің, лұғатының сыны яғни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнекілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны.

Сүгіретінің сыны: яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп суреттеуінің сыны.

Ішкі сындар: 1) алынған мінез айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс бүгіп шығу, шықпауының сыны; 2) өмір жүзінде айтылған нәрсесінің болатындығының сынын дұрыс көрсеткен, көрсетпегенінің адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны [4, 1-т. 257-б.].

Ғылыми әдебиеттерде жалпы ғылыми және тар салалық атаулар жиі қолданылатындығы белгілі. Ал алаш оқымыстысының еңбектерінде *одағай, шылау, бастауыш, баяндауыш,*

толықтауыш, анықтауыш, есімше сияқты өзі жасап қолданысқа енгізген жүздеген терминдер кездеседі. Ұлттық ғылым тілінің қалыптасуы туралы айтқанда Ахмет Байтұрсынұлының жасаған терминдері мен ол негізін қалаған тіл, әдебиет терминологиясы туралы жеке сөз өткен орынды. Терминология – ғылым тілінің өзегі. Ғалым – осы ғылым тілінің өзегі саналатын ғылыми терминдер қорын жасаудың хас шебері, тіл, әдебиет, әдістеме сияқты бірнеше арнаулы салалар терминжүйесін қалыптастырушы.

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынұлының оқу құралдары – қазақтың ұлттық ғылым тілінің, ғылыми стилінің негізгі тармағының бірі – ғылыми-оқулық шағын стилінің негізін қалаған еңбектер. Ғылым тілі – ұлттық әдеби тілдің аса маңызды тармағы. Оның қалыптасуы мен дамуы сол тілді тұтынатын қауымның ғылыми ақпаратты алуына, ғылымды игеруіне, ғылыми санасының өсуіне тікелей ықпал етеді. Ғылыми мәтінде қарастырылып отырған мәселе рет-ретімен жүйелі түрде талданып келіп, сол талдауларға негізделген түйін-тұжырымдар негізінде қорытынды жасалады. Ғылыми мәтінге қисындылық, реттілік және айқындық тән. Ахмет Байтұрсынұлы оқулықтары мен мақалаларының мәтіндері осы сипатқа ие. Ғалым «Әліппеден» бастап, «Тіл – құрал», «Әдебиет танытқыш» сияқты ұлт тіліндегі алғашқы оқулықтар жазу арқылы ғылыми-танымдық, оқу-ғылыми мәтіндер түзді. Оның осы мұрасы ХХ ғасыр басындағы ұлттық ғылым тілінің, ғылыми стильдің дамып, қалыптасуына негіз қалаған аса құнды еңбектер қатарына кіреді.

Ахмет Байтұрсынұлы – өткен ғасыр басындағы ұлттық ғылымның ірі өкілі әрі ғылымды ұйымдастырушы көшбасшы ретінде де қазақтың ғылыми стилінің дамып-қалыптасуына зор ықпал еткен тұлға. Сондықтан ғалымның ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеумен қатар оның ұстаз, профессор, академиялық орталықтың (Ақцентр) басшысы, ағарту комиссары (білім министрі) ретіндегі қажырлы еңбегі, аса көрнекті ғылым қайраткері, білім-ғылым жүйесінің білікті ұйымдастырушы ретінде де арнайы сөз еткен орынды.

Әдебиеттер:

1. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.
2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы, 3-т. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 258 б.
3. Әуезов М. Ғылым тілі (научный термин). «Абай» журналы. 1918. № 7.
4. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013.

МАМЫРБЕК Г.,

*Ахметтану бөлімінің жетекші
ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.*

«ТІЛ-ҚҰРАЛ» БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» атты еңбегінің 1914, 1924, 1927 жылғы басылымдары өзара салыстырылып, талданды. Ондағы айырмашылықтар көрсетілді. Бұл басылымдарда қазақ тілінің дыбыстары мен әріптері үйретіліп, сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі сөз тұлғалары туралы мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: жазу, реформа, фонетика, әріп, таңба, дыбыс, буын, сөйлеу, сөйлем.

Аннотация. В статье сравнивались и анализировались учебники Ахмета Байтурсынулы «Тіл – құрал» опубликованные в 1914, 1924, 1927 годах. Были проанализированы различия в учебниках. В этих изданиях преподаются звуки и буквы казахского языка, приводятся сведения

о различении речи и предложения, различении слов и слогов, различении звуков в слогах и слогах, словосочетаниях в казахском языке.

Ключевые слова: письмо, реформа, фонетика, буква, символ, звук, слог, речь, предложение.

Abstract. The article compared and analyzed the textbooks of Akhmet Baitursynuly «Til – kural» published in 1914, 1924, 1927. Differences in textbooks were analyzed. These publications teach the sounds and letters of the Kazakh language, provide information on the distinction between speech and sentences, the distinction of words and syllables, the distinction of sounds in syllables and syllables, phrases in the Kazakh language.

Keywords: letter, reform, phonetics, letter, symbol, sound, syllable, speech, sentence.

Қазақ жазуын алғаш реформалаған ұлы тұлға, қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашуына көп күш жұмсаған ағартушы әрі ең алғашқы «Әліппе» оқулығының авторы Ахмет Байтұрсынұлы күллі қазақ қоғамын сауаттандыру ісінде теңдессіз еңбек етті. Ұстаздық жолын 1895 жылы бастаған ғалымның «Тіл – құрал» еңбегі 1914-1928 жылдар аралығында әрқайсысы бірнеше реттен басылып шықты. А.Байтұрсынұлының бұл еңбегі қазақ тілінің фонетикасын, морфологиясын және синтаксистік құрылымын ана тілінде талдап үйретуге арналған. «Тіл – құралдың» фонетикаға арналған бірінші бөлімі 1914 жылы жарық көріп, 1927 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. Бүгінгі мақалада осы фонетикаға арналған бірінші бөлімнің 1914, 1924, 1927 жылдары шыққан үш басылымын салыстырмалы түрде талдап, ондағы айырмашылықтарға тоқталмақпыз. Бірінші жылы оқытылатын бұл «Тіл – құралдың» үш басылымында қазақ тіліндегі дыбыстар мен оларға арналған әріптер, сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі сөз тұлғалары туралы үйретіледі.

«Тіл-құралдың» фонетикаға арналған ең алғашқы басылымы 1914 жылы Орынборда басылып шықты. Кітап мұқабасында «Қазақ тілінің сарфы» 1-ші жылдық деп көрсетілген. Бұл кітапта қазақ тілінің 24 дыбысына 22 таңба арналған: 1 (а), б (б), п (п), т (т), ж (ж), ш (ш), д (д), р (р), з (з), с (с), ғ (ғ), қ (қ), к (к), г (г), ң (ң), л (л), м (м), н (н), о (о), ұ (ұ), ы (ы), е (е).

Дыбыстар дауысты, дауыссыз және жарты дауысты деп үшке бөлінген:

1. Дауысты дыбыстар бесеу: 1 (а), о (о), ұ (ұ), ы (ы), е (е).

2. Дауыссыз дыбыстар он жеті: б (б), п (п), т (т), ж (ж), ш (ш), д (д), р (р), з (з), с (с), ғ (ғ), қ (қ), к (к), г (г), ң (ң), л (л), м (м), н (н).

3. Жарты дауысты дыбыстар екеу: у, й. Бұл жарты дауыстылар орта дыбыс деп те аталған. Бұл екі орта дыбыс, яғни у мен й-ге жеке әріп арнамаған. Кітаптағы ережеде у-дың орнына бүтін дауысты ұ, й-дің орнына бүтін дауысты ы әріптері жүреді деп көрсетілген. Яғни бұл басылымда 24 дыбысқа 22 таңба беріп, у мен й-ге жеке таңба арнамаса да, оларды жарты дауыстылар ретінде бөліп көрсеткен.

Бұл басылымның басты ерекшеліктері мыналар:

- соңғы буынның еріндікпен берілуі сирек: *бүгүн*.

- ережеге сәйкес ы, і қысаңдарының таңба арқылы берілмеуі: *тл, бздң, мң, алб, жлдқ*, т.б.

- жіктік жалғаудың екінші жағының -сн (-сын, -сін) формасында берілуі: *орарсн* т.б.

- ортақ түркі жазу дәстүрі бойынша қатаңдардың ұяңдармен таңбалануы: *атда, деб, үйренб* т.б.

- араб, парсы сөздерінің түпнұсқаға жақын таңбалануы: *хата, мактаб, даража* т.б.

- у дыбысының алдына ұ (ү) немесе ы (і) дауыстысын қосарлап беру және ұ (ү), ы (і) дауыстысын қосарламай у-дың өзін дара беру: *тұғызб, ашұу, жазұу* т.б.

Бұл кітаптың 1924 жылы Орынборда шыққан бесінші басылымында біршама өзгерістер бар. Кітап мұқабасында «Дыбыс заңы һәм түрлері» 1-ші тіл танытқыш кітап деп көрсетілген. Бұл еңбекте қазақ тіліндегі 24 дыбысқа 24 таңба арналған: 1 (а), б (б), п (п), т (т), ж (ж), ш (ш), д (д), р (р), з (з), с (с), ғ (ғ), қ (қ), к (к), г (г), ң (ң), л (л), м (м), н (н), о (о), ұ (ұ), ы (ы), е (е), ы (ы), й (й). Одан бөлек басқа тілдерден енген сөздер үшін қосымша 4 таңба алынған: х (х), ش (ш), ف (ф), ه (h). Барлық әріптер саны – 28. Екі көмекші белгі сүйеу таяқ (l) пен дәйекші (') бар. Сонда барлығы – 30.

Дыбыстар дауысты, дауыссыз және жарты дауысты деп үшке бөлінген:

1. Даусты дыбыстар бесеу: ^۱ (а), و (о), ؤ (ұ), ى (ы), ە (е).

2. Дауссыз дыбыстар жиырма бір: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ш), خ (х), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ف (ф), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (ң), ل (л), م (м), ن (н), ه (һ).

3. Жарты дауысты дыбыстар екеу: ؤ (у), ي (й). Бұл жарты дауыстылар шолақ дыбыс деп те аталған. Бұл басылымның басты ерекшеліктері мыналар:

- соңғы буынның кей жерлерде еріндікпен берілуі: *жұмсайтұн, жалғасатұн, қалатұн, алмайтұн, оқылатұн, өзгерілетұн, келетұн, естілетұн, бүгүн*, т.б.

- ережеге сәйкес ы, і қысаңдарының таңба арқылы берілмеуі: *'тл, қисынн, екниші, ауз, түрнде, тұтнған, жығалсаң, байлқ, жігт, млтқ* т.б.

- жіктік жалғаудың екінші жағының -сн (-сын, -сін) формасында берілуі: *өшірерсн, жүресн, қаласн, жрларсн, орарсн* т.б.

- ортақ түркі жазу дәстүрі бойынша қатандардың ұяндармен таңбалануы: *болб, үйретб, болғандқдан, құлақдң, халқдң, табытртб, жібекді* т.б.

- араб, парсы сөздерінің түпнұсқаға жақын таңбалануы: *харф, фәлен, цифр* т.б.

- у дыбысының алдына ұ (ү) немесе ы (і) дауыстысын қосарлап беру және ұ (ү), ы (і) дауыстысын қосарламай у-дың өзін дара беру мәселесі А.Байтұрсынұлы ұсынған ереже негізінде берілген: *бұун, тұурасндағы, тұуғызб, тұуралы, бұурл, тұуған, құуса, ұшыратұуға, тұулаб, естілуунише, 'ууһ; оқыту, үйрету, жұтуға, қару, дағдыландыру* т.б. Яғни ереже бойынша у-дың алдында ұ (ү) тұр ма, ы (і) тұр ма буынды ашып ажырату керек. Егер ы (і) тұрса, ол бітеу буында таңбаланбайды.

- й дыбысының алдына ы немесе і дауыстысын қосарлап беру немесе й-дің өзін дара беру мәселесі де А.Байтұрсынұлы ұсынған ереже негізінде берілген. Бұнда да ы/і қысаңдары бітеу буында кездессе таңбаланбайды, ашық буында кездессе таңбаланады: *би, ти, ми, жина, сыйа, сыйр, сыйақты* т.б.

Ал 1927 жылы Семейден басылып шыққан әрі қазақ-қырғыз білімділерінің бірінші тобының қаулысы бойынша өзгертілген жетінші басылымында 1914, 1924 жылғыға қарағанда айтарлықтай өзгешеліктер кездеседі. Кітап мұқабасында «Дыбыс жүйесі мен түрлері» 1-ші тіл танытқыш кітап деп көрсетілген. Бұл нұсқа Бұл еңбекте қазақ тіліндегі 24 дыбысқа 24 таңба арналған: ^۱ (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), ع (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (ң), ل (л), م (м), ن (н), و (о), ؤ (ұ), ؤ (у), ە (е), ى (ы), ي (й). Бұлардан басқа бір көмекші белгі дәйекші бар. Басқа тілдерден енген сөздер үшін қосымша таңбалар алынбаған.

Дыбыстар дауысты және дауыссыз деп екіге бөлінген:

1. Даусты дыбыстар бесеу: ^۱ (а), و (о), ؤ (ұ), ى (ы), ە (е).

2. Дауссыз дыбыстар он тоғыз: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), ع (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (ң), ل (л), م (м), ن (н) ؤ (у), ي (й).

Бұл басылымда у мен й дыбыстарын дауыссыздар қатарына жатқызған. Сөз басындағы дауыстылардың алдында келетін сүйеу таяқты біржолата алып тастаған.

Бұл басылымның басты ерекшеліктері мыналар:

- соңғы буынның кей жерлерде еріндікпен берілуі: *жалғасатұн, байандайтұн, алмайтұн, айтылатұн, шығатұн, жалғанатұн, болатұн, атайтұн, үйренетұн, кійетұн, келетұн, естілетұн, көрінетұн, бүгүн* т.б.

- барлық қысаңдар таңба арқылы берілген: *'тіл, қыйсынын, екінші, ауыз, байлық, жігіт, мылтық* т.б. 1914 және 1924 жылғы басылымдарда ы, і қысаңдары таңбаланбаған болатын.

- жіктік жалғаудың екінші жағының -сн (-сын, -сін) формасында берілуі: *аларсын, орарсын, жырларсын, боласын* т.б. Бұл ерекшелік 1914 және 1924 жылғы басылымдарда сақталған.

- ортақ түркі жазу дәстүрі бойынша қатандардың ұяндармен таңбалануы тек сөз аяғында ғана кездеседі: *қыйындасыб, тұтыныб, жалғасыб, жазыб, үйретіб, білдіріб, көрсетіб* т.б. 1914, 1924 жылғы басылымдардағыдай сөздің ортасында да ұяңмен беру ұшыраспайды.

- араб, парсы сөздері түпнұсқа принциппен емес, игерілген нұсқада берілген: *қарыб, пәлен, қалық* т.б.

- у дыбысының алдына ұ (ү) немесе ы (і) дауыстысын, й дыбысының алдына ы (і) дауыстысын қосарлап беру/бермеу мәселесі алдыңғы басылымдарда А.Байтұрсынұлы ұсынған ереже негізінде берілген болатын. Ал бұл басылымда ы (і) бітеу буында келсе таңбаланбасын деген ереже жойылғандықтан барлық буындарда у мен й қосар таңбамен берілген: *бууын, тұуады, тұуралы, оқытыу, айыртыу, үйретіу, дағдыландырыу; бій, тій, мый, сыйыр* т.б.

Үш кітаптағы мәтіндердің жазылымын салыстырмалы түрде көрсетсек, былай болып шығады:

Тіл – құрал. 1914 ж.	Тіл – құрал. 1924 ж.	Тіл – құрал. 1927 ж.
<p>‘Тл адамнң адамдқ белгісінң зоры, жұмсайтн қарұуынң брі. Осы дүниадағы адамдар тлінен айрылб, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазұудан айрылыб, жаза алмайтн күйге ұшыраса, ондағы күйі де тлінен айрлғаннан жеңл болмас еді. Бздң заманымз жазуу заманы: жазуумен сөйлесуу аузбен сөйлесууден артқ држаға жеткен заман. Алсдан аузбен сөйлесууге болмайды: жазуумен дүнианң бр шетндегі адам екнші шетндегі адаммен сөйлеседі. Сондқдан сөйлей блуу қандай керек болса, жаза білүүдң керекдігі онан да артқ. Сөйлегенде сөздң жүйесн, қисынн келтірб сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздң кестесн келтірб жазуу сондай керек. Сөздң жүйесн қисынн келтірб жаза блүүге: қай сөз қандай орнда қалай өзгерілб, қалайша брінебірі қиындасб, жалғасатн дағдысн блуу керек. Халқ өмірі бр жлдаб, он жлдаб, хатта жүз жлдаб да емес, мң жлдаб саналады. Сондай ұзақ өмірінң ішінде һәр хлқдң дағдылы тұтынб келе жатқан сөздері, ол сөздерінң брінебірі жалғасб тізілетн дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады.</p>	<p>‘Тл адамнң адамдқ белгісінң зоры, жұмсайтүн қаруынң ‘бірі. Осы дүниадағы адамдар тілінен айрылб, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылб, жаза алмайтүн күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрлғаннан жеңл болмас еді. ‘Бзн заманымз жазу заманы: жазу мен сөйлесу ауз бен сөйлесуден артқ ‘дәрәжаға жеткен заман. Алсдан ауз бен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүнианң ‘бр шетндегі адам екнші шетндегі адам мен сөйлеседі. Сондқдан сөйлей ‘білу қандай керек болса, жаза ‘білудң керекдігі онан да артқ. Сөйлегенде ‘сөздң жүйесн, қисынн келтірб сөйлеу қандай керек болса, жазғандада сөздң кестесн келтірб жазу сондай керек. ‘Сөздң жүйесн, қисынн келтрб жаза білуге; қай ‘сөз, қандай орнда, қалай өзгерілб, қалайша біріне ‘бірі қиндасб жалғасатүн дағдысн ‘білу керек. Халқ ‘өмірі ‘бр жлдаб, он жлдаб, хатта ‘жүз жлдаб-да емес, мң жлдаб саналады. Сондай ұзақ ‘өмірінң ішінде ‘әр халқдң тұтынб келе жатқан сөздері, ол сөздерінң біріне ‘бірі жалғасб тізілетүн дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады.</p>	<p>‘Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтүн қаруының ‘бірі. Осы дүнийедегі адамдар тілінен айрылыб, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазыудан айрылыб, жаза алмайтүн күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. ‘Біздің заманымыз – жазыу заманы: жазыу мен сөйлесіу ауыз бен сөйлесіуден артық ‘дәрәжаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесіуге болмайды жазыумен дүнийенің ‘бір шетіндегі адам мен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей ‘білу қандай керек болса, жаза ‘біліудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде ‘сөздің жүйесін, қиысынын келтіріб сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да ‘сөздің кестесін келтіріб жазыу сондай керек. ‘Сөздің жүйесін, қиысынын келтіріб жаза біліуге ‘сөз қандай орында қалай өзгеріліб, қалайша біріне ‘бірі қиындасыб жалғасатүн жүйесін ‘біліу керек. Қалық ‘өмірі ‘бір жылдаб, он жылдаб, қатта ‘жүз жылдаб да емес, мың жылдаб саналады. Сондай ұзақ ‘өмірінің ішінде ‘әр қалықтың тұтыныб келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне ‘бірі жалғасыб тізілетүн дағдылы жолы, жүйесі, қиысыны болады.</p>

«Тіл – құралдағы» ерекшелікті жинақтай отырып, қазіргі емледен басты айырмашылықтар ретінде мыналарды атап көрсетуге болады:

1) үш басылымда да ортақ түркі жазу нормасына сәйкес қатаңдардың ұяңмен берілуі және соңғы буынға еріндіктің таңбалануы: *оқытыб, талдаңда, сондықдан, өзгертбейді, анықтаб, түбкі, бастақы, басба, шүбірек, жұмсайтұн, қалатұн, өзгерілетұн, киетұн, естілетұн, бұуын, тұура, құуса, құруу, бүгүн, бүгүнгі* т.б.

2) бастапқы басылымдарда қосымшалардың ортақ түркі жазу нормасына сәйкес ұяңмен жалғануы: *затдар, дыбысдар, қазақдың, жұртдың, сарфлар* т.б.

3) үш басылымда да жіктік жалғаудың екінші жағының -сн (-сын, -сін) формасында берілуі: *қаласн, боласын* т.б.

4) бастапқы басылымдарда араб, парсы сөздерінің цитаталық принциппен берілуі.

5) бастапқы басылымдарда ы, і қысандарының араб жазуына тән харакаттар жүйесіне сәйкес таңбаланбауы: *дбс, тл, жлдқ, блб, атн, білм, түбрик, ауз, артқ, сондқдан, мң, бздң, алб, анқтаб, үшін, бршиі, орс, шрк, сзқ,* т.б. Ішінара басқа дауыстылардың да таңбаланбауы кездеседі: *тзи, жши* т.б.

6) бастапқы басылымдарда у дыбысының алдына ұ (ү) немесе ы (і) дауыстысын, й дыбысының алдына ы (і) дауыстысын қосарлап беру/бермеу мәселесі А.Байтұрсынұлы ұсынған ереже негізінде реттелсе, соңғы 1927-ші жылғы басылымда буын ашу тәсілі басшылыққа алынып барлық буындарда у мен й қосар таңбамен берілген: *сұу, тұған, бұуын, сескеніу, еліу, бөліу, қойыу, айыу, оқыу* т.б.

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлы «Тіл – құралды» әр басылымында жаңартып, толықтырып, жетілдіріп отырған.

Әдебиеттер:

1. Тіл – құрал. Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. –Орынбор, 1914 ж.
2. Тіл – құрал. Дыбыс заңы һәм түрлері. 1-ші тіл танытқыш кітап. 5-ші басылуы. –Орынбор, 1924 ж.
3. Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-ші тіл танытқыш кітап. Қазақ-қырғыз білімділерінің 1-інші тобының қаулысы бойынша өзгертіліп 7-ші басылуы. –Семей, 1927 ж.

МАХАМБЕТОВА А.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
лингвистика мамандығының PhD докторанты*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТЕРМИН ЖАСАУДА ҰСТАНҒАН ҚАҒИДАТТАРЫ

Андатпа. Қазақ тіл білімінің терминдері өткен ғасырдың 10-жылдарынан бастап жасала бастады. Бұл тұста біз қазақ терминология саласының басқа түркітілдес халықтарға қарағанда көш ілгері болғанын аңғарамыз. Біз бұл мақаламызда термин жасауда А.Байтұрсынұлы ұстанған қағидаттар, амал-тәсілдер және оның шеберлігі жайлы айтатын боламыз.

Түйін сөздер: қазақ тіл білімі, терминжасам, ұлттық таным, когнитология.

Аннотация. Термины казахского языкознания начали разрабатываться с 10-х годов прошлого столетия. При этом мы видим, что развитие терминологии казахского языкознания по сравнению с другими тюркоязычными народами началось значительно раньше. В этой статье мы расскажем о принципах, методах и творческом подходе, которыми пользовался А. Байтұрсынұлы в создании терминов.

Ключевые слова: казахское языкознание, терминология, национальное познание, когнитология.

Annotation. The terms of Kazakh linguistics began to be developed since the 10s of the last century. At the same time we see that the development of the terminology of Kazakh linguistics in comparison with other Turkic-speaking peoples began much earlier. In this article we will talk about the principles, methods and creative approach used by A. Baitursynuly in deriving terms.

Keywords: Kazakh linguistics, terminology, national cognition, cognitive science.

Бүгінде мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес қазақ тілінің қоғамдық қызметін жан-жақты жетілдіру – күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі. Осыған байланысты ұлттық тілдегі терминдік жүйенің қоғам алдындағы маңызы бұл саладағы көптеген міндеттерді жаңаша шешуді көздейді. Соның бірі – мемлекеттік тілдің жан-жақты қоғамдық қызметіне жан беретін терминдер табиғатын танумен байланысты. Термин табиғатын түсіндіруді, оның қалыптасуын, дамуын жалпы тілдік жүйеден, сол тілде сөйлеуші ұлт танымына сәйкес қарау көп мәселелердің шешіміне тиімді әсер етпек.

Қоғам дамуының қазіргі жағдайында ұлттық төл мәдениет – рухани қалыптасудың негізгі көзі екені анықталған жайт. Осыған орай рухани мәдениеттен таралатын салалардың бір бағыты ғылым тілін «қазақыландыру» бағытының да негізгі ұстанымы – осы. Қазақ ғылым тілінің 70-80 пайызын құрайтын халықаралық стандарттағы, интернационалдық терминдердің қазақша баламаларын жасауға бетбұрысты, терминдерді «қазақыландыру» үрдісін – солақай немесе пуристік бағыт, әлемдік өркениеттен алшақтау, ұлттық жырақтау деп сипаттау заманы өткен. Бұл – қоғам мен тіл арасындағы байланыстан, ұлттық сананың жаңа сапада жаңғырып, танымдық негіздерімен сабақтасуына мән беруден туындайтын ғаламдасуға бір бөлшек боп енетін дамудың заңды құбылысы. Нақты айтқанда, ғылыми түсініктерді белгілейтін тілдік құралдардың атауларын қалыптастыруда ұлттық ұғымды арқау етіп, қазақ терминдерінің төл тілдік баламаларын жасаудың, ғылым тілін қазақша «сөйлету» әрекетінің барысындағы үрдістің жаңаша даму деңгейі. Мысалы, қазақ тіл біліміндегі тіркесімділік (валентность), уәж (мотив), уәжділік (мотивированность), тілдік тұлға (языковая личность), тілдік жағдай (языковая ситуация), үстірт құрылым (поверхностная структура), т.б.

Бірақ терминдердің құрылымдық компоненттердің табиғилығы үшін сөздің ішкі мазмұны тірек етілгенімен, терминдік дефиницияға сөздің ішкі мазмұны, семантикалық құрылымы, ұғымдық көлемі толық сәйкес келмеуі мүмкін. Сондықтан аталған тенденция барысында аталымдар варианттылығының, емлелік ала-құлалықтардың, тіл нормасынан ауытқушылардың, тілді пайдаланушылар тарапынан ұсыныстардың, сыни пікірлердің айтылуы – даму үрдісіндегі заңды құбылыс. Мысалы, қазір жарыса қолданылып жүрген отбасы, жанұя, үйелмен т.б. баламаларын қараңыз. Төл сөздің ішкі мазмұнын тірек ету үшін интернационалдық терминдердің сыртқы құрылымы, дефинициясы қазақшалаынады, терминнің семантикасына балама іздестіріледі.

Бұл мәселеге ғылыми қисын, ұлттық мүдде тұрғысынан қарар болсақ, ең маңыздысы терминді қазақшалау, қазақшаламауда емес. Терминнің шартты белгілерден айырмасы – оның ұлттық танымға жақындығы, уәжділігі мен түсініктілігі, қызмет әлеуеті т.б. негізінде тілдің бұзылмай жаңаша дамуы.

Міне, кезінде А.Байтұрсынұлы шығармашылығындағы термин жасау ұстанымының да негізгі арқауы – осы. Себебі ұлттық термин қалыптастырудағы ең негізгі талаптар: ұлттық, қоғамдық, әлеуметтік мүдде тұрғысынан қойылар талаптарға сай болу. Олай болса, қоғамдағы ғылыми қатынас құралы ретінде жаңа күрделі ойды жеткізетін терминдер де сөздер секілді халықтың ақыл-ойын, адамдық рухын, ғылыми көкжиегін, білім аясын жаңа сапада өсіру мұратын есте тұтады. Ол үшін термин маманға ғана таныс жасанды таңбалардан ғана жасалмай, терминжасамда халықтың тарихи-мәдени кодтық жадын жаңғырту да ескерілгені жөн. Осымен байланысты оны тіл табиғатын анықтауға негіз ретіндегі когнитивтік лингвистика тұрғысынан дәлелдеудің мәні ерекше. Осы жаңа ғылыми бағыттар (мысалы, психоллингвистика) тұрғысынан саралап қарасақ, осы қисынға сәйкес терминжасам А.Байтұрсынұлы бастаған зиялылардың қазақ тілінде термин түзуі ұлттық тіл мүддесі мен таным тұрғысынан, ана тілінің табиғатына сай жасауға ұмтылыстарынан басталғанын байқаймыз. Біраз жылдар бойы сол

үрдіс үзіліп қалса, қазіргі қоғамдық сана деңгейі мен қоғамдағы тіл мәртебесіне сәйкес ол қайта жаңғыруда.

Терминжасамның когнитивтік негізі, біріншіден, фондық мәліметтерге, яғни тіл туралы білім аясына тәуелдігі түрінде көрінеді. Себебі тіл – адамның сөйлеу, оны қабылдау кезіндегі когнитивтік жүйесінің көрінісі. Адамның өзі қолданбайтын, бұрын естіген сөздерді түсініп, не шамалай біліп жататындығы да тілдік санаға әсер ету, оны қалыптастыру жайының сырт көзге байқалмағанымен, терең танымдық деңгейлерде жаңғыруынан. Әсіресе, сөз жасау, сөз тудыру құбылыстарында тіл мен адам ойының, бұған дейінгі білімінің байланысы айқынырақ көрінеді. Сондықтан жаңа сөз бұрынғы сөздермен жүйелесе жасалса, адам санасына айрықша әсер етіп, қабылдана алады. Біздің санамыз жаңа затты қабылдау кезінде оның мән-мағынасын анықтайды да, оны өзіне ұқсас әсерлер қатарына орналастырады. Осы себепті атау жасау ісі ассоциативті-когнитивтік құрылымда, психолингвистикалық тұрғыдан танылады.

Қайта қолдану адамның жалпы және әрбір сәттегі ойлау, сезіну қалыбымен жаңа қырынан көріп, жаңаша бағалауға мүмкіндік береді.

Шындығында, ұғымның басты белгілерін анықтауда адам ойының, таным деңгейінің рөлі ерекше екенін қазіргі когнитивтік лингвистика дәлелдеді. Бұл арада атаудың прагматикалық мақсаты ғана негізге алынуы жеткіліксіз. Қоршаған орта құбылыстары көрінісінің адам ойы мен таным жүйесінде зерделенуі – ой мен тілдің анықтауыштық, құрауыштық функцияларын құрайды.

Когнитология теориясы бойынша атау жасауда қабылдау, еске түсіріп, қайта қолдану адамның жалпы және әрбір сәттегі ойлау, сезіну қалыбымен, ауқымымен байланыстылығын негіздейді. Осымен байланысты когнитология жеке адамның және ұлттық ойлаудың сипатын көрсетеді. Жеке адамның ойлау қабілеті, ой ісінің өнімділігі оның тілдік білігіне тәуелді болса, ұлттық ойлау ұлттық тіл негізінде жүзеге асып, соның мүмкіндігімен анықталады. Мысалы, А. Байтұрсынұлы қалыптастырған жүздеген терминдер белгілі. Ал солардың қалың көпшілікке етене жақын болып кетуін, табиғатының феноменін, біздіңше, осы танымдық негізде түсіндіруге болады. Басқаша айтқанда, қазіргі қазақ тіл білімінде де қалыптасып, қанат жайып келе жатқан «тіл мен ұлт біртұтас» деген қисынға сәйкес тіл табиғатын зерттеуді сол тілде сөйлеушінің танымынан тыс қарамайтын үрдіс теориялық-әдістемелік негіз ретінде терминжасам теориясына да қолдануды қажет етеді.

Соның негізінде анықталатын терминжасамның тілдік тетіктері осы саладағы субъективті факторды (яғни, «меніңше, мынау дұрыс» деген сияқты) жоққа шығарып, объективті сипат бермек. Бұл арада танымдық көрсеткіштердің ұлттық ерекшеліктерінің де (шешендік, бейнелілік т.б.) мәні ерекше.

Осымен байланысты бір ғана мысал келтірсек те жеткілікті. Мысалы, А. Байтұрсынұлы қалыптастырған *көсемше* термині. *Көсем* сөзінің қазақ танымындағы мәні белгілі. Ал оны лингвистикалық, грамматикалық қызметіне сай мәндік сабақтастығы, дәлдігі дау тудырмайды.

Демек, мағыналық дамудың нәтижесінде терминденген сөздердің табиғатын талқылау және қабылдау танымға қатысты кейбір маңызды мәселелерге тоқталуды қажет етеді. Осымен байланысты лингвистиканың тілде атау не термин қалыптастырудағы психолингвистикалық, философиялық, әлеуметтік, логикалық қырларының бір сабақтастықта зерттеудің маңыздылығы ерекше. XX ғасырда ғылым тілін дамытуда термин жасаудың көптеген қағидаттары жасалды. Термин жасаудың қағидаттарын белгілеу, әрине, А. Байтұрсынұлынан басталды.

1924 жылдың маусым айында Орынбор қаласында «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» қазақ зиялылары терминологияны қалыптастырудың қағидаттарын белгілеуді күн тәртібіне қойды. Терминологияның қағидаттары туралы баяндаманы Елдес Омаров жасады. Терминолог-ғалым, қазақ терминологиясының қағидаттарын арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырған Ш. Құрманбайұлы Елдес Омаровтың ұсынған қағидаттарын «сол кезде термин мәселесінің басы-қасында жүрген А. Байтұрсынұлының тікелей басшылығымен жасалғандығын» айтады.

Осы съезден кейін 1926 жылы Бакуде өткен «Түрікшілердің бірінші құрылтайында» А. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясын жасаудың алғашқы ғылыми қағидаттарын ұсынған болатын.

А.Байтұрсынұлының термин жасау қағидаттары:

- 1) Термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу;
- 2) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу;
- 3) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек;
- 4) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек.

Профессор А.Б.Салқынбай: «А.Байтұрсынұлы жасаған терімсөздердің басты ерекшеліктері деп мыналарды көрсетуге болар еді» дей келе:

- анықталатын ұғымның дәлдігі;
- таңбаланған атаудың қазақилығы;
- терімсөздің жалқылық сипатының болуы;
- терімсөздің нақтылығы;
- әрбір терімсөздің мазмұндық уәжділігі.

«А.Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің, әдебиетінің, әдістеме, тарих және этнография, мәдениетке қатысты терминдердің ғылыми жүйесін жасаған ғалым. Қазақтың ғылыми терминологиясының негізін қалаушы ғана емес, ол «терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет пайдаланған ғалым».

А.Байтұрсынұлының термин шығармашылығы туралы белгілі ғалымдар Р.Сыздық, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Жалмахановтар өз еңбектерінде молынан сөз етті.

А.Байтұрсынұлы орыс тіліндегі терминдердің қасиеттерін жақсы білумен қатар, қазақ тілінің өз материалын ұтымды пайдалана отырып, термин жасаған. Бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш т.б. терминдердің қазақ тілі терминологиялық лексикасының қатарын толықтырып, мықты орныққаны, бүгінге дейін өзгеріссіз қолданылып келе жатқаны, сонымен қатар әбден қалыптасқаны сондай, сәтті жасалған терминдер деуге толық негіз бар. Термин зерттеушісі С.Исақованың зерделеуінше: «1920-30 жылдары алаш зиялыларының жасаған терминдерінің өміршеңдігі – олардың ұғым мен атау арасындағы байланысты терең түсінгенін терминге атау беру үшін зерттеуді ұғымнан бастағандарында жатса керек. Яғни олар лексикология, терминология, концептологияның айналысатын сұрақтарын жан-жақты зерттеген, содан барып термин жасаумен айналысқан деп айтуға толық негіз бар». Шындығында, сол кезең зиялылары қазақ ғылымын дамыту үшін жекелей ғылым салаларын өзара бөлісіп, олардың ғылыми стилін қалыптастырып, терминдерін қазақи түрде қолданысқа енгізген.

Мысалы, Х.Досмұхамедұлы – психология, физиология, медицина, анатомия ғылымдарын жетік меңгерген, осынау ғылым салалары үшін терминдік атаулардың маңызын жақсы түсінген. Мүмкіндігінше, біраз терминдерін ұлттық тілде жасаған. Х.Досмұхамедұлының «Адамның тән тірлігі» (1927) атты оқу құралында орысша-қазақша атаулар сөздігі берілген. Осыған қарап, ғалым сөздік түзу мәселесімен де айналысқан. Ғалымның терминжасам шығармашылығынан жаңа атауларды көптеп кездестіреміз. Жүйке жүйесі (нервная система), жүйке түйіні нервный узел), жүйке тұтқасы (нервный центр), қозғалғыш жүйке (двигательный нерв), қозу (возбуждение), сезім жүйке (чувствительный нерв) т.б.

Ж.Аймауытұлы психологиялық атауларды, өсімдіктану атауларын, Е.Омарұлы пішіндеме (геометрия) атауларын, С.Қожанұлы есептану терминдерін, А.Қоңқашпайұлы география атауларын, М.Жұмабаев педагогика саласының терминдерін жасаған.

Қазақ терминологиясының 30 жылдардағы дамуы Қ.Жұбановтың есімімен байланысты. 1933 жылы Мемлекеттік терминологиялық комиссияның төрағасы болып сайланды. 1935 жылы Қ.Жұбанов ұсынған 10 принцип қабылданғаннан кейін А.Байтұрсынұлының терминжасау қағидаттары басшылыққа алынбады, осының салдарынан ғылым мен техниканың әртүрлі салаларындағы терминдердің 70-80% кірме терминдерді құрап, қазақ тілі толық дәрежедегі ғылым тілі бола алмай келеді. А.Байтұрсынұлының өз сөзімен айтар болсақ, «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды».

Демек, тілді орнымен жұмсай білетін адам табылса, барлық ұғымды атау үшін сөздің табылатындығын айтқан. Бүгінде қазақ тіліндегі орыс тілі негізінде енген халықаралық терминдер қазақшаланып, ұлттық тіл байлығы пайдаланылып келеді деуімізге болады.

Термин жайлы сөз қозғаған кез келген қазақ ғылымына үлес қосып жүрген ғалымды алсаңыз, А.Байтұрсынұлы қағидаттарынан аттап өте алмаған. Себебі қазақ терминологиясын қалыптастырушы, жасаушы ұлт азаматтары ұлттық тіліміздің мәртебесінің қашанда биік тұрғанын қалаған, сондықтан қазақтың өз сөздерінің әлеуетін жоғары ұстауды мақсат тұтады.

Қазақ тілін талдап-тануда А.Байтұрсынұлының еңбегін жаңа бір қырынан талдап, екше-леген ғалым Р.Сыздық энциклопедист-ғалымның термин жасау шеберлігін ерекше атап өтеді. Терминологияның атасы қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынған. Ғалымның пікірінше, бұл терминдердің сәтті жасалғандығын күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан өміршендігі дәлелдейді. А.Байтұрсынұлы қазақ ғылымының терминологиясына қатты назар аударған. Оның термин жасаудағы ұмтылыстарынан байқайтынымыз – ұлттық тілдің мүмкіншіліктерін молынан пайдалану болғандығын көреміз.

Сонымен қатар ғалымның тек қазақ тілінің сөздерін ғана емес, кейбір халықаралық терминдерді де орынды пайдалану қажеттігін ескертетінін 1912 жылы «Айқап» басылымының беттеріндегі грамматика, фонетика, морфология секілді терминдерді қолданғанынан байқауға болатынын айта кеткен жөн. Демек, тек қазақ сөздерін ғана емес, халықаралық терминдерден де бас тартпайды. А.Байтұрсынұлының бұл көзқарасы ғылым дамуының барлық кезеңдерінде де негізгі ұстаным болған. Бұл ұстанымды Қ.Жұбанов та, кейінгі жаңа тіл білімінің зертеушілері де қолдаған, негізгі бағыт-бағдар етіп ұстанған.

Р.Сыздық кейбір ахметтанушылардың термин мәселесіне келгенде өздері бірінші рет сөз қозғағалы отырғандай жазатындарына қатты ренжитіндігін де айтқан: «Тіпті одан әріректеніп баратын болсақ, «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық тіл білімінің негізін қалаушы» деп, ол ақталмай тұрып 1970 жылдарындағы Тіл білімі институтының ғылыми конференциясында айтқан пікіріміздің бір дәлелі ретінде қазақ тіл білімінің Ахаң қаламынан туған қыруар терминдерді атаған болатынбыз. Өкінішке орай, Ахаңның терминология саласындағы қызмет жайында қалам тартып жүргендердің көбі бірінші рет өздері баяндап отырғандай, алғашқы айтылған пікірлерді ешбір атаусыз өте шығады, әрине, қазақ тілінің ең қажет, негізгі-негізгі, әсіресе, мектеп оқулықтарындағы күні бүгінге дейінгі қолданылып келе жатқан терминдердің Байтұрсынұлынікі екендігін тұңғыш таныған біз емеспіз. Бұл жайт оның «халық жауы» саналып жүрген күннің өзінде-ақ баршамызға, әсіресе, ілгергі, орта буын тіл мамандарына белгілі болатын. Сондықтан дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома көрініп, аталған соң ресми түрде ең алғашқы айтылып-жазылған нәрсенің мәні оншалық көрінбеген болар. Әрине, өкпе-реніш жоқ, әйтеуір, шындық айтылса болар. Бірақ ғылым шындықпен қатар әділдікті керек етеді ғой».

А.Байтұрсынұлының терминология саласындағы еңбегін азды-көпті арнайы не жол-жолай сөз еткендердің барлығы да оның термин жасауда қазақ тілінің өз қазынасына иек артқанын баяндап, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Х.Досмұхамедовтер «терминдерге шеттілдік сөздерді алмау, қазақ сөздерінің пайдалану принципін ұстады деген пікірді айтады. «Бірақ термин жасауға алатын негіздерді фактілермен көрсетіп, яғни термин жасауда мәселенің құрылымдық, тілдік және ұғымдық-семантикалық деген екі жағы болатындығын ескермейді. Көбінесе алғашқысында – терминнің тілдік тегіне (шеттілдік сөз бе, қазақ тілінің сөзі ме деген сияқты) және жасалу құралдарын көрсетуге (жұрнақтар мен мағына ауыстыру амалдарын атау сияқты) көңіл аударылып келеді. Ал терминдер дүниесін түзудегі ұғымдық-семантикалық негіздері анық, айқын түрде айтылмай жүр».

Әдебиеттер:

1. Манкеева Ж. А.Байтұрсынұлы терминдерінің танымдық негіздері // «А.Байтұрсынұлы тағылымы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары – Қарағанды: ҚарМУ, 2003. – 148-153 бб.

2. Зинов-Ғабден Бисенғали, Жамал Манкеева. Қазақ филологиясы: Егіз негіз. Алматы. Арыс, 2010.
3. Құрманбайұлы. Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Астана, 2004.
4. Исақова С.С. Қазақ терминтаным: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі. Алматы, 2007.
5. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. А., 2009. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
6. Қайдаров Ә., Сыздықова Р. Сан қырлы саңлақ дарын //Социалистік Қазақстан. 1989, 4 қаңтар.

ОРАЗАЛИЕВА Э.,
филология ғылымдарының докторы,
профессор, Назарбаев университеті,
Қазақ тілі және түркітану департаменті

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ: ТІЛ МЕН ТАНЫМ СИНЕРГИЯСЫ **(Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)**

Аңдатпа. Мақала ХХ ғасырдың белгілі ғалымы А. Байтұрсынұлының еңбектерін тіл мен таным синергиясы тұрғысынан талдауға негізделген. Қазіргі тіл туралы ғылым пәнаралық сабақтастықтың нысаны ретінде ортақ академиялық қордың қалыптасуына септігін тигізе отырып, адамзат табиғатын, оның тілі мен дүниетанымын, ішкі/сыртқы ғалам ерекшеліктерін дәстүрлі де тың лингвистикалық және пәлсапалық шешімдермен жобалауға мүмкіндік берді. Бұл ретте ғалымдардың назары адамзат тәжірибесінің негізгі ұғымдарын жаңаша пайымдауға бет алары да сөзсіз. А. Байтұрсынұлының адам баласының ақпараттық өңдеу қабілетін жаңа үлгіде талдай отырып, тілдік материалды қабылдаудың өзгеше үлгісін танытқаны көзге түседі. Психология мен пәлсапа, антропология мен мәдениеттану ұстанымдарының тіл білімінде өзектелуі құрылымдық-семантикалық зерттеулердің өзгеше ментальды әрі танымдық түсініктермен модельденуіне әкелді. Нәтижесінде тілдегі когнитивтік комбинациялардың синергиялық әсері артып, тың филологиялық ізденістердің бастамасы дәйектелді.

Түйін сөздер: тіл, таным, синергия, сана, ішкі ғалам, сыртқы ғалам, зейін

Аннотация. Статья направлена на анализ трудов выдающегося казахского лингвиста ХХ века Ахмета Байтұрсынова с позиции синергического взаимодействия языка и познания. Современная наука о языке, будучи объектом междисциплинарных исследований, способствует сегодня формированию единой академической базы. В результате проектируется новый подход, основавший лингвистические и философские принципы решения задач о природе человеческого бытия, сфокусировав внимание ученых на переосмыслении базовых понятий человеческого опыта. Демонстрируя новые модели переработки информации человеком, лингвист охарактеризовал совершенно новые феномены восприятия языкового материала, в равной мере оценивая возможности науки о психологии, философии, антропологии и культурологии в языкознании. Таким образом, структурно-семантические исследования в казахской филологии гармонично моделируются антропологическими и ментальными интерпретациями, усиливая синергический эффект когнитивных комбинаций.

Ключевые слова: язык, познание, синергия, разум, внутренний мир, внешний мир, внимание.

Abstract. The article is aimed at analyzing the works of the outstanding Kazakh linguist of the twentieth century Akhmet Baitursynov from the standpoint of the synergistic interaction of language and cognition. The modern science of language, by being the object of interdisciplinary research, contributes today to the formation of a common academic base. As a result, a new approach is being developed that has founded the linguistic and philosophical principles for solving problems about the nature

of human existence, focusing the attention of scientists on rethinking the basic concepts of human experience. The linguist characterized completely new phenomena of perception of linguistic material, equally evaluating the possibilities of the science of psychology, philosophy, anthropology and cultural studies in linguistics by demonstrating new models of human information processing. Thus, structural and semantic studies in Kazakh philology are harmoniously modeled by anthropological and mental interpretations with the help of enhancing the synergistic effect of cognitive combinations.

Keywords: Language, cognition, synergy, mind, inner world, outer world, attention

Ғылым әлемі пәнаралық сабақтастықты адамтану ілімінің негізгі ұстанымы деп дәйектеген құндылықтардан, үйлесе тоғысқан заңдылықтардан бастау ала өрісін кеңейтіп келеді. Ғылыми талдаудың антропоцентристік платформасын жүйелеу арқылы ортақ құбылыстың не құрылымның табиғатын зерделеу, метатілін жинақтау қабылдаудың жаңа құрылғыларын өзара байланыстыру негізінде өзгеше ғылым матрицасын дайындауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде әр ғалым үшін «ішкі, сыртқы ғалам» [1, 225] бейнесі ерекше ойлар мен мағыналық сәйкестіктер, теориялық және практикалық болжамдар синергиясына айналары ақиқат. «Синергия» – грек тілінен аударғанда «συνεργία – көмек, бірлесе әрекет» [2, с. 2586] деген мағынадан бастау алған ұғым. Бүгінгі күні ғалымдар осы «зияткерлік ресурстардың» [3] және «бір жүйенің өзара байланысқан элементтерінің» [4] синергиялық әрекеттесу ықпалы ғылыми сананың болашағын айқындайды деген пікірді ұстанады. «Синергия», «синергиялық ықпал» жеке бөлшектердің бір жүйеге бірігуі, тоғысуы, интеграцияға түсуі негізінде кез келген әрекеттің тиімділігін арттыратын ізденістер өзегі деп есептеледі [5, 90]. Ғалым Ж. Манкееваның «Жаратылыстану ілімдері саласынан ауысқан синергетика термині (гр. synergitikos – «біріккен әрекет», «ықпал», «әсер») компоненттер мен кіші жүйелердің құрылымындағы бір-бірімен күрделі түрде әрекеттесуі нәтижесінде іштей ұйымдасуға әкелетін ортақ жүйені анықтайтын пәнаралық бағытқа қатысты қолданылады» [6, 12] деген тұжырымының астарында да ғылымдардың өзара ықпалдасу мүмкіндіктері тың зерттеулердің бастауында тұратынын дәйектейді.

Дүниетанымның тұтастығын сомдауға бағытталған әр ғылым саласының ортақ академиялық ой-пікірге қосар өзіндік үлесі, психолог Б. Величковский атап өткендей, «ғылымдардың өз дамуы барысында тек бөліну ғана емес, бірігу қабілетімен» [7, 10] де түсіндіріледі. Ғалым мұндай бірігу нәтижесін «ірі фундаментальды және практикалық міндеттердің шешілуімен» айғақтайды. Осыған орай, «синергия – тілдік бірліктердің бірегейлігі мен әркелкілігін семантикалық тұрғыдан тоғыстырып, көпмағыналылық пен мағынаның шексіз ұлғаюын қалыптастыратын үдеріс» [6, 13] десек, қазақ лингвистикасындағы тіл мен таным синергиясы да терең пәлсапалық, әлеуметтік, психологиялық, нейробиологиялық және мәдени ұстанымдардың ұтымдылығын дәлелдеуге септігін тигізеді. А. Кибриктің айтуына қарағанда, қазіргі филология ғылымы «әр түрлі кәсіби негіздерге орану» [8] арқылы адам мен қоғам, қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастарды тілдік, мәтіндік, контекстік құралдармен талдау мүмкіндігіне ие болып отыр.

«Генерация» мен «диссипация» [6, 12] процестерін тілдік жүйенің синергиясын анықтайтын екі бастама деп қарастырған Ж. Манкеева еңбегіне сүйенетін болсақ, олар «тілдік-ақпараттық кеңістіктің ұлғайтушы және таратушы көзі ретінде танылады». Олай болса, бүгін қазақ тіл білімі үшін диахрония мен синхронияның байланысын ғылыми ұғымдар мен түсініктемелердің синергиялық әсері тұрғысынан талдай отырып, лингвистикалық жады мәселесімен сабақтастыру аса маңызды екенін атап өткен жөн. Бұл тұжырым өз кезегінде екі өзекті мәселенің күн тәртібіне қойылуын негіздейді: біріншіден, тіл мен таным синергиясын ғылыми эволюция құралы ретінде жан-жақты зерттеп зерделеу қажеттігін; екіншіден, қазақ филологиясындағы қазіргі заманауи бағыттардың бастамасын дәстүрлі дамудың үйлесімді жалғасы деп тану маңыздылығын.

Тіл мен таным синергиясын сана, жады, ақыл, білім, ғылым ұғымдарымен тығыз байланыстыру пәнаралық бірлікке мән беруге әкелді. Нәтижесінде ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ қазақ ғалымдары «адамзат санасын» ғылыми танымның жаңа көкжиектеріне бастайтын лингвистикалық антропологияның маңызды нысаны ретінде талдай бастаса, Қ. Жұбановтың

«тіл тану» ұғымы когнитивтік және ментальды зерттеулердің негізін қалады. Осы қатарда А. Байтұрсынұлының еңбектеріне зер салу, ғалымның тұжырымды ойларын қазақ тіл білімінің өзегі деп бағалау – қазақ топырағындағы адамзат табиғаты туралы лингво-пәлсапалық концепцияның заңды бастамасы деп білу. Тілді өз алдына жеке емес, өзге құбылыстармен бірлікте жүйелеу, сол арқылы тіл мен танымның арасын талдау мен пайымдаудың өзегі деп қарастыру А. Байтұрсынұлының өзіндік қолтанбасын, ғылыми мұрасының өзгеше ойлар желісін айқындады.

«Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» [1, 141] деп есептеген ғалымның 1926 жылы жазылған «Әдебиет танытқышы» қазақ филологиясының тіл мен әдебиеттің, таным мен пәлсапаның, қоғам мен сананың өзгеше синергиялық бірлігіне құрылған ғылыми талдаулар кешенін құрады. «*Жаратынды нәрселер*» мен «*жасалынды нәрселерді*» [1, 137] «*анық көріп, сезіп, білумен*», «*адам ақылымен, әдіс-амалы, шеберлігімен*» байланыстырған А. Байтұрсынұлы өнер жіктемесіне, оның ішінде «сөз өнеріне» ақыл – қиял – көңіл үштік одағының мазмұнды сабақтастығымен келеді. Шығарманы сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсе деп түйіндеген ғалым оның «*ақын тілі*» мен «*әншейін тіл*» [1, 150] деген өзгешеліктеріне назар аударып, сөздің «ұнамды, өңді» болуының талғамдық шарттарын «сөз өнерінің ғылымы, шығарманың тіл өңі жағынан я лұғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінуімен» [1, 148] байланыстырады. Бұл ретте зерттеуші кез келген нәрсені не затты сипаттауда екі түрлі тәсілдің қолданылатынына мән береді: бірі – «*түйіс жағынан алып сөйлеу*»; екіншісі – «*түйіс жағынан алып*» сөз ету [1, 209], яғни алғашқыда адам «*кісі жайын сөйлегенде, ...түсін, тұрпатын, мінезін, құлқын, туысын, тұрмысын, ісін*» айтса; келесіде «*сүйетін, сүймейтінін, сыйлайтын, сыйламайтынын*» білдіреді. Сөз өнерінің ішкі табиғатында, «*тәртіппен қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару*» әрекетінде ғалым әрдайым сөздің қабылдану, танылу, түсінікті болу амалдарын басшылыққа алады, сол арқылы «*жалпы сөз тізу салттарын, шарттарын*» адамның өз танымына орай «*өз оңтайымен әдеттеңу*» [1, 142] мүмкіндіктерімен тоғыстырады. Нәтижесінде қазақ ғылымының бастауында тіл мен танымның синергиялық бірлігі өзектеледі.

Тіл мен танымның үйлесімді табиғатын А. Байтұрсынұлы әдебиет танытқыштың ұғымдық кеңістімен сабақтастыра отырып, алғашқылар қатарында когнитивтік бірліктердің табиғатын лингво-поэтикалық сипатта негіздеп талдайды. Автордың «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесін» түсіндіруге бағытталған «*Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады*» [1, 208] деген тұжырымды ойлары жалаң сөз бен көркем сөз арақатынасын, олардың бір-бірімен байланысар және өзгешеленер сипаттарын анықтау мақсатын көздей келе, «*сөз айтудың*» екі түрлі ерекшелігінен мәлімет береді:

- Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесе зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек көзделеді.
- Сөзді көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып, сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді.

Бірінші жағдайда басты назар зейінге аударылса, екінші кезекте адамның қиялы мен қиысы негізге алынады, сол себепті тілші «*Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі*» деп қорытындылайды. «*Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады... Жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады. Көркем сөз болуға ықтимал деген нәрселерді де алып сөз қылады... жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады*» [1, 210] деген авторлық сипаттамада тіл арқылы сыртқа шыққан сөз туындыларының мазмұндық ерекшелігі адамның қиялдау, байқау, ерекше тану, салыстыру қабілеттерімен бірлікте талданады. Бірі ақылға, бірі қиялға бағынған аталмыш сөз үлгілері дүниені қабылдауда адамның екі қабілетіне сүйенетіндіктен, қара сөздің танымдық белгілері де дарынды сөздің өзіндік ерекшеліктерімен салыстырыла зерделенеді. Сөйтіп, «ес» және «зейін» ұғымдарының табиғаты адамның қиялдау, «толғану» әрекетімен жарыса анықталады. «*Қара сөзден адам тек ұғым алады дедік. Ұғымның өзі керекті орнына*

қарай екі түрлі болады. 1. *Ес ұғымы, яғни еске керек ұғым.* 2. *Іс ұғымы, яғни іске керек ұғым»* [1, 211]. Ұғым арқылы сипатталатын қара сөздер бірде «дүниедегі нәрселердің бәрін, задын, сырын, сипатын, мүдетін, мұратын тануды» көздесе, бірде «табиғат ісін, күшін, нәрселерін қалай пайдаланатын жолын білуге» бағытталады, сондықтан аталмыш бөлім ұғымды қабылдауға, түсінуге көмектесетін «зерденің» негізгі қызметтерін сұрыптай отырып, оның басты функциялық белгілерін танымның алуан түрлі қырларын айқындауға, оның әлемдік бейнесін саралауға арқау етеді. Ғалым пайымында «*жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе»* [1, 210] тұрғысынан өзгешеленеді.

А. Байтұрсынұлының функциональды жіктемесінде «адамның зейіні» ғаламтану, құдайтану, табиғаттану, әлеуметтану, тәрбие, сын ілімдерімен тығыз байланыс құрайтын ұғымдық кеңістік («*қара сөзден адам тек ұғым алады»* [1, 211]) деп танылады. «*Нәрсе турасында тиісінше сөйлеу үшін тиісінше ойлау керек»* деген тұжырымның жалғасын ғалым:

– *бүтін ғаламды тануға жұмсалып*, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады, даналық мақсаты бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам атанған дүниенің жұмбағын шешпек;

– *құдайды тану жағына жұмсалып*, құдай турасындағы мәселені шешпек болғанда, дін пайда болып, ұғым жүйесі жасалса, ол ғақаид деп аталады;

– *табиғат құбылысын тану жағына жұмсалып*, табиғаттың түрлі заңдарын тауып, қасиеттерін біліп, әбден көз жеткенде пайда болатын ұғым жүйесі – ғылым деп аталады;

– *әлеумет мәселесіне жұмсалып*, әлеумет ісіне жол сілтегенде, көсемдік ұғым жүйесі пайда болады;

– *табылған білімді басқаларға үйрету жолына жұмсалғанда*, үгіт-тәрбие ұғым жүйесі пайда болады;

– *басқаның ісін таразыға тартып*, ұнамды, ұнамсызын тексергенде, сын ұғымының жүйесі пайда болады [1, 211 – 212],-деп саралайды.

Тілдің құрылымдық белгілерімен қатар, оның жалпы антропологиялық, физиопсихологиялық және танымдық ұстанымдарын синергиялық бірлікте қолданысқа енгізген А. Байтұрсынұлы тіл ғылымында алғашқылар қатарында экстралингвистикалық талдаулардың тізбегін интралингвистикалық ұстанымдармен тоғыстыра зерделеді, сол арқылы ішкі/сыртқы ғалам ұғымдарының терең табиғатын адамтану ілімінің маңызды бірлігіне айналдырды. «... адамда екі ғалам болады – *ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы – ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақлұқтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады»* [1, 225] деген тұжырым негізінде ғалым адамның ішкі және сыртқы ғаламдық белгілерін зерделей отырып, оларды тілдік құралдардың қолданылу аясын сұрыптап талдауда кеңінен пайдаланды. Автордың пайымдауынша, адамның рухани әлемі мен қоршаған дүние негіздері өзара тығыз байланыста дами келе, оның ойлау, сөйлеу, тану, қабылдау әрекеттерін түсіндіруге, қатысымдық болмысын уәждеуге және белгілі бір тақырыптық идеялық мазмұнда өрбітуге жол ашады. Бір-біріне ауыса отырып әрі бір-бірін толықтыра дамитын бұл екі ғалам адамның барлық болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, мақсат-міндетін анықтап қана қоймайды, сонымен қатар, оның «ес және іс әрекеттерін» де, қиял-арманын да талдап көрсетуде, олардың себеп-салдарын дәлелдеуде шартты қажеттілік деп танылады. А. Байтұрсынұлы адам ойы мен қиялынан, ақыл-білімінен бастау алатын «сөз шығару» үлгілерін талдау барысында жалпы шығармаларға тән екі түрлі өзгешелікке тоқталады, олар – «*1. Ішкі пікір жағы. 2. Тысқы тіл жағы»* [1, 148]. Оның негізін, ең алдымен, адамға тән ішкі ғалам мен тысқы ғалам нормаларымен сұрыптаған тілші бірінші жағдайда мазмұн мен идея арқылы айғақталатын ерекшеліктерге мән берсе, екінші кезекте «дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелеріне», соларды «таныту» амалдарына назар аударды. Нәтижесінде автор тілдік дамудың көрсеткішін құрайтын туындылардың қай-қайсысы болмасын (ауызша да, жазбаша да) мазмұн мен форма бірлігіне негізделеді деп ұғынды, өйткені «... *екі ғаламның арасында зор іліктік»* [1, 226] бар болғандықтан, «адамның ішкі ғаламы мен тысқы ғаламы түйіседі»

[1, 294], сол арқылы әлемнің диалектикалық ұстанымы өзектеліп, адамның танымдық болмысы тілдік амалдардың табиғатын айқындайды деп түсіндірді.

Айтылған пікірдің шындыққа ұласу деңгейін сұрыптау мақсатында тілші: «... адамның ілтипаты тысқарғы ғаламға, бірде ішкергі ғаламға көбірек ауатын орындары болады... Кейде тысқарғы нәрсе өте қорқытса, яки өте қуантса, я болмаса өте тамаша күйде болып таңдандырса, адамның ісін алып, ілтипатын да өзіне аударып кетеді. Кейде қайта адам өз ойы, өз қиялы, өз көңілінің күйімен болып, айналасындағы болып жатқан уақиғаларды, істеліп жатқан істерді, тамашалы тысқарғы ғаламды байқамай қалады. Бұл адамның ілтипатын тысқарғы ғаламнан ішкергі ғалам аударып алып кеткен уақытта болады. Кейде тысқарғы, ішкергі екі ғаламның да күші бірдей болып, ілтипатымызды бірдей түсіреді» [1, 227],- дей отырып, адамның ішкі не сыртқы әлемінің үстем болуы негізінде байқалатын ерекшеліктерге тоқталады.

Адам көңілін билейтін не болмаса белгілі бір сыртқы жағдайлардың әсері сезілетін фактілерді басшылыққа алған ғалым тілдік құралдарды да, сөз өнері үлгілерін де антропологиялық зерттеулер мен қорытындылардың дереккөзіне айналдыра сипаттайды. Осы негізде екі ғаламның «түйісу» [1, 294] нормаларын тілге тиек ете келе, тіл мен таным байланысын «зор іліктіктің» [1, 226] нәтижесі дей отырып, «анайы заман» мен қазіргі уақыт туындыларын салыстыра талдаған А. Байтұрсынұлы әр заманның шығармасы сол кездегі «тысқы ғаламды» қабылдап бейнелеудің құралы болады деген тұжырым жасайды. «Адам бала күнінде тысқы ғаламдағы көзге көрініп, денеге сезіліп тұрған нәрселерді ғана танумен болады. Есі әбден кіргенше өзгеден өзін айырмайды. Өзгенін істегенін істеп, дегенімен болады. Есейген сайын өзінің өзгеден басқалығын біліп, өзіне ұнағанын істеп, ұнамағанын істемей, қиықтық шығара бастайды... Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болып, сол мұрат-мақсатына жету талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тиісті жердің шегіне келіп, ішкі ғалам мен тысқы ғалам екеуі кездеседі...» [1, 294]. Тілтанымның антропологиялық ұстанымдары, ең алдымен, адам табиғатындағы қасиет-қабілетінен бастау алатындықтан, тілдік құралдардың статикалық немесе динамикалық қалпын, мағыналық өрісін сұрыптау, олардың әлеумет, заман, халық ұғымдарымен байланысын анықтау – барлығы дерлік танымдық бірліктердің көмегімен, олардың синергиялық бірлігімен жүзеге асады.

Адам танымындағы қарама-қарсылық қағидаларын да оның «сана-саңлауына келіп түсетін» ұғымдар тізбегі деп түсінген ғалым, таным мен тілдік амалдар арасындағы арақатынасты сөйлеуші немесе айтушы тілінің анықтығын уәждейтін шарт ретінде қабылдайды. Автор «айтылған лебездің» яки «тілдің анықтығын» да көрген-білген заттың нақты танылуымен ұштастыра келе, «адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күңгірт атайды» [1, 151] деген тоқтамға келеді. «Ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келуін» [1, 153], сөйлеуші тіліндегі сыртқы көркемдік пен мағына бірлігін тілтанымдық тұжырымдарына арқау еткен ғалым лингвистикалық талдаулардың аясын кеңейтумен қатар, терең пәлсапалы байланыстардың бүгінгі тіл ғылымындағы орны мен қызметін диалектиканың даму заңдарымен дәйектеп көрсетті.

«Ішкі ғаламның» субъективтік мүмкіндіктерін, өзіндік даму жүйесін анықтауда «тысқы ғаламның» элементтерін ұтымды пайдалана білген ғалым тілдік құралдарды, адамның сөйлеу әрекетін оның ойының жемісі ретінде қарастыра отырып, «жүрек лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі» [1, 226] сияқты ұғымдар байланысын жан-жақты зерделеді. «Ойлау екі түрлі: ойлағанда я нәрсеге тиісінше ойлайды, я көңілінің түйісінше ойлайды» [1, 209] дей отырып, тілші адамды қоршаған әлемдегі заттар мен нәрселер табиғатын «сипатты» қабылдаудан өткізе келе, әрқайсысын «бойындағы қасиеттеріне» қарай «жағымды, жағымсыз» әсерлер арқылы таразылайды. «Нәрсе түрлі сипатты болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл сипаттар нәрсенің бойында бар сипаттар. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар... Бұлардың біреулерін жағымды, сүйкімді деп, екіншілерін жағымсыз, сүйкімсіз деп сипаттау нәрсені тиісінше сипаттау емес.

Адам өз көңілінің түйісінше сипаттау болады» [1, 209] деген тұжырымға сүйенер болсақ, дүниенің өзі адам санасына «шынайы жағымен» яки табиғи болмысымен әсер еткенде, оның тек «тиіс» белгілері ескеріледі де, ал жеке психологиялық тұрғыдан не болмаса субъективтік бағалау мен коннотациялық реңк тұрғысынан, оған өзіндік көзқарасыңды білдіру негізінде алып қарағанда, тысқы ғаламдық заттар «түйістің» елегінен өте қабылданып, «көңілдің түйген, қиялдың меңзеген» қалпын «әліптейді» [1, 210]. Олай болса, адам, ғалымның пайымдауынша, сол әсерлер жігін тек «...ұйтты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл» арқылы ғана баяндап жеткізе алады яки кез келген құбылысқа өз қарым-қатынасын білдіру мүмкіндігіне ие болады.

Тіл мен ойлау байланысынан туындайтын психологиялық реңктер тілтанымдық фактілердің қабылдану өзгешелігін дәйектейтін болғандықтан, адам дүниеге әкелген сөз үлгілері де, олардың функционалды-семантикалық өзгешеліктері де танымдық процестің нәтижесін құрайды. Анығырақ айтқанда, «шешен сөз», «толғау» секілді әдеби шығармалар адам – дүние – тіл ұғымдарының «зор іліккен» байланысын уәждейтін психологиялық таным тұрғысынан сұрыпталады. Шешен сөздің «*қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру*» сияқты әрекеттерге негізделетіндіктен, бұл жағдайда «*айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру*» [1, 222-223] қажеттілігіне саяды, сондықтан адам өзінің «*ішкергі ғаламына*» сүйену арқылы толғай отырып, психологиялық мүмкіндіктерін адамтану, қоғамтану, тілтану, табиғаттану бағыттарына жұмсайды. Оның себебін А.Байтұрсынұлы адамның қоршаған әлеммен психофизиологиялық сабақтастыққа түсуі арқылы айғақтайды. Толғауға берген сипаттамасында да автор «*іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі*» [1, 226] деген ұғымдық тіркестерді негізге алады, олардың астарында орындаушылардың «*өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсету*» мақсаты жататынын айқындап көрсетеді.

А. Байтұрсынұлы: «*Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек саңлаулап қана қоймайды. Ол нәрселермен қатар адамның көңіліне күй де жасалады. Адам көрген-білген нәрсенің я ісінің біріне күйінеді, біріне сүйінеді, бірінен сескенеді, бірінен шошынады. Сезіліп тұрған тысқарғы ғаламмен, сезіп тұрған ішкергі ғаламның екі арасы санаға келіп түйіскен жерде жыртылып айрылғысыз болып бірігеді*», - деп атап көрсетеді. Осыған орай, автор «*адамның санасы фотография (сүгірет машинасы) емес, нәрсенің тұрпатын ғана түсіріп қоятын нәрсенің саңлауы келіп адамның санасына түскенде, адамның ойын да, көңілін де бірдей оятады...*» [1, 226] деген маңызды тұжырым жасайды, соның арқасында қазақ тіл ғылымын ішкі/сыртқы заңдылықтар шеңберінде талданатын тың ойларға бастап, өзгеше бағыттардың өріс алуына мүмкіндік берді.

Қорытындылай келе, қазақ филологиясы бүгінгі күні лингвистикалық дәстүрлерді жаңа жаһандық бағыттармен ұтымды тоғыстыра білген зерттеулерден жинақталатынын атап өткіміз келеді. Өзекті мәселелер қатарында адамзат табиғатын зерделейтін лингвистикалық пәлсапаның диахронды әрі когнитивтік дереккөздерімен толығу мүмкіндіктеріне басымдық берілуде. Қазіргі қазақ филологиясының құрылымдық-семантикалық талдаулары антропологиялық және ментальды түсініктермен модельденіп, ғылымаралық комбинациялардың үйлесімді синергиялық бірлігін арттырып отыр. Қазақ филологиясы лингвистикалық, әдеби мәселелер шеңберінде өз ұлттық ерекшелігін сақтауға талпына отырып, халық қабылдауына жақын ұғымдар кеңістігін алға тартуды мақсат етуде. Бұл қатарда «тіл әлемі», «этностық таным», «тілдік жады» [9] сияқты тіркестердің маңызы артып, тіл мен таным синергиясының тиімділігі «шығындарды азайтып, нәтижелерді жақсарту» [5, 98] бағытын дәйектеуді көздейді деген ойдамыз, себебі «синергизм әр түрлі компоненттердің бірігуі нәтижесінде жеке дара емес, тоғысқан әрекеттердің әсерін күшейтеді, ол күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыра білу мүмкіндігімен ерекшеленеді» [10, 27].

Лингвистикалық салалардың ұзаққа созылған қалыптасу тарихы мен өзгеше нысаны, тілдің адамзат өмірінде атқарар қызметі мен маңыздылығы оның танымдық функциясын

да антропологиялық ұстанымнан бастау алатын ерекшелік деп зерделеуге мүмкіндік береді. Танымның күрделі табиғаты мен адамзат өмірінде алар орны оның болмысын кеңінен талдауға жол ашып қана қоймай, өзге құбылыстармен сабақтасу ерекшеліктерін қарастыруға да септігін тигізеді сөзсіз. «...қазақ тілін тек коммуникативтік-қатынас құралы деп қана танымай, ұлттық рухты, ұлттық сананы ұялататын, табиғат пен адамзат дүниесінің әсемдігін танытатын коммуникативтік-идеологиялық-эстетикалық құрал деп қарау керек, ол үшін қазақ тілін әдеби нормалары орныққан, сөз қазынасы өте бай, грамматикалық құрылымы жетілген, экспрессиялық-эмоциялық қарымы күшті, әсерлі, құлаққа жағымды, сындарлы тіл етіп жұмсауымыз керек, дамытуымыз керек, күресуіміз керек» [11, 17],- деп белгілі ғалым Р.Сыздық атап өткендей, қазақ тілінің ішкі және сыртқы мүмкіндігі оның қоғамдағы қызметімен, әлеуметтік дәрежесімен, этникалық құндылығымен, эволюциялық дамуымен айғақталары хақ.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер (құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
2. Иванов Д.А. Понятие «синергия» и «синергический эффект»: семантический и эволюционный аспекты // Российское предпринимательство. – 2016, Т. 17, № 20. – с. 2583–2594. – doi: 10.18334/гп.17.20.36917.
3. Gupta O., Roos G. Mergers and acquisitions through an intellectual capital perspective // Journal of Intellectual Capital. – 2001. – Vol. 2. – № 3. –Р. 297-309.
4. Портер М.Е. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. – М: Альпина Бизнес Бук, 2005. – 246 с.
5. Балабан В. А. Синергия: сферы проявления и источники получения. // Вестник ТГЭУ – 2006 – №3 – С. 90 – 98.
6. Манкеева Ж. Казак созинин синергиясы / Синергия казахского слова. – Алматы, 2021 – 272 с.
7. Величковский Б. Когнитивная наука. Основы психологии познания. – Москва, 2006.
8. Кибрик А. Когнитивные исследования по дискурсу. // Вопросы языкознания. – 1994, №5, с. 126 – 139.
9. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: « Ана тілі», 1998. – 304 б.
10. Белоусова И. М. Синергия языка и культуры в обучении межкультурному общению китайских студентов. // Вестник Бурятского государственного университета. Язык. Литература. Культура. – 2018, вып. 2, с. 27 – 32.
11. Сыздық Р. Қазақ теледидарының тіл мәдениеті қандай? //Тіл және қоғам. – 2 [4], 2005. – 9-17 бб.

ӨТЕБАЕВА Э.,

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Этнолингвистика бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымы өзінің бастау ұйтқы тінін Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен жол алғаны айтылады. А.Байтұрсынұлы күн көру мәдениеті, жан сақтау мәдениеті деген ұғымдарды ғылыми айналымға ендірген ғалым ретінде қарастырдық. «Әдебиет танытқыш» еңбегі этностың таза өзіндік ерекшеліктерін, әрі өткен алыс заманғы дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеті зерделенген таптырмайтын маңызды еңбек ретінде бағаланады. Этностың өзін қоршаған табиғи ортадан, қоғамдық, қауымдық қарым-қатынастардан тәжірибе арқылы зерделеп таныған, танып қана қоймай, ат қойып, айдар тағып игерген заттар мен құбылыстары, ұғым-түсініктері болады. Ұғымдық атаулар сол этнос тілінде жинақталып, оның лексикалық байлығын құрайды.

Түйін сөздер: этнолингвистика, ұғымдық категория, рухани мәдениеті, заттық мәдениет.

Аннотация. В статье отмечается, что в казахском языкознании наука этнолингвистика берет свое начало в трудах Ахмета Байтурсынулы. А.Байтурсынулы как ученый, внедривший в научный оборот такие понятия, как культура жизни, культура сохранения души. Труд «Әдебиет танытқыш» ценится как незаменимый важный труд, в котором изучены чистые самобытности этноса, а также традиционная бытовая культура далекого прошлого. Этнос обладает не только познанием, познанием, познанием, познанием, познанием, познанием, познанием предметов и явлений окружающей его природной среды, общественных, общественных отношений. Понятийные названия накапливаются в языке этого этноса и составляют его лексическое богатство.

Ключевые слова: этнолингвистика, духовная культура, предметная культура.

Annotation. The article notes that in Kazakh linguistics, the science of ethnolinguistics originates in the works of Akhmet Baitursynov. A. Baitursynuly as a scientist who introduced into scientific circulation such concepts as the culture of life, the culture of preserving the soul. The work «Adebiyet tanytkysh» is valued as an irreplaceable important work, in which the pure identities of the ethnic group, as well as the traditional household culture of the distant past are studied. An ethnos possesses not only cognition, cognition, cognition, cognition, cognition, cognition of objects and phenomena of the natural environment surrounding it, social, social relations. Conceptual names accumulated in the language of the same ethnic group and constituted its lexical wealth.

Keywords: ethnolinguistics, spiritual culture, subject culture.

Кез келген этностың өзін қоршаған табиғи ортадан, қоғамдық, қауымдық қарым-қатынастардан тәжірибе арқылы зерделеп таныған, танып қана қоймай, ат қойып, айдар тағып игерген мыңдаған заттар мен құбылыстар, ұғым-түсініктері болады. Бұл ұғымдар этнос тілінде жинақталып, оның лексикалық байлығын құрайды. Сонымен қатар бұл ұғымдық атаулар сол заттар мен құбылыстардың заттық қасиеттерінің этнос санасында саралануына, жадында сақталып, атадан балаға, ұрпақтан нәсілге рухани, мәдени мирас болып ауысып отыруына қызмет етеді.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі қазақ халқының ана тілінде қалыптасқан өзіндік тағылымы мен дүниетанымы бар, атадан балаға, ұрпақтан нәсілге ауысып келе жатқан ұлттық салт-дәстүрі, бай рухани қазынасы бар көне де байырғы халық екендігін бойына сіңіртіп танытатын еңбек деп білеміз. Бұл еңбектен тіл мен сыртқы әлем арасындағы ықпалдастықтың түрлі этнолингвистикалық аспектілерін аңғаруға болады.

Этнолингвистика – этностың болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени мұра. Ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы.

Е.Жанпейісовтің зерттеуі бойынша қазақ тіл білімінде этнолингвистика өзінің бастау ұйтқы тінін Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен бастайды. Бұның дәлелі ретінде мәдениеттану, антропоорталықты лингвистика және этнолингвистика ғылым салаларында кеңінен танылған *заттық (материалдық) және рухани мәдениет* ұғым-терминдерін А.Байтұрсынұлы *тірнек және көрнек өнері* деп таза қазақтық менталитетке лайықтап алған деген уәж айтады [1, 6 б.].

А.Байтұрсынұлы біздің анық көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрін табиғат ісінен шыққан *жаратынды нәрсе*, ал адам ісінен шыққанның бәрін *жасалынды нәрсе* деп екіге бөліп қарастырады [2, 340 б.].

Жоғарыда аталған еңбекте айтылғандай, *жаратынды нәрсе* – табиғат ісінен шыққан, анық көріп, сезіп, біліп тұрған айналадағы нәрселердің бәрі. Адамның өмірі тіршілігіне тірек болып отырған жерімен, даласымен, тау-тасымен, өзен-суымен, бір сөзбен айтқанда табиғатымен тығыз байланысты. Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселерге жер, күн, ай, аспан, ауа, су, топырақ, теңіз, тау, тас, өзен, бұлақ, т.б. яғни бұлар табиғат дүниесі. *Жасалынды нәрсе* – адам ісінен шыққан. Олар: үй, кірпіш, бақша, арық, құдық, бұлар адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер. Ғалым адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі *өнер дүниесі* болатынын айтады, өйткені жасалынды нәрселердің істеліп шығуына адам ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнері, күш-қуаты қатысады.

Күн көру ісіне қажетті үй салу, арық қазу, етік тігу, арба жасау, киіз басу, ыдыс жасау т.б. өнері «сұлуынан жылуы» дегендей көркем болуын емес тұтынуға қолайлы, жайлы, берік болу жағын көбірек көздейді екен. Бұл қатарды киім-кешек, үй мүліктері, баспана түрлері, азық-түлік өнімдері, әртүрлі құрал-жабдықтар т.б. тілдік көрініспен толықтыра беруге болады.

А.Байтұрсынұлы жоғарыда келтірілген ұғымдық категорияларды адамның, мақұлықтық *жан сақтау* (күн көру керек-жарақтары) керегінен шыққан нәрселер деп қарайды. Ал *жан қоштауға* (көркем істелген нәрселер) көрікті мешіт, көрікті үй, көрікті сурет салу, әдемі ән айту, әсерлі күй шерту, ажарлы сөз шығару өнерін жылуынан сұлу болуы көбірек көзделеді. Бұл өнер көзге көркем, көңілге жағымды болып жасалатын нәрселер. Ғалым *жан сақтауға* жұмсалатын өнер – тіршілік үшін жұмсалып *тірнек өнері*, ал *жан қоштауға* жұмсалатын өнер *көрнек өнері* деп екіге бөліп қарастырады.

Е.Жанпейісов А.Байтұрсынұлының бұл айтқандарын осы күнгі антропоорталықты, әсіресе оның құрамындағы этнолингвистикаға тән негізгі ұғымдық категориялар деп бағалады, әрі этнолингвистикалық ұғымдық категориялардың ғылымда бұл алғаш рет экспликациялануы болып табылады дейді [1, 8 б.]. Бұл аталған ұғымдық категориялар яғни заттық және рухани мәдениет біздің тілдік қолданысымызға сонау жиырмасыншы жылдары енді деуге болады.

Ғалым Е.Жанпейісов мәдениеттану, этнолингвистика ғылымында материалдық мәдениет, рухани мәдениет ұғым-терминдерін А.Байтұрсынұлы ізімен *тірнек өнер*, *көрнек өнер* деп алған.

Тірнек өнеріне киім-кешек үлгілері, баспана түрлері, төрт-түлікке қатысты бұйымдар, азық-түлік өнімдерін жатқызады, ал көрнек өнеріне қыз ұзату, келін түсіру, өлік жөнелту, оның артын күту, ит жүгіртіп, құс салу, күнтүзбелік, бақсы-балгерлік, мифтік рәсімдермен байланысты қалыптасқан түрлі ишара көріністер, символдық қимыл-қозғалыс актілері көрнек өнерін құрайтынын айтады. Заттық (тірнек өнері) және рухани мәдениет (көрнек өнері) элементтері тілде эстетикалық символдар ретінде қалыптасады. Яғни тіл арқылы бір нәрсені хабарлауға, ойды жеткізуге мүмкіндік болмаған жағдайда ерекше шартты белгілер арқылы, яғни белгі, символ сияқты түрлі таңбалар және ым-ишарат арқылы ойды жеткізген.

А.Байтұрсынұлының көрнек өнері бес тараудан тұрады:

1. *Сәулет өнері* (архитектура). Тастан, кірпіштен, ағаштан немесе басқа да заттан сәнін келтіріп сәулетті сарайлар, зәулім үйлер, мешіт, медресе салу өнері.

2. *Сымбат өнері* (скульптура). Балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, сын-сымбатын келтіре сурет жасау өнері.

3. *Кескін өнері* (жипопись). Түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескін-келбетін келтіріп, суреттеп көрсету өнері.

4. *Әуез өнері* (музыка). Әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрауын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тару өнері.

5. *Сөз өнері* (литература). Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Яғни сөздің көркем, кестелі, бейнелі, әсем айтылуы сөз өнерінің негізгі белгісі.

Сөз өнері – қазақтың төл өнері, ол – қазақ табиғатына тән ең абзал қасиеттерінің бірі. Сөз сайысында алдына жан салмайтын атам қазақтың осы бір ділмәр-шешендігін, топ бастар көсемдігін, суырып салма ақындығын кезінде өз көзімен көріп, тәнті болған шетел саяхатшылары, Ресей миссионерлері мен отандық ғалымдарының айтып, жазып кеткендері де баршылық. Қазақтардың жанды тілі мен бай ауыз әдебиет үлгілерін жан-жақты зерттеген орыс ғалымы В.Радлов: «Қазақтардың тілі әуезді де әсем, шебер де шешен, әсіресе сөз сайысына келгенде олардың алғырлығы мен өткірлігі, тауып сөйлейтін тапқырлығы таң қалдырады» деп жазған болатын. Қазақ халқына тән сөз өнерін ғана емес, сонымен қатар оның сөз арқылы сипатталатын рухани, мәдени байлығын да мойындау деген сөз.

А.Байтұрсынұлы өнердің ең алды осы сөз өнері деп санап және оны үшке бөледі. Сөз өнері алдыңғы төрт өнердің барлығының да қызметін атқара алады. Сөз арқылы сәулетті сарайды, сымбатты кескінді, түрлі-түсті суретті, әуезді әнді сөзбен суреттеп танытатын да осы сөз өнері. Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі. Олар:

1. Ақыл - түсіну, жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлану.
2. Қиял - меңзеу, ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау.
3. Көңіл - түйю, талғау.

Академик Әбдуәли Қайдар адамға тән осы үш зиялы қасиетті этнолингвистикалық тұрғыдан былайша талдап береді. *Ақыл* – адам баласының ең абзал, оның Адам болып жер бетін басып, жұмыр басты пенде болып, саналы өмір сүріп, тіршілік етуінің алғышарттарының бірі саналатын сан қырлы, терең мәнді, әмбебап зиялы қасиет деп біледі. Демек ақылдың – адамды аздырмайтын әрі бізді біреуге қиянат жасатпайтын, адастырмайтын қасиеті бар.

Қиял – ой жіберіп, санамен шолып, қиялға берілу.

Көңіл – адам баласына тән табиғаты аса күрделі, мәні терең, мағынасы кең, мазмұны ауқымды, қолданыс шеңбері шексіз, қолмен ұстауға болмайтын, көзге көрінбейтін ғажайып зиялы қасиеттерінің бірі. Адамның адамдығы, сайып келгенде, өзін қоршаған барша әлемді, табиғи және қоғамдық құбылыстарды танып-білуге, көзбен көріп, көкейінде тоқтатуына да байланысты. Бұл көңілдің танымдық, пайымдық қасиетіне байланысты болса, көрген, білген, таныған нәрсенің ішкі сырына үңілу, мән-мәнісін ұғу, оларды жан дүниесімен қабылдау, талдап-таратып, түсіне білу, бағалай білу, жадында сақтап, келесі ұрпаққа, басқаларға өз тұрғысынан саралап, зерделеп жеткізе білу оның сезімдік, сергектік табиғаты мен зиялы ерекше қасиетіне байланысты. Адамның көңілі ішкі жан дүниесіндегі сезім күйлерін бейнелеп, таным дүниесінің көкжиегін, рухани әлемінің деңгейін сипаттап, адамдық болмысын көрсетеді. Адам көңілі қуаныш, реніш, өкпе-наз, сондай-ақ адамдар арасындағы сыйластықтың қандай екенін сипаттайтын кең өрісті ұғым.

Мәселен, ғалым **көңілді** адамның саналы ғұмырына қажетті адамдық фактор, оның тіршілік-тірлігінің қалып-күйін анықтап отыратын камертон, адам өмірінің ең жоғарғы талаптарға сай өтуінің ұйытқысы, жұмыр басты пенденің пендешілігі мен инсандық іс-әрекетін саралап, зерделеп отыратын безбен іспетті, нәзік те сезімтал жүрек сыры, жан дүниесі дейді. Сол «көңілдің» өзінен туындаған ұғымдардың өзі – тілімізде бірнеше жүз. Ғалымның этнолингвистикалық сөздігінде *адал көңіл, ала көңіл, алауыз көңіл, арсыз көңіл, берік көңіл, гүл көңіл, дос көңіл, екіұдай көңіл, ер көңіл, жабы болған көңіл, жабық көңіл, жар көңіл, жас көңіл, жүдеу көңіл, жүйрік көңіл, зерек көңіл, имансыз көңіл, қалған көңіл, қамкөңіл, қара көңіл, қаралы көңіл, ойлы көңіл, ойшыл көңіл, пәс көңіл, саналы көңіл, сезімпаз көңіл, сұлық көңіл, сынық көңіл, таза көңіл, толқыған көңіл, шын көңіл, ынтазар көңіл* деп түрлі көңілдің мағыналары мен көңілге қатысты жүзден аса ұғымдардың мағынасы ашылған [3, 59 б.]. Ойдағы, қиялдағы, көңілдегі жағдайды тілмен сымбаттап, кескіндеп жеткізу кез келген адамның қолынан келе бермейтіні белгілі оған да шеберлік керек.

Тіл әлемі адамзат ақыл-ойының қайнар көзі, ол үнемі толығып отыратын үзілмес қор. Кез келген ұлттың рухани, заттық мәдениеті, бүкіл тыныс-тіршілігі, өмірден түйген тәжірибесі, дүниетанымы ең алдымен тілдің сөз байлығынан айқын аңғарылады. Академик Ә.Қайдар тіл байлығын сөздердің саны емес, сөздердің сапасы, мәні мен мағынасы деген қағидаға сүйеніп, қазақ тілінің байлығын жарты миллиондай сөз, тұрақты тіркестен тұрады дейді [3, 4 б.]. Бұл байлық тілдің мәртебесін ғана көтеріп тұрған жоқ, сонымен қатар сол тілді меңгеруші халықтың биік рухын, ақыл-парасатын, рухани-мәдени байлығын да көрсетеді.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесін түзді әрі негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап сол ұғымдардың атауларын жасауға көп еңбек етті деп бағалаймыз.

Әдебиеттер:

1. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы: Қазақ тілі, 2018. – 352 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу. Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: жалын, 1991. – 464 б.
3. Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. I т. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2009. – 784 б.

РСАЛИЕВА Н.,
филология ғылымдарының кандидаты,
А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІ ЖӘНЕ ЖАЗУ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада автор қоғамда жиі сұралып жүрген «Бүгінгі жазу реформасы барысында қазақ тілінің төл дыбыстарын түгел қамтыған А.Байтұрсынұлының әліпбиі құрамы өзгеріссіз қалпында неге алынбайды?» деген сұраққа жауап іздейді. А.Байтұрсынұлы әліпбиінің сол қалпында алынбауының себебі бір ғасыр бұрынғы әліпбидің бүгінгі күнгі жазу талаптарын толықтай өтей алмайтындығымен түсіндіріледі. 82 жыл кирил жазуын тұтынып келген қазақ тілі бүгінгі статикасында бірқатар орыс тілінен енген құбылыстарды тілдің ажырамас бөлігі ретінде қабылдап алған.

Түйін сөздер: әріп, таңба, әліпби, графема, диакритикалық үстемелер, төте жазу, дыбыс үндестігі, жазу реформасы

Аннотация. В статье рассматривается вопрос «Почему алфавит А.Байтұрсынұлы, в котором собраны все исконные звуки казахского языка, не принимается без изменений в ходе сегодняшней реформы письменности?». Причина того, что почему алфавит А.Байтұрсынұлы не был принят в первоначальном виде, объясняется тем, что алфавит столетней давности не может в полной мере соответствовать требованиям сегодняшней письменности. Казахский язык, использующий кириллицу на протяжении 82 лет, усвоил ряд явлений из русского языка как неотъемлемую часть языка.

Ключевые слова: буква, символ, алфавит, графема, диакритические знаки, сингармонизм, реформа письма.

Abstract. In the paper, the author tries to answer the question «Why is the alphabet of A. Baitursynuly, which includes all the original sounds of the Kazakh language, not accepted without changes during today's writing reform?». The reason why the alphabet of A. Baitursynuly was not adopted in its original form is explained by the fact that the alphabet of a century ago cannot fully meet the requirements of today's writing. The Kazakh language, which has been using the Cyrillic script for 82 years, has adopted a number of phenomena that have entered through the Russian language as an integral part of the language.

Key words: letter, symbol, alphabet, grapheme, diacritical marks, simplified spelling, sound harmony, spelling reform.

Қазақ даласына VI-VIII ғғ. бастап ислам дінінің таралуымен бірге келген араб жазуы сан ғасырлар бойына өзіндік функциясын атқарып келді. XXғ. басында *ұлт-азаттық қозғалыс жетекшілерінің бірі, қазақ тіл білімі ғылымының негізін салушы ғалым* А. Байтұрсынұлы араб негізді жазудың қазақ тілі үшін артықшылығы мен кемшілігін бағамдады. Осы мақала аясында бүгінгі қоғамда әліпби түзушілердің алдынан жиі кезігіп тұратын «Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіріп, жазу реформасын жасау барысында қазақ тілінің төл дыбыстарын түгел қамтыған А.Байтұрсынұлы әліпбиі ешбір өзгеріссіз сол қалпында неге алынбайды?» деген сұраққа жауап іздейміз.

А.Байтұрсынұлы әліпбиі (бүгінгі қолданыстағы кирилмен бергенде): а, р, з, л, с, т, о, н, қ, б, ұ, ж, ш, ы, м, ғ, д, п, ң, и, у, ө, ү, і, ә, е, к, г дыбыстарын беретін араб негізді таңбалардан құралды (араб жазуында бас әріптің жоқ екені белгілі). Бұл әліпби – қазіргі Қытай, Ауғанстан жерінде тұратын қазақ диаспоралары қолданып жүрген *төте жазу* деп аталатын араб графикасына негізделген әліпби. Кәдімгі қазақ даласына ислам дінімен бірге келіп, ғасырлар

бойына тұрақтаған араб жазуын мұсылманша хат тануға қолайлы болғанмен, жаппай сауат ашуға қолайсыз деп танып, А. Байтұрсынұлы 1910 ж. арабтың 28 әріптен тұратын әліпбиін қазақ тіліне икемдеуді қолға алады. 1912 ж. осы «төте жазу жүйесімен» «Оқу құралы» деп аталатын тұңғыш кітабы жарыққа шығады. Ішінде ешбір бөгде дыбысы жоқ, қазақтың ұлттық әліпбиі қолданысқа енгізіледі.

Араб жазуы «әбжат» деп аталатын тек қана дауыссыздардан тұратын жазу жүйесіне жатады. А. Байтұрсынұлы бұл әліпбиді қазақ жазуына қалай икемдеді? Әліпби 24 таңбадан және бір дәйекшеден тұрды. Арабтың 28 әрпінің ішінен 8 таңбаны қолдануға қолайсыз деп танып, олардың орнын өзі қазақ баласы үшін қолайлы келеді деген 8 таңбамен алмастырды, яғни 16 таңбаны дайын күйінде алып, 8 таңбаны ғалымның өзі қосады. Араб әліпбиіндегі дауысты дыбыстарды таңбалайтын *фатқа, кәсра, дамма* деген сияқты әріпүсті, әріпасты диакритикалық үстемелерін алып тастайды. Араб тіліндегі /т/-ның, /с/-ның, /д/-ның 2-3-тен қолданылатын таңбаларын А.Байтұрсынұлы бір-бірден қалдырады. Қосар дауыссыздарды араб жазуында *w*-ға ұқсас әріпүсті таңбамен берсе, оны ашып, қос әріппен жазатын етіп жеңілдетеді. Дәйекшеге ұқсас «һәмза» деген қосалқы белгі араб тілінің өзінде де бар, оны А.Байтұрсынұлы дауыстыларды жіңішке қылып оқу үшін /ө/, /ү/, /і/, /ә/ дыбыстарының орнына сөз алдына қойып, үндестік заңын сақтап жазуға ұтымды қолданады. ىدرۇت - тұрды, ىدرۇتء – түрді (мысал алынған дереккөз: [1]).

«Әліпби қандай болу керек?» деген өлшемшартқа салып, А. Байтұрсынұлы «*Араб әрпімен жасап алған әліпбиімізге жер жүзінде әліпби баласы жетпейді, араб әрпінен түзген емлемізге бізге мәлім емлелердің бірі де жетпейді. Мұны ешкім бекер деп айта алмайды*» [2, 28] деп, өзінің түзген әліпбиіне сенімді түрде өзі бағасын да береді. Солай бола тұрғанмен де, біз бұл әліпбиді бүгінгі күні сол қалпында ала алмаймыз. «Байтұрсынұлы әліпбиін дайын қалпында алу керек» деген пікірде жүрген әріптестер араб жазуына көшу керек деген ойды айтып жүрмегені анық, «латын жазуына көшу барысында А.Байтұрсынұлы әліпбиінің құрамын сол қалпында алу» керек деп, кирил жазуында қолданылып келген өзгелік дыбыстарды таңбалайтын әріптерді әліпби құрамынан түгелімен шығаруды жөн санайтын пікірлер жөнінде айтып отырмыз.

Осы жерде айта кететін бір жайт, А. Байтұрсынұлы өзінің жеке позициясы тұрғысынан латын әліпбиіне түбегейлі қарсы болған адам. Тек қана араб графикасы жөн деп таныған. Бұл жерде сол кездегі зиялы қауымның (көпшілігінің) дінге жақындығы да көрінеді. «*Араб әрпі ислам дінімен бірге келіп, қазаққа орнаған. Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай жоғалмайды*» деп айтады «Бастауыш мектеп» деген мақаласында. «*Мәдени-рухани дүниеміздің қайнар көзі болып табылатын араб жазуы ислам дінімен біте қайнасқандығыменен бізге артық*» [2, 59] деп баса көрсетіп отырады. Дегенмен де, 1926 ж. Баку қаласында өткен тұңғыш Бүкілкеңестік Түркология сиезінде «Араб жазуы ма, латын жазуы ма?» деген сұрақ таразыға түскен уақытта аз дауыспен болса да латын жағын қолдаушылар басып кетті. Енді бүгін бір ғасыр уақытты артқа тастап, ғылым мен техниканың дамуымен латын графикасына деген сұраныстың бұрынғыдан да бетер артқан шағында (осы латын жазуына көшіп жатсақ), ұлт ұстазы Ахметтің әліпбиіндегі 24 әріп пен дәйекшесін және оның бергі жағындағы 1924 ж. қабылданған 29 әріптен тұратын ешқандай кірме дыбысты белгілейтін артық таңбасы жоқ, таза ұлттық дыбыстық жүйеге негізделген латын әліпбиімізді де ала алмаймыз. Оған себеп – қазақ тілінің орыс әліпбиін тұтастай қамтыған кирил жазуын 82 жыл, ғасырға жуық уақыт бойы тұтынып, бірнеше ұрпақ алмасқан осы дәуірде тіл динамикасының біртіндеп орыс тілінен енген бірқатар тілдік құбылыстарды өзінің ажырамас бөлігі болатындай деңгейде сіңіріп алуы. Мәселен, латын жазуына көшуге арнап тіл мамандарының жасаған «жетілдірілген әліпбиі» құрамында орыс тілінен енген 9 әріп (**ё, ц, ч, щ, ь, ь, э, ю, я**) алынып тасталып, орындары қазақшаланса, кейбір **в, ф** сияқты әріптердің тілдегі орнын «толтыру» әзірге мүмкін болмай отыр.

В, ф әріптерінің сақталу себебі неде? *Біріншіден*, бұл **в, ф** әріптерінің бүгінгі қазақ тілінде кездесу жиілігіне байланысты, бұлардың кездесу жиілігі тым жоғары. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты шығарған қазақ графемаларының практикалық қолданыста

кездесу және жанасу жиілігін анықтаған статистикалық талдауда **ф** – 33 орында, **в** – 34 орында көрсетілген. Басқа кірме әріптер (э, ь, ю, һ, ъ, ч, щ, ё) 42-ші орынға дейін осы екі әріптен кейін тіркеледі [3, 20]. *Екіншіден*, өзге алынып тасталып жатқан әріптердің орнын басқа амалдармен қазақшалау аса қиындық келтіре қоймады деуге болады. Мысалы, бар-жоғы *ащы, тұщы, кеңсе* деген үш сөзде кездесетін **щ**-ны екі **ш**-мен берсек, жоғалтатын ештеңеміз жоқ, **я** – **иа**-мен, **ю** – **иу**-мен беріледі, **ц** – **с**-мен алмастырылады: *семент, цирк* болады. **Э** – **е**-мен, ағылшын тіліндегідей *електр, элемент* болады, **ч** – **ш**-мен берілгенде *шамадан, шабадан* немесе *шемадан* болса, бұл орфограммалардың бір нұсқасы әдеби норма ретінде тұрақтайды, **ь, ъ** – алынып тасталады. Ал **ё** әрпімен келетін қазақ тілінде мүлдем сөз жоқ, сөздіктерімізде тіпті бұл әріптің асты бос тұрады. Аса қажеттілік жағдайында оны да **ио**-мен беруге болады. Бір қызығы, бұл әріп орыс халқының өздеріне де аса қажет болып отырған жоқ. 2004 ж. Орыс тілінің Үлкен академиялық сөздігі жарық көрген кезде **ё** әрпіне арнайы орын берілмеді. *Ёжик, ёлка* деген сияқты санаулы сөздер **е** әрпінің астына тіркелді.

Ал бүгінгі қазақ тіліндегі **в, ф** әріптеріне келсек, олардың орнын басқа амалдармен толықтай жабу мүмкіндігі әзірге табылмай тұр. Мысалы, бір жерлерде **в**-ны қазақшалап, *Европаны* – *Еуропа*, *автоны* – *ауто*, *вебинарды* – *уебинар*, *ватсапты* – *уатсап* деп қолдануға болатын болса, бұл құлаққа да жағымды және ағылшын тілінің, яғни донор тілдің өзіне де жақын, тез танылады. Бірақ *ванна, вокзал, вагон, волейбол, валюта, пингвин, трамвай, аквариум*, т.б – тым көп, бұларды тілге икемдеудің әлі оңтайлы шешімі жоқ.

Аты-жөндерімізде тұрған *-ов-ев/-ова-ева* болып, көбіміз алып тастай қоймадық, дегенмен, бұл уақытша қолданыс екені анық, біртіндеп ығысып, болашақ аты-жөндерімізден өздігінен шығып қалуы тиіс. Есімдеріміздің құрамында **ф** әрпі де осылай жиі ұшырасып жатады: Әл Фарабиіміз бар – Параби дейміз бе, Пәрәби дейміз бе? Файзулла, Ғарифулла, Әлфия, Зульфия, Фарид, Фаризалар бар. Тізімді жалғастыра беруге болады. Жүздеп саналатын Фатималарымыз бар – олардың барлығына «сендер бүгіннен бастап Бәтимасындар» деп хабарлау әліпбитузушілердің қолынан келе қоймайтын шара екені түсінікті де.

Араб-парсыдан келген **ф**-мен келетін есімдер қазір діннің таралуына орай көбеймесе азайып бара жатқан жоқ. Терминдердегі орны өз алдына, *кофені* – *көпе* деп, *кафені* – *кәпе* деп айта аламыз ба? *Кафені* – *кәпе* деп айту «*Мына кәпеді той болып жатыр*» деген сияқты сөйлемдерде қарт адамдардың қолданысында кездесіп жатады. *Физиканы* – *пизика* деуге де үйреніп кететін сияқтымыз. Алайда, «Қазақтыкі емес әріптерді әліпбиден түгел шығарып тастау керек» деген пікірді айтып жүрген әріптестеріміздің өзі де бүгінгі күні *пәләғуиа, пәнәтикә, пәнәләғуиа* деп айтып отыра алмайтын сияқты.

Тіл жаны бар ағза іспетті дамып, өзгеріп 500 жылда тіпті танылмай кетеді екен, қазіргі ағылшын тілінде сөйлейтіндер осы тілдің 500 жыл бұрынғы нұсқасын түсінбейді, англо-саксон тілінде сақталған жазба мұрасы «Биулф» (*‘Beowulf’*) деп аталатын эпикалық жырын қазіргілер оқи алмайды. Бір ғасыр бұрынғы қазақ әліпбиі де бөгде дыбыстардан аман, тұнығын бұзбаған таза тілдің әліпбиі еді. Сол кездегі зиялы қауымның зерттеу мақалаларын оқып отырсаңыз, *ентернәтсіейенел, ұнстұты, нүренесір сінтаксис* т.б деген сөздер кездеседі. Мысалы, Н. Рыбкиннің «Орта мектептерге арналған *Геометриядан* есептер жинағын» қазақшаға аударғанда Елдос Омарұлы терминдерді *піраміда, гіпетенұзы, перпендікүлер, сіліндр, сентрі, пормысы* деп қолданған. Жасыратыны жоқ, таза қазақтың «үнімен» берілген соң құлаққа жағымды да естілетін сияқты. Бірақ қазақшаға икемделген айтылуы бойынша жазылғандықтан, бұл қолданыстар әрдайым бірізді жазылу нұсқасын таба алмаған, әр кездескенде терминдер әртүрлі жазылып жүреді.

Дегенмен де, мұндай қолданысты қазіргі қоғам қабылдай алмай қалды. Қазір бір сөйлеуші «*ұнстұтта нүренесір*» деп сөз алып отырса, «мына кісі не айтып отыр деп?» деп жатсына, шошына қарайды. Өйткені бүгінгі қазақ тілінің тұрпаты орыс тілінің ұзақ жылдарғы және кейінгі жаһандану жылдарындағы ағылшын тілінің де әсерімен өзіндік динамикасын басынан кешіріп отыр. Ал оны ұлтжандылықтың «тезіне» салып, қолдан келген деңгейге дейін қалпына келтіріп, түзетіп алу үшін жазу реформасы қажет. А.Байтұрсынұлының «заманның дүбіріне

ілеспекке» дейтін сөзімен айтқанда, «алпауыт» тілдермен қатар қазақтың тілін алдағы ғасырларға қарай алып өту үшін латын графикасына негізделген әліпби керек. Латын жазуы бізге қазіргі заманның дүбіріне ілеспекке керек.

Әдебиеттер:

1. <https://massaget.kz/blogs/23884>
2. Алаштың тілдік мұрасы. Мақалалар жинағы. Құраст.: С.Шүкірұлы, Е.Тілешов, – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы. 2009, – 364 б.
3. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Токмырзаев Д.О. Латын жазуын латын қарпіне көшірудің сатистикалық негіздері (сатистикалық жинақ). – Алматы. «А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты» баспасы. 2018 ж. – 160 б.

САЛҚЫНБАЙ А.,

*Филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

ҚАЗАҚ СӨЗЖАСАМЫНЫҢ ЖҮЙЕЛІГІ: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТЕРІМСӨЗДЕРІНІҢ НЕГІЗДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының терімсөздерінің мәні мен мағынасы талданады. Кез келген терімсөздің жасалуы тілдегі сөзжасамдық заңдылықтардың негізінде орындалатындығы зерделенеді. Терімсөздің жасалуы сөзжасамдық тәсілге, сөзжасамдық үлгі мен қалыпқа сәйкес тарихи қалыптасқан үрдіс екені айқындалады.

Түйін сөздер: терімсөз мағынасы, терімсөз уәжділігі, сөзжасамдық қалып, сөзжасамдық тәсіл, терімсөз негізділігі.

Аннотация. В статье анализируются смысл и значение терминов А. Байтурсунова. Изучается, тот факт, что создание любого термина осуществляется на основе словообразовательных закономерностей языка. Определяется, что словообразование является исторически сложившейся тенденцией в соответствии со словообразовательным подходом, словообразовательной моделью и нормой.

Ключевые слова: значение терминов, мотивация терминов, словообразовательная форма, словообразовательный подход, обоснованность терминов.

Annotation. The present article analyzes the meaning and value of Kazakh scientist A. Baitursynuly's term words. The concept of any term to be created based on the laws of word formation of the language is evaluated. It is confirmed that the formation of term words according to derivatological methods, derivatological example, and norm is a historical tendency.

Key words: meanings of term words, motivations of term words, derivatological norm, derivatological method, validity of term words.

Ұлт ұстазы Ақымет Байтұрсынұлының қазақ тіліндегі терімсөздерді жасауы мен қалыптастыруындағы өлшеусіз еңбегін ғылыми зерттеу - қазіргі таңдағы ең өзекті теориялық мәселелердің бірі. ХХ ғасырдың өзінде Р. Сыздық, Ә.Т. Қайдар, Ө. Айтбаев, Б. Қалиев, Н. Уәлиев, Ш. Білялов, М. Жүсіпұлы, Ш. Құрманбайұлы, т.б. сынды көп ғалымдардың еңбегіне өзек болған Ақымет терімсөздерінің мәні мен мағынасын бүгінгі таңда қайта ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделеу – қазақ ғылым тілінің дамуын айқындауда, метатілінің маңызын саралауда, терімсөз жасаудың принциптерін ұлттық мәдениет пен ұлттық танымға сәйкестендірудің жолдарын қарастыруда да маңызды болмақ. А. Байтұрсынұлы жасаған терімсөздердің ғылыми сипаты

мен негізділігін, уәжділігін ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау – қазақ тіл ғылымының ғана емес, сонымен бірге жалпы қазақ ғылымының терімсөз жасау үлгісін, терімсөз жасау қалыбын және соған сәйкес ғылыми әдіснамасын (методологиясын) анықтауға мүмкіндік туғызары анық.

Кез келген жаңа туынды сөз жасалуының қазақ тіл ғылымында жасалған өзіндік тәсілі, үлгісі мен қалыбы бар. Бұл үлгі мен қалып тілдің көне даму қайнарынан бастау алып, халық тілінде әбден қалыптасқан, дамыған, бүгінде ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, тілдің ішкі табиғатына сәйкес айқындалған. Терімсөздер де қазақ тіліндегі туынды сөздердің жалпы үлгісі мен қалыбына сәйкес жасалады. Кез келген терімсөздің жасалу табиғаты жалпы қолданыстағы туынды сөздердің жасалу табиғатынан бөлек бола алмайды. Яғни, туынды сөздің жасалу жүйесі мен ондағы тәсілдер (фонетикалық, семантикалық, синтетикалық, аналитикалық), туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы мен оның негізділігі терімсөздің де жасалуының басты шарты болатыны анық. Қазақ тіліндегі терімсөздердің жасалу жолы мен жүйесі, тәсілі мен қалыбы, үлгісі мен мағынасы – туынды сөздердің жасалу сипатынан бөлек бола алмайды, себебі терімсөз дегеніміз де – туынды сөз. Ана тілінде жасалған кез келген терім сөз сол тілдің жалпы заңдарынан, жалпы құрылымдық ерекшелігінен, сөзжасамдық үлгі мен қалыбынан бөлек бола алмайды:

- терім сөз – тілімізде бұрыннан бар зат не құбылыс атауына негізделіп жасалады, ал зат не құбылыс атауының туынды сөзге айналу үдерісі тілдің ішкі заңдылығы арқылы ғана орындалады.

- терім сөз – тілімізде бұрыннан бар ұғымды білдіретін сөзге негізделеді, ұғымдық мағынаны білдіретін атаудың туынды мағынасы да тілдегі ішкі заңдылық бойынша туындай жасалады. Ұғымдық мәнді білдіретін атаулардың терминдік мағынасында абстракцияланған түсінік жатады.

Демек, кез келген терім сөздің жасалу сипаты қазақ тіліндегі сөзжасамдық заңдылықтар негізінде ғана айқындала алады. Осы қарапайым ақиқатты терең меңгерген Ақымет Байтұрсынұлы өзі жасаған терімсөздердің қай-қайсысын да ұлттық таным мен ұлттық тілдегі заңдылықтарға негіздеген.

А. Байтұрсынұлы қаламынан туындаған қазақ тілі терімсөздерінің дені оқыту мақсатын көздеп жасалғаны анық. «Тіл-құрал» - қазақша сөйлеп тұрған баланың қазақша жазуы мен оқуын тереңдетуге арналған. Өз сөзімен айтар болсақ, «Біздің заманымыз жазыу заманы: жазыумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заманда» қазақ баласына түсінікті тілде ғылым жасау Ақымет еңбектерінің басты кредосы болды [1. 14].

Кез келген тілдегі ғылым тілінің дамуына зер салып байқар болсақ, ондағы терімсөздердің жасалуының өзіндік уәжі болуы мүмкін, ол кейде кісі есімімен де атала алады, алайда терімсөздің жасалу үлгісі мен тәсілі, қалыбы сол тілдегі сөзжасамдық заңдылықтар негізінде ғана орындалатыны сөзсіз. Сондықтан кей ғалымдар айтып жүргендей, терімсөздің өзіне арналған жеке терминжасамдық тәсіл не үлгі болмақ емес.

Қазіргі дамыған ғылым салаларында кездесетін күрделі ұғымдар бар, олардың аталуы үшін күрделі терімсөздер жасалуы да ықтимал. Мұндай күрделі атаулар көбінесе синтетикалық және аналитикалық тәсілдердің бірге қолданылуы нәтижесінде жасалады. Мұндай күрделі сөздер арқылы терімсөз жасау А. Байтұрсынұлы жасаған үлгілерде де молынан ұшырасады.

А. Байтұрсынұлының терімсөз жасауда қалыптастырған басты қағидалары бар:

- терімсөздің оқушыға түсінікті болуы;
- әр терімсөздің қазақ тілі заңдылықтары негізінде жасалуы;
- терімсөздің мағыналық уәжділігі немесе негізділігі;
- терімсөз жасаудың жүйелі болуы, яғни белгілі үлгі мен қалыпқа салынуы;
- терімсөздің ұлт мәдениетіне, ұлт ғылымына қызмет етуі.

А. Байтұрсынұлы жасаған терімсөздер ғылыми мәтінде қолданылғанда абстракцияланып, жаңа екіншілік мағынаға ие болады. Кез келген жалпы қолданыстағы сөз ғылыми мәтінде терімсөз мағынасында жұмсалғанда, оның мағынасы да, мәні де терең семантикалық өзгеріске ұшырайды. Бұл сөзжасамдық мағынаның басты ерекшелігі.

Байтұрсынұлы қолданған сөзжасамдық қалыптар:
Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған терімсөз үлгісі:

Сөзжасамдық жұрнақтар	Туынды терім сөздер
-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік	есімдік, етістік, тәуелдік, септік, үндестік, жалғаулық, сұраулық т.б
-у	жалғау, сөйлеу, үстеу, демеу, шылау, еліктеу, ереуіл т.б.
-ша, -ше	есімше, көсемше т.б
-уыш, -уіш	үстеуіш, демеуіш, жалғауыш, толықтауыш, пысықтауыш, лептеуіш т.б
-улық, -улік	жалғаулық, демеулік т.б.
-с, -ыс, -іс	етіс, айырыс, теріс (рай)т.б.
-тас, -тес	сабақтас, салалас, құрмалас, іргелес
-лас, -лес	
-м	сөйлем
-мды	болымды
-Шы, -ші	дәйекші,
-ымша	қосымша
-ыңқы	жиылыңқы, қайырыңқы, сұйылыңқы, айрыңқы, басыңқы, бағыныңқы
-ынды	қыстырынды,
-ғыш, гіш	Жалқылағыш,
-сыз, -сіз	Болымсыз, толымсыз

Байқап отырғанымыздай, әдеби тілде жоқ, тек терімсөз жасаушы жұрнақ болмайды. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған терімсөздерді жасап тұрған жұрнақтардың қай-қайсысы да әдеби тілде жұмсалатын сөзжасамдық жұрнақтар. Сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жасалған терімсөздер мағынасы әдеби тілдегі туынды сөздердің сөзжасамдық мағыналарының жасалуының заңдылығы негізінде орындалады.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терімсөз үлгісі:

Алғашқы сыңары түбірмен келген терімсөздер
сөз тұлғасы, түбір сөз, қос сөз, зат есім, сын есім, сан есім, жалқы есім, жалпы есім, жай қалып, ортақ тәуелдік, тек сыны, сыр сыны, жай шырай, анайы қалып, сыпайы қалып, салт етіс, тұйық рай, мұң рай, болжал рай, теріс рай, жай үстеу, бас мүше, сөз таптары, жалаң сөйлем, тура толықтауыш, мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш, сын пысықтауыш, себеп пысықтауыш, мақсат пысықтауыш, бұратана сөздер т.б.
Алғашқы сыңары синтетикалық тәсіл арқылы жасалған терімсөздер
Дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, туынды сөз, қосалқы сөз, жалпылағыш қос сөздер, жалқылағыш қос сөздер, тысқарғы жалғаулар, ішкергі жалғаулар, тікелей жалғау, тікелей жұрнақ, атауыш сөздер, жекелік айырыс, көптік айырыс, тәуелді қалып, оңаша тәуелдік, септік жалғау, көптік жалғау, талғаулы шырай, таңдаулы шырай, есептік сан, реттік сан, темілдік сан, жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі, сұрау есімдігі, танықтық есімдігі, сабақты етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, ырықсыз етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс, шартты рай, сенімді рай, сенімсіз рай, үнемді көсемше, үнемсіз көсемше, ниетті көсемше, баяншы мүше, қосарлы бастауыш, жайылма сөйлем, сабақтас сөйлем, салалас сөйлем, қыстырынды сөйлем т.б.

А. Байтұрсынұлы негіздеген аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер құрамына қарай екі сыңарлы, үш сыңарлы, төрт сыңарлы болуы да әдеби тіл заңдылығы арқылы орындалған:

Екі сыңарлы терімсөздер: туынды сөз, қосалқы сөз, тысқарғы жалғаулар, ішкергі жалғаулар, тікелей жалғау, тікелей жұрнақ, ортақ тәуелдік, тек сыны, сыр сыны, жай шырай, анайы қалып, сыпайы қалып, салт етіс, ортақ етіс, шағыс етіс, ашық рай, тұйық рай, ереуіл рай, реніш рай т.б.

Үш сыңарлы терімсөздер: жалпылағыш қос сөздер, жалқылағыш қос сөздер, бастауыш бағыныңқы сөйлем, анықтауыш бағыныңқы сөйлем, толықтауыш бағыныңқы сөйлем, мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы т.б.

Төрт сыңарлы терімсөздер. Мысалы, жиылыңқы салалас құрмалас сөйлем, қайырыңқы салалас құрмалас сөйлем, айырыңқы салалас құрмалас сөйлем, сұйылыңқы салалас құрмалас сөйлем, қойылыңқы салалас құрмалас сөйлем т.б.

Ақымет Байтұрсынұлы жасаған терімсөздерінің сөзжасамдық мағынаның құрылымы күрделі. Ол өзін құрайтын сөзжасамдық тұлғалардың мағыналары арқылы негізделеді. Кез келген туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы құрамындағы тұлғалар мағынасымен белгілі дәрежеде уәжделеді. Төл ұғым негізінде жасалған кез келген туынды сөздің уәжсіз болуы мүмкін емес. Сондықтан да, уәжділік сөзжасам теориясының негізгі ұғымдарының бірі ретінде қарастырылады.

Қай тілде болса да, атау негізінде жатқан ұғым арқылы уәжделіп, себепші негіздің мағыналық құрылымының мағыналық сыңарлары туынды сөздің семантикасын құрайды. Терімсөздің ішкі формасы мен уәжі атаудың мағынасымен тікелей байланысты; бірақ, әрине, екеуі екі басқа нәрсе. Сөздің ішкі формасы таңбаның ішкі құрылымы арқылы анықталса, ал оның мотиві, уәжі – заттың қасиеті арқылы айқындалады. Таңбаның мағынасын түрлі сөздердің мағыналары арқылы шамалауға болса, уәжі – шындық болмыстағы зат пен құбылыстың қасиеттері мен белгісі арқылы белгіленеді. Сөздің ішкі формасы – атаудың өзін құрайтын сыңарлармен тұлғалық және мағыналық жағынан жақындығы, байланысы ретінде қарастырылады. Бұл таза тілдік бірліктердің бір-бірін негіздеуі түрінде танылады. Ал уәждеме атау мен зат арасындағы байланыс пен бірліктен туындаса керек. Ал терімсөз мағынасы атау сөздің негізгі мағынасы арқылы уәждеме келе жаңа туынды мағынаға ие болады.

Дыбыс жүйесі. Терімсөздің құрамындағы «дыбыс» және «жүйе» жалпыхалықтық қолданыстағы әдеби сөздер. «Дыбыс – ауа толқыны арқылы құлаққа естілетін үн». Ал оның арғы тарихи дамуы «дыбыр», «дыбырла», «дыбыр-дүбір», «дабыр», «дүбір» деген сынды еліктеу сөзбен тектес екені анық. Ақымет Байтұрсынұлы «дыбыс естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе» деп түсіндіреді де, ана тіліміздің жалпы қолданысында бар атаудың негізгі мағынасына терминдік мән беріп, семантикалық тұрғыдан дамыта қолданады. Терім сөздің екінші сыңарындағы «жүйе» сөзі «жөн, рет, тәртіп» мағынасында жұмсалады. «Дыбыс жүйесі» терімсөзінің жасалуы мен үлгісі, сөзжасамдық қалыбы қазақ сөзжасамының басты заңдылықтары бойынша жасалғаны еш дау туғызбайды.

Буын. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» мағынасы – «буын – тұтас бір нәрсенің жеке саласы, бөлімі, тармағы». Тіліміздегі кез келген сөзді тұтастық деп қарайтын болсақ, сол тұтастықты айту кезіндегі ауаның қарқынмен кілт үзіліп шыққан, не бірнеше дыбыстар тізбегін буын деп атауы орынды.

А. Байтұрсынұлы: «Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады. Мәселен, «ат» деген сөзде бір-ақ буын бар; «а-та» деген сөзде екі буын бар; «а-та-лар» дегенде үш буын, «а-та-лар-ға» дегенде төрт буын; «а-та-ла-ры-ма» дегенде бес буын, сөз буын санына қарай, бір буынды, үш буынды, төрт буынды, онан көп буынды сөз деп аталады», – деп мысалмен талдайды.

А. Байтұрсынұлы буынды үшке бөліп қарастырған.

Ашық буын. Ашық буын термині А. Байтұрсынұлы сөзімен айтсақ, «буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға ашық деп ат қойындар» деп оқырманға шарт қояды да, буыншы әріптер санатына «а, о, ұ, е, ы» дыбыстарын жатқызады. Сонда бұл ереже қазіргі ашық буынға қойылған шарттарға сәйкес келеді. Ал ашық сөзінің семантикасына үңілетін болсақ,

түсіндірме сөздіктегі мағынасына сәйкес келеді. Түсіндірме сөздікте бұл сөздің сегіз мағынасы берілген. Бірақ солардың ішінде терминдік мағынамен семантикалық байланысы «жасырын, жабық емес» мағынасымен сәйкеседі. Бұл жерде келесі терминдік атаулармен салыстырмалы түрде анықтауымызға болады. Яғни, жан-жағы басқа әріптермен қоршалып, бітелмеген буынды осылай атағандығын көруге болады.

Тұйық буын. «тұйық» сөзі тілдік қолданысымызда белсенді қолданады. Сөздіктегі мағынасы, шығар жері жоқ жерді немесе киіздің, арқан-жіптің т.б. заттың қайырылған, бүктелген жері тұйық деп көрсетіледі. Терминдік мағынасы да осыған саяды, яғни ғалым: «буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар», - дейді.

Бітеу буын. Бітеу буын туралы автор өз оқулығында: «буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар» дейді. Автордың анықтамасы терімдік атаудың мағыналық аясымен толық сәйкес келеді. Өйткені терімсөз мағынасы атаудың мағынасына толық негізделген, яки уәждеделген. «Қазақ тіл білімінің түсіндірме сөздігінде» бітеу сөзі «жан-жағы жабық, бітелген, қымтаулы» деген мағынада жұмсалады.

Таңба. Таңба термині де қазақ тіл біліміне аса талғампаздықпен келген. Олай дейтін себебіміз, бұл сөздің тарихы байырғы лексикалық қорымыздан бастап, әлі күнге дейінгі белсенді қолданыстағы сөздер қатарында. «Қазіргі түркі тілдерінде: қырғызша тамға – жылқының санына күйдіріп басатын таңба, белгі; қарақалпақша тамға немесе таңба – қазақшадағыдай мағынада; азербайжанша дамға – таңба, белгі; башқұртша тамға – таңба, белгі, печать; түрікменше тагма, тамга – таңба, печать. В.В. Радлов: тамға, тамқа, таңба – белгі, таңба, ру таңбасы, печать деп көрсетеді (Радлов. Опыт сл. I-IV). Көне түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінде тамға (тамға), тамқа (тамқа) – печать (Малов. Пам. др. писм. 426). Қазақ тілінің сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстарының үндес ықпалына қарай тамға сөзіндегі м дыбысы ң-ға ғ дыбысы б-ға ауысып, таңба болып қалыптасқан. Ал тамғаның дамға болуы т мен д дыбыстарының алмасуы, тагма түрінде кездесуі метатезалық құбылыс. Осы тамға сөзінің түбірі жайында А.Н. Кононов «А.Дж. Эмренің пікірінше тамға сөзінің түбірі там – «күйдіру, өртеу, жағу» етістігі (Emre Turk Dilbilgisi, 56) дегенді айтады (Кононов. Родосл. туркмен., 94). Қырғыз тілінде там – тұтану, от алу. Қазақ тілінде де там сөзі тұтан, жан етістіктеріне синонимдес болып келеді. Мысалы, сексеуіл оты тамғанша, Сексендегі шал өлер, Тамуына таз өлер, Қызуына қыз өлер (ел аузынан). Отты тұтату, жағумен байланысты қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген тамыз, тамызу, тамызық сияқты сөздердің де түбірі – там. Тамға (таңба) - қарып не белгіні күйдіру арқылы жылқы санына салынатын белгі. Сөйтіп, тамға сөзінің түпкі мағыналық төркіні там болғанын, -ға етістікке жалғанып, есім тудыратын –қа тәрізді (салыстыр: тұт-қа, жан-қа) жұрнақ екенін байқаймыз. Осыдан байқағанымыздай, таңба сөзі семантикалық жағынан дамып, сөзжасамдық тәсіл арқылы дыбыстардың жазудағы белгісін көрсететін терминдік мағынаға ие болған.

Дәйекші «ء». Бұл терминнің түбірі *дәйек* – дәлелді мағлұмат, дерек деген мағынаны білдіреді. Ал –ші есім сөз тудыратын жұрнақ. А. Байтұрсынұлы еңбегінде «Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Бұлардан басқа бір көмекші белгі «дәйекші» ء бар» - деп жазады. Сол тұста анықтамалық араб әліпбиін қолданатын кезеңде жазылғандықтан, қазіргі әліпби жүйемізде бұл белгі жоқ. Дегенмен, араб әліпбиінің заңдылығы бойынша хәмза (ء) белгісі дыбыстардың, сөздердің арасында тоқтау немесе бөлу қызметін атқарған. Ал оны А. Байтұрсынұлы өз тілімізге икемдеп, «дәйекші (ء)» белгі деп ат беріп, дыбыстарды жіңішкерту қызметінде жұмсаған. «Дауысты дыбыстарымыз: ا, و, و, ی, ی-лердің жіңішке айтылуы үшін алатұғын белгіміз мына: «ء» (знак предупреждающий), бұл белгі дәйекші болып сөздің алдына қойылады. Сөздің алдында тұрған жіңішкелік белгісін көріп, сол сөздің ішіндегі дауысты дыбыстардың харіфлерін жіңішке оқимыз; дауысты дыбыстарды жіңішке оқылса, оларменен қатар дауыссыз дыбыстар да жіңішке оқылады, мысалы:

ارمان – ارمٰن, تور – تٰور, ئور – ائور, توری – توري

Жіңішкелік үшін бір белгі алсақ, 43 түрлі дыбысты дұрыстап жазу үшін 28 белгі (харіф) жетеді. Сонда қазақ сөзіне жазылатұғын харіф-белгілер мынау болады:

ا, ب, پ, ت, ج, چ, د, ر, ز, س, غ, ق, ك, گ, ل, م, ن, و, لڭ, ی, یه, ه,

Бұлардың ق, غ, يه, ه -лардан басқалары жіңішкелік белгісі «ء» тұрса – жіңішке оқылады. Ол тұрмаған жерде һәман жуан оқылады». Демек, терімдік мағынасы мен сөздің негізгі мағынасының негізділігін, уәжділік сипатын аңғаруға болады.

Дауысты дыбыс. Қазақ тіл білімінде белсенді қолданылатын терімсөздің бірі. «Дауыс» – таңдайдағы дауыс шымылдығының қозғалысы арқылы шығатын дыбыс, үн. Ал оған жалғанған –ты жұрнағы бір нәрсенің бар екендігін білдіреді. Сонда дауысты дыбыс терминіндегі дауысты сөзі сөйлеу мүшелерінің бірыңғай толық қимылынан пайда болып, айтқанда фонациялық ауа кедергісіз шығатын, сөз ішінде буын жасайтын дыбыстар дегенді білдіреді. Бұл терминнің екінші сыңары «Дыбыс – ауа толқыны арқылы құлаққа естілетін үн, дым». Екі дербес мағыналы сөздің тіркесімділігі арқылы осындай терімдік атау жасалған.

Дауыссыз дыбыс. Бұл терім сөздің уәжділігін «дауыс» атауына қатысты, яки «дауысты дыбыс» терім сөзінде дауыстың бар екені, «дауыссыз дыбыс» терімсөзі – дауыстың жоқтығын анықтайды. Дауысты дыбыста үн басым, созылыңқы айтылатын болса, дауыссыз дыбыста аты айтып тұрғандай, дауыс пен үн шектеліп, өкпеден шыққан күйінен кедергілерге ұшырап, дауыстың қысылып шығуы пайда болады. Аузы дуалы ғалымның «дауыссыз дыбыс» деп атауы – терімсөздің сөзжасамдық мағынасынан көрінетіндей, ұлттық дүниетаным негізінде жасалып, құрамындағы сөз бен тұлғаға уәждеделгенін көрсетеді.

Қатаң дыбыстар. «Қатаң» – қатал, қатты немесе қаһарлы, зілді т.б. мағыналы сөз. Терминдік уәжділігін де осы мағына аясынан іздейміз. Дыбысты айтатын және еститін болғандықтан, қатаң дыбыстарды айтқанда дауыс ырғағымыз қатты шығады. Оны физиологиялық тұрғыдан ғалымдар әлдеқашан дәлелдеген. «Қатаң дыбыс» терім сөзінің семантикалық уәжділігі нақты.

Ұяң дыбыстар. Лингвист ғалым А. Байтұрсынұлы ұяң дыбыстардың қатарына «м, н, ң» дыбыстарын жатқызады. Бұл дыбыстар тілден шыққанда биязы, жұмсақ естіледі. Осы қасиетіне байланысты, салдырдың аз мөлшерде қатысуымен жасалатындығын ескеріп, автор дауыссыз дыбыстардың бұл түріне автор «ұяң дыбыстар» деп атау берген.

Атаудың ішкі формасын анықтауда лингвомәдени аспектіден зерделеудің маңызы ерекше саналады. Мұның сондай-ақ, этнолингвистикалық атаулардың табиғатын танып, қалыптасу жолын анықтауда мәні бар.

Уәждеме – туынды атаудың семантикалық және құрылымдық жағынан өзін құраушы сыңарларының мағынасына негізделуі. Яғни жаңа номинациялық атаудың мағынасы құрамындағы себепші негіз бен сөз тудырушы тұлғалардың мағынасы арқылы ерекше мәнге ие болады. Ана тілінің төл бірліктері арқылы жасалған кез келген туынды сөздің сол тілде сөйлейтін адам үшін уәжділігі айқын. Ал кірме сөздердің уәжділігі сол тілде айқын болғанымен, өзге тіл үшін көмескіленіп, «уәжсіздік» сипат алуы ықтимал. Уәждеме сөздің тұлғалық және мағыналық сипатын негіздейді. Атаудың жасалуының мағыналық себебін көрсете алады. Уәждеме – сөздің ұғыммен байланысын, болмыспен қарым-қатынасын айқындайтын болғандықтан, әрі осы процесс кез келген тілдегі атаудың жасалуына негіз болатындықтан, тілде жалпы заңдылықтардың орнығуы заңды. Тіл мен ойлаудың, зат пен болмыстың арасындағы қарым-қатынасты, байланысты айқындауда уәждеме ұғымының атқарар рөлі ерекше.

А. Байтұрсынұлы жасаған терімсөздердің ерекшелігі – атайтын ұғымның ішкі мәні мен заттық не құбылыстық ерекшелігін тап басып айқындайтындығында, ішкі белгілерін нақты көрсетіп, ұғымды танымдық тұрғыдан анық негіздейтіндігінде.

Қорыта айтқанда, терімсөздердің жасалу жүйесі қазақ сөзжасам жүйесінің негізінде, тарихи сөзжасамдық заңдылықтар негізінде айқындалуы қажет. Терімсөздердің өзгеше «терминжасамдық» үлгісі не моделі болмайды. Кез келген ұлттық терімсөздің жасалу жолы мен жүйесі қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдер арқылы, сөзжасамдық үлгіде, сөзжасамдық қалыппен ғана жасалады.

Ақымет Байтұрсынұлы жасаған терімсөз жасау үлгісін негізге алу – қазақ ғылым тілін дамытуға ғана емес, қазақ әдеби тілін дамытудың да басты шарты болып қала бермек.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Қазақ университеті. 1-т. 2022. 552 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 том, – Алматы: Ғылым. 1974-1986 жж.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – М., 2021. – 542 с.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. // М.-Л.: 1951. 451 с.
5. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. // М.-Л.: 1958. 284 с.

ТЫМБОЛОВА А.,

*филология ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ДРАМАТУРГИЯҒА ҚАТЫСТЫ ОЙ-ШҚІРЛЕРІ

Аңдатпа. А.Байтұрсынұлы қазақ сөз өнеріндегі драма жанрының табиғаты туралы алғаш айтып, драма жанрына қатысты ұлттық терминдерді жасаудағы ғалымның еңбегі орасан зор. Алғаш рет жанр терминін шығарманың түрі деп атады. Драманың түрлерін солай тап басып айқындаған ғалым, оның әуезе мен толғаудан айырмашылығын да атап көрсеткен. Драмалық шығармаларда адамның рухани жан дүниесі, ішкі сырлары көркем шығармадағыдай ұзақ баяндаулармен емес, кейіпкердің қат-қабат психологиялық ерекшеліктерінің иірімдері арқылы сыртқа шығады. Ғалым А.Байтұрсынұлы *әуезеге, асыл сөзге*, драматургияға қатысты енгізген терминдерге анықтама бере кеткен.

Түйін сөздер: драматургия, әңгіме, әуезе, термин, шығарма, сахна, диалог.

Аннотация. О природе драматического жанра в казахском словесном искусстве впервые заговорил А. Байтұрсынұлы, и работа ученого по созданию национальных терминов, связанных с драматическим жанром, огромна. Впервые термином «жанр» был назван вид произведения. Ученый, определивший таким образом виды драмы, указал на отличие ее от мелодии. В драматических произведениях духовная душа и внутренние тайны человека раскрываются не через длинные повествования, как в художественной литературе, а через перипетии психологических особенностей персонажа. Ученый А. Байтұрсынұлы дал определение терминам, введенным в отношении мелодии, благородной речи, драматургии.

Ключевые слова: драматургия, рассказ, мелодия, термин, композиция, сцена, диалог.

Annotation. A. Baitursynuly spoke about the nature of the dramatic genre in the Kazakh verbal art for the first time, and the work of the scientist in creating national terms associated with the dramatic genre is enormous. For the first time, the term «genre» was used to name the type of work. The scientist, who thus defined the types of drama, pointed out its difference from the melody. In dramatic works, the spiritual soul and the inner secrets of a person are revealed not through long narratives, as in fiction, but through the vicissitudes of the psychological characteristics of the character. The scientist A. Baitursynuly gave a definition of the terms introduced in relation to melody, noble speech, dramaturgy.

Key words: dramaturgy, story, melody, term, composition, scene, dialogue.

Қазақ сөз өнеріндегі драма жанрының табиғаты туралы алғаш айтқан да ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы болды. Осы орайда, біз әдебиеттің негізгі үш тегінің (поэзия, проза, драма) бірі – қазақ сөз өнеріндегі драма жанрына қатысты ұлттық терминдерді жасаудағы ғалымның орасан еңбегін ерекше көрсеткіміз келеді. Пайда болуы мен шығу тарихына қарай грек сөздерін бойына көп сіңірген драма жанрына қатысты терминдерді жасауға түрен салған ғалым оларды ұлттық танымға жақындатып, қазақы ұғыммен беруге тырысады.

Қазақ әдебиетінің жанрлық формаларын топтастырудағы ғалымның еңбегі ұшан-теңіз. Алғаш рет жанр терминін шығарманың түрі деп атады. Ғалым айтыс-тартыс табына қарайтын сөздер деп бөлген шығармалар тобын былай жіктейді:

- 1) айтыс сөз;
- 2) тартыс сөз.

Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді:

- 1) мерт, яки әлектекті тартыс (трагедия);
- 2) сергелдең, яки азапты тартыс (драма);

3) арамтер, яки әурешілік (комедия) деп топтастыра отырып, *«тартыс күйге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, құлықты деп аталады; қисыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады, сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады»* [1, 163],- деп көрсетеді. Бұл орайда ғалымның драма, комедия жанрының өзіндік ерекшелігін сондай дәлдікпен тани білгендігін атауға болады. Ғалымның жанр түрін төл әдебиетімізден іздеуін академик З.Қабдолов «Әдебиеттің үшінші тегін Аристотельше «Драма» деп емес, Ахаң «Айтыс-тартыс» деп алады. Сөйтіп, Ахаң әдебиет теориясының негіздерін қазақтар ортасына әкеліп орнықтырып, әдебиет теориясына айрықша ұлттық сипат дарытудың жолын, әдісі мен амалын міне, осылай іздеді», -деп көрсетеді [2, 152].

Драманың түрлерін солай тап басып айқындаған ғалым, оның әуезе мен толғаудан айырмашылығын да атап көрсетеді: *«Әуезеде (әңгіме) бір болған уақиғаны, уақиғада болған адамдардың не істеген әңгімесін естиміз; бірақ ол адамдарды, уақиғаларды көрмейміз. Айтыс-тартыста ақынның айтқан әңгімесін естиміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін көреміз. Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді»*. Бұл арқылы ғалым драманың көзбе-көз жүзеге асатын ағымдық сипатқа ие сөйлеу әрекетінен тұратын жанр екендігін бағамдатады.

Сондай-ақ жалпы драмалық шығармаларды айтыс-тартыс дей отыра, оның ішінде драмалық сипаты бар дүниені *азапты тартыс* деп атайды.

Ары қарай ғалым *сахналық әрекеттерге* де нақты баға береді: *«Ақын адамдарын жасап, ауыздарына сөздерін салып, істейтін істерін тағдырлап, «ал істей беріңдер» деп, өзі гайып болып кеткен сияқты, айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде уақиғаны сөйлесе, айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіп, айтыстырып, тартыстырып жіберіп, өзі бейтарап болып, тек қызығына қарап отырып қалған сияқты болады»*. Бұл ретте де ғалым сахнадағы шындық тек автор-драматургтың пайымдаулары арқылы көрерменіне жол тартатындығын, автордың дүниетанымдық әлеуеті рөл ойнайтындығын, оның пьесаға қатыса алмайтындығын, көрерменнің алдына шығып түсіндіре алмайтындығын, сахнаның сыртынан сыбырлай да алмайтындығын дөп басып айғақтайды. *«Мұнда өткендік жоқ, осы уақытпен көрсетіледі»*. Бұл драма жанрының талабына сай өткен шақ жоқ, дәл қазір болып жатқандай бейнелеуің керек дейтін қатаң қағиданы білдіреді. Драма жанрының басты қасиетінің бірі – шынайылығы да осында.

Ал *«Әуезеде (әңгіме) ақын айтқанынан өткен уақиғаның әңгімесін естиміз. Айтыс-тартыста уақиғаны біреудің айтқанынан естіп білеміз. Көзбен көріп те білеміз»* дейтін пікірінен нақты сахналық шығарма туралы айтып отырғандығын көреміз. Бұл пікірін ғалым ары қарай *«Сөйтіп, айтыс-тартыс пен әуезенің (әңгіме) арасындағы да, толғау мен айтыс-тартыс арасындағы да айырыс зор. Бірі уақиғаны айтып білдірсе, екіншісі уақиғаны көзге көрсетіп таныстырады. Екеуі де тысқы ғаламның хабары, бұлай дегеннен айтыс-тартыс тысқы ғаламның сөзі деп те түсіну керек емес. Асылында, айтыс-тартыс ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі»* деп қорытындылайды.

Ғалым *«нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері – бұл сөз өнері болады»* дей отыра оны *«Асыл сөз»* деп атайды. *«Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген*

халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Өнер түрлі болады. ...Адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрселер – көркемшілік үшін көрнек өнері болады» дейді. Ал осы көрнек өнеріне «өнер – алды қызыл тілді» жатқызады. Сөйтіп үш жанрға да тән сөз өнерін аса жоғары бағалайды.

«Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады» [1, 17]. Иә, әдебиет те, өнер де, драматургия да сөзсіз жүзеге аспайды. Ал әдебиет, өнер жоқ жерде сахна өнері де жоқ. Театр тіршілігіндегі негізгі тұлға – актер болса, ең басты құралы – сөз. Қарсылық пен қақтығысқа құрылған әрекет-қуаты күшті сөз ғана сахнаның шырайын кіргізеді. Ол композициялық құрылысы, жанрлық сипаты, оқиға желісі, идеялық, көркемдік қуаты барынша пісіп-жетіліп барып, күрделі толғаныстан туатын дүние. Мұнда да жанр талабына сай сөз өнері салтанат құрады.

Көркем шығарма құрылымына да ғалым жете арнайы тоқталады. Ғалым «Шығарма сөздің бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері:

1) Тақырыбы, 2) жоспары, 3) мазмұны, 4) түрі» деп көрсетеді. Алдымен тақырыпқа тоқталайық. «Әңгімедегі пікір не туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады. Әңгімедегі пікір не туралы екенін күн ілгері білдіру үшін, шығарманың тақырыбы басынан қойылады». Иә, көп ретте сахналық шығармалардағы идея кейде оның тақырыбынан-ақ көрініп тұрады. Олардың тақырыбы тек ақпарат беріп қана қоймай, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарындағы философиялық көзқараспен де ұштасып жатады. Яғни, кей жағдайда тақырыптың өзі-ақ бүкіл шығарманың мазмұнынан хабардар етіп өтеді. Демек, драмалық шығармалардың тақырыбы тек ақпарат көзі ғана болып қоймай, ол түрлі ойлардың нақтылануы ретінде құрылып, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарында болатын философиялық кең ауқымда көрініс табады. Ал кейде тақырыптың өзі де қақтығыспен басталады. Драмадағы ең шешуші нәрсе де осы тартыс мәселесі. Драмалық тартыстың басталуы мен байланысы, шиеленісуі мен шешімі болады. Мысалы, М.Әуезовтің «Бәйбіше – Тоқал» пьесасының тақырыбының өзінен-ақ ә дегеннен қарама-қайшылықты байқаймыз. Қақтығыс екі қарама-қарсы жақтың (бәйбіше, тоқал) арасында өтеді. Мұнда автор қарама-қарсы мәнде қолданған *бәйбіше*, *тоқал* сөздерін шендестіре салыстыру арқылы күшті стильдік реңк тудырған. Мұндай жағдайда шығарманың атауын немесе сол шығарма мазмұнына сай жиі қолданылатын, яғни тақырыпты, сюжет пен фабуланы айқындайтын *сөз аккордтарын – кілт сөздер* деп атауымызға болады. Шығарманың идеялық-эстетикалық мазмұны да осы «*бәйбіше*, *тоқал*» кілт сөздері арқылы ашылған деуге болады.

Тақырыптан кейін мазмұн мәселесін ашуға тоқталады: «Шығарманың мазмұны *сөйлестірген түрде* болады» дейді [1, 13]. Ғалым сөйлестірген түрде болады деп әуезедегі диалогты айтып тұр. Драматургиялық шығармалар тіліне образдың ішкі-сыртқы характерін айқын көрсететін диалогтар мен монологтар тән екендігі белгілі. Драманың жаны – диалог. Драмалық шығармалардағы диалогтар – бүтін шығарманың көркем болмысын жасайды, үлкен қызмет атқарады. Демек, пьесадағы әрбір кейіпкердің жауаптасуында үлкен жүк, астарлы салмақ жатады.

Көркем прозадағы диалог – мәтіннің кейбір құраушы бөліктері болса, драматургиядағы көркем диалог – көркем мәтін құрылымының негізгі, басым бөлігі болып есептеледі. Көркем диалог туралы «Драмада кейіпкерлер сөздері шешуші мәнге ие болады, олардың ерікті іс-әрекетімен белсенді өзін-өзі көрсетулері мәтіндегі сөздердің тұтас, үздіксіз желісін көрсетеді. Диалогтық және монологтық риторикалар арқылы драма тілі аппелятивтік-әсерлілік мүмкіндікке және ерекше көркем энергияға ие болады» (ЛитЭС 1987, 100 б.) делінген.

Ғалымның сөйлестірген түрде болады дейтін пікіріне мысал келтірейік:

Кебек. Кімнің аттың? (Еркекше киінген Еңлікті танымай.) Сенбісің, бала, атып жыққан? Неге аттың?

Еңлік. Екі ататын сен емеспін, мырза, қодығаң болса, тағы көрсет! (Күледі.)

Кебек. Қап, не дедің сен бала? (Қызық көріп жақындап, ойнай сөйлейді.) Атып бер деп қашан айттым? Қуып атып келе жатқан өзім ем. Қызығын өзім көрмек ем.

Еңлік. Қызғанғаның қодыға болса, ол алысқа кеткен жоқ қой, жігітім. Жапал, алып келіп қодығасын байлап бер мына мырзаның жанына (күледі, Жапал жүгіріп кетеді).

Одан әрі ғалым «*Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) ақын тілі, 2) әншейін тіл*» делінеді. Алдыңғысы «көрнекі лебіз» болады» деп көрсетеді. Мұнда ғалым ақын тілі деп отырғаны тіл арқылы адам сезіміне эстетикалық, әдемілік жағынан әсер ету басты нысана болып табылатындығын меңзейді. Осы орайда ғалымның ақын тілі деп отырғанына ақ өлең үлгісімен жазылған шығармаларды жатқызуға болады. Ақын тілімен жазылған классикалық драмалық шығармаларға, яғни ұлттық колоритті танытатын көркем тіл үлгісі – ақ өлең үлгісімен жазылған дүниелерді келтіруге болады. Оған дәлел ретінде классик драматургтерді атауға болады. Демек драматургия тілі күнделікті өмірдегі ауызекі сөз емес, айрықша айшықты тіл. Ғалымның жоғарыдағы ақын тілі туралы айтқан пікірін драмалық мәтіндерге қатысты осылай пайымдауға болады.

Драмалық шығармаларда адамның рухани жан дүниесі, ішкі сырлары көркем шығармадағыдай ұзақ баяндаулармен емес, кейіпкердің қат-қабат психологиялық ерекшеліктерінің иірімдері арқылы сыртқа шығады. Бұл әрине сахнада монолог арқылы көрініс табады. Сөйтіп драматург кейіпкерінің ішкі жан толғанысы, олардың өзегін жарып шыққан монологтары арқылы психологиялық портреттер жасайды. Сондықтан «асылында айтыс-тартыс – ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі» болып табылады. Мұны А.Байтұрсынұлы «*Толғау – ішкергі ғаламның күйі, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі*» дейді. Сахнадағы басты құрал – сөз болғандықтан, сөздің астарын, айтар ойын, көтеретін жүгін, артар салмағын сезінгенде ғана көрермен шығармадан эстетикалық ләззат алады. Олай дейтініміз, «*толғау ақынның ішкі ғаламының сөзі болғандықтан, мұнда да сөзімен өзін көрсетіп отырады. Толғауда ақын қабағын қарс жауып, қайғырып тұрған күйінде де, беті гүл-гүл жайнап, қуанып тұрған күйінде де, сүйінген, күйінген, тарыққан, зарыққан, жабыққан, шаттанған, марқайған, масайраған күйінде де көріп отырамыз*». Кейбір жағдайларда түрлі көзқарастар, характерлер қақтығысы да монолог формасы арқылы беріліп отырады. Монологтың негізінде түрлі қарама-қайшылықтардың, қақтығысты жағдайлардың шешімі жатады. Демек, адамның ішкі толғанысы – монолог осыншалық жүк атқарады екен. Ал ғалымның атап көрсеткен *сап толғау, марқайыс толғау, налыс толғау, сұқтаныс толғау, ойламалдау* дейтін монолог түрлерінің барлығында да сахналық монологтардың элементі бар.

Сахна тілінің көркемдік қуаты мен саздылық сипаты театр өнері саласында айрықша орын алады. Бұл орайда ғалым «*...әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен. Бірақ тізуі жаман болса, дыбысы жақсы сөздерден де жақсы әңгіме шықпайды*» дейді. Поэтикалық тілді игерген драматург керек сөзді тандарда ойына небір әсем сөздер құйылып, сол бір керемет сәтті көз алдына елестете отырып, күнделікті қарапайым сөзден жаңа ырғақты образды суреттеулер туғызады. Оған «*Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болу жағын да талғайды*», -дейтін пікірін келтіруге болады. Иә, әуезділік – бұл дауыстың эстетикалық сапасы. А.Байтұрсынұлы әуезділік мәселесіне үлкен мән берген, оның шарттарын белгілеген. Сөйтіп сөйлемдердің өзін «*өрнекті сөйлемдер, өлеңді сөйлемдер*» деп екіге бөлген. Дауысқа берген сипатында «*жарқын дауыс; салқын дауыс; барқын дауыс; қоңыр дауыс; күйзеліс дауысы; тарғыл дауыс; жарықшақ дауыс*» болады дейді. Қазақы мақам, жағымды дауыс тыңдаушыға өте әсерлі естіледі. Яғни ғалым мұнда сөйлеуде «*Әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын*» келтіріп жеткізуге де баса назар аударады.

«Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау». Яғни «көңіл ісі – түю, талғау» екен. Бұл ретте ғалым «Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады» (Абай) болмау үшін алдымен сөзді талғап қолданудың жауапкершілігін сезінуге шақырады.

Сондай-ақ қарсылық пен қақтығысқа құрылған әрекет-қуаты күшті сөз ғана сахнаның шырайын кіргізеді. Себебі драма – шындықты шиеленіскен тартыстар үстінде айрықша тәсілдермен жинақтап көрсететін күрделі жанр. Драмада ғаламат тартыстар, ойлар мен идеялар қақтығысы шынайы түрде, әрі ерекше формада көрініс табады. Ғалымның қақтығыс турасындағы пікірі де осы ойымызды нақтылай түседі. *«Талас-тартыс табиғаттың негізгі заңының бірі»* дей келе, ұстасу терминін келтіріп, оның *байланыс, шиеленіс, шешіліс* [1, 179], – дейтін үш кезеңін атап көрсетеді.

Сондай-ақ драматургия жанрының ең бір дәстүрлі түрі – комедия болып табылады. Комедия арқылы қоғамдағы және адам өміріндегі ең терең қарама-қайшылықтарды ашып көрсетуге болады. Кезінде Аристотель күлкіге «ешкімге де залал келтірмейтін келеңсіздіктер мен қателер» деп баға берген. Іс-әрекет етушілердің мінездеріне тәуелділікте, қақтығыстардың әлеуметтік және адамгершілік мазмұнына қарай комедия әртүрлі эмоционалдық бояуларды қабылдайды: ақкөңілділік, әзіл-оспақ, мысқыл, сықақ, гротеск-сарказм т.б. Комедияның көп-ғасырлық тарихында оған екі бағыттағы жанрлық түрленім тән: фарстан – комедияға, дөрекі әзіл-оспақтан – қалжың мен ишараға, кейде әдепсіз, кейде нәзік психологиялық әзіл-оспақтан – ойлы мысқылға; таза комедиядан әсерлі драмалылыққа ауысады. Пьесалардың ішінде ең көп орын осы комедияларға беріледі. Комедиялық шығармалардан сан қилы мінездер галереясын көруге болады.

Драмада пьесаға күлдіргіштік, қуақылық элементтерін сынамалап енгізу *буфф* деп аталады. Бұған ғалымның қулық деп отырған ойы келеді. Осы орайда А.Байтұрсынұлының өзі *әурешілік* деп атаған комедия талабына сай келетін пікірін келтірейік: *«Адамның арына тию жағынан күлкі сөз бірнеше түрге бөлінеді. Адам ауырлайтын да, ауырламайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты мазақ, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты сықақ, қулық болады: а) Мазақ қылу біреудің кемшілігін, мінін айтып қулу болады. Әдебиет жүзінде мазақ қылу кемшілік пен мінді әшкерелеп, жұртқа жаю болады; ә) Мысқылдау – сөздің өңін теріс айналдырып айту. Бұлай айту кекесін болады. Кекесін сөз зілді болады. Мысқыл сөздің ауыр тиетін себебі осы. Әзіл де солай. Зілсіз болса, әзіл болады да, зілді болса, ажуа, келемеж, мазақ, мысқыл сықылды күлкі түріне айналып кетеді. Біз күлгенде, әуелі тек күлкі келтіретін нәрсеге күлеміз. Неден күлкі болып тұрған мәнісін тексермейміз. Себебін тексеріп күлгенде, көңілімізді көтерген нәрсе болып шығуы да ықтимал, олай болмай, қайта қайғыға қалдыратын, ойға батыратын нәрсе болып шығуы да ықтимал* [1, 174]. Ғалымның бұл айтқанынан трагикомедияның элементін тап басып танып, байқағандығын көреміз.

Сонымен ғалымның драматургияға қатысты енгізген терминдерінің барлығы да аталмыш жанрдың табиғаты мен талабына сай жасалынған деуге болады. Оларға *әурешілік – комедия; алектеніс – трагедия; диалог – сөйлесетін түр; монолог – толғау; ритм – ырғақ; портрет, пейзаж – әліптеме; фабула – мазмұндау; конфликт – ұстасу, тартыс; фантазия – қиял; кейіпкер – образ, кейіптеу, бернелеу (синекдоха); шиеленіс – интрига; мақтау – ода, даттау – сатира; баяндамасы – трактовка; қорытпасы – эпилог; күлкілеу – юмор; мазақ – гротеск; сұқтаныс – патетика, пафос* т.б. ұғымдардың сипатын талдап, түсіндіргендігін келтіруге болады. Бүгінгі сахна төңірегіндегі мамандар осы пән терминдерін айналысқа енгізсе дейміз.

Қорыта келгенде, қазақ терминологиясының негізін қалауға алғаш жол салған, қалыптастырған ұлт ұстазын ұлттық терминдердің, оның ішінде драмалық терминдердің де метатұғырын қалаған ғалым деуге толық негіз бар.

Ұлтымыздың ұлы ұстазы, қазақ руханиятының тарихында алып тұлғаға айналған ұлт қайраткері, қазақ тіл білімінің, қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаған ғалым, педагог-реформатор, ақын, аудармашы, түркі тілдес халықтар арқа тұтқан түрколог, көсемсөзші, фольклорист, дипломат (ғалымның саяси-дипломатиялық пікірлерінің өзі бір төбе), композитор, осындай біртуар синкретті заңғар тұлғаның ғылыми мұрасын зерттеп-зерделеу бір сәтке де толастамақ емес.

Ұлы суреткер М.Әуезов А.Байтұрсынұлының өнер-білім, саясат жолындағы бүкіл еңбегін атай келе, «оны біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайды» деген екен. Суреткердің сол көреген сөзі

бүгінде шындық. Міне туған жылынан бастап есептесек, үшінші ғасырға аяқ басса да халқының бағына туған ұлт көсемінің шамшырағы жарқырай түсуде.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. -Алматы, 2003. – 208 б.
2. Классикалық зерттеулер.15т. -Алматы, 2013. – 412б.

ФАЗЫЛЖАН А.,

*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының директоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СӨЗ САЗЫ <АҒЫЛ.PROSODY>

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілінің суперсегментті фонетикалық жүйесінің қазіргі тіл біліміндегі зерттелуінің бастауында Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған ғылыми таным мен білімдер жүйесі жатқанын дәлелдеуге талпыныс жасалды. Сөз сазы <ағыл. prosody>, сөз ағымы, бунақ, екпін сияқты қазақ суперсегментті фонетикалық жүйесінің тірек құбылыстары мен құрмалас сөйлем таптастыруындағы интонацияның рөлін ғылыми тұрғыдан тануға негіз болған Ахмет Байтұрсынұлының іргелі тұжырымдары талданып көрсетілді.

Түйін сөздер: сөз сазы, фонетикалық жүйе, интонация, сөз ағымы, бунақ.

Аннотация: В статье предпринята попытка доказать, что у истоков изучения суперсегментной фонетической системы казахского языка в современном языкознании лежит система научных познаний и знаний, сформированная Ахметом Байтұрсынұлы. Проанализированы фундаментальные выводы Ахмета Байтұрсынұлы, послужившие основой для научного познания таких опорных явлений казахской суперсегментной фонетической системы как просодика, поток речи, фонетическое слово (акцентная группа), ударение и роль интонации в классификации сложных предложений.

Ключевые слова: просодика, фонетическая система, интонация, поток речи.

Abstract: The article attempts to prove that the system of scientific knowledge formed by Akhmet Baitursynuly is the origin of the study of supersegmental phonetic system of the Kazakh language in modern linguistics. There were analyzed the fundamental conclusions of Akhmet Baitursynuly, which served as the basis for scientific knowledge of the basic phenomena of the Kazakh supersegmental phonetic system, such as prosodics, speech flow, phonetic word (accent group), stress and the role of intonation in the classification of complex sentences.

Keywords: prosodics, phonetic system, intonation, speech flow.

Тіліміздің сөз сазы мен интонациясын фонетикалық-эксперименттік әдісті қолдана отырып зерттеу ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Осы аралықта қазақ тілінің суперсегментті фонетикалық жүйесін анықтайтын сөз сазы, сөз ағымы, екпін, бунақ сияқты тірек ұғымдар туралы тілтанушылардың танымы үнемі жаңа ақпараттармен толығып отырды. Ал олар туралы алғашқы ғылыми-тілтанымдық түсінік ХХ ғасырдың басында қалыптасты деуге болады. Бұл халқымыздың тұңғыш тілтанушы ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен белгілі болып отыр. Ғалым «сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құралуынан болады. <...> ондай сөздердің сөйлемдері өрнекті сөйлемдер деп аталады. <...> Оларды айтқанда дауыс көтеріліп, төмендеп әнше оралып, қайырылып отырады» – деп, «кілемге салған түрдей» (Байтұрсынұлы, 1989, 179 б.) қазақ сөз сазы мен интонациясының көрінісін дәл сипаттаған.

Сөз ағымы. Тыңдаушы мағыналы тілдік бірліктердің ұйымдасқан қатары ретінде мүшелейтін әрі солай қабылдайтын дыбыстардың үздіксіз сызықтық тізбегі **сөз ағымы** деп (Ахманова, 2007) аталады. Сөз ағымы мен дыбысталған (ауызша) сөз ұқсас ұғымдар. Дегенмен сөз ағымы дыбысталған (ауызша) сөздің нәтижесі, өнімі. Дыбысталған сөз – белгілі бір уақытта жүзеге асып, дыбыстық форма алған сөйлеу (айтылу), дыбысталған сөзде интонациялық тұрғыдан бөлшектенбейтін біртұтас бірліктер (синтагмалар), ырғақты бірліктер (бунақ (фонетикалық сөз немесе екпінді топ), ырғақты топ,), дыбысталым бірліктері (буындар) мен ең шағын бірліктер (дыбыстар) болады.

Адамның сөзі дыбыстардан құралады, ал дыбыстың физикалық табиғаты – толқын. Ауыздан шыққан сөз (речь) белгілі бір заңдылықтар бойынша ұйымдасқан қандай да бір жиіліктегі толқыннан тұрады. Сондықтан да бейтаныс тілді естігенде ондағы жеке-жеке сөздерді бөліп алып ажырату мүмкін емес, себебі олар бір-бірімен байланысып, біртұтас өрнектеліп жатады. Тыңдаушы үшін сөз ағымындағы сөздердің, сөз тіркесі мен сөйлемдердің жігін ажырату, олардың мағынасын түсінбесе, қиынға түседі.

Сөйлем ішіндегі жеке сөздің, сөйлемнің жалпы мағынасын түсіну үшін ең алдымен сөйлеуші мен тыңдаушы тілді білу керек. Бұның дәлелі ретінде бейтаныс тілдегі сөзді тыңдағандағы әсерді келтіруге болады. Сөздердің мағынасын білмеген соң, ондағы сөйлемдер мен сөздердің жігі айқын байқалмайды. Қандай да бір жіктің бар екенін байқағанның өзінде де, ол жеке сөз бе, әлде бір-бірімен ұласып кеткен бірнеше сөздің тіркесі ме аңғару мүмкін емес. Мысалы, [*ос ʔотұрған/ көнөгөзгарʔйаларымыз/ бізг ʔөнөгеб ʔолатын/ өмүрсүрд ʔемесе*] (*осы отырған көне көз қарияларымыз бізге өнеге болатын өмір сүрді емес пе?*) сөйлеміндегі сөз тіркестерінің аражігі көрсетілген. Егер тыңдаушы қазақ тілін білмесе, бұл сөйлем ішіндегі жік-жікке бөлінген сөз ағымы бөліктерінің бірнеше сөзден тұратынын аңғармайды. Ал тілді білетін болса, олардың аражігін айырып, әрбір сөзді ұғынып, басқа сөздермен байланыстыра сөйлем мағынасын дұрыс түсінеді.

Бала сөз ағымын дұрыс мүшелеуді ана тілін ести бастағаннан, тіпті құрсақтағы шақалақ кезінен үйренеді. Сөз ағымын бөліктерге мүшелеудің құралдарына:

- *әуеннің сынуы* (негізгі тон жиілігі қозғалысының көтеріңкіден бәсең не болмаса бәсеңнен көтеріңкі бағытқа күрт ауысып жалғасуы),
- *кідістің болуы* (дауыс ағынының үзілуі),
- *дауыс қаттылығының өзгеруі* (сөз бөлігінің күрт қатты не ақырын естілуі),
- қандай да бір буынның өз айналасына топтасқан буыннан созылыңқы не қатты үнмен *екпін түсіріле* айтылуы (белгілі бір уақыт аралығында айтылған сөз не буын санының өзгеруі) және т.б. просодикалық (суперсегментті фонетикаға қатысты) амалдар жатады.

Сөз ағымын мүшелеуге суперсегментті фонетика тәсілдерімен қатар сегментті фонетиканың да құралдары қатысады, мәселен, сөз ағымының бір бөлігіне топтасқан сөздердің аражігінде фонемалар¹ өзгеріске түсіп, негізгі реңктің (инвариант)² және өздік реңк (вариант)³, бөгде реңк (вариациясы)⁴ түрінде көрінеді (Уәли, 1993), ал аражігі кідіріспен және басқа да просодикалық амалдармен бөлінген сөз ағымы бөліктерінің тоғысында дыбыстар өз инвариантына барынша ұқсас күйін сақтайды. Сөйтіп, жеке сөздің басындағы не соңындағы өзгеріске ұшыраған инвари-

¹ **Фонема** – мазмұн межесі жоқ, тұрпат межесі дыбыс болып табылатын таңба түріндегі мағына ажыратушы тілдің ең кіші бірілгі. Фонема мазмұн да, тұрпат та межесі бар өзінен жоғары деңгейдегі тілдік таңбалар – морфемалар мен сөздерді құрайды.

² **Негізгі реңк (инвариант)** – өзінің нақты қолданыстағы түрленімдерінен жалпыланған тілдің құрылымдық бірлігінің (фонема, морфема, лексема және сол сияқтылар) негізгі қасиеттерінің абстрактілі жиынтығы.

³ **Өздік реңк (вариант)** – бір немесе бірнеше басқа фонеманың дыбыстық көрінісінің естілім (акустика) және жасалым (артикуляция) қасиеттерімен сәйкес келетін фонеманың сөз шеніне (позицияға) тәуелді түрленімі.

⁴ **Бөгде реңк (вариация)** – фонемалық қарам-қарсылықты бейтараптандырмайтын сигнификативті тұрғыдан күшті, бірақ перцептивті тұрғыдан әлсіз сөз шеніндегі, фонеманың осы шенге байлаулы дыбыстық көрінісі. Фонеманың дыбыстық қорындағы негізгі реңк (инвариант), өздік реңк (вариант) пен бөгде реңк (вариация) терминдері Мәскеу фонологиялық мектебінің (МФМ) ұғымдары, аталған терминдердің қазақша баламасын профессор Н.Уәли ұсынған (Күдерина, 2013, 79 б.)

ант фонеманың вариант, вариациясы тыңдаушыға бұл сөздердің қандай да бір өзара синтаксистік қатынаста тұрғанынан хабар береді. Мысалы, [*ʋos ʋotʋrɣan/ көнөгөзғар'йаларымыз*] сөз ағымы бөлігінде *осы, отырған* деген екі сөз жеке тұрғанда тек жуан-жіңішкелік не ерін-езулік сингармонизммен әрі өз ішіндегі фонемалардың бір-біріне әсерлестігінен болған өзгеріспен дыбысталады, басқа дыбыстық өзгеріске шалдықпайды: [*ʋosʋ*], [*ʋotʋrɣan*], ал олар сөз ағымының бір тобына біріккенде арасында басқа да фонетикалық құбылыс орын алады, мына тұста эллизия, яғни сөз жігінде қатар келген екі дауыстының бірінің, әдетте алғашқысының ([ʋ] дыбысының) түсіп қалуы көрінеді: [*ʋos ʋotʋrɣan*]. Бұған қоса қазақ тілінде [н] дыбысынан кейін [к] дыбысы келгенде тоғыспалы ықпал заңдылығына сәйкес екеуі де өзгеріске ұшырап, [нғ] түрінде дыбысталады (мысалы, *Ама[нғ]елді, жа[нғ]еиті*), ал мына мысалда [*ʋos ʋotʋrɣan/ көнөгөз...*] *осы отырған* сөз ағымы бөлігі мен *көнөкөз* деп басталатын сөз ағымы бөлігі жігінде бұл заңдылық жүрмейді. Сөйтіп, **нк** тіркесінің заңдылыққа сәйкес **нғ** дыбыстық өзгеріске ұшырамауы тыңдаушыға ол жерде сөз ағымының екі мүшесінің аражігі өткенінен сигнал береді.

Бұл сигналдардың бәрі, түгелдей сөз тудыру үдерісі бойынша адам миы жұмысының нәтижесі. Оның тетіктері (механизмі) туралы физиолог, психолог, тілтанушылардың зерттеуі аз емес, алайда бүгінге дейін классикалық ізденіс саналатын И.Жинкиннің еңбегі көп мәселенің басын ашты (Жинкин, 1958, 366 б.). «Сөйлеу дыбыстары қалай пайда болады, буындар, сөздер мен сөз тіркестері қалай қалыптасады – осының бәрі сөйлеу механизмі проблемасының іргелі әрі бастапқы мәселесі болып табылады» (Жинкин, 1958, 13 б.). Мұндай зерттеуден көп жыл бұрын **сөз ағымы** деген терминді отандық тіл ғылымына енгізу арқылы әлемдік лингвистикадағы ауызша сөз спецификасына қатысты тұңғыш тілтанымдық рефлексияның авторы – Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ахмет Байтұрсынұлы Н.И.Жинкиннің зерттеуінен 32 жыл бұрын өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде көкіреккөзімен <лат. *intuitio*> таныған әрі қазіргі кездегі заманауи құралармен зерттеліп дәлелденген ғылыми пайымға толық сәйкесетін **сөз ағымы** туралы жүйелі тұжырымын келтіреді: «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару сөз шығару болады» (Байтұрсынұлы, 2013, 162 б.).

Сөз ағымы ұғымы да Ахмет Байтұрсынұлының **дауыс ағымы** терминінен бастау алады: «Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының тізілу түрінен. Сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдерінің тізілуі түрінен, сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу әуезділігі де болады. Бірақ сөздің де, сөйлеудің де әуезді болуының негізгі мәнісі бар. Екеуі де дауыс ағымына қарайды. **Дауыс ағымы** сөз ішінде дыбыстарының тіркесуіне қарайды да, сөйлеу ішінде сөйлемдерінің тіркесуіне қарайды. Сөз ішінде дауысты-дауыссыз, жарты дауысты дыбыстар араласып тіркесе келеді. Бір сөзде дауысты дыбыстар көп келеді. Бір сөзде дауыссыз дыбыстар көп келеді. Дауысты дыбыстар көп келген сөз үнді болады, дауыссыз дыбыстар көп келген сөз үнсіз болып шығады» (Байтұрсынұлы, 2013, 200-б.).

Просодика және «сөз сазы» термині. Қазақ тіл ғылымында сөз сазы ұғымына ғылыми негіздеме жасап, осы терминнің объектісін көрсеткен ғалым академи Рәбиға Сыздық болды. Ғалым «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз – тілдің табиғи **дыбыс заңдылықтарын** сақтау болып табылады. <...> Дұрыс жазу заңдылықтарын орфографиялық нормалар, ал дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарын орфоэпиялық нормалар деп атаймыз. Соңғы орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз – жоғарыда айтылған «сөз сазы» деген ұғымға қатысты», – деп көрсетеді (Сыздықова, 1995, 119 б.). Біз зерттеуімізде «сөз сазы» терминін академик Р.Сыздық ұсынған контекстен әлдеқайда кеңірек ұғымда просодика термині орнына қолдануды ұсындық. Біріншіден, қазақ тіліндегі «саз» сөзінің негізгі семасына арқа сүйеу керектігі мұның басты негіздемесі ретінде алынды. Мәселен, Онбестомдық үлкен түсіндірме сөздікте бұл сөзге ‘үн, әуез, ырғақ’ деген дефиниция берілген (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, 12-том, 535 б.). Екіншіден, Ахмет Байтұрсынұлы да бұл сөзді осы мағынада қолданған: «Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, *сазын*, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері»

(Байтұрсынұлы, 2013, 151 б.). Үшіншіден, академик Р.Сыздық ұсынған ‘сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі’ дегенге саятын ұғым просодика деп келген ұғымға қарма-қайшы емес, қайта сонымен үндес, сол ұғымның ішіне кіретін құбылысты білдіреді. Сондықтан «сөз сазы» деп тек сөйлеу актісіндегі сөздерді дұрыс айтылуын, яғни орфоэпиялық құбылыстарды ғана емес, сонымен бірге жалпы сөз ағымының ұйымдасу заңдылықтарын түгелдей қамтитын құбылысты атау керек деп санаймыз. Просодика терминінен біржолата бас тарту керек деуден де аулақпыз, дегенмен тіліміздегі «сөз сазы» терминін осы ұғымда қолдану ұлттық сипаттағы терминдердің қатарын көбейтер еді деген ойдамыз.

Сонымен, **сөз сазы** немесе просодика, просодия (грек тілінен аударғанда, просодия – екпін, ән қайырмасы) дыбысталған сөздің жіктелуін және негізгі тонды (әуенді) жоғарылату, төмендету, екпін қою, сөз қарқынын үдету немесе баяулату, айтылымды ұзу сияқты құралдар арқылы жіктелген сөз ағымы бөліктерінің ұйымдасуын білдіреді (Белякова, 1998). Сөз сазын зерттеу ежелгі дәуірден бастау алады. Сөйлеудің просодикалық жағы тілтанымда тек таза лингвистикалық зерттеулерде ғана емес, әсіресе психолингвистика сияқты аралық салаларда да қарастырылды (Л.С. Выготский, Н.А. Гвоздев, Н.И. Жинкин, Н. Д.Светозарова, Г.Н. Иванова-Лукьянова, Р. К. Потапова, О. Ф. Кривнова, С. В. Кодзасов, Л. А. Гаранина, А. Мартине, А. Мюллер, М. Зелтинг және т. б.)

Сөз сазы мимика, поза, көз қимылы, ым-ишарат сияқты паралингвистикалық қарым-қатынас құралдарымен бірге сөйлеудің ерекше эмоционалды бояуын жасайды. Әдетте, барлық аталған элементтер бір-бірін толықтыра отырып, сөйлеушінің ойын, дітін дұрыс жеткізуге қатысады.

Бунақ. Бунақ (фонетикалық сөз) терминімен екпін түскен бір буынның айналасына топтасып, бір сөз сияқты дыбысталған сөз ағымы бірлігін айтады. Бұл терминді өлең жолдарының бірлігі ретінде алғаш қолданған Ахмет Байтұрсынұлы. Қара сөзде де бунақ болатынын дәлелдеп, ғылыми айналымда оның ауызша сөз ағымы бірлігі ретінде қолданылуына жол ашқан ғалым профессор Сапархан Мырзабеков (Мырзабеков, 2002) болды.

Дегенмен С.Мырзабеков танымындағы бунақ ұғымы біздің зерттеуде ерекшеленеді. Ол «ырғақтық топ деп отырғанымыз – бунақ. Сонда сөйлем бунақтарға, бунақ сөздерге, сөздер буындарға, буын дыбыстарға ажырайды» деп көрсетеді (Мырзабеков, 2002, 96 б.). Біздің пайымдауымызша, ырғақты топ пен бунақ бірдей емес, көбіне бунақ ырғақты топ материалы болады, әрі одан кіші бірлік, демек ырғақты топ бунақтарға, бунақ буындарға, буын дыбыстарға ажырайды. Төменде автор олардың айырмашылығына арнайы тоқталды. Ауызша сөздегі (речь) мұндай бірлік, яғни бунақ, тілдің құрылымындағы бір ғана жеке лексикалық бірлікпен үнемі сәйкесе бермейді (Мырзабеков, 2002; Кодзасов, Кривнова, 2001), кейде екі немесе үш сөз бірігіп, бір деммен айтылып, бір екпінге бағынып ауыздан біртұтас сөз сияқты шығып өнектеледі. Сондықтан кейбір ғалымдар мұндай бірлікті **акцентті топтар** деп те атайды (Карневская, 2007, 65-68 б.). Әдетте акцентті топ терминін ағылшын, орыс тілі сияқты екпіннің мағына ажырататын қызметі күшті тілдерге қатысты қолданады. Сондықтан екпінінің мағына ажырату қызметі солғын қазақ тілі үшін бұл термин қолайсыз ретінде саналды. Оның үстіне көп зерттеуші акцентті топ, фонетикалық сөз және ырғақты топ терминдері беретін ұғымды бір ғана сөз ағымы бірлігіне телиді (Касевич., Ягунова, 2003, 19-25 б.). Ал біздің зерттеуімізде, бунақ немесе фонетикалық сөз деп аталатын сөз ағымы бірлігі ырғақты топтан кіші, көбінесе ырғақты топты құрайтын бірлік ретінде қарастырылды. Әрине, сөз ағымының мүшеленуі тек бір ғана стандартты түрде (буындардан бунақ, бунақтардан ырғақты топ, ырғақты топтардан синтагма, синтагмалардан сөйленім құралып қана) жүзеге аспайтыны белгілі. Кейде бір ғана дыбыстан құралған сөз тұтас бір сөйленім, яғни фраза түрінде интонациялық жақтан безендіріліп кетеді, кейде бірнеше сөзден құралған сөз ағымы бірлігі тек бір ғана бунақ сияқты айтылады. Мысалы, - *Мынаны қара!* – *Ооо!* деген диалогтің екінші компоненті «қандай керемет!» деген лепті ойды білдіретін аяқталған интонациялық конструкция болса, *қас қағым, барса игі еді, әлгі адам* деген сияқты сөзқолданыстар [*қасқағым, барс 'йіг' еді, әлг 'адам*] бір ғана сөз сияқты бір деммен, бір ғана буынның екпініне (мысалда екпін түскен буынның дауысты дыбысы қою қаріппен көрсетілді) бағынып айтылады. Ырғақты топта да дәл осылай бірнеше лексикалық бірлік бірігіп кетеді. Сонда бунақ пен ырғақты топты қалай ажыратуға болады деген

орынды сауал туады. Бұл сауалдың жауабы ретінде екі бірліктің ұқсастығы мен айырмашылығы төмендегі тұжырымда ұсынылды:

- бунақ та, ырғақты топ та клитикалар мен негізгі сөздің тіркесінен жасалуы мүмкін: *сен гана* [сеңгана], *ең күшті* [еңгүштү];

- буын саны ең көбі 4-5, ең азы 1 болатын сөз ағымы бірлігі бунақ бола алады, алайда ырғақты топтың буын саны бұдан әлдеқайда көп болуы да мүмкін, ал бунақта бұдан көп бола алмайды;

- екеуі де құрамындағы бір буынның ерекшеленіп, екпінмен айтылуы арқылы ұқсайды, бірақ кей жағдайда ырғақты топ құрамында екі буын екпінмен айтылуы ықтимал, оның бірі негізгі екпін болса, екіншісі қосалқы екпін, мысалы, *ауыл шаруашылығының* [ауұ:л шаруашылығыны:н], *жорғары жақтағылар* [жогары: жақтагыла:р] ырғақты тобының негізгі екпіні соңғы буынға, қосалқы екпіні екінші буынға түсіп тұр, бұл сөз ағымы бірлігін бір деммен тек бір екпінмен айту қиын, себебі оның буын саны көп, сондықтан да ол бунақ бола алмайды, ал, мысалы, *көк шар* [көкша:р], *боз жорға* [божжорға:], *қара ала* [қар'ала:] сөз ағымы бірліктері, керісінше, бір деммен, соңғы буынының ғана екпінімен айтылады;

- кейде ырғақты топ құраған сөз ағымы бірлігінің үстінен түсетін әуен қозғалысы өзгеруі, бір бағыттан күрт төмен мәнге, не керісінше жоғары мәнге ауысуы мүмкін, алайда бунақ бойында әуеннің мұндай құбылуы болмайды, ол тек бір бағыттан ғана көрінеді;

- кейде ырғақты топтар бунақтардан құралуы мүмкін, бірақ бунақтар буыннан басқа сөз ағымы бірліктерінен құрала алмайды;

Сонымен, қорыта айтсақ, **бунақ** ырғақты топ жасауға қатыса алатын, тек қана бір делимитативті екпінге бағынған ең көбі 4-5 буыннан ғана тұратын, әуеннің бір бағыттағы қозғалысымен ерекшеленетін, просодикалық жақтан ырғақты топтан кіші, буыннан үлкен, бір деммен айтылған сөз ағымы бөлшектерінің қандай да бір мағынасы бар ең кіші бірлігі.

Мысалы, *Мына қар аяғы жіби, жерімізге қала келіп түскелі отыр. Барар жер, басар тау жоқ* (С.Мұқанов, «Ботагөз» деген романынан) үзінді мынадай сөз ағымы бөліктеріне жіктелді: [мына::// гарайагы: /жібі:::й /// жерімізге::// қала гелі:n/ түскөл^уотұ:::р /// Барарже:::р/// басарта::у жсо:::қ///].

Мұнда **2 сөйленім**:

- 1) мына::// гарайагы: /жібі:::й /// жерімізге::// қала: / гелі::n// түскөл^уотұ:::р ///.
- 2) Барарже:::р/// басарта::у// жсо:::қ/// (мұндағы /// - пауза).

4 синтагма:

- 1) мына::// гарайагы: /жібі:::й ///
- 2) жерімізге::// қала гелі:n/ түскөл^уотұ:::р ///
- 3) Барарже:::р///
- 4) басарта::у жсо:::қ///

8 ырғақты топ:

- 1) мына:://
- 2) гарайагы: /жібі:::й ///
- 3) жерімізге:://
- 4) қала: / гелі::n//
- 5) түскөл^уотұ:::р ///
- 6) Барарже:::р///
- 7) басарта::у
- 8) жсо:::қ///

10 бунақ бар:

- 1) мына:://
- 2) гарайагы: /
- 3) жібі:::й ///
- 3) жерімізге:://
- 4) қала:/
- 5) гелі:n/

- 5) түскөл *ʎотұ:::р* ///
- 6) Барарже:::р///
- 7) басарта::у
- 8) жо:::қ///

Ахмет Байтұрсынұлы осындай сөз ағымы бірлігінің өлең жолдарындағы көрінісін **бунақ** деп атайды: «Бунақ ішінде бірнеше буын болады. Бунақ буыны болатын кәдімгі сөз буыны, мәселен, әлгі алынған мысалдардың аяғындағы «Тұра қаштым жалма-жан» деген екі бунақтың алдыңғысында төрт буын, соңғысында үш буын бар. <...> Бір бунақтағы буынның азы екеу, көбі төртеу болады» (Байтұрсынұлы, 2013, 220 б.). Сонымен бірге бунақ деп атап отырған сөз ағымы бірлігі мен ырғақты топты бірдей құрылым ретінде көрсететін еңбектер де жоқ емес. Бірақ зерттеуде оларды екі түрлі сөз ағымы бірлігі ретінде тану керектігі жоғарыда негізделді.

Екпін. Қазақ сөзінің сазын анықтайтын тағы бір маңызды белгіге екпін жатқызылады. Алайда сингармонизм бар жерде екпіннің қызметі көмескіленеді деген тұжырымды асыра пайдалану салдырынан қазақ екпінің табиғаты дұрыс зерттелмей келді. Кеңестік кезеңде екпінге ерекше көңіл аударған ғалым академик С.Кеңесбаев болды. Бұған дейін қазақ екпінің табиғаты, оның ерекшеліктерін көрсеткен тұңғыш ғалым Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ғалым екпінге қарай тілдерді «екпін буыны бірыңғай келетін тілдер, екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер» деп екіге жіктейді (Байтұрсынұлы, 2013, 216 б.). «1- түрде тілдерде, мәселен, араб, латын, ионан сияқты ескі жұрттардың тілдерінде дауысты дыбыстардың кейбіреулері созылып, ұзын айтылады. Ондай дыбыстар қалыпты дауысты дыбыстардың екеуіне бара-бар болады. Мұндай тілдерде өлең жоғарғы созымды дыбысы бар сөздермен, созымсыз дыбысы бар сөздерді реттеп, орналастырумен келеді. 2-түрдегі тілдерде екпін буыны сөздің бәрінде бірыңғай бір орыннан табылады. Мәселен, француз, чех тілдерінде екпін буыны аяғында келеді. 1-түрдегі тілдерде, мәселен, орыс тілінде екпін буыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің аяғында келеді: қатта бір сөздің өзінде де әман бір жерде тұрмай, әр жерге көшкілеп жүреді. Мұндай тілдерде өлең жоғарғы екпінді буын мен екпінсіз буындарды реттеп орналастырумен келеді. Қазақ тілінде екпін буыны сөздің иә аяғында келеді, иә аяғына таяу буын болып келеді. Екпін буыны аяғында келетін сөздерімен қазақ тілі француз тіліне ұқсас, екпін буыны аяққа таяу келетін сөздерімен поляк тіліне ұқсас. Солай болған соң француз иә поляк тіліндегі сөздерден өлең жасап шығаратын табиғи жол біздің қазақ тілінің де табиғи жолы болып шығады. Олай болса, біздің қазақ тілінде өлең шығарудың да негізінің шарты – буын санын бірдей орнына келтірумен орындалады» (Байтұрсынұлы, 2013, 216 б.). Профессор С.Омарбековтің еңбегінде қазақ екпінің табиғаты жан-жақты қарастырылады. Бұған дейін кейбір біржақты пікірге сүйеніп, қазақ тілінде сөз екпіні жоқ деген жаңсақ тұжырымды жоққа шығару мақсатымен ғалым қазақ тіліндегі екпіннің мағына ажыратуға қатысатын контекстерін түгендейді (Омарбеков, 2002, 99-104 б.).

Екпін – сөз бөлігіндегі, яғни сөз ағымы бірлігіндегі бір буынның дауыс құралдары арқылы ерекшеленуі. Мысалы, *Кеш жарық, құрметті әнсүйер тыңдарман!* деген сөйлемдегі *кеш жарық*, және *құрметті әнсүйер тыңдарман* бөліктері пауза арқылы жіктеліп, жеке-жеке топ болып айтылады да, олардың ішіндегі соңғы буындары басқаларына қарағанда қаттырақ, ұзағырақ естіледі, екпін түскен буынның әуені де жоғары болады. Екпін түскен буын өзінің айналасына басқа буындарды ұйытып, бастарын біріктіріп тұрады. Осылай айтылғанда бұл буындар сөз ағымының бір тобы екенінен ақпарат беріліп, тыңдаушыға сөйлемнің мағынасын түсіну үшін қолайлы жағдай жасалады. Бұлай болмаса, яғни сөз ағымы бірліктерге дұрыс мүшеленбесе, яғни ешбір буын екпінсіз берілсе, сөйлемнің мазмұны, мақсаты көмескіленеді. Міне, бұл айтылғандар кез келген тілдегі екпіннің делимитациялау, яғни бір-бірімен белгілі бір қатынаста тұрған бөліктерге сөз ағымын жіктеу әмбебап қызметін көрсетеді. Мәселен, осы келтірген сөйлемді ешқандай топтарға жіктемей, яғни әрбір топты жеке-жеке екпінсіз, тек сөйлем соңына ғана екпін түсіріп бір деммен *кешшарыққұрметті әнсүйертыңдарман* деп, болмаса әрбір лексикалық сөзін жеке-жеке бөліп, яғни әрқайсысын жеке екпінмен айтсақ: *кеш // жарық // құрметті // ән// сүйер// тыңдарман*, қабылдау қиындайды, сәлемдесудің әсері төмендейді, себебі бұлай болғанда, тыңдаушыға осы сөйлемдегі сәлемдесу (*кеш жарық*) мен қаратпаның (*құрметті әнсүйер тыңдарман*) аражігі байқалмай қалады.

Әр сөз ағымы бірлігінің ерекшелеуші белгісі екпін болса, осы бірліктер бір-бірінен қалай ажыратылады, олардың бір-біріне қатысы қандай? Сөз ағымының синтагма және сөйленім сияқты бірліктері бір-бірінен пауза арқылы бөлініп тұрады, сонымен бірге олардың әрқайсысы өзінше (бірі санамалау, екіншісі хабарлау, бірі – тиянақсыз, екіншісі тиянақты және т.б.) интонациямен айтылады. Сөз ағымының бунақ, ырғақты топ сияқты бірліктері осы жоғары деңгейдегі бірліктерді құраушы элементтер болып табылады. Оларсыз синтагма мен сөйлем құралмайды. Сондықтан да бунақтар мен ырғақты топтарда мағыналық әуен, яғни интонация байқалмайды, олар сөз ағымында екпіннің ұйымдастыруымен құрылады, яғни бунақ пен ырғақты топтардың құрамындағы бір буыны ерекше дауыс сазымен айтылып, басқа буындарды өзінің айналасына ұйытып тұрады. Ойымыз дәлелдірек болуы үшін тағы бір мысал келтірейік, мысалы, 1) *Ұлттық тіл ғылымының қара шаңырағы – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Биыл Институт әлеуметтік тілтанымдық зерттеулерді қолға алды.* 2) *Ағаң келді, қарсы ал, шай қой, шай бер. «Сүт шай, қара шай ішесіз бе, әлде көкшай ма» деп сұрап ал да, құйып бер.* деген мәтін үзіндісін диктордың айтылуы бойынша белгілесек былай болады:

1) ¹ұлттық²тілғыл³мыны⁴ның⁵/³қараша⁴ңырағы⁵:://⁴ахме:т⁵пайтұрсұнұ:л⁶атындағы⁷::/⁷тілбілі:м⁸йінстийтұтұт⁹::://

2) ¹быйы::л / ²йінстийтұт³::ут // ³әлеуметті:к⁴тілтанымды:ғ⁵зерттеулерді:: / ⁶ғолғ'алды::://

3) ¹аға:ң²гелд'а:::у//³қарс'а:::л//⁴шә:й / ⁵зо:::й//⁶шә:й / ⁷бе:::р///

4) ¹Сүтчә:::й // ²қарашә:::й// ³әлде:/ ⁴көкшә:й⁵мә:⁶де:::п / ⁷сұраба:л⁸да::://⁹құйыпне:::р///

Мұндағы [:] таңбасымен белгілі бір буыны (қазақ сөздерінде соңғы буын мен оның алдындағы буын) ерекшеленіп айтылатын бірнеше буынның жиынтығынан құралған бунақтың екпін түскен буыны таңбаланды. Әдетте бунақтар лексикалық бір сөзден немесе барлық буын саны көбінесе үшеу (кейде төрт, не бес) болатын сөз тіркесінен тұрады (мысалы, *ақ сары* – [*ақ сары:*], *қан қызыл* – [*қаңғызы:л*] және т.б.). Сондықтан да осы ұғымды фонетикалық сөз деп қана емес, кейбір ғалымдар акцентті топ, яғни екпінді топ түрінде де көрсетеді. Мысалдағы

- бірінші сөйлемде 8 бунақ, бірақ 11 сөз;
- екіншісінде 6 бунақ, бірақ 7 сөз,
- үшіншіде 7 бунақ, бірақ 9 сөз,
- төртінші сөйлемде 9 бунақ, бірақ 14 лексикалық сөз бар.

Демек сөздің лексика-морфологиялық шегарасы мен бунақтар шегарасы сәйкес келе бермейді.

Құрмалас сөйлем интонациясы. А.Байтұрсынұлы құрмалас сөйлемдерді алдымен *сыйысулы* және *қиысулы* деп екі үлкен топқа бөледі. Ол – сыйысулы сөйлемдерге «сыйысып, қосылған..., бірнеше мүшелері бірөңгей болған» құрмаластар жатады, мысалы, *Қарабай мен Сарыбай аңға шықты*, бұл сөйлемнің «қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: *Қарабай аңға шықты*, *Сарыбай аңға шықты*» – деп түсіндіреді. Ал құрмаластың қиысулы түрі салалас пен сабақтас болып бөлінеді. Ғалымның салалас сөйлемдерді *жиылыңқы*, *қайырыңқы*, *айырыңқы*, *сұйылыңқы*, *қойылыңқы* (Байтұрсынұлы, 1992) деп таптастыруы ерекше, осы күнге дейінгі таптыстырулардың біріне ұқсамайды. Бұлардың бәріне тоқталып жатпай-ақ соңғы екеуінің мысалын көрсетсек, басқаларының да қандай негізде бөлініп тұрғаны анықталады. Мәселен, ғалым сұйылыңқы салалас сөйлемге келтірген *Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа* мысалдарының әуені, яғни айтылу интонациясы сөйлем соңына қарай сұйылыңқы болып кетеді. Аудиторларға ұсынғанымызда олардың көбі интонация параметрлерінің жоғары мәндері сөйлемнің алғашқы синтагмаларында шоғырланғанын, ал соңғы синтагмада интонацияның ұзақтылық көрсеткіштері болмаса, интенсивтілік (дауыс қаттылығы), әуен, қарқын сияқты параметрлердің кіші шамалармен берілгендігін көрсетті.

А.Байтұрсынұлы мұндай сөйлемге «маңызды нығыз айтылған сөйлемді басқа сөйлемдер баяндап тұр» деп сипаттама береді, яғни мұнда бірінші сөйлемдегі ойдың маңызы сөйлем соңына қарай «сұйылып» кетіп тұр; Осыған орай сөйлем интонациясының параметрлері

де жоғары мәндерден төмендеп отыр. Мұндай сөйлемдердің компоненттері арасындағы семантикалық қатынас интонация арқылы да қоюланып беріліп тұр.

Жоғарыдағы сұйылық салалас құрмалас сөйлемге компоненттерінің құрылымы жағынан қарама-қарсы сөйлемдер қойылық деп аталған. «*Не өгіз өлер, не арба сынар – екеуінің бірі болар* – мұнда алдыңғы сөйлемдерді кейінгі сөйлем қорытып тұр» (Байтұрсынов, 1992, 302 б.), яғни сөйлемнің аяғына қарай ойдың маңыздылығы «қоюлана» түседі. Бұл сөйлемдердің интонациялық көрінісі де жоғарыдағы мағынасының сипаттамаларына сай келеді: интонацияда сөздің (речь) маңызды бөліктері әрқашан просодикалық бірліктердің үлкен шамаларымен беріліп, қатты дауыспен, баяу қарқында айтылып отырады. Сөйлемнің алғашқы компоненттеріндегі ой мәні соңғы компонентте нақтыланып қорытылады, сондықтан аудиторлар соңғы компонент басқаларынан баяуырақ және интенсивтіліктің жоғары (дауыспен) мәндерімен айтылады деп көрсетті. А.Байтұрсынұлының салалас құрмалас сөйлемдерге берген таптастыруы тек қана олардың логикалық жағын емес, сондай-ақ сөйлемнің интонациялық ерекшеліктерін де ескереді.

А.Байтұрсынұлының таптастыруындағы салалас сөйлемдердің интонациясы олардың семантика-синтаксистік тәсілдерімен бірге жұмыс істеп мағынаны дәл жеткізуге қызмет етіп тұр. Интонация мен мағынаны жеткізуші басқа тәсілдердің арасындағы қатынасты тек **өтем заңы** ғана емес, оған қарама қарсы барлық тәсілдердің бірігіп жұмыс істеу – **үстеме заңы** да реттеп отыратыны айқындала түсті.

Сонымен, қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлы – қазіргі кезде теориялық негіздері қарқынды зерттеліп жатқан (Базарбаева, 2002; Аманбаева, 2006; Фазылжанова, 2022) қазақ тілінің суперсегментті фонетикалық жүйесі туралы бастапқы ғылыми түсініктерді қалыптастырған ғалым.

Әдебиеттер:

1. Аманбаева А. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты (эксперименттік-фонетикалық зерттеу). Алматы, 2006.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2007.
3. Базарбаева З.М. Интонация (105-144 бб.) // Академиялық грамматика. – Алматы: Елорда, 2002 – 784 б. ISBN 9965-571-09-0
4. Байтұрсынов А. Шығармалары. – А.: Жазушы баспасы, 1989. – 320 б.
5. Байтұрсынов А.Тіл тағлымы. – А.: Ана тілі баспасы, 1992. – 447 б.
6. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш // Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. I: –384 б.
7. Белякова Л.И. Заикание: учеб. пособие для студентов пед. инст-в по спец-ти «Логопедия» / Л.И. Белякова, Е.А. Дьякова. – М.: В. Секачев, 1998. – 304 с.
8. Жинкин Н.И. Механизмы речи. М.: Академия педнаук, 1958 – 366 с.
9. Карневская Е.Б. Просодические средства внутрифразового смыслового членения в английском языке / Е.Б. Карневская., Т.М. Насонова // Сб. науч. ст. преподавателей, аспирантов и магистрантов кафедры фонетики английского языка; редкол.: Е.Б. Карневская, Е.А. Мисуно, Р.С. Трохина. – Минск: МГЛУ, 2007. – С. 65 – 68.
10. Касевич В. Б., Ягунова Е. В. Ударение и фонетическое слово в русском языке // Проблемы социо- и психолингвистики: Сб. ст / Отв. ред. Т. И. Ерофеева; Перм. ун-т. – Пермь, 2003. – Вып. 3. – С. 19-25.
11. Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф. Общая фонетика. – М.: РГГУ, 2001. – 592 с.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011. – 12-том, 752 б.
13. Мырзабеков С. Буын (93-96); Бунақ (96-98)// Академиялық грамматика. – Алматы: Елорда, 2002 – 784 б. ISBN 9965-571-09-0
14. Омарбеков С. Екпін (99-104) // // Академиялық грамматика. – Алматы: Елорда, 2002 – 784 б. ISBN 9965-571-09-0
15. Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: Санат, 1995. – 119 б.
16. Уәли Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері. Алматы: филол.ғ. канд. дисс. 1993.
17. Фазылжанова А. Сөз сазы және интонация (эксперименттік-фонетикалық зерттеу). «Алматы-Болашақ» АҚ баспасы, 2022, 192бет.

АЛДАШ А.,

*Филология ғылымдарының докторы, профессор
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты*

КАЛЬКА ЖОЛЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТЕРМИН ТІРКЕСТЕР ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасында тіл саясаты мен тіл стратегиясы арқылы ілгері шығарылған маңызды проблемалардың бірі – латынграфикалы әліпби негізінде қазақ тілінің емле ережелерін жаңғырту. Жаңғыртуға қатысты қарқынды іс-шаралар атқарылуда. Осыған байланысты тілдің ішкі ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ тілінің төл сөздерінің, кірме сөздердің жазылуын, оның ішінде калька жолы арқылы жасалған термин тіркестердің орфографиялануы өзектілік танытып отыр.

Тілдің осы қабатының зерделенуінің қажеттілігі сонымен қатар калька жолы арқылы жасалған терминдердің сөзжасам мен тілдің синтаксистік құрылымы арасындағы тығыз қарым-қатынасқа да байланысты. Осындай қарым-қатынастың нәтижесінде семантикалық тұтастыққа ие, стилдік жағынан бейтарап, қызметі жағынан жеке лексемамен теңдес түсетін номинативті сөз тіркестері жасалады. Олардың түзілуіне функционалды мағыналары ортақ немесе жақын өнімді сөзтудырушы (-лық / -лік и -лы / -лі) қосымшалары қатысады. Осы қосымшалардың мағыналарының өзара теңдес болуынан жазба коммуникацияда орфографиялық варианттар көрініс беріп отыр. Орфографиялық әртүрліліктер қазақ әдеби тілінің терминологиялық корпусында кеңінен кездеседі.

Мақала уәждеуші сыңарына өзара мағыналас сөзтудырушы қосымшалардың жалғану арқылы калькалау жолымен жасалған семантикалық тұтастыққа ие сөз тіркестерінің орфографиялануын біріздендіру, қалыптандыру жолдарын мен әдістерін зерделеуге арналған.

Тірек сөздер: калькалау, орфографиялану, сөзжасамдық калька, сөз тіркесі, қосымшалардың функциясы.

Annotation

One of the important problems put forward by the language policy and language strategy in the Republic of Kazakhstan is the modernization of the spelling rules of the Kazakh language based on the new romanized alphabet. In this regard, taking into account the internal specifics of the language, active work is being carried out to update the spelling of the native Kazakh and borrowed words. Of particular relevance is borrowing, incl. phrases formed by tracing. The need to study this layer of borrowings also lies in the fact that traced word combinations are characterized by close relationships between word formation and the syntactic structure of the Kazakh language. As a result of such relations, composite nominative units are created that are semantically integral, stylistically neutral and functionally equal to a single word. When creating such phrases, productive word-forming formants (-лық / -лік and -лы / -лі) are involved, which have common functional meanings. In connection with the synonymy of the meanings of the formants in written communication, spelling variants of compound names appear. Spelling discrepancy is also observed in the terminological corpus of the Kazakh language.

This article is devoted to the study of ways and methods of unification, codification of semantically integral compound names created by tracing and adding synonymous word-formation formants to the motivating component.

Key words: tracing paper, term combinations, spelling, word combination, endings function.

Аннотация

Одной из важных проблем, выдвигаемой языковой политики и языковой стратегии в Республике Казахстан, является модернизация орфографических правил казахского языка на основе

нового латинизированного алфавита. В связи с этим с учетом внутренней специфики языка проводятся активные работы по обновлению правописания исконно казахских и заимствованных слов. Особую актуальность имеет заимствования, в т.ч. словосочетания, образованные путем калькирования. Необходимость изучения данного пласта заимствований заключается еще в том, что калькированные словосочетания характеризуются тесными взаимоотношениями словообразования и синтаксического строя казахского языка. В результате таких отношений создаются составные номинативные единицы, семантически цельные, стилистически нейтральные и функционально равные отдельному слову. При создании таких словосочетаний участвуют продуктивные словообразующие форманты (-лық / -лік и -лы / -лі), которым присущи общие функциональные значения. В связи синонимичностью значений формантов в письменной коммуникации появляются орфографические варианты составных наименований. Орфографическое различие наблюдается также в терминологическом корпусе казахского языка.

Данная статья посвящена изучению путей и методов унификации, кодификации семантически цельных составных наименований, созданные путем калькирования и с присоединением мотивирующему компоненту словосочетаний синонимичных словообразовательных формантов.

Ключевые слова: калькирование, терминосочетания, орфографирование, словообразовательная калька, функция окончаний.

Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылғы Бакуде өткен тарихи сиезде барлық түркі тілдеріне ортақ терминжасамның негізгі жолдарын анықтаудың өзектілігіне жеке тоқталып, «перед всеми тюркскими народностями встала необходимость либо заимствовать слова из чужого языка, либо приспособить лексикон своего языка для выражения перенимаемых понятий и идей, т.е. выработать терминологию языка» деген ұсынысын жасады [1, 422]. Содан бергі кезеңдерде тілдің лексикалық құрамының толығу көздері қатарында, терминжасам турасында шет тілдерден сөз қабылдау, оның ішінде калькаланған және жартылай калька жолымен жасалған тілдік бірліктер тілдің жаңа сөздермен, терминдермен молаюына үлес қосатын арна ретінде бағаланып келеді [2; 3]. Калька жасау түркітөктес тілдерде де өзге тілдердегі әсіресе терминдер мен термин сөз тіркестерінің баламаларын қалыптастыруда дағдылы, қолайлы, ұғымдық аппаратты дәл жеткізе алатын әдістің бірі ретінде бағаланады.

Расында да, калькаланған және жартылай калька арқылы жасалған әсіресе терминдер мен термин тіркестер – ғылыми мен техниканың, әлеуметтік-мәдени салалардың метатілінің маңызды құрамдас бөлігі; ал бұл – ұдайы жүретін процестердің бірі. Әсіресе соңғы кезеңде – қазақ терминжасамының қазақыландыруға бет бұрған жылдарында бұл әдіс қолайлы, ыңғайлы жолдың біріне айналды. Қазақстан Республикасы жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы (әрі қарай – Мемтерминком) тарапынан ұсынылған (бекітілген деуге болады) қазақша-орысша, орысша-қазақша көптомдық терминологиялық сөздіктерде (әрі қарай – Сөздіктер сериясы) калькалау жолымен жасалған терминдер мен термин тіркестер көлемді орын алады. Осыған байланысты калькалау жолымен жасалған тілдік бірліктердің жасалуы мен орфографиялануы жөнінде пікір ұсыну үшін Сөздіктер сериясындағы тілдік фактілер және ішінара жазу практикасында көрініс берген орфограммалар талданады.

Зерттеуде жаппай іріктеу, мәселеге қатысты тілтанымның әртүрлі салалары бойынша еңбектердегі тұжырымдарды қорытуға, ғылыми болжамдарды жинақтауға, эмпирикалық материалдарды түсіндіруге бағытталған метаталдау, сөзжасам моделдерін, тілдік бірліктердің құрылымдық және функционалдық моделдерін түзуге бағытталған лингвистикалық моделдеу әдісі, сондай-ақ салыстырмалы-сөзжасамдық талдау әдістері қолданылды.

Қазақ тіліндегі -лық / -лік және -лы / -лі қосымшалары арқылы калькалау жолымен жасалған номинатив күрделі тіркестердің қазіргі жазу практикасындағы және Сөздіктер сериясындағы орфографиялануын анықтау мақсатында Ұлт ұстаздары – А. Байтұрсынұлының, Қ. Жұбановтың, академиктер М. Балақаевтың, Р. Сыздықтың, ғалымдар А. Ысқақовтың, Ы. Мамановтың, С. Исаевтың, Н. Оралбайдың және оның мектебі өкілдерінің, Н. Уәлидің, С. Нұрхановтың, Ж. Тектіғұлдың, А. Жанабекованың, татар тілінің маманы, ғалым М. Закиевтің грамматикалық тұлғалардың

мағынасы мен функциясы, қалыптасу тарихы, тіркесімділік ерекшеліктері және олардың тіл динамикасындағы көрінісі мен әдеби тіл нормаларына қарым-қатысы жөніндегі тұжырымдары, сондай-ақ әлемдік лингвистиканың және түркологияның өкілдері – Ф. де Соссюрдің, У. Вайнрайхтың, Э. Хаугеннің, Т. Кунның, Н.К. Дмитриевтің, Н.А. Баскаковтың, Н.З. Гаджиеваның, Е.А. Земскаяның, В.В. Виноградовтың, Д.Н. Шмелевтің тілдердің өзара ықпалдасуынан туындайтын белгілер және олардың қабылдаушы тілге әсері жөніндегі көзқарастары, сондай-ақ академиялық зерттеулер мен энциклопедиялық анықтамалықтардағы түсіндірмелер зерделенді, бұлар талқыланатын проблема бойынша ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік жасады.

Мәселені нақтылай түсу мақсатында алдымен: а) калька және калькалау; түрлері; ә) калькалау жолына қатысатын сөзжасам қосымшаларының функциясы; б) калькаланған терминдердің орфографиялануы дегендерді анықтауға тура келеді.

Калька және калькалау. Түрлері. Калька (француз тіліндегі *calque* – “көшірме”) – қоғам өмірінің түрлі саласына жаңадан енген ұғымдар мен түсініктердің, заттар мен бұйымдардың атауларын беру қажеттігі туындаған жағдайда бірден дерлік іске асырылатын, жаңа сөзжасам әдісінің, яғни калька жасаудың / калькалаудың нәтижесі; басқа тілдердегі тілдік бірліктің “прототипі”. Калька жасаудың / калькалаудың негізгі жолы – аударма. Аударма семантикалық және формалды түрде жүзеге асады, калькалау әдісі қолданылған жағдайда тілдің сөзжасам заңдылықтары игеріледі; калькалау арқылы калька тілдік бірлік пайда болады. Нақты айтқанда, калькалау – әдіс түрі, ал калька – осы амал арқылы жасалған тілдік бірлік.

Жаңа сөз, термин жасаудың осы әдісінің түрлері туралы бірнеше топтастырулар бар. Лингвистика саласына арналған еңбектерде негізінен аталатындары: а) сөзжасамдық калька; ә) фразеологиялық калька; б) семантикалық калька; в) жартылай калька. Ал ғылыми еңбектерде жоғарыда санамаланғандармен қатар мағыналық, мағыналық-құрылымдық, құрылымдық, грамматикалық, морфологиялық калька, сондай-ақ жалған калька деген термин де көрсетіледі. Алайда осы топтамалардың қатарынан талдау үшін мағыналық құрылымы айқын семантикалық және фразеологиялық калькалар ғалымдардың тарапынан көбірек қарастырылған.

Калькалау жолы мен осы үдерістен пайда болатын калька тілдік бірліктер жөнінде негізінен алдыңғы кезеңдерде құрылымдық лингвистиканың кеңінен зерттелуі себебінен тілдердің өзара байланысы нәтижесі деген аксиома ыңғайында орныққан тұжырымдар қалыптасты. Бұл калька атаулардың жасалуы мен пайда болуының басты межесі, белгісі ретінде танылды. Алайда тілдер арасындағы байланыстан басқа (контакттік лингвистика) қабылдаушы тілде осы жолмен осылайша пайда болған тілдік бірліктердің қабылдаушы тілдің табиғи заңдылықтарына әсері қандай болды деген мәселе таратыла қоймаған. Рас, У. Вайнрайхтың [4], Э. Хаугеннің еңбектерінде «бір тілде құрылымы жағынан ұйымдасқан тілдік бірліктің екінші тілге бір сызық бойында көшірілуін» интерференция және кодтардың ауысуы деген терминдер арқылы түсіндіру кездеседі. Тілдердегі кірме сөздер және кірме сөздердің ену процесіне қатысты еңбектерінің бірінде Э. Хауген мәселені екі тілді тең меңгерген индивидтің (билингвтің) ерекшеліктерімен байланыстырып, билингв бір тілден меңгерген дағдысына ұқсастырып, екінші тілге көшіріп қоюға бейім болады дегенді айтты [5, 351].

Орыс ғалымы Е.А. Земская кейініректегі еңбегінде «кальки менее заметны, чем заимствования. Это, так сказать, тайный переодетый враг, а не явный грабитель, который ломится в дом» деген пікірін білдірді [6, 421]. Тегінде, осындай пікірлердің пайда бола бастауында негіздер бар: біріншіден, калькалау жолы қабылдаушы тілдің қай деңгейіне өзгерістер әкелді және бұл өзгерістердің қабылдаушы тілдің қай деңгейінде басымырақ көрінді деген мәселені анықтау қажеттігі туындайды. Сондықтан, екіншіден, тезис түріндегі алғашқы тұжырымдар тілдер арасындағы байланысқа қатысты басқа да бірқатар күрделі мәселелермен қатар сөзбе-сөз аудару арқылы жасалған калька тілдік бірліктердің табиғатын психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларының әдістері мен әдіснамасын қолдана отырып, тыңнан, тереңірек талдаудың өзектілігін танытады. Мәселен, басқа тілдегі тілдік бірліктің ықпалымен қазақ тіліндегі байырғыдан бар сөздің мағынасының өзгеруін (негізінен кеңеюін) семантикалық калька деген терминмен атау қалып алған. Шетелдік ғалым бұны семантикалық индукция – түпнұсқа

тілдегі тілдік бірліктің мағынасының түрленуі, модификациясы, яғни бұрыннан бар атаудың сапалық өзгеріске ұшыраған жаңа түрі, жаңа образы деп тану керектігін айтады [7, 166].

Е.А.Земская бұған қатысты түпнұсқа тіл мен қабылдаушы тілдің арасындағы «жалған жақындық» деген пікір айтты. Демек, мәселен, *тұтыну қоржыны* (потребительская корзина), *бекзат/ақсүйек* (аристократ), *бекзат* (элита), *көші-қон* (миграция), *қуғыншы* (гонец) тәрізді этномазмұнға ие жаңғырған атаулармен қатар *сындарлы* (конструктивный), *оңтайландыру* (оптимизация), *бауырлас-қала* (город-побратим), *демеуқаржы* (дотация), *сыйжазба* (запись дарственная) дегендер сияқты жаңа атаулардың қайсысы семантикалық калька және қайсысы семантикалық индукция екендігі зерттеулерді күтеді. Өйткені мәселе мынада: құрылымы жағынан бірдей және мағынасы дәлме-дәл келетін, демек, бірнеше тілде құрылымы мен мағынасы бірдей сөздер мен тіркестер басқа тілге тәуелді болмай-ақ, басқа тілдің моделінің ықпалынсыз, әр халықтың қоршаған әлемді танып-білуінің нәтижесінде, ішкі тілдік уәжділіктің белгісі ретінде де пайда болады. Мәселен, *зият* (интеллект), *төлнақыш* (автогравюра), *төлжазба* (автография), *дүрлігіс* (ажиротаж), *құндақ* (футляр), *риясыздық*, *қалтқысыздық* (бескорыстие), *белсенді босуақ* (активный досуг), *таптаурын* (стеротип) тәрізді бір алуан сөздер мен калькаланғаны айқын тілдік бірліктер арасында айырмалар бар екендігі сөзсіз. Тың зерттеулер қажет деуіміз сондықтан.

Калькалау жолына қатысатын қазақ тіліндегі сөзжасам қосымшаларының функциясы. Сөзжасам моделдері арқылы жасалатын калька атауларға қатысты өз тарапымыздан айтарымыз – қазақ тілінің сөзжасам әдістерінің мол корпусы арқылы калькалау саналы шығармашылықтың көрінісі, ал калька атаулардың тілді орнығуы стихиялы үдерістер арқылы жүзеге асады, сөйтіп, стихиялы үдерістердің нәтижесінде калька атаулар әдеби тілге, әсіресе ғылым мен техниканың метатіліне тез араласады. Байқауымызша, қазақ тілі қолданылатын салаларда калькалау арқылы жасалғандарға «*бейтарап көзқарас / мойындаушылық / шыдамдылық*» бар. Бұл жайттың бір себебі, болжам түрінде айтқанда, жаңадан пайда болған терминдерді бірдейлестіру механизмі мен оларды қолданысқа түсіру кезінде қарым-қатынасқа түсуге кедергі келтіретін қиындықтарды жеңуге бағытталған коммуникативтік стратегия пайда болады. Осы факторлар және қолданыстағы автоматизм мен санадағы автоматизмнің болу себептері калькалау мен калька терминдерді басқа ғылыми тармақтар аспектісінде зерделеу қажеттігі байқалады. Құрылымдық лингвистиканың әдістерімен байланыстыра отырып, калькалау және калька табиғатын ашуға тереңірек бару әсіресе қазақ тілінің табиғи, ұлттық болмысын сақтауға бет бұрған қазіргі тұста аса маңызды.

Калька терминдер мен калькаланған терминдер қатарында жартылай калька түріндегі тілдік бірліктер айрықша көзге түседі. Жартылай калькалау терминдік тіркестерде белсенді қолданылады, бұл – тіркестің бір сыңарының немесе екеуінің де түпнұсқа қалпын сақтаған кірме сөз (шеттілдік сөз) болуы арқылы және алдыңғы сыңарына қазақ тілінің қосымшалары жалғануы арқылы жасалатын күрделі сөздер. Дәл осы қызметте қазақ тіліндегі *-лық / -лік* (варианттарымен қоса алғанда) форманттары орыс тіліндегі *<-н->-ск-* және *<-н->-ый* қосымшаларының әмбебап баламасына айналған. Бірақ орфографиялануға қатысты проблемалар бар.

Бірінші проблема. Қазіргі терминжасам ісінде және жазба коммуникацияда *-лық / -лік* (варианттарын қоса алғанда) және *-лы / -лі* (варианттарын қоса алғанда) қосымшаларының қолданысынан орфографиялық варианттар түзіледі, мәселен, *когнитивті лингвистика және когнитивтік лингвистика; электронды нұсқа және электрондық нұсқа; бірақ: электрмагнитті толқын; авторлық куәлік, бірақ: жүргізуші куәлігі; нормативті құжат және нормативтік құқықтық акт; мәтінді автоматты талдау, автоматты толтыру, бірақ: қателерді автоматтық түзету, дипломдық жұмыс және диплом жұмысы; абсолюттік негіздер (заң.), бірақ: абсолютті құқық және абсолют түрлендіру; тарихи-құжаттық мұрағаттық топтама; мұрағаттық Қазақстан; заңдық мән, заңдық қағида, бірақ: заң актісі; валюталық қор, бірақ: валюта бағамы; магнитті таспа және магнит таспа; атаулы көмек және атаулық тіркес және т.б.*

Бұлайша болуының бірнеше негіздері бар. Негіздердің бірі – осы екі қосымшаның мағынасының ортақтығына және функциясының ұқсастығына, сондай-ақ түптөркініне байланысты. Алдымен мағынасына қатысты пікірлерге тоқталалық.

Қазақ тіл біліміндегі ең алғашқы пікір Ұлт ұстазының еңбектерінде бар. А. Байтұрсынұлы *-лық / -лік* қосымшасының мағынасын былайша түсіндіреді: “Әуелі сол зат жұмсалатын нәрсені атау үшін, мәселен, “арқа” деген сөзге “лық” жұрнағын қосып, “арқалық” дейміз, арқа үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін, ...екінші, басқа нәрселерге сол заттың өлшеу болатындығын көрсету үшін, мәселен, ай деген сөзге *-лық* жұрнағын жалғап, “айлық” дейміз, айдың өлшеу болатындығын көрсету үшін, мәселен, аға деген сөзге *-лық* жұрнағын жалғап, “ағалық” дейміз, аға қалпын көрсету үшін” [1, 212-213].

Тіл ғылымының теоретигі Қ. Жұбановтың пікірлеріне зер салалық. “Қолданылу орнына қарай және сын есімнің анықтайтын сөзінің орнына қарай кейде *-лық / -лік, -тық / -тік* жұрнақтарын қосуға да болады” деген тұжырымында ғалым “кейде” деген сөзге басым назар аудартады, “Сын есім ретінде кездесетін халықаралық терминдердің сын есімдік жалғауына тағы да қазақ тілінің сын есімдік жалғауын қосып жазу орайсыз деп табылады” [8, 361] деп анық айтады да, осы тұжырымға байланысты тіркелетін тілдік фактілерде ғалым *-лық / -лік, -тық / -тік* қосымшаларын сирек қолданады, олардың орнына изафет тіркестер ұсынады немесе ықшамдайды: *абсолют қанысу, сыбаға сыным* (удельное преломление), *сентрал, элементар, горизонтал, иррационал* [8].

Сонымен қатар “*-лық* жұрнағы жаңа сөз тудыру қабілеті аса құнарлы қосымша, оның жалғанатын сөздерінің өрісі кең” [9, 34-35]; “*-лық, -лік* – өнімді жұрнақ; деректі және дерексіз заттық ұғым атауларын жасайды: *белдік, мойындық, кездік, орындық; тұздық, уыздық; патшалық, ұлықтық, билік; батырлық, құпиялық, қастықтық; қажығандық, түңілгендік*” [10, 211-218] деген пікірлер орныққан.

Зерттеушілердің барлығы да *-лы/-лі* қосымшасын қызметі жағынан өнімді, туынды сын есім жасауға қабілетті (таулы жер, білімді адам), ал мағынасы жағынан “осы заттың, ұғымның бар екендігін” білдіреді деп есептейді, демек, бұл қосымшаның қызметі мен мағынасы дәлелденген.

“Қазақ грамматикасында” *-лық / -лік* қосымшасының мағынасы мен қызметі таратылған: *-лық / -лік* қосымшасының жұрнақты зат есім жасаудағы ең қолданымды формант екендігі, неологизм жасауға қабілеті, әртүрлі стиль тармақтарындағы (әсіресе көркем әдебиеттегі) бірқолданыс үлгілерінің болу себептері толық қарастырылған [11, 287-296].

Академиялық еңбектің жұрнақты сын есім талданған тұсындағы мағлұматтарды ықшамдап келтіреміз: а) *-лық / -лік* қосымшалары туынды сын есім жасауда да өнімді; ә) *-лық / -лік* қосымшалары *-лы / -лі* формантының толық тұрпаты; түркі тілдерінде бұл екі жұрнақ бір-бірінен дамып шыққан; бірақ *-лы / -лі* есім негіздерге жалғанып, бірыңғай сын есім түзеді; б) *-лық / -лік* жұрнағы арқылы жасалған есім негізді сын атауы өзі анықтайтын заттың сапалық сипатын, яғни оның тегін, неден немесе одан не істелетінін білдіреді [11, 345].

Түркі тілдеріндегі қосымшалардың тарихи дамуына арналған еңбекте қазақ тіліндегі аффикстердің мағыналары мен қызметінің өзгеру динамикасын талдау барысында зерттеуші Ж.Тектіұл *-лық* → *-лы / -лі* форманттарының бастапқы түбірі *-лы / -лі* деген қорытынды жасайды. Одан әрі зерттеуші *-л / -ла* (*-лақ / -лық* формантының түптегі) және *-лы* қосымшалары жинақтау, көптік, қатыстылық, көпмәртелік мағыналарына ие, сонымен қатар тілдің даму сатыларында олардың көрсетілген мағыналары қосымшалардың варианттарына таралып кеткен деген тұжырымға келеді [12]. Қосымша мәлімет ретінде айта кетелік, мәселен, Н.А. Баскаков *-лық / -лік* жұрнағының негізгі түбірі – *лық* (*лық толды деген мағынада*) деп анықтаған [13, 320]. Бұл пікірді татар ғалым М. Закиев те қостайды [14, 244].

Тілші-ғалым А. Жанабекова *-лық / -лік* жұрнағының функционалды сипатына (қолданысына, жұмсалымына) кеңірек тоқталады. Түркологиядағы белгілі ғалымдардың осы мәселеге қатысты көзқарастарын талдай келе, бес қорытынды ұсынады [15, 27-28].

Татар тілінің морфологиясы, сөзжасамы, лексикологиясы бойынша зерттеулерде *-лық / -лік* қосымшасы өнімді формант ретінде атала қоймайды. Әсіресе калькалау арқылы жасалатын сөз тіркестерінде татар әдеби тілінде басқаша көрініс бар.

Ғалым Ф.А. Ганиевтің гибриднегізді сөздерді талдаған еңбегіне сүйенсек [16, 8-9] және маңыздысы – татар тілінің нормативті сөздіктеріне қарасақ, *автоматик толтыру* (*салыстырыңыз*: қазақ тілінде – автоматты толтыру); *электрон версия* (қазақ тілінде – электронды нұсқа /

электрондық нұсқа), *социаль челтәр* (қазақ тілінде – әлеуметтік желі), *социаль* (социальный), *идеалы* (идеальный), *лингвистик текшеренулар* (лингвистические исследования), *эксперименталь текшеренулар*, *юримдик қызмет* тәрізді ықшамдалған, қазақ тілінің фактілерінен айырмаланатын үлгілердің норма екендігін көреміз. Байқалып отырғанындай, татар тілінің қазіргі жайын зерттеушілер *-лық/-лік* қосымшасының өнімді сипатын әмбебап пайдалану керектігін айта қоймайды.

Ғалым С. Нұрханов бұдан көп жылдар бұрын осы мәселеге қатысты маңызды пікір білдірген еді. Ол тіларалық қатынас және тың тіркестер жайына тоқталып, “осының нәтижесінде дүниеге келген фактілерді, әсіресе тіркес төңірегіндегі тілдік жаңалықтарды жаза баспай ажырататындай амал-тәсілдер тіл білімінде әлі де болса жасала қойған жоқ. Қосымшалар арқылы жасалған жаңа тіркестердің түптөркіні толық ашылуы керек” дей отырып, төл тіркесім заңдылықтарына өзге тілдің әсерін тіл мәдениеті, норма тұрғысынан қарастырған болатын [17, 104].

Сонымен зерттеу қорытындыларынан төмендегілер анықталған: а) *-лық / -лік* қосымшасының және *-лы / -лі* формантының түптөркіні бір; ә) *-лық / -лік* қосымшасы қазақ тілінде өнімді формант болып саналады; б) *-лық / -лік және -лы / -лі* форманттары – көпфункционалы қосымшалар.

Қазақ тілінде *-лық / -лік* қосымшасы номинация (деректі атау) жасау қызметін атқарады, бұл – анық және даусыз. Алайда осы қосымша арқылы жасалған нақты зат, бұйым атаулары (*төстік, қаламдық (уықтың бөлігі), асмалдық (әшекейлі жабдық), түндік, туырлық, қорықтық, терлік, оқтық*) санаулы, олар этномәдени мазмұндағы тілдік бірліктер қатарында ғана ұшырасады. Тағы да дәлелдеуді қажет етпейтін жайттың бірі – *-лық / -лік* қосымшасының дерексіз ұғым атауларын беруге белсенді қатысуы, бұл ретте осы формантты әмбебап сипатта деп тануға болады (*адалдық, амандық, жақсылық, ізгілік, достық, қалалық, қамқорлық, мейірімділік, көрегендік, асығыстық, біріншілік, ондық*). Әмбебап сипатын дәйектейтін фактінің келесісі – мәнмәтін көлемінде экспрессивті қызмет атқаратын бірқолданыстық жұмсалымдардың жасалуы, мәселен, көркем әдеби шығармаларда *жеңілгендік, түңілгендік, қуанғандық, жақтырмағандық* типтес үлгілер кездеседі. Алайда айырма бар: *адалдық, амандық, жақсылық, ізгілік* тәрізділер номинация ретінде әдеби тілдің сөздік қорына енеді, яғни номинатив қызмет атқарады, ал бірқолданыс жұмсалымдар құрамындағы *-лық / -лік* қосымшасы белгілі бір мәтін көлемінде экспрессивті функцияға ие.

Қазіргі терминжасам процесінде, терминдерді қазақыландыру барысында *-лық / -лік* қосымшасы ең ыңғайлы болып саналады. Оған себеп – аударма арқылы жасалатын термин тіркестерде ұғымдық аппаратты дәл жеткізу мақсатында өзге тілдің құрылымы сақталады, сөйтіп, өзге тілдегі <–н>, <–ск> морфтары бар суффиксты-күрделі форманы беруде әмбебап сипат алып отыр. Сондықтан Сөздіктер сериясында *авторлық қадағалау, авторлық сыйақы, авторлық құқық, агенттік сыйақы, агенттік келісім, абоненттік берешек, абоненттік төлем, автоматтық журнал, автоматтық сөздік, автоматтық тіл, актуарийлік есептеулер, әліпбилік кітап* тәрізді термин тіркестер елеулі орын алады. Осы қосымшаның ең ыңғайлы болатындығының екінші себебі терминжасамның бір межесі – ықшамдылық, демек, *-лық / -лік* қосымшасы сипаттама түрінде ұғым аппаратын жеткізуді алмастыратын сыйымдылық танытады, мысалы, *автоматты түрде толтыру* дегеннің орнына *автоматтық толтыру; құжаттарды әліпбилік ретпен әзірлеу* дегеннің орнына *құжаттарды әліпбилік әзірлеу; мұрағат жазбаларынан үзінді көшірме* дегеннің орнына *мұрағаттық үзінді көшірме; форматты автоматты түрде тану* дегеннің орнына *форматты автоматтық тану* сияқты ықшамдылық принципіне сәйкестендірілген термин тіркестер екітілді терминологиялық сөздіктер сериясында ұсынылған.

Сөздіктер сериясында *-лық / -лік* формантының ұғымды берудегі сыйымдылығы, принциптерге сәйкес ықшамдылық қызмет атқаруы біркелкі емес. Мәселен, *абсолют түрлендіру, абсолют негіздер, абсолюттік символ, абстрактілі ойлау, автоматтық коммутация, сканерлеудің автоматтық электрондық жүйесі, электронды нұсқа, автоматты шақыру құрылғысы, қателерді автоматтық түзету, автоматты өрт сөндіру* дегендерде *-лық / -лік* және *-лы / -лі* форманттары және изафет құрылымымен жасалған бірнеше орфограмма бар. Жазу практикасында *функционалдық стиль / функционалды стиль, когнитивті лингвистика / когнитивтік лингвистика, корпустық лингвистика, құрылымдық лингвистика* қолданыстары, сондай-ақ *номинал база, номинал сандар, дифференциал шама, пропорционал шама* жұмсалымдары кездеседі. Егер

өзге тілдегі <-н->, <-ск-> морфтары бар суффиксті-күрделі форманың калькаланған үлгілеріне қатыстыра қарасақ, *бұл жайтты орфографиялық нормалар тұрғысынан қалай бағалауға болады?* Сөзжасамға, морфологияға, функционалды қосымшаларға қатысты зерттеулерде, жоғарыда баяндалғанындай, иелік, бар екендігі, тиесілі екендігі мағыналары осы екі формантқа ортақ. Академиялық еңбекте осы форманттардың қатыстық сын есім жасайтыны көрсетілген. “...қазақ тіліндегі -лы / -лі, -лық / -лік сөзжасам қосымшалары зат атауын білдіретін немесе есім мәнді және қимылды білдіретін сөздерге жалғанып, сол сөздің мағынасына қатысты ол ұғымдардың бар, я жоқ, соған бейімділік, мекендік т.б. тәрізді сөзжасамдық (деривациялық) мағына тудырады да, ол екінші бір затқа қатысы болу арқылы қатыстық сын есім болады” [11, 462]. Нақты айтқанда, зерттеулерден анықталғанындай, *-лық / -лік* форманты өзі тіркесетін сөз білдіретін ұғымның тек қана бар немесе жоқ екенін, бейімділікті, тиесілі болуды білдіреді.

Зерттеуші А.Жанабекова *-лық / -лік* қосымшасын субстантив, атрибутив функцияларына байланысты кейде “даулы қосымша” деп атап кетеді. Демек, *-лық / -лік* қосымшасының заттың, ұғымның қасиетін, сапасын білдіретін мағынасынан басқа да функциясы бар.

Баяндалғандарға байланысты *екінші проблема* туындайды.

Бірде *когнитивті лингвистика*, енді бірде *когнитивтік лингвистика*; *нормативті құқықтық құжат* және *нормативтік құқықтық акт*; *абсолюттік негіздер* (заң.), бірақ: *абсолютті құқық* дегендердегі тіркестердің алдыңғы сыңарларының түрліше болуына назар аударалық. Бірнеше проблема туындайды: *калькаланған термин тіркестер үшін -лық / -лік және -лы / -лі қосымшаларын талғаусыз қолдану тіл заңдылығына әсер етпей ме, осылайша талғаусыз жалғануды базалық норма немесе босаң норма деп тануға бола ма, яки -лық / -лік формантының мағынасын нақтылау керек пе?* Сөз жоқ, түптөркіні бір болғанымен, осы екі форманттың мағыналық айырмашылықтары бар. Әрине, *-лы / -лі* қосымшасының уәжделетін / анықталатын сөз білдіретін ұғымда белгілі бір қасиеттің, сапаның бар екендігін білдіретін мағынасы (*таулы жер*; басқа жерден айырмасы – тау бар; *астықты алқан*; басқа алқаптан айырмасы – астық өсіріледі) екіұдай пікір тудырмаса керек. Негізінде *-лы / -лі* форманты синтаксистік құрылым түзуге араласқан кезде (қосымшаның конструктивті функциясы) осы қосымша жалғанған сөз анықталатын сөзді нақтылайды, нақтылағанда анықталатын сөздің басқа да белгі-сапаларымен қатар осындай нақты белгісі бар екендігін білдіреді. Ф. де Соссюрдің пікірі бойынша анықтаушы және анықталушы қатынасты білдіретін қосмүшелі құрылым жасалады [18]. Демек, *-лы / -лі* формантының мағынасы мен функциясы анық деп санауға болады. Сонымен қатар *-лы/-лі* форманты қатысатын еркін тіркестерде образдылық, экспрессия болатындығы белгілі.

Ал *-лық / -лік* және *-лы / -лі* форманттарының жұмсалымында, жаңа номинация жасауға қатысуында олардың нақты айырым белгілерін де нақтылай түсу қажет. Мәселе мынада: түптөркіні бір болғандықтан, яғни *-лық / -лік* қосымшасы *-лы / -лі* формантының бір тұрпаты делінгендіктен, қазіргі жазу практикасында, терминжасам ісінде, жаңа сөздің пайда болуында осы форманттар кейде бірінің орнына бірі қолданыла береді де, жазу практикасында орфографиялық варианттар түзеді. Норматив сөздіктердің сөзтізбесінде де әртүрлі орфограммалар бар.

Үшінші проблема. Бекітілген, ұсынылған терминдер тізбесінде *құпиялылық* (құпия+лы+лық), *жүйелілік* (жүйе+лі+лік), *жалғамалылық* (жалғама+лы+лық) – Сөздіктер сериясында постпозитивті *жалғамалылық / препозитив жалғамалылық, баламалылық* (балама+лы+лық), *мағыналылық* (мағына+лы+лық), *нұсқалылық* (нұсқа+лы+лық), *немқұрайлылық* (немқұрайлы+лық) аталымдары кездеседі, алайда жазу практикасы *құпиялық, баламалық, мағыналық, жүйелік, нұсқалық, немқұрайлық* тұлғаларын қолдануға бейім. Бұған қатысты жаңа термин – алғашында *қашықтықтан оқыту* ұғымының орнына *қашықтан оқыту* баламасының орныға, нормалана бастағанын да айтуға болады. Бұндай айырмашылықтар, тегінде, *-лық / -лік* қосымшаларының қолданысында әлсіз тұстар бар екендігін байқатады, болжам-гипотеза түрінде айтқанда, шамасы, бір сөздің бойында түйдектеліп түскен дауысты және дауыссыз дыбыстардың (*нұсқалылық, құпиялылық, жүйелілік* дегендерде <л> және <ы> дыбыстары) қайталануы, сондай-ақ *-лы* және *-лық* қосымшаларының да түйдектелуі сөздің айтылуын үнемдеу заңдылығына бағындырады да, бірте-бірте ықшамдалған тілдік бірлік (*нұсқалық, құпиялық, қашықтан оқыту*) пайда болады.

Бұл жайттар фонетика мен фонология аспектісінде, тілдік жүйенің тілдік мінез-құлықпен байланысын (психоллингвистика), тіл мен ойлау қарым-қатысын (когнитив лингвистика) қарастыратын салаларда анықталуы тиіс.

Төртінші проблема. Сөз болып отырған -лық / -лік және -лы / -лі форманттарының қызметі мен қатысуы арқылы *когнитивті-лингвистикалық, коммуникативті-прагматикалық, лексика-грамматикалық, психологиялық-педагогикалық тәжірибе, әлеуметтік-мәдени орталық, психологиялық-психиатриялық орталық, сот-сараптамалық зерттеу, психологиялық-денелік тексеріліс, лексика-семантикалық сөзжасам* тәрізді күрделі тіркестер бар (Сөздіктер сериясы мен жазу практикасындағы әртүрлі орфограммаларды көрсетіп отырмыз. – А.А.). Орыс тілінде алдыңғы сыңары интерфикстің [<o>] көмегі арқылы жасалатын осындай күрделі сөздерде бірде кірме сөздің түбірі сақталатынын (мысалы, лексика-грамматикалық) енді бірде -лық / -лік және -лы / -лі қосымшаларының (*психологиялық-педагогикалық, коммуникативті-прагматикалық*) жалғанатынын көреміз. Тегінде, бұл арада форманттардың кей реттерде анықтауыштық қатынастағы қос сөздің тек соңғы сыңарына жалғануы ықшамдылық, қос сөзді тұтас бір лексема деп тану жайына барып тірелетін болса керек. Бұл мәселелер де терминжасам моделдерін, күрделі сөздің, тілдік бірліктердің коммуникативтік және прагматикалық қызметін анықтауды қажет етеді.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі өнімді форманттардың дара сөз тіркесін немесе күрделі сөз тіркесін (“Қазақ грамматикасындағы” топтастыру – А.А.) түзуіне қатысатын ерекшеліктері аналогия мен біртектестік арқылы, парадигмалық сөзтізбек моделі арқылы зерттеле бермек. Бұған қатысты шетел ғалымдары “уточнение аналогии и регулярности представляется принципиально важным для правильной характеристики многих явлений словообразования, при описании словообразовательных процессов понятие аналогии применяется к самым различным по своей природе образованиям” деген тұжырым ұсынады [19, 13]. Біз өз тарапымыздан әзірше сөз тіркесі, қосымшалардың функциясы мен қызметі туралы біршама көзқарастарды жинақтау арқылы олардың орфографиялануын реттеуге мән беріп отырмыз. Ал қазақ тілінің қазіргі дамуы жағдайында латыннегізді әліпбиге көшуге байланысты төл тілдік бірліктермен қатар кірме сөздердің, терминологиялық корпусның емлесін жаңғырту, қағидаларын біріздендіру үшін ғылыми-практикалық зерттеулер қарқынды жүргізіле бастады. Бірізге түсірудің, кодификациялаудың принциптері мен әдістері анықтала түсуде. Осындай іс-шаралар легінде Мемтерминком ұсынған Сөздіктер сериясындағы терминдер корпусында төл тілдің әлеуетінің игерілуі (семантикалық калька немесе семантикалық индукция), жартылай калька арқылы жасалған аталымдарды одан әрі жетілдірудің, қалыптандырудың, біріздендірудің өзектілігі анық байқалады.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, 1992. – 448 б.
2. Вопросы развития тюркских языков в СССР // Материалы Всесоюзной научной конференции. – Алматы: Наука, 1964. – 242 с.-книга
3. Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 36 б.
4. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Вып. 6. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 25-60.
5. Хауген Эйнар. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. Языковые контакты. – С. 344-380.-журнал
6. Земская Е.А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. – М., 2004. – 237 с.
7. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90-е годы XIX века. – Л., 1965. – 565 с.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өнд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.
9. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы, «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.

10. Оралбай Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы: оқулық. – Алматы: Инжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 290 б.-
11. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
12. Тектигул Ж.О. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке. – Алматы: ССК, 2018. – 277 с.
13. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. – Ч.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 544 с.
14. Татарская грамматика. В трех томах. I том. – Казань, 1995. – 583 с.
15. Жаңабекова А.Ж. Функционалды қосымшалар: монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. – 112 б.
16. Ганиев Ф.А. Функциональное слововозрождение в современном татарском литературном языке. – Казань, 2009. – 237 с.
17. Нұрханов С. Тіаралық қатынас және тың тіркестер // Сөзстан. – Алматы, 1987. – Б. 104-116.
18. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – 695 с.
19. Новая философская энциклопедия. – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1-4. – 2816 с.

АБДЫЖАППАР УУЛУ М.,
Кыргыз Республикасы Министрлер Кабинетинин
Котормо борборунун директору

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЗАМАНБАП МАСЕЛЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация. Мақалада кыргыз тил илиминдеги котормо жана терминология маселелри тууралуу сөз болот. Тактап айтканда, терминология тилдин өзгөчө бир бөлүмү, ал эми терминдер тилдин лексикалык корунун тутумдук бир катмары болуп саналары, тилдин лексикалык кору дайыма өзгөрүүлөргө учурап, үзгүлтүксүз толукталып турары баяндалат. Ошону менен бирге терминдер да тынымсыз жаңылануу, толукталуу процессинде болушу керектиги айтылат. Алсак табият илимдеринде жаралган жаңылыктарга, ачылыштарга, жаратылган ийгиликтерге жараша дайыма эл аралык атайын комиссия тиешелүү түшүнүктөрдүн, кабыл алынган бирдиктердин аталыштарын тартипке келтирүү максатында жыйындарды өткөрүп талкуулап келатканы белгилүү. Демек мезгил-мезгили менен илим менен техниканын өнүгүп-өскөнүнө байланыштуу илимий терминология өз мезгилин канааттандыра албай калат. Ошентип терминдердин, терминологиянын мезгил-мезгили менен жаңыланып турушу шарт. Анын калыптаныш жана жаңыланыш маселеси дайыма максаттуу жүрүшү керек. Ар бир илим тармагы өзүнүн терминологиясынын башаламан калыптанып өнүгүшүнө жол бербеш керек. Терминологиянын калыптаныш жана өнүгүш принциптери тууралуу пикирлер айтылган.

Ачкыч сөздөр: терминдер, терминология, чет элдик терминдерди которуу, кыргыз тили.

Андатпа. Мақалада кыргыз лингвистикасындагы аударма және терминология маселелери талкыланады. Терминология – бұл тил билимінің ерекше бөлүмү, ал терминдер – үнөмү өзгөргөн, толықтырылып отыратын тилдин лексикалык базасының ерекше ішкі жүйөсү. Бұл жагдайда терминдер үнөмү жаңаруу және толықтыру процесинде болады. Жаратылыстану ғылымдарында құрылган жаңалыктар мен жетістіктер бойынша тиісті ұғымдар мен кабылданган бірліктердин атауларын жүйөлеу максатында арнайы халықаралык комиссия отырыстар өткізіп, талкылайтыны белгілі. Ғылымның, техниканың және технологияның қарқынды дамуы жагдайында терминологияны жаңарту қажет. Осылайша, терминологияны қалыптастыру және жаңарту маселеси әрқашан максатты болуы керек. Ғылымның әр саласы өз терминологиясының хаотикалык дамуына жол бермеуі керек. Мақалада терминологияны қалыптастыру және дамыту принциптери туралы пікірлер айтылады.

Түйін сөздер: терминдер, терминология, шет тилдік терминдерді аудару, кыргыз тілі

Аннотация. В статье речь пойдет о проблемах перевода и терминологии в кыргызской лингвистике. Отмечается, что терминология – это особый раздел языкознания, а термины – особая подсистема лексической базы языка, которая постоянно изменяется и пополняется. При этом термины находятся в процессе постоянного обновления и пополнения. Известно, что по нововведениям, открытиям и успехам, созданным в естественных науках, проводятся заседания и обсуждаются специальной международной комиссией с целью систематизации названий соответствующих понятий и принятых единиц. В контексте быстрого развития науки, техники и технологии терминология нуждается в обновлении. Таким образом, вопрос формирования и обновления терминологии всегда должен быть целенаправленным. Каждая отрасль науки не должна допускать хаотического развития своей терминологии. Высказываются мнения о принципах формирования и развития терминологии.

Ключевые слова: термины, терминология, перевод иностранных терминов, кыргызский язык.

Annotation. The article deals with the problems of translation and terminology in Kyrgyz linguistics. It is noted that terminology is a special field of linguistics, and terms – a special subsystem of the lexical base of the language that constantly changes and replenishes. At the same time, the idea is expressed that the terms undergo a continuous process of renewal and expansion. We know that on innovations, discoveries and successes created in the natural sciences, meetings are held and discussed by a special international commission in order to systematize the names of the corresponding concepts and accepted units. In the context of the rapid development of science and technology, terminology needs to be updated. Thus, the issue of its formation and renewal should always be purposeful. No branch of science should allow the chaotic development of its terminology. The article expresses the opinions on the principles of formation and development of terminology.

Key words: terms, terminology, translation of foreign terms, kyrgyz language.

Кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде, ошондой эле саясий документтерде, иш кагаздарында, басма сөздө пайдаланылган айрым сөздөр туурасында коомчулук ачык талашып-тартышып келет. Жазма тилибизге чет сөздөрдүн көп кирип, көнүмүш сөздөрдүн андан сүрүлүп атканына нааразылык билдиргендер, терминдердин жана атоолордун оошкыйыш, башаламан которулуп колдонулуп жатканы анык.

Тилибизге орус тили аркылуу кирген сөздөрдү, кээде европалык теги бар атоолорду жерип, четке кагуу аракеттери улуттук интеллигенциянын, айрыкча жалаң кыргызча жазып жүргөн журналисттердин, жазуучулардын, илимпоздордун, башка калемгерлердин арасында мурдагы жапырт орусташтыруу саясатына каршы маанайдын күчөп кеткенинен улам пайда болду. Экинчиден, бир гана кыргыз тилинен пайдаланган билимдүүлөрүбүз өз жазма тилин жандандырууга аракеттенген кезде эне тилинин жаңы сөздөрдү жасоо жагынан мүмкүнчүлүктөрү барын толук туюнбай, элдик тилдин духуна шайкеш неологизмдерди жасоо азабын тарткандан качып, тектеш тилдерден дапдаяр турган сөздөрдү алууга киришти.

Ушундан улам азыркы жүрүп жаткан тилдик изденүүлөргө, тактап айтканда, жаңы сөздөрдү табуу далалаттарына каршы туруу, жолтоо кылуу, эскичил көз караш менен мамиле кылуу дагы туура эмес болоор эле. Анткени тил өзү табиятында – жандуу кубулуш. Күнүмдүк турмушубузга күргүштөп кирип жаткан түшүнүктөр, денотатар өзүнүн лексикалык маанисине ылайык атоону талап кылат. Буга, албетте, термин жасоонун принциптерине, лингвистикалык практикага ылайык кээде жаңыча көз караш менен кароого туура келет.

Алгач котормо, термин жаратуу эмне деген суроого жооп издеп көрсөк. Котормо – бул көп кырдуу чыгармачыл процесс. Анда акыл эмгеги, терең билимге сугарылган эрудиция, маалыматтын ар тараптуулугу жана ар бир сөздүн астарындагы подтекстти түшүнө билген интуиция талап кылынат.

Которуу – бул түпнуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Тилдер грамматикалык түзүлүшү жана сөз казынасындагы сөздөрдүн саны боюнча айырмаланырын эске алуу менен эле так котормонун болушу мүмкүн эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Термин жаратуу – бул башка тилдеги түшүнүктү эне тилдеги эквиваленти бар шайкеш сөз менен берүү

процесси. Термин – бул өзүнө гана тиешелүү лексикалык жүктү алып жүргөн, так жана кыска атоо болушу зарыл. Мына ушул эки чыгармачыл процесс биздин кыртышыбызда кандай башталып, кандай өнүккөн.

Азыркы күндө *котормо* деген түшүнүк көп өңүттөрдү ичине камтыйт. Бир тилден экинчи тилге ырлар, көркөм проза, публицистика, ар түрдүү тармактарга тиешелүү илимий жана илимий-популярдык адабияттар, дипломатиялык документтер, иш кагаздары, саясий ишмерлердин сөздөрү менен макалалары, ораторлордун сөздөрү, гезит кабарлары, ар түрдүү тилдеги аңгемелешүүлөр, кинофильмдер которулат. Ушундан улам котормого кызыгуу күчөп, топтолгон практикалык тажрыйбаны бир системага келтирип, жалпылоо зарылдыгы келип чыкты.

Ошентип, филологияда котормо илими же котормонун теориясы, же кенен алганда, котормотаануу илими пайда болду. Орус тилинде бул илим теория перевода, переводоведение, англис тилинде theory of translation, science of translation, кийинки учурларда болсо translatology деп аталат [1: 9]. Мунун өзү бул тармактын белгилүү бир илим тармагы деген статуска ээ болгонун жана анын өзүнчө предмети жана милдеттери бар экенин далилдеп турат. Котормотаануу илиминин предмети – котормо. Котормо иши: бир тилден экинчи бир тилге (тек-теш, тектеш эмес) которуу; адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге, же бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу; эски тилден кийинки жаңы тилге которуу түрүндө болушу мүмкүн. Котормотаануу илиминин же котормо теориясынын милдеттерине төмөнкүлөр кирет: которуу процессин жана анын мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө; түпнуска менен котормону салыштыруу аркылуу ар түрдүү деңгээлдеги котормо шайкештиктеринин маңызын жана мүнөзүн аныктоо; которуу ыкмаларын жана жолдорун сыпаттап берүү; котормо практикасы менен теориясынын тарыхын иликтөө; ар түрдүү маданияттардын өнүгүшүндөгү котормонун ролун аныктоо. Котормотаануу илими бир жагынан жалпы тил илими менен, экинчи жагынан конкреттүү тилдердин лексикологиясы, грамматикасы, стилистикасы, тарыхы менен тыгыз байланышта. Котормотаануу илиминде булардагы фактылар менен аныктамалар, тилдин өзгөчөлүктөрү боюнча корутундулар менен жыйынтыктоолорду алып турат. Котормотаануу илиминин изилдөө объектиси болуп которуу процесси жана ар түрдүү котормо тексттер жана алардын түпнускалары эсептелет. Ошондуктан кийинчерээк айрым котормочулар котормочунун өз ишинде эркинирээк болушун, сөзмө-сөз эмес, мазмунду берүүнүн зарыл экенин теориялык жактан негиздөөгө аракет кылышкан. Кийинчерээк айрым котормочулар «жакшы» котормо же «жакшы» котормочу жооп берүүгө тийиш болгон бир катар талаптарды коюу менен «котормонун нормативдик теориясын» түзүүгө аракет жасашкан.

Этьен Доле котормочу төмөнкү беш принципти сактоого тийиш деп эсептейт: 1. которула турган текстти жана автордун айтайын деген оюн жакшы түшүнүү; 2. түпнуска тили менен котормо тилин мыкты билүү; 3. түпнусканын мазмуну менен формасын бурмалоого алып келе турган сөзмө-сөз которуудан оолак болуу; 4. котормодо кеңири колдонулган сөздөрдү пайдалануу; 5. сөздөрдү туура тандоо жана жайгаштыруу менен түпнусканын таасирине жетишүү [2: 7].

А.Тайтлер котормонун принциптерине арналган китебинде котормого коюлуучу төмөнкү талаптарды көрсөтөт: 1). котормо түпнусканын идеяларын толугу менен берүүгө тийиш; 2). котормонун стили менен баяндоо манерасы түпнусканыкындай болууга тийиш; 3). котормо түпнускадай эле жеңил окулууга тийиш [3: 3-4].

Котормонун илимий теориясынын негиздери 20-кылымдын орто ченинде, тилчилер котормонун проблемасына көңүл бура баштаганда гана иштеле баштады. Буга чейин тил илими изилдеген маселелерге котормо кирише албайт деп эсептелген. Ал эми котормочулар болсо котормонун лингвистикалык аспектилери «котормочу искусствосунда» бир аз гана техникалык роль ойнойт деген пикирде болушкан. Албетте, котормочу түпнусканын тилин да, котормонун тилин да билүүгө тийиш, бирок тил билүү котормочулук менен тилмечтиктин алгачкы гана шарты болуп эсептелет. Котормочунун түпнуска тили менен котормо тилин билүүсүн көп учурда композитордун нотаны билиши менен салыштырышат.

Эми терминологиянын тек-жайына кайрылсак. Ар кандай илимдин үзүрлүү өсүп-өнүгүшү ийгиликтеринин түшүнүктүү баяндалып башкаларга жеткиликтүү болушун ошол илимдин

иштелип чыккан терминологиясысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Илимий жетишкендиктер, ойлоп табылгандар, илимий ачылыштар, илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында жаралгандар, жаңылангандар, бардыгы сөзсүз түрдө жазылып калтырылыш керек. Аны үчүн ошол илимдин тили калыптанып, ийкемдүү терминдер системасынын иштелип чыгышы шарт.

Антуан Лавуазьенин «**ар бир илим сөзсүз түрдө ошол илимди түзүп турган фактылардан, алардын элесин берген туюмдардан жана аларды туюндурган сөздөрдөн турат**» деп айткан жайы бар. Демек илимди өркүндөтпөй туруп тилди өркүндөтүүгө жана тилди өркүндөтпөй туруп илимди өркүндөтүүгө мүмкүн эмес. Анткени илимдеги фактылар канчалык ишенимдүү болсо да, алар туура жана так баяндалбаса, өздөштүргөндөр тарабынан жаңылыш кабыл алынып калышы толук ыктымал. Ошентип, илимдин жана техниканын тигил же бул тармактарынын терминологиясын туура иштеп чыгып калыптандыруу аракеттери илгертен бери жүрүп келет. Илимдин тилинин, илимий терминологиянын ийкемдүү жана туура иштелип чыгып калыптанышынын мааниси абдан чоң. Анткени ар бир илимдин тили, терминологиясы ошол илимдин ийгиликтери, ошол илимдин жетишкендиктери, ачылыштары, жараткандары менен тыгыз байланышта болот, ошол илимди калайык-калкка жайылтат. Ошентип терминдердин, терминологиянын ийкемдүү иштелип чыгышы, тилдин ички мыйзамдарына жараша тартипке келтирилиши билимдердин тиешелүү тармагынын негизин түзгөн түшүнүктөрдүн системага салынышы менен байланышат.

Терминология тилдин өзгөчө бир бөлүмү, ал эми терминдер тилдин лексикалык корунун тутумдук бир катмары болуп саналат. Тилдин лексикалык кору дайыма өзгөрүүлөргө учурап, үзгүлтүксүз толукталып турат. Ошону менен бирге терминдер да тынымсыз жаңылануу, толукталуу процессинде болот. Кандай гана илим болбосун анын терминологиясында жетишпегендиктер болбой койбойт. Алсак табият илимдеринде жаралган жаңылыктарга, ачылыштарга, жаратылган ийгиликтерге жараша дайыма эл аралык атайын комиссия тиешелүү түшүнүктөрдүн, кабыл алынган бирдиктердин аталыштарын тартипке келтирүү максатында жыйындарды өткөрүп талкуулап келатканы белгилүү. Демек мезгил-мезгили менен илим менен техниканын өнүгүп-өскөнүнө байланыштуу илимий терминология өз мезгилин канааттандыра албай калат. Ошентип терминдердин, терминологиянын мезгил-мезгили менен жаңыланып турушу шарт. Анын калыптаныш жана жаңыланыш маселеси дайыма максаттуу жүрүшү керек. Ар бир илим тармагы өзүнүн терминологиясынын башаламан калыптанып өнүгүшүнө жол бербеш керек. Терминологиянын калыптаныш жана өнүгүшү принциптери болот.

Лексикалык бирдиктердин термин катары тандалып алынышы, биринчи кезекте лингвистикалык мыйзамдардын негизинде ишке ашат. Демек, терминологиянын калыптанышында лингвистикалык принциптер иштеши керек. Алардын биринчи топтогулары төмөндөгүлөр:

1. Терминдин калыптанышы термин болуп тандалган, термин тартибине келтирилген сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн болуш керек деген маселеден чыгат. Термин бул кайсы бир түшүнүктү атоо болгондуктан, атооч сөздөргө басым жасоо зарыл. Ошондуктан терминдердин басымдуу көпчүлүгү зат атооч сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан турат. Айрым учурда гана башка сөз түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. Мисалы, кээ бир аскердик терминдер (оңго, солго, кадамда ж.б.) буйрук маанисиндеги этиштерден жасалган.

Сөз айкаштарынан турган терминдерге өзгөчө талап болуш керек. Кыргыз тилинде, деги эле түрк тилдеринде, татаал айтылыштар изафеттик конструкциялар деп аталып, изафеттик конструкциянын үч түрү бар. Ошолордун биринчиси термин болууга жөндөмдүү. Мындай жол менен аш казан, өнөр жай, алтын саат, козу карын, туш кийиз, темир жол сыяктуу сөздөр жана терминдер жасалган. Булардын компоненттеринин экөө тең уңгу түрүндө келип бириккен. Мына ушундай татаал айтылыштар термин болууга ылайык. Изафеттик конструкциянын экинчи (компоненттердин бири уңгу түрүндө ал эми экинчиси грамматикалык каражат менен өзгөргөн түрдөгү татаал айтылыштар), үчүнчү (компоненттердин экөө тең грамматикалык каражат менен өзгөргөн түрдөгү татаал айтылыштар) түрлөрү термин болуп калыптанууга жөндөмсүз. Бирок, мындай жол менен калыптанган терминдер да жок эмес (сүт эмүүчүлөр, сойлоп жүрүүчүлөр, оордук борбору, эркин түшүү, сөз айкашы ж.б.).

2. Термин милдетиндеги сөздөрдүн башка тилдерден өздөштүрүлүшү менен, диалектилик жана эл оозунда айтылып жүргөн кадыресе сөздөрдөн термин болуп калыптаныш маселеси да бар. Бул да өзүнчө өнүмдүү критерий болуп саналат. Тил деген башка тилдер менен дайыма карым-катышта болот. Айрыкча башка элдердин ойлоп тапкандары, жаңыдан жараткандары, иштеп чыккандары ошол элдин тили менен аталып дүйнөгө тарайт. Башка элдер ошол ойлоп табылгандарды, жаңыдан жаратылгандарды ошол элдин тили менен кабыл алып өздөштүрөт. Демек терминдердин бир тобу сөзсүз түрдө башка тилдерден өздөштүрүлүп калыптанат.

Мына ушул жерде термин сөздөрдүн өз ара эки топтон тура тургандыгын эске алышыбыз шарт.

а) Конкреттүү заттын аталышы болгон терминдер.

б) Кандайдыр аракеттин же касиеттин айтылышы менен аталган терминдер.

Булардын биринчиси бир тилден экинчи тилге өздөштүрүлгөндө салыштырмалуу туруктуулукту сактайт. Башкача айтканда, мындай терминдер жаратылган тилдеги аталышы менен кабыл алынып өздөштүрүлөт. Көбүнчө мындай көрүнүш кабыл алынган тилде андай заттын же предметтин бар же жок болушу менен шартталат. Тилде ошондой заттын же предметтин жок болушу башка тилдеги реалыйлери менен айтылган терминдин өзүн кабыл алуу аркылуу ишке ашат (машина, автомат, парта, доска ж.б., азыркы компьютер, принтер, файл, ксерекс ж.б.). Эгерде ошондой зат же ага окшош зат болсо, ошого окшоштуруп тилдин өзүнүн ички каражаттары менен да терминдер жасалышы мүмкүн (кармооч, тутка, жарым арал, дене тарбия, бала бакча, акимчилик ж.б.).

Экинчисинде болсо, аракеттин же касиеттин айтылышы менен аталган терминдер башка тилдерге даяр термин болуп кабыл алынышына караганда көбүнчө ошол тилдин өзүнүн каражаттары менен айтылып же сөзмө-сөз которулуп калыптанат. Анткени терминдердин мындай болуп калыптанышы көбүнчө аракеттин натыйжасы катары айтылган сөздөр болот. Мисалы, кыргыз тилинде физика, математика, химия илимдеринин алым, бөлүм, туунду, кемитүү, көбөйтүндү, теңдеме, бөлчөк, айлана, бурч, шоола, аралашма, өткөргүч, өткөрбөгүч, күч, каршылык, оордук борбору, эркин түшүү, ылдамдык, сүт эмүүчүлөр, сойлоп жүрүүчүлөр, кемирүүчүлөр жана башка толуп жаткан терминдер эне тилдин ички ресурстарынан алынып калыптанган. Бул терминдердин реалдуу маанисинде нерсенин предметтик көрүнүшү эмес, кандайдыр аракеттин натыйжасы катары алынган түшүнүктүн көрүнүшү жатат. Илимдин башка тилден өздөштүрүлүшүндө нерсе же буюм катары түшүнүк эмес, кыймыл-аракеттин натыйжасы катарында түшүнүк кабыл алынган. Ошол себептүү тилдин өз мүмкүнчүлүгү менен ийкемдүү аталышка ээ болуп термин жаралган.

Лингвистикалык принциптеги бул критерийинин дагы бир тарабы - тигил же бул түшүнүктүн диалектилик сөздөр же кадыресе оозеки тилде гана колдонулуп жүргөн сөздөр менен айтылып калыптанышы. Мисалы, алкак деген географиялык терминдин тегин Ысык-Көл, Нарын говорлоорунда айтылган алкак (элек, калбырдын жыгачтан жасалган жээги) [4: 73] деген сөздөн, буюртма деген иш кагаздар термининин тегин Өзгөн, Лейлек тараптарда айтылган буюртма (атайын заказ менен жасалган буюм) [4: 388] деген сөздөн көрүүгө болот. Ошондой эле сылан короз (куу чирен, көйрөң) оозеки тилдеги сөздөн; бөкөөл түштүк диалектилердеги бул сөз той-аштарда эт бөлүштүргүч маанисинде жалпы элдик тилден орун алып баратат. Айрымдары терминдердин да катарына өтүп бараткан мындай сөздөр кыргыз тилинде, азырынча салыштырмалуу аз.

3. Терминдердин катары колдонулуп бараткан сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү да эске алыныш керек. Терминологиянын калыптанышында тилдеги көп манилүүлүк менен сыңар манилүүлүк, омонимия жана синонимия көрүнүштөрү өз салымдарын кошпой койбойт. Изилдөөлөрдө жана терминдерди тартипке келтирүү жумуштарында терминдердин бир манилүүлүгү, алардын синонимдеринин болбостугу тууралуу көп айтылат. Бирок кээде синоним маанисиндеги сөздөрдүн да термин болуп калыптангандыгы жок эмес. Мисалы, басым – атмосфералык басым; басым лингвистикада – сөздүн бир муунуна түшкөн басым; согуу толкуну – өзөктүк куралдын бир аракети; радио толкуну.

4. Терминдердин сөз жасоо жолдору менен жасалышы. Бул жерде термин болуп жасалган сөздүн адабий тилдин жана сөз жасоо ыкмаларынын нормаларына ылайык аткарылышы, сөз жасоочу каражаттардын милдет маанилерине жараша туура пайдаланылышы негизги болот. Лингвистикада сөздөрдүн жасалышы, негизинен, үч ыкма менен ишке ашат: **морфологиялык**

ыкма, синтаксистик ыкма жана лексика-семантикалык ыкма. Терминдер да мына ушул үч ыкма менен жасалып калыптанат. Бирок, сөздөрдү жасоочу жогорудагы ар бир ыкманын кайсы каражаты термин жасоого ыңгайлуу экени атайын тандоону талап кылат. Мисалы, кыргыз тилинде сөз жасоонун **морфологиялык ыкмасынын** грамматикалык каражаттары абдан көп. Зат атооч жасоочу -оо, -уу, -чылык сыяктуу мүчөлөрү, сын атооч жасоочу мүчөлөр жана этишти уюштуруучу мүчөлөрдүн бир тобу термин жасоого ыңгайлуу боло бербейт. Жазмакерлердин ага карабай эле сөзгө туш келди мүчөлөрдү жалгап термин катары колдонуп келатышкан жайлары бар. Белгилүү окумуштуу С.Жигитов Терминкомдун бир жыйынында «кыргыз тилинде калыптанган **чыңалуу** – напряжение, **окутуу** – обучение деген сыяктуу терминдерди уюштурган мүчөнүн термин жасоого коошпой турганын айтып, сөздөргө «зат атоочтун касиетин бербейт. Мунун өзү «**токтом**» дегендин ордуна «**токтоо**» деп, «**чечим**» дегендин ордуна «**чечүү**» деп алгандай эле бир обу жок жорук» деп айтканы бар. Демек, сөз жасоочу мүчөлөр берген маанилерине, сөзгө жалганганда тыбыштык жагынын ийкемдүү болушуна жараша тандалып, терминдердин жасалышы акылга сыят.

5. Терминологияда грамматикалык категориялардын туура тандалышы негизги критерийлерден болуп саналат. Терминдер катары сөздөр адатта сөздүн жекелик санда атооч жөндөмөсүндө туруп айтылышынан тандалышы керек. Айрым учурларды кыргыз тилинин өзгөчөлүгү болуп саналган таандык айтылыштан, ошондо да үчүнчү жакка таандык болуп айтылышынан уюшулган терминдер бар (ооз көндөйү, Боткин оорусу, Ньютондун закону, Яблочков шамы ж.б.). Этиштин мамиле маанилери менен калыптанган терминдер да бар (өткөргүч, аралашма, туунду, көбөйтүндү ж.б.). Грамматикалык башка категориялардын да термин калыптандырууда колдонулган учурлары жок эмес. Көптүк сандын грамматикалык көрсөткүчү менен термин болуп айтылып келаткан сөздөр бир топ: сойлоп жүрүүчүлөр, сүт эмүүчүлөр, омурткалуулар, туздар, жегичтер ж.б.

6. Терминдик милдет аткарган татаал айтылыштардын стилдик жактан туура болуп уюшулушу да терминологиянын ийкемдүү болуп калыптанышына шарт түзөт. Экиден ашык сөздөрдөн (компоненттерден) туруп терминдик маани алган аталыштар бар. Бирок ошондой терминдик курулуштардын стилдик жактан жымсал болуп айтылгандары гана термин болуп калыптанууга ийкемдүү. Мисалы, шаар аралык байланыш түйүнү, Жамааттык коопсуздук келишим уюму (ЖККУ - ОДКБ), Бириккен улуттар уюму (БУУ), массалык маалымат каражаттары (ММК) ж.б. толуп жаткан айтылыштарда стилдик олуттуу мүчүлүштүктөр жок.

7. Терминдердин орфографиялык талаптарга жооп бериши да негизги принциптердин бири болуп эсептелет. Ар кандай сөздөрдүн тилдеги кабыл алынган орфографиялык эрежелерге ылайык туура жазылышына талап болгондой эле терминдердин да орфографиялык эрежелерге ылайык туура жазылышына талап зор болот. Башка тилдерден өздөштүрүлгөн терминдердеги тыбыштык өзгөрүүлөр, термин катары тандалган сөздүн сөз жасоочу мүчөлөр менен уюшулушу жана терминдин кош сөз же кошмок сөз түрүндө жазылышы, мына ушулардын бардыгы тилдеги орфографиялык жана пунктуациялык талаптарга жооп берип турушу шарт.

Кийинки мезгилде кыргыз тилинин лексикалык коруна орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен терминдер күргүштөп кирүүдө. Азыр уккан жаңылыгың, анан эскирип калган маалымат технологиясы заманында ар бир атоонун этимологиясын аңдап, төркүнүн түшүнүп, кыргызчалап анан коомчулукка сунуштоо процесси жай болууда. Ошондуктан, терминдерди бирдейлештирүү үчүн котормо ишин борборлоштуруп, Терминком ишин ыкчам алып баруу жана ал кабыл алынган атоолорду өлкөдө расмий колдонуу үчүн Өкмөттүн токтомун (балким программасын) кабыл алуу керек деп ойлойбуз.

Әдебиеттер:

1. Миньяр-Белоручев Р.К. Как статья переводчиком? М: 1999.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М: 1990.
3. Абдиев Т. Котормотаануу илимине киришүү. Бишкек: 2008.
4. Ж. Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Бишкек: 2009.

АЛИЯРОВ Б.,
т.ғ.д., Ғ. Даукеев атындағы Алматы
энергетика және байланыс университеті,
НАДИРОВА А.,
докторант, Туран университеті

ҚАЗАҚТЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ТІЛІН ДАМУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда техникалық терминдер қалыптастыру технологиясының даму тарихы келтірілген. Үйреншікті, техника мен технологияның белгілі бір бағытына екі тілдегі (кейде үштілдік) сөздіктер құрастырудан, үш тілдегі терминдер мен олардың түсіндірімдері үш алфавитпен орналасымдары қолданылған энциклопедиялар және анықтамаларға ауысуы келтірілгені аталған. Орыс немесе қазақ тіліндегі оқулықтардан, келтірілген материал екі тілде синхрон орналастырылатын кітаптар құрастыру қазақтың техникалық тілін қалыптастыру бағытындағы даму жолы болуы мүмкін екендігі көрсетілген. Осы кітаптарға сұраныстырды өсіру үшін, кітаптар орыс және ағылшын тілдерінде келтірілген дұрыс екені айтылған.

Түйін сөздер: термин, аударым, түсіндірім, синхрон, сөздік, текст, анықтама

Аннотация. В статье описывается история развития технологии формирования технических терминов в Казахстане. Показан переход, от составления традиционных двух язычных словарей (иногда трехязычных) по конкретному направлению техники и технологии, к энциклопедии и к справочникам терминов с их толкованиями на трех языках с размещением терминов по трем алфавитам. Показано что движение от учебников, составленных на русском или на казахском языках, к книгам с синхронным изложением материала на двух языках вполне может рассматриваться как возможный путь формирования казахского технического языка. Для расширения востребованности этих книг предусмотрен их вариант на русском и английском языках

Ключевые слова: термин, перевод, толкование, размещение, синхрон, словарь, текст, справочник

Annotation. In the report describes the history of the development of technology for the formation of technical terms in Kazakhstan. The transition from the compilation of traditional two-language dictionaries (sometimes trilingual) in a specific area of engineering and technology, to an encyclopedia and reference books of terms with interpretations in three languages with the placement of terms in three alphabets is shown. The path of development from textbooks compiled in Russian or Kazakh to books with a synchronous presentation of the material in two languages is given. To expand the demand for these books, a version in Russian and English is also provided.

Keywords: term, translation, interpretation, placement, sinxron, dictionary, text, reference book

Ендірмесі. Қазақстан тәуелсіз ел болғалы қазақ тілінде оқытатын мектептер саны бірталай өсті де, соған сәйкес қазақ тілді болашақ студенттер де саны өсті. Алдағы он жылдықтарда мектепті қазақ тілінде бітіргендер үлесі жалпы мектеп бітірушілердің 50 процентінен асады деп батыл болжауға болады. Бірақ осы кезде де, жоғарғы және арнайы оқу орындарында (бір - екісінен басқаларында), әсіресе техникалық мамандықтарда, оқыту орыс тілінде жүргізіледі (студенттерге бұл түбінде пайдалы, себебі қазақ мектебін бітіргендерді «күштеп», екі тіл білетін мамандар ретінде дайындалуы олардың артықшылығы болады).

Мектепте оқыған қазақ тілінен, жоғарғы оқу орнында, бірінші курстан соңғы курсқа дейін, әсіресе техникалық мамандықтардағы студенттердің, орыс тілінде оқуға ауысуы, берілетін пәнді игеруде бірталай қыйындықтар тудырады. Берілетін пәндерді игеру үшін оқытушы,

студент, магистрант, докторант, бір-ақ рет оқылатын барлық пәндердегі терминдердің қазақша аударымдарын өздері құрастыруға мәжбүр болатыны анық.

Осы қыйындықтан өту үшін Қазақстанда бірталай шешімдер қолданылды: орысша – қазақша, орыс алфавитімен орналастырылатын терминдер сөздіктерін құрастыру, көбінде, қазақ тіліндегі, негізінде орыс тіліндегі оқулықтар аударымдары түріндегі, оқулықтар және оқулық құралдар шығарылды. Бірақ бұл жолда, әр оқытушы өз аударымын қолданғанынан, бір оқу орнында шығарылған оқулықты басқа оқу орнындағы, соған ұқсас пәнде қолдану қыйындау болады.

Бекмухамедов Е., Сыздықов Н., Әбдрахманов А. 1979 жылы құрастырған, терминдерімен қатар олардың түсіндірімі келтірілген «Орысша – қазақша политехникалық түсіндірме сөздікті» (орыс алфавитімен орналастырылған) техникалық терминдердің алғашқы ресми басылымы деп санауға болады [1].

Қазақтың техникалық терминдерінің қалыптасуы талқыланғанда, п.ғ.д. профессор А. Құсаиновтың еңбегі ерекше аталғаны дұрыс көрінеді. Профессор А. Құсаинов, баяғы өткен 2000 жылы, 200 дей қазақ тілін білетін мамандарды жыйнап, техникалық ғылымдардың барлық дерлік бағыттарындағы, 150 мыңнан астам терминдердің екі алфавитпен орналастырылды 30 томдық аударымдарын шығаруды ұйымдастырған болатын [2]. Осымен қатар, А.Құсаинов 2010 жылы үш тілдегі синанимдері келтірілген (бірақ түсіндірімі болмаған) политехникалық сөздіктің авторының бірі болды [3]. Кейінірек 300 дей мамандарды қайта ұйымдастырып, сол 30 томды 250 мың терминге дейін толықтырып, 2014 жылы қайта шығарды. Осы жерде А. Құсаиновтың осы терминдер жыйымын республикалық терминология комиссиясында бекіткенін атай кету керек. А. Құсаиновтың осы «табысы» болашақ сөздіктерінің көпшілігіндегі жасалған аударымдарды қайтадан осы комиссияда бекіту қажетін «құтқарды». Сол 2014 жылы академик Б.К. Алияров Б.К. бұрынғыдан шегімдерден шамалы ары «аттады» да, энергетика бағытындағы сөздік томын үш тілдіге айналдырып, үш алфавитпен орналастыруды қолдана шығарды.

Техникалық қазақ терминдерінің дамуы мен қалыптасу жолын белгілі бір салада мысалы энергетикадағы, қаралғаны қолайлылау [4,5,6,]. Бірінші дерлік, жылу энергетикадағы алғашқы орысша – қазақша аударымды, терминдері орыс алфавитімен орналастырылған, 30 беттік (1000 дай ғана терминдерден құралған) сөздігі 1990 жылы жарық көрді. Осы сөздік, шамалы толықтырылып, орыс және қазақ алфавиттерімен орналастыру қолданылып, 1997 жылы 90 беттік болып қайта басылды. Бірталай толықтырылған және тағы да екі алфавиттік орналастыру қолданылған осы сөздік 2009 қайта шығарылды.

Талқылау. Бірақ барлық осы сөздіктерде жалпы бір кемшілік болды – қолданылған термин аударымдардың негізделуі болмады. Осы кездердің өзінде, ұсынылатын термин аударымына көп көңіл бөлу қажеттілігі атала басталды, мысалы Б. Калиұлы [7,8]. Осы жерде А. Құсаиновтың 30 томдық сөздіктердің екі шығаруындағы да бірталай терминдер аударымдарын ғалымдармен біріге талқылағаннан кейін қабылдағанын атай кету керек.

Алматының Ғұмарбек Даукеев атындағы энергетика және байланыс университетінде, академик Б.К. Алияров өз мамандастарымен біріге, белгілі бірталай қолданылатын үйреншікті шешімдермен қатар (сөздіктер, қазақ тіліндегі оқулық құралдар т.б.шығару) қазақ тіліндегі терминдерді дамыту мен қалыптастыруда біраз тиімді дерлік шешім қолданды. Мысалы алғашқы рет, терминмен бірге, оның екі тілдегі (орысша, қазақша) түсіндірімін екі алфавитпен орналастыра келтіру жолы қолданылды да, сондықтан ол кітап «Жылу энергетикасының Түсіндірме сөздігі» деп аталды [9]. Терминнің екі тілде келтірілуі, әсіресе, қасында екі тілдегі түсіндірімі болуы, ұсынылған аударымның өзінше негіздемесі болды. Артынша, осы түсіндірімдік сөздік кеңейтіліп, екі томдық (жылу энергетика және электр энергетика болып) үш тілдік энергетикалық Энциклопедияға айналдырылды. Қолдануға қолайлылау болуы үшін Энциклопедиядағы терминдер үш алфавитпен орналастырылды (қазақша (кириллицамен), орыс алфавитімен және латиницамен [10]). Осы тәжірибе негізінде, 2021 жылы, Алматының Ғұмарбек Даукеев атындағы энергетика және байланыс университетінде энергетика мамандығында оқытылатын 52 пәннің терминдері үш тілдегі түсіндірімімен бірге құрастырылып, әр пәннің терминдерінің

«Анықтамасы» деп аталып шығарылды [11]. Қолдануға қолайлы болуы үшін Анықтамалардағы терминдер, Энциклопедиядағыдай өз түсіндірімдерімен бірге, үш алфавитпен орналастырылды. Осындай көп томды Анықтама осы пәндердің қазақ тілінде терминдерін құрастырылуының негізі болды. Осы жылдары, сөздіктермен қатар, осы анықтамаларды қолдана, қазақ тіліндегі, көпшілігінде, орыс тіліндегі оқулықтар аударымы ретінде, оқулықтар мен оқулық құралдар шығарылды. Бұл шешімдер осы 52 пәндерді игеруді бірталай жеңілдетті. Бірақ, әр тілде жеке жазылған оқулықтарды қолдану онша қолайлы болмады, себебі оқу кезінде бір кітаптан екіншісіне жиі ауысу керек екені анық. Осыған байланысты, Алматының Ғұмарбек Даукеев атындағы энергетика және байланыс университетінде, қазақ метептерін бітіргендерге арналған, онша үйреншікті емес, оқулықтар құрастыру жолы дамытылды [12]. Бұл жағдайда, келтірілетін екі тілдегі материал бір бетте синхрон орналастырылады, сондықтан бір кітаптан екіншісіне ауысу қажеттігі болмайды. Бұл жол осыған қосымша, кітаптар басқа тілден аударылғандағы авторлық мәселесін (екеуі де келтірілгенде) жеңілдетті.

Материалды қатар орналастыра осылай шығаруда, сырт өлшемдері екі есе кемуінен, мысалы сурет нақтылығы, шамалы бұзылатыны байқалды. Осыған байланысты екі тексті екі бетте қатар орналастыру (мысалы орыс тілінде ылғый тақ беттерде, қазақшасы ылғый жұп беттерде) қолданылды да, осы жолмен бірінші класс математикасы шығарылды [13].

2009 жылы профессор Хожин Г.Ж., осы қыйындықтан, екі текстке бір жалпы сурет (сурет түсіндірмесі екі тілде келтіріледі) қолданумен «кұтылды»[14].

Қазір, біраз алыстаған 2017 жылы, академик Б.К. Алияров өз соавторларымен орыс және ағылшын тілінде оқытатын елдерде кеңірек қолдануы мүмкін, осы екі тілдегі оқулық шығарды. Жолшыбай, бұл кітаптарда осы бағыттардың Қазақстандағы дамуының ерекшеліктері мен артықшылықтары келтірілгенін арнайы атауға болады .

Қазақ мектептерін бітіргендерді, техникалық мамандықтарға оқытудың тағы бір ерекшелігіне, үйреншікті екі тілді синхрон негізгі оқулықтарымен қатар, сол мамандық пәнінің негізін кеңірек түсіндіретін оқулық құралдардарын құрастыру қажеттігін жатқызуға болады. [15,16]. Бірақ осындай оқулық құралдарда осы бағыттағы жаңа техникалық және технологиялық озық шешімдері де айтылуы керек екені түсінікті. Осындай ақпараттардың келтірілуі, Қазақстанды таныстыру жолы болуы анық. Әр кафедрада осындай оқулықтар бірнеше (екеуден кем емес) болатыны да түсінікті. Осындай оқулық құралдардың, кейін оқытылатын мамандықтың арнайы оқулықтарын түсінуін жеңілдететіні де анық. Әр кітаптың соңында міндетті түрде қолданылған терминдер екі тілде екі алфавитпен келтірілетіні де атау қажет. Осындай оқулық құралдар құрастырылғанда ерекшелік шектеу «пайда» болады екен – бір тілдегі материал көлемі 200 беттен онша аспау талабы (өте қалың кітап қолдануға жайсыздау). Қазақ мектептерін бітіргендерге осындай жағдай жасалуы, абитуриенттерді энергетика және байланыс университетінде оқуға қызықтырады және энергетика саласына өз мамандығын екі тілде игерген мамандар дайындайды (олар бір тілділерден озатыны белгілі). Мысалы, қазір осындай жұмыстар Логистика және Транспорт Академиясында және Қазақ - Британ техникалық университетінде (академик Б.К. Алияров жетекшілігімен) басталды.

Қазақтың техникалық тілін дамытуды және қалыптастыруды тездету үшін, осы Ахмет Байтұрсынов оқылымдары атынан ҚР БҒ Министрлігіне, Алматының Ғұмарбек Даукеев атындағы энергетика және байланыс университетіндегі энергетика мамандығындағы қазақ мектеп бітіргендерді оқыту технологиясын дамыту жолын, басқа да техникалық мамандықтары бар университеттер мен академияларда қолдануды Тіл тану институтындағы Терминологиялық орталықтың методикалық жетекшілігімен ұйымдастыру туралы ұсыныс жолдауға да болады.

Қорытынды 21 ғасырдың қазақтың техникалық терминдерду дамыту энтузиастар ынтасы мен еңбектері арқасында, Қазақстанда негізінде техникалық терминдерді нақтылау аудару технологиясы дамытылып, қолданыла басталды. Осы терминдер аударымдары монографиялар жазылғанда, терминдер мен түсіндірімдер келтірілген Анықтамаларды, оқулық құралдарын құрастырғанда қолданылатынында күмән жоқ деуге болады. Осымен қатар, мектептегі техника

мен ғылымға жақын пәндердегі (физика, математика, химия, биология информатика) Ахмет Байтұрсынов және оның қатралары құрастырған (сол үшін біразының өмірлері қысқарған да еді) оқулықтарды қайта шығару керек болып көрінеді, себебі қазіргі оқулықтар олардан бірталай алыстап, сапалары төмендеу дейтін деңгейге жақын болып көрінеді. Қазіргі күндері Қазақстанда сондай оқулықтар жаза алатын ғалымдар бар екені сөзсіз. Бұл жұмыс қажеттігімен қатар, бірталай ауыр болатынға ұқсайды.

Әдебиеттер:

1. Бекмухамедов Е., Сыздықов Н., Әбдрахманов Ә. Орысша – қазақша политехникалық түсіндірме сөздік. Алматы Қазақстан, 1979. 400-б.
2. Казахско – русский и русско – казахский терминологический словарь 30томник (составленный под руководством А. Кусаинова), два издания. Алматы, Рауан, 2000, Алматы, Изд. Қазақпарат, 2014.
3. Кусаинов А.К., Тусупбек М. Р Казахский - русский – английский политехнический словарь в двух томах). Алматы, Romd&A, 2010.
4. Нүрекен Е., и другие. Жылутехника терминдерінің орысша – қазақша сөздігі. Алматы АЭИ, 1990.
5. Нүрекен Е., и другие. Жылутехника атауларының орысша – қазақша сөздігі. Алматы РБК, 1997.
6. Нүрекен Е., и другие, Казахско – русский словарь терминов по теплоэнергетике, Алматы TST – Company, 2009.
7. Қалиұлы Б. «Жат сөздер жағадан ала бермесін», Ана тілі 29 сентябрь 1994.
8. Қалиұлы Б. «Термин тағдыры да ойыншық емес» Ана тілі 10 февраль 1995.
9. Алияров Б.К. и другие, Толковый словарь терминов в тепловой энергетике. Алматы, Дәуір. 2014.
10. Алияров Б.К. и другие. Энциклопедия энергетических терминов в двух томах. Алматы Альманах, 2020 (на трех языках с размещением по трем алфавитам).
11. Алияров .Б.К., Сагинтаева С.С. Справочник терминов в энергетике 7 томов, Алматы, Альманах 2020, на трех языках с размещением по трем алфавитам
12. Алияров Б.К. и другие. Снабжение тепловой энергией в Казахстане (опыт, особенности, проблемы). Алматы, 2017 Альманах, (на трех языках с синхронным размещением)
13. Жакупова Г.Ш., и другие. Математика в двух частях Нур султан АОО «НИШ», 2019 (на двух языках паралельным размещением текста)
14. Хожин Г.Х: Ленков Ю.А. Русско – казахский словарь по специальности электроэнергетика, учебное пособие Алматы PST - Company 2009.
15. Алияров Б.К. , Алиярова М.Б. Основы и пути повышения энергетической безопасности (на примере Казахстана). Алматы, Альманах, 2021 (на трех языках, с синхронным размещением)
16. Алияров Б.К. Алиярова М.Б. Уголь (разведка, добыча, сжигание, экология). Алматы, Альманах, 2022 (на трех языках, с синхронным размещением).

АХМЕТОВ М.,

*Терминологиялық жұмыс тобының мүшесі,
Медицина ғылымының кандидаты, профессор*

МЕДИЦИНА ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Медициналық арнайы лексиканың дамуына дәрігерлердің дүниежүзілік тәжірибесі күшті әсер еткен. Басқа саланың терминологиясымен салыстырғанда медициналық терминологияның басым бөлігі халықаралық терминдерден тұрады. Оған себеп ежелгі заманның грек тілі мен латын тілі медициналық терминологияның дамуына зор ықпал еткен.

Медициналық терминологияны мемлекеттік тілде нормаға келтіру және жүйелеу керек. Бұл жұмысқа медициналық бейіндегі түрлі мамандармен қатар филологтар да белсене қатысуы қажет.

Түйін сөздер: медициналық терминология, ауру, ауыру, ауырсыну.

Аннотация. Медицинская терминология достигла наибольшей степени интернационализации по сравнению с терминологией других отраслей. На развитие медицинской терминологии в течение многих столетий продолжают оказывать по сей день два классических языка античного мира – древнегреческий и латинский. Упорядочение и нормализация медицинской терминологии на государственном языке крайне необходимы. Кроме специалистов различного медицинского профиля, должны активно участвовать филологи и терминологи.

Ключевые слова: медицинская терминология, болезнь, болеть

Annotation. Medical terminology has run the highest internationalisation level compared to terminology in other sectors. Two classical languages of the ancient world as Ancient Greek and Latin have been keeping up the medical evolution for many centuries till this day.

Regulation and standardization of medical terminology in officially recognized language is much required. Philologists and terminologists should actively participate in it apart from medical profiled experts.

Keywords: medical terminology, illness, getting sick.

Ежелгі дәуірдің 100-ден аса медициналық шығармалары «**Гиппократ жинағы**» деп аталатын еңбекке енген (б.э.д. 460-377 ж.ж.). Оған тек Гиппократтың ғана емес, оның шәкірттерінің және ежелгі грек медицинасының басқа бағытын ұстанған дәрігерлердің де еңбектері кірген. Еуропалық медицина және медициналық терминология тарихы осы «Гиппократ жинағынан» бастау алады.

Бұл еңбектегі барлық атаулар мен құбылыстар грек сөздерімен берілген. Гиппократ пен оның ізбасарлары халық емшілері арасында ұрпақтан ұрпаққа тараған медициналық лексиканы қолданды. Жинақтың негізгі тілдік байлығы – аурулардың және симптомдардың атаулары, ал анатомиялық лексика аз берілген.

Тілдің латындану кезеңінде ғылыми медициналық атаулардың көбі осы жинақта берілген, мысалы: *акромион, апофиз, герпес, кома, нефрит, холера, эпидемия*.

Медициналық-биологиялық лексикаға грек философы, ғалым **Аристотель** үлкен үлес қосты. Оның шығармаларында *алопеция, аорта, глаукома, лейкома, трахея, фаланга* атаулары кездеседі. Аристотель медициналық лексикада қолданылып жүрген кейбір сөздердің арнаулы мағыналарын нақтылап жазды, мысалы *meninx, meningos* (қабық) сөзінің мағынасын «миқабық» деп нақтылай түсті.

Одан кейінгі кезеңде Александриялық медицина мектебінің көрнекті дәрігерлері **Герофил мен Эразистрат** медициналық, әсіресе анатомиялық терминологияда ерекше із қалдырған. Александриялық ғалымдар неологизмдерді батыл енгізе бастады. мысалы *простата, диастола, систола* (Герофил), *паренхима, булимия, анастомоз* (Эразистрат). Александриялықтар медицина тілін реттеуге, нормалауға көп үлес қосты.

Медицина тілінің латындану кезеңінде латын тілінде жоқ ұғымдар грек тілінен алынып, ассимиляцияға ұшырады. Кірме сөздер тез сіңісіп кететін, себеп – Римдегі дәрігерлердің ба-сым бөлігі гректер болатын.

Римнің көрнекті дәрігері **Клавдий Гален** (129 – 201 немесе 130- 200) Гиппократтың шығармаларына комментарий жазып, сөздік құрастырды. Жаңа атауларды енгізді, көнерген сөздердің мағыналарын анықтады, Гиппократтың ұмыт болған ұғымдарын жаңғыртты. Гален, әрбір арнайы атаусөз тек бір мағынада қолданылуы керек деп есептеді. Галеннің бұл тәсілі ғылыми терминдерге, оның ішінде медициналық терминдерге қойылатын талаптың түп негізі саналады. Гален мына терминдердің авторы: *thalamos – thalamus* (мидың көру төмпесі), *phleps azygos, vena azygos* (сынар вена), *peristaltikē kinēsis* – перистальтика және т.б.

Феодализм дәуірінде медицинаның ең биік шыңы – шығыстағы арабтардың, оның ішінде Иран мен Орта Азияның медицинасы. Арабтілді медицинаның тарихи құндылығы – ежелгі медицинаның бай мұрасын сақтауында.

IX–X ғасырларда грек тілінен араб тіліне Гиппократ пен Галеннің барлық еңбектері аударылды. Осының негізінде арабтілді медициналық әдебиет қалыптаса бастады. Алғашында

грек шығармалары компилятивті түрде өңделді, бірақ бірте-бірте араб дәрігерлері өздерінің көрнекті шығармаларын шығара бастады. **Абу Бакра Разидың** (865–925), әсіресе **Али Ибн-Синаның (Авиценна)** (980 – 1037) еңбектерін атауға болады. Олардың еңбектерінде арабтың медициналық терминологиясы бекіді.

Еуропалық медицина тілі сол кезеңде қарама-қайшылықтарға толы алуан түрлі болды. Грек тілін жекелеген адамдар ғана білді, латын тілі сапалы трансформацияға түсті. Латын тілінде екі әлеуметтік диалект болды: біріншісі – әдеби диалект, қоғамның жоғары табы қолданатын классикалық латын; екіншісі ауызекі тіл, халықтың тілі, «деревнялық» латын.

VIII–IX ғасырларда ауызекі латын тілі өлі тілге айналды. Бірақ өлі латын тілі жүздеген жылдар бойы Еуропаның ғалымдарына түсінікті кітаби, жазба тіл болды.

Батыс Еуропа дәрігерлері грек мұраларын арабтардың грекшеден аударған латын аудармаларынан ғана оқи алды. XII ғасырда **Герард Кремонский** (1114–1187) араб тілінен латын тіліне 70-тен аса шығарманы аударды, ол **Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылым канонын»** бірінші аударған адам. Латын тіліне аударылған «Дәрігерлік ғылым каноны» Еуропа медицинасында XVII ғасырға дейін оқытылды. Бір тілден бір тілге аудару кезінде терминология біраз өзгеріске ұшырады.

Ғасырлар бойы араб тілі басым болды, латын тіліне орта ғасырларда жүздеген араб сөздері кірікті, алайда араб медицинасы қазіргі медициналық терминологияда айтарлықтай із қалдырған жоқ. Бірен-саран арабизмдер ғана сақталды, мысалы: *калий* және *алкалоид*, арабтың *al-qalī* (өсімдік күлі), сөзінен латынның *alkali* (сілті); *алкоголь* – арабтың *al-kohl* (сүрменің майда ұнтағы) сөзінен; *эликсир*, арабтың – *al-iksir* (философия тасы); т.т.с.с.

Анатомиялық латын номенклатурасында араб тілінен бір ғана сөз қалған *pucha*, қазір *мойынның артқы жағы*, *желке* мағынасында қолданылады. Ол Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылым Канонынан» алынған, бұл сөз «жұлын» деген мағынаны берген. Ал желкені басқаша атаған болатын. Аудармашылар араб тілінен аударған кезде көп сөздерді қате аударды. Мысалы, араб тіліндегі түпнұсқада *al-kifal* (сыртқы) дегенді, аудармашы гректің *kerphalē* (бас) сөзі деп түсінген.

Кейбір ұғымдарды аудармашылар арабтың метафоралық тіркестерінен аударған, мысалы *dura mater* және *pia mater*. Латынның *mater* сөзі «ана» деген мәнде, осы тіркестің нақты мағынасы – мидың анасы, яғни қабық «ана – мидың қорғаушысы». Және де *pia* «нәзік, мейірбан» дегенді білдіреді, «ана» сөзімен жақсы тіркеседі. Гректерде *миқабық* – *mēninx sklēra* немесе *mēninx rascheia* (мидың қатты және жұмсақ қабығы) және *mēninx leptē* (жұқа, нәзік қабық) деп аталды. Арабтар бұл ұғымдарды метафорамен берді, ал аудармашы латыншаға сол күйінде аударды.

Қайта өрлеу кезеңінде (XV–XVI ғасырлар) еуропалық ғалымдар классикалық грек тіліндегі медицинаны зерттеуге кірісті. Медициналық терминологияның тілдік бірлігі үшін, синонимдер санын азайту, түсініксіз сөздерден тазарту күресі басталды. Жаңа латын – Қайта өрлеу дәуірінің латыны қалыптасты, ол Еуропа аймағындағы халықаралық ғылыми тіл бола бастады. Латын тілін жаңартуға анатомдар көп үлес қосты, себебі XVI ғасыр анатомиялық жаңалықтар ғасыры болды, анатомиялық терминологияда кемшіліктер көп болатын. Сол кездің анатомдарына филолог болуға тура келді.

Латын тіліндегі анатомиялық терминологияға көп үлес қосқан **Андреас Везалий** (1514–1564) – қазіргі анатомияның негізін қалаушы. Цельс енгізген атауларды негізге ала отырып, анатомиялық терминологияға біркелкілік сипат берді.

Везалий енгізген терминдерден қазіргі анатомияда сақталғандары: *atlas* – атлант, *crista galli* – этеш айдары, *incus* – төс (сүйек төс), *os ilium* – мықынсүйек, *scapula* – жауырын. Везалийдің шәкірттері енгізген терминдер де сақталған, мысалы **Фаллопий** (1523–1562) – *tuba uterina* – жатыр түтігі, *labyrinthus* – ішкі құлақ иірімі; **Р. Колумбо** (1516–1559) – *pelvis* – жамбас.

Қайта өрлеу дәуірінің анатомдары анатомиялық терминдер сөздігін дамытуға орасан зор үлес қосты. XVIII ғасырдың соңында анатомиялық атаулар 30 000-нан асты, ал ежелгі гректерден мұраға қалғаны 700-ге жуық еді.

XVII ғасырдағы ғылыми революция медицина ғылымының дамуына да қызу прогресс әкелді. Жаңа ғылыми пәндер мен іргелі ғылыми бағыттар пайда болды, көптеген жаңа терминдер жасалды. Қайта өрлеу дәуірінің аяғында медицина тілі ұлттық тірі тілдердің сұранысына бейімделе бастады.

Мысалы, француз хирургі **Амбруаз Паре** (1510–1590), дәстүрді бұзып, өз шығармаларын французша ауызекі сөйлеу тілінде жазды. Алайда XVIII ғасырда латын тілі биология мен медицинаның халықаралық тілі болды, ол тілде ғылыми еңбектер жазылып, ғылыми пікірталастар өткізілді, оқу орындарында оқытылды. XIX ғасырдың ортасына таман жағдай күрт өзгерді. Латын тілі ұлттық тілдерге орын беріп, жазбаша және ауызша ғылыми қарым-қатынас құралы болды.

Еуропа елдерінде және америка өңірінде медицинаға жаңадан енгізілген терминдерді жасауда грек және латын тілдері негізгі дереккөз болды. Классикалық тілдердегі сөздіктерден алынған сөздермен қатар түрлі елдердің ғалымдары ойлап тапқан неоклассицизмдер пайда болды. Неоклассицизмдер латынша немесе әртүрлі ұлт тілдерінің формасында қолданылды. Грек латын этимологиясының арқасында мұндай терминдер түрлі ұлттардың тілдеріне олардың фонетикалық морфологиялық жүйесіне сәйкес оңай кірікті, осылайша халықаралық атауларға, интернационализмдерге айналды.

XX ғасырда орыстың медициналық лексикасын халықаралық терминдер белсенді түрде толықтыра түсті. Олардың басым бөлігін классицизмдер мен неоклассицизмдер құрады, мысалы: *аборт, альвеола, амбулатория, бацилла, вакцина, галлюцинация, дентин, иммунизация, иммунитет, инфаркт, инфекция, каверна, карбункул, лимфа, перкуссия, пульпа, рефлекс, эксудат* және т.б..

Сонымен қатар Орыс дәрігерлерінің ішінде жаңа сөздердің, кірме сөздердің қолданылуына қарсы болған пуристер де болды. Олар орыстың көне сөздеріне арнаулы медициналық мағына берді. Осындай көзқарасты ұстанғандардың бірі – мамандығы дәрігер **В.И. Даль** (1801–1872) – ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігін жасаған адам. Алайда ол ұсынған көне орыс сөздері медицина терминологиясында тұрақтаған жоқ.

Бүкіл медицинаның терминдік жүйесін сала-салаға бөліп қарастыра болсақ, бір ғана анатомиялық және гистологиялық атаулар тізімінде 10 000-нан астам термин бар. Ағзалардың тек қана функциясын сипаттайтын сөздер саны 20 000-нан артық, зерттеу әдістеріне, емдеу әрекеттеріне қатысты 40 000-ға жуық сөз бар. Тек аурулардың жеке атауы 10 500-ге жуық. Қойылатын диагноздардың түрі 30 000, ал симптомдардың бірнеше он мыңдаған атауы бар. Соңғы он шақты жыл ішінде ашылған жаңалықтарға байланысты ғылыми ұғымдар саны күрт көбейіп кетті. Бір ғана онкологиялық терминдер саны қазіргі кезде 35000-нан асып кетті.

М.Чернявскийдің деректеріне қарағанда французша медициналық сөздіктегі терминдер саны 200 000, ал неміс тіліндегі медициналық сөздікте 250 000-ға жуық жетекші термин бар екен.

Қазақ дәрігерлері бір-бірімен қазақша тілдесуі үшін қазақи-кәсіби лексика орнығуы қажет. Ғалымдар мен мамандардың түсінісу құралы – терминдер. Ал академик **Ә.Қайдаровша** айтқанда, «Терминнің бәрі – сөз, ал сөздің бәрі – термин емес» екені белгілі. Осы қағидатты ескермеу салдарынан соңғы жылдары медицина саласында жарық көрген, екінің бірі тіс батыра алмайтын қазақша диссертацияларды былай қойғанда, қарапайым оқулықтар мен пән құралдарының өзін парактап шыққанда тілдік селкеулік пен ұғымдық қателіктерге көз сүрінеді.

Грек пен латын тілінен енген кейбір медициналық терминдерге өте сәтті қазақша эквивалент табу оңай емес. Грек, латын тілі былай тұрсын, тіпті орысша терминнің семантикасынан алшақ кететін, кейде түпкі терминнің дефинициясына қайшы келетін шала туған баламаларды ұсынған сөздіктердің іліми-танымдық пайдасынан гөрі келтіретін зияны басым. Мәселен, 80-жылдары шыққан бір сөздікте және одан кейінірек түзілген (түзілген емес-ау – термелеп көшірілген) тағы бір сөздікте «кардиоспазм» – «жүрек қыспасы» деп аударылған. Ал осы «кардиоспазм» сөзінің синонимі «ахалазия кардии», яғни өңештің қысыңқылығы.

Мысалы, абсорбция деген терминді орыс тіліндегі түсіндірмесіне сүйеніп, «сіңіру», «жұтылу», «сорылу» деп қазақшалап шатастырып жүрміз. Сіңіру – усвоение, жұтылу – по-

глощение, сорылу – всасывание, ал абсорбцияның өзіне тән сипаты бар ерекше процесс. «Аменция, деменция, имбецил, дебил, идиотия, шизофрения, олигофрения, гебефрения» деген психиатриялық дерт атауларын жеке-жеке саралауға салмай, топырлатып «есуас, жарымес, есалаң, нақұрыс, мақау, алаңғасар, ақылсыз, ақымақ, мисыз, миғұла, кеңкелес», т.б. деп аударма салғанды да көріп жүрміз. Шизофрения сол күйінде шизофрения! Өзіндік симптомы бар бүкіл ғылымға термин ретінде сіңген гректің «идиотия» сөзі қазақта да «идиотия» болып қалуы керек. Достоевскийдің «Идиотын» «Нақұрыс» деп аударғанда ұтқанымыз бар ма?

Халықаралық қолданыстағы терминдерді (мысалы: функция, реакция, рефлекс, элемент, тонус, т.б.) қазақшаға аударма берсек, ғылыми ұғымнан алшақтап кетуі мүмкін. Қазақы балама табамыз деп кейде мазмұны мүлдем басқа жаққа жетелеп кететін жарыспалы атауларды (мысалы, «синергизм» деген сөзді «селбесу, бірлесу, қатарласу, үйлесім, ұштасу, септесу» деп, «спазм» дегенді түйілу, тарылу, тырысу, бырысу, жиырылу деп тықпалауды қою керек. Тағыда бір жиі кездесетін қателік – басқа тілден енген дербес ұғымдық мәні әртүрлі терминдерді қазақтың бір-ақ сөзімен атай салу. Мысалы, бір сөздікте кома да – естүссіздік, сопор да – естүссіздік деп аударылған (дұрыс жазылуы ес-түссіз). Кома мен сопор өзіндік айырмашылығы бар екі түрлі дерттік жағдай, ал қазақша баламасы олардың «есі» мен «түсін» түстеп беріп тұрған жоқ. Кейбір оқу құралында эпилепсия да – «қояншық», припадок та – «қояншық» деп берілген. Ал сонда «эпилептические припадки» деген диагноздың қазақшасы «қояншықтың қояншығы» бола ма?

Медицинамыздағы көптен бері бағы ашылмай жүрген термин – «медицинская сестра». Сол «сестрамызды» қазақшалауға тырысып «аяжан» дедік, «медицина бикеші» дедік, кейін қысқартыңқырап «медбикеш», «медбибі» дедік. «Медицинская сестра» орыс тіліне кейінірек келген сөз. Ертеректе ол «сестра милосердия» болған. Осыған орай мейірімділіктің иесі деген ұғымнан шығатын МЕЙІРИЕ деген сөзді ұсынған едік. Осыдан кейін бірер жылдың ішінде «мейірбикеш», «мейірбике», «мейіркеш» сөздері айналымға ене бастады. Соңғы кезде «мейіргер» деп атап жүр. Мейірімділіктің иесін неге МЕЙІРИЕ демейміз?!

Ғылыми ұғымды түсіндіре алатын, қысқа әрі нақты қазақша балама табылғанның өзінде, ол терминдік атау ма, әлде бейнелі атау ма – сөз төркініне үңілу қажет. Мысалы, орыс тіліндегі санаторий деген сөз терминдік атау, ал здравница – оның бейнелі атауы, сол сияқты «баланит» – термин сөз, ал осыны «воспаление кожи головки мужского полового члена» десек, экспресивті аударма, түсіндірме болып кетеді. Енді осыны қазақшалаймыз деп бас қатырудың қажеті жоқ. Баланит атауы диагноз ретінде қалуы керек.

Қазақ тілі – бай тіл. Осы пікірімізді «медицина ауылынан» алысқа бармай-ақ дәлелдеуге болады. Мысалы, «острое заболевание», «острая боль», «острый нож», «острый угол», «острая игла», «острый красный перец», «острый язык», «острая ситуация» – орыс үшін бәрі «острый», ал қазақ үшін әрқайсысының өзіне тән атауы бар – «жіті ауру», «қатты ауырсыну», «өткір пышақ», «сүйір бұрыш», «үшкір ине», «ащы қызыл бұрыш», «орақ тіл», «шиеленіскен жағдай» т.т.с.с. Әу баста кім ұсынғаны белгісіз, әйтеуір «острое заболевание» дегенді жұрт «жедел ауру» деп жүр. Осы «жедел» жылдамдықты білдіретін ұғым, яғни «скорый», «быстро» деген сөз, ал «острый гастрит», «острая пневмония», «острый панкреатит» т.с.с. атаулардағы «острый» сөзі аурулардың жылдамдығын емес, оның күрт басталуын, ауқымдылығын, ауырлығын, ағымын, т.с.с. жан-жақты сипаттайтын сөз, яғни патологиялық процестің жітілігін көрсетеді. Сондықтан да «жіті гастрит», «жіті пневмония», «жіті панкреатит» (40 жыл бұрын шыққан 10 томдық ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТІ қараңыз).

Латын, грек терминдеріне орыс жалғау-жұрнақтары қосылып пайда болған сөздерді қазақшаға бейімдегенде олардың этимологиялық түбіріне үңілу қажет. Мысалы, «ревматический» дегенді «ревматикалық» деп жазу қате, себебі түбірі «ревматизм», демек «ревматизмдік» болу керек, мысалы «теоретический» дегенді «теоретикалық» демейміз ғой. Өкінішке қарай, антиревматикалық, функционалдық, индустриалдық, фолликулярлық, алвеолярлық, лейкоцитарлық, бактериалдық, бронхоэктатикалық, липолитикалық деген сияқты терминдердің төркініне үңілмей, осындай қателерді оқи-оқи – көрмейтін, ести-ести – саңқұлақ болып алдық.

Қазақша медициналық сөздіктерді ашып, алфавит бойынша «А»-дан бастап «аборт» деген терминге үніліп көрейікші. Аборттың қазақшасы түсік деп берілген. Латынша abortus – процесс прерывания беременности, ал түсік – недоносок (преждевременно рожденный плод), сондықтан аборт – түсік түсу, түсік тастау болу керек (егер өздігінен болса) немесе түсік түсіру, түсік тастату болу керек еді (егер әдейі жасалған болса). Медициналық сөздіктерден «неполный аборт» – «толықсыз түсік», «не состоявшийся аборт» – «кешікті түсік» деп аударғанды көргенде бұл қандай қазақша болды екен дейсің. Ал «криминальный аборт» – қылмысты түсік деп жазылып жүр, кейбір сөздікте астыртын түсік деп берілген. «У вас угрожающий аборт» дегенді қазаққа айту үшін біздің медициналық сөздіктерге сүйенсеңіз – «сізде қауіпті түсік бар» деп іштегі ұрықты қылмыскерге теңеп сақау қазақша шығарған болар едіңіз. Дұрысы – сізде түсік түсу қауіпі бар деу керек қой. Бұл, тек қана аборттың айналасынан алынған бірер мысал. Осы сияқты қателіктер қазақша медициналық сөздіктерде толып жүр.

Жалпы термин мәселесі кез келген мемлекетте, кез келген ұлтта жүздеген жылдар бойы дау-дамаймен келе жатқан проблема. Ғылыми терминдері қалыптасқан латын, ағылшын, орыс тілінің өзінде де кейбір жарыспалы атаулар қоса жүр. Соларды сапасыз қылып аударып жатқан жайымыз бар. Медицинаны жетік білгенімен, қазақ тілінің заңдылықтарын онша білмейтін маман, күнделікті ауызекі тілдегі қарабайыр сөздерді термин ретінде зорлап ұсынады.

Бір журналист теледидардан мынадай хабар айтып тұр: «сырқатты науқасынан айықтыру үшін ота жасалды» деп. Сол тіл біледі деген мамандарымыздың өзі ауру деген не, ауыру не, ауырсыну не екенін ажыратпай айта салады.

АУРУ – болезнь, АУЫРУ – заболеть, АУЫРСЫНУ – чувствовать боль. Қазақ тіліндегі ауру, дерт, кесел, қасте, сырқат дегендер БОЛЕЗНЬ сөзінің эквиваленті. Орыстың «острое заболевание» дегені «аурудың» және «ауырып қалудың» қарқындылығын, ауқымдылығын, үдемелілігін бейнелейді. Біздің қазағымыз бүгінде орыстың «болезнь» мен «больной» сөздерін ажыратпайтын болды.

Мысалы, алтыншы палатада ауру жатыр дей салады. Сонда, ол жерде бронхит, гастрит, геморрой, яғни «болезнь» жатыр ма? «Больной человек» дегеніміз НАУҚАС. Хирургті де оташы дей салдық. Отау, отап тастау, немесе өздігінен оталып қалу деген процестер бар, орысшасы ампутация, ампутировать, ампутироваться, демек шығыңқы орналасқан мүшені шорт кесіп отап тастау немесе оның шорт үзіліп оталып қалуы. Хирургтің емі тек отап тастау ғана емес. Ол тіледі, тігеді, орнына салады, жапсырады, жамайды, жалғайды т.с.с.. Терминдердің эквивалентін іздегенде ең дұрысы – ғылыми лексиканың негізін құрайтын латын, грек тіліндегі төркін сөздің тура мәні табылса тікелей қазақшаға аудару керек. Мысалы, «жіті ауру» дегенді құлағы қабылдай алмай «қатты ауру» деп ұсынғандар «қатты ауырсыну» сезімімен шатастырып жүр.

Ауру – атау сөз, ауыру – объективті процесс, ауырсыну – субъективті сезім. Ғылыми лексикамызда осылардың аражігін ажыратып қолданбасақ, медициналық ұғымдар шатасады. Денсаулық кодексінің жобасын талқылау барысында «жіті ауру» (острое заболевание) деген ұғымды «қатты ауру» деп атап, айырылғысы келмей отырған аудармашылар бар. Сол аудармашылар 1979 жылы, яғни 40 жыл бұрын шыққан 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» үңілді ме екен? Сондағы «аурудың жіті ағымы (острое течение) және жітілеу ағымы» (подострое течение) деген сөзді көрмеді ме екен.

Медицинада ауруға қатысты «молниеносный, острый, подострый, затяжной, вялотекущий, рецидивирующий, латентный, хронический» деген толып жатқан терминдік сипаттағы анықтауыш сөздер бар. Осыларды жіліктеп-жіктеп түсініп қазақшалау үшін филолог аудармашыларға ең болмағанда фельдшерлік деңгейге жетер білім керек. Терминдердің тереңіне үніліп ізденбегендіктің кесірінен бір кезде НАРКОМАН дегенді нашакор деп аударып жіберді. Наша (анаша) – толып жатқан есірткілердің бір түрі ғана. Нашакор деп тек наша шегуге әуестеніп кеткен адамды айтады. Сол нашаны әр жерде әртүрлі атайды, мысалы, марихуана, план, анаша, харас, хусус, гашиш, ал дерттің халықаралық атауы – гашишемания. Одан басқа да кокаиномания, героиномания, барбитуромания, морфинизм деген диагноздар бар. Осылардың әрқайсысы, өзіне тән белгілері бар, жеке-жеке дерт, бірақ ортақ атауы – наркомания. Жалпы, есірткіге әуестеніп кеткен адамды қазақтар баяғыдан **бәнші** дейді, яғни наркоман. Біз диагноз

қойғанда апиыншы адамды нашақор дей алмаймыз, себебі біреуі апиын қабылдайды, екіншісі наша шегеді. Емделуінде де ерекшелік бар.

Кез келген ұлттың тілі – сол ұлттың Ұлттық кодындағы ең маңызды құрамбөлік материалдың бірі. Медицина қызметкерлерінің емдік шара жүргізу үшін қолданатын негізгі үш қаруы бар. «Біріншісі – сөз, екіншісі – шөп, үшіншісі – қандауыр», – депті, ерте заманның ғұламасы.

Сөз, тіл, сөйлесу – адамның адам болып қалыптасуы үшін ең маңызды, шешуші фактор. Сөз – сөйлем құрау үшін қажетті «құрылыстық материал». Әрбір сөздің мәнін, ретін байыптап, орынды қолданбаған адам сөйлемді дұрыс құрай алмайды.

Сөздің қадірін білетін, әңгімесі жүйелі адамның аузынан шыққан әсерлі лебіз көкірегіңе сәуле құйып, жан-дүниенді рухтандырып, қанаттандырады. Демек, сөйлеу – күрделі психофизиологиялық процесс. Айтпағым, тіл тек тілші мамандардың «жекеменшігі» емес! Тілді дамытуға қоғам мүшелері түгел атсалысуға міндетті. Себебі ешбір шаруа, ешқандай шара тілдің қатысуынсыз жүзеге аспайды. Белгілі лингвист Фердинанд де Соссюр «Тіл сөйлеудің құралы һәм нәтижесі» деген екен.

Дәрігердің әртүрлі емшара жасауымен қоса сөз мәдениеті, тіл шеберлігі жетік болуы керек.

Өз мамандығын қадірлейтін дәрігердің ең бірінші қаруы – тіл! Көңілі пәс, көзінде жас, жаны жаралы болып шипа іздеп келген адамды сауықтыратын – ең бірінші сол құдіретті тіл. Шатпақ тілмен, орысшадан калька аударма жасау – термин жасау емес. Емле қатесін айтпағанда, стилистикалық-грамматикалық мазмұнын көп жағдайда түсіну қиын. Мағынасы кереғар, түсіндірмесі теріс сөйлемдер өріп жүреді. Мұндай оқулықтан білім алған дәрігердің кәсіби өресі қандай болмақ? Ана тілі, ұлттық тілі бұзылған дәрігердің емі де жартыкеш болады.

Ғалымдар арасындағы кейбір әсіреұлтшыл, әсірепатриоттарымыз термин сөздерді түгел қазақшалайық, ойдан шығарып жаңа сөз қосып, тілімізді байытайық деп қия тартады. Қазақи неологизмдерді қолданысқа енгізу – тілді байытудың, әлбетте, бір тәсілі екеніне дау жоқ. Біздің медицина саласында әлемдік санаға сіңіп, әмбеге түсінікті болып кеткен терминдер бар. Солардың бәрін бір күнде қазақшалаған болып лап еткізсек, онсыз да бір-бірін қазақша түсінуден қалып бара жатқан қазақтар, тілі түгіл миы шатасып, нейролингвистика мен психолингвистиканың мамандары зерттеуге алатын, эксперименттік ұлтқа айналып кетпесіне кім кепіл?! Ғылыми терминдер қатарына орыс тілі арқылы енген, міндетті түрде тәржімалауды қажет етіп тұрған және өз тілімізде әдемі эквиваленті бар терминдер толып жатыр. Тіл де тірі организм секілді дамып, өзгеріске ұшырап отырады. Бізде кей мамандарымыз терминдерді орыс тіліндегі нұсқасынан тіке аударса салады. Ал, сол орыстың бүгінгі ғылыми тілінде де, әдеби тілінде де шатасулар жетіп-артылады. Шатасқан тілді шалақазақ аударғанда шатпақ тіл туады. Қазақ тілінде мыңнан астам жаңа сөз туындатқан әйгілі тіл білгірі, аудармашы Ісләм Жарылғапов орыстың «переводчик» деген сөзі «аудармашы», «тәржімашы» жасайтын мехнаттың мағынасын бере алмайтынын, оның орнына «ретворец» сөзі дәл келетінін айтып, кезінде ұсыныс жасапты.

Мысалы телеарналарда медицина тақырыбына арналған бағдарламалар бар. Осы саланың табиғатын жетік білмейтін көпшілік кейде хабар жүргізушісі мен дәрігер арасындағы әңгіменің не жайында екенін толық түсіне алмай қалады.

Сол «Денсаулық» хабарын жүргізетін журналистердің, тіл мамандарының өзі медициналық сөздіктерді қарап ізденбейді. Әртүрлі аурулардың, емшаралардың, емдік тәсілдердің атауларын ойына келген қазақшасымен долбарлап тәржімалап айта береді. Терминологиялық бірізділік бір күнде қалыптаса салмайды. Қазіргі жағдайымызда Тілді де емдеу керек

Медициналық терминологияны бір жүйеге келтіруде мағыналық жағынан ұқсас синонимдерге байланысты екі міндетті шешу керек. Біріншіден, аталған терминдер синоним бола ма, түрлі мағына беріп тұрған жоқ па? Осыны анықтау қажет. Мұны шешуге ғылыми анықтамасы немесе нақты сипаттамасы көмектеседі. Екіншіден, синонимдердің ішінен ең нақтысын және дұрысын таңдау қажет. Терминді дәл таңдау үшін білікті ғалымдар ұжымының талқылауынан өткізген жөн.

Медициналық терминологияны нормаға келтіру және жүйелеу қажет, бұл жұмысқа медициналық бейіндегі түрлі мамандармен қатар филологтар да белсене қатысуы қажет.

Әдебиеттер:

1. Энциклопедический словарь медицинских терминов. Под ред. Б.В.Петровского.М. Советская энциклопедия, 1982.
2. Шайдаров М., Ахметов М. Анықтамалық сөздік. Латынша-орысша-қазақша. Астана, 2015.
3. Шайдаров М., Ахметов М. Латынша медициналық терминдердің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2017.
4. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Том 14,. Алматы, 2014.
5. Ахметов М. Егемен Қазақстан 2018 жыл.

*АХМЕТОВ Ж.Б., ЕРҒАЗИНА М.Ж., ИСКАКОВА Л.А.,
Алматы*

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар мемлекеттік тілде жарық көрген оқулықтар мен оқу құралдарының қазақ тілінде жазылуы мен аударылу сапасына ерекше көңіл бөледі. Жиі кездесетін қателер мен терминдердің дұрыс пайдаланылмауы туралы мәселе қозғалған. Сонымен қатар олардың шешілу жолдарына бағыт береді. Негізгі шешу жолы медициналық терминдердің біріздендірілуі және бірегей сөздік қорын қолдану болып табылатыны сөзсіз. Негізгі медициналық терминдер орыс тілінен емес, тікелей латын тілінен аударылуы қажет.

Академик Ә.Қайдаров айтқандай: «Терминдер – ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы сөздер». Әркім өз бетінше термин жасауға ынталы, бірақ бұл салада өзінбілемдікке жол берілмеуі керек, себебі аурудың тағдыры дәл қойылған медициналық диагнозға байланысты. Дәрігер медициналық терминологияны нақты түсініп қана қоймай, нақты диагноз қойып ауруды емдейді.

Сондықтан авторлар кеңінен қолданылып жүрген сөздіктердің тізімін де ұсынып отыр. Оқулықтардың сапасын арттыру үшін барлығымыз жұмылып мемлекеттік деңгейде шаралар қолданғанымыз жөн. Басылып шыққан оқулықтарды қайта реттегенше, егжей-тегжейлі түрде тексеруден өткізілген оқулықтар мен оқу құралдары орталық медициналық терминологиялық комиссия тарапынан тексеріліп, мақұлданғаннан соң ғана баспаға жіберілуі керек.

Түйін сөздер: терминология, медицина, сөздік, бірізділік, атаулар, аударма

Аннотация. В данной статье авторы уделяют особое внимание качеству написания и перевода учебников и учебных пособий, изданных на государственном языке. Исправлены распространенные ошибки и неправильное использование терминов. В то же время они дают рекомендации по способам их решения. Несомненно, основным решением является унификация медицинских терминов и использование уникальной лексики. Основные медицинские термины следует переводить непосредственно с латыни, а не с русского.

Как сказал академик А. Кайдаров: «Термины – это специальные слова, точно выражающие определенное понятие, относящееся к науке и технике, каждой области культуры». Каждый стремится составить свои условия, но в этой области нельзя допускать самовольничество, ведь от правильного врачебного диагноза зависит судьба болезни. Врач не только четко разбирается в медицинской терминологии, но и лечит заболевание, поставив точный диагноз.

Поэтому авторы предлагают список широко используемых словарей.

Чтобы улучшить качество учебников, мы должны все вместе работать и принимать меры на государственном уровне. Тщательно рецензированные учебники и учебные пособия должны направляться в печать только после их проверки и утверждения Центральной медицинской терминологической комиссией.

Ключевые слова: терминология, медицина, словарь, унификация, название, перевод

Annotation. In this article, the authors pay special attention to the quality of writing and translating textbooks and teaching aids published in the state language. Fixed common errors and misuse of terms. At the same time, they give recommendations on how to solve them. Undoubtedly, the main solution is the unification of medical terms and the use of unique vocabulary. Basic medical terms should be translated directly from Latin, not from Russian.

As Academician A. Kaidarov said: «Terms are special words that accurately express a certain concept related to science and technology, each area of culture.» Everyone strives to create their own conditions, but arbitrariness should not be allowed in this area, because the fate of the disease depends on the correct medical diagnosis. The doctor not only clearly understands medical terminology, but also treats the disease, making an accurate diagnosis.

Therefore, the authors offer a list of widely used dictionaries.

To improve the quality of textbooks, we must work together and take measures at the state level. Carefully reviewed textbooks and manuals should be sent to the press only after they have been checked and approved by the Central Medical Terminological Commission.

Key words: terminology, medicine, dictionary, unification, name, translation

Өткен ғасырдың 20-шы жылдары қазақтың Ұлттық терминологиясы керемет даму кезеңінен өтті десек болады. А.Байтұрсынұлы, Ж.Күдерин, Х. Досмұхамедов және басқа да қазақ ғалымдары қазақ тілінің алғашқы қағидаттарын қалыптастырып, оқулықтарын жазып кеткен еді.

Х. Досмұхамедов «Табиғаттану» деген кітабында: «Термин табу бек қиын, сөйткенмен қолдан келгенше терминдерді нағыз қазақ сөзінен алдық» дейді. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, ол терминдер «қазақтың тымағын киіп, шапанын жамылып» кірген болатын [1]. Өкінішке қарай, Ақаңның негізгі ұстанымы, терминдерді қазақшаға бейімдеп алу, әліге дейін орындалмай келеді. 1930 жылдардан кейін жүргізілген саясатқа байланысты біз Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов және басқалар салып кеткен сара жолдан адасып, көшірме тілмен сөйлейтін халыққа айналдық.

Қазіргі жағдайға келетін болсақ, 2017 жылы мемлекеттік терминология комиссиясы бекітті деген медициналық терминдердің 95%-ы орыс тілінде қалай жазылған болса, сол қалпында көшіріле салған. Терминком комиссиясы сол баяғы: «Қазақ сөздері термин жасауға жарамайды», «Халықаралық терминдерді аударуға болмайды» деген ұстанымдарды басшылыққа алған болуы керек. Бүгінгі таңда медицина саласындағы Ұлттық терминологияны қалыптастыру мәселесі әлі де өзекті болып қалуда, себеп мемлекеттік терминологиялық комиссия бекіткен 21000 медициналық терминдердің тек 40%-ы ғана төл терминдеріміз екен. Қазір біз пайдаланып жүрген медициналық оқулықтардың көпшілігі орыс тілінен тікелей қазақ тіліне аударылған. Аудармашылар медицина саласының мамандары болғанымен, медициналық мәтіндерді аудару өте күрделі және жауапты жұмыс. Аударма толыққанды сапалы болуы үшін бірегей терминдер, қалыптасқан медициналық терминология қажет. Терминдердің бірізділігі әлі де күн тәртібінен түспей тұр, оның да өз себептері бар.

Ал енді қазақ тілінде қалыптасқан медициналық атауларға келетін болсақ оның алғашқы қарлығашы Қошке Кемеңгерұлы басқаруымен 1925 жылы Мәскеуде шыққан «Қазақша-орысша тілмаш» болатын. Ол жерде ауру-сырқау атаулары, ауру белгілері, ағза мүшелерінің аттары және т.б. орыс тілінен қазақ тіліне аударылып берілген. Халел Досмұхамедұлының 1927 жылы Мәскеуден басылып шыққан «Анатомия» оқулығының екінші томы «Тән саулығы» деген кітабында медицина саласына тікелей тиесілі 467 термин-атау сөз келтірілген [3,4]. Соның бержағында қаншама оқу құралдары, оқулықтар, медициналық орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктер (Құрманбайұлы Ш. «Қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамыту қағидаттары», Исамбаев М., Сарсенова Ш. Медицина терминдерінің орысша – қазақша сөздігі. – Алматы, 1982ж., Ахметов Мухамбедия Ахмет-Төре Медицина терминдерінің сөздігі. Алматы: ЖШС «Сөздік - Словарь», 2005.- 640 б., Ахметов Ж.Б. Медицинада жиі қолданылатын аталымдар. Ана тілі., 1994 жыл, №18, Құлманбетов И.Ә. Стоматология терминдерінің орысша-

қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы: Эверо, 2009., Б.Ш.Шәкенов, А.Қ.Құсайынов және т.б. «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік», 14-ші томы, «Медицина», Алматы, 2014 ж.) шыққанына қарамастан әртүрлі баспадан шыққан медициналық оқулықтарда әлі де қате терминдер, грамматикалық қателіктер көптеп кездеседі [5,6,7,8,9,10,11,12].

Академик Ә.Қайдаров (1993) айтқандай: «Терминдер – ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы сөздер» [13]. Медицина саласына осы дәлдік жетпей жатады, әркім өз бетінше термин жасауға ынталы, бірақ бұл салада өзінбілемдікке жол берілмеуі керек, себебі аурудың тағдыры дәл қойылған медициналық диагнозға байланысты, ем-шаралар да соған сәйкес жүргізіледі, сол үшін дәрігер медициналық терминологияны нақты түсініп қана қоймай, нақты диагноз қойып ауруды емдейді. Біз осы мәселені шешу үшін Мәскеудегі «ГЕОТАР – Медиа» баспасынан соңғы жылдары басылып шыққан негізгі 25 оқулықтар мен оқу құралдарын алып, Қазақ ұлттық медицина университетінің және Денсаулық сақтау министрлігіндегі терминологиялық комиссия мүшелерінің күшімен қайтадан сараптама жүргіздік. Әр оқулықтан жүздеген қателер табылды.

Көп қателіктер орыс тілінің **–ческий** деген жұрнағын қазақшалауға байланысты. Осы топтағы терминдерді аударғанда қазақ тілінде жоқ **«икалық»** деген жұрнақ пайдаланылған. Мысалы: патогенетикалық, пилорикалық т.с.с. Бұл сөздерді қазақ тіліне аударғанда олардың түбір сөздері есепке алынуы керек. Оған мысал:

№	Жазылуы:	Түбір сөздер:	Түзетілген түрі:
1.	Цитотоксикалық	Цитотоксин	Цитотоксиндік
2.	Критикалық	Кризис	Кризистік
3.	Патогенетикалық	Патогенез	Патогенездік
4.	Вазоспастикалық	Вазоспазм	Вазоспазмдық
5.	Пептикалық	Пепсин	Пепсиндік
6.	Спецификалық	Арнайы	Арнайы
7.	Пилорикалық	Пилорус	Пилорустық
8.	Симптоматикалық	Симптом	Симптомдық
9.	Астеникалық	Астеника	Астеникалық
10.	Психотерапевтикалық	Психотерапия	Психотерапиялық
11.	Атеросклеротикалық	Атеросклероз	Атеросклероздық
12.	Анамнестикалық	Анамнез	Анамнездік
13.	Невротикалық	Невроз	Невроздық
14.	Гиперкинетикалық	Гиперкинез	Гиперкинездік
15.	Фибринолитикалық	Фибринолиз	Фибринолиздік
16.	Тромбоэмболикалық	Тромбоэмболия	Тромбоэмболиялық
17.	Гемолитикалық	Гемолиз	Гемолиздік
18.	Наркотикалық	Наркоз	Наркоздық
19.	Анафилактикалық	Анафилаксия	Анафилаксиялық

Екінші топтағы қателіктер де сөздің түбірін дұрыс анықтамауға байланысты. Мысалы:

№	Жазылуы:	Түбір сөздер:	Түзетілген түрі:
1.	Десемирленген	Диссеминацияланған	Жайылған
2.	Агрегирленген	Агрегация	Ұйысқан
3.	Модифицирленген	Модификация	Түрленген
4.	Комбинирленген	Комбинация	Үйлестірілген
5.	Ассоцирленген	Ассоциясия	Бірлескен
7.	Верифицирленген	Верификация	Анықталған
8.	Ремоделирленген	Ремоделирование	Қайта үлгіленген
9.	Пролонгирленген	Пролонгация	Созылған
10.	Прогрессирленген	Прогрессия	Өршіген
11.	Детермирленген	Детерминация	Детерминацияланған
12.	Инкапсулирленген	Инкапсуляция	Қапталған
13.	Инфицирленген	Инфицирование	Жұқпаланған
14.	Облитерленген	Облитерация	Бітеліп қалған
15.	Комбинирленген	Комбинация	Үйлестірілген

«Анестезиология және реаниматология» оқулығынан мысалдар келтірсек:

1	эксплуатациялау	пайдалану
2	көппрофильді	көпсалалы
3	стандартизация	стандарттау
4	атмосферлік	атмосфералық
5	параметрлер	көрсеткіштер
6	экскретирленеді	экскрецияланады
7	фосфорирленеді	фосфорланады
8	церебралды сұйықтықтағы	ми-жұлын сұйықтығындағы
9	реинфузирленеді	реинфузияланады
10	травмалық	жарақаттық
11	цереброжұлынды	ми-жұлындық
12	цереброспиналды	ми-жұлындық

«Психиатрия және наркология» оқулығынан:

1	амнестикалық	амнезиялық
2	эпилептикалық	эпилепсиялық
3	маразматикалық	маразмдық
4	климактериялық	климакстық
5	экспериментальды	эксперименттік
6	лабораториялық	зертханалық
7	конфликтіге	жанжалға
8	невротикалық	невроздық
9	психотикалық	психоздық

«Хирургиялық аурулар» оқулығынан:

1	сілекей қабаты	шырышты қабығы
2	жіңішке ішек	аш ішек
3	травма	жарақат
4	аорта	Қолқа
5	абдоминалды	іштік
6	тізе асты	тақым
7	кеуде клеткасы	кеуде торы
8	сірнелі (серозды)	сірлі
9	зәр	несеп
10	асқазанның кіші (үлкен) ірімі	ііні
11	бұтаралық	шат

«Анатомия және физиология» оқулығынан

1	трофикалық	қоректік
2	плевра	өкпеқап
3	перикард	жүрекқап
4	иық сүйегі	тоқпан жілік
5	сан сүйегі	ортан жілік
6	шат сүйегі	қасаға сүйек
7	мидың жарты шары	ми сыңары
8	күре тамыр	мойындырық вена

Қазақша аудармасы бар терминдерді пайдаланбау медицина ғылымының қасіреті. Төменде келтірілген мысалдар соның дәлелі. Ө.Айтбайұлының [14] «Біз орыс терминін ғана дамытып келген екенбіз ғой», - деп өкінуі бекер емес. Мысалы:

1	интенсивті	қарқынды
2	симптомдар	белгілер
3	дискомфорт	жайсыздық
4	фундаменталды	іргелі
5	модель	үлгі
6	фасция	шандыр
7	канал	өзек
8	зоб	жемсау
9	контур	бедер
10	пациент	науқас
11	дефект	ақау
12	дефицит	тапшылық
13	ориентация	бағыт
14	доза	мөлшер
15	коллатерал	жанама
16	прогрессивті	үдемелі

(«Хирургиялық аурулар» кітабынан, авторы: А.Н.Баймаханов)

Сауатсыздығымыздың нәтижесінде **«жаңа»** жұрнақтар пайда болды:

1. Колли**к**вак**ци**ондық – коллик**к**вак**ци**ялық
2. Инфуз**и**ондық - инфуз**и**ялық
3. Релакс**и**ондық - релакс**и**ациялық
4. Окк**л**юз**и**ондық - окк**л**юз**и**ялық

Компрессионды, аспирационды деп сөйлейтін болдық.

Бұл қателіктердің негізгі себебі медицина ғылымының сөздік қорының басым бөлігі грек, латын тіліндегі лексикадан тұрады, оны қазақ тілінің заңдылықтарына сай аудару және оны дәл беретін атау сөз табу оңай емес.

Сонымен қатар медицина саласының ғана маманы болмай, әдеби тіл нормаларын білетін және тіл мамандарымен бірлесіп жұмыс жасай алатын ғалым болуы қажет. Оқулық жазу ба-рысында қазақ тілінің заңдылықтарына сүйену шарт. Терминдерді пайдаланғанда оның түп төркініне, этимологиясына терең үңілу қажет.

Өзімізде бар терминдерді мойындамау, қолданбау мәселесін ерекше атап өту керек. Мыса-лы, белгілі тіл маманы Ш.Құрманбайұлы «скальпель» атауының тарихи аты «қандауыр» екенін жан-жақты талдап, дәлелдеп бергенімен, хирургтар әлі күнге дейін «скальпель» деп жүр [15].

Профессор Ө.Нұрмұхамбетұлы «белок» сөзін ғылыми тұрғыда дәлелдеп «нәруыз» деп ұсынған еді, сол термин әлі күнге дейін «ақуыз» деп жазылып, пайдаланылып жүр. Осындай келтірілетін мысалдар жеткілікті [16].

Ең соңғы мәселе – медицина саласында жазылып жатқан оқу құралдары, оқулықтар ор-талық медициналық терминологиялық комиссия тарапынан тексеріліп, мақұлданғаннан соң ғана баспаға жіберілуі керек.

Қорытындылай келе, айтпағымыз мынау: Медицина саласының оқулықтарының көбінде терминдер «калька» әдісімен орыс тілінен тікелей аударылған. Қазақ тілінің мүмкіндіктері,

сөз байлығы, тіл көркемдігі толық ашылмай келеді. Жоғарыда анық айтылған мәселелерді негізге ала отырып, қазақ тіліндегі медициналық терминдердің маңыздылығын студенттердің, дәрігерлердің санасына енгізіп, тұрақты сөз тіркестерін, ғылыми атауларды қолдануға қол жеткізу болып табылады.

Ш. Құрманбайұлының «Біздің тіліміз ғылым тілі болмаса, өз функциясын атқармайды» деген мына бір сөзін санамыздан шығармайық дегіміз келеді [15].

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. - III т. – Алматы: «Алаш», 2005 ж. – 352 б.
2. Қазақша-орысша тілмаш. – Москва, 1925. – 224 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Екінші том. Тән саулығы. Алматы. «Жалын», 2009 ж.
4. Досмұхамедұлы Х. Екінші том. Тән саулығы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. –496 б.
5. Рақышев А. Анатомия терминдерінің сөздігі. Алматы, 1994 ж.
6. Исамбаев М., Сарсенова Ш. Медицина терминдерінің орысша – қазақша сөздігі. – Алматы, 1982.
7. Ахметов Мухамбедия Ахмет-Төре Медицина терминдерінің сөздігі. Алматы: ЖШС «Сөздік - Словарь», 2005.- 640 б.
8. Ахметов Ж.Б. Медицинада жиі қолданылатын аталымдар. Ана тілі., 1994 жыл, №18
9. Құлманбетов И.Ә. Стоматология терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы: Эверо, 2009.
10. Б.Ш.Шәкенов, А.Қ.Құсайынов және т.б. «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік», 14-ші томы, «Медицина», Алматы, 2014 ж.
11. Ахметов Ж.Б. Патологиялық анатомия. Москва. Издательство «Литтерра», 2016.- 792 б.
12. Момынов. Т., РақышевА. Медициналық сөздік, Алматы, 2003 ж.
- 13.Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 42 б.
14. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
15. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамыту қағидағтары. <http://termicom.kz/articles/?id=70>
16. Нұрмұхамбетұлы Ә. Орысша-қазақша медициналық физиологиялық сөздік. Алматы, 2007.

ӘШІМБАЕВА Н.,

А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ШҮЛЕНБАЕВ Н.,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі

институтының аға ғылыми қызметкері,

гуманитарлық ғылымдар магистрі

КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ТАҢБАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа: Қазақ елінде латын әліпбиіне көшу мәселесі жиырмамыншы жылдың орта тұсынан бастап сөз бола бастады. Алғашқыда осы жөнінде қазақ оқымыстылары баспасөз беттерінде арнайы мақалалар жариялап, пікірталас ретінде өз ойларын білдіріп отырды. Әліпбиге байланысты көзқарас, пікірталастарды бұқара арасына таратып, халық талқысына салып отырған «Еңбекші қазақ» газетінің орны ерекше болды. Латын әліпбиін қабылдау алдында қазақ зиялылары арасында түрлі бағыттағы пікірталастар болып, олар латыншылдар және арабшылдар деген екі топқа бөлінді. Бұл газетке екі топтың да мақалалары жарияланып тұрды.

1925-1938 жылдардағы латын графикасына негізделген түркі тілдері әліпбилерін талдау нәтижесінде мынадай қорытындыға келеміз: латын графикасы жазуы кенжелеп қалған түркі тілді халықтардың жазба тілін дамытуға күшті серпін берді, түркі тілдері әліпбилерін латын

графикасына көшіру біршама жетістіктер әкеліп, қазіргі заманғы жазба тілдің құрылуына негіз болды.

Түйін сөздер: әріп, дыбыс, емле, әліпби, жетілдірілген әліпби, латынграфикалы әліпби, транскрипция, транслитерация

Аннотация: Вопрос перехода на латиницу в казахской стране стал подниматься еще с середины двадцатого года. Сначала казахские ученые опубликовали в печати специальные статьи, высказывали свое мнение в качестве дискуссии. Особое место занимала газета «Еңбекші қазақ», в которой обсуждались вопросы, связанные с алфавитом. Перед принятием латинского алфавита между казахской интеллигенцией возникли разнонаправленные дискуссии, которые разделились на две группы: латиняне и арабисты. В этой газете опубликовались сотни статей обеих групп.

В результате анализа алфавитов тюркских языков, основанных на латинской графике 1925-1938 гг., мы приходим к выводу: латинская графика дала мощный толчок развитию письменности тюркоязычных народов, письменность которых значительно расширилась, перевод алфавитов тюркских языков на латинскую графику принес значительные успехи и послужил основой для создания современного письменного языка.

Ключевые слова: буква, звук, правописание, алфавит, усовершенствованный алфавит, алфавит на латинской графике, транскрипция, транслитерация

Annotation: The question of switching to the latin alphabet in the kazakh country began to sound from the middle of the twentieth year. At first, kazakh scientists published special articles in the press, expressed their opinions as a discussion. A special place was occupied by the newspaper «Enbekshi kazak», in which issues related to the alphabet were discussed. Before the adoption of the latin alphabet, divergent discussions arose among the kazakh intelligentsia, which were divided into two groups: latins and arabists. Hundreds of articles of both groups were published in this newspaper.

As a result of the analysis of the alphabets of the turkic languages based on latin graphics of 1925-1938, we come to the conclusion: latin graphics gave a powerful impetus to the development of writing of the turkic-speaking peoples, whose writing has expanded significantly, the translation of the alphabets of the turkic languages into latin graphics brought significant success and served as the basis for the creation of a modern written language.

Keywords: letter, sound, spelling, alphabet, improved alphabet, alphabet in latin script, transcription, transliteration

Қазақ елінде латын әліпбиіне көшу мәселесі жиырмаасыншы жылдың орта тұсынан бастап сөз бола бастады. Алғашқыда осы жөнінде қазақ оқымыстылары баспасөз беттерінде арнайы мақалалар жариялап, пікірталас ретінде өз ойларын білдіріп отырды. Латын графикасын қабылдау қарсаңында, яғни 1920 жылдары араб жазуын қолданыстан мүлдем шығарып, латын әліпбиін қабылдау алдында қазақ зиялылары арасында түрлі бағыттағы пікірталастар болып, олар латыншылдар және арабшылдар деген екі топқа бөлінді.

Әліпбиге байланысты көзқарас, пікірталастарды бұқара арасына жариялап халық талқысына салып отырған «Еңбекші қазақ» газетінің орны ерекше болды. Бұл газетке екі топтың да жүздеген мақалалары жарияланып тұрды.

Сонында латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесіне көшіру жұмысы басталды. Сол кезде латын графикасын дүниежүзі болып қабылдау мақсатын жүзеге асыру сияқты жаһандық проблеманы алға тарту көзделген болуы керек. Осындай саяси идеологияның негізінде кейбір елдерде латын графикасы қабылданып, шама-шарқынша қызмет етті.

1925-1938 жылдардағы латын графикасына негізделген түркі тілдері әліпбилерін талдау нәтижесінде мынадай қорытындыға келеміз: латын графикасы жазуы кенжелеп қалған түркітілдес халықтардың жазба тілін дамытуға күшті серпін берді, түркі тілдері әліпбилерін латын графикасына көшіру біршама жетістіктер әкеліп, қазіргі заманғы жазба тілдің құрылуына негіз болды.

Қазіргі мәдениетаралық қатынастардың дамыған кезеңінде қазақ жазуында ұлттық болмысты сақтау, латынға бұрындары көшкен өзге тіл сөздеріне қатысты орын алған кемшіліктерді зерделеп, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейте түсу бағытында оның емле ережелерін заман талабына сай жетілдіру ісін латын әліпбиіне көшу жұмыстары арқылы жүзеге асыруға ерекше назар аударылып отыр. Кирилл әріптері қазақ жазуында қолданылған кезден бері қарай тілімізде өзге тіл сөздерінің салмағы артып, тіл мәдениетіне де кері әсер ете бастағаны баршаға аян. Қазіргі жаһандану кезеңінде ішкі және сыртқы лингвистикалық факторларға байланысты қазақ тіліндегі ауызша және жазбаша коммуникацияға түскен шетел сөздерінің ауқымы ерекше арта түскені байқалады. Өзге сөздердің өзгеріссіз тілге енуіне жазу емлеміздің де ана тілі табиғатына бейімделмегенін танытады. Бөтен тіл сөздерінің сананы өзгерте бастаған кері ықпалдарынан арылу амалдарын іздестіру бүгінгі жазу мәселесімен айналысып жүрген мамандардың ерекше ізденісін қажет етіп отыр. Шетелдермен байланыс күшейе түскен қазіргі кезеңде қазақ тіліне өзге тілдерден енген кірме сөздер де қарқынды түрде еніп жатыр. Бұрын тілімізде араб-парсы, монғол, орыс тілінен енген сөздер және донор есебінде орыс тілі арқылы енген өзге тілдің сөздері орнығып алған болса, қазіргі кезде басқа елдермен барыс-келіс жиілеген сайын өзге шеттілдік сөздер де кедергісіз тікелей енуде. Қазір шеттілдік сөздердің басым бөлігін құрай бастаған, халықаралық коммуникацияда алдыңғы орында тұрған ағылшын тілі біздің қазақ тілі үшін де донор тілге айнала бастағанын байқауға болады.

Шеттілдік сөздердің тіл қолданысына қажеттілігі арта түскені қандай болса, оның ана тіліміздің табиғатымен сәйкес келмей, өзгелік сипатын танытып тұратыны да байқалып қалады. Ендеше, шеттілдік сөздерді ана тіліміздің ерекшелігіне бейімдеп жазу да өзекті проблемаға айналып отыр.

Орыс орфографиясына сәйкес жазылатын сөздер мен қазақ тілінің табиғатына сәйкес жазылатын сөздерді ажырата қарап, басқа тілдің сөздері құрамындағы фонемалардың қазақы дыбысталуындағы өзгерісі немесе түсіп қалуы сияқты әр сөздің фонетикалық ерекшелігіне, стильдік өрісіне, сөз варианттарына талдау жасап, әдеби тілге қажетті ұтымды сынарларын сұрыптауға өте біліктілікпен назар аудару қажет. Тілші-ғалым, профессор А.Алдаш қазақ әдеби тілі сөздік құрамындағы орыс және араб-парсы тілінен ауысқан сөздер көлемді қабаттардың бірі екендігін, сондықтан халықтың ауызекі сөйлеу тілінің ықпалымен қазақы сипат алған кірме сөздердің маңыздылығын талдап көрсетеді. Ғалым алдымен жаңа сөздердің игерілімін анықтау мақсатында когнитивтік, коммуникативтік сана және тілдік санадағы ерекшеліктерді анықтауға ден қойып, көп тіл білетін білетін қоғам мүшесінің тілдерді араластыра пайдалануын жан-жақты лингвистикалық тұрғыдан қарастыру көп мәселелерді анықтап бере алатындығына назар аудартады [1.19].

Қазақ әдеби тілінің терминологиялық корпусындағы кірме сөздер, шетел сөздері, халықаралық сөздер деп аталатын терминдік ұғымдарды жеке-жеке талдап, олардың өзіндік функциясын жүйелеп көрсету қажет. Қазақ тілі Қазақстан Республикасының өкілетті ресми белгісі, мемлекеттік тілі ретінде халықаралық деңгейдегі қарым-қатынаста атқаратын функциясы болғандықтан, ол өзіне шетел сөздерінің қорын қалыптастырып, әртүрлі ғылым саласының терминологиялық корпусын жасақтайтыны заңдылық және сол шетел сөздерінің қатарында халықаралық сөздер қоры да бар.

«Интернационал лексика – әлемдегі көптеген тілдерде түпнегізі ортақ, мағынасы бірдей, негізінен ғылым мен техника тілінде игерілетін, әдетте, қабылдаған тілдің айтылым жүйесі арқылы бейімделетін, қабылдаушы тілдің морфологиялық және синтаксистік нормаларына сәйкес, сөзтүрленімдерін жасайтын тілдік бірліктер (кейде халықаралық стандарттағы терминдер деп аталады)» [2.205].

Халықаралық терминдерді бірізді, біржақты таңбалау, яғни бәрін қазақшалау немесе терминнің шыққан тіліне жақындатып алу барлық жағдайда мүмкін бола бермейтіні де белгілі. Қазіргі жазуымызда орыс тілі арқылы келген шеттілдік сөздердің жазба коммуникация арқылы енгендігін, сондықтан оның сыртқы тұрпаты сақталып, орыс тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына бағындырылғанын, кірме сөздер табиғатын тануда тілімізде қолданылып жүрген сөздердің өз тілімізге өзгелігін байқатпай еніп кеткендері мен өзгеріссіз қолданылып жүргендерінің

арасын ашып қарау қажеттігі туады. Әдетте, «кірме сөздер – белгілі бір тілге басқа тілден ауысқан сөздер мен сөз орамдары, сөзжасам қосымшалар мен сөз тіркестері» деп қараймыз [3.124].

Кірме сөздер – қабылдаушы тілде фонетикалық жағынан бейімделген, қабылдаушы тіл жүйесіне енген, тіл тұтынушы үшін бөгде тіл сөзі екендігі байқалмайтын сөздер, ал шеттілдік сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да тілді пайдаланушыларға «шетелдік» қасиеті көрініп тұратын, тілдік санада шетел сөздері ретінде қабылданған сөздер [4.82]. Қазақ тілінің айтылым заңдылықтарына сай бейімделген, өзге тілдің сөзі екендігі байқалмайтындай өзгеріске түсіп, қазақы қалыпқа енген *кәмпит, пойыз, жәрмеңке, самаурын, жәшік, кереует, самаурын*, т.б. сияқты сөздер мен қазақ тілінің айтылымына бағынбай тұратын, өзге тілдің сөзі екендігін таңба-жазуы арқылы танытып тұратын *дирижер, хот-дог, джентельмен, дебют, коллегия*, т.б. сөздерді салыстыра көрсетіп, өзге сөздерді тілімізге латын әліпбиі арқылы икемдеп жазуда кездескен графикалық қарсылық белгілерін анықтауға назар аудару да маңызды мәселе болады.

Профессор А.Алдаш осы кезге дейін шетел сөздері транскрипция әдісімен жазылса, енді транслитерация әдісіне басымдық беру қажеттігін, себебі өзге тілге тән жазу заңдылығы ескерілген жағдайда ескі таптаурынмен шетел сөздері өзгеріссіз қолданылатынын, ал бұл жағдайда рухани жаңғыру жолындағы жаңаша динамикаға кең мүмкіндік тудыра алмайтынын ескертеді [5.211]. Осы кезге дейін донор тіл болып келген орыс тілінің ықпалынан шығудың да белгілі қиындықтарын көрсетеді. Сонымен қатар, алдағы уақытта ағылшын тілінің де донор тіл болуға мүмкіндіктері бар екенін, сондықтан жаңа емле ережелері қазақ тілінің ұлттық болмысын сақтауды басты тірек етуі қажеттігін айтады.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры А. Фазылжанова Ruh.kz пинтернет порталына берген сұхбатында: «Латын әліпбиіне көшудің бірінші мақсаты – жаһаниятқа ілесу ғана емес, ең алдымен тілдің ұлттық қасиеттерін сақтап қалу. Содан кейін, әрине, жаһаниятқа ілесуге болады» деген еді [6].

Ғалымның айтуынша, қазіргі кезде жаһанданудың арқасында IT-технологиялар, заманауи қондырғы құралдар әбден жетілді. Реформаны тез әрі тиімді жолмен жүзеге асыруға барлық мүмкіндік бар. Осындай уақытта жазуды реформалау өте жеңіл болады. Жазарманның, оқырманның – тіл тұтынушы санасында болатын жаңа графикалық кеңістікке көзі үйрену, жаңа әріптерді жазу қолданысын қалыптастыру барысында туындайтын психологиялық құбылыстарға байланысты аздаған қиындыққа тап келуіміз мүмкін, әрине. Дегенмен, бұл тақырыпты бір жыл емес, екі жыл емес, сонау 1991 жылдан бері көтеріп, айтып, түсіндіріп келгендіктен, қазақ қоғамы жазу өзгерісіне психологиялық тұрғыдан әбден дайындалып болды.

Телефон, техника, көлік, бәрі-бәрінің аты осы әліпбиімен жазылған. Кез келген реформа кедергісіз жүзеге аспақ емес. Жаңалық белгілі бір дағдарыстан өтіп барып орнығады. Қазақстандағы ресми құрылымдарға қарағанда, бейресми құрылымдар латын әліпбиін ешқандай саяси тапсырмасыз қолданып, өздері енгізіп жатыр. Жаңа тауар айналымға шықса, кішкентай орталық ашылса, аты латын әліпбиімен таңбаланады. Бұл қоғамның өзінен-өзі латынға ауысып жатқанын көрсетеді. Біз бұл үдеріске ресми-ғылыми негіздеме беруші ғанамыз. Бұның дұрыс жүруін қамтамасыз етуіміз керек.

Қазіргі кирилл негізді әліпбиде 42 әріп бар. Елбасының 2018 жылғы Жарлығымен ресми бекітілген латын негізді әліпбиде 32 әріп бар. Біз қазіргі әліпбидегі 10 әріпті пайдаланбайтын боламыз. Олар: «э», «ю», «я», «ъ», «ь», «щ», «һ», «ц», «ё», «й». Бұл әліпби әріптік құрамы жағынан дұрыс құрастырылған, өйткені тіліміздегі 28 төл дыбысымыз толық қамтылған. Ал аталған бөгде тілдің жүйесіне арналған 10 таңбаның жаңа әліпбиге алынбағаны әбден дұрыс.

Жазу – таза тілтанымдық қана құбылыс емес. Жазу – мемлекеттіліктің нышаны. Мемлекет пен халықтың арасындағы қатынас құралы. Тұтас бір мемлекеттің жазуы болғандықтан сол жазумен мемлекеттік құжаттар, ресми құжаттар толтырылады. «Мемлекет-халық» қатынасында жазудың негізгі функциясы – коммуникацияны ресмилендіру, оған ерекше мәртебе беру. Сондықтан бұл тек халықтың не тіл мамандарының қолынан шығатын дүние бола алмайды,

саясат та өз ізін қалдырады екен. Әрине, тиімді әліпби мен емле ережесін әзірлеу, ыңғайлы, түсінікті ұлттық жазу жүйесін жасау – мамандардың ғана қолынан келетін іс.

«Ұсынылып отырған әліпбидің грамматологиялық негізі бар. Грамматология – лингвистиканың жазу мәселесіне арналған үлкен бір саласы. Екіншіден, бұл әліпбидің фонологиялық негізі бар. Себебі қазақ жазуы әріптік-дыбыстық жазу саналады. Бұл қандай жазу дегенді түсіну үшін оны иероглифпен салыстырайық. Иероглиф – бейнелі жазу. Ол жердегі бір таңба бір буынды, бір сөзді білдіреді. Ал қазақ жазуындағы бір таңба жеке дара дыбысты білдіреді. Сондықтан бұл әліпбидің фонологиялық негізі бар. Әрбір таңбаға төл дыбыстық жүйеміздің санада ажыратылатын жеке дыбысын мазмұн етіп алдық. Бұл әліпбидің психологиялық негізі бар. Бұл әліпбидегі таңбалар көзшалымға ыңғайлы, қолдағдыға оңтайлы болуы керек. Бұл әліпбидің тарихи негізі бар. Өйткені латын графикалы әліпби қазақ жазуының тарихында бұрын болған. Сол тарихи кезеңдегі әрбір таңбаға қатысты кескін, бейне, образ ұлттың санасында сақталады. Кейбір таңбаларды тарихи факторға да байланысты қарастырдық. Бұл әліпбидің педагогикалық әдістемелік негізі бар. Әліпби үйретуге оңтайлы, баланың санасына, көзшалымына ыңғайлы, қолмен жазу дағдысына икемді болуы керек. Бұған қоса әліпбидің лингвостатистикалық негіздері бар. Қазақ мәтіндеріндегі әрбір әріптің жиілігі қандай деген мәселе сол әріптің кескінін таңдауға көмектесті. Мысалы, жиілігі өте жоғары әріптерге қосалқы диакритикалық таңбаны алған қолайсыздық тудырады. Қайта-қайта үстінен қосалқы таңба жазып отыру уақытты кетіреді. Әліпбидің экономикалық тұрғыдан да негізі бар. Себебі, Ахмет Байтұрсынұлы: «Әліпби адамның қуатын көп кетірмеу керек, уақытын алмау керек», – деп айтып кеткен. Яғни онымен жазып-сызған өте жеңіл болуы керек. Осы тұрғыдан біздің институттың ғалымдары әліпбиге қойылған талаптың негізгісі ретінде оның уақыт сыйымдылығы және қуат сыйымдылығы деген белгілерін анықтады. Уақыт сыйымдылығы мен қуат сыйымдылығы тұрғысынан алғанда бұл әліпби басқа әліпбилерге қарағанда жеңіл болды. Қуат сыйымдылығы осы әліпбимен жазу барысындағы қателердің санына кері пропорционал. Яғни осы әліпбиді пайдаланған жазарман қате аз жіберсе, онда ол қуат сыйымдылығы тұрғысынан өте оңтайлы әліпби, демек оған адам өзінің қуатын аз жұмсайды. Уақыт сыйымдылығының тиімділігі сондай, осы әліпбимен жазу-оқу барысында адамның уақыты аз кетсе, онда ол әліпби оңтайлы деген сөз. Осы орайда әртүрлі эксперименттер жасалған. Бұл – ғылыми тұрғыда негізделген әліпби» [7].

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Терминология орталығында «*Латын-графикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-техникалық базасын әзірлеу*» атты (2018-2020 жж.) нысаналы-бағдарламалық жобасының аясында ««Кірме терминдердің анықтағышы» әзірленді.

Анықтағыш төмендегідей үлгіде берілді. Мәселен, кирилше э әрпі бар терминдердің жазылуы:			
Кирилше әліпби бойынша норма болып қалыптасқан э әрпі е әрпімен жазылады (<i>Емле ережелері, §74</i>): <i>element, elevator, elektr</i> . Бірақ сөз соңындағы оэ тіркесі oi түрінде беріледі: <i>алоэ – aloi, каноз – kanoi, диплоэ – diploi</i> . Қазақ ежелден-ақ <i>э-ні е, алоэні алой, канозні каной</i> ретінде айтатыны белгілі. Шет тілдерінің жазу тәжірибесінде э әрпін е-мен таңбалау үрдісі бұрыннан қалыптасқан: <i>emmental, emulsifier, emulation, enthalpy, enthalpy</i> т.с.с.			
қолданыстағы орфограммасы	латынграфикалы орфограммасы	қосымшалардың жалғануы	ағылшынша орфограммасы
автоэмиссия (физ.)	avtoemisija	- <i>nyŋ, -sy, -ğa, -dan</i>	auto emission
алоэ (биол)	aloi	- <i>dyŋ, -y, -ğa, -dan</i>	aloe
анаэпифора (әдеб.)	anaepifora	- <i>nyŋ, -sy, -ğa, -dan</i>	anaepiphora
анаэроб (мед.)	anaerob	- <i>tyŋ, -y, -qa, -tan</i>	anaerobe
анаэробия (экол.)	anaerobioz	- <i>dyŋ, -y, -ğa, -dan</i>	anaerobiosis
аутэкология (экол.)	autekologia	- <i>nyŋ, -ny, -ğa, -dan</i>	autecology
аэробика (спорт)	aerobika	- <i>nyŋ, -sy, -ğa, -dan</i>	aerobics

Енді осы анықтағышқа шолу жасау барысында ондағы кірме терминдерді таңбалаудың мүмкін болар қиындықтары мен қауіптеріне назар аударып көрелік. Өйткені жаңадан қолданысқа енетін кез келген істе, жобада артықшылықтар мен кемшіліктер қатар жүретіні – заңдылық.

Ереже бойынша бірқатар кірме сөздер қазақ тіліндегі дыбыстардың үндесімі мен үйлесіміне сәйкес жазылады (*Емле ережелері*, §69): *тауар, нөмір, стансы, кәстөм, сиез*. Бұл бапта сөздерді қазақ тілінің фонеморфологиялық ерекшелігіне икемдеп, яғни қазақ тілінің үндесім заңына сәйкестендіріп, сындырып жазудың нағыз үлгісі көрсетілген. Ол терминжасамдағы басты әрі өзекті принциптерінің бірі болып саналады. Тілдегі *жәшік, керуует, сирк, семент, шимөшке, болыс, жәрмеңке* тәрізді сөздерді де осы топқа қосуға болады. Көпшілік сөздерді осылай икемдей білсек, дұрыс болар еді.

Кирилше әліпбидегі *ë* әрпі *ө* әрпімен таңбаланады. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *manövr (-dın, -ı, -ge, -ler), brusellöz (-dın, -ı, -ge, -der), aktör (-dın, -ı, -ge, -ler), atöba (-nuđ, -ny, -ğa, -lar)* (*Емле ережелері*, §71). Алайда *ë*-ні *ө* ретінде таңбалау жіңішке буынды сөздерде үндесіп тұрады, ал жуан буынды сөздерде дыбыс үндестігі бұзылады әрі аралас буынды сөздер жасалады. Сондықтан *ө* әрпі қатысқан сөздердегі жуан буындарды да жіңішке әріптермен таңбалаған дұрыс сияқты. Мысалы, *әктөр, мәнөвір, өхөр, сөгүн, сөсәгәтө* т.б.

Кирилше әліпбидегі *ю* әрпі сөз басында және сөз соңында, сондай-ақ дауысты дыбыстан кейін *-iu* әріп тіркесімен, сөз ортасында дауыссыз дыбыстан кейін *ii* әрпімен жазылады (*Емле ережелері*, §75): *iuvēnal, kaiuta; avenü, revü, paraşüt*. Бұл бапқа «*ю*» әрпі «*ү*» болып таңбаланған сөздердің барлық буындары бірыңғай жіңішке болып жазылады» деген сөйлемді қосу қажет болар. Оған мысал: *көмпүтер, грәвүрә, минәтүрә, блүтүз, бүрө, фүмәж, т.б.*

Кирилше әліпбидегі *я* әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін, сондай-ақ жіңішкелік белгісінен (*ь*) кейін *-ia* әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін *ä* әрпімен жазылады, сөз соңында дауысты дыбыстан кейін *a* әрпімен жазылады (*Емле ережелері*, §76): *iaşma, iahta, iadro, voiaj; konäk, aläns, bilärd, italän, kälkülätor, komufläj, zaräd, knäz, naräd, razräd; himia, batarea*. Қосымша соңғы буынға үйлесіп жалғанады. Жуан буынды сөздердегі «*я*»-ны «*ә*»-мен белгілеген жағдайда алдыңғы және кейінгі буындар жіңішкеріп айтылады. Жазуда да неге солай жазбасқа? Мысалы, *изөләсиә, кәлкүләсиә, кәмисиә, әпиләсиә, әпирексиә, әксиә, зәрәд, нәрәд, т.б.* Бір буынды сөздердегі «*я*» әріпін «*ә*»-мен және «*э*» әрпін «*е*»-мен белгілегенде мағына өзгерісі болады және мұндай сөздер көбейе берсе, тиісінше тілде омоним сөздер (*шән-шен, кәш-кеш, кәп-кеп, қян-сән, кәт-кет, нәр-нер т.б.*) де молая түсетіні ақиқат.

Жіңішкелік белгісі (*ь*) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, жіңішкелік белгісі (*ь*) түсіріліп, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады (*Емле ережелері*, §78). Біздіңше, жіңішкелік белгі алынып тасталған сөздің барлық буыны жіңішке болып айтылып, жазылғаны жөн. Мысалы, *әлбөм, бәлзәм, әлфә, медәләһ, гәстрөл, кәрөл, үлтрә*, т.б.

Сөз ортасындағы қайталама *сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу, оо* дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады (*Емле ережелері*, §83): *patison, komisar, simetria, amiak, anagram, metalurgia, elips, kolej*. Осы ережеге сәйкес жинақталған материалдардың негізінде сөз мағынасына әсер етпейтін жағдайда сөз басындағы да қосар *о* әрпінің бірі түсіріліп жазылатын тілдік фактілер тіркелді. Мысалы, *оомицет (omisēt), ооцим (osit), ооцис (osis)*. Бұл бапқа «*егер сөз мағынасы бұзылмаса, қосарлы о-дан басталатын сөздердегі бір о әрпі түсіп қалады*» деген сөйлемше қосу қажет тәрізді. Мысалы, *оомицет, ооцим, ооцис* сөздеріндегі бір *о*-ны түсірсек (*омисет, осит, осис*), сөз мағынасы еш өзгермейді әрі бір әріп болса да үнемдейміз. Қос әріптерді түсіру барысында да мұқият болған дұрыс. Әйтпесе, сөз мағынасы әлсірейді немесе тіптен (*целла-села, эссе-есе*) бұзылады. Сондықтан, мағынасына әсер еткен жағдайда қос әріптерді түсірмей (*целла-селла, эссе-есе*) жазу қажет.

Кирилше әліпби бойынша жазылып келген *ст, сть, зд, вт, фт* әріп тіркестеріне аяқталған сөздердің соңғы әріптері түсіріліп жазылады (*Емле ережелері*, §86): *ландшаф, фантас, фонетис, футурус, турис, сиез*. Бұл бапқа *-нд, -нт* дыбыс тіркестеріне аяқталатын сөздерді де қосуға болады. Олар анықтағышта көрсетілген. Мысалы, *хәтиенд-һеріен, бәкграунд-бекграун, концент-консер*.

Кіріме сөздердің соңындағы **a** әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады (*Емле ережелері*, §89). Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғанады *kardiogram* (-ny ŋ, -y, -ǵa, -dar), *orfogram* (-nyŋ, -y, -ǵa, -dar), *kapsul* (-dyŋ, -y, -ǵa, -dar), *kordinat* (-tyŋ, -y, -qa, -tar), *fonem* (-nyŋ, -i, -ge, -der), *morfem* (-nyŋ, -i, -ge, -der), *leksem* (-nyŋ, -i, -ge, -der). Әрине, мұнда да өте мұқият болу қажет. Көптеген сөздер бұл ережеге бағына бермейді. Кейбір сөздерде **a** әрпін алып тастасақ, сөз мағынасы бұзылады.

Кирилше әліпби бойынша жазылып келген **-og** әріп тіркесіне аяқталған сөздерге қосымша жуан жалғанады (*Емле ережелері*, §91): *pedagog* (-tyŋ, -y, -qa, -tar), *ekolog* (-tyŋ, -y, -qa, -tar), *filolog* (-tyŋ, -y, -qa, -tar); ал **-pg, -pk, -lk** әріп тіркестеріне аяқталған сөздерге қосымша жіңішке жалғанады: *sikl* (-dyŋ, -i, -ge, -der), *hirurg* (-tyŋ, -i, -ke, -ter), *metalurg* (-tyŋ, -i, -ke, -ter), *oşerk* (-tyŋ, -i, -ke, -ter), *polk* (-tyŋ, -i, -ke, -ter). Қазақ тілінде **z** әріпінен сөз аяқталмайтыны белгілі. Сондықтан айтуда да, жазуда да сөз соңындағы **z**-нің орнына **k** әріпін жазу жағын ойластыру қажет. Мысалы, *карсанақ, психолок, педагок, еколок, филолок, еритрофак, эилок*, т.б.

Кейбір сөздерді айтқанда сөз арасында қысаң **ы, і** дыбыстары айтылатыны белгілі. Бұл жайында ғалымдар арасында даулы пікірталастар да бары рас. Олардың кейбірі сол қысаң дауыстыларды сөзде жазу принципін ұстанады. Мысалы, *электр-электір, спектр-спектір, тембр-тембір, театр-театыр (тыйатыр), ансамбль-ансамбіл*, т.б.

Кез келген тілдің әліпбиінде кейбір сөздерді таңбалау үшін әліпби құрамына енбейтін қосалқы таңбалар (цитаталық принцип бойынша) болады. Жаңа жетілдірілген емледе де ондай таңба (C, W, X) бар. Олар халықаралық марка, бренд атауларын жазуға арналып қолданылады. Мысалы, *Camel, Canon, Coca-Cola, Twitter, Word, Windows, Whatsapp, Yandex, Playtex, Kimex, Conex, Xerox*.

Қорыта айтқанда, жаңа әліпби және оның негізінде жасалған жаңа Емле ережелері арқылы тіліміз үндестік заңына бағынып, айтылатын әрі жазылатын және үнемдеу мәселесі де оң шешілетін болады. Дегенмен, кейбір сөздерді таңбалауда мұқият болу қажеттігі туады. Өйткені әлдебір сөздерді өзгертіп жазу кезінде сөздің бастапқы мағынасы күңгірттенуі немесе жоғалуы мүмкін. Бұл өз кезегінде тілде омоним сөздердің көптеп пайда болуына әкеліп соғады. Ендеше, сөздерді дұрыс транслитерациялау мен транскрипциялау бүгінгі таңдағы өте өзекті мәселе болары сөзсіз. Қазақ тілі – үндестік заңын қатаң сақтауды қажет ететін тіл. Сондықтан сөздерді бірыңғай жуан, бірыңғай жіңішке буындармен жазуға тырысуымыз керек. Жаңа әліпбиді, соған сәйкес жасалынған емле ережелерін әлі де бүкіл қоғам болып талқылап, кеңесе отырып жетілдіре, ширата түскеннің еш артықтығы жоқ.

Әдебиеттер:

1. Алдаш А. Жаңа сөздердің игерілімі: когнитивті сана vs. тілдік сана. Қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздері: жалпы сипаттамасы және емле мәселелері. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №2(64). – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2018. – 660 б. (17-21-б).

2. Алдаш А. Қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздері: жалпы сипаттамасы және емле мәселелері // Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту (ғылыми-тілтанымдық зерттеу). 2-кітап (сингалды нұсқа). – Алматы, 2017. – 932 б. – (204-210 б.).

3. Тіл білімі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.

4. Алдаш А. Шеттілдік сөздердің латыннегізді әліпбиі бойынша орфографиялануы // Латын әліпбиіне көшу: ғылыми-тәжірибелік негіздер, даму процесі және басты мәселелер. – Астана: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2018. – 280 б. (81-87 б.).

5. Алдаш А. Шетел сөздеріне ғылыми-лингвистикалық сараптама жасаудың маңыздылығы // Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту (ғылыми тілтанымдық зерттеу). 2-кітап (сингалды нұсқа). – Алматы, 2017. – 932 б. – (210-218 б.).

6. <https://tilalemi.kz/article/2283?ysclid=15cijpqvzw602574906>.

7. <https://kaz.nur.kz/society/1896563-anar-fazylzanova-zaadan-synylgan-lipbidi-gylymi-negizi-bar/>

ПӘН СӨЗДЕРІН ДАМЫТУДА, БІРІЗДЕНДІРУДЕ ҰСТАНЫЛҒАН ЖӘНЕ ҰСТАНЫЛАТЫН ҚАҒИДАТТАР

Андатпа. Ақмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт кеменгерлері тіл білімінің ғана емес, жеке салалардың да пән сөздерін, терминологиясын қалыптастыруға атсалысты. Олардың ұлттық негіздегі ғылым тілін дамытуға байланысты айтып кеткен құнды пікірлері бүгінгі ғылыми айналымда ерекше көңіл бөлуді талап етіп отыр. Сондықтан қазіргі уақытта терминологиялық лексикалық бірліктерді біріздендіру кез-келген тіл лексикасының өзекті мәселесі болып табылады. Мақалада терминдерді біріздендіруге арналған принциптер бөліп көрсетілген, сұлбасы ұсынылған.

Түйін сөздер: пән сөздері, термин, терминология, терминдік жүйе, принциптер, біріздендіру, жүйелеу, реттеу, үйлестіру, стандарттау.

Аннотация. Гении нации во главе с Ахметом Байтурсынулы приняли участие в формировании предметных слов, терминологии не только языкознания, но и отдельных отраслей. Их ценное мнение, связанное с развитием языка науки на национальной основе, требует особого внимания в сегодняшнем научном обороте. Поэтому в настоящее время унификация терминологических лексических единиц является актуальной проблемой любой языковой лексики. В статье выделены принципы унификации терминов, представлена схема.

Ключевые слова: предметные слова, термин, терминология, система терминов, принципы, унификация, систематизация, регулирование, стандартизация.

Annotation. The geniuses of the nation, led by Akhmet Baitursynuly, took part in the formation of subject words, terminology not only of linguistics, but also of individual branches. Their valuable opinion related to the development of the language of science on a national basis requires special attention in today's scientific turnover. Therefore, currently the unification of terminological lexical units is an urgent problem of any language vocabulary. The article highlights the principles of unification of terms, presents a scheme.

Keywords: subject words, term, terminology, system of terms, principles, unification, systematization, regulation, standardization.

Мемлекеттің басты байлығы – халқы. Ал сол халықты әлеуметтік қамсыздандыратыны – ол сол мемлекеттің қуатты экономикасы екендігі хақ. Еңдейше, қоғамның түрлі салалары, соның ішінде өндіріс, шаруашылық салалары дамымайынша, елдің қуаты артпайды. Бір қарағанда қарапайым арифметика сынды, десек те оңай шаруа емес. Жалпы қуатты экономиканың қалқаны, құрушысы – мамандар, сол сала, шаруашылық мамандары. Осылайша келіп адам басты капитал деген о бастағы тұжырымға қайта ораламыз. Адами әлеуетті асырмай, маман, жұмыс адамын тәрбиелемейінше қуатты экономика құрай алмайды екенімізге көз жеткіземіз.

Ендігі мәселе, біздің тақырыбымызға қарай ойысар болсақ, сол маманды тәрбиелейтін тіл қалыптасыру, яғни арнайы сипаттағы тілді дайындау мәселесі туындайды. Ұлттық негізге өрілген экономика, одан қала берді мемлекет құру - тек ұлттық тіл арқылы бойына білім жиған мамандардың ғана қолынан келетін іс. Сондықтан пән сөздері түзелінбейінше, оларға тиісті дәрежеде көңіл бөлмейінше іс оң бола қоймас.

Пән сөздерімен біз бүлдіршін кезімізден таныспыз. Оқу тілін меңгеру арқылы білім жия бастаймыз. Десек те сол тіл үлкейген кезімізде кәсіби ортада шұбарланып жүргені бізді қатты аландатады. Мектеп қабырғасында «пернетақта», «тінтур», «саймандар тақтасы» деген сияқты компьютертанудың әдемі пән сөздерімен оқысақ та, жұмыс орнымызда бұл сөздер ұмыт қалып жататыны бар.

Мектепшілік кезден бізге ақпаратты білім беру құралы болған арнайы тіл үздіксіз тұлғаны дамытып отыратын, бар білімді жиыстырып, жалғастырып отыратын күш болуы қажет. Сол тіл кәсіби маманға да толық кәсіби білім бере алатын жағдайға жеткенде ғана арнайы тіл өз кемерінде жұмыс тілі ретінде дамиды, тұлғаны, қоғамды дамытады. Әрине, бұған саяси-қоғамдық идеологияның септігі де тиюі шарт. Сырт құбылыстардан халық тілін қорғау мемлекеттің құзырында болғанда ғана бүтіндік сақталады.

Пән сөздері мәселесін қазақта ең алғаш болып қолға алған – Ақмет Байтұрсынұлы екені баршаға мәлім. Өз заманында мыңдаған тіл білімінің арнайы сөздерін қалыптастырып қоймады, сала-саланың мамандарын жиып, олармен қоян-қолтық іс істеп, жекелеген салалардың пән сөздерін қалыптастыруға атсалысты. Мәселен, XX ғасырдың басында жарық көрген тұңғыш сөздіктер осының бір дәлелі. Олардың төбөбасы – 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген Н.Қаратышқановтың «Пән сөздері» еңбегі, 1931 жылы Қазағыстан баспасынан шыққан Қ.Кемеңгерұлының «Атаулар сөздігі болды. Одан өзге Елдес Омарұлы, Саттар Елубаев математика, алгебра, пішіндеме сынды пәндердің сөздерін жүйелеуге кіріссе, Халел Досмұқанбетов заң, құқық сөздерін, Ғұмар Қараш оқыту, әдістеме, жалпы педагогика, Жүсіпбек Аймауытұлы жантану секілді пәндердің терминдерін реттеуге талпынған. Өткен ғасырдың басында қазақ жастарын өнер-білімге талпынту мақсатында, жаңа оқу құралдары мен оқулықтар қатарын баспадан қазақ тілінде шығару мәселесі Ақмет Байтұрсынұлы тарапынан қатаң қадағаланған болды. Солардың қатарында Сабыр Шәріповтың 1929 жылы шыққан «Непті» деп аталған оқу құралы да бар. Сол кезеңнің басты қағидаты – қазақша пән сөзін қалыптастыру, өзге тілдегі кәсіби ақпарды тәржамалау болды. Аударма жұмысы терминологиялық жұмыстармен үздіксіз қатар жүретіні заңды. Өйткені аударма ұлт тілінің терминологиясын толықтырып, жаңа ұғымдармен толыстырып отыратын басты арналардың бірі. Әрине ешбір ұлт болмысынан жеке-дара қалыптаспаған. Міндетті түрде байланыс, өзара кірігу, қала берді сөз алмасу, ой алысу болып тұрады. Бастысы – сол ой жарысында, өнертапқыштық жарыста ұтылмау, есе жібермеу. Ұлттық тіл үшін ең керегі – сіңіру әрекеті. Тілге сіңген дүние – дінге де сіңеді. Осыған мән беру сонау XX ғасырдың басындағы Ақаң бастаған кемеңгерлердің еңбектерінде толығымен орын алған. Ол заманда да жат сөздерді қайтып тілімізге қабылдаймыз деген өзекті мәселе тұрған. Әсіресе Еуропа текті сөздердің табиғаты біздің сөзге жанаспай, дыбыстық-құрылымдық жағынан жатырқайтындай түрде еді. Бұл тұрғыда ұлт кемеңгерлері Ақмет Байтұрсынұлы да, Елдес Омарұлы да, Қалел Досмұқаметұлы да өз ойларын дәйекті етіп айта білді. Елдес: «Сөздердің өзі де – тізілуі де қазақша болу шараларын істеу керек», «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, - оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек». Қалел: «Біз жат тілдерге қызығуды қойып, әуелі өз тілімізді дұрыстап тексеруіміз керек. Шындап тексерсек, қазақ тілінің өзінен пәнге жарайтұн көб сөздер табылады. Қазақ тілінен табылмаған сөздерді басқа түріктерден алу керек», Елдес: «Қазақта жоқ сөзді басқа түріктерден іздеу керек – деген жобаны: түрік қалықтарының бәріне ортақ сөздерден іздеу керек – деп түсіну керек» [1] деген секілді ұлттық негіздегі ғылым тілін дамытуға жарайтын құнды пікірлер бүгінгі ғылыми айналымда басты назарға ие болып жүр.

Терминді қайдан және қалай аламыз дегендей түйткілді мәселемен қатар бүгінгі күннің күн тәртібінде іргелі ғылым салалары бойынша XX ғасырдың басынан XXI ғасырға дейінге тілімізде жиылған, қолданысы қарқынды терминдерді біріздендіру мәселесі, пән сөздерінің толық түгенделу мәселесі де тұрғаны анық.

Қазіргі уақытта терминологиялық лексикалық бірліктерді біріздендіру кез-келген тіл лексикасының өзекті мәселесі болып табылады. Терминологиядағы инвариантқа жол берілмейді. Терминдерді біріздендіру ғылымның әртүрлі салаларындағы терминдер мен терминдік жүйелерді ретке келтіруге қызмет етеді. Біріздендірудің негізгі қағидасы терминдердің моносемантикасы болып саналады. Тәртіпті қамтамасыз ету үшін терминологияда оларды іске асырудың бірнеше шаралары мен әдістері көзделген. Тілдің терминдік жүйесін қалыптастыруда маңызды болып табылатын терминдерді біріздендірудің әдістері, шаралары мен принциптерін қарастырып көрелік.

Тілдің терминдік жүйесін біріктірудің маңызды факторлары – аталған және терминдерге қатысты барлық нормативтік талаптар. Біріздендіру процесінде, ең алдымен, терминдерді түгендеу қажет. «Түгендеу» ұғымы белгілі бір білім саласына қатысты терминдерді жинау мен түсіндіруді білдіреді. Лексикографиялық өңдеу сипаттама және терминдерді таңдау түгендеудің құрамдас бөлігі болып табылады. Мұндай жұмыстың нәтижесі – терминологиялық сөздіктер. Түгендеу – терминологияны ретке келтіру бойынша жұмыстың ең алғашқы, алғашқы кезеңі – терминологиялық жұмыстың негізгі бағыты саналады.

Қарапайым сөздер мен терминдердің ерекшелігі – олардың қызметінде, қолданылу саласында жатыр. Яғни, терминдер негізінен адамдардың кәсіби қызметінің белгілі бір салалары үшін ойлап табылған немесе жасалғаны анықталған. Терминдер белгілі бір кәсіби, ғылыми процестің табиғи компоненттері ретінде жүреді. Белгілі бір тілдің бірлігі бола отырып, термин арнайы терминологиялық ұғымға ие. Терминнің анықтамасы ауызша немесе формальды түрде көрсетілуі мүмкін. Терминді қолдану саласының жұмыс істеуі мен дамуы оның жұмыс істеуі мен дамуында маңызды рөл атқарады. Осы себепті терминдердің көптеген қасиеттері мен олардың қалыптасу, жұмыс істеу және даму процестері экстралингвистикалық факторлармен анықталады. Осы факторлардан тыс термин ақпараттық бола алмайды, яғни ол ақпарат бермейді. Тиісті тұжырымдаманың негізгі, маңызды белгілерін ғылым мен техниканың белгілі бір даму деңгейінде, терминнің негізгі мақсатын дәл және толық көрсету жеткілікті. Белгілі бір тар саладағы термин болып табылатын сөзді басқасында дұрыс қабылдау мүмкін емес. Мысалы, электронды технологиядағы «терезе» сөзі бір мағынаға ие, құрылыстағы – басқа және т.б. тілімізде бұл термин бірдей қолданылатыны қызықты. Қандай мағынада бір ұғымның термині ретінде бірнеше лексикалық телнұсқалардың болуы қисынды деп санауға болады.

Терминологияны біріздендіру бойынша қолданбалы жұмыстың негізгі бөлігі ретінде реттеу, түгендеу терминдерді біркелкілікке әкеледі, оларды бірыңғай формамен немесе жүйемен қамтамасыз етеді. Сондықтан ұғымдар жүйесін қалыптастыру реттелген терминологияны о бастағы құру процесіндегі негізгі міндет болып табылады. Біріздендіру «ұғымдар жүйесі мен термин жүйесі арасындағы біркелкі сәйкестікті қамтамасыз етуге арналған. Біріздендіру жұмыстары мазмұндық, логикалық және лингвистикалық деңгейлерде жүргізіледі. Сонымен қатар, терминдерді лингвистикалық талдау және тілдің жалпы нормалары мен заңдылықтарын есепке алу, сонымен қатар терминологияны бағалаудың нормативтік өлшемдеріне тән ерекше сәттерді есепке алу да жүзеге асырылатындығы анық.

Терминдерді анықтаудың бірыңғай принциптері мен дәлелдерінің негізі жалпы терминологияны біріздендірудің логикалық нәтижесі болып табылады. Жалпы терминологияны біріздендірудің өзі әртүрлі салалардағы терминологиялық бірліктерді біріздендіру нәтижесінде қалыптасады. Ерекше тарсалалық жүйелер шеңберіндегі терминнің басқа сөздерден нақты және кейде қатты оқшаулануы «терминология» және «терминдік жүйе» ұғымдарына әртүрлі көзқарастарды қалыптастырады. Терминология көбінесе «арнайы ғылыми және техникалық ұғымдарды білдіретін және осы салада байланыс орнатуға қызмет ететін сөздер немесе сөз тіркестерін» білдіреді, ал терминологиялық жүйе - «олардың арасындағы қатынастар бекітілген терминдердің реттелген жиынтығы», яғни кодталған бірыңғай терминология болуы тиіс.

Біріздендірудің логикалық деңгейі белгілі бір жүйенің элементі ретінде термин мен тұжырымдаманың арақатынасының, бірыңғай семантикалық формадағы анықтамасын қамтиды. Бұл проблеманың маңызды бөлігі терминологияны реттеу процесінде шешіледі.

Біріздендірудің соңғы кезеңінде терминдік жүйені кодтау жүзеге асырылады және терминологиялық лексиканың нормативтік сөздіктері жасалады. Бірақ мұндай сөздіктерді қолдану ерекше мұқияттылықты қажет етеді: тым қатаң нормалар шығармашылық ойдың дамуына кедергі келтіреді (әдетте ғылым саласында) және кодификация терминдерді терминология тұрғысынан дұрыс ұсыну аса маңызды.

Осылайша, ұсынылған терминдер жинағы жасалады. Егер терминді нақты бір мәнде қолданудан ауытқуға жол берілмесе (әдетте өндіріс саласында), кодификация стандарттау түрінде

болады және оның нәтижесі терминдер мен анықтамаларға арналған мемлекеттік (немесе салалық) стандарт бола алады.

Нәтижесінде терминдерді біріздендіру үшін келесі принциптерді бөліп көрсетуге болады:

1. Термин ұғымға әсер ете отырып, оны тілімізде қалыптастырады, нақтылайды, сол арқылы оны сабақтас салалардан ажыратады; 2. Терминнің кемшілігі – оның көпмағыналылығы. Мұндай терминдер шатасуды тудырады; 3. Терминнің синонимділігі де қолайсыз; 4. Терминнің артықшылығы оның бірегейлігі мен тұжырымдылығы болып табылады; 5. Сонымен, термин тек тілдің лексикалық жүйесінде ғана емес, сонымен бірге белгілі бір ғылымның тұжырымдамалар жүйесінде де кездеседі, яғни термин белгілі бір ғылыми пән аясында мамандандырылады [2], Мысалы, фонема - лингвистикалық термин, шелдеу, күл – былғары өндірісінің терминдері, азот – химиялық терминдер, синекдоха – стилистика, әдебиет терминдері.

Қорытындылай келе айтарымыз, біріздендіруді жүйелеу деп те айтуға болады. Яғни, біріздендіру – жүйелеудің ішіндегі ауқымды жұмыс түрі. Бұл жүйелеу немесе біріздендіру объектілерді белгілі бір тәртіппен, реттілікпен топтайды, ал ол қолданысқа ыңғайлы нақты жүйе дайындайды деген ойға келдік. Түйіндей келе біріздендірудің сұлбасын келесідей атап өтуге болады: реттеу = үйлестіру = стандарттау. Ал бұл тәртіптің нәтижесін – жүйелеу жұмысы деп көрсетуге негіз бар.

Әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Шерубай. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. – Алматы, 2005. – 144 бет
2. Виноградов С. И., Платонова О. В. и др. Культура русской речи, 1999. [Электронный ресурс] URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/graudina_shiryaev_spiking_culture/30.aspx (дата обращения: 21.09.2014).
3. Крижановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии, - Киев: Наука думка, 1987.

БЕКМАҒАМБЕТОВ Ш.,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
профессоры, ф.ғ.к., доцент*

ДЫБЫСТАНЫМ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМТАНЫМ ТЕРМИНДЕРІ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ТІЛ ҒЫЛЫМЫ ТҮРҒЫСЫНАН (Жүп элементті дыбыстар және сөз негізі мәселесі)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қалыптасқан тіл біліміндегі дыбыстаным (фонетика) және құрылымтаным (морфология) мәселелеріне қатысты негізгі терминдер – *тіл дыбыстары, дауыссыз дыбыстар, түбір сөз және тілдік негіздер* мәселесі генетикалық тіл ғылымы тұрғысынан жаңаша түсіндіріледі.

Түйін сөздер: генетикалық тіл ғылымы, жүп элементті дыбыстар, сөз негізі, заттық ұғымдар, базистік сипаттағы логикалық ұғымдар

Аннотация. В статье, по-новому, с точки зрения генетической лингвистики, рассматриваются термины современного языкознания, в частности термины фонетики и морфологии: звуки языка, согласные звуки, а так же: корень слова и основа слова.

Ключевые слова: генетическая лингвистика, парноэлементные звуки языка, основы слов, вещественные понятия, логические понятия базисного типа.

Annotation. The article touches upon the terms of modern linguistics, particularly terms of phonetics and morphology: language sounds, consonants, as well as root of the word and stem of the word in a new way from the points of view of genetic linguistics.

Keywords: genetic linguistics, pair-element sounds of language, the basis of words, real concepts, logical concepts of the basic type.

Ғылыми лексика, яки терминология – сол ғылымның зерттеу объектісінің мәні мен мазмұнын ашатын кілт-сөздер. Егер осы кілт-сөздер дұрыс айқындалмаса, онда ол ғылымның негізгі объектісі де дұрыс зерттеліп, тиісті нәтижеге жетуі мүмкін емес. Ал тіл ғылымының негізгі зерттеу объектісі – адамзаттың сөйлеу тілі, оның алуан салалары: дыбыстаным, сөзтаным, құрылымтаным т.т. Тіл білімінде осы кезге дейін қалыптасқан терминдер тілдің, яки оның дыбыстық, сөздік, құрылымдық жүйелерінің жаратылыс табиғатын, қызмет ету заңдылықтарын түсіндіру мақсатында жасалды. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының терминжасам саласындағы еңбектері де осы мақсатта пайда болған. Олардың бірқатары кейін өзгерістерге ұшырады, қайтадан жасалды, кейбірі шығып қалды, ал бірқатары қазақ тіл білімінің алтын қорында сақталып келеді.

Ғылымның белгілі бір саласының нақты кезеңдегі даму деңгейі оның ғылыми терминологиясының мағыналық нақтылығымен, дәлдігімен өлшенеді. Егер термин нақты ақиқатты дәл айқындай алмаса, ол кейіннен, ғылым дамуымен байланысты өзгеріске түсуі, жаңаруы тиіс. Сондықтан да ғылыми түсініктердің, яки ғылыми терминдердің уақыт өте келе, тіпте заманалар өте келе қайта қаралуы да қажеттілік, яки уақыт талабы болып табылады.

Конференцияның басты мақсаты «А.Байтұрсынұлының осы кезге дейінгі көпшілік назарына ұсынылмай келген, ғылыми ортада әлі толық зерттелмеген тілтанымдық мұрасын жаңа лингвистикалық теориялар мен ғылыми көзқарастар тұрғысынан бағалау, Ахметтану ілімін ілгерілету және ұлт ұстазының тұжырымдары негізінде қазақ тіл білімінің болашағын бағамдау» болып табылады. Ұстаздың тіл білімі саласындағы еңбегі туралы аз айтылып жатқан жоқ. Әлі де айтыла береді. Дегенмен, терминжасам төңірегіндегі жаңа мәселелер мен жаңаша көзқарастарға назар аудару аса маңызды болмақ. Ахметтану ілімін ілгерілету дегеніміз де, түптеп келгенде, осы мақсатқа бағытталса керек. Өйткені ғылымның келешек дамуы оның бүгінгі жетістікеріне сүйенетіні белгілі. Біз мәселенің осы жағына назар аударғымыз келеді.

Тіл ғылымының қазіргі және келешектегі дамуында **генетикалық тіл ғылымының** орыны бөлек деп білеміз. Осы бағытта ширек ғасыр бойы еткен еңбек нәтижесінде қазіргі қалыптасқан тіл ғылымының бірқатар жайларын генетикалық тұрғыдан жаңаша қарау қажеттігін көрдік [1]. Енді осы жайлардың кейбіріне тоқталып өтейік.

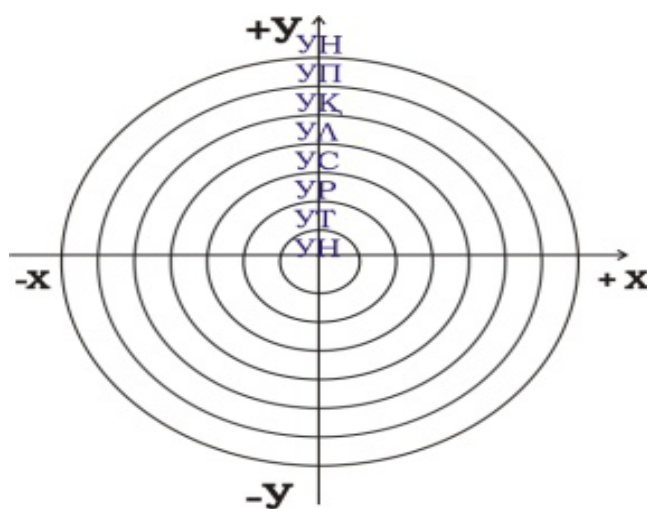
Ең алдымен, **генетикалық тіл ғылымы** деген бағыттың, яки осы терминнің өзі жаңа. Әрине, бұрын да бұл сөз тіркесі термин ретінде ішінара айтылатын, бірақ басқа мағына-мазмұнда түсінілетін. Ф.Бопп *тарихи салыстырмалы тіл білімін* әуелде «алғашқы тілді» табуға мүмкіндік беретін генетикалық тіл ғылымы деп түсінгені белгілі [2-24]. Өйткені осы бағыт ең ілкі сөз пайда болуының, яки тіл пайда болуының, терең құпияларын ашып, сырларын түсінуге мүмкіндік береді деген үміт болды. Бірақ бұл үміт ақталған жоқ. Тарихи тіл білімінің әр алуан бағыттағы табыстарының орасан зор болғанына қарамастан, ол генетикалық тереңге баруға қауқарсыз болды. Ал біз айтып отырған жаңа сипаттағы **генетикалық тіл ғылымының** жөні, яки мәні мен мазмұны мүлде басқа. Мұның **ең басты жаңалығы сол – генетикалық тіл ғылымы** қазірде адамзат тілі пайда болуының **материалдық және идеялық** негіздерін айқындап беріп отыр. Біз мұны үлкен табыс деп бағалаймыз. Ғылыми ортаның осы мәселеге назар аударғанын қалаймыз. Өйткені бұл тіл ғылымның барлық дерлік негізгі мәселелеріне де тікелей қатысты.

Адамзат тілінің *материалдық және идеялық* негіздері дегенде, **тіл дыбыстары мен сөз мағынасының** пайда болу негіздері, даму, қолданылу заңдылықтары генетикалық тұрғыдан айқындалып, белгілі болғанын айтып отырмыз. Сондықтан жаңа ғылыми бағыттың жаңа терминдері болуы да заңды. Жалпы алғанда, мұнда дыбыстаным мен сөзтаным және құрылымтанымға, сондай-ақ жалпы тіл білімінің генетикалық теориясына қатысты 20-ға жуық жаңа мазмұндағы термин сөздердің қолданылатынын атап айтуға болады. Баяндамада солардың бірнешеуіне ғана тоқталып өтетін боламыз.

Біріншіден, дыбыстаным (фонетика) саласында **тіл дыбыстарының**, қалыптасқан түсініктегідей, *дараланған* дыбыстар емес, **жұп элементті дыбыстар** екендігі белгілі болып отыр. Яғни, генетикалық тұрғыдан, тілде жеке алғандағы дараланған (расчлененные) **дауысты дыбыс** немесе **дауыссыз дыбыс** дегендер жоқ, демек бұл терминдер тілдік ақиқатты бейнелемейді. Мысалы, қазірде дауыссыз дыбыс деп танылып жүрген бір дыбысты, айталық, «т» дыбысын алайық. Осы дыбыстың («т») айтылуына назар аударсақ, мұны айтқан кезде, егер оның жанындағы «ы-дауыс» элементі айтылмаса, тіл ұшы жоғарғы тіс қатарының түбіне тиеді де, сосын тұрады. Ал дыбыс (қазіргі түсініктегі «т» дыбысы) айтылмайды. Әлі айтылмаған нәрсені, әлі жоқ нәрсені қалайша **дыбыс** деп айта аламыз? Яки қазірде біз тілде «бар» деп айтып, жазып, зерттеп жүргендей жеке дара «т» деген дауыссыз дыбыс жоқ. Бұл қазірде *дауыссыз* дыбыс деп аталып жүргендердің бәріне де қатысты. Біз бұл ақиқатты мойындауымыз керек. Ол тек жанындағы біртұтас жаратылған «ы-дауыс» элементімен бірлікте айтылып қана тіл дыбысы бола алады. Демек, қазіргі тіл ғылымы «жоқ дыбыстар» туралы айтып, жазып, зерттеп келеді деген сөз.

Енді генетикалық тіл ғылымы осы мәселеге қалай келеді? – дегенге тоқталар болсақ, генетикалық тұрғыдан, **тіл дыбысы дегеніміз**– «т+ы» түріндегі **тұтас дыбыс**. Мұның құрамындағы «т-салдыр» және «ы-дауыс» элементтерін бірінен бірін бөліп қарауға, яки қазірде айтып жүргеніміздей, *салдыр* элементін («т»-ны) *дауыс* элементінен («ы»-дан) ажыратып алып, оның жеке басын толық мәніндегі дыбыс (дауыссыз) деп айтуға болмайды. Ондай дыбыс тілде жоқ, өйткені ол әлі айтылған жоқ және егер «ы-дауыс» элементі болмаса, айтылмайды да. Міне, бұл – қазіргі дыбыстанымның басты қателігі.

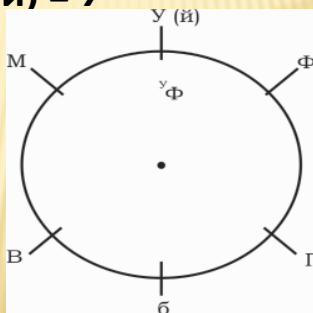
Генетикалық тұрғыдан осы «ты» дыбысын **УТ** дыбыстық инварианты түрінде шартты түрде бейнелейміз. Мұнда «ы-дауыс» элементінің орнына генетикалық тұрғыдан өте ежелгі деп есептелетін және барлық тілдерге ортақ «У-дауыс» элементі алынып отыр. Тілдегі осындай негізгі жұп элементті тіл дыбыстарының саны жетеу. Олар тілдік қолданыста CV (консонант-вокал) жүйесінде: УН-УТ-УР-УС-УЛ-УҚ-УП түрінде немесе VC (вокал-консонант) жүйесінде НУ-ТУ-РУ-СУ-ЛУ-ҚУ-ПУ түрінде де көріне алады. Орын тәртібі тұрғысынан да бұлардың орналасу ретін УН-УТ-УР-УС-УЛ-УҚ-УП немесе УП-УҚ-УЛ-УС-УР-УТ-УН түрінде тани аламыз. Тілдік таным жүйесінде олардың бұл орындары өзгермейді, өйткені бұл – осы дыбыстық жүйенің әр элементінің (жұп элементті дыбыстың) тілде қызмет ету қағидаларына сәйкес құрылған реттік орындары.

Мұндағы «У» – *дауыс элементінің* өкілі дедік, ал оның жанындағылардың әрқайсысы өзінен тарайтын *салдыр элементтерінің* өкілдері. Бұл жеті түрлі жұп элементті инвариант-дыбыстың әрқайсысы өздерінің тілдік қолданыстағы варианттарына ажырайды. Мысалы: УП-жұп элементті дыбысының «п-салдыр» элементі тілдік қолданыста мынандай жеті түрлі варианттарда көрінеді:

• П-НЕГІЗДІ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТАРАЛУЫ:
 фһу... >ф>п>б>м

[в > у(й) = 7

Ал осы УП жұп элементті дыбыстық инварианттың тілдік қолданыста мүмкін болатын VC/CV жүйесіндегі варианттары қазақ тілінің дыбыстық материалы бойынша, шамамен, мына түрде көрінеді (УҚ, УС т.б. өзге тілдік негіздер де осы үлгіде түрленеді):

УП жұп элементті дыбысының қолданыстағы инварианттары								
		1	2	3	4	5	6	7
		п	ф	б	в	м	у	й
1	а	ап/па	аф	аб/ба	ав	ам/ма	ау/уа	ай/йа
2	ә	әп/пә	әф	әб/бә	әв	әм/мә	әу/уә	әй/йә*
3	е	еп/пе	еф	еб/бе	ев	ем/ме	еу/уе*	ей/йе
4	о	оп/по	оф	об/бо	ов	ом/мо	оу*/уо*	ой/йо*
5	ө	өп/пө	өф	өб/бө	өв	өм/мө	өу*/уө*	өй*/йө
6	ы	ып/пы	ыф	ыб/бы	ыв	ым/мы	ыу/уы	ый/йы
7	і	іп/пі	іф	іб/бі	ів	ім/мі	іу/уі	ій/йі
8	ұ	ұп/пұ	ұф	ұб/бұ	ұв	ұм/мұ	ұу/уұ	ұй/йұ
9	ү	үп/пү	үф	үб/бү	үв	үм/мү	үу*/уү	үй/йү
10	у	уп*/пу*	уф	уб*/бу	ув	ум*/му*	уу*/уу*	уй*/йу
11	и	ип*/пи	иф	иб/би	ив	им/ми	иу/уй*	ий*/йи

Мысалы, осындағы *ap/na* нұсқасы тіліміздегі: *апта, апан, қап, тап, сапа, тапа* тәрізді сөздерде қолданылса, *yp/in* варианты: *қалып, әріп, пысық, пікір* т.б. сөздерде қолданылатынын көреміз. Айталық, «БІР» сөзін генетикалық дыбыстаным тұрғысынан (БІ+ІР) яки УП+УР түрінде таратамыз. Яғни мұндағы БІ дегеніміз УП жұп элементті дыбысының, ал ІР дегеніміз УР жұп элементті дыбысының қолданыстағы варианттары болып табылады.

Сызбадағы соңғы қатарда **у** және **й** салдыр элементтерімен келген нұсқалар тұр. Мысалы: **жау** (жанбыр жаууы) сөзіндегі **ау** дыбысы – УП>ап> ау түрінде, яки п-негізді й түрінде түсініледі. Бірақ сау (аман) сөзіндегі **ау** дыбысы УП-негізді емес, УҚ негізді: сақ > сау (аман). Сондай-ақ, **сай** (сәйкес) сөзіндегі **ай** дыбысы да УП> ап > ай түрінде танылады. Ал **жай** (майды нанға жаю, жағу) сөзіндегі **ай** дыбысы УҚ-негізді. Бұл жерде біз тіліміздегі осы дыбыстардың (ай және ау) генетикалық тұрғыдан ір түрлі негізді болатынын көреміз.

Көріп отырғанымыздай, жұп элементті тіл дыбыстарының генетикалық табиғатын тану аса маңызды. Бұлар – өте бай семантикалық өрістерге йе әмбебап дыбыстар. Яки тіл дыбысы туралы мәселенің **екінші жағы** бар: қазіргі дыбыстаным (фонетика) тіл дыбыстарын мағынасыз бірліктер ретінде түсіндіреді, яки «тіл дыбыстарында мағына жоқ» дейді. Бірақ осы «мағынасыз» дыбыстардан мағыналы сөздер құралатыны айтылады. Ал дыбыстың бойында жоқ мағына сөздің бойына қайдан келеді, қалай пайда болады? – деген мәселенің басы ашық қалады. Осындай адам сенгісіз уәждер біздің қазіргі қалыптасқан тіл білімінде аз емес және олар қазірде аксиома түрінде, еш күдіксіз айтылатыны сондай, бұл түсініктер біздің қанымызға (санамызға) сіңіп кеткен. Егер біз қазірде осы қате түсініктерімізді қайта қарап, дұрыс бағытқа салмайтын болсақ, онда тілдің жаратылыс табиғатын дұрыс түсіну дегеніміз сол бұрынғыша «мүмкін емес жағыдай» болып қала береді. Ия, қазірде тілдің, яки тілдегі сөздердің жаратылыс табиғатын толық түсіну мүмкін емес, өйткені ол сан мыңдаған жылдардың тереңіне кетеді» деген ертегі іспеттес түсінік те адамзат тілінің табиғатын тереңнен тануға құрылған қалың перде, жалған сылтау. **Тіл дыбыстарының аса терең мағыналы, жұп элементті жүйеде келетін генетикалық табиғатын дұрыс тану арқылы адамзат тілі сөздерінің ілкі пайда болу заңдылықтарын дұрыс түсінуге толық мүмкіндік бар.**

Сөздің құрамы мен құрылымы туралы мәселеде де негізгі терминдік түсініктердің тілдік ақиқатқа сай келмейтіні айқындалып отыр. Қазіргі тіл білімінде сөз құрамын **түбір** және **қосымшаға** ажыратады. Бірақ генетикалық тұрғыдан бұл түсінік жарамсыз болып қалады. Мұнда **түбірдің өзі сөз негізінен (тілдік негізден)** жасалатыны дәлелденеді. Мысалы, «түбір» сөзі ағаштың жер бетіндегі көрініп тұрған дінгегін білдірсе, **«сөз негізі»** ұғымы сол ағаштың өсіп шыққан **дәнін** білдіреді.

Айталық, тіліміздегі «Үй» сөзі қалай пайда болды? Генетикалық тұрғыдан, оның пайда болу негізінде «Ғалам» заттық ұғымын бейнелейтін «УП-Ғаламдық шар-қоршау» **логикалық ұғымы** тұр. Бұл генетикалық тіл ғылымында **«базистік сипаттағы логикалық ұғым»** деп аталады. Айта кетейік, қазіргі тіл білімінде бұл түсінік те, термин де жоқ. Яғни мұнда: «Ғалам – ұлы «мекен-қоршауымыз» болса, Үй – өзіміздің жеке отбасылық «мекен-қоршауымыз» - деген танымдық түсінік тұр. Яғни адамзат баласы тілінің ең ілкі сөзжасамдық негізінде «Ғалам» заттық ұғымы мен Ғаламның негізгі құрылымдық-семантикалық элементтері: «ғаламдық шар-қоршау», «ғаламдық өзек», «ғаламдық кіндік» т.б. осындай негізгі ғаламтанымдық ұғымдар тұр. Міне, ілкі сөзжасам процесінің төркіні осында жатыр. Яки мұнда қазіргі қалыптасқан тіл біліміндегі сияқты еліктеу, қоғамдық келісім, т.т. гипотезалар емес, шын мәнінде, ғаламдық-жаратылыстық болмыстың заттары мен құбылыстарын тек «ғаламдық жүйе элементтері» арқылы ғана бейнелеу мүмкін екендігі туралы данышпандық түсінік тұр.

Дыбыстанымдық жүйеден қарағанда, УП жұп элементті дыбысы түрінде көрінетін осы тілдік бірлік сөзжасамдық жүйеден қарағанда, **УП тілдік негізі** ретінде, яки **сөз пайда болуының негізі** ретінде танылады. Бұл – сөз пайда болуының негізінде тұратын ең ілкі материалдық-идеялық негіз. Ол тек осы бір ғана сөзді емес, тіл-тілдегі сан мыңдаған сөздерді жасай алады. Яғни мұның бойында УП дыбыстық материалы мен бірге «ғаламдық шар-қоршау» түріндегі базистік сипаттағы логикалық ұғым да бар. Бұл – адамзаттың дыбыстық тілінің ең ілкі сөзжасамдық ұрығы (личинкасы), лингвистикалық тұрғыдан мұны **тілдік негіз** деп атадық. Дыбыстаным саласында танылған жеті түрлі жұп элементті дыбыстардың (УН-УТ-УР-УС-УЛ-УҚ-УП) әрқайсысы да сөзтаным, құрылымтаным тұрғысынан осындай **тілдік негіздер** түрінде танылады. Яки бұлар – барынша әмбебап тілдік элементтер. Бұлардың әрқайсы да, жоғарыдағы тәрізді, дыбыстық материал мен идеялық элементтен тұрады.

Қазіргі қалыптасқан тіл білімінде, мысалы, орыс тіл білімінде **негіз** деп мүлде басқа нәрсені түсінеді, яки: **«основа = корень+суффикс»** немесе **«основа = корень+словоизменительная форма»** формуласын қолданады: «Основа является общей частью слов и форм слов, находящихся в словообразовательных и словоизменительных отношениях...» - дейді [3-221]. А.Салқынбай: «Тілдің қазіргі динамикалық даму сатысында сөзді құрамына қарай негіз және қосымша деп бөлуге болады. **Негіз дегеніміз** – белгілі ұғымды таңбалайтын, лексикалық

мағынасы бар атау сөз. Мысалы: *ай, апта, күн, күнгей, күншіл, күнде-күнде, айшық, айлық, ат, атта, ...* Негіздің қосымшадан ерекшелігі – лексикалық мағынасының болуы, әр атаудың белгілі бір ұғымды таңбалауы. **Негіз құрамына қарай** екіге бөлінеді: **түбір** және **туынды сөз**. **Түбір** – ары қарай бөлшектеуге келмейтін мағыналы бөлшек...» [4-187].- деп жазады. Генетикалық тіл ғылымы мұның тілдік ақиқатқа сай келмейтінін дәлелдеп береді.

Қорыта келгенде, қазіргі тіл ғылымының қалыптасқан терминдерін генетикалық тіл ғылымы тұрғысынан қайта қарау адамзат тілінің ең ілкі пайда болу негіздерін де, бүгінгі тіліміздің жұмыс жасау принциптерін де дұрыс түсіндіріп беретін жаңа мүмкіндіктер ашып отыр.

Әдебиеттер:

1. Ш.Бекмағамбетов. Тіл генетикасы: тілдік таңба-нышандық жүйе. Алматы, 2014. 341 б.
2. В.А. Звегинцев. Очерк истории языкознания до XIX века., в кн.: История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. М., Просвещение. Ч-1. 466 стр.
3. И.С.Куликова, Д.В.Салмина. Введение в языкознание. Часть 1. Учебник. Высшее образование. Рекомендован УМО ВО. Москва. Юрайт. 2021.365 стр.
4. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. Алматы. Қазақ университеті, 2008ж. 337 б.

ЕРМЕКОВА Т.,

*Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті*

АКЕГОЖАЕВА Р.Н.,

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
докторант*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИМПОРТТАЛҒАН КИІМ-КЕШЕК АТАУЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі импортталған киім-кешек атауларына қатысты терминологияны біріздендіру мәселесі талданады. Қазақ тіліндегі материалдық лексиканың зерттелуі сараланып, тілдің мәдени құндылықтарды сақтау мен таратудағы қызметі сөз болады. Шетелден әкелінген киім-кешек атауларын қазақ тіліне аудару, тіл заңдылықтарына қарай икемдеуде өзіндік ұсыныстар беріледі. Автор осы саладағы мәселелерді шешу үшін ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының салалық терминдерді аударуға қатысты қағидаттарын басшылыққа алуды ұсынады. Сирек қолданылатын, пассив, көнерген атауларға терминжасамның бір көзі ретінде терминдік мағына жүктеу тіл білімінде бұрыннан бар үрдіс. Осы себеппен, импортталған киім-кешек атауларына қатысты терминологияны қалыптастыруда ұлттық атауларды жаңғыртып, балама ретінде ұсынады. Аналитикалық және синтетикалық сөзжасам әдістерін терминжасамдағы өнімді әдістер ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: салалық терминдер, этнолингвистика, аударма мәселелері, заттаңба, киім-кешек атаулары.

Аннотация. В статье анализируется проблема унификации терминологии, относящейся к наименованиям импортируемой одежды на казахском языке. Проанализировано материальная лексика в казахском языке и функция языка в сохранении и распространении культурных ценностей. Даны рекомендации по переводу на казахский язык наименований одежды, привезенной из-за рубежа. Для решения проблем перевода отраслевых терминов автор предлагает руководствоваться принципами Ахмета Байтурсынова. Придание терминального значения редко используемым, пассивным, многословным именам - давняя тенденция в лингвистике. По этой

причине автор предлагает рассмотреть национальные наименования в качестве альтернативы в формировании терминологии, относящейся к импортированным названиям одежды. Аналитические и синтетические методы словообразования рассматриваются как продуктивные методы в формировании терминов.

Ключевые слова: отраслевые термины, этнолингвистика, вопросы перевода, этикетка, наименования одежды.

Annotation. The article analyzes the problem of unification of terminology related to the names of imported clothing in the Kazakh language. The material vocabulary in the Kazakh language and the function of the language in the preservation and dissemination of cultural values are analyzed. Recommendations are given on the translation into Kazakh of the names of clothes brought from abroad. To solve the problems of translating industry terms, the author suggests following the principles of Akhmet Baitursynov. Giving a terminal meaning to rarely used, passive, verbose names is a long-standing trend in linguistics. For this reason, the author suggests considering national names as an alternative in the formation of terminology related to imported clothing names. Analytical and synthetic methods of word formation are considered as productive methods in the formation of terms.

Keywords: industry terms, ethnolinguistics, translation issues, label, clothing names.

Киім-кешек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік процестер туралы «ақпарат» беріп қана қоймайды, олар қазақ халқының дүниетанымы мен таным-түсінігінен хабар беретін «қазына» іспетті. Қазақтың ұлттық киімінде халықтың ұлттық эстетикалық талғамдары, өмір сүру салты, әлеуметтік қатынастары өзіндік ерекшеліктерімен айқын көрініс табады. Алайда бүгінгі күні ол атаулардың біразы жадымыздан ұмыт болып, күнделікті қолданыстан шығып қалды. Елдер арасындағы алыс-беріс процестерінің нәтижесінде осы саладағы аталымдар жаңарып, қазақ тіліне аударуда қиындық тудыратын көптеген сөз енді. Шет мемлекеттен әкелінген киім атаулары еш аудармасыз, өзгеріссіз қолданылып, тілімізді шұбарлап жүр. Оларды қазақыландыру, тіл заңдылықтарына икемдеу – кезек күттірмейтін мәселе.

Қазақ тіліндегі киім-кешек атауына қатысты лексика этнолингвистикалық тұрғыдан біршама зерттелді.

Академик Ә.Қайдар: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар арқылы жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін. Әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осынша мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ», – деп көрсетеді [1, 34]. Бұдан тілдің мәдени құндылықтарды сақтау мен таратудағы қызметінің жоғары екендігін байқауымызға болады.

Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғатына қатысты зерттеу жүргізген Ә.Б. Алмауытова «Халықтың болмыс – тіршілігінің, мәдениетінің құпия сырлары ұлттық өмірдің айнасы болып табылатын тіл арқылы ашылады. Осымен байланысты, адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің бір түрі – киім-кешек атауларын танымдық тұрғыдан талдау оның этнолингвистикалық табиғатын ашуға мүмкіндік береді» [2, 15 б.] дейді.

Профессор Ж. Манкеева қазақ тіліндегі киім-кешек атауларына қатысты материалдық лексикаға зерттеу жүргізіп, он төрт топқа бөліп қарастырады. Ғалым сырт киім атаулары, үстінен киетін киім атаулары, бойжеткен қыздар мен жас келіншектер киімінің атауы, әлеуметтік жағдайға қатысты киім атаулары және т.б. деп лингвистикалық және этнографиялық деректерге сүйеніп, талдау жасайды [3].

Дегенмен, осы тектес зерттеулерге қарамастан, А.Байтұрсынұлының терминжасамға қатысты құнды еңбектерінен бастау алатын қазақ терминологиясының ғылыми-практикалық мәселелерінің шешімін таппаған тұстары көп. Қазақ терминологиясы салалық терминдер жүйесінің қалыптасуын әлі де болса заман талабына сай деп айта қою қиын. Салалық терминдерде бірізділік сақталмайды, терминологиялық дублеттер бар, қазақ тіліне аударуда қиындық тудыратын сөздердің тіл заңдылықтарына икемдеудің қалыптасқан нормасы жоқ болғандықтан қазақ тіл білімінде салалық терминдер жасау ісі кенжелеп тұр. Бұл құбылысты академик Ә.Қайдар: *«Бұған ең басты себеп – заман үрдісі, тіл саясаты, идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі. Екінші себеп – еліміздің ұлт, ұлыс тілдері өздерінің дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып, орыс тілімен тең тұра алмайды деген пікірдің қалыптасуы»* – деп атап көрсетеді [4, 10].

Сол секілді қазақ тіліндегі киім-кешек атауларына жүргізілген түрлі этнолингвистикалық зерттеулерге қарамастан, бүгінде ол атаулардың қолдану аясы шектеулі. Сырттан әкелінген киім-кешек атаулары қолданысқа еніп, тілімізді шұбарлап жатқанын жоғарыда да айта кеттік. Енді «алдағы уақытта ұлттық атауларды жаңғыртып, импортталған тауарларға балама ретінде ұсынып, немесе тіл заңына сәйкес аударма жасау ісін неге қолға алмасқа?» деген сұрақ туындайды.

Бүгінде еліміз аумағында жұмыс жүргізіп отырған киім-кешек тауарларын сатумен айналысатын онлайн дүкендердің (Lamoda.kz, Defakto.kz, Lcwaikiki.kz, kaspi.kz және т.б.) ешқайсысының сайтының қазақша нұсқасы жоқ, барлық ақпарат тек орыс тілінде беріледі. Ал үлкен сауда орталықтардағы киім дүкендеріндегі заттаңбалардың жағдайы мүшкіл. Осы саладағы терминдер қазақ тіліне аударылып, біріздендірілмегендіктен, киім дүкендеріндегі заттаңбаларда ақпарат көбіне орыс тілінде беріледі, мемлекеттік тілдегі ақпараттың сапасы сын көтермейді. Сатып алушылар қазақ тіліндегі ақпарат түсініксіз болғандықтан, оларға назар салып, оқымайды да. Бұл тауар заттаңбаларындағы ақпарат мемлекеттік және орыс тілінде болуы керек деген Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы «Тұтынушылардың құқығын қорғау» туралы заңының 10 тармағына қайшы келеді [5]. Осыдан біраз уақыт бұрын Алматы қаласындағы бір дүкеннің «мужские трусы, женские трусы» деген ақпаратты «еркек қорқақтар, әйел қорқақтар» деп аударған нұсқасы көпшіліктің талқысына түсіп, талай сын айтылды. Бұндай өрескел қателер осы саладағы мемлекеттік қадағалаудың әлсіздігі, немесе мүлдем дерлік бақыланбайтының дәлелі.

Әрине, тілдердің бір-біріне әсер етіп, бір-бірін байытуын жоққа шығаруға болмайды. Ғылым мен техника дамығанда пайда болатын түрлі атауларда тілден тілге көшіп, жаңа ұғымдардың таралу үдерісі жүреді. Алайда әрбір тілдің сырттан келген ұғым-түсініктер атауын сүзгіден өткізіп, өзіне лайықтап отыратын қабілеті болады. Оны икемдеу, «сындыру» дейді. Өзге тілдер секілді қазақ тілінде де ХХ ғасырдың бас кезіне дейін ондай қабілет болды. Орыс империясының боданында болған кезде самауыр (самовар), кереует (кровать), волость (болыс) деген ұғымдардың пайда болып, қазақ тілінің акустикасына сай айтылып қолданысқа енуінде әлгі айтқан «сындыру қабілетінің» тегеуріні бар еді.

Осы тұрғыда ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» деген қағидасын шет тілінен енген терминдерді аударуда, тіл заңдылықтарына икемдеуде, «сындыруда» басшылыққа алсақ қате болмайды деп ойлаймыз.

Сонымен бірге ғалым: «Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды. Болмайтын себебі: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады сол арқылы ойды дұрыс жеткізуге болады» деген пікір білдіреді [6, 335]. Ұлт ұстазының бұл пікірінен ұлттық терминологияның қалыптастырудың қаншалықты маңызды екенін аңғарамыз. Саалалық терминдерге қатысты қордаланған мәселелерді шешпей, қазақ тілінің дамуы туралы айта алмаймыз.

Қазақ тіліндегі киім-кешек саласына қатысты терминдерді жүйелеп, 1999 жылы «Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі сөздігі» шығарылған екен. Termincom.kz сайтынынан да бірша-

ма сөздің аудармасын іздеп табуға болады. Дегенмен, аталған дерекөздің екеуінде де киім-кешектің қазіргі атаулары толығымен дерлік қамтылған деп айта алмаймыз, біздің ойымызша кейбір сөздердің аудармасын қайта қарау керек.

Мәселен, termincom.kz сайтында сырт киімнің жылу сақтап тұратын қабаты «утеплитель» деген сөзді қазақ тіліне «жылытқыш» деп аударған екен. Сонымен қатар орыс тіліндегі «обогреватель» деген сөзді де «жылытқыш» деп аударады. Біздің ойымызша, осы екі атаудың жұмсалымдық мағынасына қарай, сырт киімге қатысты «жылытқыш қабаты» деп алған орынды болады. Мәселен, «Плотность утеплителя обычно указывается на этикетке зимней одежды» деген сөйлемді аударуда «Қысқы киімнің жылытқыш қабатының қалыңдығы әдетте заттаңбасында көрсетіледі» деп аудару дәлірек келеді.

Аталған сайтта «бахилы» деген сөзді қазақ тіліне «бахил» деп аударған екен. Бұл тұрғыда сөзжасамның аналитикалық тәсіліне сүйеніп, осы сөзді «аяққап» деп аударуды ұсынамыз. Яғни, жаңбырлы немесе қар еріп, айнала балшықтанып жатқан кезде белгілі бір ғимартқа кірерде, тазалық мақсатында берілетін, аяқ киімнің сыртына кигізілетін қап.

Қазіргі жастар «кежуал» сән үлгісінің әсерімен көбінесе өздеріне ыңғайлы киімдерді кигетін болды. Осы үлгінің аясында «худиді», «свитшот», «толстовка» секілді киім түрлері кең тарады. Бұл атаулар да қазақ тіліндегі заттаңбаларда орыс тіліндегі нұсқасымен немесе қате аударылып беріліп жүр. Мәселен, termincom.kz сайтында «толстовка» сөзі

«қалың тоқыма жейде» деп аударылған екен. Бірақ бұндағы жейде дегеніміз «рубашка» емес пе? Сондықтан бұл бұйымның матасының қалыңдығын, көбіне күн салқында киілетінін ескере келіп, «қалың тоқыма жемпір» деп аударғанды жөн деп санаймыз.

Осы тұрғыда айта кететін тағы бір жайт, түрлі сауда орталықтарындағы киім дүкендерінде «рубашка» сөзі «ерлер көйлегі» деп жазылып жүр. Сонымен қатар осы саладағы сыртқы (көрнекі) жарнамалардан (баннерлер, биллбордтар) «жаңа топтамалар» деген тіркесті көптеп кездестіреміз. Бұндағы топтама сөзінің өзі көптік мағынаны білдіретіндіктен, -лар деген көптік жалғауын қосудың қажеті жоқ. Тек жаңа топтама деп қолданылуы керек. Бұл киім-кешек сәудасымен айналысатын ұйымдарға осындай атауларды аударуда нұсқау болатын, бекітілген стандарттың жоқтығын болған олқылық деп ойлаймыз.

Біз ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы ұстанымдарын кез келген салалық терминдерді біріздендіруде басшылыққа алсақ қателеспейміз. Ғалым терминдерді аударуда төмендегідей қағидаларды ұсынады:

- 1) Термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу;
- 2) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу;
- 3) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек;
- 4) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек.

Бірінші қағиданы басшылыққа алып, қазақ тіліндегі ұлттық киім-кешек атауларын қайта жаңғыртуды ұсынамыз. Сирек қолданылатын, пассив, көнерген атауларға терминжасамның бір көзі ретінде терминдік мағына жүктеу тіл білімінде бұрыннан бар үрдіс.

Мәселен, қазір қыздар арасында «баска» деген сәндік бұйым кең тараған. Ол көйлек немесе жейде кигенде, олардың сыртынан белді буып, сәндік үшін қолданылады. Бұл сөзге балама ретінде «көнте» деген ұлттық атауды ұсынуға болады. «Көнте – көн теріден жасалған қалың, жалпақ күдері белбеу» [7]. Сәндік мақсатта қолданылу сипатына, сыртқы көрінісі (жалпақтығы) тұрғысынан алғанда ұқсас бұйымдар.

Осы секілді «ветровка» киімін желден, жаңбырдан қорғану мақсатында киеді. Қазақ тілінде осыған ұқсас «кебенек» деген киім, көнерген сөз бар. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Кебенек – малшылардың аяздан, жауын-шашыннан, бораннан қорғану үшін киетін, жұқа киізден тігілген сырт киім, сулық» [7] деп берілген.

Соңғы кезде қыздар арасында күзгі маусымда киетін «тренч» киім үлгісі сұранысқа ие. Бұл киімнің қолданылу мақсаты ертедегі қазақ қыздары салқындау ауа-райында киетін бешпенттің

қызметіне ұқсас. БЕШПЕНТ — зат.этн. Тік жаға етіп, жүн салмай, ұзындығын тізерлікке жақын етіп астарлап тіккен жеңіл сырт киім [7].

Сонымен қатар, шет елден келген атауларды қазақшалауда аналитикалық тәсіл өте өнімді болады деп есептейміз. Мысалы, килоты – кең балақты шалбар, ботильоны – шолақ етік, стеганка – сырмалы шапан деп сөздердің қосарлануы арқылы жаңа, мағыналас сөздер жасауға болады.

Терминжасам барысында синтетикалық тәсіл де өнімді болмақ. Импортталған киім-кешек атауларының ішінде «пончо» деген сәндік бұйым атауы бар. Ол салқын ауа-райында көйлек не жұқа киімнің сыртынан жамылып, сәндік әрі жылыну мақсатында қолданылады. Осы сөздің қазақ тіліндегі баламасын «жамыл+ғы» деп қолданса болады деп есептейміз. Сондай-ақ кішкентай балалардың киімінің кеуде тұсы суланып кетпес үшін пайдаланатын «слонявчик» деген атауды синтетикалық тәсіл арқылы «көкірек+ше» деп аударуға болады.

Шет тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аударуда Ахмет Байтұрсыновтың қағидаларына сүйеніп, туыстас түркі тілдерінен балама сөзді іздеп көруді де жөн көреміз. Ал аударуға келмейтін немесе қазақ тіліндегі ұлттық атаулардың арасынан баламасы табылмаған сөздерді қазақ тілінің заңдылықтарына икемдеу қажет деп есептейміз.

Қалай икемдеуге болады десек, бұл жөнінде де ұлт ұстазы кейінгілерге дайын нұсқаулық қалдырып кеткен. А. Байтұрсынұлы 1926 жылы Баку қаласында өткен Бірінші Түркологиялық съезде шет тілдерден сөз алу туралы былай деген: «Все не казахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подвергаться изменениям соответственно казахскому говору. Это значит, во-первых, что во всех неказахских словах, с чуждыми казахскому языку звуками, последние заменяются соответственно нужными звуками, во-вторых суффиксы в неказахских словах заменяются казахскими, в-третьих, двойные звуки принимаются в одинарном виде, в-четвертых, чуждые казахскому языку окончания должны измениться в пределах требуемого языком удобства произношения, например, Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау и т.п.» [8, 282-283].

Ахаңның осы қағидасын басшылыққа алып, сандалли – сандал, футболка-пөтбөлке, жакет-жәкет, костюм-кэстөм, корсет-кәрсет, галифе-гәлипе, джемпер-жемпір деп шетелдік терминдерді қазақ тілінің тіл заңдылықтарына сәйкестендіріп, «сындырып» қолданғанды жөн санаймыз.

Қорыта келе қазақ тіліндегі импортталған киім-кешек атауларына қатысты терминологияда бірізділік жоқ. Киім сататын дүкендердегі заттаңбалардағы ақпараттың барлығы дерлік орыс тілінде беріледі. Бұл тауар заттаңбаларындағы ақпарат мемлекеттік және орыс тілінде болуы керек деген ҚР «Тұтынушылардың құқығын қорғау» туралы заңына қайшы келеді. Осы тұрғыда киім саудасымен айналысатын компанияларға арнап бекітілген терминдер сөздігін, импортталған киім атауларын қазақ тілінің заңдылықтарына дұрыс икемдеуге көмектесетін көмекші нұсқаулық құралдар әзірлеу қажет деп есептейміз.

Бұл ретте шетелден әкелінген тауарлардың қазақ тіліндегі атауын біріздендіруде ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының қағидаттарын басшылыққа алуды ұсынамыз.

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика. // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988. – 285 б.
2. Алмауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы, 2004. – 29 б.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
4. Ә.Қайдар. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы. 1993 ж. 10-бет.
5. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV Заңы.

6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992, 448б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8 - том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О.Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. - Алматы, 2011. - 744 б.
8. Байтұрсынұлы А. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 том. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.

ЕСКЕНДІР Ж.,
Алматы қаласы, А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
Терминология орталығының аға лаборанты, магистр

ИНФОРМАТИКА САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІН БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Жаңа заманда ғылым мен технологияның дамуы тілге де әсер ететіні анық. Технологиямен бірге жаңа терминдер де тілімізге енеді. Терминдер шет тілінен келгендіктен, ол терминдерді тілімізге қабылдауда А.Байтұрсынұлының жолын ұстану өте маңызды. Әсіресе аудару жағынан көптеген терминдер түсінігімізге қарама-қарсы, шет мемлекеттің танымына сай жасалған терминдерді калькалау жиі кездескендіктен, танымымызға сай аударуымыз қажет. Қарқынды дамып жатқан ақпараттық құрылғылардың ішіндегі компьютердің тілін қазақ тіліне ұтымды аударылған тұстары да, мағынасы сәйкеспейтін тұстары да кездеседі. Ал терминологиялық сөздіктерде бұл терминдердің калькалануы жиі кездеседі. Мұның бәрі терминдерді танымымызға сай аударудың өзектілігін көрсетеді. Жазба тіл пайда болғанға дейін қазақ тіліне араб, парсы және орыс тілінен кірме сөздер тіліміздің үндестік заңына бағындырылып, игеріліп еніп отырғаны белгілі. Кейіннен халықтың сауаты ашылып, ғылым мен білімнің дамуымен байланысты қазақ тіліндегі терминологиялық қор грек, латын, француз, ағылшын, т.б. тілдерден көптеп терминдер ене бастады. Бұл тілдерден енген терминдер түпнұсқа қалпында емес, орыс тілінің тілдік заңдылықтарына бағындырыла енген. Оның негізгі себебі кирил әліпбиіне өту. Сол арқылы орыс тілінің бүкіл тілдік ерекшеліктері, заңдылықтары және терминдері ене бастады. Бүгінде көптеген терминдер сол жолмен еніп жатыр. Кейбірі аударылып, ал кейбіріне қазақ сөзін біріктіріп аударып енуде.

Түйін сөздер: информатика, локализация, аударма, терминология, ақпараттық технология, Windows.

Аннотация. Понятно, что развитие науки и техники в новом веке влияет и на язык. Вместе с технологиями в наш язык входят новые термины. Поскольку термины происходят из иностранного языка, очень важно идти по пути А.Байтұрсынұлы в освоении этих терминов в нашем языке. Особенно с точки зрения перевода многие термины противоречат нашему пониманию, так как часто бывает так, что мы копируем термины, созданные по знанию чужой страны, поэтому нам необходимо перевести их по нашему знанию. Среди быстро развивающихся информационных устройств есть части компьютерного языка, рационально переведенные на казахский язык, и части, не соответствующие смыслу. И в терминологических словарях часто встречается исчисление этих терминов. Все это показывает важность перевода терминов в соответствии с нашими знаниями. Известно, что до появления письменности слова, привнесенные в казахский язык из арабского, персидского и русского, были подчинены закону гармонии нашего языка и ассимилированы. Впоследствии была открыта грамотность народа, а терминологический фонд казахского языка, связанный с развитием науки и образования, составили греческий, латинский, французский, английский и др. многие термины стали входить в языки. Термины, привнесенные из этих языков, не были в своем первоначальном виде, а были подчинены языковым законам русского языка. Основной причиной этого является переход на кириллицу. Через это стали входить все языковые особенности, законы и термины русского

языка. Сегодня многие термины вводятся таким же образом. Некоторые из них переведены, а некоторые переведены путем сочетания казахских слов.

Ключевые слова: информатика, локализация, перевод, терминология, информационные технологии, Windows.

Annotation. It is clear that the development of science and technology in the new century also affects the language. Along with technology, new terms are entering our language. Since the terms come from a foreign language, it is very important to follow the path of A. Baitursynuly in mastering these terms in our language. Especially from the point of view of translation, many terms contradict our understanding, since it often happens that we copy terms created from the knowledge of a foreign country, so we need to translate them according to our knowledge. Among the rapidly developing information devices, there are parts of the computer language that are rationally translated into Kazakh, and parts that do not correspond to the meaning. And in terminological dictionaries, the calculus of these terms is often found. All this shows the importance of translating terms according to our knowledge. It is known that before the advent of writing, the words introduced into the Kazakh language from Arabic, Persian and Russian were subject to the law of harmony of our language and assimilated. Subsequently, the literacy of the people was discovered, and the terminological fund of the Kazakh language, associated with the development of science and education, was composed of Greek, Latin, French, English, and others. Many terms began to enter the languages. The terms introduced from these languages were not in their original form, but were subject to the linguistic laws of the Russian language. The main reason for this is the transition to Cyrillic. Through this, all linguistic features, laws and terms of the Russian language began to enter. Today, many terms are introduced in the same way. Some of them are translated, and some are translated by combining Kazakh words.

Keywords: computer science, localization, translation, terminology, information technology, Windows.

Ғылыми технологиясы күннен күнге дамып жатқан жаһандану заманында жаңа техникалық және цифрлық құрылғылармен бірге жаңа терминдер де тілімізге ену үстінде. Ол құрылғыларды өзіміз шығарып өндірегендіктен, терминдер де шет тілінен енетіні түсінікті. Сол терминдерді тілімізге қай қалпында қабылдауымыз керектігін қазақ тілінің реформаторы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы нақты үш принципін ұсынып кеткен. Олар:

- 1) кірме сөздердің немесе терминдердің беретін мағынасына лайықтап қазақ сөздерін алу;
- 2) егер қазақ сөздерінен табылмаса, түркі тілдес халықтардың тілінен алу;
- 3) егер түркі тілдес халықтарынан табылмаса, қазақ тілі заңдылықтарына бағындырып игеру. Игерген кезде кірме сөздің немесе терминнің шыққан түпнұсқасынан игеру.

А.Байтұрсынұлының осы принциптерді жекелей түсіндіру үшін, мына заманда өте қарқынды дамып жатқан информатика немесе ақпараттық технология саласының терминологиясын негізге алуға болады. Өйткені, бұл саладағы терминдердің басым көпшілігі ағылшын тілінің сөздері болғандықтан, қазақ тілінен басқа көптеген тілдерге аударылмай түпнұсқа қалпында еніп, үлкен мәселеге айналу үстінде. Бұл мәселені шешу үшін, А.Байтұрсынұлының алғашқы принципі аудару мәселесіне, яғни, қазақ сөздерін алуға ден қойған жөн.

Аударудың кеңінен тараған түрі – калька. Калька – бір тілдегі сөздерді, я сөз тіркесін басқа тілге дәлме-дәл аудару арқылы жасалған тілдік бірлік [1, 427]. Яғни, басқа тілде сол сөз қандай мағына білдірсе, өз тілімізге сол мағынаны сақтай отыра аударамыз. Аударудың бұл түрі қазақ тілінде кеңінен тараған. Информатика және ақпараттық терминология саласында қазіргімен салыстырғанда бұрын көп қолданылған. Мысалы, баршамызға белгілі ағылшынның «mouse» сөзін орыс халқы мағынасын сақтап «мышка», ал қазақтар «тінтуір» деп атағаннан бұрын «тышқан» деп аударған еді. Ал бүгінде осы салаларда аударудың екінші түрі – локализация көп қолданылады. Бұл термин шетелде экономика, информатика, ақпараттық технология және т.б. салаларда көп қолданылады.

Локализация дегеніміз – шетелдік бір компания өзінің өнімін мақсатты түрде әртүрлі аудиторияға арнап тілін, терминдердің түсіндірмесін өзгертуін айтамыз [2]. Локализация деп

нарықтағы кез келген өнімді, оны құрайтын бөлшектерді тұтынушы елдің немесе жергілікті халықтың тіліне, ұлттық дүниетанымына, мәдениетіне, әдебиетіне, әдеби тілдік қорына сай аударуды айтамыз. Ал Халықаралық локализация саласындағы стандартизация ассоциациясы (The Localization International Standards Association) локализацияның функцияларын былай береді: «Локализация өнімді алуды және оны қолданылатын және сатылатын мақсатты жерге (ел/аймақ және тіл) тілдік және мәдени тұрғыдан сәйкес етуді қамтиды» [3]. Сондай аудару ақпараттық құрылғылардың ішіндегі дербес компьютердің қазақ тіліндегі нұсқасының бағдарламалық қамтамасыз етуінде, құрылғыларының атауларында да байқалады. Жоғарыда айттып өткен «тінтуір» термині соның нәтижесі. «Тышқан» деген терминнен гөрі «тінтуір» термині (бір нәрсені тінтіп ақтарып іздеу) түсінігімізге жақын. Локализацияға байланысты халықаралық корпорациялардың заманауи – «Think globally, act locally», яғни «**Жаһандық деңгейде ойлаңыз, жергілікті түрде әрекет етіңіз**» деген ұраны да бар. Яғни, аударманың бұл түрі - нарықтағы кез келген өнімді, оны құрайтын бөлшектерді тұтынушы елдің немесе жергілікті халықтың тіліне, ұлттық дүниетанымына, мәдениетіне, әдебиетіне, әдеби тілдік қорына сай аудару. Локализация мен аударманың айырмашылығын Microsoft компаниясының ресми сайтында былай көрсетеді:

1. Аударма – бағдарламаның жай тілінің ауысуы және оны автоматты машиналық аударма жасау арқылы жасауға болады.

2. Локализация – өнімнің немесе бағдарламаның (мәтін және басқа элементтерді қосқанда) нақты сауда орнындағы тілдік, мәдени және саяси талаптарға бейімделу үдерісі [4].

Локализацияның анық үлгісін дербес компьютердің Microsoft компаниясы өндірген Windows операциялық жүйесінің қазақша интерфейсінен көруімізге болады. Онда пернелер, терезелер және пернелердің түсіндірмелері, терезелердегі сөйлемдер мен мәтіндер толықтай қазақшаға локализацияланған (аударылған). Мысал ретінде, дербес компьютердің терезесіндегі «Жұмыс үстелінің өңі ретінде орнату» деген пернедегі «өңі» сөзі «фон» сөзінің локализациясы. Кез келген аудармада «фон» атауы өзгермей сол қалпында қалдырылған. Қазақ тілінде «өңің қашып кетіпті» деген сынды тіркестер бар. Сол сияқты, «іздеу үшін түртіңіз» деген пернедегі «түрту» сөзі «дәптерге түртіп алу» деген тіркестегі «түрту» сөзінің локализациясы. Компьютер локализациясының ішінде «тақта» сөзі «пернетақта» атауынан басқа, орысша «панель» атауының аудармасы ретінде кездеседі. Ал сөздіктерде «панельдің» аудармасы «панель» күйінде қалған. Оған компьютердегі «басқару тақтасы» мен «тапсырмалар тақтасы» пернелері жатады. Ол пернелер компьютерді басқаратын және компьютердің тапсырмалары орналасқан тақталар немесе терезелер болып табылады. Локализацияның тағы бір мысалы ретінде «джойстик» компьютерлік ойын құрылғысын «тәрте» деп аударуын айтуымызға болады. «Тәрте» дегеніміз Қазақ әдеби тілінің сөздігінің 14 томында «арба-шананың көлік жегетін жетек ағашы» деген анықтама береді [5]. Сонымен қатар мынадай аудармаларды да байқадық: қалта (папка), түртіңіз (введите), алмас (ромб), түс атаулары (бозаң (сизый), қызғылтым (розовый), алша (бледно фиолетовый)), т.б. кездеседі.

Мағынасы перне қызметін бермейтін перне атаулары да қазақ тіліндегі интерфейсте кездеседі. Ол атауларды қызметіне сай дұрыс аудару немесе локализациялауымыз қажет. Мысалы: «Переместить» - «Жылжыту» деген пернені «Жылжыту» емес, «Орнын ауыстыру» деп тура аудару немесе «Көшіру» (басқа жаққа көшіру); «Форматировать» - «Пішімдеу» (жадты тазалау) емес, «Жадын тазалау» немесе «Реттеу»; «Параметры экрана» - «Көрсету параметрлері» емес. «Экран баптаулары»; «Распознавание речи» - «Сөз тану» перне атауын «Сөйлеуді тану» деп ағылшын тілінен тура аудару керек.

Информатика терминдерінің ағылшын тілінен тілге қаптап енуі еуропа елдерінен француз тілінің де мәселесіне айналған. Бұл мәселені шешу үшін Француз мемлекеті 1996 жылы ұлттық тілдерінде ағылшын компьютерлік лексикасының көбеюіне қарсы мақсатпен комиссия құрады. Сол комиссияның ағылшын терминдеріне жасаған баламаларына (аналогтарына) мыналарды атап өтуге болады: computer (ағ.) – ordinateur (фр.), software (ағ.) – logiciel (фр.), e-mail (ағ.) - courriel, mél (фр.), т.б. «Logiciel» лексемасы сөзжасамдық өнімді негіз болып, бірқатар компьютерлік терминдердің шығуына жағдай жасады: gratuiticiel – тегін бағдарламалық қамтамасыз

ету; partagiciel – шартты-бағдарламалық қамтамасыз ету; espiogiciel – тыңшы-бағдарлама [6]. Сол терминдердің ішіндегі «software» термин ағылшын тіліндегі – «soft» (жұмсақ, икемді) және «ware» (өнім, өндіріс өнімі) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Орысша «программное обеспечение», ал қазақшасы «бағдарламалық қамтамасыз ету» болып аударылуы тікелей орыс тілінің калькасы екені анық. Бұл термин бекітілген терминдер сөздігінде «бағдарламалық жасақтама» және «бағдарламалық қамтым» деп берілген. Браузерлердің және ойындардың интернеттегі сайттарында «бағдарламалық қамтым» деп берілген және бұл термин бүгінде көп қолданылады. Бұл терминге әлі де нақты, мағынасын тура беретін терминді бере алмай отырғандығымыздың айғағы және мұндай терминдер информатика және ақпараттық технология салаларында көп.

Windows интерфейсінде сөздіктер мен бекітілген терминдер есепке алына бермейді. Екеуінің айырмасы: сөздіктерде тура калькаласа және орыс тілінің нұсқасында қойса, локализацияда тапқырлықпен аударарды. 2014 жылы шыққан көп томдық «Қазақша-орысша орысша-қазақша терминологиялық сөздікті» бекітілген терминдердің сайтымен және қазақша, орысша Windows 11 нұсқаларымен салыстырып, айырмашылығын төмендегі кестеден көруге болады:

Орысша Windows 11	Қазақша Windows 11	30 томдық сөздікте	termincom.kz сайтында
вставка	қою	кірістірме, кірістіру	кірістірме, кірістіру
изображение	суреттер	кескін, кескіндеу	кескін, кескіндеу
корзина	себет	қоржын	қоржын
проводник	жетектеуші	жолсерік	жолсерік
вид	көрініс	түр	түр
сортировка	сұрыптау тәсілі	сұрыптау	сұрыптау
обновить	жаңарту	жаңалау	жаңалау
отменить удаление	жою болдырмау	жоюды болдырмау	жоюды болдырмау
ярлык	таңбаша	ен (ендерді жою)	2006 жылы бекітілген (АТ саласында) – ен; 2020 жылы бекітілген - жапсырма
папка	қалта	қапшық	Қапшық (АТ саласында); 2016 жылы бекітілген - папка
вырезать	қиып алу	кесіп алу	кесіп тастау
переименование	қайта атау	атын өзгерту	атын өзгерту

Осыдан калька мен локализацияның айырмасын байқауға болады. Шет елдің танымына, мәдениетіне және түсінігіне сай жасалған немесе аударылған терминдерді дәл сол мағынасын сақтап, қазақ тіліне аударғаннан гөрі, өзіміздің танымымыз бен мәдени түсінігімізге сай аударсақ (локализацияласақ), термин халыққа тез сіңіп, түсінікті әрі ұтымды термин болар еді. Ол үшін шығармашылық, тапқырлық қабілеттер қажет. Яғни, халық бағдарламамен жұмыс істеу барысында өнім бір тілдік нұсқадан екінші тілдік нұсқаға аударылған деп емес, арнайы өзі үшін жасалғандай әсер қалдырса, онда локализацияның мақсаты орындалды деп есептеуге болады.

Дәл сондай локализация А.Байтұрсынұлының терминологиясында өте көп кездеседі. Мысалы: үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ, айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын, көсемше, есімше, әуреленіс, күліс, әлектеніс, әліптеме, зауықтама, ермектеме, қорытпа ұсынба, сұқтаньыс, азаптаһыс, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, салалас сөйлем, сабақтас сөйлем, аңдау, байымдау, бернелеу, бүкпелеу, зауықтама, сарындама, салттама, ғұрыптама, қалыптама, т.б. көптеген тер-

миндерінен ұлттық санамызға, түсінігімізге сай, әдеби және мәдени дүниетанымымызға сай аударылғанын көруге болады. А.Байтұрсынұлының терминдерінің орыс тілінен тура калькаланбай, түсінігімізге сай ұтымды аударылғанын бұл терминдерді әлі күнге дейін қолданып келе жатқанымыз және сонымен мектеп оқушыларын оқытып жатқанымыз дәлел. Мұндай терминдер ғылымды терең әрі жеңіл түсінуге мүмкіндік береді және ғылыммен айналысуда үлкен жетістіктерге жеткізіп, тілдің ғылым тіліне айналуына сеп болады [7].

Ш.Құрманбайұлының айтуынша терминжасамның шығармашылығында ұлттың төл сөздерінің бұрын тек бірен-саран терминдердің жасалуына ғана қатысып, аса өнімді болмаған жұрнақтарды жаңа терминдерге жалғау арқылы қолдану үрдісі А.Байтұрсынұлының ізімен жасалған информатика және есептеуіш техника терминдерінен байқалады. Мысалы: жабдықтауыш – поставщик, қосындылауыш – сумматор, талдауыш – анализатор, жүктеуіш – загрузчик, шоғырлауыш – концентратор, жинақтауыш – накопитель, құжаттауыш – документатор, өңдеуіш – обработчик, шектеуіш – ограничитель, маршруттауыш – маршрутизатор, модульдеуіш – модулятор, жөндеуіш – отладчик, құрылмалауыш – конструктор, сипаттауыш – описатель, жоспарлауыш – планировщик, кодтауыш – кодировщик, вычислительный (-ная) – есептеуіш, т.б. [8, 253-254]. Мұндай жұрнақтарды терминжасамда әрі қарай дамытып, жиі қолданған дұрыс.

А.Байтұрсынұлының шет тілінен пән сөзін алуда екінші принципте түркі сөздерін алу. Түрік, қазақ, әзірбайжан, қырғыз немесе өзбек тілдерінің жекелеген ұтымды баламалары табылмай жүрген кірме терминдердің орнына өзара термин немесе сөз алмасуына болады. Сол себепті терминжасамда түркі мемлекеттерімен бірлесе жұмыс істеудің маңызы зор. Терминжасам шығармашылығымызды ортаға салып, терминбөлшекті немесе терминүлгіні бірлесе тандап, ұтымды жасалған терминді бүкіл түркі елдеріне енгізе аламыз. Себебі, Кеңес одағы тұсында терминнің қайнар көзі орыс тілі болса, ұлттық терминологияның терминнің қайнар бұлағынан алып, оны тілге енгізуде туыстас түркі мемлекеттерінің тәжірибесіне сүйеніп, бірізділікке жетуіміз керек. Біздің ел мен Түркия, Қырғызстан сынды елдер саяси-экономикалық жағынан, білім және ғылым жағынан ғана байланыста болмай, сонымен қатар ғылымның ішіндегі ортақ терминдері, атаулары, ғылыми-мәдени салалары болғаны абзал. Өйткені, тілдің құрылымы, заңдары ұқсайтын, жалғамалы тілдерге жатады.

Түркі елдеріне ортақ терминологияны немесе атауларды жасау жағынан ақпараттық технологиялар саласында да ақсап тұр. Windows интерфейсін үш түркі мемлекеттерінің тіліне ауыстырып және оны ағылшын тіліндегі нұсқамен салыстырсақ, төмендегі кестеде берілген нәтиже шығады:

Ағылшынша	Қазақша	Түрікше	Әзірбайжанша
view	көрініс	görünüm	görünüş
sort by	сұрыптау тәсілі	sıralama ölçütü	sırala
paste	қою	yapıştır	əlavə et
free up space	орын босату	boş alan açın	yeri boşaldın
recycle bin	себет	geri dönüşüm kutusu	səbət
desktop	жұмыс үстелі	masaüstü	iş masası
control panel	басқару тақтасы	denetim masası	idarəetm paneli
properties	сипаттар	özellikler	xüsusiyyətlər
undo delete	жою болдырмау	geri al sil	sil əmrini qaytar
restore previous versions	алдыңғы нұсқаларын қалпына келтіру	önceki sürümleri geri yükle	əvvəlki versiyaları bərpa edin
view online	онлайн қара	çevrimiçi görüntüle	onlayn bax
folder	қалта	klasör	qovluq

Ақпараттық технологиялардың тілін ана тіліне локализациялау түркі мемлекеттерінің тәжірибесінде де кездеседі. Мысалы, татар және қырғыз халқы локализациялауға арнайы топ құрып, принциптерін анықтаған. Принциптерден тілдің лексикалық қабаттарын негізге алып, тілдің фонетикалық заңдылықтарына сай игеріп, диалектілерінің қолданылуын байқауға болады. Ол принциптерге:

1. терминдер мүмкіндігінше заманауи немесе тарихи лексикадан алынуы керек (мысалы, санак-computer; бұл жерде санак - «қойшының таяқшасы» деген мағынада);
2. тілдің лексикасы жаңа технологиялар мен құбылыстарға белсенді араласуы керек (мысалы, download – жүктөө);
3. сөздің фонетикалық немесе диалектілік формасы қолданылуы керек (мысалы, «тэрээз» орнына «тэрээ – window - терезе»);
4. жаңа терминдер тілдің сөзжасамдық мүмкіндігін белсенді пайдалану арқылы жасалуы керек (мысалы, тепи-сайлак-меню (сайлак – «сайла» етістігімен сөзжасамдық «к» жұрнағының жалғануы арқылы жасалған);
5. кірме терминдер татар тілінің фонетикалық жүйесінің заңдылығына бейімделуде (stack -стэк -үймөк-, cash-кэш-кэш).
6. сөз тіркесі арқылы бір мағынаның берілуі: файлны өстәп кертү (файлды қосу) [9].

Компьютерлік терминдердің аудармаларын көптеген ғалымдар, мамандар, қоғам белсенділері мен қарапайым халықтар ұсынып жатады. Ол термин нұсқаларын жүйелеп, лайықтысын анықтау үшін ғалым Н.И.Павлов саха тілінің компьютерлік терминдерін сараптамалық бағалау жүйесін ұсынды. Әр өлшемге бағалар қойылады (1, 0 және -1) және қорытынды балл есептеледі. Оның жасаған жүйесі аударылған компьютерлік терминдер туралы әр түрлі келіспеушілікті жоюға бағытталған:

- 1) мағынасының сәйкес келуі;
- 2) мағынасының анық болуы;
- 3) белгіленген түсініктердің саны;
- 4) формасын таңдаудың сәттілігі;
- 5) терминділігі немесе символдылығы;
- 6) бастапқы мағынасына сәйкес келуі;
- 7) варианттар саны [10].

Н.И.Павловтың ұсынған бағалау жүйесі CMS Wiki үшін аударылған компьютерлік терминдер үшін қолданылды. Ол Уикипедияның якут тілінің нұсқасын жасауға және Windows операциялық жүйесі, Microsoft Office бағдарламалық кешені сияқты танымал өнімдерді локализациялауда қолданылды. Жүйені негізге ала отырып, информатика бойынша компьютерлік терминдердің түсіндірме сөздіктері жасалған. Бұндай өлшемді қазақ тілінде де нақты анықтап, тілімізге лайықтап жетілдіруге болады. Термин ұсынушылар да осындай өлшемдерге орай өз нұсқаларын ұсынар еді.

Егер біз күллі түркілерге арналған жалпы ортақ терминдер жүйесін жасай алсақ, бұл ілгерілеуге жетелеп, түркі халықтарын жақындастырып, ғылымымыз бен мәдениетіміздің өркендеуіне серпін беріп, күшті құрал болар еді. Ақпараттық технологиялар саласындағы терминологияда біз ғылыми-негізделген біртұтас терминологиялық жүйені құру жолының басындамыз. Тарихтан белгілі болғандай, түркі ғалымдары осындай маңызды кезеңдерді анықтауда халықтарымыздың болашағы үшін әрқашан белсенді болды және түркі тілдері мен этностарының жалпы ілгерілеуіне әкелетін келіссөздер жүргізіп, шешімдер қабылдай білді. Терминология бүкіл ғылымда қолданылатын терминдерді зерттейтін ғылым болғандықтан, сол терминдерге ұлттық, түркілік сипат беру еліміз үшін өте маңызды. Болашақта тіл білімінің тек терминология саласында ғана емес, ономастика, грамматика, фонетика сынды салаларында да құнды еңбектер жазылып, ғалымдарымыз жаңа технологияларды пайдалана отырып бірге жұмыс жасайды деген сенімдеміз.

Жаһандану заманында ағылып келіп жатқан шет тілінің терминдерін тілімізге қабылдаудың жолы ретінде А.Байтұрсынұлының принциптерін берік ұстану қажет. Шет терминдерін тікелей

қабылдау және орыс тілінен не ағылшын тілінен калькалау өте жиі кездеседі. Аударғанда да калькаламай, ұлттық әдебиетімізді, мәдени құндылықтарымызды, таным-түсінігімізді пайдалана отыра аударсақ, ғылымда үлкен жетістіктерге қол жеткізуге болады. Әлемнің ең үлкен компаниялары өнімін бізге өткізу үшін ұлттық болмысымызға сай өнімдерін аударса, халқымызды мемлекеттік тілде сол өнімдерді пайдаланса, тіліміздің мәртебесі артып, болашағы жарқын болады деп сенемін! Тіліміз мәңгі жасаса, еліміз де мәңгі жасайды!

Әдебиеттер:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Т.7: – Ж-К. – Алматы, 2011. – 800 б.
2. Панков П.С., Карабаева С.Ж., Иманалиева А.И., Сулейманов Д.Ш., Галимянов А.Ф., Гильмушин Р.А., Хакимов Б.Э. Из опыта национальной локализации компьютерных систем для кыргызского и татарского языков // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2013. – №3. – С. 31-35.
3. Хакимов Б.Э. О некоторых вопросах перевода компьютерно-технических текстов (на примере татарской локализации ос Windows) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2008. – №2 (2). – С. 134-136.
4. <https://docs.microsoft.com/ru-ru/style-guide/global-communications/>
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Т.14: - Т-Ұ. - Алматы, 2011. – 800 б.
6. Абдуллина Л.Р. Английские заимствования в компьютерной лексике французского языка // Наука и инновации в XXI веке: актуальные вопросы, открытия и достижения: сборник статей VIII Международной научно-практической конференции: в 3 ч. Том. Часть 3. – Пенза, 2018. С. – 82-84.
7. <https://termincom.kz/terminology/?id=1>
8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 944 б.
9. Панков П.С., Карабаева С.Ж., Иманалиева А.И., Сулейманов Д.Ш., Галимянов А.Ф., Гильмушин Р.А., Хакимов Б.Э. Из опыта национальной локализации компьютерных систем для кыргызского и татарского языков // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2013. – №3. – С. 31-35.
10. Данилов А.В. О проблемах использования локализованной компьютерной терминологии в условиях русско-татарской двуязычной образовательной среды татарский язык, компьютерная терминология, двуязычие // Русский язык и литература в тюркоязычном мире: современные концепции и технологии: Материалы Международной научно-практической конференции. – Казань, 2016. <https://core.ac.uk/download/pdf/197420988.pdf>

ПӘН СӨЗДЕРІ – КӘСІБИ ТІЛДІК ТҰЛҒА ДИСКУРСЫ БІРЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада А.Байтұрсынұлының кәсіби тілдік тұлғасының үш өлшемі анықталады. Пән сөздерінің кәсіби тілдік тұлға дискурсы бірлігі екендігі дәлелденеді. Терминді когнитивтік-коммуникативтік және прагматикалық аспектіде зерттеудің ерекшеліктері көрсетіледі. Терминнің адамның өмір бойы жинақтаған кәсіби-ғылыми білімінің нақты тілдік формасымен бейнеленген, ерекше когнитивтік-ақпараттық құрылым екендігі А.Байтұрсынұлы еңбектері бойынша талданады.

Түйін сөздер: когнитивтік терминтаным, кәсіби тілдік тұлға, пән сөздері, терминологиялық аталым, кәсіби дискурс, кәсіби білім, кәсіби тәжірибе.

Аннотация. В статье определены три критерия профессиональной языковой личности А. Байтұрсынова. Доказано, что термины являются единицей дискурса профессиональной языковой личности. Отражаются особенности изучения термина в когнитивно-коммуникативном и прагматическом аспектах. Анализируется по произведениям А. Байтұрсынова, что термин представляет собой особую когнитивно-информационную структуру, воплощенную в конкретной языковой форме профессионально-научных знаний, накопленных человеком на протяжении всей его жизни.

Ключевые слова: когнитивное терминоведение, профессиональная языковая личность, термины, терминологическая номинация, профессиональный дискурс, профессиональное знание, профессиональный опыт.

Annotation. The article defines three criteria of the professional linguistic personality of A. Baitursynov. It is proved that the terms are a unit of the discourse of a professional linguistic personality. The peculiarities of studying the term in cognitive-communicative and pragmatic aspects are reflected. It is analyzed based on the works of A. Baitursynov that the term is a special cognitive-informational structure embodied in a specific linguistic form of professional and scientific knowledge accumulated by a person throughout his life.

Keywords: cognitive terminology, professional linguistic personality, terms, terminological nomination, professional discourse, professional knowledge, professional experience.

Дәстүрлі құрылымдық-жүйелілік зерттеу үлгісінде термин дегеніміз – белгілі бір ғылым, білім, техника саласының заттары мен құбылыстарының атауы. Берілген анықтамадан терминнің ғылыми ұғым атауы, тілдік бірлік екені, арнаулы салада қолданылатыны туралы ақпарат аламыз. Термин арқылы берілетін білім мазмұны, оның ғылыми таным арқылы пайда болатыны, белгілі бір кәсіби тілдік тұлғаның ойлау үдерісінің нәтижесі екендігі туралы ақпарат берілмеген. Соңғы жылдары пайда болып, қарқынды дамып келе жатқан тілбілімінің жаңа зерттеу үлгісі терминнің аталған қырларына ерекше назар аударып отыр. Осымен байланысты термин мен оның анықтамасына, жалпы терминдік жүйеге деген когнитивтік көзқарас қалыптасты. Бұл туралы М.Алексеев, Л.А.Манерко, В.Ф.Новодранова, В.М.Лейчик, М.Н.Володина, Е.И.Голованова, С.Исакова, Қ.Айдарбекова, М. Қожаева т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі когнитивтік терминтаным мәселелерін айтуға болады. Когнитивтік тіл білімі тілдік құбылыстарды тіл сөйлерменінің танымы мен ойлау үдерісінің нәтижесі ретінде қарастырады. Егер жалпы қолданыстағы сөз тіл сөйлерменінің қоршаған ортаны танып, оның ерекше белгілерін негізге ала отырып, күрделі ойлау үдерісінің нәтижесінде затқа немесе құбылысқа берген атауы болса, термин белгілі бір ғылым саласындағы кәсіби тілдік тұлғаның іс-әрекеті нәтижесінде пайда болған ғылыми ұғым атауы болып шығады.

Кәсіби тілдік тұлға дегеніміз дүниеде белгілі бір мақсатқа жету және қоршаған шындық дүниені бейнелеу үшін берілген тілдің жүйелі құралдарын дискурста пайдалану тұрғысынан сипатталатын тіл тасушы адам. Когнитивтік терминтаным терминді кәсіби тілдік тұлға дискурсының бірлігі деп қарастырады.

«Кәсіби тілдік тұлғаның» маңызды сипаттары мыналар:

1. Арнаулы (кәсіби саладағы іс-әрекет) ғылымның түрлі қиындықтарынан біртіндеп өту арқылы дүниенің ғылыми бейнесін меңгеру деңгейіне байланысты жасалатын іс-әрекет; нәтижесінде адам әр түрлі қиындықтағы кәсіби іс-әрекетті істей алуға қабілеті болады.

2. Дүниені түрлі деңгейде меңгеруді талап ететін, бірнеше әлеуметтік рөлдерді атқаруға қабілетті әлеуметтік көп қызметтілік: әдетте, бұл рөлдердің көпшілігі қарапайым сананы талап етеді, бірақ әлеуметтік рөлдерді орындау кезінде міндетті түрде адамның санасында дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастырудың арқасында іс жүзіне асатын кәсіби рөл болады.

3. Білім алу (оқу) үдерісінде дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру; Дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру үдерісі дүниенің қарапайымнан ғылыми бейнесіне қарай біртіндеп өтуді білдіреді[1,77].

А.Байтұрсынұлы ұсынған пән сөздерінің кәсіби тілдік тұлға дискурсының бірлігі екенін дәлелдейік. Ғалымның кәсіби тілдік тұлғасын үш өлшеммен анықтауға болады[2,204-205]:

1) кәсіби тілдік тұлға қолданған пән сөздеріндегі кәсіби білім;

2) кәсіби бағытталған қарым-қатынастағы тірек сөздер, көтерілген тақырыптар мен мәселелерде бейнеленген жеке-тұлғалық мағыналар;

3) мотивациялық-прагматикалық өлшем.

Бірінші өлшем тұлғаның танымымен байланысты когнитивтік құрылым мазмұнымен анықталады. Тіл білімінде «терминнің пайда болуында субъективті сипаттың болатындығы» [3, 10] туралы айтылады, себебі ғылыми қарым-қатынаста коммуниканттарға жалпы мағына емес, жаңа ғылыми ұғым маңызды болады. Міне, осыдан барып ғылыми мәтіндегі терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұны ғалымның дискурсивтік ойлау үдерісінде, жаңа ғылыми тұжырымдар мен қағидалардың пайда болу кезеңінде қалыптасады. Ғылыми мәтіннің авторы өзінің танымдық іс-әрекетінің нәтижесінде жаңа ұғымға атау береді, термин шығармашылығымен айналысады. Мұндай пікірді А.Байтұрсынұлының «Тіл - құрал» еңбегіндегі пән сөздері мен олардың терминденуі негізінде дәлелдеуге болады [4, 127-150]. Ғалымның аталған еңбегіндегі қазақ тіл білімі ұғымдарының тууы, олардың мағынасының саралануы және пән сөздерінің пайда болуы белгілі бір когнитивтік-дискурстық жағдайда өткендігін талдау барысы көрсетіп отыр: ғылыми мәтіннің өзі автордың когнитивтік іс-әрекетінен құрылады, ғылыми ұғымның қалыптасуына алғышарттар жасалады, ұғым атауы ретінде таңдап алған пән сөзінің когнитивтік-семантикалық мазмұнын ой елегінен өткізеді. Ғалымның жаңа ұғымды ғылыми айналысқа енгізу кезіндегі іс-әрекетін төмендегідей көрсетуге болады: қазақ балаларын сауаттандыру үшін оқулық жазуды, пән сөздерін жасауды негіздеуі; тілді үйрету, оның әдістемесін құрастыру, тіл білімі ғылымы бойынша ғылыми әдебиеттерді жүйелі түрде және сыни көзқараспен оқу және ол туралы ой толғау; алынған нәтижелерді ғылыми баяндама, дәріс түрінде тәжірибеден өткізу, оқу құралын жазу; жаңа ұғымға терминдік атау беру; ұсынылған терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұнындағы ерекшелігін анықтау; жаңа терминнің негізгі белгілерін анықтау және ғылыми анықтама беру т.б.

А.Байтұрсынұлының кәсіби тілдік тұлғасының когнитивтік құрылымын анықтайтын *тіл мүшелері, сөйлеу, сөйлем, сөз, буын, дыбыс, атауыш сөздер, шылау сөздер, сөз өнері, тіл қисыны, сөз талғау, қара сөз, дарынды сөз, ауыз әдебиеті т.б.* терминдерді атауға болады. Терминдер тілде бұрыннан бар ұғымдар негізінде жасалады. «Терминнің ішкі формасы» терминделетін ұғымның негізгі белгілерін бейнелейді, яғни қажетті терминологиялық ақпаратты жеткізеді. Атау беру актісінде уәжділіктің рөлі зор екенін айта кету керек. Демек, «терминнің ішкі формасы» немесе «уәжділік белгісі» - тіл сөйлерменінің санасында шындық болмыстың заттары мен құбылыстарына атау беру үдерісінде негізге алынатын ерекше белгі. «Бұл белгіні таңдау танымдық іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады, өйткені ол белгі аталынатын заттың

не құбылыстың көптеген басқа белгілерінің ішінен таңдалынып алынады» [5, 19]. Мысалы, А.Байтұрсынұлы *зат есім* деген терминде заттық белгі, *сын есім* деген терминде – сындық белгі, *сан есім* деген терминде – сандық белгі бар екенін негізге ала отырып, термин жасады. Егер термин уәжді түрде жасалса, оның мән-мағынасы атаудың өзінен-ақ білініп тұрады. Уәжді болудың шарты әр халықтың сөздері мен терминдері сол халықтың өз тілінде жасалуы керек. Бұл туралы А. Байтұрсынұлы «...*мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз қажет*» [6,256] деп атап көрсетеді. Ғалым кез келген ғылымның мұраты – ғылыми ұғымдар мен ғылыми жаңалықтарды халыққа жеткізу екенін, ол үшін терминдер ұлттық негізде жасалуы керек деген ұстанымды басшылыққа алған.

Ғалымның еңбектеріндегі тіл білімі және әдебиеттану ғылымының терминдерінің толық тізбесі оның ғылыми танымының кеңдігін аңғартады. Кәсіби тілдік тұлға өзі зерттеп отырған ғылым саласының заттары мен құбылыстарын атап қана қоймай, олардың арасындағы байланысты ашып, жіктеп, саралап түсіндіреді. Мысалы, *қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем туралы алғашқы түсінікті А. Байтұрсынұлы «Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты еңбегінде береді. Оны сыйыса құрмаласу және қиыса құрмаласу деп бөліп қарастырады. Автордың сыйыса құрмаласу деп берген сөйлемдері (Қарабай мен Сарыбай аңға шықты) қазіргі замандағы тілдік таным тұрғысынан талдағанда бірыңғай мүшелі жай сөйлем деп танылғанымен, аталған сөйлемнің оны құрмалас сөйлеммен барабар ететіндей әлдебір тілдік заңдылықтың негізінде қалыптасқандығын жоққа шығара алмаймыз (салыстырыңыз: Қарабай да аңға шықты, Сарыбай да аңға шықты). Қиысқан құрмаластарды салалас, сабақтас деп жіктеп, салаластарды мағынасына қарай жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы және қойылыңқы деп бөлсе, сабақтастарды бастауыш бағыныңқы, анықтауыш бағыныңқы, пысықтауыш бағыныңқы деп бөледі* [4, 300-310]. Берілген мысалдан А.Байтұрсынұлы тіл білімінің синтаксис саласының негізгі ұғымының бірі - құрмалас сөйлем туралы түсінік беріп, оның түрлерін ажыратуы тілшінің ғылыми тәжірибесі барысындағы ойлау үдерісінің нәтижесі. Тіліміздегі күрделенген ойды білдіретін сөйлемдердің құрмалас екенін, олардың мағынасына қарай бірнеше түрлерге бөлінетіндігін айқындап беру ғалымның ғылыми танымының, ой-өрісінің, тілдік түйсігінің жоғары екенін және үздіксіз зерттеу нәтижесі екенін дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлының жоғарыда атап көрсеткен құрмалас сөйлем туралы ғылыми тұжырымының пайда болуына, сөйлемнің түрін ажыратуына әрине, ғалымның тек қазақ тіл білімі емес басқа тілдердің синтаксистік жүйесіне назар аударып, олардағы құрмалас сөйлемдердің жіктелуіне, анықталуына талдау жасауы, олар туралы ой-пікірлерді қорытындылап, мысалдармен дәлелдеп, қазақ тілінде құрмалас сөйлем, оның түрлеріне т.б. терминдерге ғылыми анықтама беріп, қалыптастырғаны даусыз. Ғалым аталған терминдерді жасау барысында тек қана өзі зерттеп, талдап, қорытынды жасап қана қоймай, басқа тілші ғалымдармен пікір алысып, осы мәселелерді бірлесе талқылап, қазақ тілінің табиғатына тән атауларды термин ретінде тұрақтандыруға тырысты. Демек, ғалым когнитивтік-коммуникативтік кеңістікте кәсіби іс-әрекет нәтижесінде күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан тіл білімі мен әдебиеттану терминдерін жасады.

Терминнің когнитивтік ерекшелігі оның кәсіби-ғылыми білімнің бірлігі бола тұра, тек ғылыми танымның нысаны болып қана қоймай, сол таныммен байланысты ойлау үдерісінің нәтижесі екендігінде жатыр. Ойлау үдерісі терминделетін нысанның нақты анықтамасынан көрініс табады. «Термин адамның өмір бойы жинақтаған кәсіби-ғылыми білімінің нақты тілдік формасымен бейнеленген, ерекше когнитивтік-ақпараттық құрылым» [7, 25]. Осыған сәйкес, терминдер кәсіби-ғылыми танымның тасушысы бола тұра, арнаулы ғылым саласында кәсіби қарым-қатынас үдерісіне қажетті ерекше когнитивтік үлгіге айналады, кәсіби қарым-қатынас құралы қызметін атқарады. Адам терминді меңгере отырып, оны қолданып қана қоймай, оны талдайды, түсіндіреді, жетілдіреді, мұның өзі терминнің арнайы ұғымды білдіруге арналған әлеуетінің, баламалы нұсқаларының болатындығын және оның қоршаған дүниені танудың когнитивтік үдерістерімен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Айтылғандардан шығатын

тұжырым: термин – арнаулы, ғылыми білімнің тілдік таңбасы, ол ғылыми танымның вербалданған нәтижесі, шынайы дүниенің ғылыми бейнесінің көрінісі және кәсіби тілдік тұлға бірлігі. Термин кәсіби дискурстың негізін құрайтын арнаулы тілдік бірлік болып есептеледі. Термин – арнаулы білімді жеткізу құралы.

Екінші өлшем А.Байтұрсынұлының көтерген мәселелері мен тақырыптарынан, жеке тұжырымдары мен ой-пікірлерінен көрінеді. Ғалымның қазақ балаларын сауаттандыру, қазақша әліпби құрастыру, қазақ мұғалімдеріне арнап жазған көмекші құралдары, жазу тәртібі, пән сөздерін жасау ұстанымдары, тіл тазалығы, сөз өнері, ағартушылық идеялары оның жеке-тұлғалық көзқарастарын білдіреді. Кәсіби тілдік тұлғаның жазу тәртібі, пән сөздерін жасау, қазақ әліпбиі т.б. жасаған баяндамалары ұлттық және әлеуметтік құндылықтарға басымдық берілу идеяларына толы екені анық. Мысалы, «*..Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт. Тәртіпті жазу деп айтамыз: тілдегі бар дыбыстың бас-басына арнаған белгісі (харфі) бар болса*»[6,537]; «*..Қазақ жат сөздерге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінде жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың қат білетін, білмейтін – қайсысына да болса түсінікті болуын көздеді*» [6,537].

Үшінші мотивациялық-прагматикалық өлшем ғалым еңбектерінде талданған халық ауыз әдебиеті үлгілерінен көрінеді. Оның Абай, Шәкәрім, Мағжан т.б. ақындардың шығармаларындағы ағартушылық идеяларды ғылыми дискурста түсіруі ғалымның кәсіби тілдік тұлғасының рухани және коммуникативтік деңгейін анықтайды. Мысалы, ғалым «Қазақтың бас ақыны» мақаласында Абай туралы былай деп жазады: «*...Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайын жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. ... Абай өз заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік, артық*»[6, 587-588]. Ғалымның өзіне дейінгі ғылымға назар аударуы, талдауы, баға беруі, өз көзқарасын білдіруі, сол шығармалардағы идеяларды әрі қарай дамытуға ұмтылуы анық көрініс тапқан.

Қорыта айтқанда, арнаулы когнитивтік-коммуникативтік кеңістікте пән сөздері кәсіби тілдік тұлғаның концептуалды құралы ретінде қызмет атқарған, оның кәсіби ойлауына бағыт-бағдар берген, кәсіби іс-әрекет пен ойлау үдерісіне түрткі болған, соның нәтижесінде тіл және әдебиеттану ғылымында жана ойлар, пікірлер, ұғымдар мен түсініктер, терминдер қалыптасқан. Демек, терминологиялық аталым үдерісінің когнитивтік аспектісі термин жасаушы кәсіби тілдік тұлғаның ғылыми танымы мен біліміне, тәжірибесіне, ой ұшқырлығы мен кәсіби күзиреттілігіне тәуелді болады деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер:

1. Мишланова С.М. Профессиональная языковая личность как категория когнитивного терминоведения// Сборник научных трудов международной научной конференции «Изменяющийся языковой мир». - Пермь, 2001. С. 76-82.
2. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: Учеб.пособие. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 224 с.
3. Алексеева Л.М. Метафорическое речепорождение и функции терминов в тексте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - М., 1999. -56 с.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл - құрал (1914) // Тіл тағылымы. -Алматы: «Ана тілі», 1992. - 446 б.
5. Голованова Е.И. Профессиональная языковая личность: принципы и параметры лингвистического описания // Языки профессиональной коммуникации: сб. ст. Т.1. Челябинск: Принта, 2009. – С. 16.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері/Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. -640 б.
7. Володина М.В. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации) / МГУ им. Ломоносова: Филолог. Фак-т. – М., 2000. - 128 с.

ИСМАИЛОВ Г.,
*старший научный сотрудник Института
узбекского языка, литературы и фольклора
Академии наук Узбекистан*

ОМОНИМИЯ ТРАНСТЕРМИНОВ **(на материале узбекского языка)**

Аннотация. Статья раскрывает проблемы омонимов, которые появившиеся на основе семантического переноса могут иметь статус омонимов. И появление внутриотраслевой и межотраслевой омонимии при транстерминологизацией. В этом процессе участвует тропы: метафора, метонимия и функциональность.

Ключевые слова: омоним, термин, транстермин, терминология, терминосистема, сема, архисема.

Андатпа. Мақалада семантикалық тасымалдау негізінде пайда болған омонимдердің омоним мәртебесі болуы мүмкін мәселелері ашылған. Ал транстерминологизация кезінде салаишілік және салааралық омонимияның пайда болуы. Бұл процеске троптар қатысады: метафора, метонимия және функционалдылық.

Түйін сөздер: омоним, термин, транстерминология, терминологиялық жүйе, сема, архисема.

Abstract. Article opens problems of the homonyms, which appeared on the basis of semantic carrying over can have the status of homonyms. And also, appearance of intrabranch and interbranch homonymy in the base of transterminologization. In this process participate tropes: a metaphor, metonymy and functionality.

Keywords: homonym, term, transterm, terminological system, seme, archiseme.

Известно, что омонимия является одним из лексических явлений, которое основывается на схожести лексем по форме, но обозначает различные понятия. В различных языках, в том числе и в узбекском, омонимия является важным звеном при проявлении взаимоотношений лексем между собой. Следует отметить, что в узбекском языкознании вопросы омонимии рассмотрены в ряде статей, а также в диссертациях, монографиях, академграмматиках, учебниках [6; 12; 2; 11]. В данных публикациях основное внимание было обращено на изучение общеязыковой омонимии. При изучение некоторых терминосистем узбекского языка нами выявлены некоторые отличительные особенности возникновения терминов-омонимов от общеязыковых омонимов. На наш взгляд, именно таким отличительным фактором является омонимия транстерминов.

В работе авторского коллектива отмечено следующие: «Также, как и слово общелитературного языка, способно стать термином в результате процесса транстерминологизации, так и термин одной области знания, может быть подвергнут переосмыслению и войти в терминосистему другой науки. Такой процесс может быть назван транстерминологизацией. В результате транстерминологизации образуются межотраслевые омонимы...» [9, С. 203]. Сказанное полностью подтверждается и фактами транстерминологизации терминов узбекского языка, в результате чего явным стало употребление межотраслевых омонимов в различных терминологических системах. Потому нами была предпринята попытка рассмотрения вопросов омонимичных транстерминов (термин *транстермин* нами был образован на основе термина транстерминологизация и оба термина впервые введены в узбекскую языковедческую терминологию).

В работах, посвященных омонимии, отмечают различные причины возникновения омонимов. Так, они могут, появляется в результате совпадения первоначально различных звучаний, разных по своей этимологии лексем, создаваться при совпадении звучания в процессе

образования лексем и форм, возникать при словообразовательных процессах и в лексемах, образованных от одной и той же непроеизводной основы, в результате полного разрыва значений одной и той же лексемы. Именно эти вопросы были рассмотрены в работах вышеуказанных авторов. Но имеется еще один важный фактор возникновения омонимов. Это фактор транстерминологизации терминов различных терминосистем, проще говоря, переход того или иного термина какой либо терминосистемы в другую терминосистему путем семантического переосмысления.

Известно, что семантическое переосмысление осуществляется явлением полисемии. Именно полисемия является важным фактором возникновения омонимов-транстерминов. В данном случае, в первую очередь, лексема общеупотребительного языка переходит как специальный термин в определенную терминосистему. Такой процесс может осложняться, т.е. общеупотребительная лексема в одно и то же время может становиться несколькими самостоятельными терминами или от новообразованного термина может образоваться еще другой термин (способ ретерминологизации). Например, такие общеупотребительные лексемы как *бўйин* (шея) – вал *бўйни* – шейка вала, *дам* (вздых, дыхания), *қалам* (карандаш) – резец (инструмент резчина), пўлат қалам – стальной резец и др. являются транстерминами. Становится ясным, что в данном случае было задействован приём метафоризации. В результате налицо транстермин-омоним. Следует отметить, что в связи с общим пополнением лексики количество омонимов в языке растёт. Однако это не создаёт больших неудобств. Контекст и ситуация речи устраняют возможности их смешения и потому, как правило, они не вызывают недоразумений в общении [10, С. 64]. Возникновение транстерминов-омонимов происходит следующим образом:

Омонимия транстерминов возникает между следующими языковыми средствами:

I. Между общеупотребительными словами и транстерминами. Такая омонимия появляется тогда, когда общеупотребительное слово становится специальным термином какой-либо отрасли. Обратимся к примерам:

Слово	Основное значение	Транстермин
<i>Лаб</i> (губа)	Устки лаб – верхняя губа; остки лаб – нижняя губа.	Берег: дарё <i>лаби</i> – берег реки; кўл <i>лаби</i> – берег озера.
<i>Оғиз</i> (рот)	Оғиз бўшлиғи – полость рта; оғиз очмоқ – раскрыть рот.	1. дуло, жерло: тўпнинг <i>оғзи</i> – дуло орудия; 2. Горло, горлышко: шишанинг <i>оғзи</i> – горлышко бутылки
<i>Этак</i> (подол пола)	Кўйлак этаги – подол платья.	Устье, низовье (реки): Сирдарё <i>этаги</i> – устье реки Сырдарья

Как видно из примеров, данные слова сначала употреблялись в общеупотребительном языке, затем перешли в разряд специальных терминов различных отраслей, в результате образовалась омонимия транстерминов. По утверждению Д.Б. Штефания «подобные слова общелитературного языка, став терминами, сохраняют только «звуковую оболочку», семантика же слова совершенно иная. Как мы видим, происходит специализация значения лексической единицы» [13]. Согласно словарю О.С. Ахмановой, «специализация значения слова – это утрата словом общего (широкого) значения и замена его более узким (специальным)» [3, С. 448].

II. Между спецтерминами и транстерминами. Подобные взаимоотношения осуществляются двумя следующими способами:

1. Омонимия в сфере одной отраслевой терминологии. Следует отметить, что в работах, посвященных вопросам терминологии, в которых речь идет об омонимии, отрицательно оценивается данное языковое явление, существующее в той или иной одной терминологической

системе. По этому поводу А.А. Реформатский, в частности, отметил: «Если многозначность – законное явление языка, то омонимия «незаконна», нежелательно...» [8, С. 52]. Несмотря на это, в той или иной терминологической системе существует омонимия. Для подтверждения сказанного обратимся к примерам.

а) В ботанической терминологии:

Тумиуқча I (носик) – вытянутый кончик фрукта.

Тумиуқча II – часть завязи столбика цветка, захватывающая пыльцу.

Шўра I – лебеда.

Шўра II – бутон винограда перед цветением.

б) В зоологической терминологии:

Тоғ I (корона, венец) – гребень (у некоторых птиц и пресмыкающихся).

Тоғ II – гребень (отросток в груди у некоторых позвоночных животных).

в) В технической терминологии:

Тароқ I (расчёска, гребень) – рабочий орган планка и сваренные из него зубья прута.

Тароқ II – часть станка, служащая для расчесывания или трепания предметов.

Чаноқ I (долька, хлопковой коробочки) – чугунный инструмент, глубина которой равна от 30 до 50 см, диаметр 100-200 см, плотность 2 см.

Чаноқ II – мельничная воронка.

Как видно из примеров, в данных терминах явно чувствуется семантическая близость общеупотребительных слов и транстерминов, так как эти термины правильно обозначают понятия, относящиеся к различным отраслям. Эта близость общеупотребительных слов и транстерминов по семантике показывают, что их можно отнести к омонимии, но не к полисемии.

2. Омонимия межотраслевых транстерминов. Факты показывают, что омонимичные термины существуют не только в той или иной одной отрасли, но и в различных отраслевых терминологических системах. Следует отметить, что семантическая связь терминов-омонимов, употребляющихся в межотраслевые терминологии непрозрачно в отличие от терминов-омонимов одной терминосистемы. По этой причине наблюдается двойное положение межотраслевых терминов-омонимов.

В первом случае омонимичные термины по семантике не имеют никакого отношения друг к другу между собой. Обратимся к примерам.

Бақа I (лягушка) – бақанинг қурилаши – кваканье лягушки (термин зоологии).

Бақа II – крестовина на верхнем конце мельничной оси, на которой вращается верхний жернов

Олмос I (алмаз) – термин химии, минералогии

Олмос II – лютик Северцова (термин ботаники)

Шайтон I (черт, дьявол, сатана) – термин религии

Шайтон II – ватерпас (термин техники)

Ёқут I (сапфир) – термин минералогии

Ёқут II – житель Якутии (в настоящее время житель Саахи)

Во втором случае между омонимами наблюдается наиболее явная семантическая близость, о чем свидетельствуют следующие примеры:

Бурун I (нос) – қирғий бурун – крючковатый нос (термин анатомии)

Бурун II – мыс (термин географии)

Ел I (ветер) – термин метеорологии

Ел II – болезнь в результате простуды, т.е. водяной рак (медицинский термин)

Олмос I (алмаз) – минералогический термин

Олмос II – резец, установленный данным минералом (технический термин)

Шира I (сок) – узум шираси (сок винограда)

Шира II – тля, филлоксера (ботанический термин)

Ўсма I (усма) – растение, содержащее красящее вещество, употребляемое для окрашивания бровей, и само это вещество (ботанический термин)

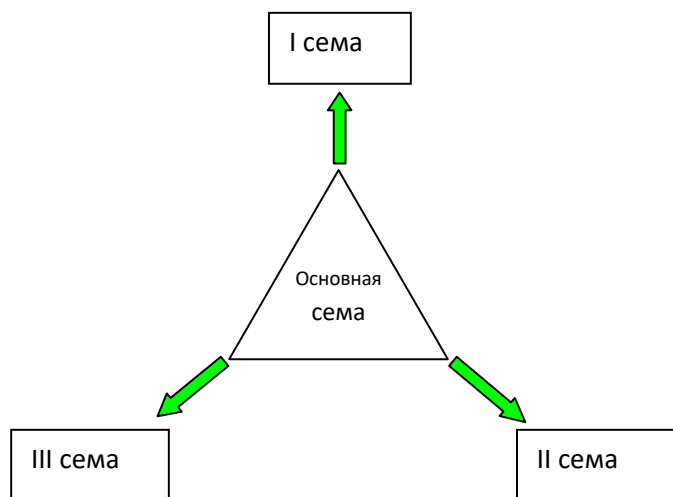
Ўсма II – (от слова **ўсмоқ** – расти, развиваться) – опухоль; рак (медицинский термин)

Қизилча I (свёкла) – ботанический термин

Қизилча II – краснуха (медицинский термин)

Как отмечают терминоведы, омонимия терминологических систем отличается от общелек­сической омонимии следующими свойствами: «Во-первых, терминология использует только одну разновидность омонимии, а именно ту, которая является результатом семантического раз­вития слова, его многозначность. Во-вторых, омонимия по отношению к терминологии может быть охарактеризована только как межсистемное явление: либо эти термины разных термино­систем» [5, С. 72].

Из собранного нами материала становится ясным, что в появлении омонимов также про­исходят некоторые виды переосмысления. К ним относятся: а) метонимия; б) функциональ­ность. В результате задействования данных переносов появившиеся транстермины служат для обогащения лексического слоя языка. В процессе транстерминологизации расширяется семан­тическая структура термина, появляются новые и новые значения, которые ранее не имелись у слова – донора. Семемная структура подобных многозначных терминов является весьма сложной, о чем свидетельствует нижеприводимая схема:

Как видно тесная связь нескольких сем с архисемой зависит от роли нелингвистических переносов. В результате обрыва объединяющей связи, т.е. одной из ветви приводит к появле­нию омонимии.

В лексике узбекского языка употребляются множество и терминов, и омонимов, кото­рые образовались в результате семантических явлений. Естественно, что не все термины, появившиеся на основе семантического переноса могут иметь статус омонимов. Потому что эти названия предметов, имеющие одинаковую номинацию, уподобляются по признаку, т.е. их знаковая особенность имеет характер общности. Несомненно, что термины, появившиеся в результате семантического переосмысления, развиваясь в значении, могут превращаться в омонимы. Но основа терминов, появившихся подобным способом, является иной. Возьмем слово **оқсоқол** (белая борода). В настоящее время председатель сельской сходки и городского квартала (махалли), называется также этим словом (аксакал – старейшина, староста – РУС, 313). Данный термин до обозначения общественно-политического понятия **«председатель»** претерпел два этапа. Известно, что в старину племена, признавая мудрость великовозрастных людей, избирали их предводителями. В результате чего в настоящее время термин **оқсоқол** (аксакал) приобрел вышеуказанное значение.

Теперь при употреблении транстермина **оқсоқол** в сознании, в первую очередь, ассоцииру­ется его общественно-политическое значение, а не анатомическое. Республика оқсоқоли – Ак­сакал (Председатель Республики). «На основе появившегося нового значения подобным спо­собом не может сохраняться в представлении человека связь значения по отношению. Потому

что подобные слова переносятся совершенно к другим видам предметов или действительности» [6, С. 134]. Действительно, в результате развития значения слов появляются омонимы.

По этой причине далее рассмотрим нелингвистические факторы, приведшие к становлению омонимов.

I. Омонимы образованные способом метонимии. Метонимия – это «троп, состоящий в том, что вместо названия одного предмета дается название другого, находящегося с первым в отношении «ассоциации по смежности...» [3, С. 234]. Известно, что метонимия не включает в себе сравнения, следовательно, и характеристики. Поэтому в результате метонимического переноса у слова образуется только производное номинативное значение. Из этого становится ясным, что способом метонимического переноса могут появиться специальные термины, т.е. транстермины, что приводит к возникновению омонимов. О том, что в узбекском языке имеется незначительное количество метонимичных омонимов, было отмечено в некоторых работах узбекских языковедов [7, С. 30-35]. Подобные омонимы часто употребляются в художественной речи. Вместе с тем, они встречаются и в терминологических системах. Обратимся к фактам.

В узбекском языке *тил* (язык) является анатомическим термином: *тилини* чиқармоқ – высунуть язык; *тилини* тишламоқ – прикусить язык. Значить *тил*, термин, обозначающий конкретное значение (обозначим его как *Тил I*).

При необходимости термин *тил* становится употребительным также в переносном значении: «Основное и важнейшее средство общения данного человеческого коллектива, речь» (обозначим как *Тил II*) адабий *тил* – литературный язык; она *тили* (букв. «материнский язык») – родной язык. В результате переноса из конкретного значения в абстрактное появился транстермин-омоним – *Тил I* – *Тил II*.

Важным фактором является то, что на основе значения транстермина *Тил II* получили развития еще несколько значений, не связанных с значением *Тил I*. К этим значениям относятся:

Тил II. 1) способность говорить, выражать мысль: *Тил* инсон учун берилган буюк неъматдир – язык данное человечеству великое благо.

Тил II. 2. Процесс выражения мысли и слово, фраза, речь, предложение, появляющиеся в этом процессе: Тўғри *тил* тошни ёрар, эгри *тил* бошни (пословица) – правдивый язык камень пробьёт, а лживый язык – голову.

Тил II. 3. Система звуков, слов и грамматических средств, служащая для выражения мысли, средство связи: Ўзбек *тили* – узбекский язык; бир *тилдан* иккинчи *тилга* таржима қилиш – перевод из одного языка на другой язык.

Тил II. 4. Один из видов речи, различающийся своеобразными средствами выражений и другими особенностями: Алишер Навоий асарлари *тили* – язык произведений Алишера Навои; Бадиий асар *тили* – язык художественного произведения.

Попутно отметим, что на основе транстермина *Тил II* были образованы такие термины, как *тилунос* – языковед (лингвист), *тилунослик* – языкознание (лингвистика).

Узбекский термин *бош* (голова) – обозначает конкретное значение и является анатомическим термином: Ақл ёшда эмас, *бошда* (пословица) – ум не в возрасте, а в голове.

Одним из переносных значений данного термина – «ум, разум»: Тоғнинг кўрки тош билан, одамнинг кўрки *бош* билан (пословица) – красна гора камнями, а человек красен головой.

М. Миртаджиев в указанной монографии отмечает, что вторичное значение астрономического термина *ой II* (месяц – часть года) является омонимом по отношению его переносного значения (*Ой I* – луна). По утверждению автора также такие термин и их транстермины кун (1. день; 2. солнце), *чақирим* (1. верста; 2. зов) являются омонимами [7, С. 32]. Несмотря на это, в ЎТИЛ-83 и в ЎТИЛ-06 указанные первичные и вторичные значения не истолковываны как омонимы.

В узбекском языке *тирсак I* (локоть) является анатомическим термином. Это его первичное значение. Его вторичное значение также употребляется в денотативном значении. *Тирсак II* – колено трубы. Следует отметить, что именно из значения *Тирсак II* развилось медицинское значение: *Тирсак* – пупырышки, появившиеся на языке размером пшеницы (ТТИ, I, 221).

Мы являемся свидетелем того, что в узбекском языке употребляется большое количество омонимов. Ссылаясь на режим экономии, ограничимся привлечением лишь некоторых омонимов, образованных путем транстерминологизации:

Дераза I – окно; дераза ўрни – оконный проём

Дераза II – оконная рама

Новвот I – леденец; новвотли чой – чай с леденцами

Новвот II – деревянный валик в кустарном ткацком станке, на который наматывается готовая ткань

Исканжа I – пресс; тиски: обрез (переплётный инструмент)

Исканжа II – тиски: кризис исканжаси – тиски кризиса

Сарой I – дворец; замок

Сарой II – парк технических средств: автомобиллар саройи – парк автомобилей

II. Омонимы, образованные способом функциональности. Языковед Т. Аликулов в кандидатской диссертации пишет следующее: «В явлении функциональности не принимается во внимание схожесть предметов по внешней или внутренней форме признака, действию, состоянию, а имеется в виду выполнение двумя предметами одной функции, в результате которой прежнее название переносится на проявившийся в последующем предмет» [1, С. 145]. В результате этого лингвистического явления явным является образование полисемии. Вместе с тем, в некоторых источниках отмечена возможность образования омонимов явлением функциональности. Например, М. Миртаджиева в своей монографии указывая на то, что такие лексемы, как *попук* (бахрома), *сув* (вода), *ган* (предложение), *ўқ* (стрела) расширившись в значении на основе функциональности, превратились в омонимию, приходит к следующему заключению: «Значит, разрыв связи между полисемантическими значениями слов, вторичность возникновения омонима, образование переносного значения одного из значений полисемантического слова и по причине ухода из употребления является разрывом значений связанного непосредственно с ним».

Итак, появление в результате функциональности не только полисемии, но и омонимии является реальным лингвистическим явлением. Возьмем термин *дўкон*. Известно, что он является термином двух отраслей. Во-первых, его основное значение, первичный денотат данного термина – «лавка, магазин, ларёк». Значить этот термин относится к отрасли торговли. Во-вторых, термин *дўкон* имеет значение «мастерская». В данном случае термин *дўкон* является «богатством» ремесленной терминологии. Из этого становится ясным, что общая сема двух значений «специальное место». Следовательно, сема «принадлежность к чему» приобретает функциональность. Но в первом значении имеется сема «торговля». На наш взгляд, именно это положение приводит к возникновению не полисемии, а омонимии.

В прошлые времена для защиты воинов от поражения тела мечом, пикой, копьём употреблялась такое приспособление, которое называлась, *қалқон* (щит). Данный военный термин на основе функциональности стал обозначать также понятие, относящееся к зоологии – «кожная скорлупа таких животных, как жуков, черепах»: тошбақа *қалқони* – скорлупа черепахи.

Слово *белбоғ* (кушак, пояс в виде платка для перевязывания поясицы, в основном, мужчин) семой «привязываю материал» стал употребляться также в технической терминологии: Якорь чулғами пўлат симли *белбоғ* билан маҳкамланади (ЭМЭЮ, 15) – Обступы якоря закрепляются поясом из стальной проволоки.

Из вышеизложенного становится ясным, что важным процесс транстерминологизации важное звено обогащения различных терминологических систем узбекского языка. Транстерминологизации подвергаются, во-первых, общеупотребительные слова. Транстерминами становятся термины путем переосмысления какой-либо одной отрасли и переходом их в другую терминологическую систему.

При переосмыслении терминов используются такие языковые явления как метафора, метонимия и функциональность.

Литература:

1. Аликулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар. филол. фан. номз. дис. - Тошкент, 1966.
 2. Альхамова Н. Луғатда омоним, синоним ва антонимларнинг берилиши \ \ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. - Тошкент, 1964.
 3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 2 изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969.
 4. Гуломов А. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида \ \ Тил ва адабиёт институти асарлари. - Тошкент, 1949.
 5. Даниленко, В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. М.: «Наука», 1977.
 6. Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши: Номз. дис.... автореф. 1963.
 7. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. - Тошкент: «Фан», 1975.
 8. Реформатский А.А. Методика разработки государственных стандартов на научно-технические термины и определения / ВНИИКИ. - М.: 1973.
 9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - М.: «Наука», 1989.
 10. Тихонов А.Н., Ким Л.Л., Тихонов С.А. Современный русский язык. Лексикология. - Ташкент: «Ўқитувчи», 1991.
 11. Турсунов У., Ражабов Н. Омонимларнинг пайдо бўлиш йўллари \ \ Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. - Тошкент, 1966.
 12. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар \ \ Илмий асарлар. ТГПИ, XII чиқиши, 1959.
- Штефания Д.Е. Структурно-семантический анализ русской терминологии нефтедобычи: Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 2009. www.pushkin.edu.ru/files/avtref/09dumitru.doc

КОШУЕВА М.,

*филология илимдеринин кандидаты, доцент
Ош мамлекеттик университети*

ҚАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Андатпа. Мақалада өткен ғасырдың 20-30 жылдарында Қ. Тыныстанов әзірлеген терминологиялық сөздіктерге қысқаша талдау ұсынылған, сондай-ақ оның терминкомды ұйымдастырудағы, қырғыз терминологиясын құрудағы және қалыптастырудағы, қырғыз лексикографиясын дамытудағы және терминологиялық сөздіктерді әзірлеудегі сіңірген еңбегі баяндалған. Осылайша, бұл терминологиялық сөздіктер (шығарылған және архивте әзірленген сөздіктер түрінде сақталған) қырғыз тілінің лексикалық құрамын қалыптастыруға және дамытуға негіз болды. Өйткені Қ. Тыныстанов өз кезегінде бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан терминологиялық лексиканың көп бөлігін жинақтады. Әрине, барлық терминдерді Қ. Тыныстанов ана тіліне аударған жоқ, бұл мүмкін емес, өйткені кейбір терминдер аударманы қажет етпейді. Алайда, бірқатар терминдер қырғыз тіліне аударылды, ал аударылмағандар ана тілінің ережелеріне бейімделді. Нәтижесінде сөздіктегі терминдер қырғыз тілінің өзіндік құрылымына бейімделіп, ұлттық нақышқа ие болды.

Тірек сөздер: терминдер, сөздік, лексикография, калька, толық калька, толық емес калька, терминология.

Аннотация: Мақалада Қ.Тыныстановдун өткөн кылымдын 30-жылдарында иштеп чыккан терминологиялык сөздүктөрүнө, кырғыз терминологиясынын жаралуу жана калыптануу тарыхына, кырғыз тилинин сөздүгүн иштеп чыгуудагы аракеттерине, ошондой эле анын кырғыз лексикографиясында алган ордуна кыскача сереп жасалат. Негизинен, терминология-

лык сөздүктөрдүн демейки сөздүктөр катары жарыяланышы да, жарыяланбашы да учурунда кыргыз тилинин лексикалык курамынын калыптанышына жана өнүгүшүнө кызмат кылганы анык. Демек, К.Тыныстановдун мурасынын баалуулугу - тилибизде күнү бүгүнкүгө чейин колдонулуп жүргөн термин сөздөрдүн басым көпчүлүгүнүн чечмелеп аныкталышы жана алардын тиешелүү сөздүктөрүн түзүп чыгышы. Макалада дал ушул маселелерге басым жасалат. Арийне, терминдердин баары К.Тыныстанов тарабынан эне тилге которулган эмес, андай болушу мүмкүн да эмес, анткени айрым терминдер которууну талап этпейт. Ошентсе да, бир топ сөздөр кыргызчага которулган, ал эми которулбагандары эне тилдин эрежелерине ыңгайлаштырылган. Натыйжада, сөздүктөгү термин сөздөр улуттук түс алып, кыргыз тилинин ички табиятына шайкеш келет.

Ачкыч сөздөр: терминдер, сөздүктөр, лексикография, калька, толук калька, толук эмес калька, терминология.

Аннотация: В статье представлен краткий анализ терминологических словарей, разработанные К.Тыныстановым в 20-30-е годы прошлого века, а также освещены его заслуги в организации терминкома, создании и становлении кыргызской терминологии, в развитии кыргызской лексикографии и разработке терминологических словарей. Тем самым эти терминологические словари (как изданные, так и хранящиеся в архиве в виде разработанных словарей) послужили основой для формирования и развития лексического состава кыргызского языка. Ибо К.Тыныстанов, в свою очередь, собрал и обобщил большую часть терминологической лексики, которая используется до сегодняшнего дня. В этом и состоит ценность этих словарей. Конечно, не все термины были переведены К.Тыныстановым на родной язык, да и не могло быть, потому что некоторые термины не требуют перевода. Тем не менее, ряд термины были переведен на кыргызский язык, а те, что не были переведены, адаптированы к правилам родного языка. В результате термины в словаре приобрели национальную окраску, адаптируясь к своеобразию строя кыргызского языка.

Ключевые слова: термины, словарь, лексикография, калька, полная калька, неполная калька, терминология.

Abstract: The article provides a brief analysis of Tynystanov's terminological dictionaries developed in the 30s of the 20th century and the position of the scientist in the organization of the Kyrgyz terminology committee and in the history of the creation and development of domestic terminology, in the development of the dictionary of the Kyrgyz language, namely in the Kyrgyz lexicography. Basically, terminological dictionaries, both published and unpublished in the form of developed dictionaries, can be considered to have served the formation and development of the written form of the lexical composition of the Kyrgyz language. Therefore, the scientist K. Tynystanov, in turn, collected and summarized all the words (terms) used to this day, and this is the value of the dictionary. The article is devoted to these issues. Of course, not all of them (terms) were translated by K. Tynystanov into their native language, and it could not be, because some words (terms) do not require translation, in other words, they may lose their content during translation. However, a number of words were translated into Kyrgyz, and those that were not translated were adapted to the native language (spelling, spelling). As a result, the terms in the dictionary acquired a national coloring, and the internal character of the Kyrgyz language was preserved.

Key words: terms, dictionary, lexicography, tracing paper, complete tracing paper, incomplete tracing paper, terminology.

Өткөн кылымдын 30-жылдары, тактап айтканда, Касым Тыныстановдун чыгармачылык ишмердиги жылдары, орфографиялык эрежелер иштелип чыга элек, лексикалык фонддогу сөздөрдүн жазма формасын иштеп чыгуу маселеси да жолго коюлуп ишке аша элек болчу. Мына ушундай шарттарда элдин жашоосу жаңы нукка бурула баштаган. Замандын өзгөрүшү жаштарды билим алууга түрткөн, натыйжада жаңы аталыш, жаңы түшүнүктөрдүн пайда

болушун мезгил өзү талап кылган. Касым Тыныстанов официалдуу орфографиялык эрежелердин кабыл алынышын күтүп отурбай, кыргыз тилинин лексикалык фондундагы сөздөрдү жыйнап, сөздүктөрдү түзүүгө киришкен. Ар кандай жаңы түшүнүктөрдү, терминдерди атоо үчүн кыргыз тилиндеги сөздөрдү маанилерине жараша колдонуп иштей баштаган.

Демек окумуштуу биринчиден, илимпоз катары, экинчиден, илимий тармактардын терминдерин иштеп чыгуу жана унификациялоону өзүнүн милдети катары эсептеп, чоң эмгек жасаган. Касым Тыныстановдун иштелип аяктаган, басманы гана күтүп турган терминологияга байланыштуу сөздүктөрү, анын кол жазма сөздүктөрү болуп эсептелет. Ошондуктан анын сөздүктөрүндөгү терминдерди, сөздөрдү иликтеп чыгууну учурдун талабы болуп саналат. Биз ушул багыттан алып карап, XX кылымдын 30-жылдарында түзүлүп чыккан сөздүктөрүнүн лексикалык каражаттарына, алардын курамдык түзүлүшүнө, башкача айтканда, андагы сөздөрдүн жасалыш өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүүнү зарыл деп эсептейбиз. Айрыкча, анын терминологиялык сөздүктөрүнө иликтөө жүргүзүүнүн себеби, терминдер ошол кездеги кыргыз тилинин лексикалык курамы үчүн жаңы сөздөр, жаңылыктар болуп саналат. Кайсы бир түшүнүктү, кайсы бир затты атайын бир сөз менен атап, сөздү термин катары пайдалануу мурда болгон эмес.

Сөздүк, бул лексикалык каражаттар менен иштөөчү татаал процесс болуп саналат. Ошондуктан бул эмгектер, негизинен орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча болуп, котормо сөздүктүн жаралышы катары аткарылып, жазма жана сөздүк түзүү боюнча практикасы бир нече кылымдан бери келе жаткан орус тилиндеги сөз бирдиктерине ылайык, мазмуну жактан дал келген кыргызча сөздөрдү, жалпы элдик тилдин бирдиктерин билгичтик менен пайдаланып аткарылганы менен баалуу.

Терминология комиссиясынын ишмердигинде терминдерди түзүүдө мүмкүн болушунча төл сөздөрдү пайдаланууга басым жасалганы К.Тыныстанов тарабынан түзүлгөн сөздүктөрдө даана көрүнөт. Мисалы, *ключица* - *aqьrek* (27-иш, 22-б.), *клык* – *aqьl azuu* (27-иш, 22-б.); *ревуны* - *qьjqьrьqсьlar* (29-иш, 7-б.), *рыжый ревуи* - *сьeerde qьjqьrьqсь* (29-иш, 7-б.), *кожанки* - *брьььqaaqtar* (29-иш, 7-б.); *отрицание-tanii* (85-инв, 14-б.), *познание* - *taanii* (85-инв, 15-б.), *авторитет* - *begel*, азарт - *qumar* (№74 инв., 1-3-б.); *семейство гладкоязычного попугая* - *сььlma tilduu totular tuqumi*, *тяньшанская лазоревка* - *tjanşandьq kьgylçyn qaşqa сьтсььq*, *короткохвостый каменный глухарь* - *taşтьq kelte qijruq kereñ quş* (№ 84 инв.) ж.б. [1-5].

Ошону менен бирге кыргыз тилинин лексикалык бирдиктерин байыткан учурлары да кездешет. Сөздүктөрдө жөнөкөй сөздөр менен бирге татаал сөздөр да колдонулган. Тактап айтканда, сөздүктөрдө жөнөкөй сөз-терминдер менен катар татаал сөз-терминдер жолугат. Татаал сөз-терминдери абдан көп. Бириккен жана кыскартылган сөздөр менен жасалган терминдер азыраак.

Албетте, орус тилиндегиси колдонулуп, алардын көпчүлүгү кыргыз тилиндеги даяр сөздөр менен айтылып, айрымдары берген маанилерине ылайык келтирилип которулуп, калькаланып алынган термин сөздөр да жаралган.

Лингвистикада сөздөрдү, терминдерди сөзмө-сөз которуу жолу менен жасоо калькалоо ыкмасы деп аталат. К.Тыныстановдун иштеп чыккан сөздүктөрүндө мындай ыкма менен жасалган термин сөздөр да бар. Тилде кабыл алынган мааниге туура келген сөз болбосо же башка тилден ошол бойдон өздөштүрүлө турган термин сөз тилдин жатыгына туура келе бербесе, алар которуу – калька жолу менен аталат: *топтом* – *комплект*, *жыйынтыктоо* – *комплекс*, *куралыш* – *конструкция*, *түзөтмө* – *корректурa*, *кетенчик* – *регрессия*, *киришме* – *введение*, *отор* – *колония* ж.б. [5].

Мындай ыкма менен жаралган сөздөр, терминдер да сөздүктөрдө арбын экени белгилүү. Башка тилдерден терминдерди гана эмес, сөздөрдү да калька жолу менен кабыл алуунун тилге зыяны тийбейт. Мисалы, Касым Тыныстанов зоологиядагы *пузыревидный*, *парус*, *чашечка*, *обоняние*, *седлышко*, *ресничатый*, *усик*, *терка*, *членик* деген терминдерди түздөн-түз эле *чапчак сымал*, *чатырча*, *чөйчөкчүк*, *жыттык*, *ээрчик*, *кирпиктүү*, *мурутчук*, *жүрүк*, *мүчөчүк* деп которуп термин жасаган.

Кальканын толук калька, толук эмес калька деген түрлөрү бар. Окумуштуу кыргыз тилиндеги терминдерди жасоодо эки түрүн тең пайдаланып терминологиялык сөздүктөрдү иштеп чыккан.

а) толук калькаланган терминдер: *күрөң айуу* - медведь бурый, *жараңга тиши* – щелезуб, *кадимки көр чычкандар* – кроты настоящие, *ач маймылдар* – тонкотелые обезьяны, *далдаң кулак* – ушан обыкновенный ж.б. [1].

б) толук эмес калькаланган терминдер: *хоботтуу күчүк* - хоботная собачка, *чалгын куйрук тупайа* - перохвостая тупайа; *стрелохвост*, *еноттор тукуму* – семейство енотовые, *липоцифулдар түркүмчөсү* - подотряд липоцифул, *кашалоттор тукуму* – семейство кашалоты ж.б. [1].

Которуп алуу жолу менен жасалган терминдер орус тилинен өздөштүрүлүүчү терминдердин маанисин төл сөздөр аркылуу туура, так которуп алуу менен ишке ашат. Мындай терминдер төл сөздөрдөн алынгандыктан, аларды термин катары практикада өздөштүрүү процесси бир топ жеңилдейт. Мисалы, карликовый полосатик – *кидик ала кит*, широкоух курносый – *бучук жазык кулак*, пещерный медведь – *үңкүрчү айуу*, двухцветная бурозубка – *узун куйрук күрөң тиши*, семейство сумчатые кроты – *баштыктуу көр чычкандар тукуму*, отряд беззубные киты – *тишсиз киттер түркүмү* ж.б. [1].

Чет тилдик сөздөрдүн башка тилдерге сөзмө-сөз которулушу (калькалананышы) аркылуу ошол сөздөрдүн структуралык жана семантикалык үлгүсүнүн негизинде экинчи тилдин сөз жаратуу мүмкүнчүлүгү кеңийт, эне тилдин ички каражаттарын пайдалануу аркылуу ушундай типтеги жаңы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана лексикалык маанилердин пайда болушуна жол ачылат. Демек, калька лексикалык курамды байытуунун ички жана тышкы булактарынын өз ара айкалыштыруучу касиетке ээ. Буга тышкы булак катары катышы болгон тилдин да жана ошол сөздүн же лексикалык маанинин жаралышына өз каражатын жумшаган тилдин да түздөн-түз тиешеси бар. Ошол себептен улам калька бир тилден экинчи тилге сөз кабыл алуунун өзгөчө бир түрү катары эсептелинип жүрөт.

Калькаланган сөз бир тилден экинчи бир тилге көчүп калуу дегендик эмес. Ошол үлгү андан башка тилдерге да өтүп, жаңы сөздөрдүн жасалышына себеп болот. Калькаланган сөздү структуралык же семантикалык жагынан алганда бир тилдеги сөз экинчи тилде толук мааниси дал келгидей негизде болмоюнча калькалоонун зарылдыгы жокко эсе.

Сөздүктө мындай терминдер бир топ. К.Тыныстанов эне тилдин тазалыгын сактоого көп аракет жасагандыгын биз талдоого алган сөздүктөрүнөн байкоого болот. Төмөндөгү 27-ишдогу сөздүк анатомиялык жана медициналык терминдер экендигине карабастан бир топ терминдерди төл сөздөр аркылуу которууга (калькалоого) аракет жасаган. Мисалы, «*ткань сетчатая, тело позвонка, сосочек листовидный, размножение девственное, семьяпровод, плавники непарные*» ж.б. сөздөрдү «*торчо сокмо (58-б.), омуртканын дүмүрү (57-б.), сапырык сымал емчектик (54-б.), ерсиз төлдөө (49-б.), урук түтүгү, урук ноосу (51-б.), сыңар сүзгүч (41-б.)*» деп татаал сөздөрдүн жаңы түрлөрүн жасап, эне тилдеги терминдик аталыштарды жаратып, лексиканы байытуу жолун издеген.

Бирок, кээ бир терминдерди калькалоодо тилдик каражаттардын одоно, ыңгайсыз формаларын пайдаланып жибергендери да кездешет. Мисалы: «*клетчатка-уйачыкчан (43-б.) эмес, уйачык; корзиночка-светчик (41-б.) эмес, себетче; палец наружный-чыпалак (38-б.) эмес, манжа; зародыш-түйүк (47-б.) эмес, түйүлдүк; кости сядалищные-көчүк сөөктөрү (14-б.) эмес, жамбаш (же жамбаш сөөктөрү)*» деп берилсе туура болмок.

Аталган терминдердеги «*зародыш-түйүк (47-б.)*» сөзүнүн «*түйүлдүк*» деген варианты мурунтан бери да, азыр да колдонулуп жүрөт [7: 221; 8: 280-281].

Бир топ терминдер салттуу принципте которулбай алынган. Себеби, бул терминдер латынчадан орус тилине, андан кыргызча аталышы алынгандыктан, булардын кыргызча аталышын табуу, албетте, татаал. Мүмкүн автор салттуу принципке таянган болуу керек. Мисалы: *нерв, артерия, вибракүла, плазма, сколекс, эрекция, морфа, митоз, атавизм, бластодермадепрессия, гаметоцит, гормон* ж.б.

Негизинен, терминдердин аталышы жөнөкөй жана татаал түзүлүштөн турат. Бир сөздөн турган терминдер жөнөкөй, эки же андан ашык сөздөрдөн турган терминдер татаал тобун түзөт эмеспи.

Жөнөкөй терминдер бир гана сөздүн негизинде келип чыгып, мүчөсүз да, мүчө уланган түрдө да кездеше берет. Мисалы: *кабырга* (30-б.), *жабыш+кы* (46-б.), *кем+тик* (46-б.), *ий+гич* (50-б.), *урук+тук* (50-б.), *кирпик+түү*, *кирпик+чен* (48-б.), *үлүл+дүү* (48-б.), *эм+гич* (54-б.) ж.б.

Термин жасоодо коюлуучу талаптардын бири маанилик тактыгы жана кыскалыгы болуп саналат. Ошондуктан К.Тыныстанов терминдердин кыскасын тандоого аракет жасаган. Мисалы: *ийин*, *омуроо – плечо* (42-б.), *кыздык – плевра девственная* (34-б.), *өңгөч – пиццевод* (40-б.) ж.б.

К.Тыныстанов түзгөн бул сөздүктөгү терминдердин дээрлик бардыгы азыркы күндө колдонулат. Окумуштуунун бул сөздүгү алгачкы жолу терминдер боюнча түзүлгөндүктөн жана архивдик материал болгондуктан биринчи жолу илимий талдоого алынып жатат. Сөздүк кыргыз адабий тилинин калыптанышында тил илиминин бардык салаалары боюнча терминология, лексикография, орфография, орфоэпия, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика илимдеринин тарыхынан маалымат берилип, биология, зоология, география, тарых илимдери менен тыгыз байланышып турат.

Белгилүү тилчи К.Дыйкановдун: «Касым Тыныстанов – кыргыз адабий тилинин үлгүсүн негиздеген. Анын жазып калтырган китептерин, архивдеги документтерин изилдебей, кыргыз адабий тилинин тарыхын жаза албайбыз» деген пикирине кошулууга болот [6: 4-12].

Сөздүктөрдүн баса белгилөөчү өзгөчөлүгү кайсы илимге тиешелүү болбосун, ал терминдердин кыргызча аталышы улуттук адабий тилибиздин базасында жасалышы, алардын практикалык мааниси болуп эсептелет. Булар – алгачкы кош тилдүү сөздүктөр. Андагы терминдердин кыргызча варианттары эне тилдин ички лексикалык байлыктарынан жасалган. Ошондуктан аталган сөздүктөр азыр да анатомия, биология, медицина илимдеринин терминологиялык системасын иштеп чыгууда негизги булак катары кызмат аткарат. Мындай элдик мурастарды архивде эскиртпей, жогоруда аталган тиешелүү адистер тарабынан коомчулукка жеткирүү келечек милдеттерден деп ойлойбуз.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун терминология маселесинде мыкты адис экендигин биз талдоого алган сөздүктөрү аркылуу белгилөөгө болот. Аны эне тилдин бай мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланып түзгөн жогорудагы сөздүктөрү далилдеп турат. Бирок окумуштуунун бул сыяктуу архивдик материалдарына лингвистикалык илимий талдоо жүргүзүү толук иш жүзүнө аша элек.

Терминдерди түзүүдө илимпоз мүмкүн болушунча төл сөздөрдү пайдаланууга басым жасап, эне тилдин өнүгүшүнө опол тоодой салым кошкон. Сөздүк түзүү ишинин татаал, бул маселеде сөздүк түзүүчү жогорку деңгээлде илим, билимге ээ болуусу зарыл.

К.Тыныстанов орус жана батыш европалык тилдердеги терминдерди калькалоодо эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн чебер пайдалануу менен термин жасоону бекем кармаган. Ошондуктан окумуштуунун түзгөн сөздүктөрү бүгүнкү күндө да баалуулугун жогото элек.

К.Тыныстанов өзүнүн термин жасоо ыкмалары менен кыргыз тилинин сөз жасоо илимине да негиз салган. Ал термин жасоодо тилибиздин ички мүмкүнчүлүгүн алдыңкы планга алып чыгып, кыргыз тилинин лексикалык корун сан жана сапат жагынан байыткан.

Ошентип, термин жаратууда ал түшүнүктү атоо үчүн даяр сөз болбой калган учурда аны которуп алып, башкача айтканда, маанисин которуп термин жараткан.

Калькаланган сөздөрдүн пайда болушу негизги эки факторго таянат: биринчиси, сөздүн материалдык фактору. Тактап айтканда, эне тилдин ички байлыгы жана тыбыштык түзүлүштүн бар экендиги. Экинчиси, анын пайда болушундагы негизги фактор башка тилдин семантикалык, структуралык түзүлүшүнүн таасири аркылуу жүрөт. Кальканын жаралышына башка тилдеги сөздөрдүн мааниси, тыбыштык түзүлүшү себеп болгону менен, пайдаланган материал эне тилден болуп, калька аркылуу жасалган сөздөр да эне тилдеги сөз жасоонун ыкмаларына баш ийет.

Термин жасоо маселесинде тилдердин өзгөчөлүктөрүн, эне тилинин сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн, элдин тарыхын жана этнографиялык мүнөздөмөлөрүн билүү жана сөз байлыгына ээ болуу зарыл шарттардан. Демек, илимпоз өзү жашаган кылымдын 20-жылдарында эле табигый жөндөмү менен ушул зарыл шарттарга даяр экендиги, анын түзгөн сөздүктөрүнөн байкалып турат. Ошентип, К.Тыныстанов кыргыз терминологиясына да негиз салган деп айтууга болот.

К.Тыныстанов илимпоз катары Бодуэн де Куртенэ, Ф.Фортунатов, А.Шахматов, А.Пешковский сыяктуу орус тилчилеринин, М.Казембек, В.А.Гордлевский, А.Н.Самойлович, Н.Ф.Катанов, Чобан-Заде, Г.Шараф, С.Е.Малов сыяктуу түркологдордун, казак агартуучу-окумуштуусу А.Байтурсуновдун жана кыргыз агартуучусу И.Арабаевдин эмгектери менен тике тааныш болгон [9: 7-8]. Демек, окумуштуунун илимий дарамети кыргыз тилинде китеп жазган өз замандаштарына караганда бир топ жогору болгондугу айкын болуп турат. Ошондуктан ал өзүнүн илимий мектеби жок болсо да, 20-30-жылдардагы улуттук алгачкы филологдордун жалпы илимий кызыгууларына, ишмердиктерине жана сөздүк түзүү иштерине чоң таасирин тийгизгендиги шексиз. Анткени К.Тыныстанов 1930-жылдан 1937-жылга чейин Кыргызстандын маданият курулушу институтунун директору жана илимий кызматкери болуп иштөө менен, илимий тармактардын терминдерин иштеп чыгууда жана унификациялоодо чоң эмгек жумшаган. Натыйжада, Тойчу уулу Ыбрай, А.Идирисов, Т.Байжиев, З.Бектенов, Ү.Бактыбаев, К.Бакеев, Х.Карасаев сыяктуу өзүнө замандаш окумуштуулардын филологиялык жана методикалык көз караштарынын калыптанышына таасирин тийгизген. Демек, К.Тыныстанов илимизилдөө институтунун жетекчиси катары да жана катардагы илимпоз катары да кыргыз тил илимине, анын бир салаасы болгон кыргыз лексикографиясына таасирин тийгизгендиги тарыхый чындык катары каралышы зарыл.

Әдебиеттер:

1. КР УИАнын кол жазмалар фонду. Русско-киргизский словарь зоологических терминов. 27-иш.
2. КР УИАнын кол жазмалар фонду. Русско-киргизский словарь зоологических терминов. 29-иш.
3. КР УИАнын кол жазмалар фонду. №74 инв. Социально-экономические термины.
4. КР УИАнын кол жазмалар фонду. №84(59) инв. Куштар классы.
5. КР УИАнын кол жазмалар фонду. № 85 инв.
6. Дыйканов К. Алгы сөз./Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. – Прунза, 1928.
7. Юдахин К.К.. Орусча-кыргызча сөздүк.- Бишкек: 2000.
8. Үй-бүлөнүн ден соолугу үчүн/Дэвид Уэрнер, ж.б. – БИШКЕК:] 2004, 280-281-б.
9. Абдыкалыкова А.К.Тыныстановдун эмгектеринде фонетика жана морфология маселелеринин берилиши. Филол. ил. канд. ...авторефераты. Бишкек: 2003.

КӨБДЕНОВА Г.,

*Ахмет Байтұрсынұлы атындагы
Тіл білімі институты «Тіл тарихы» бөлімінің
ага ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.*

ТУРИЗМ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАҢА БАЛАМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада автор шеттілдік туризм терминдерінің қазақ тіліндегі баламаларын ұсынып, көпшіліктің назарына ұсынады.

Түйін сөздер: термин, халықаралық туризм, ұсыныстар.

Аннотация. В статье автор представляет казахские эквиваленты терминов иноязычного туризма.

Ключевые слова: термин, международный туризм, предложения.

Annotation. In the article, the author presents Kazakh-language equivalents of foreign tourism terms and presents them to the public.

Keywords: term, international tourism, offers.

Халықаралық туризм қазіргі уақытта сыртқы экономикалық қызметтің қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Туризмнің жалпы әлемдік экономикаға да, жекелеген елдер мен өңірлердің экономикасына да ықпалының тұрақты өсуі әлемдік экономиканың қалыптасуы мен дамуымен қатар жүретін аса маңызды, тұрақты және ұзақ мерзімді үрдістердің бірі болып табылады. Туризмнің қызметі халықтың нақты қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған ұлттық экономиканың ірі дербес саласына айналуы айқын болып отыр. Туризм әлемдік интеграциялық процестердің факторларының бірі болып табылады, ал туристік бизнес қазір экономиканың маңызды секторына айналууда. Әлемдегі туризмнің дамуына ғылыми-техникалық прогресс, халықтың өмір сүру сапасын арттыру, бос уақыттың, демалыстың ұзақтығын арттыру, экономикалық және саяси тұрақтылық және басқа да бірқатар факторлар әсер етеді. Көшпелі халықтың бірегей табиғи ресурстары мен өзіндік мәдениетіне ие Қазақстан халықаралық және өңірлік нарықтарда туризмді дамыту маңызды жобалардың бірі. Рекреациялық ресурстар мен тарихи-мәдени мұраның туристік әлеуеті Қазақстанға халықаралық туризм нарығына үйлесімді интеграциялануға және елдегі туризмнің қарқынды дамуына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысының тұрақты өсуін, туризммен сабақтас салалардың дамуын ынталандыруды және ұлттық экономикаға инвестициялар ағынын ұлғайтуды қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясы мемлекеттік деңгейде экономиканың басым салаларының бірі болып танылды. Қазақстан экономикасын индустриялық-инновациялық дамыту ережелерін іске асыруда жетекші рөл отандық кластерлер жүйесіне тиесілі.

Мақала авторы 2021 жылы «Туризмді қазақша сөйлетейік» атты республикалық байқауға қатысып, «Терминдер сөйлейді» 1-кезең, «Туған өлкем – қандай көркем» 2-кезең, «Терминтүзер» атты 3-кезеңге қатысып, өзіндік ізденістерімізді ұсынып, 3-орын иелендім. Осылардың нәтижесін төменде беріп отырмыз.

№	Берілген термин, қолданыс	Дәйексөз	Дереккөз	Ұсыныс
	Батут	«Секіруге арналған арнайы құрылғы – <i>батутты</i> бәріміз білеміз. Спорттық батут дегеніміз тіреуге бекітілген, кермеге қатты тартылып байланған серпілмелі тор. Батут одан итерілгеннен кейін биікке ұшуға және ауада әртүрлі трюктер жасауға мүмкіндік береді.»	«Балалар әлемі» журналынан Балалар Әлемі : : Денсаулық : : Батут (balalaralemi.kz)	батут – кермесеріппе
	Экскурсия	Түркістан қаласының туризм саласы бойынша сәуірде «Жас қолөнершілер байқауы» өтті. Мектеп оқушылары мен студенттерге оқу бағдарламасына сәйкестендіріп, <i>экскурсия</i> , турлары да ұйымдастырылмақ.	«Ана тілі» газеті, 07 Қазан, 2021. «Ішкі туризмнің тұмары» атты мақалада https://anatili.kazgazeta.kz/news/59675	экскурсия – топсеруен

Бухта	Жүзіп жүрген аймағымызда 10-15 шақты кеме болатын. Капитан дереу бағытты желден ықтайтын бухтаға қарай бұрды. Жүзіп келеміз, кейде толқынның үлкендігінен 100-150 метр қашықтағы қатарласып келе жатқан кемелер көрінбей кетеді.	«Балығы тайдай тулаған...» атты мақала // «Ана тілі» газеті, 21 Мамыр, 2020 https://anatili.kazgazeta.kz/news/57240	бухта – айлақ
Рюкзак	Ұстау кезінде аң аулау құралдары, мылтық, көлік, балта, рюкзак және басқа заттар тәркіленеді	Браконьерлікке қатысты заң өзгерістерінен кейінгі шаралар нәтижесі Zhasalash 17.07.2020	рюкзак – арқақоржын
Рюкзак	Арқамызда жүк, рюкзак соның бәрін арқалап жүру оңай емес. Міне, үшінші күн оған да үйрендік	Далада түнеп, Бидайықта қонақ болдық - Атырау газеті (atr.kz) 10.10.2021	рюкзак – арқақоржын
Акватория	Сонымен қоса, командирлердің акваторияда жауынгерлік оқу тапсырмаларын орындау кезінде бөлімшелерді басқару қабілеттілігі де бағаланды.	«Батыс» өңірлік әскери сүңгуірлері Ақтаудағы оқу-жаттығу жиынында біліктіліктерін арттыруда - Атырау газеті (atr.kz) 06.08.2021	акватория – суайдын
Коньки	Польшаның Томашув-Мазовецкий қаласында конькимен жүгіру спортынан Бейжің Олимпиадасына жолдама беретін лицензиялық Әлем кубогының алғашқы кезеңі өз мәресіне жетті.	Алғашқы кезең табысты өтті (egemen.kz) 16.11.2021	коньки – сырғы
Конькиші	Ал өзге конькишілеріміздің нәтижелері одан да төмен.	Көңілден шықпады (egemen.kz) 22.11.2021	конькобежец – конькиші – сырғымен жүгіруші
Парашют	Автордың айтуынша, аіссағ небары 3 минутта қанатын жайып ұшып кетеді. 2,5 шақырым биіктікке көтеріліп, 190 км/сағат жылдамдықпен ұша алады. Парашют қарастырылған.	Ұшатын көлік пайда болды (egemen.kz) 01.07.2021	парашют – желкерме
Парашют	Парашют – жоғарыдан я аэроплан, ұшақтан қарғуға, секіріп түсуге лайықтанған шатыр. Парашю өткен ғасырдың жаңалығы болатын. Парашют қазір тек әскери мақсатта емес, сонымен қатар көңіл көтеретін алаңға да жатады.	Парашюттің пайда болу тарихы- Жаңалықтар (oinet.kz) 04-10-2019	парашют – желкерме

	Беседка	Талдықорған қаласында жасөспірім жастағы қыздар балаларға арналған <u>беседканы</u> қиратқан.	Жасөспірім қыздар тик-ток үшін балаларға арналған беседканы қиратты (видео)-Жаңалықтар (oinet.kz) 03-09-2021	беседка – сұхбатхана
	Алғашқы жәрдемге арналған қобдиша – аптечка	Дәрігерлер шамалары келгенше әр ауылда түсінігі бар жас қазақ қыз-келіншектерін алғашқы жәрдем көрсетуге үйретіп, алғашқы жәрдемге арналған қобдиша (аптечка) мен қызу өлшеуге арналған термометр қалдырып отырғандарын, ауылдардан кеткеннен кейін 15 күн аралығында сол ауылдардың адамдарын жолықтырып, олардан өздерінің дайындап кеткен кадрларының ауыл халқына және жер өңдеу серіктестігінің төрағасына көмек көрсетіп, сырқат жандарды тексеріп, жұмыс істеп жатқандарын естіп қуанғандарын ақ парақтың бетіне түсіріп отырған.	«Дәрігерлік жазбалар» атты мақала //https://anatili.kazgazeta.kz/news/50790 13.12.2018	аптечка – дәріқобдиша туризм саласында да бұл сөз кең қолданысқа ие

«Терминдер сөйлейді» атты бірінші кезеңге дайындаған жұмысы. Бұл кезеңде terminkom.kz терминология комитетінің сайтында жоқ сөздерге орысша, қазақша, ағылшынша үш тілде түсініктемесі мен баламасын ұсыну қажет болды.

№	Ағылшынша	Орысша	Қазақша	Терминдер	Сілтемесі
	Famil	Разведывательная тур – это когда турагент отправляется в путешествие, чтобы потом поделиться знаниями о туре и стране изнутри, взглядом туриста. Обычно ‘famil’ оплачивается компанией, чтобы в дальнейшем продавать и рекламировать этот тур.	Барлау туры – бұл турагенттің саяхат туралы және ел туралы ішкі біліммен, туристің көзқарасымен бөлісу үшін сапарға шығуы. Әдетте компания осы турды сату және жарнамалау үшін төлейді.	<i>Famil – разведывательная тур – барлау туры</i>	https://www.tourwriter.com/travel-software-blog/a-to-z/

	<p>Allocentric: Of a minority of tourists: adventurous, outgoing, self-confident, independent, needing little tourist infrastructure. Enjoys high contact with locals.</p>	<p>Аллоцентричный – турист из меньшинства, предприимчивый, общительный, уверенный в себе, независимый, ему не нужна развитая туристская инфраструктура, он наслаждается контактом с местными жителями.</p>	<p>Көпшіл турист – туристтердің аз бөлігі, іскер, көпшіл, өзіне сенімді, тәуелсіз турист болып келеді. Оған дамыған туристік инфрақұрылым қажет емес, ол жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасты ұнатады.</p>	<p><i>Allocentric</i> – аллоцентричный – <i>Көпшіл турист</i></p>	<p>https://www.gdrc.org/uem/eco-tour/t-glossary.html</p>
	<p>Affinity group – A group of people that share a common hobby, interest, or activity, or that are united through regular participation in shared outings. Also see pre-formed group.</p>	<p>Аффинити-группа - группа людей, у которых есть общее хобби, интересы или виды деятельности, или которые объединены регулярным участием в совместных мероприятиях.</p>	<p>Пікірлес топ – ортақ хоббиі, қызығушылығы немесе көзқарасы ортақ адамдардың тобы бірлескен іс-шараларға тұрақты түрде қатысып, саяхаттарға бірге барып тұруы.</p>	<p><i>Affinity group</i> – <i>Аффинити-группа</i> – <i>Пікірлес топ</i></p>	
	<p>Hub-and-spoke itinerary – A travel routing design that uses a central destination as the departure and return point for day trips to outlying destinations and attractions.</p>	<p>Маршрут с узлом и спицами – тур, который помимо основного направления включает в себя дополнительные поездки в места, находящиеся недалеко по пути.</p>	<p>Өрнектелген бағыт – бұл негізгі бағыттан басқа, жол бойында орналасқан жерлерге қосымша сапарларды қамтитын тур.</p>	<p><i>Hub-and-spoke itinerary</i> – <i>Маршрут с узлом и спицами</i> – <i>Өрнектелген бағыт</i> –</p>	<p>https://www.travelwta.com/travel-terms-glossary/</p>
	<p>Babymoon – A relaxing and romantic vacation or getaway taken by parents-to-be before their baby is born.</p>	<p>Декретный тур – расслабляющий и романтический отпуск или отдых, проводимый будущими родителями до рождения их ребенка</p>	<p>Құрсақ тур – бұл бала туылғанға дейін болашақ ата-аналар өткізетін босаңсыту және романтикалық демалыс немесе демалыс.</p>	<p><i>Babymoon</i> – <i>декретный тур</i> – <i>құрсақ тур</i></p>	

	A Camper is a tourist traveling by motor transport and using a camping site	Кемпер – турист, путешествующий на автотранспорте и пользующийся кемпингом. //	Кемпер – автокөлікпен саяхаттайтын және кемпингі пайдаланатын турист.	<i>Camper – кемпер – кемпер</i>	https://www.holidayclub.by/blog/good-to-know/the-dictionary-of-tourist-terms
		Система «Фортуна» – продажа пакета туристических услуг со скидкой за размещение без указания конкретной гостиницы, название которой становится известно только по приезде на место отдыха. Система гарантирует размещение в отеле не ниже заранее определенной категории.	«Фортуна» жүйесі – туристік қызметтер пакетін белгілі бір қонақүйді көрсетпестен жеңілдікпен сату, оның атауы демалыс орнына келгеннен кейін ғана белгілі болады. Жүйе алдын ала белгіленген санаттан төмен емес қонақ үйде орналастыруға кепілдік береді.	<i>Система «Фортуна» – «Фортуна» жүйесі</i>	https://www.holidayclub.by/blog/good-to-know/the-dictionary-of-tourist-terms
	Paragliding	Параглайдинг – полеты на парплане с использованием подъемной силы восходящих потоков воздуха.	Параглайдинг – ауа ағындарының көтерілу күшін пайдалана отырып, парпланмен ұшу.	<i>Paragliding – Параглайдинг - Параглайдинг</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma
	Room service	Рум сервис – обслуживание в номере (еда и напитки из ресторана по меню на заказ).	Бөлме қызметі – тапсырыс бойынша мейрамхананың мәзірінен тамақ пен сусындарды бөлмеге алдыртып, бөлмеде қызмет көрсету.	<i>Room service – Рум сервис – Бөлме қызметі</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma
	Shop tour	Шоп-тур – туристическая поездка, целью которой является покупка определенных видов товаров, характерных для страны пребывания.	Сауда саяхат – туристік сапар, оның мақсаты сол елдің саудасы арқылы саяхат жасау.	<i>Shop tour – Шоп-тур – Сауда саяхат</i>	https://www.holidayclub.by/blog/good-to-know/the-dictionary-of-tourist-terms

	Trekking	Треккинг – пешие походы по пересеченной местности без специальной подготовки участников.	Жаяу жүріс – қатысушылардың арнайы дайындығынсыз ойлы-қырлы жердегі жаяу жорықтар.	<i>Trekking – треккинг – жаяу жорық</i>	https://www.holidayclub.by/blog/good-to-know/the-dictionary-of-tourist-terms
	Interrail	Интер-райл система проездных билетов на железнодорожном транспорте, позволяющая в течение определенного срока ездить внутри зоны билета без ограничений.	Шектеусіз теміржол саяхаты – теміржол көлігіндегі жол жүру билеттерінің жүйесі, белгілі бір уақыт ішінде билет аймағында шектеусіз жүруге мүмкіндік береді.	<i>Interrail – Интер-райл – шектеусіз теміржол саяхаты</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma
		Талассотерапия оздоровительные процедуры с использованием свойств морской воды, грязей и водорослей	Теңіз шипасы – теңіз суының, балшықтың және балдырлардың қасиеттерін пайдалана отырып, талассотерапия сауықтыру рәсімдері қабылдау.	<i>Талассотерапия – Теңіз шипасы</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma Ежелгі грек сөзі thalassa – теңіз; therapia – ем)
		Рекламный тур – ознакомительный тур.	Жарнамалық тур танысу туры.	<i>Рекламный тур – жарнамалық тур</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma
	Parasailing	Парасейлинг катание на парашюте, который привязан тросом к моторной лодке	Парасейлинг моторлы қайыққа арқанмен байланған парашютпен сырғанау.	<i>Parasailing – парасейлинг</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma
		Кайонинг спуск по горным рекам и водопадам в гидрокостюмах без применения плавательных средств	Кайонинг жүзу құралдарын пайдаланбай гидрокостюмдарда тау өзендері мен сарқырамалар бойынша түсу.	<i>Кайонинг – Кайонинг</i>	https://balu-tourism.kz/terminy/terminy-turizma

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің шеттілді терминдердің баламасын табуға ішкі әлеуеті зор. Бұған біз өз ізденістеріміз бен жоғарыда берілген ұсыныстарымызда көз жеткіздік.

ҚАЛИҰЛЫ Б.,
Филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан Жоғары Мектебінің Ұлттық
Ғылым Академиясының академигі,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты

ҰЛТТЫҚ ТІЛ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАСАЛУЫ

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі маңызды мәселелердің бірі – терминжасам мәселесі. Бүгінгі таңда терминдер тек не түбірге жұрнақ жалғау арқылы (туынды сөз), не екі түбірді бір-біріне қосу, біріктіру арқылы (біріккен сөз) немесе екі сөзді тіркестіру арқылы (тіркесті сөз) ғана жасалып жүр. Терминжасамның басқа тәсілдері мүлдем ескерусіз қалып келеді. Себебі бұл аталғандар термин жасаудың ең оңай жолы. Ал қазақша термин жасау бұлармен ғана шектелмеуге тиісті. Мақалада шетел терминдерін дайын қалпында қабылдап алу немесе аудару салу секілді мәселелер және оның шешімі туралы айтылады.

Түйін сөздер: термин, терминжасам, терминология, ұлттық термин, аударма, мемлекеттік тіл.

Аннотация. Одним из важных вопросов казахского языка является проблема терминообразования. На сегодняшний день термины создаются либо с помощью суффиксов (производное слово), либо путем соединения, объединения двух корней друг с другом (слитное слово), либо путем сочетания двух слов (словосочетание). Другие способы терминообразования полностью игнорируются. В статье речь пойдет о таких вопросах, как прием иностранных терминов в готовом виде или их перевод, а также пути решения этих и других вопросов.

Ключевые слова: термин, терминообразование, терминология, национальный термин, перевод, государственный язык.

Annotation. One of the important issues of the Kazakh language is the problem of term formation. To date, terms are created either with the help of suffixes (a derived word), or by combining, combining two roots with each other (a merged word), or by combining two words (a phrase). Other ways of term formation are completely ignored. The article will focus on issues such as the acceptance of foreign terms in a ready-made form or their translation, as well as ways to solve these and other issues.

Keywords: term, term formation, terminology, national term, translation, state language.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің бастау көзі, қайнар бұлағы. Қазақ тілінің қыр-сырын Ахаңнан жақсы білетін адам жоқ та шығар. Бұл жағынан алғанда Ахаң – бой жетпес биік шың, қырық құлаш арқан жетпес шыңырау құз. Ол кісінің ойы жеткен жерге ой жеткізу, тұңғыығына бойлау мүмкін бола қоймас. Солай бола тұрса да, біз бұл жерде Ахаң тындырған көп істердің бірі – ұлттық терминдер жайында аздап қана сөз етпекшіміз.

Мемлекеттік тілдің келелі мәселелерінің бірі – термин мәселесі. Бұл мәселені қазіргі кездегі өмір талабының өзі туғызып отыр. Өйткені мемлекеттік тіл мен терминтаным (терминология) – бір-бірімен тығыз байланыста, бірлікте шешілетін нәрселер. Терминтаным мәселесінің маңыздылығы, біріншіден, бүгінгі күн ұлттық терминдерінің дұрыс жасалуымен, оның реттілігімен, тұрақтылығымен, екіншіден, мемлекеттік тілдің ертеңгі күй-жайы мен болашағын қанағаттандыра алатын ахуалымен өлшенуге тиісті.

Олай болса, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытудың ең басты жолы – оның ұлттық ғылыми терминдерін жасау, оларды ретке келтіру, жүйеге түсіру және оны күнделікті тұрмыста қолданысқа ендіру.

Термін дегеніміз де сөз сияқты басты, маңызды тілдік бірліктердің бірі. Кез келген тілдік бірліктердің екі жағы болады: бірі – сыртқы тұлғасы (формасы), екіншісі – ішкі мазмұны (мағынасы). Бірден айталық, терминнің сыртқы тұлғасы – ұлттық, ал ішкі мазмұны – халықаралық болуға тиісті. Жоғарыда айттық, термін де – сөз. Бірақ ол Г.О.Винокур айтқандай, «ерекше қызмет атқаратын сөз» [1,54]. Терминнің «қызметінің» ерекшелігі – ғылыми ұғымдардың атауын білдіретіндігінде.

А.А.Реформацкий өз еңбегінде: «Термін екі жақты қызмет атқарады» деп жазыпты [2,165]. Ол кісінің ұғымынша, сөз – заттың, нәрсенің атын ғана атаса, термін ғылыми ұғымның (құбылыстың) атын атайды және ғылыми ұғымның мән-мағынасын ашады. Мысалға қазақ тіліндегі *түбір* деген сөзді алуға болады. Егер осы сөз «ағаштың түбірі» деген мағынада қолданылса, ол – сөз. Ал бұл сөз «сөздің түбірі», «санның түбірі» деген мағыналарда қолданылса, оның біріншісі – тіл білімі ғылымының, екіншісі – математика ғылымының терміні.

В.П.Даниленко болса терминге: «Белгілі бір ғылым саласында қолданылатын, ғылыми ұғымды білдіретін, сол ғылыми ұғымның түсініктемесін (дефинициясын) өзімен бірге ала жүретін сөз немесе сөз тіркесі» деген анықтама беріпті [3,15].

Өздеріңіз де байқап отырған боларсыздар, атау сөзге берілген түсініктеме терминнің ғылыми ұғымын аша алса, ол – термін. Ал егер ғылыми ұғымды ашпай, тек сөз мағынасын ғана айқындаса, яғни бір нәрсенің атын ғана атаса, ол термін емес – сөз. Басқаша айтсақ, сөзге түсініктеме берудің нысаны – термін, ал анықтама берудің нысаны – сөз.

Терминдердің ең басты қызметі – ғылыми ұғымды білдіру, сол арқылы ғылымды дамыту дейтін болсақ, бұған дейін бізге түсіндіріліп келгендей, «термін – мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті, арнаулы таңбалар» ғана емес, олар – халықтың ақыл-ойы мен санасы, ұлттың рухани қазынасы. Ендеше, бірінші кезекте айтарымыз, ұлттық терминдер шетел сөздерін қабылдай салу арқылы емес, халық тілі негізінде жасалынуы керек.

Осы жерде біздің «қазақша терминдер» деген мен «қазақ терминдері» дегендердің айырмашылықтары бар екендіктерін ескерте кеткіміз келеді. Қазақ терминдері деп – бұған дейін және қазіргі күндері қолданылып жүрген орысшасы бар, ағылшыншасы бар, қазақшасы бар барлық терминдердің жиынтығын айтамыз. Ал қазақша терминдер дегеніміз – солардың ішіндегі тек қазақша жасалғандары ғана.

Қазақша термін жасау мәселесі, былайша алғанда, бәлкендей қиын да нәрсе емес. Әдеттегі сөздер қалай жасалса, сөзжасам қандай-қандай тәсілдерге негізделсе, ұлттық терминдер де солай жасалынып, сол теориялық негіздерге сүйеніледі. Төтесінен айтар болсақ, біздің қазақи тілдік ортада қазақша термін жасау дәстүрі әлі күні толыққанды қалыптаса қойған жоқ. Тіпті кейбіреулерімізде қазақша термін жасауға деген ынта мен ықылас, ниет пен құлық әр уақыт байқала бермейтін сияқты.

Ғылыми терминдерді жасайтындар – сөз жоқ, әр ғылым салаларының мамандары.

Өздеріңіз білесіздер: Ахаң ғылыми атауларды біз құсап, «термин» деп тілін майыстырып қолданған жоқ. Оны «пән сөзі» деген қарапайым ғана атаумен атады да, оларды (терминдерді) тек ұлт тілі – қазақ тілі негізінде жасады. Мысалға тіл біліміне қатысты Ахаң жасаған 200 шақты қазақша терминдердің тек *етістік* (глагол) деген біреуін ғана алып көрелікші. Қазақ ұғымында бұл не деген сөз??

Әуелгі кезде бұл сөздің елге жат көрінгендігі рас. Мұны Ахаңның өзі алдын-ала білді. Сөйтті де, ол кісі өзінің «Тіл - құрал» (1914) деген кітабының алғы сөзінде: – Оқулықтың «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, оның ішкі мазмұны да басында сондай жат көрінер. Үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа нәрсе. Халықта бұрын болмаған нәрсе жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң, жатырқау қалады, - деп жазыпты [4].

Ахаң айтқандай, қазіргі кезде қай қазақ *етістік* термінін «жат сөз, жасанды сөз» деп ұғады?! Қазір біз үшін *етістік* термінінен өткен жанымызға жақын, рухымызға етене термін жоқ.

Егер «термін» сөзінің мән-мағынасын «үш-ақ сөзбен түсіндіру» керек болса, мен сол үш сөз ретінде «ғылыми ұғым», «жасалыну» және «қабылдану» сөздерін атаған болар едім. Өйткені біздің әдеттегі сөздерімізді халықтың өзі тудыратын болса, ғылыми ұғымдардың атаулары болып табылатын терминдерді халық тудырмайды, оларды ғалымдар жасайды. Жасалыну, онда да ұлттық тіл негізінде жасалыну – терминдерге тән ең басты ерекшелік.

Біздің қазақ тіліндегі терминдердің бәрі «жасалынған» ба? Жоқ. Олардың көпшілігі – жасалынбаған, тек қабылданған терминдер. Он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» біз *қабылда* сөзінің мағынасын қарап көрдік. Оған «бір нәрсені өзіне өткізіп алу» деген анықтама беріліпті. Шындығында да, біздегі терминдердің басым көпшілігі орыс тілінде қалай айтылып, қалай жазылып жүрсе, біз де олардың қылын қисайтпай, дәл сол күйінде «өткізіп алған» терминдер.

Осы жерде айта кетер нәрсе: термін әуелі жасалынады, содан кейін барып ол қолданысқа түседі. Жасалынған терминдер айтуға жеңіл, тілдік заңдылықтарға, үндесім қағидасына сай келіп, көпшіліктің көңілінен шығып жатса, олар тез қолданылып кетеді. Қайталап айтайын, жасалынған термін ең алдымен қолданысқа түсуі тиіс. Оны қолданысқа түсіретін – біздер, яғни мамандар. Олай болмаған жағдайда термін тілге тұрақтанбай, тек төлиелік (авторлық) сөз болып, қалып қояды.

Неге екенін қайдам, қазақ ғалымдарының көбі, мейлі, олар техникалық ғылымдардың өкілдері болсын, мейлі, қоғамдық ғылымдардың өкілдері болсын (бұлардың ішінде қазақ тілі мен қазақ әдебиетінің өкілдері де бар), терминдерді қазақша жасаудың орнына Еуропа тілдерінде қалай айтылып, қалай жазылып жүрсе, оларды сол күйінде қабылдай салады. Соның салдарынан тіліміздегі терминдердің басым бөлігі, мәселен, *аукцион, валюта, инновация, корпорация, концерн, консорциум, маклер, маркетинг, менеджер, менеджмент* деген сияқты толып жатқан сөздер орыс тілінде қалай айтылып, қалай жазылса, қазақ тілінде де солай айтылып, солай жазылып және солай қабылданып жүр.

Бұл мәселеге байланысты Ахмет Байтұрсынұлы ағамыз не деді екен? Соған көңіл аударалық. Ол кісі: «Өз тілдерінен пән сөзіне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын тұрған пән сөздерді ала берсе, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін әлгі жат сөздер жұтып, жойып жібереді» - депті [5, 413]. Сонда деймін-ау, қазақша терминдерді қазақ ғалымдарының өздері жасамаса, оларды бізге кім жасап береді?!

Әдетте біз «ғылым халық үшін» деп жатамыз, ендеше бірінші кезекте ғылымымыз халыққа түсінікті, ұғынықты болуы керек қой. Ол үшін ғылыми терминдеріміз латынша, грекше емес, қазақша жасалынуы шарт емес пе?!

Термін жасау – бірінші кезекте шығармашылық іс, екінші кезекте ол – ғылыми мәселе. Сондықтан да ғылыми терминдерге «қолдануға қолайлы, түсінуге жеңіл, уәжді, жүйелі болуы шарт» деген талап қойылады. Сонда ғана олар «халық түсіне алатын, қолданатын, игілігіне жарататын» тілдік бірліктер болып табылады. Ондай терминдер халықтың рухани байлығын, ұлттық ұғым-түсінігін молайтады, тілімізді байытады.

Несін жасырамыз, кеңестік саясаттың салдарынан одақтық, республикалық терминком құрылып, терминдерді одақ бойынша стандарттау орталығы (институт) ұйымдастырылып, ұлт тілінде термін жасауға тыйым салынған кездер болды. Халыққа «Қазақ тілінде ғылыми ұғымдарды білдіретін сөздер жоқ», «Ғылыми ұғымдарды латын, грек сөздерімен беру керек», «Терминдерді аударуға болмайды» деген жалған қағидасымақтар ұсынылды.

Мұндай пікірлерді орыс саясаткерлері немесе билік басында жүргендер ғана айтса түсінікті ғой. Ең жаманы оған өзіміздің ішімізден шыққан «оқығандар» қосылып, «Қазақ сөздері термін жасауға жарамайды», «Халықаралық терминдерді аударуға болмайды», «Терминдер аударылса, олардың түсінігі, мағынасы бұрмаланады» деп ұрандатты. Соның нәтижесінде тіліміздегі қазақ терминдердің 70-80 пайызы шетел сөздері болып шыға келді.

Қазақша термін жасау үшін, біріншіден, «Мынау халықаралық термін, оны аударуға, қазақшалауға болмайды» деген теріс пиғылдан арылу қажет. Ондай заң еш жерде жазылмаған. Оны шығарып жүргендер – белгілі бір себептермен қазақша термін жасағысы, жасатқысы келмей жүргендер ғана. Екіншіден, «Шетел терминдері әбден қалыптасып кеткен, оған тілі-

міз дағдыланған, сондықтан ондай терміндердің сәнін бұзбай-ақ қоялық» деген көлгірсі сөздерге тыйым салынғаны жөн. Үшіншіден, «Уақыт болсын, толғағы жетсін, пісуі келіссін», «халқымыздың саны өссін» деп ырғалып-жырғалып жүргенді қойып, қазақша термін жасауға үлкеніміз бар, кішіміз бар, мамандарымыз бар, маман еместеріміз бар – бәріміздің бұл іске бірден бел шешіп кіріскеніміз абзал.

Қазақ ғалымдарының бір жаман әдеті бар. Ол әдет – әлгілердің қазақша термін жасауға мойындарының жар бермейтіндігі. Ғалымдар өздеріне түсінікті төл сөздерден термін жасағаннан гөрі халыққа түсініксіз шетел сөздерінен термін жасағанды, термін жасағанды емес-ау, даяр тұрған терміндерді сол күйінде соламайымен қабылдай салғанды қолайлы көреді. Осынысы үшін ол өзін оқыған, білімді, зиялы адамдардың қатарына қосады.

Олардан «Неге бұлай?» деп сұрай қалсаң, жоғарыда айтқанымыздай «Қазақ сөздері шетел терміндерінің мағынасын дәл бере алмайы» деп жауап береді. Дұрысын айтсақ, бұл қазақша термін жасамаудың сылтауы ғана. Әйтпесе сөзге, термінге, бір сөзбен айтқанда, тілдік таңбаға кез келген мағынаны теліп, сол мағынаны оған «байлап қоюға», «таңып тастауға» болады. «Сөз мағынасы», «терміндердің ұғым-түсінігі» (дефинициясы) деп жүргендеріміз – сондайлар.

Шындыққа жүгінсек, гәп мағынаны дәл берген-бермегендігінде емес, гәп қазақша терміндерді, төл сөздерімізді менсінбеуде, оларды олқысынуда, қомсынуда. Баяғы «ауылдағының аузы сасық» дегеннің кері. Өзіңді өзекке теуіп, жат сөздерді төрге шығаруды әдетке айналдырған нағыз бодандықтың сарқыншағы.

Олардың айтқан сылтаулары мен келтірген теріс дәлелдеріне тиянақты пікір айтып, қазақша термін жасаудың ауадай қажет екендігін теориялық тұрғыдан да, тәжірибелік тұрғыдан да дәлелдеп берсең, қазақша термін жасаушылардың жаулары сонда да берілмей: «Ойбай, орысша терміндер тілімізге әбден сіңісіп кеткен. Сіңісіп кеткен терміндерді қазақшаға аудару немесе олардың қазақша баламасын жасау әдеби тілді бүлдіру болып табылады» деп екінші бір жағына қисая кетеді. Сонда, әдеби тіл дегеніміз – қойыртпақ сөздердің жиындығы болғаны ғой.

Егер мен ғылыми еңбектерден алынған *антье, гелокоид, дит, изоэдр, квантиль, моноид, нат, подер, ранг* деген терміндерді сіздерден «білесіздер ме?», «олардың ұғымдары қандай?» (бәрі де математика терміндері) – деп сұрай қалсам, сіздер, әрине, егер мамандақтарыңыз математик болмаса, бірден жауап бере алмаған болар едіңіздер. Ал *азайғыш, көпжақ, нөл, нөмір, сызба, теңдік, үшбұрыш, шама* дегендерді ше? (бұлар да математика терміндері) – деп сұраған болсам, оған тез жауап қайтаратындықтарыңызға күмәнім жоқ.

Бар гәп олардың қазақша жасалғандықтарында және түсінікті немесе түсініксіз екендіктерінде. Егер терміндер қазақша жасалған болса, онда олар түсінікті болады. Ендеше, термін жасаған екенбіз, оның қазақша болу жағын, халыққа түсінікті болу жағын көбірек ескергендігіміз абзал болар еді.

Ұлттық терміндер сол ұлттың өкілдеріне түсінікті, қолданушыларына ыңғайлы болу керектігіне тілден, тілдік теориядан хабары бар адамдардың ешқайсысы таласа қоймас деп ойлаймын.

Термін жасау дегенді көптеген адамдар «орыс немесе латын-грек тілдеріндегі сөздерді қазақшаға аудару» деп түсінеді. Бұл да – қате түсінік. Оның қате болатын себебі: аудару – термін жасаудың бір ғана тәсілі. Термін жасаудың аудармадан басқа да толып жатқан амал-тәсілдері бар. Солардың бірі – термін ретінде тыннан жанадан сөз (термін) жасау.

«Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Өз еркіміз өзімізде, егемендігіміз қолымызда болып отырған қазіргі заманда өзге де ерікті елдер сияқты өз тіліміздің төл терміндерін өзіміз жасап алайық» - десең, әлгі жатжұрттық тілдердің «теориясымен» қаруланған «оқымыстылар» (жасанды ғылым докторлары) ер-тоқымын бауырына алып, жатып кеп тулайды.

Термін жасаушылардың кейбіреулері – термін жасап, қиыншылықты жеңіп, бастарын ауыртқысы келмейді. Ал алда-жалда термін жасай қалса, әбден жауыр болған тәсіл – баяғы уәжді тәсілмен: не түбірге жұрнақ жалғау арқылы термін жасайды (туынды сөз), не екі түбірді бір-біріне қосу, біріктіру арқылы термін жасайды (біріккен сөз) немесе екі сөзді тіркестіру арқылы термін жасайды (тіркесті сөз). Бұлардың бәрі дұрыс. Бірақ қазақша термін жасау бұлармен ғана шектелмеуге тиісті.

Шындығын айтсақ, біз қазақша термін жасап жүргеніміз жоқ. Жасасақ та, оны тілімізде қалыптастыруға күш салмаймыз. Қазақ тілінің орфографиялық, терминологиялық, түсіндірмелі сөздіктеріне қараңыздаршы, оларда орысша немесе еуропалық терминдерден аяқ алып жүргісіз.

Бұл аз болғандай, осыдан біраз уақыт бұрын ҚР-ның Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссия «қазақшаға аударуға болмайды» деген ұстаныммен *акт, акция, аудитория, абсолют, аванс, банкрот, банк, бюджет, депозит, кредит, инвестиция, лицензия, лизинг, операция, сертификат, фильм* дегендер сияқты біраз жатжұрттық сөздерді осы жерде көрсетілгендей етіп бекітіп беріпті. Біз бұл сөздердің қазақша сыңарларын (мәселен, *кредит* дегеннің орнына – *қарыз, аудитория* дегеннің орнына – *дәрісхана* деп) жасауға, оларды солай қазақша қолдануға неге құқылы емеспіз?!

Ахмет Байтұрсынұлының: «Сөзі жоғалған елдің өзі де жоғалады», - дегені әркімнің есінде болар. Ендеше, бүйтіп, «көзі жақсы», «өзі жақсы» деп, тіліміздегі жат сөздердің санын көбейте берсек, өз елімізде халқымыздың саны азшылыққа айналып, соның зардабын тартып жүрген қазіргі кезіміздегідей күндердің күнінде тіліміздегі төл сөздеріміздің өздері де азшылыққа ұшырап, кемдік көрмесімізге кім кепілдік бере алады?! Жоғарғыдай шешім шығарушылар тым болмаса мәселенің осы жағын ойлады ма екен?!

Орыс тілі де, басқа еуропа тілдері де қай тіл болмасын, басқа бір тілден сөз алса, оны өз тілдерінің заңдылықтарына бағындырып, дыбыстық өзгерістерге түсіріп барып алады. Оған дәлелдер толып жатыр. Мысал үшін осы жерде орыс тіліне енген түркі сөздерінің төрт-бесеуін ғана атап өтелік: **кинжал** (қанжар), **караул** (қарауыл), **жир** (шыр), **кислый** (қышқыл), **край** (қыр), **бурый** (бурыл), **бурить** (бұрғылау), **топтать** (таптау), **тлеть** (түлеу), **искать** (іздеу), **сев** (себу), **ткать** (току), т.б.

Мен бұрынғы бір мақаламда «немістің *Buchhalter* сөзін орыстар *бухгалтер* деп өзгертіп алыпты. Орыс тіліне бас ұрып, ол сөзді орыстарша *бухгалтер* дегенше, тіліміздің заңдылығына сай *бұғалтыр* деп алсақ, жөн болмас па еді» деп жазған едім. Осы жерде сол ойымды тағы да қайталап айтқым келіп тұр. Сондағы мақсатым – «жатжұрттық сөздерді қабылдаудың басқа да жолдары бар» дегенді баса айту болатын. Жалғыз *бұғалтыр* сөзін ғана емес, осы типте терминдердің де, кірме сөздердің де көпшілігін қазақ тілінің заңдылығы бойынша айтып, оларды сол айтылуы бойынша жазсақ, ең дұрысы сол болған болар еді.

Дәл осы тәрізді, қазіргі кезде *артист, театр, спектакль, концерт, магистр, цемент*, т.б. деп орысша қолданып жүрген сөздерді *әртіс, тиәтір, іспектәкіл, кәнсерт, мәгійттір, семент* деп қазақша қолдануға, жазуға әбден болады. Сонда алдыңғы сөздер орыс тілінің, соңғылар қазақ тілінің сөздері болып, тіліміз біраз сөздерге болса да байып қалмас па еді.

Қазақша термін жасаудың тиімді тәсілдердің тағы бірі – уәжсіз тәсілмен термін жасау. Мұны көпшілік терминшілер біле бермеуі де мүмкін. Сондықтан болар, кейбір ғалымдар уәжсіз тәсілмен термін жасай қалса (мәселен, *мәнбі* – факт, *ләтір* – парафин, *тініке* – никель, *ысырат* – траектория т.б. дегендер сияқты), қазақша термін жасауға қарсылардың төбе шаштары тік тұрып, «Мынау не деген сұмдық?!», «Қазақ тілінде ондай сөздер жоқ қой» деген сөздерді желеу етіп, жаңа және қажетті терминдерді қалыптастырып жіберудің орнына «ойбай, бұлар жасанды сөздер» деп, жөргегінде жатқанда-ақ олардың бастарына су құйып тынады [6,71].

Қазақша термін жасаудың тағы бір жолы бар. Ол – көне түркі тілінің байлығын пайдалану. Бірақ біз оны күні бүгінге дейін қазақ тіл білімінде бірде-бір рет қолданып көргеніміз жоқ.

Еуропа халықтары жаңа термін жасауда өлі тіл болып есептелетін грек, латын тілдерінің материалдарын кеңінен пайдаланып келді, қазір де пайдаланып жүр. Біз болсақ, көне түркі тіліне ешбір қатысымыз жоқтай-ақ, оны ойлап та, оған жолай да қоймаймыз. Ақиқатына жүгінсек, біздер – қазақтар жаңа сөз, жаңа термін жасауда көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдерінің материалдарын, қала берді өзіміздің кәсіби сөздеріміз бен жергілікті тіл ерекшеліктерімізді (диалектизмдерді) тілімізді байытудың жолы ретінде молынан пайдалануымыз керек.

Жаңа термін жасауда біздерге туыстығы жағынан еш қатысы жоқ, тілдік құрылымы жағынан да үш қайнаса сорпасы қосылмайтын латын, грек, ағылшын, орыс сөздерін пайдаланғаннан гөрі, өзіміздің арғы тегіміз болып табылатын және ана тіліміздің қайнар көзі, бастау бұлағы

болып есептелінетін көне түркі тілі мен кәсіби сөздеріміздің, жергілікті ерекшеліктеріміздің байлығын пайдалану әлдеқайда дұрыс және жөн болар еді.

Орыс халқы грек, латын және көне славян тілдерінің байлығын ешкімнен қорықпай-ақ кеңінен пайдаланып жүрген жоқ па?! Оларға «бұларың қалай?» деп жатқан ешкім жоқ қой. Біз болсақ, біреу ұрысардай, біреу жазғырардай жан-жағымызға жалтақтаймыз. Өзіміздің тұнып тұрған құнды да құнарлы, бай да берекелі қазынамызға шеңгелімізді молынан салудың орнына, оған жақындаудан, одан бірдеме арудан тайсақтаймыз.

Мен бұл пікірді жайдан-жай айтып отырған жоқпын. Қазақша шығып жүрген газет-журналдарға қараңызшы. Оларда кездесетін *блокбастер*, *билборд*, *гастарбайтер*, *web-дизайн*, *web-сайт*, *марчендайзер*, *кластер*, *обудсмен*, *шопинг*, *дельфий* (ойын), *оффшор* (аймақ), *электротоп* (топ) деген сияқты жатжұрттық сөздерден көз сүрінеді. Осы бағытпен кете берсек, келешекте біртіндеп ағылшын тіліне біржолата ауысып кетуіміз әбден мүмкін.

Осы жиынға келіп отырғандардың бәрінің термінге азды-көпті қатыстары бар адамдар деп ойлаймын. Кане, айтыңыздаршы, қайсың қанша және қандай-қандай қазақша термін жасадыңыздар?? Жасасаңыздар, ол терміндеріңіз тілімізде қалыптасты ма??

«Я» деп айта алмайсыздар. Өйткені біздер, қазақтар, Ахмет Байтұрсынұлы атамыздан басқаларымыз қазақша термін жасаумен айналысқан емеспіз. «Термін жасаумен айналысады» деп Еуропа ғалымдарын айтуға болады. *Лазер* терміні «**жарықты тар қыспақтан күштеп өткізу арқылы алынған сәуле**» деген ағылшынша сөйлемдегі сөздердің басқы әріптері екен. *Рентген* (рентген) сөзі «рентген» деп алатын құрылғыны ойлап тапқан адамның есімі көрінеді. Бұлар терміндік қызмет атқарып жүр ме? Әрине, атқарып жүр!

Біздің ғалымдар жоғарыда көрсетілген тәсілдерді пайдалану арқылы жаңа терминдер жасаудың орнына Еуропа тілдерінде даяр тұрған терминдерді мұртын да сындырмай, соламайымен ала салғанды жөн көреді, - дегенді жоғарыда айтқанбыз.

Бұл, әрине шет тілінен келген сөз болса болды, олардың бәрін өзгерте беру керек деген сөз емес. Дыбысталуы жағынан, әріптерінің тіркесу заңдылығы жағынан қазақ тілінің грамматикасына қайшы келмейтін терминдер немесе сөздер болса, оларды сол күйінде ала беруге болады. Неге болмасын! Мыс., *опера*, *балет*, *ария*, *кит*, *машина*, *депутат*, *ром*, *роман*, *радар*, *палата*, *партия*, *сорт*, *сода*, т.б.

Қорыта келе айтарымыз, қазақ тілінің лексикалық қорын ұлттық терминдермен, жаңа сөздермен байытатын да, жатжұрттық сөздерді жиі қолданып, қазақ тілін жұтататын да – біздің өздеріміз, яғни қазақ ғалымдары мен журналистері. Әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері. Радиолар мен теледидарлар, қалта телефондары.

Егер олар жаңа ұғымға қазақша атау тауып, оны қалыптастырып жіберуге күш салса, ондай азаматтар тілімізді байытады. Ал егер олар ағылшын сөзін – ағылшынша, орыс сөзін – орысша қолданып, соларын қазақ тіліне тықпыштай берсе, ондай ғалымдар мен журналистер қазақ тілінің келешегін тығырыққа тірейтіндігі сөзсіз.

Біздің бұл жердегі әңгімеміздің түп негізі бір-ақ нәрсеге келіп тіреледі. Ол – әр ұлт өздерінің ұлттық терминдерін өздері жасап алуға тиісті.

Әрбір қазақ өзін қазақпын деп есептесе, қазақ екендігі шынында да рас болса, ондайлар өз саласы (мамандығы) бойынша жоғарғы тәсілдердің бірімен ғылыми атаулардың, жаңа ұғым-түсініктердің қазақша баламаларын жасап, жасап қана қоймай, ол қазақша атауларды тілімізде қалыптастырса (қалыптастырудың амалы – ол сөздерді қолданысқа түсіру, сөздіктерге ендіру), мемлекеттік тіл – қазақ тілі, оның терминдері сонда ғана дамиды, сонда ғана қазақ тілінің жұлдызы жанады.

Әдебиеттер:

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ, 1939. Т. 5. – Москва: – 3-54 с.
2. Реформацкий А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – Москва: 1986. – 163-198 с.

3. Даниленко В.П. Русская терминология. – Москва: 1977. – 246 с.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. А., 1992.
5. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. А., 1998.
6. Б.Қалиұлы. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. А., 2008.

ҚАРШЫҒАЕВА А.,
А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ ФОНЕТИКАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР ЖАЙЛЫ

Аңдатпа. Соңғы кезде қазақ фонетикасының ішкі құрылымына көп көңіл бөлініп келеді. Өйткені қазақ грамматикасының өзге салалары тәрізді фонетиканың да өзіндік құрамды бөліктері бар. Фонетиканың салалық терминдер жүйесі сол салалардың атынан (атауынан) басталады. Өзге дыбыстардың да жасалым, айтылым, естілім анықтамаларын салалық терминқұрам арқылы дербес-дербес беруге болады. Қазақ фонетикасының оның ішкі салаларына тән терминологиялық аппарат қалыптасу керек. Әр саланың өзіне тән ұғымдары мен сол ұғымдарға тән атаулары, сондай-ақ зерттеу әдістері бар. Мақалада қазақ фонетикасының оның ішкі салаларына тән терминологиялық аппарат қалыптасуы жайлы сөз болады.

Түйін сөздер: Жасалым, жасалым белгі, жасалым қор, айтылым фонетика, жасалым фонетика, естілім фонетика, тіл алды, тіл арты

Аннотация. В последнее время уделяется большое внимание внутренней структуре казахской фонетики. Так как фонетика, как и другие отрасли казахской грамматики, имеет свои составные части. Система отраслевых терминов фонетики начинается от имени (названия) этих областей. Определения словообразования, произношения, слуха и других звуков можно давать самостоятельно, используя отраслевой термин. Необходимо будет сформировать терминологический аппарат, характерный для его подсекторов казахской фонетики. Каждая область имеет свои собственные концепции и названия, характерные для этих концепций, а также методы исследования. Для этого необходимо будет сформировать терминологический аппарат, характерный для его подсекторов казахской фонетики.

Ключевые слова: артикуляция (образование), артикуляционный, артикуляционный признак, полунапряженная артикуляция, артикуляционный фонд, акустическая фонетика, артикуляционная фонетика, перцептивная фонетика, переднеязычный, заднеязычный

Annotation. Recently, much attention has been paid to the internal structure of Kazakh phonetics. Since phonetics, like other branches of Kazakh grammar, has its own components. The system of industry terms of phonetics begins with the name (name) of these areas. Definitions of word formation, pronunciation, hearing and other sounds can be given independently using an industry term. It will be necessary to form a terminological apparatus characteristic of its subsectors of Kazakh phonetics. Each field has its own concepts and names specific to these concepts, as well as research methods. To do this, it will be necessary to form a terminological apparatus characteristic of its subsectors of Kazakh phonetics.

Keywords: articulation (education), articulation, articulation sign, semi-stressed articulation, articulation fund, acoustic phonetics, articulation phonetics, perceptual phonetics, anterolingual, posterolingual.

Қазақ терминдер жүйесіне соңғы кезде көп көңіл бөлініп отыр. Әсіресе сала терминдерін саралай түсіп, терминдер құрамын мүмкіндігінше қазақыландыру үрдісі нәтижелі жүріп жатыр. Қазақы термин жасам ісіне теориялық негіз, практикалық басшылық болатын іргелі еңбектердің

саны мен көлемі артып келеді [1; 2]. Ғылым мен техника салаларының барлығына қатысты терминологиялық түсіндірме және екі тілді сөздіктер жаппай шығып жатыр.

Соңғы кезде қазақ фонетикасының ішкі құрылымына көп көңіл бөлініп келеді. Өйткені қазақ грамматикасының өзге салалары тәрізді фонетиканың да өзіндік құрамды бөліктері бар. Сол құрамды бөліктерінің жігі ажыратылып, олардың өзара үйлесім реті анықталғанда ғана дыбыс талданым жүйелі болмақ. Ол үшін қазақ фонетикасының оның ішкі салаларына тән терминологиялық аппарат қалыптасу керек болады.

Қазақ фонетикасының құрамды бөліктері (салалары) жасалым (артикуляция), айтылым (акустика) және естілім (перцепция) болып табылады [3, 13-17]. Әр саланың өзіне тән ұғымдары мен сол ұғымдарға тән атаулары, сондай-ақ зерттеу әдістері бар. Дыбыс қай тұрғыдан талданады – оның өзіндік мәні бар. Егер дыбыс:

– жасалым тұрғысынан талданатын болса, онда алдымен жасалым ұғымдар анықталып, соларға сай атаулар қалыптасу керек. Жасалым ұғымдар мен атаулар арқылы дыбыстың жасалымына қатысты заңдылықтардың басы ашылып, жасалым анықтамалар құралады;

– айтылым тұрғысынан талданатын болса, онда алдымен айтылым ұғымдар анықталып, соларға сай атаулар қалыптасу керек. Айтылым ұғымдар мен атаулар арқылы дыбыстың айтылымына қатысты заңдылықтардың басы ашылып, айтылым анықтамалар құралады;

– естілім тұрғысынан талданатын болса, онда алдымен естілім ұғымдар анықталып, соларға сай атаулар қалыптасу керек. Естілім ұғымдар мен атаулар арқылы дыбыстың естіліміне қатысты заңдылықтардың басы ашылып, естілім анықтамалар құралады.

Сонда ғана таладаным реті бір жөнге түседі. Ал, әзірге болса, «...дәстүрлі фонетикамызда... фонетикалық (жасалым, айтылым, естілім) ұғымдар мен атаулардың бәрі араласып...» [3, 13] жүр. Мысалы, «*a* – жуан дауысты, *ә* – жіңішке дауысты» т.б. деп, артикуляциялық жіктелімнің ішінде естілім белгілер жүреді. Немесе артикуляциялық және перцепциялық белгілер бір анықтаманың ішінде кездеседі. Мысалы, «*a* – езулік, ашық, *тіл арты*, *жуан дауысты*, *ә* – езулік, ашық, *тіл алды*, *жіңішке дауысты*» т.б. [4] Мұндағы *тіл арты*, *жуан* немесе *тіл алды*, *жіңішке* деген жасалым/естілім атаулар бірін-бірі қайталап, қосарланып тұр. Жасалым атаулардың орнына естілім атауларды пайдалану көптеп кездеседі. Жасалым орнын көрсететін *ерін* атауының орнына үндесім естілімді белгілейтін *еріндік* атауы сол күйінде қолданылады. Ал дауыссыздардың негізгі артикуляциялық жіктелім белгілері түгелдей естілім атау болып қалыптасып алды: *қатаң*, *ұяң үнді*. Естілім атаулар арқылы жасалым жіктелім құрылады. Мұның өзі өте үлкен фонетикалық қайшылық болып табылады. Алайда, аталған үлгі қазақ тілі оқулықтары мен оқу-құралдарының бәріне тән. Мұның өзі қазақ фонетикасының дыбыс зерттелім бағытындағы елеулі (тіптен, басты) кемшілік болып табылады. Оның басты себебі қазақ фонетикасының ішкі салаларының тарамданбағандығында еді. Сондықтан фонетист-мамандар алдында фонетикалық терминдерді пайдаланудың жүйелі ретін табу мәселесі тұрды. Ол үшін алдымен фонетиканың салалық терминдер жүйесін қалыптастырып алу керек екендігі түсінікті болды. Салалық терминдер жүйесін қалыптастыру фонетиканың ішкі салалары анықталғанда ғана мүмкін еді.

Сонымен, бұған дейінгі бір бүтін көрінген фонетиканың ішкі үш саласы анықталды. Олар:

«Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы), яғни дыбыс жасалу тұрғысынан талданып-сипатталды;

Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы): дыбысты жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің аты аталып (ерін, тіс, қызыл иек, тіл ұшы, тіл алды, тіл ортасы, тіл арты, тіл түбі, тілшік), жасалу орны көрсетіліп, сол сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу жолдары (ашық, қысаң, тоғысыңқы, жуысыңқы, діріл, жанама) сипатталып, дауыс желбезегінің (дауыс жарғағы, дауыс шымылдығы деп те аталады) қатысу деңгейі көрсетіледі.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы), яғни дыбыс айтылу тұрғысынан талданып-сипатталды;

Дыбыстың айтылымы (акустикасы): ауыз қуысындағы резонаторлар жүйесінің қалпы аталып (ауыз қуысты, көмей қуысты, жанама қуысты), сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу күші (лепті тоғысыңқы/лепті жуысыңқы, босаң тоғысыңқы/босаң жуысыңқы, бос тоғысыңқы/бос жуысыңқы) сипатталады.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы), яғни дыбыс естілу тұрғысынан талданып-сипатталды;

Дыбыстың естілімі (перцепциясы): ауыз қуысынан ауаға шыққан дыбыстың құлаққа жеткен нәтижесі (жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, еріндік дыбыс, езулік дыбыс, қатаң, ұяң, үнді дыбыс) сипатталады» [3,13-14].

Фонетиканың салалық терминдер жүйесі сол салалардың атынан (атауынан) басталады. Әр саланың мазмұнын айғақтайтын *жасалым, айтылым, естілім* атауларына негіз болатын модельдер қазақ тілінде бар және көптеп кездеседі. Мысалы, *алым, салым, ұғым, келім-кетім, өсім* т.б. терминжасамға үлгі болатын сөздер жеткілікті.

Фонетика салаларының әрқайсысына тән дербес терминжасам жүйесін және сол терминдердің дербес қолдану ретін көрсету үшін бірер мысал келтіргеннің өзі жеткілікті болады. Бірақ тілдің дыбыс құрамын сипаттау керек болса, дыбыстарды түгел қамтуға тура келеді. Әзірге біз *а/ә* дыбыс жұбын ғана алып отырмыз.

Қазақ тілінің кез-келген дыбысы осы үш тұрғыдан сипатталу керек, сонда ғана дыбыс табиғаты толық ашылады.

Мысалы, *а* дауысты дыбысы тілдің көлденең қалпына қарай:

- жасалымы бойынша – тіл арты, яғни жасалу орны көрсетіледі;
- айтылымы бойынша – көмей қуысты, яғни басым жаңғыртқы (резонатор) көрсетіледі;
- естілімі бойынша – жуан [әуезді] дыбыс, яғни жуан естілім әуезі көрсетіледі.

Тілдің тік қалпына қарай:

- жасалымы бойынша – ашық, яғни тіл арты мен таңдайдың қиысу деңгейі көрсетіледі;

– айтылымы бойынша – айқын, яғни ауыз және көмей жаңғыртқыларының екі арасындағы дәнекер деңгейі көрсетіледі;

- естілімі бойынша – төмен [әуезді] дыбыс, яғни төмен естілім әуезі көрсетіледі.

Ерін қатысына қарай:

- жасалымы – езу, яғни еріннің езу қатысы көрсетіледі;
- айтылымы – кең шығысты, яғни еріннің шығар тұсының қалпы көрсетіледі;
- естілімі – езулік [әуезді] дыбыс, яғни езулік естілім әуезі көрсетіледі.

Сонда, егер біз *а* дауысты дыбысын:

– жасалым тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана жасалым белгілерін атаймыз: тіл арты, ашық, езу дауысты дыбыс;

– айтылым тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана айтылым белгілерін атаймыз: көмей қуысты, айқын, кең шығысты дауысты дыбыс;

– естілім тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана естілім белгілерін атаймыз: жуан [әуезді], төмен [әуезді], езулік [әуезді] дауысты дыбыс.

Сонымен, салалық талданым нәтижесінде дыбыс анықтамасының құрамында *тіл арты/ жуан* тәрізді әр саланың атаулары араласып жүрмейді.

Мысалы, *ә* дауысты дыбысы тілдің көлденең қалпына қарай:

- жасалымы бойынша – тіл ортасы, яғни жасалу орны көрсетіледі;
- айтылымы бойынша – ауыз қуысты, яғни басым жаңғыртқы (резонатор) көрсетіледі;
- естілімі бойынша – жіңішке [әуезді] дыбыс, яғни жіңішке естілім әуезі көрсетіледі.

Тілдің тік қалпына қарай:

- жасалымы бойынша – ашық, яғни тіл ортасы мен таңдайдың қиысу деңгейі көрсетіледі;

– айтылымы бойынша – айқын, яғни ауыз және көмей жаңғыртқыларының екі арасындағы дәнекер деңгейі көрсетіледі;

- естілімі бойынша – жоғары [әуезді] дыбыс, яғни жоғары естілім әуезі көрсетіледі.

Ерін қатысына қарай:

- жасалымы – езу, яғни еріннің езу қатысы көрсетіледі;
- айтылымы – кең шығысты, яғни еріннің шығар тұсының қалпы көрсетіледі;
- естілімі – езулік [әуезді] дыбыс, яғни езулік естілім әуезі көрсетіледі.

Сонда, егер біз *ә* дауысты дыбысын:

– жасалым тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана жасалым белгілерін атаймыз: тіл ортасы, ашық, езу дауысты дыбыс;

– айтылым тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана айтылым белгілерін атаймыз: көмей қуысты, айқын, кең шығысты дауысты дыбыс;

– естілім тұрғысынан сипаттайтын болсақ, онда тек қана естілім белгілерін атаймыз: жіңішке [әуезді], жоғары [әуезді], езулік [әуезді] дауысты дыбыс.

Сонымен, салалық талданым нәтижесінде дыбыс анықтамасының құрамында *тіл ортасы/жіңішке* тәрізді әр саланың атаулары араласып жүрмейді.

Дауысты жұбының салыстырма белгілерін жұптап көрсетуге болады.

Жасалым белгілері:

а - тіл арты ашық езулік

ә - тіл ортасы ашық езулік

Айтылым белгілері:

а - көмей қуысты айқын кең шығысты

ә - ауыз қуысты айқын кең шығысты

Естілім белгілері:

а - жуан [әуезді] төмен езулік

ә - жіңішке [әуезді] жоғары езулік

Жоғарыда айтылғандай, өзге дыбыстардың да жасалым, айтылым, естілім анықтамаларын салалық терминқұрам арқылы дербес-дербес беруге болады. Соның арқасында қазақ фонетикасының құрамдас бөліктері өзінің жүйелі орнын тауып орналасады.

Әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 618 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер. – Астана: ІС-Сервис, 2009. -255 б.
3. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. –Алматы: Арыс, 2009. -308 б.
4. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. –Алматы: Қазақ университеті. 2004. -247 б.

ҚҰСАЙЫНОВ А.,

*Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының президенті,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТЕРМИНҚОРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН СӨЗДІКТЕР ТОПТАМАСЫ

Андатпа. Мақалада Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен 1999-2000 жылдарынан бастап 2014 жылға дейінгі уақыт аралығында шығарылып, кейін, бірнеше рет әрі қарай жетілдіріліп, толықтырылған салалық ғылыми терминологиялық сөздіктердің жасалу барысы баяндалған. Соның негізінде қазақ тілінің 250 мыңнан аса салалық ғылыми терминқоры жасалып, қазақ тілі терминологиясының ғылыми негізде дамып, кемелдене түсуіне нақты негіз қаланды.

Түйін сөздер: салалық терминологиялық сөздіктер, сала терминдері, терминжасам, ғылыми терминқор.

Abstract. The article describes the process of creation of branch scientific terminological dictionaries, which were published in the period from 1999-2000 to 2014 with the support of the Ministry

of Culture and Sports, and were subsequently improved and supplemented several times. On the basis of this, more than 250,000 branch scientific terminologies of the Kazakh language were created, and a concrete foundation was laid for the development and perfection of the terminology of the Kazakh language on a scientific basis.

Keywords: industry terminological dictionaries, industry terms, term formation, scientific terminology base.

Аннотация. В статье описан процесс создания отраслевых научных терминологических словарей, которые издавались в период с 1999-2000 по 2014 годы при поддержке Министерства культуры и спорта, а впоследствии неоднократно совершенствовались и дополнялись. На их основе было разработано более 250 тысяч отраслевых научных терминов казахского языка, заложена четкая база для развития и совершенствования терминологии в казахском языке.

Ключевые слова: отраслевые терминологические словари, отраслевые термины, терминообразование, научная терминологическая база.

XXI ғасыр, ғаламдану заманында, жан-жақты негізделген тіл саясаты – еліміздің орнықты дамуының басты кепілдіктерінің бірі деп батыл тұжырымдауға болады. Біздер үшін барша қазақстандықтардың мемлекеттік тілі – қазақ тілі руханиятымыздың, ұлттық болмысымыздың, мемлекеттігіміздің, тәуелсіздігіміздің басты тірегі болып табылады.

Қоғам дамуымен бірге Тілді де дамып отыру керек. Қазіргі қоғамда болып жатқан орасын өзгерістер, ғылым мен техниканың дамуы, қандай болмасын тілге өзіндік салмақ салады. Сондықтан келешегін ойлаған халық өз тілін, оның терминологиясын дамытуға ерекше көңіл бөлуі қажет.

Біз қазақ терминологиясы туралы сөз қозғағанда, оның негізін қалаған кемеңгер ғалым Ахмет Байтұрсынұлы екенін үлкен мақтаныш сезіммен айтамыз. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану сияқты жеке ғылым салаларының ғылыми терминологиясының негізін қалаумен бірге, тарих, этнографияға және мәдениет салаларына қатысты терминдер жасаған ғалым.

Ғұлама ғылым жалпы қазақ терминологиясын қалыптастыруға мол үлес қосты. Ерекше айтатын мәселе – ол терминжасамның тәсілдері мен жолдарын анықтап берді және оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланды. Жекелеген ғылым салаларының ғана емес, бүкіл қазақ терминологиясының қалыптасуына тікелей әсер еткен айрықша тұлға.

Ғалымның терминжасам тәсілдерін көрсетіп, оларды пайдалана отырып, тіл білімі, әдебиет және басқа да арнаулы салаларға қатысты терминдер жасауы – ғасыр басындағы өзге ғылым салалары бойынша оқулықтар мен түрлі ғылыми еңбектер жазған авторларға үлгі болды.

А.Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындаушы, яғни қазақ терминологиясының тұңғыш ғылыми принциптерін жасаушы және қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындап берген ғұлама ғалым екенін мойындауымыз керек.

Терминология әдеби тілдің өркениетке иек артқан аса маңызды, әрі өте қомақты саласы болып табылады. Егерде егемендіктің мәні, қазақ халқының тағдыры, мемлекеттік тіл қызметін өтеуге тиісті қазақ тілінің тағдырымен қосақтаулы десек, ана тіліміздің тағдыры өзінің дамыған, сындарлы, жүйелі, осы заманғы өркениет талаптарына сай ұлттық терминологиясына тәуелді.

Әдетте, ғылым дүниесінде белгілі бір ұғым, құбылыс, заңдылықтың қасиеттерін, арақатынастарын зерттеу нәтижесінде бұрын белгісіз жаңа ұғымдар дүниеге келеді. Тіл байлығынан осы ұғымдардың табиғатын, ішкі сырын жете өрнектейтін сөз іріктеліп, сұрыпталып алынып, оған атау беріледі. Мұны жаңа ұғымның атауы, термин дейміз. Әрбір жаңа ұғымның бұрын белгісіз жаңа сыры, жаңа қыры, өзіндік жаңа бояуы болады. Міне, осынау сан алуан табиғи байлықты өрнектей отырып, тың мағыналы жаңа термин сөз дүниеге келеді, немесе, алғашқы мағынасына қосымша жаңа мағынаға ие болады.

Сапалы термин жасау үшін осы күнге дейін бірнеше ұрпақ қазақ зиялыларының талантты да қажырлы еңбегімен жасалған терминдердің өскелең өмір, жаңа заман талабына жарайтындарын ғасырлар қойнауынан заман талабына үйлесетіндей етіп тандап, екшеп алу қажет.

Осынша жауапты әрі өте күрделі іс үлкен еңбек ұжымы асқан жауапкершілікпен жұмыла жұмыс жасаған жағдайда ғана сапалы атқарылатын болады.

Өткен ғасырдың соңында Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен қазақ тілі терминологиясын дамыту, терминдерді біріздендіру және үйлестіру мақсатында қомақты жұмыстар атқарылды. Атап айтқанда, 1999-2000 жылдары Министрліктің тапсырысымен еліміздің тарихында алғаш рет 31 томдық қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық ғылыми терминологиялық сөздіктер топтамасы жарық көрді. Әрбір томы 5 мыңдай салалық терминді қамтитын бұл сөздіктерді дайындауға 400-ден аса сала мамандары мен ғалымдар ат салысты. Бұл терминология саласындағы қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитын бірінші кешенді еңбек болды.

Мұндай еңбек кемшіліксіз болмақ емес, әйтседе ол қазақ терминологиясын реттеу мен жүйелеуде өлшеусіз рөлі атқарған, жалпы қазақ тілінің даму процессіне мол үлес қосқан үлкен еңбек еді.

2012-2014 жылдары Мәдениет және спорт министрлігінің Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырысы негізінде Педагогикалық Ғылымдар Академиясы осы сөздіктерді әрі қарай жетілдіру және толықтыру жұмыстарын жүргізді. «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында ғылым мен білімнің, өндіріс пен мәдениеттің барлық салаларын қамтйтын 30 томдық салалық қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер топтамасы әзірленді. Басты мақсат бұрын жарық көрген сөздіктер топтамасын сараптамадан өткізіп, өңдеп, әр томдағы терминдер санын 9000-ға, тіпті 11-12 мыңға дейін толықтыру болды.

Жалпы 30 томдық сөздіктер топтамасын дайындауға 52 мекемеде – жоғары оқу орындарында, ғылыми-зерттеу институттарында, академияларда, министрліктер мен Парламентте, салалық мекемелерде жұмыс жасайтын 144 ғылым докторы, 120 ғылым кандидаты ат салысты. Жалпы 350-дей адам жұмыс жасады.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары барлық авторлық ұжым мүшелерімен бірлесе отырып еңбек етті.

Салалық терминдер қалыптастыру алдымен сала мамандарының ісі дейтін болсақ, Тіл білімі институтының ғалымдары А.Байтұрсынұлы және басқа да ғалымдар анықтап берген терминжасамның тәсілдері мен жолдарын, терминдер түзуде қазақ тілінің заңдылықтарының сақталуын және олардың дұрыс жазылуларын басты назарда ұстады.

Сөздіктерді сапалы дайындау мақсатында «Қазақша-орысша және орысша-қазақша (екі тілді) салалық ғылыми терминологиялық сөздіктер топтамасын әзірлеу принциптері (ұстанымдары)» әзірленді, осы уақытқа дейін жарық көрген барлық салалық терминологиялық сөздіктер, жалпы сөздіктер, тіл дамыту проблемаларына және терминологияға қатысты ғылыми еңбектер кеңінен пайдаланылды.

Авторлық ұжым мүшелері өз сөздіктерін дайындап болғаннан кейін жақын салалар анықталып, топтастырылып, ортақ талқылау жұмыстары жүргізілді. Талқылауға бірнеше баламалары берілген терминдер жинақталып, ұсынылды. Мысалы, Физика және астрономия, Математика, Информатика және есептеуіш техника, Энергетика, Электроника, Радиотехника және байланыс сөздіктері (1741 термин), Химия, Биология, Медицина, Экология, Дене тәрбиесі және спорт сөздіктері (2114 термин), Тарих, Мәдениет және өнер, Философия және саясаттану, Педагогика және психология, Әдебиет және лингвистика сөздіктері (1656 термин) бірге талқыланды. Мақсат – ортақ терминдерді біріздендіру болды.

Сонымен бірге, авторлық ұжымдар сөздіктерді дайындау барысында өздері бір шешімге келе алмаған терминдерді де ортақ талқылауға ұсынып отырды. Жалпы осындай отырыстарда 20000-ға жуық термин талқыланды.

Мұндай талқылаулар өте нәтижелі өтті. Ұзақ жылдар бойы қазақ тілінде дәріс беріп, сала терминологиясын қалыптастырумен шұғылданып жүрген мамандар мен А.Байтұрсынов

атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары бірлесе отырып, әр терминді жеке-жеке талқылағанда термин жасау мәселесінің ғылыми негіздері, сала терминдерін қалыптастыру жолдары, шетел терминдерін дұрыс аудару реті, сөзжасам мәселелері, көне сөздерді пайдалану тәсілдері, сала терминдерінің қамтылуы, қазақ тілі заңдылықтарының сақталуы, жалпы термин жасау проблемалары және т.б. көптеген мәселелер кеңінен талқыланды. Осы отырыстар сөздік авторлары үшін үлкен терминжасау мектебі болды.

Мұндай отырыстарды өткізу бір жағынан өте қиын болса, екінші жағынан оңай болды. Себебі, сала терминдерін қалыптастырумен ұзақ жылдардан бері шұғылданып жүрген таны-мал ғалымдардың әрқайсысы өз терминдерінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысты, ал екінші жағынан ол кісілердің барлығы да сала тарминологиясын дұрыс қалыптастыруға мүдделі болды. Сондықтан әр отырыста тартысты жағдайлар болып жатқанымен, терминологияны дамытуға деген адал ниет – басты ұстаным біздерді топтастырып отырды.

Біздер ақылдаса отырып, осындай отырыстарда сала терминдерін жүйелеп жазып талқылау әдісін пайдалануды жөн көрдік. Бұл тәсіл өзінің тиімділігін көрсетті. Мысалы, техника салалары бойынша «Кесу» құралдарына қатысты 12 термин, «Қысу» құралдары – 17 термин, «Егеу» құралдары – 13 термин, «Бөген» – 33 термин, «Арыққа» қатысты 63 термин жеке жазылып талқыланды.

Осылай 2000-нан аса терминдер талқыланды.

Физика және астрономия, Математика, Информатика және есептеуіш техника, Механика және машина жасау, Энергетика, Электроника, радиотехника және байланыс, Машинажасау, Көлік және жол торабы, Сәулет және құрылыс, Геология, геодезия, география, Химия, Биология, Медицина, Ауыл шаруашылығы, Су шаруашылығы, Экология, Кен ісі және металлургия, Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет, Іс жүргізу және мұрағат ісі, Дене тәрбиесі және спорт, Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік, Әскери іс, Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі, Философия және саясаттану, Тарих, Педагогика және психология, Мәдениет және өнер, Әдебиет және лингвистика, Экономика және қаржы, Заңтану салалары бойынша дайындалған сөздіктер 2014 жылдың соңында жарық көрді.

Бұл сөздіктердің алдағы дайындалған сөздіктерден ерекшелігі қазақ ұлтына ғана тән салт-дәстүрімізге, мәдениетімізге, тұрмыс-тіршілігімізге қатысты, өзге тілдерде, соның ішінде орыс тілінде мүлдем кездеспейтін көптеген термин-сөздердің жүйеленіп берілуі болды. Бұл қазақ тілінің әлем тілдерін байыта түсуге мүмкіндігінің де мол екендігін көрсетуге тырысқан талпыныс еді. Шындығында өзге тілдерде ұшырыспайтын, ал аударма-нұсқалары қазақ тіліндегі түсінігін дәлме-дәл бере алмайтын көптеген қазақ сөздері бар. Мысалы «Бесті қымыз», «Езген құрт», «Жаппа нан», «Майқуырдақ», «Айналайын», «Жігіттік», «Жеңгетайлық», «Сүйінші», «Бас табак», «Кұда табак», «Күйеу табак», «Жоралғы», «Бәйге қамшы», «Білеу қамшы», «Дүре қамшы», «Қара үй», «Қараша үй», «Түндік», «Астау», «Күбі», «Ақсақал», «Әмеңгер», міне осылай ұлттық ерекшеліктеріміз бен салт-дәстүрімізді нашықтай түсетін терминдер ретін жалғастыра беруге болады.

Біздер осындай терең мағыналы терминдерді жиып алып, оларды ғылыми айналысқа нақ қазақ тілінде енгізуге тарыстық. Оларды орыс тіліне аудармай, орыс тілінің орфографиясына сәйкестендіріген қазақ сөзі түрінде бердік. Мұны қалың жұртшылық дұрыс түсініп, құптар деп ойладық. Қазақ тілін жетік білмеген жандарға бұл терминдердің орысша жазылып берілуі түсініксіз болуы мүмкін, сондықтан алдағы уақыттарда түсіндірме сөздіктер жазу негізінде, оларды жалпы қолданысқа қосу керек деп ойлаймыз. Сонымен бірге шет ел халықтары да ол сөздердің шын мағынасын терең түсініп, оларды өз тілдерінде қолданысқа алып жатса, бұл қазақ тілінің мәртебесін көтерер еді. Мәселе, француз немес ағылшын азаматы өз баласын «айналайын» деп еркелетіп жатса, қандай әдемі болар еді.

Жалпы терминжасам ісі – бүкілхалыққа ортақ іс. Терминдер жасау сала мамандары мен терминолог ғалымдардың ісі болғанымен, оған жалпы жұртшылықтың да араласқаны дұрыс. Сондықтан 2012–2014 жылдары «Ана тілі» газеттінің 23 санында «Оқырманмен ойласу» атты айдармен «Терминжасам: Ұсыныс. Пікір» деген тақырыппен 2500-нан аса термин жарияланды.

Сонымен бірге 1000-ға жуық термин Мәдениет және спорт министрлігінің ресми сайтындағы «Терминдер» айдарында жарияланды. Оған тілге шын жанашыр жандар өз пікірлерін білдіріп жатты.

Дайындалған сөздіктердің сапасын арттыруға Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы мүшелері мол үлес қосты. Әр сөздік алдын ала анықталған Терминкомның бір мүшесіне тапсырылды. Терминком мүшелері: Ербол Абд-расилов, Хабылсаят Абишов, Сауытбек Абрахманов, Мади Айымбетов, Сарқыт Әлісжан, Жарылқап Бейсенбайұлы, Кеңесбек Демеш, Самат Ибраим, Дәуітәлі Омашұлы, Шамшиден Пәтеев, Нәсіпқали Сеитов, Кеңес Юсуп сөздіктерді мұқият қарап, мыңдаған терминдерге қатысты ұсыныс-пікірлер айтты. Айтылған барлық ұсыныс-пікірлер бойынша авторлар ол адамдармен ақылдаса отырып, тиянақты жұмыс жүргізді.

Елімізде осындай көлемді еңбек алғаш рет атқарылды. Бірде-бір ТМД елдерінде 30 томдық ғылыми салалық терминологиялық сөздіктер топтамасы дайындалған емес.

Сала терминологиясын қалыптастырумен шұғылданып жүрген сала мамандары мен ғалымдары, тілші ғалымдар, Республикалық терминологиялық комиссия мүшелері бірлесіп отырып атқарған және жалпы жұртшылық пікірі ескеріле отырып дайындалған осындай көлемді жұмыс негізінде **қазақ тілінің 250 мыңнан аса салалық ғылыми терминқоры жасалып, қазақ тілі терминологиясының ғылыми негізде дамып, кемелдене түсуіне нақты негіз қаланды.**

Алдағы уақыттарда салалық терминологиялық сөздіктер жасайтын ғалымдар тыңнан сүре салмай, осы қорды негізге алып, оны жетілдіру мақсатында жұмыстар жүргізетін боса, онда қазақ тілі шын мәнінде өркениетке иек артқан, қай уақытта болмасын заман талабына сай дамып-жетіліп отыратын тілдердің санатында болар еді. Бұл бәріміздің ортақ асыл арман-мұратымыз емес пе?!

Әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. –Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. –400 бет.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. –Алматы: «Сардар», 2014. –928+16 жапсырма бет.
3. Асқарбек Құсайынов. Құнды қазына // «Егемен қазақстан» газеті, №36 (28516), 26-ақпан, 2015 ж.
4. Құлманов С. Салалық сөздіктер жасау тәжірибесінен // Қазақстанның Педагогикалық ғылымдар академиясының «Хабаршысы». №1 (қаңтар-ақпан), 2018. –94-99-бб (ҰҒТАО Қазақстандық дәйексөз алу (цитирование) қоры мәліметтері бойынша журнал импакт-факторы 0,074). (https://vestnik-apnk.kz/articles/b1e25cb801_2018_1.pdf).

МАНКЕЕВА Ж.,
*Филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институтының бас ғылыми қызметкері*

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМНЫҢ КОГНИТИВТІК АСТАРЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ТАНЫМДЫҚ УӘЖДІЛІК

Аңдатпа. Мақалада қоғам → таным → тіл, тіл → мәдениет сабақтастығына негізделген ұлттық терминжасам үдерісінің когнитивтік астарын ашуға, мәденитанымдық уәждердің жаңа ұғымдарды атайтын терминдерде жаңғыруына байланысты мәселелер көрсетіледі. Қазіргі қоғамдағы тіл иесі санасында рухани-әлеуметтік ұғымдардың өзектеліп, жаңаша танылуының тілдік репрезенттері ретіндегі терминдердің жасамына назар аударылады.

Түйін сөздер: терминжасам, когнитивтік таным, мәденитанымдық уәжділік, антропо-өзектілік, ассоциация, метафоралану.

Аннотация. В статье показаны проблемы, связанные с выявлением когнитивной подоплеки национального терминотворческого процесса, основанного на преемственности социум → познание → язык, язык → культура, а также воспроизведения культурно-познавательных мотивов в терминах, именующих новые понятия. Обращается внимание на создание терминов как языковых репрезентантов духовных и социальных концептов, которые по новому актуализируются и осознаются в сознании носителя языка в современном обществе.

Ключевые слова: терминообразование, когнитивное познание, культурно-познавательная мотивация, антропоцентризм, ассоциация, метафоризация.

Annotation. The article shows the problems related to the discovery of the cognitive background of the national term-making process based on the continuity of society → cognition → language, language → culture, and the reproduction of cultural-cognitive motivations in terms that name new concepts. Attention is paid to the creation of terms as linguistic representatives of spiritual and social concepts being actualized and recognized in a new way in the mind of the language owner in modern society.

Key words: term formation, cognitive cognition, cultural-cognitive motivation, anthropocentricity, association, metaphorization.

Елімізде болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңалықтар қазақ тілінің тәуелсіздік кезінде мемлекеттік мәртебесіне орай қазіргі қоғамдық-әлеуметтік мүдде тұрғысынан түрлі салаларда қолданыстық өріс таба бастауы мен соған сәйкес жаңа ұғымдар мен түсініктердің қалыптасуы қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық, рухани-мәдени жаңғыру мүддесіне орай айқындалуда. Сол мақсатта аймақтық, көне тілдік, т.б. рухани құндылық көздердегі қолданыстардан балама табу, сәйкестендіру, саралап, сұрыптау ісін жүргізіп отырған А.Байтұрсынұлы дәстүрін жалғастырушы қазіргі қазақ терминжасам үдерісінің жаңа деңгейін атап өту қажет. Шын мәнінде, ұлттық тіл мүддесі мен таным тұрғысынан, ана тілінің табиғатына сай терминжасам А. Байтұрсынұлы бастаған зиялылардың қазақ тілінде термин түзу ұмтылыстарынан басталғанын байқаймыз. Біраз жылдар бойы сол үрдіс үзіліп қалса, қазіргі қоғамдық сана деңгейі мен қоғамдағы тіл мәртебесіне сәйкес ол қайта жаңғыруда. Сонымен сабақтас жүргізіліп жатқан зерттеулер өзінің жаңа сипатымен, атап айтқанда, антропологистикалық уәжімен, қоғамдық-әлеуметтік мүдде ескерілетін кешенді жүйесімен ерекшеленіп, когнитивтік терминология үрдісінің өріс алуы қазақ тіл білімі саласында да байқалады.

Терминжасамның когнитивтік негізі, біріншіден, фондық мәліметтерге, яғни тіл туралы білім аясына тәуелділігі түрінде көрінеді. Себебі тіл – адамның сөйлеу, оны қабылдау әрекеті

кезіндегі когнитивтік жүйесінің көрінісі. Адамның өзі қолданбайтын, бұрын естімеген сөздерді түсініп, не шамалай біліп жататындығы да тілдік санаға әсер ету, оны қалыптастыру жайының сырт көзге байқалмағанымен, терең танымдық деңгейлерде жаңғыруынан. Әсіресе жаңа сөзжасам, сөз тудыру үдерісінде тіл мен адам ойының, бұған дейінгі білімінің арасындағы байланысы айқынырақ көрінеді. Сондықтан жаңа сөз бұрынғы сөздермен жүйелесе жасалса, адам санасына айрықша әсер етіп, дұрыс қабылдана алады. Біздің санамыз жаңа затты қабылдау кезінде оның мән-мағынасын анықтайды да, оны сана құрылымындағы өзіне ұқсас әсерлер қатарына орналастырады. Осы себепті атау жасау ісі ассоциативті-когнитивтік құрылымда, психоллингвистикалық тұрғыдан тиімді танылады.

Демек, когнитивтік көзқарас жаңа сөз жасау, қолдану мәселелерін басқа қырынан «көріп», сөздің қолданыстық әлеуетін жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Шындығында, ұғымның басты белгілерін анықтауда адам ойының, таным деңгейінің рөлі ерекше екенін қазіргі когнитивтік лингвистика дәлелдеп отыр. Бұл арада атаудың прагматикалық мақсаты ғана негізге алынуы жеткіліксіз. Мысалы, *анықтауыш*, *пысықтауыш*, *толықтауыш*, т.б. Қоршаған орта құбылыстары көрінісінің бір бөлшегінің адам ойы мен таным жүйесінде зрделенуі ой мен тілдің анықтауыштық, тұтастырушылық қызметін іске асырады.

Қазіргі таңдағы тіл білімінің антропоэзектік парадигмасында заманауи терминжасам үдерісін лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан да зерттеу аса маңызды. Себебі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін жандандыратын өзегі ретіндегі жаңа терминдердің (көбінесе балама терминдердің) жасамына уәж болатын төл сөздің – әлеуетін ашу аса маңызды. Демек, қазіргі қоғамдағы тіл иесінің қолданысындағы жаңа ұғымдар мен құбылыстарды атау үшін социумның санасындағы этномәдени ұғымын жаңғырту қажет. Ал, адамның күнделікті тұрмысына сай этномәдени қоғамының іс-әрекеті даму, өзгеру үстінде болатыны белгілі.

Адамға тән қызметтердің бәрінде де таным барысында кездесетін тәсіл – ассоциация (ұқсастыру). Себебі, адамдардың табиғаттағы әртүрлі құбылыстарды бақылап салыстыруы, оны өз іс-әрекеттерімен, тәжірибесімен салыстыруы, ассоциациялық бейнелер түрінде әртүрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы, солардың негізінде танымын кеңейту осы қасиетке (ұқсастыруға) негізделеді. Әдетте, кез келген нәрсеге емес, тұрмыста жиі қолданылатын, етене жақын нәрселер, құбылыстар ұқсастырылады да, адам санасында ассоциациялық бейне туады. Мысалы, *құрықтау*.

Тілдің ең бір мәнді қасиетінің бірі үнемдеу қасиетіне сәйкес белгілеуші тілдік бірліктер сандық жағынан көбеймей, тілде бұрыннан бар атауыштық құралдардың мағынасын ауыстыру арқылы екінші дәрежелі номинацияға айналу тәсілі қазіргі терминжасамдық тәжірибе көрініс табуда. Мысалы, *билік*.

Системология теориясы бойынша, екінші дәрежелі номинация бірліктерінің (жаңа терминдерінің) пайда болуы тілдік таңбаның ассиметриясының «бір мағына – бір таңба» деген қағиданың бұзылуымен байланысты. Ол сөздің термин ретінде жаңа мағынасы оның өзіне тән емес қызметте, жаңа әлеуметтік ортада қолданылуымен байланысты дамиды.

Бұл мысалы, ұлттық терминнің өзегі болатын этнолексикалық бірліктің денотаттық мәнінің коннататтық мәнге ұласып, жаңа қосымша мәдени-таңбалық ақпаратқа ие болуы қоғам дамуының құндылықтық-бағалауыштық, әлеуметтік белсенділік үрдісіне т.б. экстралингвистикалық факторларға байланысты. Мысалы, *тұсаукесер*.

Қазіргі когнитивтік лингвистика ілімі метафораны адамның ойлау қабілеті мен ұғым жүйесіндегі ажырамас бір бөлшегі және лексиканы толықтырудың тиімді бір құралы деп санайды (Дж.Лакофф, В.Н. Телия т.б.). Сонымен бірге соңғы жылдарда терминжасам үдерісіндегі метафоралық номинацияға қызығушылық артып, оған терминологияның жаңа салаларындағы қолданысты қалыптастырушы өнімді көз ретінде ерекше назар аударылуда.

Шын мәнінде, терминжасам мен жаңа терминдік жүйе қалыптастырудағы метафораның рөлі мен мәні когнитологияның өзекті мәселесінің қатарында. Нақтылап түсіндірсек, метафора - терминдер нысандарының (уәждерінің) ұқсастығы негізінде қалыптасады. Олар – нысандардың

арасындағы ассоциативті байланыстардың семантикалық трансформациясының нәтижесінде өзектелуінің көріністері. Бұл арада танымдық ойлаудың бейнелілігі мен нысандардың арасындағы ұқсастық негізін сәйкестендіру, ортақтығын табудың маңызы ерекше.

Егер құрылымдық дәстүрлі лингвистикада метафора тілдік (көркемдік) құбылыс болса, когнитивтік теорияға сәйкес ол шындықты тану мен тұтастандырудың (концептуалдаудың) тиімді тәсілі ретінде қарастырылуда. Ал, номинация үдерісінде ол дерексіз ұғымдардың терминдер арқылы нақтылануына көмектесетін когнитивтік тетік ретінде анықталуда. Шын мәнінде, метафораның көркем ойлау жүйесіндегі танымдық қызметін (Э.Кассирер), тілдегі шығармашылық сипатын (А.А.Потебня) т.б. ғалымдар ерекше атап өткені белгілі.

Метафоралық терминдердің антропоөзектілік сипатына сай метафоралау үдерісі жаңа ұғымды вербалдаудың маңызды құралы болып, терминдендену үдерісіндегі заңды құбылыс ретінде танылады. Сондықтан терминдік жүйенің номинативтік құрылымын анықтауды шындық дүниенің концептуалды бейнелеуге қатысты лингвистиканың когнитивтік деңгейімен байланыстыра қарастыру бағыты байқалады [1, 37].

Когнитивтік лингвистикада жаңа таным мен ұғымның қалыптасуы, содан кейін бейтаныс жаңа ұғымның вербалдануы үшін санасына бұрыннан бар таныс ұғымды енгізу негізгі заңдылықтың бірі болып саналады.

Мысалы: *тұсаукесер, құрықтау*.

Социумның санасында тарихи-мәдени сабақтастықты жалғастыратын осы тектес терминжасамдық метафоралық үлгілер қазіргі таңда рухани құндылықтарды жаңғыртудың құралы іспетті де қызмет етпек. Мәдени туынды егер мәдени коммуникация негізінде рухани мұраға айналмаса, ол мәдени айналымнан шығып қалады. Демек, мәдени болмыстың тірегі – қарым-қатынаста, ақпараттылығында. Осыған орай, тіл тек денотативті коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге халықтың тарихи, әлеуметтік, мәдени мазмұнын ашатын коннотативтік те құрал.

Демек, тілдік бірліктер өмірдегі нақты шындық нысандарды ғана бейнелемейді, сол нысандарды күнделікті тәжірибесінде оның сол туралы түсінігін білдіреді. Бұл В.фон Гумбольдт бастаған лингвофилософиялық ілімде, А.Байтұрсынұлының мұрасында тұжырымдалған қағида [2].

Осымен байланысты көптеген когнитивист лингвомәдениеттанушы ғалымдар мәдени коннотация мен тілдік аялық білім мәселесінің байланысына сөзжасамдық, терминжасамдық үдеріс мәселесіне назар аударады. [3]

Қорыта айтқанда, «ғаламның тілдік бейнесін» қалыптастырудағы сияқты тіл тұтынушы халықтың салт-дәстүрі мен психологиясы, қоғамдағы әрбір кәсіби саланың ұғымдарын қалыптастыруға антропоөзектік уәжділік қызмет атқарады.

Сонымен, қазіргі қазақ терминжасам үдерісін «ғаламның тілдік бейнесін» қалыптастыратын тілінің дүниені этномәдени сипатта категориялап, вербалдайтын заңдылығынан тыс қарай алмаймыз. Бұл өз кезегінде социумның тілдік санасында ұғымдық жүйедегі жаңа мәдени тәжірибенің құндылықтық басымдығын танытып қана қоймай, тілдік жүйенің одан әрі дамып, жетілуін де сипаттайды.

Қазіргі заманда кез келген өркениетті мемлекетте ұлттық терминологиялық жүйенің қалыптасуы – қоғам мен тіл арасындағы байланыстан, ұлттық мүдде мен мемлекеттік мүдденің тоғысуынан, танымдық негіздерімен сабақтасуына мән беруден туындайтын, ғаламдасуға бір бөлшек боп енетін жаңаша дамудың заңды үрдісі. Нақты айтқанда, ол ғылыми түсініктерді белгілейтін тілдік құралдардың атауларын қалыптастыруда ұлттық ұғымды арқау етіп, қазақ терминдерінің төл тілдік баламаларын жасаудың, ғылым тілін қазақша «сөйлету» әрекетінің барысындағы үрдістің жаңаша даму деңгейін көрсетеді [4, 608].

Сайып келгенде, терминнің шартты белгілерден айырмасы – оның ұлттық/танымға жақындығы, уәжділігі мен түсініктілігі, қызмет ету әлеуеті, т.б. Соның нәтижесінде жасалған терминжасам үдерісі негізінде тілдің жүйесі бұзылмай, жаңа мазмұнда, бірақ тілдің табиғи болмысына сай дамуына жағдай қалыптасады. Мысалы, *көсемше*.

Әдебиеттер:

1. Е.С.Кубрякова Номинативный аспект речевой деятельности – М.: Наука, 1986.
2. В. фон Гумбольдт Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. Уфимцева А.В. Лингвистическая сущность и аспекты номинации //Языковая номинация. Общие вопросы. М.: Наука, 1977. С. 92-93; Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986, - 143 с.
4. Манкеева Ж. Қазақ лексикасы терминденуінің когнитивтік астары //Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014.

МОМЫНОВА Б.,

*Филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі*

Х. ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Терминология жалпы әдеби тілдің бір тармағы және кәсіби қатынастан тыс ғылыми ұғымдарды білдіргендіктен ғылым тілі ретінде әдеби тілге қарағанда анағұрлым кең ұғымды білдіреді. Бүгінгі қазақ ғылымындағы терминологиялық жүйенің қалыптасу тарихын білгіміз келсе, әрдайым сол ғылымның көшбастаушысы болған ғалымдардың еңбектеріне сүйенуіміз қажет. Солардың бірі – Халел Досмұхамедұлы. Х.Досмұхамедұлы сол кездегі талас-тартыс тудырып жүрген емле, әліпби, пән атаулары (терминология), дыбыс заңдылықтары сияқты көкейкесті, зәру мәселелерге көп көңіл бөлген. Ғалымның отыздан астам терминдері мақалада көрсетіліп, мысалдар келтірілді.

Түйін сөздер: термин, терминология, сөздік, семантика, сингармонизм.

Аннотация. Терминология является отраслью общелитературного языка и выражает научные понятия вне профессиональных отношений, поэтому как научный язык означает более широкое понятие, чем литературный язык. Если мы хотим знать историю формирования терминологической системы в современной казахстанской науке, мы всегда должны опираться на труды ученых, которые были пионерами этой науки. Один из них – Халель Досмухамедулы. Х. Досмухамедулы много внимания уделял таким важным и нужным вопросам, как орфография, алфавит, предметные наименования (терминология), звуковые законы, вызывавшие в то время споры. В статье представлено более тридцати терминов ученого и приведены примеры.

Ключевые слова: термин, терминология, словарь, семантика, сингармонизм.

Annotation. Terminology is a branch of the general literary language and expresses scientific concepts outside of professional relations, therefore, as a scientific language, it means a broader concept than a literary language. If we want to know the history of the formation of the terminological system in modern Kazakh science, we must always rely on the works of scientists who were the pioneers of this science. One of them is Halel Dosmukhameduly. H. Dosmukhameduly paid much attention to such important and necessary issues as spelling, alphabet, subject names (terminology), sound laws, which caused controversy at that time. The article presents more than thirty terms of the scientist and provides examples.

Key words: term, terminology, dictionary, semantics, vowel harmony.

Термин, ең алдымен, белгілі бір ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Осы бір жүйені айқындайтын терминсөздер тобы, яғни терминология жалпы әдеби тілдің бір тармағы,

ол сол тілдің әдеби нормасына бағынады. Бірақ, екінші жағынан, ол шектеулі қызметтегі ғылым тілі ретінде жалпыхалықтық тілден шеңбері тар, өйткені жалпыхалықтық тілге қатыстының бәрі оған ене бермейді. Сонымен бірге, ол әдеттегі кәсіби қатынастан тыс ғылыми ұғымдарды білдіретіндіктен, ғылым тілі ретінде жалпы әдеби тілге қарағанда анағұрлым кең ұғымды білдіреді. Сондықтан термин мәселесін сөз еткенде қашанда «ғылым тілі», яғни әдеби тілдің ғылыми стилі туралы білу қажеттілігі туындайды. Қазақ әдеби тілі сөздік қорының күн санап баюы, жаңа термин сөздермен толығыуы тікелей ғылыми-техникалық прогреске байланысты.

Терминология мәселесі қашанда ғылым тілімен, қандай да бір болмасын ғылым саласын алға сүйреуші ғалымдар есімімен байланысты. Бүгінгі дамыған қазақ ғылымының бастау көзін, ондағы терминологиялық жүйенің қалыптасу тарихын білгіміз келсе, біз қашанда сол ғылымның көшбастаушысы болған ғалымдар еңбектеріне үңілуіміз керек.

Осындай арыстың бірі, қазақ ғылымы мен мәдениетінде өшпес із қалдырған оқымысты – Халел Досмұхамедұлы. 1903-жылдары Петербордағы Императорлық әскери медицина академиясын алтын медальмен бітірген ғұлама ғалым кейін Ташкентте тұрған оншақты жыл бейбіт өмірінде тарих, әдебиет, тіл, медицина, гигиена, педагогика, биология, табиғаттану сияқты қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарының сан түрлі саласында мәңгі өшпестей із, мұра – оқулық, кітап, мақалаларын қалдырды.

Энциклопедист-ғалым Х.Досмұхамедұлы негізгі мамандығы дәрігер бола тұра, оны тіл мәселелесінің зәру проблемалары бей-жай қалдырған жоқ. Өз ана тілін сүйіп, оған қамқоршы болам деп талпынған ұлтжанды ғалым тілдің қоғам өмірінде, оның ішінде ғылым-білім саласында атқарар рөлін жоғары қойды. Ол бірде:

«Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады» [1,3-б.], – десе, енді бір жерде: «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел ел болмайды. Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт», – деген [2,49-б.] қорытындыға келеді.

Ал оның осыдан 75 жылдан астам бұрын: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Ана тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате. Бұл – оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек», – деуі [1,53-б.] күні бүгінгі күні өзекті мәселе болып отырған мемлекеттік тіл тұрғысынан есте ұстар қағида әрі жастарға өнеге боларлықтай, ана тілін қадірлеуге шақырған ұлағатты сөздер.

Х. Досмұхамедұлы сол кездегі талас-тартыс тудырып жүрген емле, әліпби, пән атаулары (терминология), дыбыс заңдылықтары сияқты көкейкесті, зәру мәселелерге көп көңіл бөлген ғалым.

Қазақ тіліне қатысты туындыларының ішінде аса бір білімдарлықпен жазылған еңбегі – «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» кітапшасы. Ол 1924 жылы Ташкентте басылып шықты. Ғалым бұл еңбегінде қазақ тілінің ғасырлар бойы сақталып келе жатқан тіл заңы – сингармонизм мәселесін сөз етеді. Әсіресе, шет ел тілдерінен алынған сөздердің айтылымы мен жазылуында бұл заң сақталмай, бұзылып отырғанын қынжыла айтып, алаңдаушылық білдіреді. «Осы күнгі қазақтың әдебиетінде, - деп жазады ғалым, – шеттен кірген сөздер көбейіп кетті. Төңкерістен соңғы шыққан журнал-газеттердің іші толған жат сөз. Білім, оқу әдебиеті де жат сөзге байыды. Заманымыздағы көркем әдебиетіміз де жат сөздерден құр емес. Оқушыға да, үйренушілерге де, үгіттеушіге де, жазушыға да, білімдіге де, шешенге де, ақынға да жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды. Топан судай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей, ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске сала кеткіміз келеді» [1,82-б.]. Міне, осы дәйексөздегі «жат сөз» термині «кірме сөз» орнына қолданылып тұрған лингвистикалық атау. Бұл сол тұста өте жиі қолданылған термин. Нәзір Төреқұловтың «Жат сөздер» деген кітабы да болған. Әрине, жат сөз терминінде «жат», яғни «жау» деген жағымсыз мағына бар. Шет сөздер, кірме элементтер тілімізге негізінен орыс тілінен енетін болғандықтан кейінірек ол атаудан ғалымдарымыздың қашып, «кірме», «шет» деген ұғымдармен ауыстырмасқа шаралары қалмаған еді.

Х. Досмұхамедұлының тілге қатысты еңбектерінің қатарына жоғарыда аталған кітап-

шасынан басқа «Диуан лұғат ат-түрк», «Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі», «Қазағыстан Білім ордасы қабылдаған пән сөздері» мақалаларын, «Жат сөздер» атты рецензиясын және «1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөздерін» жатқызуға болады. Бұлардың ішінде, әсіресе, «Шолпан» журналына (1923, №6-7-8) жарияланған «Диуани лұғат ат-түрк» журналдық сын-мақаласының орны ерекше. Ерекше энциклопедист-ғалымның Түркияда түрік тілінде жарық көрген М.Қашғари мұрасынарнайы тапқызып алып, онымен өзі ғана танысып қоймай, оның тарихымен қазақ оқырмандарын таныстыруы, құр таныстырып қана қоймай өте орынды сыни пікірлер айтуы – тіпті бүгінгізіялы қауым өкілдерін де тәнті қылады. Автор қолданған арнайы лингвистикалық терминдерді, әсіресе араб-парсы нұсқасында, ешаударма, түсініксіз қолданған тұстарда бүгінгі сауатты тілшінің өзі сөздіксіз, ғылыми түсініктемесіз (комментарийсіз) ұғынуы мүмкін емес.

Біз енді ғалым қолданған терминдерді көрсетіп кетелік:

- түп /жилда/ – том деген мағынада,
- фән кітаптары – ғылым кітаптары,
- асас – негіз,
- аһамият – маңыз, мән, мағына,
- әсер – шығарма, еңбек; туынды, ескерткіш,
- эфенді – мырза,
- бітіктас – жазулы тас, ескерткіш,
- ғаид – қатысты,
- ғайри – тағы басқа,
- ғанғана – дәстүр,
- жуһуд – еврей (жөйт),
- иқтиқад – сенім,
- иқтисадий – экономикалық,
- қабила – тайпа,
- қатғи – түпкілікті, тиянақты,
- Мағариф назараты – Оқу министрлігі,
- мадди – материалдық,
- мағфауқа ат-табиғи – табиғаттан тыс, жоғары,
- мунасабат – қарым-қатынас, байланыс,
- муһим – маңызды,
- ләһже – диалект,
- нәср – христиан діні,
- нәшр – басу (осыдан баспахан – «нәшрият»)
- низам – жинақ,
- расадхана – обсерватория,
- рахтади – рақат,
- салахиат – жетік білу, хабардарлық,
- тақаррабат – жақындық,
- тәсір – әсер,
- фәни усул – ғылыми тәсіл,
- фарсах – 7-8 шақырымға тең қашықтық,
- тәкшіл ету – ұйымдастыру,
- хасыл болу – мұратына жету, орындалу,
- хилафат – қарама-қарсы,
- шахс – жеке адам, кісі,
- майданға шығарды – жарыққа шығарды,
- Милли теттебулер меджуасы – Ұлттық зерттеулер журналы.

Міне, Х.Досмұхамедұлының аталған мақаласын оқи отырып, бүгінгі оқырманға түсініксіз сөздердің бір тобын осылайша бөліп алуға болады. Ал олардың семантикасын ашу үшін қолға

міндетті түрде Н.Ондасыновтың «Арабша-қазақша» және «Парсыша- қазақша сөздіктерін», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін» және басқа да арнаулы әдебиеттерді алу керек. Ал Х.Досмұхамедұлы бұл терминдердің көпшілігін кәдімгі қарапайым, әдеби тіл элементі ретінде қолдана береді. Өйткені сол тұстағы оқырман, әсіресе зиялы қауым араб-парсы тілдерін жақсы білетін, тіпті білмеген күннің өзінде бұл тілдер элементі көп татар әдеби тілін (кітаптарын) міндетті түрде білуші еді.

Енді осы мысалдардағы кейбір лингвистикалық терминдерге мысалдар келтіре кетелік:

1. Осылардың үстіне ислам ғалымдарына қарсы мадди мәдениет, шаруашылық, егіншілік, сауда-санағат терминдеріне ерекше назар салған. Ислам дүниесінде иктисадий ғылымдарды Сырдария жағасынан барған бір түрк ғалымы (Фараби) бастап жазған болса, Махмұд Қашғаридің да таза бір дүниауи (светский) ғалым, дүниауи жағрафия һәм тіл ғалымы болып, кітабын мынадай бір жолға қойды.

2. Түрк қауымының тіл, әдебиет һәм мәдениет тарихы үшін 1189-ыншы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан үйреніліп, нәшр етілген, барлық мәдениет, хан дүниесінің назарын өзіне қаратқан, хан ерлерінің фікірін алыстырған (өзгерткен) ескі түрк, Орхон «бітіктастары» қандай аһамияты болса, Махмуд Қашғари кітабының да аһамияты сондай. Махмуд Қашқаридың түрк қауымына, өз ұлтына мунасабаты Күл-тегін, Білге хандардың мунасабатындай һәм түрк руларын, түрк тілін білуі, әсіресе, білімі олардан артық болған.

3. Махмуд Қашғари Тянь-Шань үстінде һәм оның екі жағында оғыз, шігіл, йағма, тухси, қырғыз, ұйғыр, қыпшақ, йамақ, басмыл, татар, башқұрт, бұлғар, қарлұқ сияқты түрк қауымдарының тілдері тақарраба осы соңғы заманда Радлов кітаптарында жазылғандай қылып татбики (сравнительная) фонетикасын береді. Түрк тіршілігінің һәр жағынан алынған һәр түрлі 238 шамалы таза түрк өлеңдері һәм 270 шамалы мақалдар, өте көп сөйлемдер келтіреді. Әсіресе Махмұд Қашқаридің түрлі рулардың ләһже (наречие) айырмалары туралы берген мағлұматы өте қымбатты.

Әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. –Ташкент, 1924.
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991.

ОДИЛОВ Ё.

*Заведующий отделом Института узбекского языка,
литературы и фольклора УзФА,
доктор филологических наук, профессор*

МЕТАФОРИЧНОСТЬ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Андатпа. ХХІ ғасыр – тілді меңгерген адаммен бірге зерттеуді мақсат еткен антропоцентристік лингвистика ғасыры. Өйткені тілді иесімен бірге меңгеру арқылы салыстырмалы-тарихи, жүйелі-құрылымдық тіл білімі назар аудармаған тұстарына назар аударылады. Терминдердің метафоралығы туралы зерттеулердің дамуының басты себебі де осында. Соңғы кезге дейін термин метафоралық сипатқа ие немесе термин метафоралық тасымалдау арқылы жасалған деген түсініктер қатаң сынға алынып, терминдік метафораның болмауы терминологияның жетістігі ретінде бағаланып келді. Бірақ терминологияның қазіргі дамуы метафораның терминжасамның негізгі әдістерінің бірі екенін көрсетті. Өзбек, орыс, ағылшын, француз тіл біліміндегі *тілдер семьясы, семья языков, family of languages, famille de langues* терминдерінің метафоралық түрде жасалуы терминдердің метафоралық сипатта болуы мүмкін екенін дәлелдеді. Бұл мақалада терминдердің метафоралық сипаты, өзбек тілінде математика, анатомия, ботаника, лингвистика терминологиясында қолданылатын терминдердің метафоралық жолмен талдауы берілген. Терминнің метафоралық сипаты туралы ой қозғай отырып,

автор терминнің жасалу жолдарын көрсетті: түрдегі ұқсастық, белгі-қасиеттегі ұқсастық, іс-әрекеттегі ұқсастық, қызметтегі ұқсастық. Ол метафоралық термин жасаудың екі жолын анықтады: 1) жалпы әдеби сөзден термин жасау: *дәреже* (жалпы әдеби сөз) – *дәреже* (лингвистикалық термин); 2) терминнен термин жасау: *морфология* (ботаникалық термин) – *морфология* (лингвистикалық термин). Мақала соңында метафора терминологиядағы белсенді құбылыс, терминологияда жиі байқалатыны, терминдердің метафоралығы тілдің табиғи дамуына сәйкес келетіндігі туралы тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: тіл, термин, метафора, аналогия, мағынаның дамуы.

Аннотация. XXI век – это век антропоцентрической лингвистики, которая ставит своей целью изучение языка вместе с человеком, владеющим им. Потому что, изучая язык вместе с владельцем, обращают внимание на аспекты, на которые не обращала внимания сравнительно-историческая, системно-структурная лингвистика. Это основная причина развития исследований метафоричности терминов. До недавнего времени представления о метафоричности термина или о том, что термин образован с метафорическим переносом, подвергались резкой критике, а отсутствие метафоричности у терминов оценивалось как достижение терминологии. Но современное развитие терминологии показало, что метафора является одним из основных способов терминообразования. Тот факт, что термины *tillar oilasi*, *семья языков*, *family of languages*, *famille de langues* в узбекском, русском, английском, французском языкознании, были сделаны метафорически, доказывает, что термины могут носить метафорический характер. В данной статье дается метафорический характер терминов, анализ терминов, употребляемых в узбекском языке в терминологии математики, анатомии, ботаники, языкознании. Размышляя о метафоричности термина, автор показал способы образования термина: сходство по форме, сходство по признаку-свойству, сходство по действию, сходство по функции. Он выделил два способа образования метафорического термина: 1) создание термина из общелитературного слова: *степень* (общелитературное слово) – *степень* (лингвистический термин); 2) создание термина из термина: *морфология* (ботанический термин) – *морфология* (лингвистический термин). В конце статьи сделан вывод, что метафора – часто наблюдаемое, активное явление в терминологии, метафоричность терминов находится в соответствии с естественным развитием языка.

Ключевые слова: язык, термин, метафора, аналогия, развитие значение

Annotation. The 21st century is the century of anthropocentric linguistics, which aims to learn a language together with a person who speaks it. Because, studying the language together with the owner, they pay attention to aspects that comparative-historical, system-structural linguistics did not pay attention to. This is the main reason for the development of research on the metaphorical nature of terms. Until recently, the notion that a term is metaphorical, or that a term is formed with a metaphorical transfer, has been sharply criticized, and the lack of metaphorically in terms has been assessed as an achievement of terminology. But the modern development of terminology has shown that metaphor is one of the main ways of term formation. The fact that the terms *tillar oilasi*, *семья языков*, *family of languages*, *famille de langues* in Uzbek, Russian, English, French linguistics, were made metaphorically, proves that the terms can be metaphorical. This article gives the metaphorical nature of the terms, the analysis of the terms used in the Uzbek language in the terminology of mathematics, anatomy, botany, linguistics. Reflecting on the metaphorical nature of the term, the author showed the ways of term formation: similarity in form, similarity in feature-property, similarity in action, similarity in function. He singled out two ways of forming a metaphorical term: 1) creating a term from a general literary word: *degree* (general literary word) – *degree* (linguistic term); 2) creation of a term from a term: *morphology* (botanical term) – *morphology* (linguistic term). At the end of the article, it was concluded that metaphor is a frequently observed, active phenomenon in terminology, the metaphorical nature of terms is in line with the natural development of language.

Keywords: language, term, metaphor, analogy, development meaning.

Язык является творцом ментального и духовного мира человека, а также помощником разума в познании мира. Познание мира с помощью разума не без языка. В данном случае «удлиняющая руку» языка, является метафорой. О роли и значении метафоры в познании мира в языкознании написано немало, и до сих пор эта тема остается одной из самых актуальных и исследованных проблем языкознания. Потому что метафора – явление, активно участвующее в онтологическом формировании языка и в возникновении отдельных единиц языка. Дж.Лакофф и М.Джонсон: «Метафорически характеризуется не только наш язык, мышление и деятельность, но и наша повседневная жизнь. Привычная понятийная система, в которой мы мыслим и действуем, по существу метафорична» [1, 25]. Определение метафоричности терминов в антропоцентрической лингвистике, ставящей своей целью изучение языка вместе с его носителем, приоритизация выявления участия метафоры в возникновении термина, несомненно, полностью меняет представления о терминах и терминологии, формирующиеся в сопоставительно-историческая и системно-структурная лингвистика. Это будет обсуждаться ниже.

Известно, что терминология является самой изменчивой областью языка, постоянно растущей и изменяющейся, регулярно пополняемой новыми языковыми единицами, обогащающейся. Языковые единицы на этом уровне языка имеют только и только специальные значения, и такие значения используются только в специальных областях науки и техники. Поэтому главное требование к терминологии в языкознании состоит в том, чтобы термины были понятными и не имели переносного значения. Однозначность термина считается достижением терминологии, а его многозначность - недостатком терминологии. На первый взгляд, в этой точке зрения нет ничего неправильного, но термин также является языковой единицей, поэтому понятно, что в термине находит отражение и метафоричность языка. Если мы скажем, что в терминах нет метафоры, то термин останется вне общего фонда языка, отношение термина к языку будет отрицаться.

Представление о неметафоричности терминов сложилось в результате многих исследований по сравнительно-историческому языкознанию. В системно-структурной лингвистике взгляд на неметафоричность терминов получил дальнейшее развитие в этой парадигме, так как она изучалась отдельно от носителя языка, от ментально-духовного, социокультурного мира носителя, а переходил от диссертации к диссертации. В результате неметафоричность терминов стала аксиомой, а осмысление метафоричности терминов, не говоря уже об их исследовании, считалось невыполнимой задачей. Н.Махмудов по этому поводу пишет следующее: «Следует отметить, что хотя феномен метафоры изучается в мировой филологии более двух тысяч лет, но изучается он преимущественно в искусствоведении, стилистике и риторике. Точнее, до начала прошлого века приоритетным стало истолкование метафоры как явления, чуждого науке, научному языку и терминологии [2, 118]. Когда современное языкознание осознало правильность и обоснованность подходов таких лингвистов, как В.Гумбольдт, Й.Вайсгербер, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня, термины носят метафорический характер, подобно общеупотребительным словам, и приобретают многозначный характер, эти случаи оказались совместимыми с естественным развитием языка.

На самом деле в терминологии научно-технических областей существует множество терминов, образованных на основе метафоры. Например, его можно увидеть в таких предметах, как математика, ботаника, медицина, лингвистика. Основная причина появления метафорических терминов состоит в том, чтобы назвать новое понятие, открытое самой наукой, на основе существующего понятия, более близкого или сходного с этим понятием, а также назвать сходство в каком-либо аспекте нового понятия путем его сопоставления. Такого рода процесс именованья облегчает усвоение нового понятия носителями языка, то есть человеку несколько удобно и легко связать неизвестное ему новое понятие с понятием, с которым он знаком.

Математическая терминология. В математической терминологии узбекского языка есть термин «илдиз» (корень), и он образован на основе понятия «илдиз» (корня) в ботанике.

Известно, что растения прорастают из корней и от корней размножаются. Уподобить термин «илдиз» (корень) в математике термину «илдиз» (корень) в ботанике с этой характеристикой воспроизводства, происхождения; воспроизводство порождается активацией концепции происхождения. Для носителей узбекского языка, знающих эту особенность термина «илдиз» (корень), легко и понятно понять математическую концепцию происхождения одного числа из другого числа через термин «илдиз» (корень). При этом человеческое мышление сравнивает ботанические и математические понятия и обнаруживает сходство между понятиями.

Или взять термин «бурчак» (угол). В математике термин «бурчак» (угол) означает «интервал, образованный двумя пересекающимися в точке линиями», «соединение двух линий (или лучей)». Еще до создания этого термина в узбекском языке угол (бурчак) назывался «место, где две вещи, места пересекались, поворачивались». В математике понятие «пересечение, образованное двумя пересекающимися в одной точке прямыми», «соединение двух прямых (или лучей)» в математике названо по общепринятому значению слова «бурчак» (угол), то есть сходство между понятиями: при названии математического понятия, сторон вещей в просторечии место, где грани пересекаются, также является углом, о котором следует говорить. Математические понятия называются метафорическими на основании формального сходства.

Анатомическая терминология. Когда слово «томир» (корень) было придумано как анатомический термин, оно основывалось на функции корена растения. То есть, растения корня выполняет функцию питания организма, обеспечивает выживание организма. Кровеносный сосуд у человека также выполняет функцию питания организма человека, обеспечивая человеку жизнь. При создании «томир» (корень) как анатомического термина активизировалось сходство функции, выполняемой растительной веной, с функцией, выполняемой кровеносным сосудом, и появилось понятие «трубкообразный орган, по которому кровь или лимфа течет в организме человека и тело животного» было присоединено к термину «вена». Следовательно, функциональное сходство образовало слово «томир» (корень) как анатомический термин.

Термин «ўт» (желчь) в анатомии также является термином метафорического характера, основанным на цветовом сходстве. Этот термин в узбекской анатомической терминологии означает «желтовато-зеленая горькая жидкость из печени». В создании этого термина участвовал омоним «ўт» (трава), означающий «зеленое растение». То есть он основан на том, что «желтовато-зеленая горькая жидкость, выделяемая печенью», имеет цвет травы.

В анатомической терминологии также существует термин «ўт пуфаги» (желчный пузырь), и часть этого термина «пузырь» также является результатом метафорического переноса значения. То есть использовалось сходство формы желчного пузыря человека с понятием мочевого пузыря в литературном языке.

В узбекском литературном языке есть слово «йўлдош» (спутник) и оно означает «человек, который находится с вами в пути, постоянный спутник», «человек или вещь с вами». Значение этого слова «постоянный партнер» активизируется. Термин «йўлдош» (плацента) имеет значение «структура, соединяющая плод с телом матери во время беременности, выпадающая после рождения ребенка, состоящая из оболочек плода и пупочной системы». Это анатомическое понятие называется «йўлдош» (плацентой), потому что это постоянный спутник плода, спутник, который всегда с плодом. Так вот, в данном случае сходство в задачи послужило основанием для передачи метафорического смысла.

Ботаническая терминология. Ботаническая терминология характеризуется богатством метафорически образованных терминов. Термины этого поля составляют на основе сходства по форме и внешнему виду, сходства по признакам. Например, давайте посмотрим на термины «қирмизи» (красный), «тугунча» (узел), «устунча» (столбец), «оила» (семейство). *Қирмизи* – это слово, означающее «красный» на узбекском литературном языке. Обладатели узбекского языка называли его *қирмизи*, потому что цвет растения, которое они хотели назвать, тоже был красным. Следует отметить, что перенос метафорического значения в этом месте основывался на сходстве признака-свойства.

Термина «тугунча» (узел) в ботанике – это означающий «нижнюю часть семени в цветке, семя» [3, 178]. В названии этого ботанического понятия узбекский литературный язык использует его сходство с «тугунча» (узлом). Или в ботанике «трубкообразная часть между устьем семени (матери) цветка и узлом» [3, 303] называется «тугунча» (узлом), исходя из сходства его внешнего вида со столбиком.

В ботанике есть термины «чин мева» (истинный плод), «сохта мева» (ложный плод), «эркак ўсимта» (мужское растение), «урғочи ўсимта» (женское растение), «тубан замбуруғ» (нижний гриб) и «юксак замбуруғ» (высший гриб). Например, слова «чин» (истинный) и «сохта» (ложный), содержащиеся в терминах «чин мева» (истинный плод) и «сохта мева» (ложный плод), были образованы путем переноса метафорического значения от просторечных слов «чин» (истинный) и «сохта» (ложный) на основе сходства признаков. Слова «эркак» (мужской), «урғочи» (женский), «пастки» (нижний), «юкори» (высокий) в остальных терминах также образованы на основе переноса метафорического значения на основе сходства признаков. Тот факт, что носителям узбекского языка было удобно понимать вышеприведенные ботанические понятия через значения уже известных им слов, открыл путь для передачи такого значения.

Среди ботанических терминов немало терминов, являющихся результатом метафорического мышления в момент их создания. Например, «тирноқгул» (бархатцы) – потому что цветок растения по форме напоминает гвоздь; «балиққўз» (рыбий глаз) – цветочная часть растения похожа на рыбий глаз; «қўзиқулоқ» (баранье ухо) – растение имеет форму бараньего уха; «кирпиўт» (ёжик трава) – в растущем состоянии растение имеет форму ёжика; «саллагул» – по форме похож на чалму; «зирақўт» и «исирғаўт» – то, что он по форме похож на серьга; «тумшукча» (мордашка) – как морда; «хивчин» (ветвь) – часть внутри вазона похожа на ветку; «гултож» (венчик) – растение названо так потому, что часть цветка напоминает петушиную корону.

Термины *картошкагул*, *учқат*, *ширинмия*, *қирққулоқ* приобрели метафорическое значение, основанное на сходстве признаков, поскольку растения, названные этими терминами, в той или иной степени обладают характеристиками названия. В частности, причина, по которой растение называют цветком *картошкагул*, заключается в том, что семена в форме картофеля располагаются вокруг корня растения. Шильви часто называют *учқат*, потому что ее высаживают в три ряда в качестве живой изгороди.

Лингвистическая терминология. В узбекской лингвистике метафоричность лингвистических терминов трактуется исходя из того, как они образуются. При первом типе отношений внимание уделяется метафорическим свойствам терминов, «выросших» из лексики литературного языка на основе развития значения. Во втором типе отношений внимание уделяется метафорическим свойствам терминов, «выросших» из одного термина на основе развития значения. Если обратить внимание, хотя и есть один общий момент в образовании этого типа терминов – метафорическое знание, но есть очень серьезное различие по тому, из какой единицы оно выросло. М.Мукаррамов первым рассуждался о такого рода метафорическом образовании терминов в узбекском языкознании: «Развитие значения в терминологии не образуется метафорическим переносом, т. е. отсутствует особенность называния другого термина через форму, знак, действие или содержание одного термина. Возможно, сам термин может быть образован на основе лексической единицы. Его последующее развитие смысла не основано на метафоре. Например, такие математические термины, как «ёй» (дуга), «майдон» (площадь), «текислик» (плоскость), «тенгсизлик» (неравенство), были созданы из литературного языка путем передачи значения на основе метафоры. Такие термины, как «бўғин» (слог), «гап» (предложение), «эга» (подлежащее), «аниқловчи» (определитель), «тўлдирувчи» (дополнение) в языкознании также были переведены из обычных лексических единиц в терминологическую лексику на основе сходства» [4, 55-59].

Из этих размышлений М.Мукаррамова следует, что метафорические термины образуются только в результате развития метафорического значения в каком-либо слове литературного языка, но вывод состоит в том, что термин не может быть образован от термина в результате метафорического значения разработка. Понятно, что наиболее эффективным способом

познания является метафорическое наименование нового понятия, а наиболее оптимальным выражением такого познавательного процесса является язык, поэтому развитие метафорического значения происходит как внутри слова, так и внутри термина. Следующие комментарии Н.Махмудова подтверждают, что термин может быть образован от термина посредством метафоры: «...если рассматривать с точки зрения терминов разных областей науки, происходит также метафорический сдвиг в терминологии. Например, возьмем термин «валентлик» (валентность), которым в химии обозначают понятие «свойство атома определенного химического элемента образовывать химическую связь с атомом другого элемента». Этот термин (валентность) был введен в языкознание на основе метафоры, то есть способность одного слова соединяться с другим словом сравнивается со способностью одного атома соединяться с другим в процессе познания. К числу междисциплинарных омонимичных терминов относятся многие термины, такие как *симметрия, асимметрия, ареал, корень, языковая семья, морфология*, которые перенесены на основе метафор из разных отраслей языкознания» [2, 125].

В терминологии лингвистики есть и другие термины, образованные метафорой. Например, термин «кесим» (сказуемое). О появлении этого термина отечественного лингвиста Фитрат пишет следующее: «Слово, стоящее на конце слов в предложении, которое своим приходом превращает словосочетание в предложение, есть сказуемое» [5, 7]. Фитрат также использовал метафорический перенос при создании термина «кесим» (сказуемое). То есть в тюркских языках «кесим» (сказуемое) стоит в конце предложения, и это предложение отсекается от следующего предложения словом, выступающим в роли сказуемого. Итак, термин образовался на основе сходства в действии.

Термин «даража» (степень), показывающий, что признак, выражаемый прилагательными, возрастает от меньшего к большему, также «вырос» из слова «даража» (степень) в общепотребительном языке посредством метафорического переноса значения. В данном случае в основе метафоры лежало сходство характеристик.

Термин «нисбат» (залог), показывающее отношение действия к субъекту и объекту, понимаемое от глагола, также образовался от слова «нисбат» (залог) в общелитературном языке посредством метафорического переноса значения, основанного на сходстве знака. На общелитературном языке слово «нисбат» означает «большее или меньшее, большее или меньшее количество вещей **по сравнению друг с другом**». В этом случае активизируется тема «по сравнению друг с другом» в семантике общелитературного слово «нисбат» - сходство в определении отношения между субъектом и объектом действия, понимаемого от глагола, и отношения между субъектом и объект был основой метафорического переноса.

Термин «тиниш белгилари» (знаки препинания) также возник метафорически. На общелитературном языке слово «тинмок» (стоп) означает остановку движения. В местах, где ставятся такие знаки препинания, как *точка, запятая, двоеточие, точка с запятой*, в тоне предложения возникает пауза. Термин «тиниш белгилари» (знаки препинания) основан на этом сходстве.

Здесь возникает естественный вопрос: термин метафорически создается из лексикона литературного языка или когда термин из одной области метафорически превращается в термин из другой области, может ли термин метафорически стать словом живого просторечия или литературный язык? Поскольку метафоричность заложена в природе языка, конечно же, должен применяться и обратный процесс! Наши наблюдения показали, что термин может стать не термином. Например, термин «консенсус» вошел в юридическую терминологию узбекского языка после 2015 года из английского языка и означает «примирение сторон истца и ответчика, достижение решения, выгодного обеим сторонам». Со временем в речи узбекской интеллигенции слово «консенсус» постепенно входит в обиходно-бытовую речь по отношению к ситуации выбора компромисса в какой-либо работе. Следует отметить, что термин «консенсус» перешел в просторечие на основе понятия «соглашение» в юридической терминологии, и в этот процесс была вовлечена метафора. Согласие в юридической терминологии и согласие в живом просторечии также послужили превращению термина в нетерминальное слово.

Термин «вирус», активно употребляемый в медицинской терминологии в течение последних 3-4 лет, стал активным и в качестве общеупотребительного слова в разговорной речи. Например, в узбекском языке в предложениях типа «Такой-то заразился вирусом», «Вирус заразился» слово «вирус» потеряло свой терминологический характер и стало разговорной лексемой.

Итак, метафора – явление, играющее важную роль в познавательной деятельности человека, один из основных механизмов познания бытия. Являясь основным рабочим орудием мышления, оно участвует во всех формах мыслительной и духовной деятельности человека, и метафора закономерно выполняет эту задачу в языке. Метафоричность языка отражается как в литературном слове, так и в термине. Метафора активно участвует в образовании терминов в соответствии с естественным развитием языка, а развитие метафорического значения – явление, часто наблюдаемое в терминологии. Потому что метафорический характер терминов облегчает усвоение говорящими новых понятий.

Литература:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: Издательство ЛКИ, 2017.
2. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2007.
4. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984.
5. Фитрат А. Нахв. – Самарқанд-Тошкент, 1930.

ПРИМАШЕВ Н.,

*Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық ақпарат институты
Лингвистика орталығының басшысы,
заң ғылымдарының кандидаты, доцент*

САДЫРБАЕВА З.,

*А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты
Этнолингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері*

НОРМАШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕ ТЕРМИНДЕР ҚОРЫНЫҢ САПАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕСІНЕ («геология, геодезия және география» саласы мысалында)

Андатпа: Норма қалыптастыру қызметінің субъектісі болып саналатын Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты өз қызметінде өзге ғылыми бағыттармен қатар терминдер саласына да міндетті түрде назар аударады. Терминдердің теориясы мен практикасы бойынша зерттеу жүргізу, тіл саласының беделді ұйымдарымен ғылыми әріптестікте болу нормашығармашылық процесті ғылыми қамтамасыз етудің бір құралы екені анық. Сондықтан жыл сайын жүргізілетін іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулердің терминдер қорына осы мақаланың арналуы да осындай объективтік себептерден туындап отыр.

Түйін сөздер: термин, терминдер қоры, терминдер қорының сапасы.

Аннотация: Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, являющийся субъектом нормообразующей деятельности, в своей деятельности, наряду с другими научными направлениями, в обязательном порядке уделяет внимание области терминов. Проведение исследований по теории и практике терминов, научное партнерство с авторитетными организациями языковой сферы, очевидно, является одним из инструментов научного

обеспечения нормотворческого процесса. Поэтому посвящение данной статьи в Фонд терминов фундаментальных и прикладных научных исследований, проводимых ежегодно, обусловлено и такими объективными причинами.

Ключевые слова: термин, фонд терминов, качество фонда терминов.

Abstract: The Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, which is a subject of norm-forming activity, in its activities, along with other scientific areas, necessarily pays attention to the field of terms. Conducting research on the theory and practice of terms, scientific partnership with reputable organizations of the language sphere, is obviously one of the tools of scientific support of the rule-making process. Therefore, the dedication of this article to the Fund of Terms of Fundamental and Applied Scientific Research conducted annually is also due to such objective reasons.

Keywords: term, term fund, term fund quality.

Қазақстан Республикасы әділет органдарының негізгі функцияларының бірі нормашығармашылық қызмет болып табылады. Кез келген норманың мағыналық, қисындық, құқықтық және тілдік сапасы оның лексикасына, яғни қолданылған тілдік бірліктерге – сөз не терминге байланысты екені белгілі. Осыған орай құқық не заң лексикасын зерделеу мен зерттеу құқық ғылымының да, филология ғылымының да ажырамас бөлігі болып табылуының өзіндік заңдылығы бар.

Терминдердің лексикалық маңызы оған арналған «терминология» немесе «терминтану» деген жеке ғылым саласымен айқындала алады. Сондықтан нормашығармашылық қызметті ғылыми қамтамасыз етуде тілдік зерттеулермен қатар, міндетті түрде құқықтық зерттеулер де ескерілуі қажет. Мұндай қажеттілік нормашығармашылық қызметтің негізінен орыс тілінде жүргізілетіндігімен және оның өзге тілдік типке жатуымен сипатталады. Сондықтан қазақ тіліндегі заң не халықаралық шарт жобаларының мәтіндері аударма болғасын одан көптеген терминдік мәселелер туындайтыны да заңды. Осындай және басқа да тілдік ерекшеліктер міндетті түрде терминдер саласында да ескерілуі керек. Кейде терминдік мәселе бір ғана терминнің түрлі мәнмәтінде түрлі ұғымды білдіруіне байланысты болуы да мүмкін. Жалпы тіл білімі де, ғылым да және жобаларды әзірлеуші мемлекеттік органдар бірізділікке келтіре алмай жүрген қаншама термин бар. Әр ғалымның, әр мемлекеттік органның өз ұстанымы, өз нұсқасы бар. Мәселен, «поставщик» деген терминнің қолданыстағы заңнамада кемі 5-6 баламасы бар.

Жалпы тіл теориясына сәйкес «термин (лат. terminus – ғылым, техника, өнер туралы және т.б. кейбір тұжырымдаманың атауы болатын сөз немесе сөз тіркесі)» [1]. Әр терминнің шығуына, генезисіне, қолданылу аясына және т.с.с. факторларға байланысы өз алдына бір тарих болатын әлеуеті бар. Мысалы, испан тіліндегі «ojala» деген сөз жалпыға белгілі араб сөзінің транскрипциясы деген пікір бар.

Осы мақалаға арқау болған, яғни зерделенген сала бойынша берілген тізім 10000-ға жуық терминді қамтиды. Олардың арасында сәтті шыққандары мен біржолғылық, тіпті ұсынымдық сипаттағылары да кездеседі. Онда мүлдем келіспейтін нұсқалар да жеткілікті. Мәселен, саладағы «Қалалардың шоғырлануы / Агломерация городская» термині елді мекендердің жиынтығын білдіреді. Ал «шоғырлануы» деген сөз өздігінен атқарылатын іс-қимылды білдіретін сияқты. Елді мекен өздігінен шоғырлана алмайды, сондықтан бұл терминнің оңтайлы нұсқасы «Қалалар шоғыры» сияқты. Сөздіктерде «шоғыр» сөзінің «созвездие» деп аударылатынына қарамастан, дәл осы мәнмәтінде бұл сөз терминнің мағынасын толық аша алады.

Терминжасам процесінде түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылатыны белгілі. Кез келген терминді тұтастай алу не оған қазақ тіліндегі ұғымды қосу және т.с.с. арқылы жасалған нұсқаларда оңды шыққан үлгілер де жеткілікті. Бірақ қарастырылып отырған салалық терминдер арасында дұрыс «Құмайтты / Алевроитовый» деген термині арқылы жасалған «Алевропелит» терминінің жасанды жартылай түрдегі «Құмайтпелит» деген нұсқасы орынсыз.

Сол сияқты «Әуегеология» сияқты жасанды жартылай қазақша, жартылай шетелдік термин жасамай, оны «Аэрогеология» деп қалдырған дұрыс. Осындайда оған қоса тізімдегі «Аэ-

рокартограф / Аэрокартограф» деген үлгілік нұсқаны да пайдалануға мүмкіндік бар. «Аэрофотосъемка» дегенді «Әуефототүсіру» деп аударғанда келесі «Кадрлық аэрофототүсіру» деген терминмен ұштастырып «аэрофототүсіру» деген орынды, яғни терминдердің шетелдік терминдік негізін қалдырған орынды.

Тізімдегі «Мұхиттар жаралу гипотезасы» ағылшын тіліндегі термин іспетті. Қазақ тілінің грамматикасына келмейтін нұсқа. Тізімде оған ұқсас «Атмосфера ластануы / Атмосферное загрязнение», «Ландшафт пайда болу уақыты / Время возникновения ландшафта», «Атмосфера мөлдірлігі / Прозрачность атмосферы», «Атмосфера шаңы / Пыль в атмосфере» және т.с.с. терминдерде де грамматикалық қателерге жол берілген. Оларды тиісті тәуелдену жалғауларын қосып түзету қажет. Дәл осындай тәсілмен «Агроклимат зоналар / Агроклиматические зоны», «Агроклимат көрсеткіштер / Агроклиматические показатели» деген терминдерді де тізімдегі «Агроклиматтық аудандау / Агроклиматическое районирование» деген терминге ұқсатып «Агроклиматтық аймақтар», «Агроклиматтық көрсеткіштер» деп алуға болады. Оларға қоса «Жанбырдан су тасу / Дождевой паводок», «Қарлы суының тасуы / Снеговое половодье» терминді «Қар суының ағыны / Снеговой сток» деген терминге ұқсату қажет.

Салалық терминге жатқызылған «Сушара / Водоем» деген терминге түсінік бүкіл Интернет жүйесінен табылмады. Дәл осындай жағдай «Батпақты жайлым» деп аударылған орыс тіліндегі «Балта» терминіне де қатысты.

Техникалық сипаттағы «Карталау бұрғылауы / Бурение картировочное» деген түсініксіз терминді «Кернді бұрғылау / Бурение керновое» деген терминге ұқсас «Карталық бұрғылау» деген орынды болар, өйткені бұл бұрғылау әдісі бойынша геологиялық түсіру және бұрғылау нәтижелері негізінде геологиялық карта жасалады және онда әр түрлі жастағы жыныстардың таралуы шартты белгілермен бейнеленеді екен [2].

Терминқор тізіміндегі кейбір терминдермен келісу мүмкін емес. Мысалы, «Аэропленка спектрзональная» деген терминнің «Спектрзоналық аэроқабыршық» деген нұсқасын ұғу қиын. Тізімде оның «спектрзоналық аэротаспа» деген нұсқасы да берілген (сонымен қатар тізімде «аэропленка» деген нұсқа да кездеседі. Мысалы, «Авиапленка контрастылығы». Терминнің дұрысты не дұрыс еместігі басқа мәселе). Дәл осы сияқты «Қабырғаның гироскоптық азимуты / Азимут стороны гироскопический» деген термин де күрделі. Орыс тіліндегі нұсқасы әлемнің тұстарын, яғни төрт жағын білдіреді. Бұл ретте қазақ тілінде көбінесе «құбыла» деген сөздің қолданылатынын ескеруге болады. Мысалы, «Төрт құбыласы тең» деген қанатты сөз бар. Сондықтан «Қабырғаның» дегеннен гөрі «Құбыланың гироскоптық азимуты» деген дұрыс болар.

Саладағы «Газсыздану» терминін «Газсыздандыру» деген дұрыс орынды, өйткені тиісті жағдайларда басым түрде газсыздандыру, яғни газдарды жою, залалсыздандыру мақсатында түрлі сипаттағы іс-шаралар жүргізіледі.

Терминдер қорында қалыптасқан баламалары бар «Қоныс / Урочище», «Минералдарды бедерлеу / Травление минералов» сияқты терминдермен мүлдем келісуге болмайды. Оларға қоса «Еркін экономикалық зона» деген терминді «Еркін экономикалық аймақ», «Құнды тастар» дегенді «Бағалы тастар», «Эра» – «Дәуір», «Тектоникалық эралар» – «Тектоникалық дәуірлер», «Жер бөлікшесі» – «Жер телімі» не «Жер участкесі», «Этаж» – Қабат», «Барлау қабаты» (шартты болса да, «қабат») деуге еш кедергі жоқ. Осыларға ұқсас «Лақтырындылар, атындылар / Выбросы» терминін қолданыстағы заңнамадағыдай «шығарындылар» деген нұсқамен ауыстырған дұрыс.

Баламалары дұрыс естілмейтін, аудармалары проблемалы «Беньюфф-заварицкий-вадати белдемі» деген терминдегі «белдемі» деген сөз қазақ тілінде кездестірілмеді. «Демаскирлеу белгілері / Демаскирующие признаки» сияқты терминдер де нақтылауды қажет етеді, ал «Геотарихи қағида / Геоисторический принцип» деген термин «Геотарихи қағидат», «Ландшафт типшесі / Подтип ландшафта» деген термин «Ландшафттың кіші типі», «Стереоскоптық эффект / Стереоскопический эффект» – «Стереоскоптық әсер» болуы қажет.

Терминқорда қайта аударуды қажет ететін «Регион / Аймақ», «Тұз тектоникасы / Тектоника соляная», «Шапшыма / Струя» және т.с.с. нұсқалар бар. Осыларға ұқсас «Аймақтық талдау» терминінің дұрыс нұсқасы «өңірлік талдау» болуы керек.

Қазақ не өзге тілдерден транскрипциялау арқылы алынған «Адыры / Адыры», «Аласы / Аластар», «Ауыл / Аул (айл)», «Чинки / Шың-шатқалдар, Ернектер», «Ала-хукмат» (қазақшасы «Алахукмат»?), «Как / Қақ» деген нұсқалардың қасында «Таг, даг / Тау» «Торткиль / Төрткіл» деген терминдер өрескел қате болып табылады.

Салалық терминдер арасында «Акумуляциялық қазаншұңқыр», «Әлпілік типті тастамыр», «Бұрғылау журналы», «Гавайи типті жанартау», «Геофизикалық әдістер кешен», «Гравиметриялық стансы», «Кавернометрметрлік өлшеулер», «Катоккомбалар», «Серапи типті атқылау / Извержение типа меррапи», «Сеграциялық кенорын / Месторождение сеграгационное» және «Ұңғымаларды пайдаланну жинаққоры» сияқты терминдерде орфографиялық қателер жіберілген.

Қимылға қатысты «Тахеометриялық жүрістің дәлдігі» деген терминге қарағанда «Тахеометриялық жүріс дәлдігі» деген нұсқа дұрыс сияқты. Оған қоса осы тізімде осыған ұқсас «Теодолиттік жүріс дәлдігі» деген дұрыс термин бар. Оларға қоса «Түбегейлі карта / Карта детальная» терминін де нақтылау қажет. Бұл нұсқадағы «түбегейлі» сөзі басқа реңк береді.

Терминжасам ретінде калькаланған «Возгонка», «Горст», «Град», «Грот» сияқты жеңіл, ал «Дайка», «Найкол» және т.с.с. күрделі әрі қазақ тіліндегі баламасы жоқ терминдер де назар аударуды қажет етеді. Олардың не құбылыс, не этимологиялы екені сұрақ туғызады. Оларға қоса, тікелей аударуы артық нұсқалар да бар. Мәселен, «Батпырауық (әуе жыланы)» деген терминдегі «әуе жыланы» деген калька аударманың қажеті шамалы.

Терминдер тізімінде «Шапшыма су пиргонометрі / Водоструйный пиргонометр» деген терминдегі «пиргонометр / пиргонометр» терминінің не екенін білу мүмкін емес. Интернет кеңістігінде «пиранометр» және «пирогелиометр» деген аспаптық атаулар кездеседі.

Терминдік қателерге «Жерорта теңіздері» деген қателі нұсқаны да жатқызуға болады. Бұл жердегі қатенің себебі орыс тіліндегі «Средиземные моря» деген қате терминде. Осы сияқты «Әлем мұхиты» мен «мұхит әлемі» деген терминдер де екі бөлек ұғымдар.

Қолданыстағы заңнамада көп кездесетін «Экономикалық ауданның мамандануы» деген термин дұрыс емес, өйткені әкімшілік-экономикалық бірліктің мамандануы мүмкін емес. Осы саладағы «Магманың геохимиялық арнайылануы / Специализация магмы геохимическая» немесе «Магмалардың металлогениялық арнайылануы / Специализация магм металлогеническая» сияқты терминдерді басшылыққа алып, «Экономикалық ауданның арнайылануы не бағытталуы» деп алу қажет болар.

Заңнаманы қоса алғанда, қолданыстағы «Сирек жер металл / Металлы редкоземельные» деген қате терминді «Жер қыртысында сирек кездесетін металдар» деп алған дұрыс. Сонда ұзақ та болса, бірнеше сөзбен терминнің нақты мағынасын беруге мүмкіндік туады.

Салалық терминдік базаның тілдік жағынан үлгілі болуы шарт. Қоғамдық және жеке өмірлік мақсаттарда қолданылатын терминдердің тілдік те, құқықтық та салдары болуы мүмкін. Сондықтан олардың қазақ тіліндегі нұсқаларының мінсіз болуымен қатар орыс тіліндегілерінің де сапасы жоғары болуы шарт. Қарастырылып отырған сала терминдерінің орыс тіліндегі нұсқаларының мәселесі «Автершоки» деген терминнен басталады. Интернетте «афтершоки» деген нұсқа бар, бірақ оның қарастырылып отырған терминге қатысы беймәлім.

Орыс тіліндегі нұсқа мәселелері терминдерді ресімдеуде де орын алған. Мәселен, «Закон дарси», «Гипотеза вегенера», «Диаграмма заварицкого», «Зона беньоффа-заварицкого-вадати», «Способ болотово» (2 қате!), «Способ майера-леверрье» (қазақ тіліндегі «Майер-леверрье тәсілі» дегенде де қате жіберілген), «Точность верньера», «Частота азимутов лапласа», «Шкала мооса», «Эллипсоид красовского» деген терминдер табиғи не жасанды заңдылықтарды ашқан белгілі бір адамның тегін камтиды. Осы терминдердегі А. Дарси, А. Вегенер, А.Н. Заварицкий, Х. Беньофф, К. Вадати, А.П.Болотов, Р. Майер, У. Леверрье, П. Верньер, П. Лаплас, К. Моос, Ф.Н. Красовский сияқты ғалымдардың тектері бас әріппен жазылуы тиіс.

Оған қоса «Ископаемые неметаллитические», «Крутизина ската», «Облачной столб», «Организмы калониальные», «Орентир», «Перламутур» деген терминдерде де жіберілген орфографиялық қателерді түзету қажет.

Терминдер тізімінде қайталанатын терминдер де жетерлік. Олардың кейбіреулері екі-үш баламалық нұсқада, ал кейбіреулері жай қосарланып берілген. Бұндай жайттардың терминдердің жалпы санын көбейткенінен басқа еш маңызы жоқ. Мәселен,

Рет №	Позиция №	Қазақ тіліндегі нұсқа	Орыс тіліндегі нұсқа	Ескерту
1	281	Архипелаг, топарал	Архипелаг	Тек «Архипелаг, топарал» деген нұсқаны қалдыру ұсынылады
2	282	Топарал, архипелаг	Архипелаг	
3	323	Аэрогеотүсіру	Аэрогеосъемка	Ең болмаса түсінуге бағыттайтын «Аэрогеотүсіру» деген нұсқа ыңғайлы
4	324	Әуегеотүсіру	Аэрогеосъемка	
5	331	Аэроәдістер	Аэрометоды	2 тілдегі элементтерден тұратын терминдердер дегеннің өзінде де «Әуеәдістер» деген термин түсінікті емес. Терминнің «Аэроәдістер» деген нұсқасын алған орынды
6	332	Әуеәдістер	Аэрометоды	
7	470	Бедленд	Бедленд	«Бедленд, шұбаржер» деген дұрыс болар
8	471	Шұбаржер	Бедленд	
9	489	Теңіз жағасы	Берег морской	«Теңіз жағасы, жағалауы» деген артық болмас
10	490	Теңіз жағалауы	Берег морской	
11	549	Дала көлдеулері	Блюдца степные	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
12	550	Дала көлшіктері	Блюдца степные	
13	603	Төмпешік	Бугорок	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
14	604	Төбешік	Бугорок	
15	667	Вади, құраңғар	Вади	Бір нұсқасын ғана қалдыруға болады
16	668	Құраңғар, вади	Вади	
17	673	Дөңбектас, қойтас	Валун	Бір нұсқасын ғана қалдыруға болады
18	674	Қойтас, тасдөңбек	Валун	
19	708	Құзар	Вершина	Бір нұсқасын ғана қалдыруға болады
20	709	Төбе, құзар	Вершина	
21	872	Өнеркәсіп суы	Вода промышленная	Бір нұсқасын ғана қалдыруға болады
22	873	Өнеркәсіптік су	Вода промышленная	
23	999	Бедердің жасы	Возраст рельефа	Бір нұсқасын ғана қалдыруға болады
24	1000	Бедердің көнелігі	Возраст рельефа	
25	1055	Ойпаң	Впадина	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
26	1056	Ойыс	Впадина	
27	1161	Биік, биіктік	Высота	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
28	1162	Биіктік	Высота	
29	1745	Танымал горизонт	Горизонт маркирующий	Екінші нұсқа дұрыс болар
30	1746	Нысаналы горизонт, маркирлеуші горизонт	Горизонт маркирующий	

31	1911	Грот	Грот	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
32	1912	Тар үңгір, үңгіршік	Грот	
33	2124	Әуефотосуреттерді әйгілеу	Дешифрирование аэрофотоснимков	Екі нұсқа да нақты емес
34	2125	Аэрофотосуреттерді дешифрлеу	Дешифрирование аэрофотоснимков	
35	2276	Құрлықтар дрейфі	Дрейф материков	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
36	2277	Құрлықтардың ығуы	Дрейф материков	
37	3421	Қуаң климат	Климат аридный	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
38	3420	Аридтік климат	Климат аридный	
39	3533	Кешен, комплекс	Комплекс	Екеуі де бірдей, біреуін қалдыру қажет
40	3534	Комплекс, кешен	Комплекс	
41	3737	Ғарышнама	Космология	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
42	3738	Космология	Космология	
43	3757	Томар, төмпешік	Кочка	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
44	3759	Құм, тас төмпешіктер	Кошки	
45	4356	Құрлық; материк	Материк	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
46	4357	Құрлық	Материк	
47	4618	Жасанды полюстеу әдісі, Жасанды үйектеу әдісі	Метод вызванной поляризации	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
48	4619	Жасанды полюстер әдісі, жасанды полярлық әдіс	Метод вызванной поляризации	
49	4720	Үйектеуші микроскоп	Микроскоп поляризационный	Екі нұсқа да нақты емес
50	4721	Поляризациялау микроскобы	Микроскоп поляризационный	
51	4896	Навигация; су жолының ашылуы	Навигация	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
52	4897	Навигация	Навигация	
53	4955	Нанобедер	Нанорельеф	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
54	4956	Нанобедер, нанорельеф	Нанорельеф	
55	5202	Атырап	Область	«Атырап» сөзі ресми емес
56	5203	Облыс, атырап	Область	

57	6128	Жербеті	Поверхность земли	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
58	6129	Жер беті	Поверхность земли	
59	6575	Тасулар мен қайтулар	Приливы и отливы	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
60	6576	Көтерілу мен қайту	Приливы и отливы	
61	6793	Экзогендік үдерістер	Процессы экзогенные	Екінші нұсқа орынды
62	6794	Экзогендік процестер	Процессы экзогенные	
63	6796	Эндогендік үдерістер	Процессы эндогенные	Екінші нұсқа орынды
64	6797	Эндогендік процестер	Процессы эндогенные	
65	7128	Әлпілік бедер	Рельеф альпийский	Екінші нұсқа орынды
66	7129	Альпілік бедер	Рельеф альпийский	
67	7208	Кедертасжасаушылар	Рифообразователи	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
68	7209	Кедертас құрушылар	Рифообразователи (рифостроители)	
69	7985	Ескі арна	Старица	Нұсқаларды бірге ресімдеуге болады
70	7986	Ескіарна	Старица	
71	8044	Ел; атырап	Страна	«Ел» деген сөз дұрысы
72	8045	Алқап	Страна	

деген нұсқаларды біріздендіруге болады.

Сонымен қатар терминдер тізімінде екі-үш рет берілген нұсқалар да бар. Мәселен,

Рет №	Позиция нөмірі	Қазақ тіліндегі нұсқа	Орыс тіліндегі нұсқа
1	381	Денудация базисі	Базис денудации
2	382	Денудация базисі	Базис денудации
3	398	Эрозия базисі	Базис эрозии
4	390	Эрозия базисі	Базис эрозии
5	392	Жалпы эрозия базисі	Базис эрозии общий
6	392	Жалпы эрозия базисі	Базис эрозии общий
7	1074	Дүниежүзілік уақыт	Время всемирное
8	1081	Дүниежүзілік уақыт	Всемирное время
9	2102	Деформация	Деформации
10	2108	Деформация	Деформация

11	2368	Сынамалау журналы	Журнал опробования
12	2369	Сынамалау журналы	Журнал опробования
13	3159	Батиметрлік карта	Карта батиметрическая
14	3160	Батиметрлік карта	Карта батиметрическая
15	3184	Ірі масштабты карта	Карта крупномасштабная
16	3185	Ірі масштабты карта	Карта крупномасштабная
17	3518	Компас, тұсбағдар, құбылнама	Компас
18	3519	Компас, тұсбағдар, құбылнама, компас	Компас
19	3520	Тау-кен компасы	Компас горный
20	3521	Тау кен компасы	Компас горный
21	3522	Кен компасы	Компас горный
26	3854	Жер қисықтығы	Кривизина земли
27	3855	Жер қисықтығы	Кривизна земли
28	6288	Солтүстік магниттік полюс	Полюс северный магнитный
29	6289	Солтүстік магниттік полюс	Полюс северный магнитный
30	4200	Иін	Лука
31	4201	Иін	Лука
32	7503	Экзогендік күштер	Силы экзогенные
33	7504	Экзогендік күштер	Силы экзогенные
34	7505	Эндогендік күштер	Силы эндогенные
35	7506	Эндогендік күштер	Силы эндогенные

Кейбір терминдер тізімде жекеше және көпше түрде берілген. Оның мәні мен мағынасы түсініксіз. Мәселен,

Рет №	Позиция нөмірі	Қазақ тіліндегі нұсқа	Орыс тіліндегі нұсқа
1	419	Қоймаңдай	Бараний лоб
2	420	Қоймаңдайлар	Бараньи лбы
3	5319	Карст көлдері	Озера карстовые
4	5332	Карст көлі	Озеро карстовое

Терминқордың өзге салаларына тән сипат – салаға қатысы жоқ не қатысы шамалы терминдердің болуы қарастырылып отырған салада да орын алған. Мұндағы «Арифмометр», «Артиллерияның целлулоид шеңберлігі», «Цирк», «Термодинамиканың екінші заңы» және т.с.с. терминдердің бұл салаға қатысының бары күмәнді.

Қорытынды ретінде терминдерді зерделеу және зерттеумен айналысатын «терминтану» деген тіл білімінің дербес саласы [3] бар екенін ескеріп, қарастырылып отырған «геология, геодезия және география» саласындағы терминдердің тілдік теориялық аспектілерін айқындауды тереңдетумен қатар, олардың практикалық аспектілерін талдауды да ілгерілету қажет. Бұл позиция терминдердің құқық нормаларының гипотезалық құрамының мағынасын дәлме-дәл беру, олардың кез келген мәнмәтіндегі ұғымдық сипатын ашу мәселесінен туындайды. Құқық нормаларының жиынтығы ретіндегі «нормативтік құқықтық актінің мәтіні әдеби тіл нормалары, заң терминологиясы және заң техникасы сақтала отырып жазылады, оның ережелері барынша қысқа болуға, нақты мағынаны және әртүрлі түсіндіруге жатпайтын мағынаны қамтуға тиіс. Нормативтік құқықтық актінің мәтінінде мағыналық және құқықтық жүктемесі жоқ де-

кларативтік сипаттағы ережелер қамтылмауға тиіс» [4] деген талапты басшылыққа ала отырып және оны жүзеге асыру үшін олардың тілдік бірліктері – терминдерді міндетті түрде талдап отыру қажет. Мінсіз терминнің мінсіз құқықтық нормаға кепілдік бере алатыны анық.

Сонымен қатар сала терминдерін оңтайландыру да қажет. Нақты талдау, түзету, дұрыс ресімдеу арқылы терминдердің қайталауларын едәуір қысқартуға болады. Сонда бүкіл терминқордағы 400 000-ға жуық терминнің саны міндетті түрде азаяды, яғни терминдік тиімділікке де қол жеткізілетін болады.

Әдебиеттер:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%> (қарау күні: 12.09.2022).
2. <https://www.ngpedia.ru/id283711p1.html> (қарау күні: 12.09.2022). https://www.inform.kz/kz/sherubay-kurmanbayuly-arbir-termin-shygarmashylyk-turgydan-zertteudi-talap-etedi_a3133434
3. «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» АҚЖ (қарау күні: 12.09.2022).

РЫСБЕРГЕН Қ.,

*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
филология ғылымдарының докторы, профессор*

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Андатпа. Мақалада ономастикалық терминологияның жалпы мәселелері мен қалалық ономастиканың негізгі қалыптасу бағыттары қарастырылады. Еліміздің қалаларының лингвистикалық ландшафтындағы шамадан тыс коммерциялану және коммерциялық номинация үдерісіне сыни тұрғыдан талдау жасалады.

Урбанонимдік терминология мәселесі өзектілігіне сай мақалада осы саладағы орыс және ағылшын терминологиялық жүйелеріндегі сәйкессіздіктер бар екендігі анықталады.

Ойкодомонимдердің (тұрғын үй кешендерінің атауы) және эргонимдердің тілдік сәйкестігін талдау барысында қала ландшафтының батыстану үрдісінің күшейе түсуі қаупі, жандандану процестерінің тереңдеуі алаңдаушылық туғызады. Бұл үдерістер түптеп келгенде қала кеңістігіндегі ономастиканың ұлттық мазмұнына нұқсан келтіретіндігі айтылады.

Түйін сөздер: ономастика, терминология, ономастикалық терминжасам, оним, эргоним

Аннотация. В статье рассматриваются основные тенденции терминологизации в сфере ономастики, вообще, городской ономастики, в частности. Дается критический анализ тенденции чрезмерной коммерциализации и коммерческой номинации в лингвистическом ландшафте городов.

Актуальным остается также вопрос об урбанонимической терминологии, в этой связи в статье рассматривается проблема соответствия//несоответствия русскоязычной и англоязычной терминологии в этой сфере, с некоторой осторожностью предлагается адаптировать международное терминологическое пространство в области ономастики.

Анализ языковой идентичности ойкодомонимов (название жилых комплексов) и эргонимов (Brand-name) подтверждает гипотезу о нарастающей тенденции вестернизации урбандшафта, что вызывает обеспокоенность в связи с углублением глобализационных процессов, которые минимизируют национально-культурную идентичность урбанонимов.

Ключевые слова: ономастика, терминология, ономастическое терминотворчество, оним, эргоним

Abstract. The article discusses the main trends in terminology in the field of onomastics, in general, and urban onomastics, in particular. A critical analysis of the trend of over-commercialization and commercial nomination in the linguistic landscape of cities is given.

The issue of urbanonymic terminology also remains relevant, in this regard, the article deals with the problem of correspondence//inconsistency between Russian and English terminology in this area, with some caution it is proposed to adapt the international terminological space in the field of onomastics.

Analysis of the linguistic identity of oikodomonyms (the name of residential complexes) and ergonyms (Brand-name) confirms the hypothesis of an increasing trend in the westernization of the urban landscape, which raises concern due to the deepening of globalization processes that minimize the national and cultural identity of urbanonyms.

Keywords: onomastics, terminology, onomastic term creation, onym, ergonym.

Жалпы мәселелер. Ономастикалық терминология жалпы лингвистикалық терминологияның бөлігі бола тұра айтарлықтай өзгешелігі бар, оқшаулау сала. Лингвистикалық энциклопедия, сөздіктерде ономастикаға қатысты *топоним, антропоним, гидроним* т.б. тәрізді басты бірнеше терминдердің ғана дефинициясы беріледі. Бұлар жиі қолданысқа ие лингвистикалық минимум. Ономастикалық салалық терминдер іштей көптеген таксономиялық топтарға жіктеліп кете береді, мұны, негізінен, ономаст мамандар біледі [1]. Алғашқы ономастикалық терминдер сөздігінің авторы Н.В.Подольская *оним* терминін қолдануды ұсынды. Бұл термин ономастика метатілінде тілдік қолдау тауып, когнитивтік тұрғыдан топтастыруға қолайлы әрі өте өнімді терминдік модель ретінде кең қолданысқа ие болды. Сөйтіп оның негізінде ономастиканың ішкі сала терминдері өте көптеп туындай бастады, мысалы, *прагматоним, геортоним, батионим, артионим, библионим, хреатоним, лимноним, дромоним, эвентоним* т.б. Көріп отырғанымыздай, олар терминологияда қалыптасқан дәстүр бойынша грек-латын терминэлементтері базасында жасала бастады.

Ономастиканың терминжасам ерекшеліктері мен жалпы осы саладағы теориялық, әдістемелік тұрғыдан, зерттеудің методологиялық принциптері бұрынғы Кеңес Одағы аумағындағы ұлттық ономастика ғылымында күні бүгінге дейін ортақ болып келеді. Ресей ономастикалық мектептерінің тәжірибесі басшылыққа алынғандығын мойындауымыз керек. Әрине төл тіліміздегі баламалары да бар, мысалы, жарыспалы түрде қолданылатын *жалқы есімдер* (имя собственное), *кісі есімдері, жер-су атаулары, аты-жөн, тегі*. Өз кезегінде орыс ономастикасы танымал ономаст ғалым А. В. Супранскаяның пікіріне жүгінсек: «российская ономастическая терминология <...> с самого начала опиралась на общеславянскую практику с учетом европейского узуса [2].

Алайда, бір қызығы, КССРО ономастикалық терминологиясы мен батыстық ағылшынтілді, немістілді академиялық терминологияда біраз айырмашылықтар бар екен. Бұл жайтқа кейінірек тоқталамыз.

XX ғ. соңына қарай ономастикалық терминологиядағы неологизмдер көптеп пайда бола бастады, әр зерттеуші өз жұмысының жаңалығын көрсету үшін жаңа терминдерді үсті-үстіне оңай жолмен ойлап табуға кірісті. Бұл жөнінде беларус зерттеушісі Е. Л. Березович, былай дейді: «многочисленные термины «создают своеобразный «птичий язык», который, с одной стороны, закрепляет «самость» ономастики, а с другой – содействует некоторой изоляции от «материковой» лингвистики» [3]. Біраз жыл өткен соң осы сарындас ойды орыс ғалымы В.И.Супрун да айтады: «С каждым годом появляются все новые и новые термины уже не для просто разделов или подразделов ономастической лексики, а для небольших групп имен собственных или похожих на них слов, для именованья мельчайших отличий функционирования онимов в разных видах текстов и дискурсов. По своему «птичьему языку» ономастика, пожалуй, опередила другие направления лингвистического поиска» [4]. Бұл үдерістен қазақ ғалымдары да сырт қалмады. Мәселен, Қ.Рысберген өз еңбегінде шөл атаулары мен шөлейт жер бедеріне қатысты екі ландшафтық термин ұсынған: *ареноним және эремоним* (грек. *егетос*

«шөл»-пустыня) и *ареноним* (латын. *arena* «құм»). Қазіргі *арена* сөзі лингвогенетикалық тұрғыдан циркке қатысты пайда болған, өйткені цирк алаңында бұрындары құм төселген екен.

Өйткені табиғи, географиялық ерекшелігіне қарай шөл, шөлейт ландшафтына қатысты термин орыс тілінде мүлдем жоқ болып шықты. Белгілі қазақстандық профессор, ежелгі латын, грек тілінің білгірі М.М.Копыленкомен кеңесе отырып, осы терминдерді таңдауды жөн көрдік. Нақтырақ айтсақ: «*Эреноним* является названием крупных географических объектов, например: пустынь - *шөл* атаулары *Қызылқұм, Гоби, Қарақұм, Такла-Макан, Сахара* и под. Примерами *аренонимов* могут служить такие топонимы, как *Еспеқұм, Үрме, Төбеқұм, Қызылшағыл* и т.д., образованные при помощи *аренонимических* терминов *бархан, тақыр, шағыл, еспе, құм, жиекқұм, найзақұм, үрмеқұм, шағылқұм*» [5].

Осы сынды қаладағы тағамхана атауларына қатысты *менсоним* жаңа терминін С.Иманбердиева өз диссертациялық жұмысында ұсынды [6]. Шындығын айту керек, осы үш термин де аса қолданысқа ие бола қоймады. Оның өзіндік объективті себептері бар, біріншіден, Қазақстаннан тыс жерлерде, ресейлік, алыс шетел басылымдарында жарияланбағындықтан, сол беймәлім күйде қалды. Екіншіден, Қазақстан мен Түрікменстаннан, Қарақалпақстанның біраз бөлігінен басқа аумақта ТМД мемлекеттерінде үлкен шөлдер кездеспейді. Осы орайда араб тіліндегі шөл атауларына қатысты терминология бар ма, жоқ па деген сауал туады, өйткені әлемдегі ең ірі Сахара (экоаймағы) шөл атауы. Сондай ақ сусыз, аса құрғақ климатына, физика-географиялық ерекшелігіне, тұрмыстық, өмір салтына байланысты құдық түрлеріне қатысты көптеген терминдер бар екен. Сахарада 40-тан астам құдық түрі бар екен, ал Қазақстандағы Қызылқұм, Маңғыстау өңірлерінде біраз құдық түрі мен оған қатысты терминология бар (шыңырау, орпа, жармақұдық, қимақұдық, өрмеқұдық т.б.). Салыстырмалы түрде Қытайдағы әлемнің аса ірі Такла-Мақан шөлі мен Моңғолиядағы Гоби шөлінің терминдік апеллятивтерін салыстыра зерттеу тың әрі қызықты нәтижелерге қол жеткізу мүмкін болар еді.

Ономастика термині екіұдайы түсініледі, біріншісі, жалқы есімдерді зерттейтін тіл білімінің саласы, екіншісі, сол жалқы есімдердің жиынтығы, қоры. *Топоним, антропоним, гидроним, эргоним* және т.б. көптеген ономастика салаларына қатысты жалғанатын финалдық терминжасаушы *оним* компонентінің терминжасамдық әлеуетін *онимия* синонимдік сыңары арқылы көптеген терминдердің құрамында *топонимия, антропонимия, эргонимия, ойконимия* т.б. терминдер қатарын жасауға атсалысқандығынан байқауға болады.

Сонда *топонимика* – жер-су атауларын зерттейтін ономастика саласы болса, *топонимия* – жер-су атаулар жиынтығы деп түсініледі. Алайда, біздің байқауымызша, көптеген жағдайда *топонимика* мен *топонимия* ажыратылмай бір мағынада қатар қолданылады. Бұл, әрине, қате.

Түрік тілінде *ономастика* термині қолданылмайды деуге болады, оның өзінің *adbilim* (ат-білім) деген әдемі ұлттық баламасы бар екен.

Әлемнің ономастика ғылымының ағылшынтілді және орыстілді сегменттерінің терминологиялық аппаратында кейбір айырмашылықтар мен сәйкессіздіктер бар дедік. Мысалы, орыс тілді ономастикалық әдебиетте, посткеңестік кеңістіктегі ономастикада қалыптасқан *урбаноним* термині қала ішілік объектілердің атауларын білдіреді. Бұл термин *годонимдерге* (көшелердің, алаңдардың, яғни ұзындығы бар, созылыңқы орналасқан нысан атаулары), *эргонимдерге* (коммерциялық нысандардың, компаниялардың, мекемелердің, сауда объектілерінің, қызмет көрсету нысандарының және т.б. атаулардың), *ойкодомонимдерге* (жеке ғимараттардың атаулары) қатысты гиперонимдік міндет атқарады

Ал ономастиканың ағылшындытілді сегментінде *антропоним, эргоним* терминдерінің жеке атауы жоқ, олар сөзтіркесімен беріледі: *personal name, company name*.

Жалпы ұлттық ономастикалық терминология, ТМД мемлекеттерінің ұлттық ономастикалары грек-латын лексикасына негізделген орыс ономастикасының концептуалды-терминологиялық аппаратына сүйенеді. Әрине, мұның зерттеу жүргізу, ғылыми ақпараттарды үйлестіру ісіне тиімді екендігін мойындау керек. Ұлттық ономастиканың кейбір терминдердің өзіндік жергілікті балаламалары бар, бірақ олар көбінесе сипаттамалы болғандықтан, зертте-

уші маманға ономастиканың халықаралық бірсөзді, ықшам терминдерімен жұмыс істеу ыңғайлырақ екені түсінікті.

Халықаралық ономастикалық ғылыми қауымдастық терминология мәселесінен сырт қалмай, біріздендіруге қатысты үйлестіру шараларын ұйымдастырып отырады. Мәселен, Біріккен Ұлттар Ұйымының географиялық атаулар жөніндегі сарапшылар тобы бекіткен (UNGEGN) «Географиялық терминдерді стандарттау глоссарийі» атты терминдердің ресми тізімі бар. Сондай ақ Халықаралық ономастикалық кеңесінің (International Council of Onomastic Sciences - ICOS) құрамына 26 еуропалық, канадалық және бразилиялық мүше кіреді екен. Олар ономастикалық терминдерді реттестірумен айналысып, қадағалап отырады. Бұл кеңес ұсынған «Негізгі ономастикалық терминдері тізімінде» 70 термин бар екен, олар жаңартылып, ұсынылып отырады [7]. Бірақ аталған екі тізімде де толық сәйкесімділік, бірізділік жоқ екен.

Халықаралық ономастикалық кеңесі (ICOS) тізімдерінде (Liste des mots-clefs en Onomastique) қалайшылық нысандардың атауларын білдіретін *урбаноним* және *эргоним* терминдері де жоқ. Эргоним терминінің орнына *commercial names, commercial naming*, Дегенмен, American Name Society (ANS) веб-сайтында «Ономастика туралы» бөлімінде *Brand-name* терминінің анықтамасы бар, ол эргонимді де білдіреді: «*Brand-name: proper name for product, brand, or trademark. Sub-areas include the study of names for medicines, automobiles, foods and beverages, computer hardware and software, corporations, sports teams, etc. A brand name may also be called an «ergonym»* [8]. Қысқаша айтса, өнімге, брендке немесе сауда белгісіне және қосалқы салалардағы дәрі-дәрмектер, автомобильдер, тамақ өнімдері мен сусындар, компьютерлік техника мен бағдарламалық қамтамасыз ету, корпорациялар, спорт командалары және т.б. атауларын *эргоним* деп те атауға болады дейді. Яғни біздің қолданыстағы *эргоним* терминінен айырмашылығы бар, белгілейтін нысан түрлері анағұрлым кең және нақтыланбаған.

Қазіргі уақытта ICOS негізгі терминдер тізбесі ономастиканың дамып келе жатқан салалары және оны ғылым мен мәдениеттің басқа салаларында қолдану үшін маңызды жаңа терминологиялық бірліктерді қамту үшін кеңейтілуде. Топ, сонымен қатар, жетекші орталығы Братиславадағы Словакия Ғылым академиясының Ономастикалық зерттеу орталығы болып табылатын ONOMTERM ономастикалық терминологиясы бойынша ауқымды халықаралық жобаға қосылып отыр. Бұл іс-шаралардан ресейлік ғалымдар да, қазақстандық ғалымдар да сырт қалып отыр. Алайда ерекше атай кететін жайт, орыстың ономастикалық саласы методологиялық, терминологиялық тұрғыдан жақсы жүйеленген, яғни салыстырмалы түрде жоғары деңгейде деуге болады. Олардың зерттеулеріне зер салсақ, бірқатар көрсеткіштер бойынша батыс ономастикалық мектептерден артықшылықтары да жоқ емес.

Қала ономастикасының терминологиясы. Соңғы он-жиырма жыл аясында урбанизация процесі бұрынғы кеңестік кеңістікте күшейе түскені мәлім. Жаңа саяси-экономикалық, геоглобализациялық үдерістер урбандану кеңістігін жаңадан құрылымдап, өзгертіп, қалалардың лингвистикалық ландшафтындағы онимдік аталымдардың мүлдем жаңа түрлерінің пайда болуына қатты ықпал етті.

Ономастикалық терминологияда қалайшылық ономастиканы жалпы *урбаноним* терминімен белгіленеді. Қазіргі қаланың ономастикалық кеңістігі өте күрделі инфрақұрылымға ие және көшелердің, алаңдардың атауларымен шектелмейді, яғни аумақ-көлемі, ұзындығымен өлшенетін географиялық нысандар ономастикалық терминологияда *годоним*, ал коммерциялық нысан атауларын *эргоним* деп атайды, яғни ол адамдардың іскери бірлестіктерінің жалқы атауы, компания, фирма, ЖШС, акционерлік бірлестіктер, сауда орталықтары, ойын-сауық кешендері, сұлулық салондары, бутиктер, жалпы коммерциялық нысана атауларын белгілейтін термин. Сондай ақ мәдени маңызы зор ғимараттар, тұрғын үй кешен атаулары урбанонимияның *ойкодонимия* тармағына жатады.

Орыс авторлары Р.Разумов пен С.Горяев қалайшылық топонимика терминологиясына арналған мақаласында [9] осы саладағы орыс және ағылшын ономастикалық терминологиясындағы кейбір сәйкессіздік мәселесін қарастырып, батыстың еуропалық әріптестерінің «The Oxford Handbook of Names and Naming» атты іргелі еңбегіне сілтеме жасайды. Бұл монографияда «Елді мекен

атаулары» атты жеке тарау бар. Ал кітаптың бас редакторларының бірі шотландиялық ономаст ғалым К. Хоу елді мекен атауларын топонимикаға қатысты жалпылама прототиптік деп таниды, бірақ елді мекен ішіндегі нысандарға қатысы жоқ деп есептейді. «Көше атаулары» тарауының авторы Б. Нитлинг көше атауының толық синонимі ретінде *одоним* терминін қолданады, ал «Атаулардың басқа түрлері» бөлімі мен «Үй атаулары» тарауында А. Купман деген ғалым үйлерге сол үйлердің иелері еркінше ат қояды да ешбір термин аясында қарастырмайды екен [10].

Бір қызығы ағылшын және батыс еуропалық ономастикада Ұлыбританияда ағылшын тіл мәдениетінде үйлерге жеке атау беру тарихи дәстүрі қалыптасқанына қарамастан, үй, ғимарат атауларына қатысты *ойкодомоним* тәрізді арнайы термин қолданбайды екен, оның орына *house names, dwelling names* терминдік тіркестерін пайдаланады.

Қалалының тілдік ландшафтын, оның инфрақұрылымын ұйымдастыруға, ең алдымен, муниципалды билік пен ірі бизнес қатысады. Орта және шағын бизнес көп мөлшерде қаланың әлеуметтік-мәдени, лингвистикалық имиджін жасауға белсенді қатысады. Көшелер, саябақтар, тұрғын аудандар, көптеген сауда және ойын-сауық орталықтары, сауда базарлары, қонақ үйлер, мейрамханалар, тіпті шағын кафе, дәмханалардың атаулары қаланың лингвистикалық бейнесін, урбанонимдік ландшафтын қалыптастырады.

Қазіргі қала кеңістігі шамадан тыс коммерцияланып, ономастикалық атаулар тек саяси, тілдік-әлеуметтік қана емес, сонымен бірге сауда-саттық нысанынан айналып, тауар ретінде айқындайтын экономикалық рөл атқарады

Геоглобализация үдерістерінің тереңдеп, етек жаюына, қала кеңістігі топонимикасының урбандануының күшеюіне байланысты урбанонимдер коммерциялық құрылымдардың тұрақты мүдделерінің, қарқынды коммерциялану нысанына айналады.

Елімізде шағын және орта бизнестің қарқынды дамуы, қалалардың нарықтық экономикасындағы капиталдандыру процестері көптеген коммерциялық сауда кәсіпорындарының, қызмет көрсетудің, ойын-сауық индустриясының, спорттың, білім беру т.б. салалары түрлері көбеюде. Өз кезегінде бұл жағдай көптеген отандық және халықаралық өнім, тауар, сауда маркалары мен бренд түрлерінің, оларға қатысты компания, фирма, агенттіктердің т.б. күн өткен сайын күрт өсуіне әкеліп отыр. Сондай ақ, заманауи технологиялардың арқасында әлемдік, Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде онлайн қызмет түрлері де, атаулары да көбейе түсті. Әлемді жайлаған індет (пандемия) салдарынан халықаралық, ел іші онлайн шаралар, алуан түрлі интернет-платформалардың рөлі де анағұрлым арта түсті.

Мультимәдениетті Қазақстанның көптілді кеңістігіне, сонымен қатар қазақ лингвомәдени кеңістігіне, күнделікті тыныс-тіршілігімізге көптеген шеттілдік кірме сөздер, терминдер үсті-үстіне еніп жатыр. Мәселен, қызмет көрсету нарығында *кейтеринг, каршеринг, клининг, мерчендайзинг, брендинг, нейминг, трэвел* т.б. компаниялары мен сауда-саттық саласында *шоу рум, маркет, плаза, молл, дисконт, сток, аутлет* т.б. терминдер, қоғамдық тамақтандыру саласында ағылшын тілінен тікелей енген *бар* (ресто-бар, шоу-бар, спорт-бар, лаундж-бар, караоке-бар, коктейль-бар, суши-бар), *паб, хаус* т.б. сөздерінің қатысуымен жасалған эргонимдер жүздеп кездеседі. Ал осы қызметтердің әр бағытындағы сауда кешендер, ірілі-ұсақты сауда, тамақтандыру орындары, қызмет көрсету мекемелері, жеткізу қызметі, тасымалдау қызметі, яғни барлығының мыңдаған жеке аттары бар. Ол атаулар ғимарат маңдайшасында, көше, даңғыл бойында, қаланың ортасында да, шеткері аймағында да аттап басқан сайын кездесе береді.

Қаланың тілдік ландшафты, топонимикалық ортасы халықтың тілдік мәдениетінің, тілдік тұлғасының қалыптасуына әсер ететін негізгі көрсеткіштер мен қуатты факторлардың бірі болып табылады

Жаһандану үдерісінің оң ықпалы ретінде Қазақстанның ономастикалық атаулары, оның ішінде ірі қалаларымыздың ономастиканы әлемдік, халықаралық ақпараттық кеңістікке еркін еніп, кең көрініс табатынын атауға болады. Алайда, екінші жағынан, қоғамның шамадан тыс американдану, вестерндену, әлеуметтану метафорасымен айтқанда, «макдональдтану» үрдісі, яғни ағылшын тілінің басымдылығы қазақ тілінің, ономастикалық атаулар жасау механизмін, оның этномәдени семантикасын, ұлттық мазмұнын әлсіретеді. «Сегодня культуры оказались

в едином информационном мешке, вместо диалога культур они погрузились в единое информационно-коммуникационное пространство. ...Мы начинаем одинаково говорить, принимаем единый язык в качестве общения и т. п.» [11].

Сондықтан бұл атауларға, терминдерге жай қарауға болмайды, өйткені олар қаламыздың тілдік, мәдени ландшафтын қалыптастырады, ұйымдастырады, қала тұрғындары мен қонақтардың тілдік күзіретінің, эстетикалық талғамының қалыптасуына әсер ететін, жас ұрпақты тәрбиелейтін маңызды элеуметтік-психологиялық фактор. Ресейлік зерттеушінің мына пайымдауына құлақ салған жөн сияқты: «Заимствование элементов чужой культуры существенным образом меняет жизнь человека в собственной культуре. Иногда может возникнуть ощущение незаметного перехода в другую культурную среду. К этому выводу можно прийти при анализе вывесок и общих впечатлений от наблюдений за людьми на центральной улице города» [12].

Әдебиеттер:

1. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии //отв. ред. А. В. Суперанская. - Москва : Наука, 1978. - 199 с.
2. Суперанская А. В. Ономастика начала XXI века / - Москва: Институт языкознания РАН, 2009. - 80 с.
3. Березович Е. Л. Русская ономастика на современном этапе// Известия Академии наук. Серия литературы и языка. - 2001. - Т. 60, № 6. - С. 34-46.
4. Супрун В. И. Размышления над ономастической терминологией //Известия ВГПУ. - 2011. - № 8. - С. 133–138.
5. Рысбергенова К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. - Алматы, Ғылым. - 2000. - 153 с.
6. Иманбердиева С. Қала ономастикасының кейбір мәселелері: Әдістемелік құрал. -Алматы: «Арқас»,2004. 136 б.
7. List of Key Onomastic Terms [Electronic resource]. - Access mode: <https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf>.
8. <https://www.americannamesociety.org/about>
9. Разумов Р. В., С. О. Горяев. Урбанонимическая терминология: системы и проблемы // Научный диалог. - 2019. - № 9. - С. 130-145. - DOI: 10.24224/2227-1295-2019-9-130-145
10. The Oxford Handbook of Names and Naming / ed. C. Hough, D. Izdebska. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2016. - 771 p.
11. Анненкова И. В., Залоило М. В. Новая культура коммуникаций в условиях цифровой и социокультурной глобализации: право, медиа и национальная идентичность//Journal of Foreign Legislation and Comparative Law, 2019, no. 3
12. Глухова Т.И. Потребление как фактор изменений в социальной жизни...//https://ecsocman.hse.ru/data/2013/02/11/1251420010/Glukhova_2011_5.pdf. – Дата обращения: 5.12.2022. 21:08.

САИДНОМАНОВ А.К.,
научный сотрудник Институт узбекского языка,
литературы и фольклора Академии наук Республики Узбекистан

МЕСТО РУССКО-ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

Андатпа. Мақала ўзбек медициналық терминологиясындағы орыс-халықаралық терминдердің орны мен рөлін анықтауға арналған. Орыс медициналық терминологиясы өзбек медициналық терминологиясын байытудың маңызды жолдарының бірі екені көрсетілген. Өзбек тілінде тікелей қарыз алу, толық калька және жартылай калька деген көптеген медициналық терминдер меңгерілген. Семикалка арқылы донор тілінің терминдеріне негізделген көптеген туынды терминдер мен сөз тіркестері жасалған.

Түйін сөздер: терминдер, медицина, орысша-халықаралық терминдер, тікелей қарыз алу, толық калька, жартылай трасса.

Аннотация. Статья посвящена определению места и роли русско-интернациональных терминов в узбекской медицинской терминологии. Показано, что русская медицинская терминология является одним из важнейших путей обогащения узбекской медицинской терминологии. В посредством узбекском языке усвоено немало медицинских терминов прямого заимствования, полного калькирования и полукалькирование. Полукалькированием были созданы многочисленные производные термины и термины-словосочетания на основе терминов языка-донора.

Ключевые слова: термины, медицина, русско-интернациональные термины, прямое заимствование, полное калькирование, полукалькирование.

Annotation. The article is devoted to define a place and role of Uzbek international terms accepted from Russian in medical terminology. It is shown that Russian medical terminology is one of the most important ways to enrich Uzbek medical terminology. In Uzbek assimilated a lot of medical terms through direct borrowing, full and half tracing. The half tracing created numerous derivatives terms and phrase terms on base of the terms of the donor language.

Keywords: terminology, medicine, international terms accepted from Russian, direct borrowing, full tracing, half tracing.

Медицина как «совокупность наук о болезнях, их лечении и предупреждении» [1, ст. 278] зародилась в мире еще с древнейших времен. Узбекская медицина не исключение уже в прошлом началось формирование медицинской терминологии. Естественно, в данном процессесвидетельство медицинские понятие обозначались современными для каждого периода ресурсами узбекского языка. Этого известный словарь Махмуда Кошгари, творения Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сина (в Европе и России Авиценна) и многих других учёных и врачей. Таковыми например, являются, такие термины, как *шиш* («опухоль»), *без* («железа»), *ола* («пестрота»), *кал* («плешивый»), *босқи* («скарлатина») и др. Поскольку труды этих учёных были созданы на персидско-таджикском и арабском языках, так и понятия разных отраслей науки, в том числе и медицинских, обозначались терминами этих языков, многие из которых употребляются и по настоящее время: *бод* («ревматизм»), *ногирон* («ослабевший»), *бетоб* («больной»), *асаб* («нервы»), *касал* («болезнь, недуг»), («больной, нездоровый»), *иштаха* («аппетит») и польнением возможной общении с русской медицинской наукой, введением медицинских учреждений, с созданием средних и высших учебных заведений и существенные изменения произошли и в медицинской терминологии узбекского языка. Так, еще со второй половины XIX – начала XX в. В узбекской прессе, а также в других изданиях вместе с отраслевыми терминами стали употребляться и медицинские. Подобные термины были зафиксированы в замечательном труде А.Усманова и Ш.Хамитова [2, ст. 56-70]: *операция, врач, госпиталь, скарлатина, чума*. Кроме

того, в данном источнике зафиксированы калькированные или полукалькированные термины: *амалиётти жаррохия* («операция»), *дорухона* («аптека»), *жисмоний тарбия* («физическая культура»), *хастахона* («больница»), *ҳифзи сиҳат* («здравоохранение») и др.

На современном этапе узбекская медицинская терминология пополнилась русско-интернациональными медицинскими терминами. В узбекском они усваивались языке тремя путями: а) заимствование без изменения, б) полное калькирование, в) полукалькирование. Рассмотрим каждый из них в отдельности.

I. Заимствование без изменения. В многочисленных учебниках, учебных пособиях, научно-исследовательских работах, а также в других изданиях о опубликованных на узбекском языке, употребляется большое количество заимствованных терминов.

Кроме того, важную роль в пополнении терминологическом играют такие словари, как «Русско-узбекский медицинский словарь» (1978) и четырех томный толковый словарь, составленный Азимжоном Касимовым, объемом около 150 п.л. [4, ст. 479] Во втором томе этого словаря не только зафиксированы, но и обеспечены толкованиями около 7000 терминов вместе с синонимами, русско-интернациональными заимствованиями. Обратимся к конкретным данным. Для наглядности нами преанализировано около двухсот терминов на букву «Б». Вот некоторые из них: *базедовизм, базис, базофобия, бактериемия, бактериология, бактериоскопия, бактериостаз, бактериофобия, бактериохолія, бактериурия, бактерия, баланит, бальнеология, бальнеотерапия, безоар, бери-бери, бета-терапия, бивалент, билитряст, бромизм, бронх, бруксизм, бруксомания, бруцеллёз* и много др.

Обратимся ещё к одному источнику-учебнику по психологии Э.Газијева: *психология, психика, реориентация, мотив, мотивация, характер, темперамент, эмоция, монотония, клиника* и др. [5, ст. 205] В «Толковом словаре узбекского языка» включены следующие русско-интернациональные медицинские термины: *аберрация, аборт, авитаминоз, автоклав, агглютинация, акинезия, акклиматизация, аккомодация, акушер-гинеколог, акушерка, аллерген, аллергия, аллергология, анатомия, анатомик, ангина, ангиома, аномалия, антибиотик* и др. [3, ст. 26-88]

II. Полное калькирование. Как известно, в языках полному калькированию подлежат и производные термины, и термины словосочетания. Подобное явление относится также и к медицинской терминологии узбекского языка.

1. Полнокалькированные медицинские термины стали употребляться в большинстве случаев с двадцатых годов прошлого века по настоящее время. Вновь обратимся к словарям А.Касимова, в которых зафиксированы полнокалькированные производные либо сложные медицинские термины:

а) согломлаштириши (<о оздоровление), *саргайма* (<желтуха), *боглов* (<повязка), *буғлатгич* (<испаритель), *вазнсизлик* (<невесомость), *жабрланиши* (<мучение), *арақхўрлик* (<пьянство), *касалхона* (<больница), *руҳшунос* (<психолог) и др.

б) бигизсимон ўсимта (<шилообразный отросток), *билак суяги* (<лучевая кость), *бирламчи жароҳат* (<первичная рана), *«вабо кўзойнаги»* («очки холеры») -*кўз косасининг ичи-ичига тушиб кетиши*), *захарловчи моддалар* (<отравляющие вещества), *иккинчи нафас* (<вторичное дыхание), *ичак таёқчаси* (<кишечная), *овоз титраши* (<дрожание голоса) и др.

III. Полукалькированные термины. В узбекской медицинской терминологии употребляется большое количество терминов, образованных способом полукалькирование. Этому процессу подвергнуты следующие типы терминов языка-донора: *а)* производные термины; *б)* сложные и сложносокращенные термины; *в)* термины-словосочетания. Рассмотрим каждый из них в отдельности.

I. Полукалькирование производных терминов. В русской медицинской терминологии употребляется большое количество производных терминов, которые образованы различными терминообразующими элементами. Так, из языка-донора в узбекском языке полукалькированные термины, образованные следующими суффиксами (префиксами, префиксе-суффиксами):

1) термины, образованные суффиксом *-ость*. В данном случае суффиксу *-ость* соответствует узбекский суффикс (в узбекском языкознании все суффиксы обозначаются термином «аф-

фикс»): *абстрактность* (абстрактлик), *активность* (активлик, син.: фаоллик), *аморальность* (амораллик), *гигиеничность* (гигиеналик), *гормональность* (гармонлилик), *гуманность* (гумонлилик), *инвалидность* (инвалидлик), *интенсивность* (интенсивлик), *инфекционность* (инфекционлик) и др. [4, ст. 17-140]

2) термины, образованные суффиксом *-ция (-ация)*. Этому суффиксу в узбекском языке в роли эквивалента выступают суффиксы

-ш (-иш), -лаш, -лаштириш: *газификация* (газлаштириш), *гибридизация* (гибридлаш), *дистилляция* (дистилаш), *интенсификация* (интенсивлаш), *абсорбция* (абсорблаш), *консервация* (консервалаш) и др.

II. Полукалькированные термины-словосочетания. Русская медицинская терминологическая система характеризуется терминами-словосочетаниями. Среди терминов-словосочетаний особо выделяются образования по модели «**прилагательное-существительное**». Известно, что в русском языке прилагательные образуются при помощи большого количества суффиксов. Из них нас интересуют только такие суффиксы, как *-н, -и, -к*. Эти суффиксы со многими производными суффиксами образуют прилагательные как от исконно русских, так и от иноязычных основ. Отметим, что именно прилагательные, образованные от иноязычных основ указанными суффиксами, которые являются препозитивным компонентом терминов словосочетаний, становятся «объектом» полукалькирование на узбекский язык. Необходимо учесть, что данные суффиксы в узбекском языке переоформляются на свой лад (один из признаков - окончание исключается). Так производные от суффикса *-н* в узбекском языке приобретают следующие формы: *-льн, -альн, -ональн, -ал, -иви, -ив, -озн, -оз, -онн, -ион*; производные от суффикса *-к*: *-(е)ск* и др. Для наглядности обратимся к медицинским терминам, препозитивный компонент которых образован указанными производными суффиксами (постпозитивный компонент является узбекским):

суффиксом *-ион*: *авиацион тиббиёт* (авиационная медицина), *вибрион ташувчи* (<вибрион-носитель), *демаркацион ҳалқа* (<демаркационная петля), *инкубацион давр* (<инкубационный период), *интубацион пайча* (<интубационная трубочка);

суффиксом *-ив*: *агрессив суюқлик* (<агрессивная жидкость), *афектив лоқайдлик* (<аффективное безразличие), *вегетатив тугён* (<вегетативное волнение), *импульсив хатти-ҳаракат* (<импульсивное действие).

суффиксом *-ал*: *артериал эгатлар* (<артериальная база), *вербал эшитув* (<вербальный слух), *гуморол омиллар* (<гуморальные факторы), *кардиопортал вақт* (<кардиопортальное время),

суффиксом *-оз*: *варикоз қизилўнгач* (<варикозный пищевод), *веноз тур* (<венозная сетка), *кариоз ковак* (<кариоз (кариозное углубление),

суффиксом *-ик*: *биологик таъсир* (<биологическое воздействие), *гемолитик саргайма* (<гемолитическая желтуха), *гемолимфатик тугунлар* (<гемолимфатические узлы), *генелогик усул* (<генеалогический метод), *географик тиббиёт* (<географическая медицина);

Как в других терминосистемах, так и в медицинской употребляется ещё один тип полукалькированные терминов-словосочетаний. Это препозитивный компонент, образованный производными суффиксом, который от суффикса усекается *-н*, оставшая часть приобретает формы основы. Следующие примеры свидетельствуют об этой «операции»: *гинофиз оёқчаси* (<гинофизная ножка), *доминант ўчоқ* (<доминантный очаг), *изотоп ташувчи* (<изотопный носитель), *иммун жавоб* (<иммунный ответ), *капилляр босим* (<капиллярное давление), *компенсатор жараён* (<компенсаторный процесс).

Как известно, в медицинской терминологии употребляется большое количество так называемых «фамильных» терминов. Поскольку определенная часть определяемого компонента фамильных терминов состоит из узбекским лексем, мы вправе назвать их полукальками. Следуют заметить, что русские фамильные термины-словосочетания оформлены моделью «существительное + фамилия». При полукалькировании данная модель приобретает обратный вид, т.е. изменяется порядок компонентов терминов-словосочетаний. Обратимся к примерам: *Аль-*

фелд белгиси (<признак Альфелда), *Бабкин синамаси* (<проба Бабкина), *Бакулев игнаси* (<игла Бакулева), *Венкебах тутами* (пучок Венкебаха), *Гаесер касаллиги* (<болезнь Гаесера), *Зонне ичбуруғи* (<дизентерия Зонне), *Кайзерлин суюқлиги* (<жидкость Кайзерлинга), *Лиоро аралаш-маси* (<смесь Леоро) и т.п.

Подытоживая анализ, отметим, что как сама медицина, так и её терминология зародились еще в далеком прошлом. В формировании и дальнейшем развитии узбекской медицинской терминосистемы основным источником были собственные ресурсы, а также заимствования. Так, в узбекском языке усвоены термины персидско-таджикского и арабского происхождения. В обогащении данной терминосистемы важное место занимают русско-интернациональные заимствования. В арсенале узбекской медицинской терминологии имеются термины, заимствования, во-первых, путём прямого заимствования (т.е. без изменений графики), путём полного калькирования и путём полукалькирование. Полукалькирование подвергнуты русские производные термины, а также термины-словосочетания. Моделями полукалек являются «прилагательное + существительное», «существительное + фамилия».

Литература:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: «Русский язык», 1987. –С. 278.
2. Усмонов О., Хамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан (XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Фан, 1981 (Из истории узбекской лексики. Конец XIX – начало XX в).
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли (Толковый словарь узбекского языка. В 5 том). – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашрети, 2006-2008.
4. Қосимов А. Тиббий терминларини изоҳли луғати. IV жилдли. –Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2002-2006 (Толковый словарь медицинских терминов. В 4 том).
5. Ғозиев Э. Умумий психология (Общая психология). –Тошкент: «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашрети, 2010.

СЕЙІТОВ Н.,

*геология-минералогия ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
Қазақ Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары
академиясының, Салалық минералдық ресурстар
академиясының академигі,
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университетінің профессоры*

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ҚАЗАҚША СӨЙЛЕТУ – ПАРЫЗ

Андатпа: Қазақстанда терминдер базасын қалыптастыру науқаны екі кезенді камтиды, олар – 1999-2000 және 2012-2014 жылдар. Мұның нәтжесінде ғылымның отыздан астам салалары бойынша таңдалып алынған терминдердің сөзтізбе сериялары дайындалып, олар баспадан том-том болып басылып шықты. Терминдерді талқылау барысында оларды жасақтаудың стратегияы ретінде екі ұстаным ұсынылды, олар – «шет тілдерінен енген терминдердің нобайын еш өзгеріссіз қазақ тілді ортаның қолданыс аясына енгізу» және «шет тілде өрнектелген терминдерді, шама келгенше, мемлекеттік тілдегі баламаларымен барынша молырақ алмастыру» ұстанымдары. Баяндамада қазіргі кезде бірінші ұстанымның басымдылыққа ие болып отырғандығы айтылып, бұл жайттың себеп-салдары талқыланды, қазақ терминологиясын шет тілдерден енген терминдермен тоғыту идеясының орынсыз екендігі, керісінше, қазақ терминологиясын шама келгенше қазақша сөйлету, яғни шет ел терминдерін қазақ тіліндегі баламаларымен алмастыру идеясының тиімділігі негізделген. Қазақ сөздерін термин ретінде

рәсімдеудің бірнеше (7 түрлі) әдіс-тәсілдері жүйеленіп, олардың автор ұсынған нақты мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: термин; қазақ терминологиясы; ғылым-білімді қазақша сөйлету; шет ел терминдерін қазақша баламаларымен алмастыру; терминжасам ісінің әдіс-тәсілдері.

Аннотация: Мероприятия по созданию терминологической базы в Казахстане были осуществлены в два этапа – в 1999-2000 и 2012-2014 годах. В результате были подготовлены серии терминов-словников по более, чем тридцати отраслям науки и образования, которые были изданы в виде отдельных томов. В ходе обсуждения терминов было предложено два стратегических направления их разработки – «оставление без изменений части терминов на иностранных языках в казахской терминологии» и «смена, по мере возможности, иностранных терминов с их аналогами на казахском языке». В докладе указано, что в настоящее время приоритетом пользуются сторонники первой позиции, обсуждены причинно-следственные связи такого явления. Обоснованы бесперспективность первого подхода к проблеме и эффективность второго подхода, отстаивающего необходимость замены иностранных терминов с их отечественными аналогами. Предложено несколько (семь) приемов оформления казахских слов в качестве термина, приведены примеры этих приемов с указанием конкретных примеров, предложенных автором.

Ключевые слова: термин; казахская терминология; разговорить науку и образования на казахском; замена иностранных терминов с казахскими аналогами; приемы и методы терминообразования.

Summary: Measures to create a terminology base in Kazakhstan were carried out in two stages – in 1999-2000 and 2012-2014. As a result, a series of dictionary terms were prepared for more than thirty branches of science and education, which were published in separate volumes. During the discussion of the terms, two strategic directions of their development were proposed – «leaving part of the terms in foreign languages unchanged in the Kazakh terminology» and «changing, as far as possible, foreign terms with their analogues in the Kazakh language». The report indicates that currently the supporters of the first position are taking priority, the cause-and-effect relationships of this phenomenon are discussed. The futility of the first approach to the problem and the effectiveness of the second approach, which advocates the need to replace foreign terms with their domestic counterparts, are substantiated. Several (seven) techniques for the design of Kazakh words as a term are proposed, examples of these techniques are given with specific examples proposed by the author.

Keywords: term; Kazakh terminology; to talk science and education in Kazakh; replacement of foreign terms with Kazakh analogues; techniques and methods of term formation.

Термин мәселесіне мемлекеттік деңгейде азын-аулақ дәрежеде болса да көңіл аудару науқаны өткен ғасырдың аяғында–жаңа ғасырдың бас шенінде жүзеге аса бастағаны белгілі. Мұның нәтижесінде 1999-2000 жылдары «Рауан» баспасы ғылымның 31 саласы бойынша «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер сериясын» (дұрысы – «сөзтізбелер сериясын», Н.С.) басып шығарды [1]. 2012-2014 жылдар аралығында аталған сөзтізбелер топтамасы тағы бір рет екшеліп, олардың жаңартылған нұсқалары «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясынан 2014 жылы жеке-жеке 30 том түрінде қайтадан басылып шықты [2]. Аталған сөзтізбелер сериясы баспаға жіберілер алдында кең көлемде талқылаудан өткендігіне куәгерміз. Мәселен, алғашқы топтама ауқымында рәсімделген бізге қатысты геология ғылымының терминдерін талқылау барысында бес-алты маманнан құралған шағын ғана шығармашылық топ (біз сол топтың жетекшісі болғанбыз) өзінің 32 мәжілісін өткізсе, осы шағын топ таңдап алған терминдер шоғыры геологиямен сабақтас өзге де бір топ ғылым-білім саласы (география, геодезия, тау-кен ісі, биология, медицина, химия, экология) авторларының кеңейтілген отырысында одан әрі талқыланды; елуден астам ғалымдар мен білікті мамандар қатысқан мұндай талқылаулар 12 рет өткізілді. Ал 2014 жылғы топтамаға енген терминдерді талқылау ісіне жалпы алғанда 52 мекемеде жұмыс істейтін, термин мәселесімен белгілі дәрежеде дәйім айналысып жүрген 144 ғылым докторы, 120 ғылым кандидаты атсалысты.

Терминжасам ісіне қатысты басты-басты мәселелердің түп-төркіні мен мән-жайы нақ осы аталған басылымдар сериясын баспаға дайындау барысында белгілі болды.

Терминжасам ісіндегі ең басты мәселе терминдерді жасақтау стратегиясын нақтылау қажеттілігінен туындайды. Бұл орайда іс-тәжірибеде екі түрлі ұстаным бар екендігі белгілі. Оның біріншісі – «қазақ тілін ғылым тіліне (ғылым-білім тіліне) айналдыру» қажеттілігін, екіншісі – «қазақтың ғылымы мен білімін қазақша сөйлету» қажеттілігін дәріптейтін ұстаным. Бір қарағанда, бұл екі ұстанымның айтарлықтай айырмашылығы жоқ сияқты болып көрінеді. Алайда, олай емес, себебі бірінші ұстаным жақтастары терминжасам ісінде шет ел тілдерінен енген терминдердің нобайын еш өзгеріссіз қолданыс аясына енгізу стратегиясын жақтаса, екіншілері шет тілде өрнектелген терминдерді, шама келгенше, мемлекеттік тілдегі баламаларымен барынша молырақ алмастыру ісіне ден қояды, бұл орайда құнарлы да шұрайлы, сөз қоры да мейілінше бай төл тіліміздің бүкіл мүмкіндіктерін сарқа пайдалану қажеттілігін тілге тиек етеді.

Бірінші ұстаным жалпылама қисын тұрғысынан да, іс-тәжірибе тұрғысынан да көкейге қонбайды. Ұстанымның қисынсыздығы қазақ тілі лексикасы аясында «ғылым тілі» («ғылым-білім тілі») деген ұғымның жоқтығымен анықталса, іс-тәжірибеде қазақ сөздерін шетелдік сөздермен жаппай тоғыта беру, бұл ұстанымның жақтастары ойлағандай, ұлттық тілімізді одан әрі байыта беру құралы емес, керісінше, тілімізді мүлдем «қойыртпақтап жіберу» құралы болып кету қаупін айта қаларлықтай молайтады. Ең маңыздысы – бұл да емес. Кез келген ғылыми еңбек, сайып келгенде, сол еңбек жазылған тіл иегеріне, яки ұлт өкілдеріне бағышталып жазылады, олай болса, сол еңбек ауқымында қолданылған әрбір термин тек арнаулы ғалымдарға ғана емес, сол ұлттың барша қарапайым өкілдеріне де, мүмкіншілікке орай, барынша түсінікті болуы, яғни әрбір терминнің ұлттық уәжі яки төркіні болуы шарт.

Кез келген ғалым нақтылы ғылымның өкілі ғана емес, сол ғылымның дамуына мүдделі халықтың да (ұлттың да) өкілі. Ғалымдар мен білікті мамандардың мәртебесі халықтан оқшаулануымен анықталмайтыны сияқты, терминнің мәртебесі оның түсінігінен оқшаулана алмайды. Термин дегеніміз де байырғы сөз (кейде, сөз тіркесі), оның өзіндік ерекшелігі ғылыми айналыста ғана қолданыла отырып, өзінің мағынасы жайлы арнаулы анықтаманы (түсініктемені) қажет ететіндігінде ғана. Кез келген сөз, оның арнаулы өкілі болып табылатын термин де жәй ғана әріптердің (дыбыстардың) жиынтығы емес. Бұл жиынтық нақтылы ұғымды қалыптастыруы шарт, яғни оның өзіндік уәжі, оқығанда көңілге бірден оралатын сөздік төркіні болуы тиіс. Олай болса, әрбір терминнің ұлттық өзегі болуын қамтамасыз ету, сөйтіп оның қарапайым халық өкіліне бір оқығанда-ақ әңгіме не жөнінде болып отырғандығын шамалауына мүмкіндік беру мәселесі терминжасам ісінің ең басты шарттарының бірі (қазақ ғалымдары мен мамандарының парызы) болуы тиіс [3]. Ал шет ел тілдерінен енгізілген терминдер бұл талапты орындауға жарамсыз болатындығы түсінікті.

Көзі қарақты қазақ ұлты өкілдері, олардың ішінде терминжасам ісімен тікелей айналысатын ғалымдардың басым көпшілігі қазақ ғылымын қазақша сөйлету, яғни шет ел тілдерінен енген термин атауларын шама келгенше қазақ тіліндегі баламаларымен алмастыру ұстанымын жақтай тұрса да, қолданыстағы терминдер шоғырында шетелдік терминдерді өзгеріссіз қалдыру тәжірибесі әлі де болса кеңінен көрініс беріп отыруы терминжасам ісін жүзеге асырудағы ең көкейтесті мәселелердің бірі болып қала беруде. Мұндай келеңсіздіктің басты себептері екеу, олар – кешегі бодандық психологияның ұлт өкілдері (әсіресе, билік өкілдері) көпшілігінің санасында әбден қордаланып қалуы және терминдер шоғырын кең ауқымда талқылап, баспаға дайындау барысында жаппай байқалған қазақ ұлты өкілдеріне мейілінше тән іштарлық пен көре алмаушылықтың бел алып кетуі.

Ұлтымыздың терминдер базасын жасақтауға мүдделі зиялы қауым өкілдері терминжасам ісінде де «орыс ұлты өкілдерінің жетекші рөлін сөзсіз мойындау» деп аталатын сан жылдар бойына санасына сіңіп қалған керенау да кертартпа психологиядан әлі де болса арыла қоймағандығын байқатты. Мұның нәтижесінде халықаралық терминдерді сол күйінде қалдыру тәжірибесін жақтаушылар өз ұстанымдарын «терминнің әрптестер тарапынан ұсынылған

қазақша баламалары сол термин анықтайтын түсініктің бүкіл қыр-сырын жан-жақты ашып бере алмайды, сондықтан да ондай терминді қазақшаға тәржімелемеген дұрыс, яғни оның шет тілдегі нұсқасын айналыста қалдыру орынды» деген мазмұндағы уәжбен дәйектеуге тырысады. Бұл мүлдем қисынсыз пікір, себебі кез келген термин бір ғана ұғымды бере алатындығы, әдетте ол осы ұғым кескіндейтін құбылыстың немесе заңдылықтың бір ғана қасиетін, көбінесе жалғыз ғана ең басты қасиетін айшықтау тұрғысынан термин ретінде қалыптасатындығы белгілі. Жоғарыда келтірілген уәжді жақтаушылар шет тілдегі терминнің түпнұсқадағы ұғымның мән-мағынасын терминнің өздеріне түсінікті орыс тілінде жазылған анықтамасы арқылы шамалады да, олар жаңағы терминнің барлық болмысын жан-жақты беріп тұр, ал оның бір ғана түсінікті білдіретін қазақша аудармасы аталған болмысты белгілеуге дәрменсіз деп есептеді. Алайда бір ғана сөзбен бірнеше ұғымның берілуі тіпті де мүмкін емес, ендеше терминдердің қазақша баламаларынан мұндай талапты қанағаттандыруды талап ету мүлдем орынсыз [4].

Мамандар тарапынан рәсімделген терминдер сериясын [1,2] баспаға дайындау барысында олар кең көлемде талқылаудан өткендігі жоғарыда айтылды. Өкінішке орай, кейбір шетелдік терминдердің кейбір білікті мамандар тарапынан ұсынылған қазақ тіліндегі біршама сәтті баламалары да талқылау барысында жаппай қолдау таппауы өзіміздің қазағымызға тән іштарлықтан бастау алғандығы қынжылтады. Жоғарыда аталған сөзтізбелер сериясын дайындауға қатысқандар терминжасам ісіне азды-көпті атсалысып жүрген білікті ағайындар болғаны рас, сондықтан бір ғана терминнің әртүрлі авторлар ұсынған бірнеше баламалары талқыға түсу сәттері де жиі ұшырасқандығы түсінікті. Өкінішке орай, көп жағдайда авторлар ұсынған бірнеше баламалардың ешқайсысы да талқылау тезінен өте алмай, терминнің шет тіліндегі нұсқасы қалдырылу мысалдары жиі ұшырасып отырды, себебі өз нұсқасы өтпеген ағайындар өзге автор ұсынған сәттілеу нұсқаға да қыстастық жасау сәттері, сөйтіп «менің ұсынысым өтпеген соң, өзгенің ұсынысы да өтпесін» деген ниетпен өзге уәждердің бәріне де әдейі қарсы шығу (кұлақ аспау) мысалдары жиі-жиі көрініс берді. Тіпті тілімізде сирек қолданылатын, яғни тұрақты сөз тіркестерінде ғана ұшырасатын кейбір тың сөздер термин ретінде орынды ұсынылып, ол сөздер термин ретінде жаңа қырынан жарқырай көінген сәттерде де осындай тың таным авторларына қызғанышпен қарау, сөйтіп олардың ұсыныстарын өткізбей тастауға ашықтан-ашық тырысу дәйім ұшырасып қалып отырды [4-6].

Терминжасам ісіндегі тағы бір келеңсіздік – бір ғана терминнің қазақ тіліндегі бірнеше баламаларының айналысқа еніп кетуі, мұндай жүйесіздікті уақтылы екшеп отыратын арнаулы мемлекеттік органның болмауы. Бірнеше автор бірнеше ұсыныс жасаған және олар өз ұсыныстарының басымдылығын шамадан тыс қызу қандылықпен дәлелдеуге тырысқан жағдайда, сол авторлардың бәрінің де көңілін қалдырмау принципі бел алып, бір терминге бірнеше қазақша баламалар жөнсіз телінді. Бұл орайда, ғылымның әртүрлі салаларында қолданылатын ортақ терминдер түрліше тәржімеленіп жатты және де мұндай жүйесіздік әрбір ғылымның өзіне ғана тән кәсіби ерекшеліктерімен түсіндірілуге тырысылды. Бұл аз десеңіз, кейбір терминдердің шет ел тіліндегі нұсқасы да, оның қазақша баламалары да арнаулы синонимдер ретінде қатар қосақталу мысалдары да ұшырасып отырды. Бір қызығы, «шет тілдегі бір ғана терминнің қазақ тілінде бірнеше баламаларының болуы төл тіліміздің мейілінше бай тіл екендігінің көрсеткіші, баламалардың қайсысы ұтымды екендігін өмірдің өзі-ақ екшеп алады» деген мазмұндағы уәждер де айтылып жатты. Бұл орайда, «терминнің ғылыми мағұлматты, қарапайым тілде атауы жоқ ұғымды нақтылы бір-ақ мағынамен беруі қажеттілігі» ескерілмеді [7, 372-бет]. Жоғарыда аталған пікірдің өте зиянды екендігі күмәнсіз болса керек, себебі бір ғана термин атауының бірнеше баламаларының болуы «термин» деп аталатын арнаулы ұғым белгісінің нақтылылығын азайтып, оқырманды мүлдем шатастырып жіберетіндігі, «уақыт өзі екшеп алғанша» тілімізді мүлдем шұбарлап алу қаупі орасан зор екендігі ескерілмеді.

Жоғарыда сөз болған жүйесіздік мысалдары әртүрлі ғылыми басылымдарда, оқулықтар мен оқу қралдарында, тіпті мерзімді баспасөз құралдарында «өріп жүр». Терминжасам мәселесін жіті бақылап, аталған жүйесіздікке жол бермеу мәселесімен тұрақты түрде айналысатын бір

де бір құзіретті мемлекеттік орган жоқ. ҚР Министрлер кабинеті жанындағы «Терминком» деп аталатын оралымсыз органның салалық терминологияда бірізділікті қамтамасыз ету мүмкіндігі өте төмен, себебі тұрақты жұмыс істейтін арнаулы бөлімшесі жоқ мұндай құзіретті органның тиімді түрде қызмет істей алуының өзі екіталай. Қазақ терминологиясында бір ғана термин-түсініктің екі-үш түрлі, тіпті төрт-бес түрлі сөзбен өрнектеліп жүргендігі, сөйтіп мағынасы біреу, бірақ айтылуы өзге сөздердің терминком тарапынан екшелмеуі немесе кең көлемде талқылаусыз бекітіле беруі осы айтқанымыздың дәлелі.

Қазақ тілінде терминдер базасын жасақтау ісін талқылау барысында бұл маңызды іс-шараны жүзеге асырудың, яғни қазақ сөздерін термин ретінде рәсімдеудің бірнеше әдіс-тәсілдері бар екендігі белгілі болды. Енді соларға жеке-жеке тоқталып өтелік. Бұл орайда тағы бір рет нақтылауды қажет ететін мәселелер – қазақ тілінде ұсынылып отырған тізбектерге кіретін бүкіл терминдердің негізінен шет тілде (көбінесе орыс тілінде) рәсімделген анықтамасын (түсініктемесін) толықтай қанағаттандыруына қол жеткізу және терминнің атауынан-ақ оның не жөнінде екендігі білініп тұруын қамтамасыз ету болды.

1. Термин ретінде ұсынылған мүлде жаңа сөздер немесе бұрыннан қолданыста бар, бірақ біршама сирек қолданылатын сөздер. Бұлар геология ғылымының терминдері екендігі мәтін мазмұнынан анық аңғарылатын болады. Бұл шоғырға жататын терминдер мыналар: *асбест – талшықтас; бомбы вулканические – жанартау атпалары; верховодка – кілкіме; включение – кірікпе; вкрапленники – сеппелер; вскрышиа – аршылым; выбросы – атындылар; выветривание – морылу (мору)* («выветривание» – жер бетіне шығып жатқан таужыныстар мен минералдардың физикалық, химиялық, органикалық агенттер әсерінен бірте-бірте бұзылып (үгіліп, мұжылып, қирап) бөлшектену үдерісі [8]. Үгілу, мұжылу, қирау дегендердің бәрі де қарапайым сөздер екендігін ұғынып, бұл сөздердің термин ретінде ұсынуға болатын өзгешелеу қазақша баламасын таба алмай «қырық пышақ» болып отырғанда, шығармашылық топша құрамындағы «бір білгіш» бұл үдерісті кескіндейтін «мору», «морылу» деген түсінік бар екендігін айтып қуантқан болатын. Бұрын мұндай сөзді естімеген мен бұл ұсыныспен бірден келіскенмін, сөйтіп аталған терминнің қазақша баламасы «мору», «морылу» болып айналысқа еніп кеткен-ді. Алайда сәл кейінірек минералдық заттар морылмайтындығын, морылу тек органикалық заттардың (мәселен, ағаштың) шіруін, тозуын білдіретін ұғым екендігін естіп, өкініп қалғаным бар; Алаш арыстарының бірі Халел-бабамыз (Халел Досмұхамедов) бұл терминді эп-әдемі етіп, «желдену» деп тәржмалай салыпты [9]; *выщелачивание – шаймалау; дробилки – уатқыштар; желваки – жалбырлар; жерловина – көмейтас* (жанартау көмейіне кептіліп қатайған магмалық таужыныстар); *журавчики – жұмыршықтар; закопушка – апанша; залежь – жатын; излом – омырылым; интерпретация – дәйектеу; каемка – жиекше; карниз – көлегей; контур – шектеме; корреляция – сәйкестендіру; кровля – жабын; лавина – көшкін; люминесценция – шырайлану; навеска – өлшенді; наносы – тасындылар; несогласие – үйлесімсіздік; обнажение – ашылым; особь – жекетүр; отложения – түзілімдер; отторженцы – жұлындылар; опривывание – сынамалау; покров – жамылғы; предпосылки – сілтемелер; профиль – кескін; разлом глубинный – терең жарылым; разрез – қима; разрыв – жырттылыс; риф – кедертас; россыпи – шашылымдар; спайность – жіктілік шарошка – шарқашау, вода ювенильная – тұмса су* (жерасты тереңдіктерінен көтерілетін су), *т.с.с.*

2. Терминжасам ісінде әлемдік тәжірибеде біршама жиі қолданылатын әдіс – бұрыннан белгілі, ауызекі қолданыста жиі ұшырасатын екі сөзді бір-біріне жалғау арқылы термин (жаңа түсінік) қалыптастыру тәсілі. Бұл әдісті Алаш арыстары да жиі қолданған ғой (мәселен, Ахаңның – Ахмет Байтұрсынұлының – «балмұздақ» – «морожное» термині). Осы әдіске сәйкес біз ұсынған геологияға қатысты терминдер тізбегінің бір легі мыналар: *водораздел – суайырық; двойник – телқосақ; карьер – ашықкеніш; код – ентаңба; компонент – құрамбөлік; конкреция – тасберіш; котловина – қазаниұңқыр; лог – жырасай; номенклатура – атаужүйе; окаменелости – таснұсқалар; останец – жұрнақтас; пласт – қойнауқат; сланцы – тақтатастар; фонд – жинаққор; ярус – жікқабат, т.с.с.*

Бұл тізбекке кірген терминдер түсініктемені қажет етпеуі тиіс. Десек те, екі-үш терминнің аталымы мен оның мазмұны (анықтамасы) бір-бірімен сәйкесетіндігін көрсету үшін олардың қысқаша түсініктемесін келтіре кетелік: *суайырық* – таулы өңірлердегі өзендер алабын бір-бірінен шектейтін шартты сызық, ол тау жоталарының ең биік нүктелерін жалғайды; *таснұсқалану* – болбыр шөгінділердің (тұнбалардың) шымыр таужыныстарға айналуы (қатаюы) немесе таужыныстармен көміліп қалған органикалық қалдықтардың минералдық заттармен алмасуы; *қойнауқат* – жердің терең қойнауларына душар болып, жоғары қысымдар мен температуралар жағдайында шымырланған (тастақтанған) таужыныс (көмір) қабатшасы [8].

3. Бұрыннан бар сөзге арнаулы жұрнақтар жалғау арқылы (ма, ме, ім, ым, па, пе, т.с.с.) жаңа ұғым (термин) туындату әдісі. Бұл тізбек мысалдары мыналар: *анализ* – *талдама* («талдау» емес, «талдама», себебі талдау – әрекет, ал талдама – талдаудың нәтижесі); *баланс* – *теңгерім*; *взброс* – *қаусырма*; *классификация* – *жіктеме (жіктелім)* (біз ұмынған «жіктеме» нұсқасы дұрысырақ сияқты, себебі осы терминнен туындайтын «классифицировать» сөзін «жіктелімдеу» дегеннен гөрі «жіктемелеу» деп аудару нәтижесі құлаққа әлдеқайда жағымды естіледі); *надвиг* – *бастырма*; *обвал* – *опырылым*; *оползень* – *жылжыма*; *осып* – *сусыма*; *прогиб* – *ойысым*; *проба* – *сынама (опровержение – сынамалау)*; *самоцвет* – *құлтырма*; *сброс* – *лықсыма*; *сдвиг* – *ығыспа*; *скважина* – *ұңғыма*; *структура* – *құрылым*; *текстура* – *бітім, т.с.с.*

4. Қазақ тілі Дүние жүзіндегі ең бай тілдердің бірі екендігі белгілі. Тілдің байлығы, бірінші кезекте, жалғыз ғана ұғымның бірнеше синоним-сөздер көмегімен берілуімен анықталады. Сол синонимдердің байырғы қолданыста көп ұшыраса бермейтін нұсқаларын арнаулы термин ретінде пайдалануға әбден болатын сыңайлы. Мысалдары: *абразивы* – *түрпілер* (бұйымдарды өңдеу, яғни кесу, тесу, тегістеу, жалтырату т.с.с. мақсатта пайдаланылатын өте қатты минералдық жаралымдар); *азимут падения* – *еңістену азимуты* (менің талай-талай әріптестерім ойлағандай, «құлау азимуты» емес); *аномалия* – *қалыпсыздық* («нормальный» – «қалыпты» болғандықтан да); *возраст геологический* – *геологиялық көнелік* («геологиялық жас» емес, «Жердің, тастың, таужыныстың жасы» деген ұғым құлаққа түрпідей тиеді); *газы жирные* – *қоңды газдар* («семіз газдар» немесе «майлы газдар» емес); *газы тощие* – *жұтаң газдар* («арық газдар» немесе «көтерем газдар» емес); *желоб* – *науа* («шұңғыма» емес, «шұңғыма» - «плес»); *залегание слоев горных пород* – *таужыныс қабаттардың астасуы* (талай әріптестерім ұсынғандай, «жатысы» немесе «жайғасуы» емес; «жыныстың жатысы» – құлаққа жағымсыз естіледі, ал «жайғасу» терминінің дәл баламасы – «упаковка»; айтқандай-ақ, геологияда «упаковка зерен» деген арнаулы термин бар, ол «түйірлердің жайғасуы» болып дұрыс аударылды); *колонка стратиграфическая* – *стратиграфиялық бағана*; *миграция* – *жылыстау* (мәселен, мұнай мен газдың жоғары дәрежелі қысым әсерінен тереңдіктерден жер бетіне қарай жылжуы); *снос* – *тасымал* («снос» – әр түрлі агенттер әсерінен мұжылған таужыныс түйірлерінің биігірек аймақтан тереңірек аймаққа «қоныс аударуы»); *угол падения* – *еңістену бұрышы* («жатыс бұрышы» емес); *фрагмент* – *пұшпақ, т.с.с.* [8].

5. Қазақ тілінде бағзы заманнан бар, еш өзгертусіз-ақ терминге сұранып тұрған сөздер шоғыры жетерлік: *агат* – *ақық*; *бархан* – *шағыл*; *бок висячий* – *аспалы қаптал*; *бок лежащий* – *жатаған қаптал*; *впадина* – *ойыс*; *гранаты* – *анартастар*; *гряды* – *қырқалар*; *кряж* – *бұйрат*; *ложбина* – *қолат*; *объект* – *нұсқа*; *субъект* – *тұлға*; *пачка* – *буда*; *период* – *кезең*; *эпоха* – *дәуір*; *подошва* – *табан*; *кровля* – *желек*; *покрышка* – *жапқыш*; *поноры* – *іншелер*; *пояс* – *белдеу*; *зона* – *белдем* («белдеу» мен «белдем» бірдей ерекшелікпен сипатталады – бұлардың созылым көрсеткіші олардың ендік көрсеткішіне қарағанда әлдеқайда ұзын және де бұлар бір-біріне иерархиялық бағынышты түсініктер; мәселен, Жерді климат белдеулерінің әрбіреуі бірнеше топырақ белдемдерін біріктіреді); *зональность* – *белдемділік* (яғни, нысанның кеңістікте созылу көрсеткіші оның енінен әлдеқайда ұзын); *азональность* – *бейбелдемділік*; *азональный* – *бейбелдемді* (яғни кеңістіктегі нысанның ұзындығы мен ені бір-бірімен шамалас

мөлшерде); *пустотность* – қуыстылық; *самородок* – сомтума; *сростки* – шорлар; *схема* – сұлба; *угловатость* – үшкірлік; *уступ* – кертпеиш; *участок* – бөлікше (күнделікті қолданыста осы «участок» сөзін «учаске» деген нұсқада қазақ тіліне еш қатынасы жоқ «бұралқы сөзбен» кескіндемей, «бөлікше» түріндегі жап-жақсы аудармасын неге қолданбайтындығымызды түсіне алмай далмын; «участок» «часть»-ның шағын бөлігі ғой, ендеше бұл жерде «бөлікше» деген атау сұранып-ақ тұр); *фон* – ая, т.с.с.

6. Қарапайым сөз ретінде жиі кездесетін, бірақ олардан туындайтын сөздер термин рөлін атқаратын мысалдар: *алеврит* – құмайт; *алевритистый* – құмайттылау; *алевритовый* – құмайтты; *алевролитовый* – құмайттас; *алевролит* – құмайттас; *валун* – тасдөңбек; *валунник* – дөңбектас; *галька* – малтатас; *галечник* – тасмалта; *глина* – саз; *суглинки* – саздақ; *глыба* – тасжақпар; *глыбник* – жақпартас; *известковистый* – әктілеу; *известковый* – әкті; *известняк* – әктас; *песок* – құм; *супесь* – құмдақ; *песчанник* – құмтас; *песчанистый* – құмдылау; *песчаный* – құмды; *песчинка* – құмтүйір; *слой* – қабат; *прослой* – қабатша; *прослойка* – қабатшық; *складка* – қатпар; *складчатость* – қатпарлық, т.с.с.

7. Терминдерді талқылаумен айналысқан шағын топ өкілдері өзара ақылдаса келіп, екі сөзден құралған анықтауыш түріндегі кейбір геология терминдерінің мейілінше қарапайым естілуіне қол жеткізу мақсатында оларды бір-бірімен біріктіріп жазуды (бір сөз ретінде рәсімдеуді), саналы түрде ұсынған болатынбыз. Олардың мысалдары: *горная порода* – таужыныс; *подземные воды* – жерасты сулары; *рельеф земли* – жербедер, т.с.с. Біздің ойымызша, «горная порода» терминін «тау жынысы» деп тәржімелеу Алаш арыстарының ең сәтсіз аудармаларының бірі сияқты, әсіресе – «жыныс» сөзі. Бірақ бұл сөз тіркесінің орнына басқа нұсқаны ұсыну талай-талай терминдердің өте дәл, өте сәтті нұсқаларын ұсынған арыстар аруағына қиянат болған болар еді. Бірақ бұл сөз тіркесінің жазылу нұсқасын азын-аулақ дәрежеде өзгеріске ұшыратудың еш сөкеттігі жоқ деп есептегенбіз. «Под землой» деген сөз тіркесі «жер астында» болып бөлек жазылуы дұрыс-ақ, бірақ бұл тіркес анықтауыш рөлін атқарған жағдайда, оларды біріктіріп жазу сұранып-ақ тұрған сияқты.

Әдебиеттер:

1. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік: Геология, геодезия және география. 20-том. – Алматы, «Рауан» баспасы, 2000. 347 бет.
2. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік: Геология, геодезия және география. 19-том. – Алматы, «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. 446 бет.
3. Сейітов Н. Термин жасаудың басты мақсаты – қазақ тілін ғылым-білім тіліне айналдыру емес, ғылым-білімді қазақша сөйлету. //Ақиқат аясында. –Алматы, «Арыс» баспасы, 2020. 59-65 б.
4. Сейітов Н. Геология терминдері базасын жасақтаудағы кейбір өзекті мәселелер. //Ақиқат аясында. –Алматы, «Арыс», 2020. 53-58 б.
5. Авторлар ұжымы. Сала терминдері: кешегісі және бүгінгі мен болашағы: Аналитикалық баяндама. –Алматы, «Арыс», 2003. 84-104 б.
6. Сейітов Н. Тағылымды терминдер базасын қалыптастырудың тауқыметі мен түйткілдері. Жыр – жалауы жанымның: Өлеңдер мен мақалалар жинағы. –Алматы, «Арыс», 2004. 257-290 б.
7. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы. 8-том. – Алматы, 2006. 704 бет.
8. Н.Сейітов, А.Абдулин. Геология терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, «Қазақстан» баспасы, 1996. 368 бет.
9. Н.Сейітов. Қазақ тілінде терминдер базасын жасақтауда Халел Досмұхамедұлы еңбектерінің тағылымы //»Халел Досмұхамедов – ұлы мұрат жолында»: Мемлекеттік және қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының көсемі, профессор Х.Досмұхамедовтың 135 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Атырау - 2018. 294 бет.

*геология-минералогия ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
Қазақ Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары
академиясының, Салалық минералдық ресурстар
академиясының академигі,
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университетінің профессоры*

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ БАЗАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ҚАТЫСТЫ ІС-ШАРАЛАР ТІЗБЕГІ, ОЛАРДЫҢ ОРЫНДАЛУ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа: Ұлттық терминологияны қалыптастыру ұлттық ғылымды дамытудың негізгі шарттарының бірі екендігі аталып көрсетілген. Ұлттық терминология базасын жасақтау үшін сатылай отырып жүзеге асыруды қажет ететін 9 (тоғыз) түрлі міндеттер (іс-шаралар) тізбегі келтірілген. Олар: ғылым салалары бойынша іс-тәжірибеде жиі қолданылатын терминдерді іріктеп алу; ұлттық терминдер базасын жасақтаудың жалпылама стратегиясын нақтылау; қазақ терминологиясына енуі тиіс термин-сөздердің (сөзтізбелердің) жалпылама қорын (тізімін) жасақтау; шет ел тілдерінен енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіру Ережесін жасақтау; жинақталған термин-сөздер қорын талқыға салу арқылы сыни пікірлер мен ұсыныстар жинақтау; терминге қатысты мәселелермен тұрақты түрде айналысатын мемлекеттік құзіретті орган құру, оған әрбір терминнің бір ғана аталымын бекіту құқығын беру; ресми түрде бекіген терминдердің ақтық сөзтізбесін әрбір ғылым саласы бойынша жеке-жеке кітап (том) қылып баспадан шығару; әрбір жекелеген томға енген термин-сөздер негізінде академиялық түсіндірме сөздіктер дайындап, оларды баспадан шығару; жоғарыда аталған мемлекеттік құзіретті органға бүкіл қазақ терминологиясына қатысты мәселемен тұрақты түрде айналысу құқығын беру. Тізбеде келтірілген іс-шаралардың алғашқы үшеуі ғана жүзеге асырылғандығы айтылған. Төртінші мәселе, яғни шет тілдерден енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіру Ережесін жасақтау мәселесі кеңінен қарастырылған, бұл мәселедегі келеңсіздіктердің түп-төркіні ашылып көрсетіліп, оларды жөндеудің бағыт-бағдарлары көрсетілген. Тізімге енген іс-шаралардың қалғандары әлі күнге мемлекеттік құзіретті органдар назардан тыс қалып отырғаны айтылған.

Түйін сөздер: термин; ұлттық терминология; ұлттық ғылым; сөзтізбе; Ереже; мемлекеттік құзіретті орган; академиялық түсіндірме сөздік.

Аннотация: Утверждено, что разработка национальной терминологии является одним из основных условий развития национальной науки. Перечислено 9 (девять) пунктов задач (конкретных действий), необходимых для создания базы национальной терминологии. К ним относятся: выборка терминов основных отраслей науки, часто используемых на практике; уточнение общей стратегии по разработке национальной терминологии; создание общего фонда (списка) слов-терминов (словников), включаемых в казахскую терминологию; создание Правил по приведению в соответствие наименований терминов, внедренных из других языков, закономерностям казахского языка; сбор критических замечаний и предложений относительно созданного общего фонда слов-терминов; создание постоянно действующего государственного органа, придав ему уполномочие по утверждению единственного варианта наименования каждого отдельно взятого термина; издание словников по каждой отрасли науки, включающих в себе официально утвержденные слова-термины, в виде отдельных томов; подготовка академического толкового словаря на базе вошедших в каждый отдельный том словников и их издание; придание указанному выше государственному органу все уполномочия, касающиеся казахской терминологии, как таковой. Указано, что на сегодня выполнены только три первые пункты задач. Более развернуто рассмотрен четвертый пункт перечня, касающийся создания

Правил по приведению в соответствие наименований терминов, внедренных из других языков, закономерностям казахского языка, раскрыты причины наличия ощутимых недоразумений в этом вопросе, указаны пути их решения. Указано, что оставшиеся задачи, включенные в список, по сей день остаются вне интересов государственных уполномоченных органов.

Ключевые слова: термин; национальная терминология; национальная наука; словарь; Правила; государственный уполномоченный орган; академический толковый словарь.

Abstract. It is stated that the development of national terminology is one of the main conditions for the development of national science. 9 (nine) points of tasks (specific actions) necessary to create a database of national terminology are listed. These include: selection of terms of the main branches of science, often used in practice; clarification of the general strategy for the development of national terminology; creation of a common fund (list) of words-terms (dictionaries) included in the Kazakh terminology; creation of Rules for bringing the names of terms introduced from other languages into conformity with the laws of the Kazakh language; collection of critical comments and suggestions regarding the created general fund of words-terms; creation of a permanent state body, giving it the authority to approve the only variant of the name of each individual term; publication of dictionaries for each branch of science, including officially approved words-terms, in the form of separate volumes; preparation of an academic explanatory dictionary on the basis of the dictionaries included in each separate volume and their publication; giving the above-mentioned state body all the powers relating to Kazakh terminology as such. It is indicated that only the first three items of the tasks have been completed so far. The fourth item of the list is considered in more detail, concerning the creation of Rules for bringing the names of terms introduced from other languages into line with the laws of the Kazakh language, the reasons for the presence of tangible misunderstandings in this matter are revealed, ways of solving them are indicated. It is indicated that the remaining tasks included in the list to this day remain outside the interfaces of state authorized bodies.

Keywords: term; national terminology; national science; dictionary; Rules; state authorized body; academic explanatory dictionary.

Жүйелі түрде рәсімделген қазақ терминологиясы болмай тұрып, қазақ ғылымы жайлы сөз қозғаудың өзі жәй ғана қисын тұрғысынан алғанның өзінде де мүлде орынсыз екендігін мойындауға тиістіміз. Себебі, ұлттық терминологиясыз ұлттық ғылым да жоқ болатындығы түсінікті. Ал ұлттық терминологияны жүйелеу тіпті де оңай шаруа емес, бұл ұланғайыр міндет саяси ерікті қажет ететін, яғни тұтас мемлекет тарапынан жаппай қолдау тапқанда ғана өзінің оң шешімін табатын шаруа.

Біздің түсінігімізде, Қазақстан Республикасына тиесілі ұлттық терминология базасын жасақтау төмедегідей іс-шаралар тізбегін жүйелі де бағдарды түрде жүзеге асрғанда ғана өзінің оң шешімін табуы тиіс: 1) әрбір ғылым саласы бойынша ғылым мен тәжірибеде жиі ұшырасатын терминдер шоғырын өзге тілдердегі академиялық сөздіктерден іріктеп алу; 2) ұлттық терминдер базасын жасақтау стратегиясын нақтылау; 3) қазақ терминологиясына енуі тиіс термин-сөздердің (сөзтізбелердің) жалпылама қорын (тізімін) жасақтау; 4) шет ел тілдерінен енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіру Ережесін жасақтау; 5) дайындалған сөзтізбені мүдделі тұлғаларға кеңінен таныстыру мен талқылау нәтижесінде белгілі болған сыни пікірлер мен ескерпелерді жинастыру; 6) терминге қатысты мәселелермен тұрақты түрде айналысатын мемлекеттік құзіретті органның құрылуына қол жеткізу (тұрақты жұмысшы органы жоқ қазіргі Терминком бұл жауапты міндетті атқара алмайды), бұл органға әрбір терминнің бір ғана аталымын бекіту құқығын беру; 7) ресми түрде бекіген терминдердің ақтық сөзтізбесін әрбір ғылым саласы бойынша жеке-жеке кітап (том) қылып баспадан шығару; 8) әрбір томға енген терминдердің академиялық түсіндірме сөздіктерін дайындап, оларды баспадан шығару; 9) жоғарыда аталған мемлекеттік құзіретті органға бүкіл қазақ тілді мәтіндерді үнемі қадағалау, оларда терминдер атауының ресми бекіген нұсқасынан ауытқыған мысалдарды анықтау, бұған кінәлі тұлғаларды әкімшілік тұрғыдан жауапкершілікке тартуға ұсыныс жасау құқығын беру.

Жоғарыда келтірілген тізбекке саралар болсақ, сөз болып отырған проблема бойынша тындырғанмыз істелмек іс-шараның бес-он пайызынан аспайтындығын байқаймыз. Бұл пікіріміздің ақиқатқа сәйкестігін көрсету мақсатында жаңағы тізбек ауқымында қаралған (қаралуы тиіс) мәселелердің мән-жайына тоқталалық.

1) Әрбір ғылым саласы бойынша ғылым мен тәжірибеде жиі ұшырасатын терминдер шоғырын өзге тілдердегі академиялық сөздіктерден іріктеп алу. Бұл жұмыс 1999-2000 жылы жүзеге асырылды.

2) Терминдер базасын жасақтау стратегиясын нақтылау. Мұндай талпыныс та жасалды, нәтижеде ұлттық терминдер базасын қалыптастырудың екі түрлі ұстанымы анықталды, олар: «шет тілде өрнектелген терминдерді, шама келгенше, мемлекеттік тілдегі баламаларымен барынша молырақ алмастыру» және «шет тілдерінен енген терминдердің нобайын еш өзгеріссіз қазақ тілді ортаның қолданыс аясына енгізу» ұстанымдары.

3) Жоғарыда аталған стратегияға сәйкес, таза қазақ тілінде рәсімделген және шет ел тілдерінен енетін терминдер тізімін анықтап, қазақ терминологиясына енуі тиіс термин сөзтізбелерінің жалпылама қорын (тізімін) жасақтау. Принциптік тұрғыдан алғанда бұл мәселе өз шешімін тапты – ғылымның отыздан астам салалары бойынша сөзтізбелер сериясы екі рет баспадан шықты (2000 және 2014 жж). «Бұл еңбектер – мінсіз» деп айтуға келмес, бірақ негіз бар. Бір кереметі, жоғарыдағы келтірілген үш түрлі міндетті шешуді көздеген ұланғайыр шаруа жекелеген ұлтжанды азаматтардың ынта-жігері арқасында ғана жүзеге асты, мемлекеттің бұл шаруаға қатысы болмады десе де болады. Сөзтізбелер сериясын дайындау ұлтжанды азамат Асқарбек Құсайыновтың идеясы, ал серияны дайындауға қатысқан жүздеген ғалымдар мен білікті мамандардың аталған еңбектері мемлекеттік органдар назарынан тыс қалды.

4) Шет ел тілдерінен енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіру Ережесін жасақтау. Бұл мәселе әзір шешуін таба қоймаған, сондықтан да тарқатып айтуды қажет ететін және де ол жайлы кейбір ойларымызды ортаға салуға мүмкіндік беретін өте келелі мәселе.

Ғылым-білімді қазақша сөйлетуді, яғни шет тілде өрнектелген терминдерді, шама келгенше, мемлекеттік тілдегі баламаларымен барынша молырақ алмастыруды жақтаушылар бүкіл термин атаулыны түгелімен қазақшалау мәселесін күн тәртібіне қойған емес, себебі олар мәселені осылайша қою – асыра сілтеушіліктің жарқын көрінісі болатындығын жақсы түсінеді. Бұл орайда, бүкіл адамзат айналысына кірігіп үлгерген, сондықтан да жалпылап алғанда барша ұлт өкілдеріне біршама түсінікті терминдер шоғыры біршама мол, оларды қазақ терминологиясында да сол күйінде қалдыру әлемдік өркениетке кеңінен араласу мүддесінің айырықша шарттарының бірі десе де болғандай. Бұл әсіресе грек немесе латын тілдерінен енген термин атауларына қатысты. Ғылым мен техниканың әр жыл сайын қарыштай дамуы үнемі жаңа ұғымдар мен түсініктерді туындатып отыр, қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуы барысында мұндай ұғымдар мен түсініктердің мүлдем болмағаны да аян, олай болса, мұндай тың термин атауларына қазақ сөздерін күштеп телу ісі де айтарлықтай көрегенділік емес екендігін ұғыну қиын емес.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – шет тілдерден енген, қазақ тіліндегі ұтымды баламасы табылмаған немесе жаңадан ұсынылған уәжді сөздермен (сөз тіркестерімен) алмастыруға келмеген талай-талай термин атауларын қазақ терминологиясында да сол күйінде қалдыру қажеттілігі. Мұндай қажеттілік ешқандай да күмән туғызбайды, алайда тілімізге сол шет тілдерден енген терминдерді қазақ тілі заңдылықтарына сәйкестендіріп қолдану ісінде байқалатын келеңсіздіктер «шаш етекпен».

Қазақ тілін өзге тілдерден ерекшелейтін, оның әуезділігі мен әдемі естілуін қамтамасыз ететін бірден бір ерекшелік тілді қолданудың үндестік (сингармонизм) заңдылығы екендігі белгілі. Шет тілдегі термин атауларын тілімізге жаппай енгізу барысында туындайтын келеңсіздіктердің басым көпшілігі – сол атаулардың негізінен орыс тілінде рәсімделген нұсқаларының ешбір өзгеріссіз берілуі, яғни бұл атаулардың қазақы қатынастар аясындағы нұсқаларында үндестік заңдылығының сақталмауы, қазақша жазылған мәтіндерде оларды аталған заңдылыққа сәйкес сәл-пәл өзгертіп пайдалану қажеттілігінің ескерілмеуі [1].

Қазақ тілінде үндестік заңдылығы қамтамасыз етілуінің ең қарапайым көрінісі – қазақ тілді мәтіндегі әрбір сөзде дауысты және дауыссыз дыбыстадың үнемі алмасып отыруын қамтамасыз ету қажеттілігі, яки сөздегі әрбір буында міндетті түрде дауысты дыбысты белгілейтін әрптің болуы керектігі екендігі белгілі. Тілді өзінің табиғи заңдылықтарынан ажыратуға бағытталған кешегі Кеңес кезеңінің жымысқы саясаты ұлтымыз үшін бұрын қолданыста болған латын әрптерін кириллицамен алмастырылуынан және қазақтың байырғы әліпбиінің (алфавитінің) «ф», «х», «ц», «ч», «щ», «ю», «я» сияқты орыс графикасына негізделген жаңа әріптермен (дыбыстармен), сол сияқты қазақ тіліне мүлдем жат «ь», «ъ» сияқты арнаулы белгілермен «байытылуынан» бастау алатын сияқты. Бір қызығы, қазақ грамматикасына енгізілген бұл өзгерістер «тілімізді оңтайландыру шаралары» ретінде дәріптелді де, мұндай «оңтайландыру» прогрестік сипатты иеленетіндігі аталып көрсетілді. «Орыс графикасына негізделген жаңа алфавит қазақ жазуында араб, латын алфавитіндегі әріптердің жетіспеуінен болған қиындықтан құтқарды, орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздер мен терминдерді дұрыс жазуға мүмкіндік берді» деп көрсетілген Қазақ Совет энциклопедиясының 6-шы томында [2, 221-бет].

Бүгінгі таңда байқалып отырғанындай, кириллицаға негізделген жаңа алфавиттің қазақ грамматикасына енгізілуі әуел бастан-ақ шет тілдерден енген сөздер мен терминдерді қазақ тілінде дұрыс жазу мен дыбыстау мақсатын емес, керісінше, оларды орыс тілі заңдылықтарының аясына жаппай енгізіп жіберу мақсатын көздеген болып шығады.

Осы ойымыздың ақиқатқа сәйкестігін көрсету үшін Кеңес кезеңінде ең жиі қолданылған, «ең қуатты сөздердің» бірі болып табылатын «коммунист» сөзінің түп-төркіні мен рәсімделу (жазылу) және айтылу (дыбысталу) нұсқаларына кеңірек тоқталалық. Бұл сөз қазақ тілі түгелі орыс тіліне де кірме сөз, оның негізінде латынның «communis» яки «коммунис» – «баршаға ортақ» деген түсінігі жатқан көрінеді. Қазақ тілді мәтінде бұл сөздің орыс тіліндегі нұсқасын сақтаған жағдайда ол қазақ тілінің үндестік заңдылығын қанағаттандыра алмайды, себебі сөз аяғында екі бірдей дауыссыз дыбыстың қатар келуі («ст»), яғни сөздің соңғы буыны дауысты дыбыссыз қалуы аталған заңдылыққа кереғар.

Енді мына мәселеге көңіл аударайық. «Коммунист» сөзін оқығанда (дыбыстағанда) оның аяғында қазақтың «і» дыбысы еріксіз естіледі, яғни жеме-жемге келгенде бұл сөзді орыс тілінде де «і» әрпінсіз дыбыстау мүмкін емес. Олай болса, «коммунист» сөзінің осылайша жазылу нұсқасының қазақ тілді мәтіндерге жаппай еніп кетуінің арғы төркінінде орыс тілі алфавитінде «і» әрпінің жоқтығы ғана жатқандығын мойындауға тиістіміз. Бізде бұл әріп (дыбыс), құдайға шүкір, бар, олай болса, жаңағы сөзді және оған ұқсас сөздерді қазақ тілінде рәсімдеудің нақтылы Ережесін әуел бастан-ақ жасақтап алуымыз қажет-ақ еді, әрине. Кез келген кірме сөзді (терминді) қазақ тілінде жазғанда (рәсімдегенде) бұл тілдің үндестік заңдылығы сақталуын қамтамасыз ететін нақтылы өзгертулер енгізілу тиістілігі жайлы Ереже жасақтала қалған жағдайда жаңағы «коммунист» сөзі әуел бастан-ақ орысша нұсқасына «і» қосымшасы жалғанған күйде, яки «коммунисті» болып жазылар еді де, осы сөздің және оған ұқсас жүздеген-мыңдаған кірме сөздердің жазылуы мен жалғау-жұрнақтармен түрлендірілуіне қатысты талай-талай екіұштылықтар мүлдем болмаған болар еді [1].

Әңгіме қандай екіұштылықтар жайында болып отыр? Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қазақ тілінің үндестік заңдылығына «бағынбайтын» кірме сөздерге қатысты екіұштылықтар сол сөздерге жалғау-жұрнақтарды тіркеу арқылы оларды түрлендіру барысында анық аңғарылады. Мәселен, қаралып отырған «коммунист» сөзін оған септік жалғауларын тіркеу арқылы түрлендіріп көрелік: атау септік – «коммунист», ілік септік – «коммунистің», барыс септік – «коммунистке», табыс септік – «коммунисті», шығыс септік – «коммунистен», жатыс септік – «коммунисте», көмектес септік – «коммунистпен». Асты сызылған жалғаулардың төртеуі – «ің», «і», «ен», және «е» – қазақ тілінде мүлдем жоқ септік жалғаулары, ал бұл «жалғауларға» олардың алдындағы, яғни атау сөз соңындағы «т» әрпін тіркеп, «тің», «ті», «тен» және «те» түрінде алар болсақ – сөз басқа, бұлардың әрбіреуі өздеріне тиесілі септіктерге тән жалғаулар. Алайда соңғы жағдайда, яғни атау септіктегі сөз соңындағы «т»

әрпін жартыкеш жалғауларға «қосып жіберу» нәтижесінде сөзіміздің «коммунист» түріндегі түбірін жоғалтып аламыз, яғни ешбір Ережеге сәйкес келмейтін әрекетке барған боламыз. Ал қалған екі жалғау – «**ке**» мен «**пен**» жалғаулары – қазақ тіліне тән септік жалғаулары бола тұрса да, нақ осы қолданыста олар сөз үндестігін айтарлықтай бұзып тұрғаны байқалады. Бұл жазғандардан шығатын басты қорытынды біреу: жоғарыдағыдай қазақ тілінің заңдылықтарына «бағынбайтын», яғни екі бірдей дауыссыз дыбыспен аяқталатын (немесе сөз ортасында қатар келетін) сөздерге әуел бастан-ақ (атау септіктің өзінде-ақ) «**і**», «**ы**» қосымшасын (бір дауысты дыбысты) жалғап жіберсек, бәрі де өз орнына келетін болады. Бұл жағдайда сөзді септеу арқылы түрлендіру сұлбасы мынадай болып шығады: «коммунист**і**» – «коммунист**інің**» – «коммунист**іге**» – «коммунист**іні**» – «коммунист**іден**» – «коммунист**іде**» – «коммунист**імен**». Сөзді септеу арқылы түрлендірудің бұл нұсқалары алғаш естілгенде үйреншікті нұсқалардан жағымсыздау әсер қалдыруы әбден мүмкін, бірақ бұл нұсқаларда қазақ тіліне қатысты барлық заңдылықтар сақталған. Ал тұңғыш естілгенде құлаққа жағымсыздау әсер қалдырған, 90-шы жылдарының бас шенінде қолданысқа жаңадан енгізілген «ұшақ», «құқық» сияқты сөздер бара-бара мүлдем үйреншікті болып кететіндігін өмірдің өзі көрсетті [1]. Шет тілдерден енген, үндестік заңдылығына сәйкес әуел бастан-ақ (атау септікте) «**і**» немесе «**ы**» дыбысын тіркеп жазуды қажет ететін «коммунист» тақлеттес терминдер тобы аз болмаса керек (мысалы, өте жиі қолданылатын «турист» – «турист**і**» немесе «тест» – «тест**і**» сөздері). Тек қана бізге қатысты геология ғылымы ауқымында мұндай терминдердің бірнешеуі белгілі, олар: «пласт», «аметист», «асбест», «рифт», «карст», «куэст», т.с.с. Бұл тізбектегі алғашқы үшеуің қазақ тіліндегі баламалары ұсынылған («пласт» – «қойнауқат», «аметист» – «күлгінтас», «асбест» – «талшықтас»), ал қалған үшеуінің аталымы жоғарыдағы сөз болған тұжырымға сәйкес, әуел бастан-ақ «рифт**і**», «карст**ы**», «куэст**і**» түрінде рәсімделуі тиіс [1, 3,4].

Шет ел тілдерінен орыс тілі арқылы енген екі дауыссыз дыбыспен аяқталатын (екі дауыссыз дыбыс қатар келетін) сөздерді жазу (дыбыстау) Ережесінің негізі жоқ емес, бар, ол – Тіл білімі институтының бір топ ғалымдары құрастырған «Орфографиялық сөздік». Алайда бұл еңбекті толыққанды Ереже ретінде қабылдау қиын, себебі онда екі дауыссыз дыбыс қатар келетін сөздер аяғына «**ы**» және «**і**» қосымшаларын жалғау-жалғамау «сөздің айтылу икемділігін ескеруге» ғана негізделген. Мәселен, бұл сөздікте «ценз», «танк», «шланг», «ромб», «Омск», «факт» т.с.с. сөздерге «**і**», «**ы**» қосымшаларын жалғау қажеттілігі («ценз**і**», «танк**ы**», «шланг**ы**», «ромб**ы**», «Омск**і**», «факт**ы**»), ал «франк», «лифт», «рецепт», «фармацепт», «трест» т.с.с. сөздердің «айтылу ерекшелігін ескеріп» және «артық буын тудырмау мақсатында» «**ы**» және «**і**» қосымшаларын жалғаудың қажетсіздігі ұсынылған. Мұндай ұстанымды нақтылы Ереже ретінде қабылдау оңай емес қой, себебі кез келген жеткіншек әуел бастан-ақ «шланг» сөзін – «шланг**ы**», «танк» сөзін – «танк**ы**» деп естуі тиіс те, ал «лифт» сөзін – «лифт**і**» деп, «рецепт» сөзін «рецепт**і**» деп естуге «құқылы болмай тұр» [1].

Айырықша сөз етуді қажет ететін тағы бір мәселе – шет ел тілдерінен енген сөздерге жалғанатын «**ин**», «**ив**», «**яр**», «**он**», «**ен**», «**аль**», «**ель**», т.с.с. орыс тілі қосымшаларының соңына қазақ тілінің «**лы(қ)**», «**лі(қ)**», «**ты(қ)**», «**ті(қ)**», «**ды(қ)**», «**ді(қ)**» т.с.с. қосымшаларын тіркей салу індетінен құтылу мәселесі. Бұл індеттің меңдеп кеткендігін көрсететін бір-ақ мысал келтірейік: осыдан оншақты жыл бұрын «индустральдық-инновациялық бағдарлама» («индустриально-инновационная программа») қабылдап, біраз шулағанымыз есімізде. Осы бағдарламаның қазақ тіліндегі атауы бүкіл ақпарат құралдарында (бас газетіміз «Егемен Қазақстан» газетіне шейін) «индустральдық-инновациялық бағдарлама» түрінде рәсімделді. Бұл сөз тіркесінің қазақ тіліндегі нұсқасы «индустриялық-инновациялық бағдарлама» болуы қажеттілігіне ешкім таласпайтын шығар, себебі мұндай сөз тіркестерін қазақшалағанда әуелі ондағы сөздердің түбірін тауып алу қажет те, қазақ тілі қосымшалары сол түбірге жалғануы тиіс қой. Осыған ұқсас сорақылықтар тек ғылым-білім басылымдарында ғана емес, ақпарат құралдарында да күні бүгінге дейін «жыртылып айырылады». Олай болса, қазіргі мәтіндерде жиі ұшырасатын «полярлық түн», «молярлық ерітінді», «агрессивті әрекет», «конструктивті

жоспар», «позициондық күрес», «тура пропорциональды», «функциональдық жүйе», т.с.с. сөз тіркестері «полюстік түн», «мөлдік ерітінді», «агрессиялық әрекет», «конструкциялық жоспар», «позициялық күрес», «тура пропорциялы», «функциялық жүйе», т.с.с. түрінде рәсімдеу қажет те. Тағы бір ескеретін мәселе: біршама жиі қолданылатын, екі-үш сөзден тұратын кейбір тұрақты тіркестер қазақ тілді басылымдарда көбінесе қате жазылып жүр. Мысалы – «физико-математикалық факультет», «химико-технологиялық институт», «геолого-геофизикалық зерттеулер», т.с.с. Бұлар қазақ тілінің жазылмаған заңдылықтарына сәйкес, «физикалық-математикалық факультет», «химиялық-технологиялық институт», «геологиялық-геофизикалық зерттеулер», т.с.с. нұсқада жазылуы тиіс [5].

Тағы бір маңызды мәселе – қазақ әліппесінен ұяндық (жіңішкелік) белгісі (Ь) мен қатандық белгісін (Ъ) мүлдем аластау қажеттілігі. Шет тілдерден қазақ тіліне енген терминдерде қатандық белгісі (Ъ) ұшыраспайды десе де болады, ал ұяндық белгісі (Ь), өкінішке орай, өте жиі кездеседі. Орыс сөзінде бұл белгінің қойылуы сол сөздің белгі қойылған тұсы «ұяң (жіңішке) дыбысталуы» қажеттілігін ғана мегзейді. Біздің тілдің әліппесінде, құдайға шүкір, арнаулы ұяң дыбыстар баршылық («ә», «ө», «ү», «і»), олай болса ұяндық белгісі қойылған орыс сөзін біз жоғарыда аталған әріптер (дыбыстар) көмегімен еш қиындықсыз-ақ жіңішкерте аламыз ғой. Алайда, тәуелсіздік алғанымызға отыз жылдан асса да, біз ең болмаса осы шаруаны тындырып тастауға да құлықсыз күйде қалудамыз.

Геологияда «альпийская складчатость», «Альпийские горы» деген терминдер бар. Осы сөз тіркестерін қазақ тіліндегі нұсқаларын қандастардың бірі «альп қатпарлығы», «Альп таулары» деп аударғанын көргенде, «жағамды ұстаймын». Осы нұсқаны ұсынған ағайынның қазақ сөздерінен «Ь» белгісін аластау қажеттілігі жайлы патриоттық сезімі «ұйқтап қалғанның» өзінде, «Альпийские горы» деген атаудың арқы төркінінде түріктің «Алып таулар» деген түсінігі жатқандығын аңғармауы қалай?! «Алып» сөзі орыстың «алфавит» сөзіне негіз болғандығы Олжас Сүлейменов ақынның әйгілі АЗиЯ кітабында айтылған. «Әліп» қазақ әліппесінің бірінші әрпі, оның таңбасы «тік тұрға таяқша». «Әліп таулары» да (дұрысы «Әліп таулары) тік тұр және ол, расынан да, алып тау! Осы ойды одан әрі өрбітер болсақ, «ноль»-дің «нөл», роль»-дің «рөл», ось»-тің «өс», т.с.с. нұсқада жазылу қажеттілігі еш күман туғызбаса керек.

Жоғарыда сөз болған келеңсіздіктерді бүкіл еліміз бойынша бір жүйеге келтірудің жалғыз ғана жолы – шет ел тілдерінен орыс тілі арқылы тәжірибемізге енген терминдерді қазақша рәсімдеудің бірегей Ережесін жасақтау екендігі даусыз. Бұл ұланғайыр шаруаны сәтімен тындыруға жеткілікті мүмкіндіктер – арнаулы «Тіл және әдебиет ғылыми-зерттеу институты», сол сияқты білімді де білікті тіл мамандары – бар. Жетіспей тұрғаны – бұл мәселенің мемлекеттік қолдау көрмей тұрғаны, яғни нақтылы саяси еріктің жоқтығы ғана! Айтқандай-ақ, аталған Ережені жасақтау науқанының кейінге ығыстырылуының басты себептерінің бірі «бұл маңызды іс-шараны жүзеге асыру міндетінің республикамыз бойынша латын графикасын іс-тәжірибеге енгізу науқанымен орайластырылуында» деген ұстаным бар көрінеді. Екінші сөзбен айтқанда, «еліміз латын графикасына жаппай өткенде ешқандай да Ереженің қажеті болмай қалады, яғни жоғарыда айтылған түйткілдер өзінен өзі-ақ шешімін табады» деген мазмұндағы пікір бар көрінеді құзіретті органдарда. Жылдар жылжуда, ал жаңа графиканы өмірімізге жаппай енгізу әлі де болса қанша жылға созылатындығы әзірге белгісіз күйде қалып отыр.

Реті келгенде, латын графикасына ауысу перспективасы жайлы аз-кем пікір қосып кету артықтық етпес. Қазақ жазуын латын графикасына ауыстыру мәселесінің алыс перспективада қажеттілігі ешбір күман туғызбаса керек. Қазақ елінің бұдан кейінгі даму үрдісі озбыр орыстан іргені аулақ салуды, түрік әлеміне жақындай түсуді қажет ететіндігі даусыз. Десек те, осы бір аса маңызды мәселені әлдеқайда бұрынырақ (Тәуелсіздіктің бастауында) әйтпесе кішкене кейінірек («өзімізге өзіміз келгеннен» кейін) әбден ойланып барып күн тәртібіне қойғанымыз дұрыс еді де. Әйтпесе бұрынғы басшымыз Н.Назарбаевтың бұл идеяны ұсынғандағы басты мақсаты елімізді ілгерлетудің емес, халықты алдарқата тұрудың кезекті науқаны рөлін атқарған

сыңайлы. Әрбір екі-үш жыл сайын ірі-ірі идеяларды халыққа «лақтырып тастап», қазекең сол идеяларды қызу талқылаумен дуылдасып жатқанда ел байлығын «тып-тыныш тонай беру» ол басшымыздың ең сүйікті әдіс-тәсілінің бірі болғандығын енді ғана ұғып жатырмыз ғой. Бұлай дейтініміз – аталған графиканың өмірімізге жаппай ену преспективасы күні бүгінге дейін бұлыңғыр күйде қалып отыр, бұл жөнінде нақтылы мерзімі белгіленген нақты мемлекеттік бағдарлама әлі де жоқ. Есесіне, бұрынғы екіұштылықтар аз болғандай, енді қазақ тілді мәтіндердің кейбіреуін (көбінесе, атаулар мен жарнамаларды) енді сол латын графикасымен «қойыртпақтайтын» болдық. Бұл жайт кирилица қарпімен сауаттанғандарды бір сәтте сауатсыз қылып тастаудың ең тиімді жолы болды да шықты. Мысалы, мен қала көшелерінде «қаптап кеткен» латын әрпімен жазылған қазақ сөзін әлі күнге дейін ежіктегендей болып, эзер-эзер оқимын.

Баяндамамыздың бас жағында санамалап шыққан 9 (тоғыз) түрлі іс-шараның қалған бесеуі (тізбектегі 5–9 номерлер) ауқымында сөз болған проблемалар шешілмек түгелі, күн тәртібіне де қойылған жоқ. Бұл тұжырымды мойындау «Қазақ мемлекеті қазақ терминологиясын, яки қазақ ғылымын дамытуға тіпті де мүдделі емес» дегенді мойындаумен пара-пар.

Әдебиеттер:

1. Сейітов Н. Терминжасам ісінде қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар сөздерді дұрыс қолдану Ережесін жасақтау – көкейтесті мәселе. //»Терминологиялық хабаршы», 2014, №1. 20-30 беттер.
2. Қазақ Совет энциклопедиясы. 6-том. –Алматы, Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1975. 640 бет.
3. Сейітов Н. Төл терминге төте жол //»Ана тілі», 2004. №3-4.
4. Сейітов Н. Тест пе, тесті ме? //»Ана тілі», 2004. №25.
5. Авторлар ұжымы. Сала терминдері: кешегісі және бүгіні мен болашағы: Аналитикалық баяндама. –Алматы, «Арыс» баспасы, 2003. 84-104 б.

СИРАЗИТДИНОВ З.А.,

к.ф.н., в.н.с., ИИЯЛ УФИЦ РАН, Россия, Уфа

О ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ БАНКЕ ДАННЫХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аңдатпа. Мақалада башқұрт тілінің терминологиялық деректер банкінің құру принциптері қарастырылады. Башқұрт деректер банкіндегі терминдерді жүйелеу үшін ғылыми-техникалық ақпараттың бүкіл ағынын жүйелеу үшін қабылданған білім салаларының әмбебап иерархиялық классификациясы болып табылатын ГРНТИ рубрикаторы қолданылатыны атап өтілді. Башқұрт терминологиясының деректер базасы бөлек ГРНТИ рубрикаторларына сәйкес келеді, орыс және башқұрт тілдеріндегі терминдерді қамтиды. Термин негізінің элементтері жай және күрделі сөздер. Деректер базасында тіркеудің негізгі элементі башқұрт тілінің терминологиялық сөздері мен орыс тілінен енген сәйкес терминдер болып табылады. Термин варианттарының барлық түрлері мәліметтер базасында тіркелуге жатады, оның ішінде: орфографиялық, сөзжасамдық және лексика-семантикалық варианттар. Мақалада 8 ақпараттық өрісті қамтитын мәліметтер қорының құрылымы егжей-тегжейлі қарастырылады.

Түйін сөздер: терминология, терминологиялық база, мәліметтер базасы, башқұрт тілі.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы создания банка терминологических данных башкирского языка. Отмечается, что для систематизации терминов в национальном банке данных используется рубрикатор ГРНТИ, представляющий собой универсальную иерархическую классификацию областей знания, принятую для систематизации всего потока

научно-технической информации. Базы данных банка башкирской терминологии соответствуют отдельным рубрикам ГРНТИ, включают термины на русском и башкирском языках. Основным элементом регистрации в базах данных являются терминологические слова башкирского и соответствующие им термины из русского языков. В терминологические базы заносятся простые и составные слова. Регистрации в базе данных подлежат все виды вариантов термина, включая: орфографические, словообразовательные и лексико-семантические варианты. В статье подробно рассматривается структура баз данных, которая включает 8 информационных полей.

Ключевые слова: терминология, банк терминологических данных, база данных, башкирский язык.

Annotation. The article examines the principles of creating a bank of terminological data of the Bashkir language. It is noted that for the systematization of terms in the Bashkir data bank, the GRNTI rubricator is used, which is a universal hierarchical classification of fields of knowledge adopted to systematize the entire flow of scientific and technical information. Databases of Bashkir terminology correspond to separate rubricators of the GRNTI, include terms in Russian and Bashkir. The elements of the terminology base are simple and compound words. The main element of registration in the database are terminological words of the Bashkir language and their corresponding terms from the Russian language. All types of variants of the term are subject to registration in the database, including: spelling, word-formation and lexico-semantic variants. The article discusses in detail the structure of databases, which includes 8 information fields.

Keywords: terminology, terminological data bank, database, Bashkir language.

Терминологическая система является важной составляющей любого языка, создает основу для расширения сферы его функционирования. Без участия национального языка в делопроизводстве, экономике и политике, а также в науке само его сохранение будет находиться под постоянной угрозой [1. С. 213–214]. Не смотря на то, что башкирский язык не функционирует полнокровно во всех выше указанных сферах, разработано значительное количество терминологических словарей. Однако терминология любой области деятельности и познания общества представляет собой динамическую систему, постоянно изменяющуюся и пополняющуюся в связи с расширением научных знаний, появлением новых технологий и реалий.

На современном этапе становятся актуальными расширение существующих и создание новых терминологических словарей, разработка систем быстрого поиска нужного термина. Эти задачи возможно решить только на базе информационных технологий (ИТ). В области терминоведения по многим языкам уже разработаны отраслевые информационные ресурсы в виде терминологических банков данных [2-7], которые берут на себя такие трудоемкие и рутинные процессы, как создание и ведение терминологических справочных картотек и распространение самой терминологической информации в отраслях. В Институте истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук также ведется работа в этом направлении. Сегодня в сети Интернет функционирует терминологический банк башкирского языка, включающий термины по гуманитарным и естественным наукам и отраслям деятельности, бытовые термины.

Для систематизации научно-технической составляющей национальной терминологии нами использован рубрикатор ГРНТИ (Государственный рубрикатор научно-технической информации), представляющий собой универсальную иерархическую классификацию областей знания, принятую для систематизации всего потока научно-технической информации. Выделенные по данному рубрикутору тематические группы представлены в Таблице 1. По этим тематическим группам созданы отдельные базы общего терминологического банка данных башкирского языка.

Базы терминологического банка башкирского языка по рубрике ГРНТИ

Наименование	Код ГРНТИ
Астрономия	41
Биология	34
Внутренняя торговля. Туристско-экскурсионное обслуживание	71
Военное дело	78
География	39
Информатика	20
Искусство	18
Культура и культурология	13
Литературоведение	17
Математика	27
Медицина и здравоохранение	76
Народное образование и педагогика	14
Охрана окружающей среды и экология	87
Политика и политические науки	11
Психология	15
Сельское и лесное хозяйство	68
Социология	4
Строительство и архитектура	67
Техника	81
Физика	29
Физическая культура и спорт	77
Философия	2
Химия	31
Экономика. Экономические науки	10
Государство и право. Юридические науки	10
Языкознание	16

Следует отметить, что определение понятия термина не является окончательно решенным. Ряд исследователей (О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, А.С. Герд, Б.Н. Головин, С.Ю. Горшкова, Р.Ю. Кобрин, Н.М. Шанский и др.) понимают термин как особую, специальную единицу языка, которой соответствует одно какое-либо определенное понятие из области науки, техники, искусства. Другие исследователи, такие как Т.Г. Винокур, В.П. Даниленко, Т.Л. Канделаки, А.И. Моисеев, Р.Г. Пиотровский, В.Н. Прохорова, В.М. Лейчик, С.Д. Шелов, считают, что термины – это не особые слова, а только слова в особой функции. Специфика их функционирования обусловлена тем, что термины представляют собой лексические единицы языка для специальных целей и могут возникать либо в языке повседневного общения, либо в языке для специальных целей, но функционируют они именно как лексические единицы языка специальных целей. Несмотря на разные дефиниции они имеют много общего, что позволяет дать обобщенное определение термину как единице языка, представляющая собой слово, словосочетание, аббревиатура, символ, сочетание слова и букв-символов, сочетание слова и цифр-символов, обладающая в результате коллективной договоренности специальным терминологическим значением, и отражающая основ-

ные, существенные на данном уровне развития науки признаки соответствующего понятия [8: С. 3-4].

Базы данных башкирской терминологии включают соответствующие друг другу термины на русском и башкирском языках. Элементами терминологической базы являются простые и составные слова (*магнит, магнитная постоянная, магнитная проницаемость среды, дәгүә, дәгүәле килешеү*), краткие и полные варианты терминов (*водозаборное сооружение – водозабор, высшее учебное заведение – вуз, лечебно-трудовой профилакторий – ЛТП, электрокардиограмма – ЭКГ*).

Регистрации в базе данных подлежат все виды вариантов термина, включая:

- орфографические варианты типа: *тоннель – туннель, ноль – нуль*;
- словообразовательные варианты, например: *бандажировщик – бандажник – бандажсы, дерматофития – дерматофитоз – фитодерматоз, комбайнер - комбайнсы*;
- лексико-синтаксические варианты, например: *бурение взрывом – взрывное бурение – бурение методом взрыва, кожные болезни – тире ауырыузары, болезни кожи – тире ауырыузары*.

Структура базы терминологических данных башкирского языка состоит из 8 полей и представлена в Таблице 2.

Таблица 2

Структура базы терминологических данных

Term B	Term R	PS	Hom	Norm	Str	Mstr	Sstr
икти-сад	экономика	N	-	стандартизованный	простой	корневой	-
магниткыры	магнитное поле		-	стандартизованный	составной	-	N+N
татыулык	мир	N	1	стандартизованный	простой	производный	-
имен-лек	мир	N	2	стандартизованный	простой	производный	-

Поле Term B содержит термин на башкирском языке.

Поле Term R содержит эквивалентный термин на русском языке.

Поле PS указывает к какой части речи относится термин. Данное поле включает пометы частей речи максимально приближенных к системе помет, предложенных в Лейпцигских правилах глоссирования (Таблица 3).

Поле Hom разграничивает омонимичные термины из одного рубрикатора ГРНТИ. Например, из области культуры и культурологии:

мир 1 - согласие, отсутствие разногласий, вражды или ссоры.

мир 2 - отсутствие войны, вооружённых действий между государствами.

Поле Norm содержит информацию о степени усвоенности башкирского термина: стандартизованный – когда слово утверждено терминологической комиссией как термин; рекомендуемый – слово рекомендуется комиссией применять как термин, хотя существуют и другие варианты; разрешенный – когда термин для данной предметной области вообще не разработан и данное слово разрешается использовать в качестве термина. Например:

шартһыз `безусловный` – стандартизованный,

вектор `вектор` – стандартизованный,

тармакланыу `ветвление` – стандартизованный,

тулы `абсолютный` – рекомендуемый,

операционный `операция` – рекомендуемый,

операционный `операциялар` – рекомендуемый,

тигезлек `равенство` – рекомендуемый,

тиңлек `равенство` – рекомендуемый.

Поле Str определяет является ли башкирский термин простым или составным. Например:

далил `аргумент` – простой,

дәүмәл `величина` – простой,

сикһез эзмә-эзлелек `бесконечная последовательность` – составной,

күп кырлы йөззәң түбәһе `вершина многогранной поверхности` – составной.

Поле Mstr содержит информацию о морфологической структуре башкирского простого термина: корневой, производный, словосложение. Например:

аксиома `аксиома` – корневой,

дәүмәл `величина` – корневой,

ихтимал `вероятный` – корневой,

ассоциативлык `ассоциативность` – производный,

сикһез `бесконечный` – производный,

тармакланыу `ветвление` – производный,

батынкы `вогнутый` – производный,

үз-ара `взаимно` с, – словосложение,

эзмә-эзлелек `последовательность` – словосложение,

һигезкыр `восьмигранник` – словосложение,

күпмөйөш `многоугольник` – словосложение.

Поле Sstr определяет структуру составных терминов национального языка по компонентам. Например:

көзгөлө призма `призма зеркальная` – A + N,

магнит индукцияһы һызыктары `линии магнитной индукции` – N + N + N.

Таблица 3

Принятые пометы частей речи для башкирской терминологической базы данных

существительное	N
прилагательное	A
глагол	V
наречие	ADV
числительное	NUM
местоимение	PRON
послелог	POST
союз	CONJ
частица	PART
междометие	INTJ

На рис. 1 представлен скрин-шот результат поиска по русскому термину *поле*.

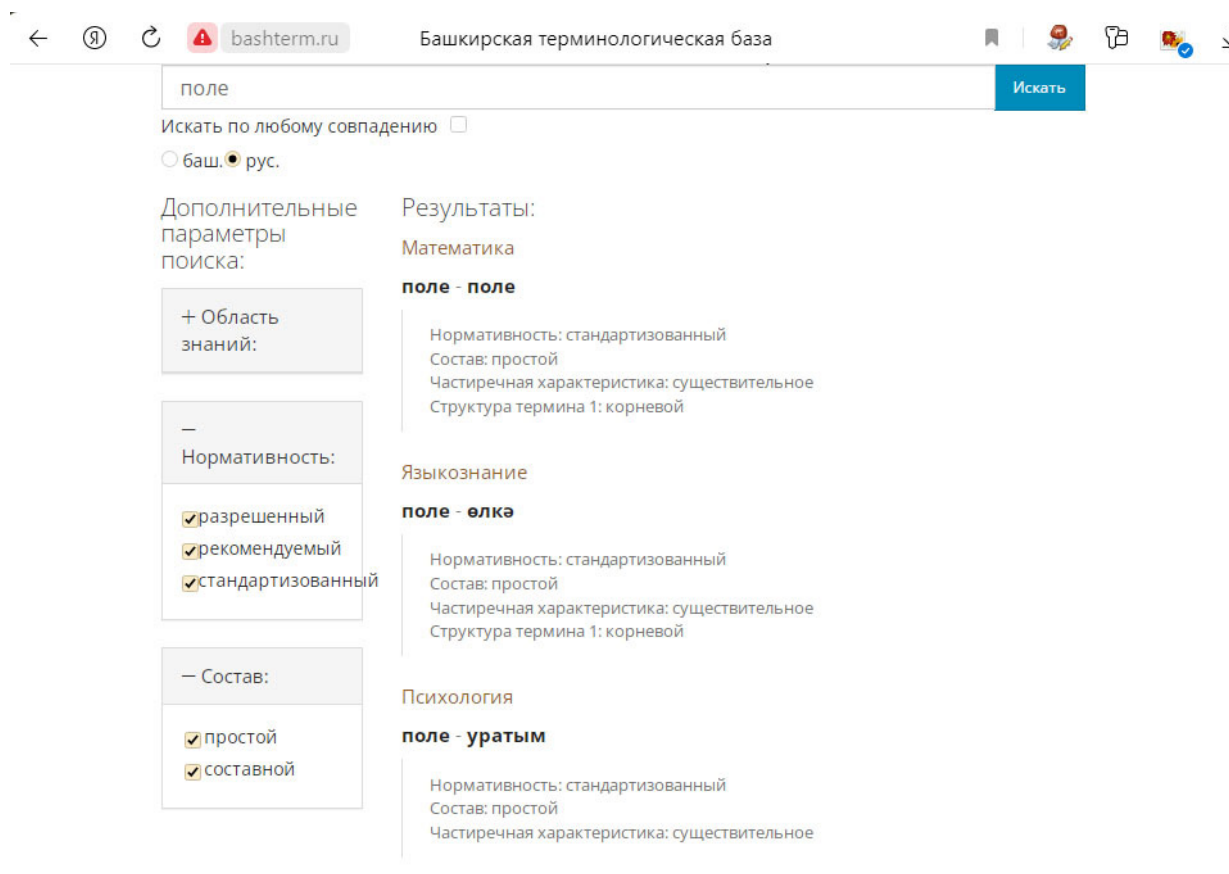

Рис. 1. Результат поиска по русскому термину *поле*

На сегодня нами составлены некоторые базы банка терминов русского и башкирского языков общим объемом более 200 тыс. единиц. Идет наполнение значений информационных полей баз данных.

Литература:

1. *Pusztay J.* Ungari keele olukord ja tulevik ELis. Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa. Tallinn, 2008. Lk 213–214.
2. Российская терминология (БД РОСТЕРМ) // <http://www.vniiki.ru/catalog/databank.aspx> (дата обращения: 17.09.2022).
3. Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: Алматы: Қазақ университеті, 2007. 204 б.
4. Канадский государственный терминологический банк данных TERMIUM// www.btb.termiumplus.gc.ca (дата обращения: 17.09.2022).
5. Rikstermbanken. (Национальный терминологический банк Швеции)//www.rikstermbanken.se (дата обращения: 17.09.2022).
6. TeleTerm (Терминологический банк данных по теле-коммуникации греческого языка)//www.moto-teleterm.gr (дата обращения: 17.09.2022).
7. Терминологическая база данных Европейского Союза //<http://iate.europa.eu> (дата обращения: 17.09.2022).
8. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. Ленинград: Ленинградский университет, 1986. 73 с.

**ШӘКЕНОВ Б., ӘБІЛОВА А.,
ЫСҚАҚОВА Л., А. ИСКИНДИРОВА А.,
С.Ж Асфендияров атындағы
Қазақ Ұлттық медицина университеті**

МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ БІРІЗДЕНДІРУ ҮДЕРІСІ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар мемлекеттік тілдегі оқулықтар мен сөздіктерде кездесетін, латын және орыс тіліндегі терминдердің қазақ тіліндегі әр түрлі беріліп жүрген баламаларын талқылаған. Олар: мамандық (медициналық) терминдер және таза медицинаға жатпайтын, бірақ медицина саласында жиі қолданылатын жалпы терминдер – деп, екі топқа бөліген.

Авторлар, қазақ тіліндегі медициналық (анатомиялық) терминдерді Халықаралық анатомиялық номенклатурадағы латын тілінде берілген терминдермен сәйкестендірудің дұрыс екенін дәлелдейді. Себебі, қазақ тіліндегі терминдерді номенклатура негізінде, яғни, латын терминдерінің орналасу ретіне сәйкес жасағанда олардың – ағзалардың топографиясын және құрылым ерекшеліктерін дәл білдіретіндігі анықталды. Сондықтан негізгі медициналық терминдер орыс тілінен емес, тікелей латын тілінен аударылуы және біріздендірілуі қажет.

Екінші мәселе, таза медицинаға жатпайтын, бірақ, медицина саласында жиі қолданылатын жалпы терминдердің біріздендірудің маңызы зор, себебі әр түрлі саланың мамандары бұл терминдерді әрқайсысы, әр түрлі баламалауда. Авторлар, латын, орыс тілдеріндегі жалпы терминдердің, қазақ тілінде кездесетін көптеген синонимдерін талқылаған. Солардың ішінен, мағынасы анағұрлым сай келетін қазақ тіліндегі баламаларын іріктеп алып, қабылдауға ұсынған.

Түйін сөздер: терминология, медицина, синоним терминдер, біріздендіру, халықаралық анатомиялық номенклатура

Аннотация. В этой статье авторы обсудили различные варианты терминов латинского и русского языков, которые встречаются в учебниках и словарях на государственном языке. Они делятся на две группы: специальные (медицинские) термины и общие термины, которые не относятся к чистой медицине, но часто используются в области медицины.

Авторы доказывают правильность идентификации медицинских (анатомических) терминов на казахском языке с терминами, представленными на латыни в международной анатомической номенклатуре. Это связано с тем, что при составлении терминов в казахском языке на основе номенклатуры, т. е. в соответствии с порядком расположения латинских терминов, они точно выражают топографию и особенности строения организмов. Поэтому основные медицинские термины необходимо переводить и унифицировать не с русского, а непосредственно с латинского.

Второй момент заключается в том, что общие термины, которые не относятся к чистой медицине, но часто используются в области медицины, имеют большое значение для унификации, потому что специалисты в разных областях используют эти термины по-разному. Авторы обсудили множество синонимов, встречающихся в казахском языке, общих терминов на латинском, русском языках. Из них, отобрав и предложив для использования казахскоязычные эквиваленты, наиболее подходящие по смыслу.

Ключевые слова: терминология, медицина, термины-синонимы, унификация, национальная анатомическая номенклатура

Abstract. In this article, the authors discuss different equivalents of medical terms in the Kazakh language, corresponding to the terms in Latin and Russian, taken from textbooks and dictionaries in the state language. These terms are divided by the authors into two groups: special (medical) terms

and general terms, which are not purely medical, but are constantly and often used in medical education.

The authors argue that the order of arrangement of medical (anatomical) terms in sentences in the Kazakh language, must correspond to the location of Latin terms in the sentences given in the International Anatomical Nomenclature. Since, with such an arrangement, Kazakh terms more accurately convey the topography and structural features of organs. Therefore, the translation and unification of medical terms should be based not on the location of terms in Russian, but more appropriate to the peculiarities of the Kazakh language, the order of location of Latin terms.

The second issue of great importance, is the unification of general terms in the Kazakh language that are not purely medical, but are constantly and often used in medical education. Specialists and scientists from different branches of science and industry use completely different Kazakh equivalents of these terms. The authors offer single common terms in Russian, then compare and discuss their multiple synonyms in Kazakh. As a result, the most successful equivalent of a particular term in the Kazakh language is selected and proposed for unification.

Key words: terminology, medicine, dictionary, unification, name, translation.

Еліміз егемендік алған алғашқы кезеңдегі мақсат медициналық терминдердің баламаларын **іздестіріп, табу** болса, қазіргі кезеңдегі мақсат әртүрлі қолданылып жүрген атауларды **бірегейлеп, біріздендіру** жұмысы. Бұл жұмыстың біраз уақыт алатынына көңіл аударғым келеді. Оған дәлел, дамыған елдердегі терминология мәселелерін шешу үдерісінің даму тарихы. Мысалы, ресейлік академик В.В.Куприянов: «Орыстың анатомиялық терминологиясын қалыптастыру жұмысы өте қиын үдеріс болды. Оған жүз жылдан аса уақыт кеткеніне таңдануға болмайды» - деп жазды [10].

Сонымен, медициналық атауларды қазіргі кезеңдегі бірегейлеу үдерісі үлкен екі мәселені шешу арқылы жүзеге асады:

Біріншісі: Қазақ тіліндегі атауларды грамматикалық жағынан (жалғау, жұрнақ мәселелері) біріздендіру мәселелері. Мысалы: маңдай сүйек пе, әлде, маңдайлық сүйек пе? Бұл мәселені шешуде филолог ғалымдар арасында да ортақ пікірдің қалыптаспағаны белгілі.

Екіншісі: Синоним – атаулар саны азайтыла түсуі қажет, соның ішінде қазақ тіліндегі анатомиялық атаулардағы терминдерді – анатомиялық құрылымдардың орналасуы және құрылым ерекшеліктерін дәл білдіре алатындай реттілікпен орналастырып, біріздендіру керек.

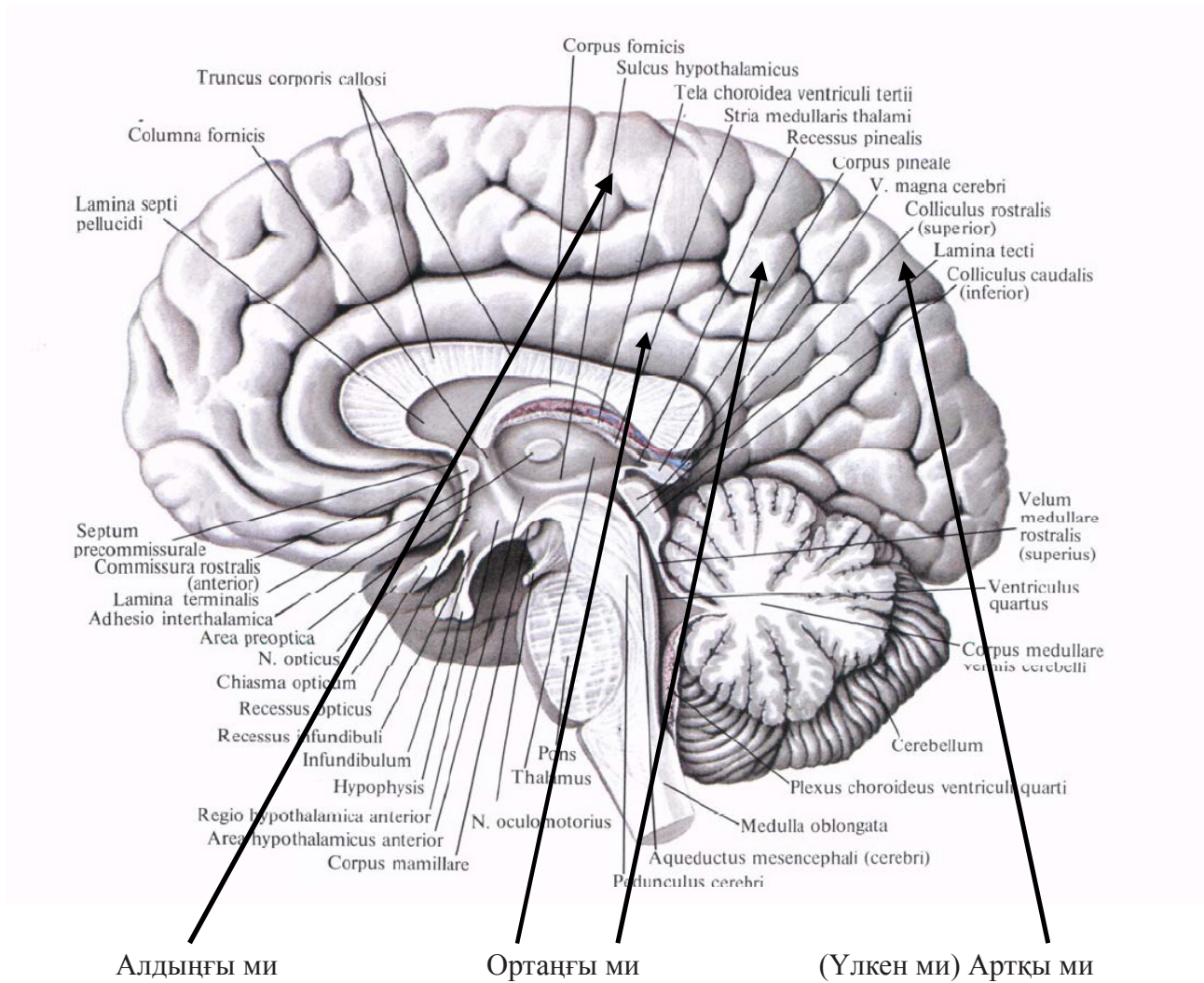
Осы екінші мәселені шешу қазақ тіліндегі терминдерді **Халықаралық анатомиялық номенклатурадағы түп – нұсқасы латын тілінде берілген терминдермен** сәйкестендіруді қажет етеді.

Осы тұрғыдан терминдерді зерттеу барысында, көңіл аударатын маңызды мәселе – бірнеше терминдерден құралған анатомиялық атаулардың **орналасу реті** екені анықталды. Себебі, қазақ тіліндегі анатомиялық терминдердің орыс тіліндегі нұсқасына сәйкес жасалып келгені белгілі. Осыған байланысты қазақ тіліндегі атаулардың орналасу реті көбінесе анатомиялық құрылымдардың ерекшеліктерін дәл білдірмейтіні көрінеді.

Ал, қазақ тіліндегі терминдерді Халықаралық анатомиялық номенклатура негізінде, яғни, латын терминдерінің орналасу ретіне сәйкес жасағанда олардың – ағзалардың топографиясын және құрылым ерекшеліктерін дәл білдіретіндігі анықталды .

Мысалы: arteria **cerebri anterior** - **передняя мозговая** артерия – **алдыңғы ми** артериясы; arteria **cerebri media** – **средняя мозговая** артерия – **ортаңғы ми** артериясы; arteria **cerebri posterior** – **задняя мозговая** артерия – **артқы ми** артериясы[3,7,8,11].

Бұл мысалдардан көретініміз: қазақ тіліндегі бұл баламалар артериялардың анатомиялық орналасуын дәл білдіре алмайды.

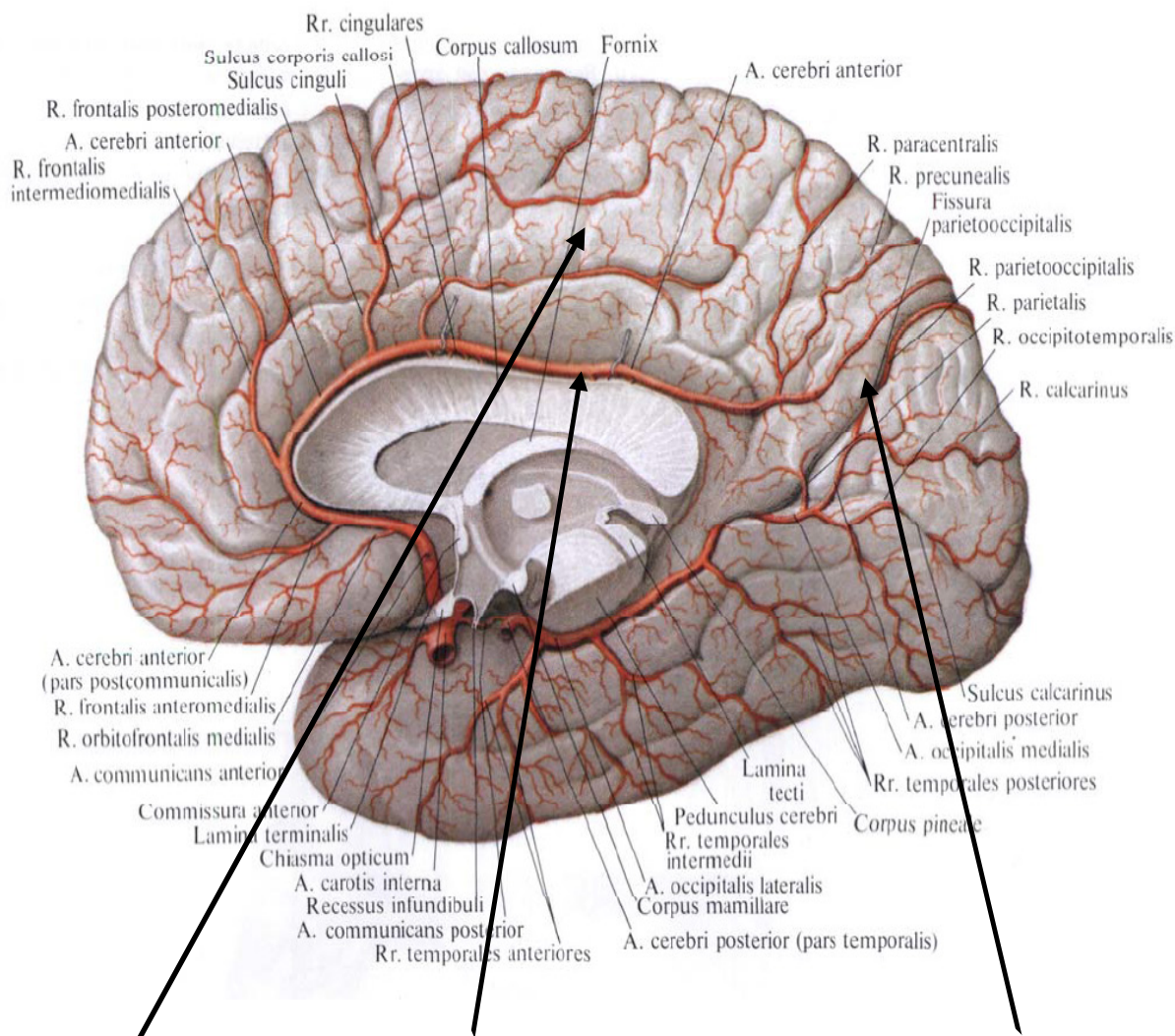
Алдыңғы ми

Ортаңғы ми

(Үлкен ми) Артқы ми

Себебі, алдыңғы мидың, ортаңғы мидың және артқы мидың артериялары болып шығады. Енді, жоғарғы суретте көрсетілген ортаңғы миды және артқы миды алып тастасақ, төменгі суретте көрсетілгендей - үлкен ми қалады.

Сонымен, бұл мысалдан көретініміз: анатомиялық құрылымдардың қазақ тіліндегі атауын латын тіліне сәйкес жасағанда, ағзаның анатомиялық және топографиялық ерекшелігі дәл беріледі екен. Сонда: **үлкен мидың алдыңғы артериясы (алдыңғы ми артериясы емес), үлкен мидың ортаңғы артериясы (ортаңғы ми артериясы емес) және үлкен мидың артқы артериясы (артқы ми артериясы емес) [4,6] болып шығады.**

Үлкен мидың алдыңғы
артериясы
(Алдыңғы ми арте-
риясы – емес)

Үлкен мидың артқы
артериясы
(Артқы ми арте-
риясы – емес)

Үлкен мидың ортаңғы
артериясы
(Ортаңғы ми арте-
риясы – емес)

Келесі мысалдар:

1. *arteria mesenterica superior* – верхняя брыжеечная артерия – жоғарғы шажырқайлық артерия; *arteria mesenterica inferior* – нижняя брыжеечная артерия – төменгі шажырқайлық артерия [3,7,8].

2. *a. plantaris medialis* – медиальная подошвенная артерия – медиалды табан артериясы; *a. plantaris lateralis* – латеральная подошвенная артерия – латералды табан артериясы [3,7,8].

3. *canalis palatinus major* – большой небный канал – үлкен таңдайлық өзек, немесе үлкен таңдай өзегі

2. *canales palatini minores* – малые небные каналы – кіші таңдайлық өзектер, немесе кіші таңдай өзектері деп беріліп жүр [2,3,7,8].

Осы келтірілген бірінші мысалдың латыншасын қарастырайық: «**a. mesenterica**» – алдында жазылады да бұл артерияның «**шажырқайлық**» екенін, тек содан кейін барып «**superior-жоғарғы**» немесе «**inferior-төменгі**» екенін білдіреді. Бұл терминдерді қазақ тіліне, латын тіліндегі ретіне сәйкес баламалағанда артериялардың алдыменен «**шажырқайлық**» екенін, одан кейін «**жоғарғы**» немесе «**төменгі**» артерия екенін көрсетіп анатомиялық орналасуын дұрыс белгілейміз. Себебі, жоғарғы және төменгі шажырқайлар **болмайды**. Сонымен,

латын тіліндегі нұсқасына сәйкес алынған **«шажырқайлық жоғарғы артерия»** және **«шажырқайлық төменгі артерия»** терминдері аталған артериялардың анатомиясын дұрыс көрсетіп тұр[4,6].

Екінші мысалдағы терминдерді де осы тұрғыдан қарастырсақ медиалды және латералды табандардың болмайтыны белгілі, сондықтан **«табандық медиалды артерия»** және **«табандық латералды артерия»** берілгені анатомиялық тұрғыдан талас тудырмайды.

Үшінші мысалдағы терминдерді қарастырайық: а) үлкен немесе кіші таңдайлардың болмайтыны белгілі;

б) таңдайдың үлкен және кіші өзектері деуге де болмайды[4], себебі олар таңдайға келіп ашылғанымен, өздері таңдайда орналаспайды.

Енді осы терминдерді Халықаралық анатомиялық номенклатура негізінде, яғни, латын терминдерінің орналасу ретіне сәйкес орналастырсақ: **таңдайлық үлкен өзек, таңдайлық кіші өзектер** болып, аталған анатомиялық құрылымдардың орналасуы және құрылым ерекшеліктерін дәл білдіретіндігі анықталды.

Халықаралық анатомиялық номенклатураның орысша берілген түп нұсқасынан тікелей (аудармай) үзінді келтірейік: **« Для создания списков терминов на других языках за основу следует брать только латинский список. Английские эквиваленты даны из-за широкого распространения английского языка во многих странах. Они не могут служить основой терминологии на других языках».**

Сонымен, қазақ тіліндегі атаулардың орналасу ретін **латын тіліндегі** терминдерге сәйкес баламалау - халықаралық анатомиялық номенклатураның талабына сәйкес келеді.

Синоним – атаулар санын мүмкіндігінше азайту мәселесі бойынша назар аударатын тағы бір жағдай - жарық көріп жатқан еңбектерде мамандық (медициналық) терминдерге көп көңіл бөлініп, ал таза медицинаға жатпайтын, бірақ, медицина саласында жиі қолданылатын жалпы терминдер жеткілікті талқыланбай жүр. Бұл терминдерді де бір жүйеге келтірудің маңызы зор, себебі әр түрлі саланың мамандары жалпы терминдерді әрқайсысы, әр түрлі баламалауда. Мұндай жағдайлардың оқулықтар мен оқу-әдістемелік жұмыстардың сапалық деңгейін жоғарлатпайтыны белгілі. Сол себепті, осы өзекті мәселелердің біріне де жеткілікті көңіл бөлу керек. Әрбір, латын, орыс тілдеріндегі жалпы медициналық терминдерге, мағынасы анағұрлым сай келетін қазақ тіліндегі баламаларын іріктеп алып, оларды да бір жүйеге келтіретін уақыт болды. Енді осындай жалпы терминдерге жататын, анатомияда жиі қолданылатын бірнеше терминдердің **латын тіліндегі берілуін келтірмей – ақ**, орыс тіліндегі нұсқасының қазақша берілген түрлерін талқылап көрелік.

Бірінші, «край» терминінің, қазақша - ең дұрысы деген баламасын іздестіріп көрелік. «Край» (мысалы: «край лопатки») термині әр түрлі медициналық сөздіктерде, оқулықтарда қазақшаға – **қыр, шет, жиек** деп аударылған. Осы аталған қазақша атаулардың ішіндегі біреуін сараптап алып, «край» - дың баламасы етіп, біріздендіру керек. Енді аталған баламаларды талдайық:

1. Егер **«қырды» «крайдың»** баламасы етіп алсақ [5], онда «гребень» (мысалы: «*лобковый гребень*») терминін қалай аударамыз? **«Гребень»** сөзінің - **тарақ, айдар, қыр, қырқа, жал, жота** – болып әртүрлі аударылғандарын кездестірдік [4,5,8]. Анатомиялық құрылымдар тұрғысынан қарағанда осы аталған қазақша сөздердің ішіндегі **«қыр»** сөзі **«гребеньге»** басқаларына қарағанда дәл келіп тұрғанын анықтадық [2,3,7,8].

Себебі: 2. **«Шет»**– атауын **«крайдың»** баламасы етіп алсақ, онда **«конец»** (мысалы: «*проксимальный конец плечевой кости*») термині қалай аударылады? Терминдерді салыстырып көрсек, **«шет»** атауы **«конец»** терминінің мағынасына анағұрлым сәйкес келеді екен [2,3,7]. Сөздіктерде, оқулықтарды **«конец» – шет, ұш, жақ, соңы** – деп аударылған [2,3,4,5,7]. Көптеген авторлар бұл сөзді қазақша, мысалы: **«сүйектің жоғарғы ұшы»** – деп емін-еркін аударып береді [4,8]. Бұлай баламалауды біз қате деп айта алмаймыз. Ойымыз түсінікті болуы үшін қайталай кетейік: мағынасы бір-біріне өте жақын баламаларды сұрыптап, олардың әрқайсысының белгілі бір латын және орыс терминдерімен байланыстырып, қалыптастыруымыз керек. Сонымен,

«сүйектің жоғарғы ұшы» емес, «сүйектің жоғарғы шеті». Ал «ұш» терминінің орыс тіліндегі қандай терминдермен ұштастырамыз? Сөздіктерде: «**верхушка – ұш, ұш жағы, бас жағы, төбе, шоқысы**», – деп беріліп жүр [1,4,5]. Біз «**верхушка**» терминіне «**ұш**» баламасын анағұрлым сәйкес келетінін анықтап, қалыптастырдық. Себебі: «**верхушка пирамиды – пирамиданың ұшы**». Ал «**төбе**» атауы «**верхушка**» атауына емес, «**крыша**» терминіне сәйкес келеді[5]. Мысалы: «**крыша барабанной полости – дабыл қуысының төбесі**» [1,2,3,7,9].

3. Сонымен, «**жиек**» – аталған қазақша үш атаудың ішіндегі «**край**» – терминінің баламасы рөліне «үміткерлердің» соңғысы. Бұл атауға орыс тіліндегі «**крайдан**» басқа анағұрлым сәйкес келетін синоним жоқ.

Сонымен, қысқаша талдау негізінде, орыс тіліндегі «**край**» терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «**жиек**» атауы дұрыс келетінін көреміз [2,3,7,8,9].

Терминология мәселелерін талқылау барысында - келтірілетін терминдерді жоғарыда көрсетілгендей жеке-жеке талқылап берсек, қабылдауға, түсінуге қиынырақ болатыны анық. Сондықтан түсінуге жеңілірек болуы үшін, біраз терминдерді төмендегі кесте арқылы беріп отырмыз. Кестеде терминдер тізбегі алфавит бойынша емес, мағыналарының жақындығы ескеріліп, берілді.

№	Орыс тіліндегі терминдер	Олардың қазақ тілінде кездесетін баламалары	Бірнеше орыс терминіне ортақ болып қайталанатын баламалар	Қабылдауға ұсынылатын қазақ терминдері
1	борозда	жұлге, сай, сала, науа		жұлге
2	вдавление	батыңқы, із, ойыс	батыңқы, ойыс	батыңқы
3	углубление	ұңғыл, ойыс, қойнау, шұңқыр	ойыс, шұңқыр	ұңғыл
4	впадина	ойық, шұқыр, шұңқыр, ойпаң, ойдым, ойыс	ойық, шұңқыр, ойыс	ойыс
5	вырезка	ойық, ойынды, кесік, кесінді, кетік, тілік	ойық	тілік
6	яма, ямка	ойық, шұңқыр, ой	ойық, шұңқыр,	шұңқыр
7	ямочка	батыңқы, кішкене шұңқыр, шұқырша, шұңқырша, шұңқыршық,	батыңқы	шұңқырша
8	бугор	бұдыр, дөң, дөңес, төбе, төмпе	бұдыр, дөңес, төбе	төмпе
9	бугорок	бұдыр, дөңес, томпақ, төбешік, төмпешек	бұдыр, дөңес, томпақ, төбешік	төмпешік
10	бугристость	бұдыр, бұдырлы, бұдырмақ, дөңес, кедіс-бұдыр	бұдыр, бұдырмақ, дөңес, кедіс-бұдыр	бұдырмақ
11	возвышение	томпақ, төмпешік, үстірт, үстірт жер, қырат	томпақ, төмпешік	дөңес
12	выступ	томпақ, шодыр, шоқы, шошақ, шығыңқы жер	томпақ	шодыр

Осы кестеден көретініміздей, бұл жалпы терминдер ғылымның, қоғамдық өмірдің барлық салаларында қолданылады. Орыс тіліндегі жоғарыда көрсетілген және де басқа жалпы терминдер қазақ тілінде әртүрлі баламаланып жүр. Сондықтан бұл терминдерді де бір жүйеге келтірудің маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. М. Исамбаев. Ш. Сәрсенова. Медицина терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1982.
2. А. Рақышев. Анатомия терминдерінің сөздігі. Алматы, 1994.
3. А. Рақышев. Адам анатомиясы, оқулық, 1,2 томдары, Алматы, 1994.
4. Жандар Керімбектің Ермаханы. Тәнтану атауларының латынша-қазақша-орысша сөздігі. Алматы, 1996.
5. Орысша-қазақша сөздік. Жалпы редакциясын басқарған Н.Т. Сауранбаев, Ғ. Ғ. Мұсабаев, Ш.Ш.Сарыбаев. Алматы, 2005.
6. Ахметов Мухамбедия Ахмет-Төре. Медицина терминдерінің сөздігі. Алматы: ЖШС «Сөздік - Словарь», 2005. 640 б.
7. А. Рақышев. Адам анатомиясындағы халықаралық атау - терминдер. Алматы, 2011.
8. Т.М. Досаев, Т.С.Қосманбетов, т.б., Адам анатомиясы, оқулық, Алматы, 2013.
9. Б.Ш.Шәкенов, А.Қ.Құсайынов және т.б. «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік», 14-ші томы, «Медицина», Алматы, 2014 ж.
10. Куприянов В.В., Отечественная анатомия на этапах истории, Москва, 1981 г.
11. Terminologia anatomica. 1998, Thieme Stuttgart – New York. Международная анатомическая номенклатура (с официальным списком русских эквивалентов). Москва, 2003.

**БАЙЖАНОВА Р.,
КОБДАБАЕВА Б.,
АДИЛКАНОВА Г.,**

*Ақтөбе Жогары политехникалық
колледжінің қазақ тілі мен әдебиет пәнінің
оқытушылары*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІН КОЛЛЕДЖДЕГІ ОҚИТУ

Андатпа. Мақалада ұлт ұстазы, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, түркітанушы, аудармашы, публицист, ақын, ұлттық жазудың реформаторы, педагог-ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы, ғылыми және педагогикалық еңбектері, қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты шығармашылығы, терминология мен әдістеме, оқу-ағарту саласындағы халқына сіңірген еңбегі туралы баяндалған. Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Тіл - құрал», «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліпби астары», «Әдебиет танытқыш» деген оқулықтары мен «Жалқылау әдіс», «Баулу мектеп», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылаулы-жалпылау», «Қай әдіс жақсы?», «Дыбыстарды жіктеу туралы», т.б. жазған мақалаларындағы тілді оқыту, әдебиет теориясы, сауат аштыру әдістемесі жөніндегі теориялық және әдістемелік көзқарастарына талдау жасалып, ұлы тұлғаның еңбектерін мектептегі оқыту мәселесі туралы айтылған.

Түйін сөздер: Қазақ тіл білімі, әдебиеттану, жазу, білім беру.

Аннотация. В статье рассказывается о жизненном пути, научных и педагогических трудах, творчестве учителя нации, государственного деятеля, ученого-основателя казахского языкознания и литературоведения, тюрколога, переводчика, публициста, поэта, реформатора национального письма, педагога-просветителя Ахмета Байтурсынова. В статьях Ахмета Байтурсынова «Оқу құралы», «Тіл - құрал», «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліпби астары», «Әдебиет танытқыш», «Жалқылау әдіс», «Баулу мектеп», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылаулы-жалпылау», «Қай әдіс жақсы?», «Дыбыстарды жіктеу туралы» и др. проведен анализ теоретических и методических подходов к изучению языка, теории литературы, методики грамотности, рассказано о проблеме преподавания произведений в колледже.

Ключевые слова: Казахское языкознание, литературоведение, письмо, образование.

Annotation. The article is about the teacher of the nation, statesman, founder of Kazakh linguistics and literary studies, turkologist, translator, publicist, poet, reformer of national writing, educator-teacher Akhmet Baitursynov. The article consists information about his life path, scientific and pedagogical works, creativity of the Kazakh language and literature, terminology and methodology. Akhmet Baitursynov's books are «Оқу құралы», «Тіл - құрал», «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліпби астары», «Әдебиет танытқыш», «Жалқылау әдіс», «Баулу мектеп», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылаулы-жалпылау», «Қай әдіс жақсы?», «Дыбыстарды жіктеу туралы». In the articles «classification of sounds» and others an analysis of the theoretical and methodological approaches to the study of language, the theory of literature, the methodology of literacy was carried out. Also, the problems of teaching of his works at school was mentioned.

Key words: Kazakh linguistics, Literary Studies, Writing, education.

Өткен ғасырдың бас кезінде өмір сүрген қазақ зиялыларының арасында шоқтығы биік тұлға Ахмет Байтұрсынұлының халқына сіңірген еңбегі зор деп білеміз. Ахмет Байтұрсынұлы (1872-1937) – Алаштың рухани көсемі, қазақ халқының ХХ ғасырдың

басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, түркітанушы, аудармашы, публицист, ақын, ұлттық жазудың реформаторы, педагог-ағартушы [1.72]. Шындығында да, ол қалдырған мұраны саралай келе, ұлт ұстазы Ахмет айналыспаған саясаттың да, ғылымның да саласы жоқ екендігіне, оның артына қалдырған мұрасы мен айтқан ойларының осы күні де өзінің өзектілігін жоймағандығына көз жеткіземіз. Осындай сан салалы еңбегін жоғары бағалаған халқы Ахмет Байтұрсынұлын «Ахаң» деп құрмет тұтып, «Ұлт ұстазы» деп мәртебелі ат берген. Шындығында да, ол қалдырған мұраны саралай келе алаштың ұлысы Ахмет айналыспаған саясаттың да, ғылымның да саласы жоқ екендігіне, оның артына қалдырған мұрасы мен айтқан ойларының осы күні де өзінің өзектілігін жоймағандығына көз жеткіземіз. Атасы Шошақ немересі Ахмет өмірге келгенде ауыл ақсақалдарынан бата алып, азан шақырып атын қойған. Әкесінің інісі Ерғазы Ахметті Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ мектебіне береді. Оны 1891 жылы бітіріп, Орынбордағы төрт жылдық мектепке оқуға түседі. 1895–1909 жылы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады. Ахмет Байтұрсынұлы 1895–1909 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады. Ол 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде Қарқаралы петициясы авторларының бірі ретінде саяси қызмет жолына түседі. Дала ережесін қазақ елінің мүддесіне сай заңмен ауыстыру мәселелері көтеріп, қазақ даласына орыс шаруаларын қоныс аударуды үзілді-кесілді тоқтату талап еткен саяси топтың басында болды. Ол өзінің ең жақын сенімді достары Ә.Бөкейханов, М.Дулатовпен бірігіп, сондай-ақ қалың қазақ зиялыларының қолдауына сүйеніп, тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарып тұрды.

Табиғатынан ерекше дарын иесі Ахмет Байтұрсынұвтың тілтаным, әдебиет саласындағы еңбектері, қазақ тіл білімінің алғашқы ғылыми теориялық негізін қалаушы ретіндегі ғылыми ізденістері, педагогикалық көзқарастары кейінгі ұрпаққа рухани мұра болып қалды. Сондықтан біз Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерін мектептегі оқу мен тәрбие жұмыстарында үнемі басшылыққа алып отырамыз.

Ахмет Байтұрсынұлының 1912 жылы шыққан «Оқу құралы» деп аталатын алғашқы оқулығы қазақ балаларының тұңғыш рет өз ана тілінде әріп танып, жазуға үйренуіне жол көрсетті. Бұл еңбек қазақтың ұлттық жазуын қалыптастырудағы алғашқы табысы болды. Оқу құралының мұқаба бетінде автор өзінің «Тарту» атты өлеңінен оқулықтың беташары ретінде: «Балалар! Бұл жол басы даналыққа. Келіндер, түсіп, байқап қаралық та! Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп. Соларды көре тұра қалалық па? Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық. Жүріндер іздеп тауып алалық та!» деген алты тармақ үзінді берген. 1914 жылы шыққан «Тіл - құрал» еңбегі тіл заңдылығын үйрету құралы, яғни қазақ тілінің теориялық мәселелерін танытатын алғашқы еңбек болса, 1920 жылы тілді дұрыс қолдана білу тәртібін үйрететін «Тіл жұмсар» еңбегін, одан кейін тілді оқыту, сауат аштыру әдістемесі жөнінде «Баяншы», «Әліпби астары» деген оқулықтар мен «Жалқылау әдісі», «Баулу мектеп», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылаулы-жалпылау», «Қай әдіс жақсы?», «Дыбыстарды жіктеу туралы», т.б. мақалалар жазған [1.77]. .

А.Байтұрсынұлы тіл тазалығы, тілді терең меңгеру, ұлттық тәрбие баланың алғашқыда өз ана тілінде сауат ашуына байланысты екендігін атап көрсетіп, «Тіл - құрал» еңбегінде: «Әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін, басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше, әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуы тиіс», - деп жазды [2.215]. «Тіл құралдарды» ұсынуындағы алға қойған мақсаты жөнінде А.Байтұрсынұлы оқулыққа жазған «Сөз басында» былай деп баяндаған: «Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғанынан жеңіл болмас еді», - дейді. Ендеше, жазу заманында, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден де артық дәрежеге жеткен заманда «сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да

артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да, сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек».

А.Байтұрсынұлы қазақ тілі сөздерін әуелі *атауыш сөздер, шылау сөздер, одағай сөздер* деп үш топқа бөліп, *атауыш сөздерге* зат есім, сын есім, есімдік, етістікті, *шылау сөздерге* үстеу, демеу, жалғаулықты, *одағай сөздерге* одағайларды, еліктеу сөздерді жатқызады. Ғалым қазақ тілі сөздерін осылай жіктегенде сөздің лексикалық мағынасын басшылыққа алып, сөздің қаншалықты дербес, дербес еместігін ескеріп, толық лексикалық мағыналы болуы сөздің тәуелсіздігін танытса, лексикалық мағынасынан жартылай ажырау нәтижесінде дербестігі шартты түрде болған сөздерді бөліп қараған. Сонымен бірге А.Байтұрсынұлы «Тіл - құрал» еңбегінің синтаксиске арналған бөлімінде зат есімнің бастауыш, толықтауыш қызметінде, сын есімнің анықтауыш қызметінде, етістіктің баяндауыш қызметінде, үстеудің пысықтауыш қызметінде жұмсалатынын, бұны әр сөз табының синтаксистік белгісі ретінде көрсетуінің маңызы зор.

Қазақ тіл білімінде сөз таптастыру теориясында алғаш А.Байтұрсынұлы сөздің семантикалық жағына назар аударса, кейінгі буын Қ.Жұбановтар сөздерді таптастыруда сөздің семантикалық жағымен қатар грамматикалық құрылымына да қарап, сөз таптастыруда лексика-грамматикалық бағыт пайда болды.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде айтылған мәселелер Қазіргі қазақ тіл білімінің барлық саласының ғылыми бастауы болып, ғылыми теориялық негізін қалыптастырды. Сондықтан қазіргі кезде ғалым еңбектеріндегі кейбір категориялар басқа терминдермен аталып, басқа қырынан түсіндіріліп жүргенімен, түпкі негізі Ахмет Байтұрсынұлы ойларымен ұштасып жатқанын білуіміз қажет. Мысалы, Ахмет салалас құрмалас сөйлемді 5 түрге бөліп көрсетсе де, қазіргі қазақ тілі синтаксисіндегі көрсетіліп жүрген 8 түрі де қамтылады. Сондай-ақ, сабақтас құрмаластың 10 түрін көрсетсе де, қазіргі 6 түрін толық қамтиды. Мысалы, қазіргі бір ғана шартты бағыныңқы сабақтасты А. Байтұрсынұлы 5 түрге бөліп көрсетеді:

1. Бастауыш бағыныңқы сөйлем (Атаңа не қылсаң, алдына сол келер).
2. Анықтауыш бағыныңқы сөйлем (Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырлайсың).
3. Толықтауыш бағыныңқы сөйлем (Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің).
4. Мекен пысықтауыш бағыныңқы сөйлем (Егін қайда болса, береке сонда болады).
5. Шартты бағыныңқы сөйлем (Көсеу ұзын болса, қол күймейді).

Қазір бұлай бөліп оқытпасақ та, шартты бағыныңқы сабақтастың табиғаты осы мәселелерді түгел қамтиды. Сондықтан А.Байтұрсынұлының әр ой-тұжырымы далада қалмай, сол категорияны терең тануымызға қызмет етіп тұрғанын байқаймыз.

Қазіргі кезде мемлекеттік мәртебеге ие тілімізді шын мәнісінде ғылым тіліне айналдыру бағытында өз ана тіліміздің төл терминдерін қалыптастыруға ерекше назар аударылуы тиіс. Осы мәселені өз кезінде А.Байтұрсынұлы көтерген еді. Ғалым терминді «пәнсөзі» деп атап, «Пәнсөзі ретінде тиісті ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөзін алу» деген принципті ұстанған.

А.Байтұрсынұлының қазақ тілі терминдерін жасау тәсілдерін төмендегіше бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады:

1. Түбір тұлғадағы терминдер: сөз, дыбыс, әріп, емле, қатаң, ұяң, нүкте, буын т.б.
2. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер:
 - а) –лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік: жалғау-лық, жеке-лік, өз-дік, есім-дік, етіс-тік, көп-тік;
 - ә) –лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті: тұрлау-лы, сұрау-лы, болым-ды, толым-ды, леп-ті, дауыс-ты;
 - б) –сыз/-сіз: дауыс-сыз, толым-сыз, ырық-сыз;
 - в) –ша/-ше: сызық-ша, қосым-ша, көсем-ше, есім-ше;
 - г) –лас/-лес, -дас/-дес, -тас/-тес: құрма-лас, сала-лас, сабақ-тас;
 - ғ) –ыс/-іс: бар-ыс, табы-ыс, жат-ыс, шығ-ыс;
 - д) –у: сөйле-у, жалға-у, үсте-у, ата-у, жікте-у, сұра-у;

е) –ыш: бастау-ыш, баяндау-ыш, тобықтау-ыш, пысықтау-ыш;

ж) –ма/-ме: баянда-ма, хабарла-ма, хатта-ма, әзірле-ме.

Кезінде 30-жылдары халық жауы деп А.Байтұрсынұлының әр ісіне тиісіп, қарсы болғандар оның жасаған терминдерін де сынаған еді. Бірақ уақыт, кейінгі ғылым дамуы А.Байтұрсынұлының барлық ісінің дұрыс екендігін көрсетті.

А.Байтұрсынұлы – тек тіл білімі ғана емес, көптеген ғылым салаларының терминдерін жасаған, қазақ терминологиясының негізін салушы, терминші ғалым. Кезінде орыс ғалымы, академик В.В.Виноградов «бір немесе бірнеше ғылыми термин жасаған адамға ескерткіш қоюға болады» деген екен. Ендеше бір-екі термин емес, бірнеше ғылым салалары үшін термин жасаған А.Байтұрсынұлының еңбегі ұшан-теңіз деп бағалауға болады. Қазір ғылыми терминдер туралы әртүрлі пікірлер бар: бірі халықаралық терминдерді өзгертпей алуды ұсынса, енді бірі барлық терминдерді қазақшалауды жақтайды. Ал сіздердің ойларыңыз қандай? Егер біреу бізден «Сіз кім үшін еңбек етіп жүрсіз?» деп сұраса, «халқымыз үшін деп» ойланбастан таңдайымыз тақ ете қалады. Олай болса сол халыққа өз сөздері керек пе, өзгенің сөзі керек пе? Осы мәселе туралы А.Байтұрсынұлы ағамыз: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек», - деген екен [2.413]. Ізденбей, ана тіліміз үшін күреспей, тек қол қусырып отыра бермеу керектігін айтқан. Ғалым бұл ойын одан әрі толықтырып: «Өз тілдерінен пән сөзіне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын пән сөздерді ала берсе, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жібереді» деп те ескертеді. Қай тіл болса да, басқа тілден сөз алса, оны өз тілінің заңдылығына бағындырып, дыбыстық өзгеріске түсіріп барып алады. Мысалы, түркі тілдерінен енген орыс тіліндегі сөздерге қарап, бұған көз жеткізуге болады: кислый(қышқыл), туман(тұман), буран(боран), кусок(кесек), сундук(сандық), бурый(бурыл), серый(сұр), край(қыр), т.б.

А.Байтұрсынұлы Абайдың ақындық шеберлігі туралы ғылыми тұжырымдары қазақ әдебиеттану ғылымында ерекше бастама болды. Ал оның «Әдебиет танытқыш» деген зерттеуі әдебиет тарихы, теориясы мен сынына анықтама берген, қазақ әдебиеттану ғылымы жүйесін жасаған қазақ тіліндегі тұңғыш іргелі ғылыми-теориялық еңбек болды. Халық тілінің бай қорынан аясы кең сөздерді термин етіп ала білді. Мысалы, сөз өнері, шығарма, ауыз әдебиеті, толғау, меңзеу, теңеу, ауыстыру, кейіптеу, әсірелеу, алмастыру, шендестіру, үдету, түйдектеу, кекесіндеу, т.б. «Әдебиет танытқышы», «Маса» мен «Қырық мысал» нағыз керекті мәселеге жазылған еді [1.76]. Ғалым А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегі арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салды.

А.Байтұрсынұлы есімі қазақ жазуы мен әліпбиі тарихымен де тікелей байланысты. Ахмет Байтұрсынұлы –қазақ жазуының реформаторы [1.72]. Адамзат мәдениеті тарихында алфавит пен жазудың маңызы ерекше. Еліміздің бүгінгі жеткен биігіне шығуы жолында жазу мәдениетіміздің де өз үлесін қосқанын жоққа шығармаймыз. Себебі жазу – мәдениеттің ажырамас бір бөлшегі. Халықтың ғасырлар бойы игерген барлық жетістіктері жазу мұрасы арқылы танылады. Ахмет Байтұрсынұлы еңбек еткен алғашқы кезеңде, қазақ халқының өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы қолданып келген араб жазуы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық бере алмайтыны, оның түркі тілдеріне жарамсыздығы мен кемшілік жақтары баспасөз беттерінде айтылып, қазақ жазуын жетілдіру керек деген мәселе көтеріле бастаған еді. Араб жазуы – мұсылман халықтарын ислам дінімен байланыстырушы үлкен құрал. Сондықтан, Ильминский бастаған патша өкіметінің миссионерлері, түркі халықтары жазуына орыс алфавитін енгізу арқылы «екі қоянды бір оқпен өлтіруге болады»: біріншіден, оларды мұсылман дінінен айруға болады, екіншіден, орыс графикасы арқылы оларды біртіндеп тілінен, дінінен айырып, православие дініне көшіруге болады деп есептеп, бұл әлеуметтік мәселеге ерекше мән беріп, тіпті, осы мақсатқа өз қандастарымызды да араластырып, біреудің қолымен күл көсеу саясатын

қызу қолға алған еді [2.3]. Осындай уағызға ерген кейбір қазақ оқығандары қазақтың ескі жазба тілін «татаршина», «арабшина» деп жағымсыз қылып көрсетуге қосылып кетті [3.273]. Ал бұл көзқарастардың әлеуметтік саяси астарын терең түсіне білген А.Байтұрсынұлы «қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек. Қазақты дінінен айыруға болмаса, жазуынан да айыру болмайтын жұмыс... Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай, жоғалмайды», - деп жазды [2.437]. Ол тек өз көзқарасын білдіріп қана қоймай, 1910 жылдардан бастап араб жазуы таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы еместігін байқап, оны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алды. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы реформалаған қазақ графикасы дүниеге келіп, 1924 жылы Орынборда өткен қырғыз-қазақ білімпаздарының тұңғыш құрылтайы оны ресми түрде қабылдады. Бұл әліпбиді халық «Байтұрсынов алфавиті», «Байтұрсыновтың төте жазуы» деп атаса, сол кездегі орыстың белгілі ғалымдары, профессорлар Е.Д.Поливанов пен Н.Ф.Яковлев өте жоғары бағалады. Жақсы алфавит бірнеше ғылыми талаптарға жауап бере алатын болуы керек. 1. Алфавитте әріптер саны тілдегі сөз мағынасын ауыстыра алатын дыбыстар /фонемалар/ санына тең болуы керек; 2. Алфавитте әріптер саны өте көп болмау керек; т.б. Ғалым М.Жүсіпұлының бұл туралы зерттеуінде: «Осы негізгі екі қасиет қазақтың сингармониялық алфавитіне тән. Ал сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияға қосымша таңба – дәйекшінің ендірілуі үлкен ғылыми жаңалық болды», - дейді [5.79]. А.Байтұрсынұлы араб алфавитін тұңғыш реформалаушы және соған сәйкестендіріп, емле ережелерін құрастырушы, қазақ жазуы мен әліпбиінің тағдырын шешкен ғұлама ғалым деп білеміз. Ғалым А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар, оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты дыбыстар екенін айтып: «бұл дыбыстардың ішінде «к» һәм «ғ» ылғи жуан айтылады, «к», «г» һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, ... онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «к» мен «ғ» –ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «г», «е» - лерді қосқанда, бәріне 43 белгі керек», - дейді [2.324]. А.Байтұрсынұлы қазақтың сингармониялық сөйлесімінің барлық қасиеттерін жазылым процесінде толық қамту үшін осы 43 түрлі дыбысты дәйекшіні қосқанда 25 белгімен жазу техникасын ойлап тапқан. Қазақ жазуының негізін қалаған А.Байтұрсынұлы әліпбиінде мұндай кемшілікке жол берілмегенін қазіргі жазу мәдениетімізден де байқаймыз. А.Байтұрсынұлының еңбектері арқылы қазақ тілінің табиғаты сингармонизмге негізделгенін танытын болсақ, оның еңбектеріндегі ұстанған принциптің дұрыстығы, яғни қазақ тілінде фонологиялық қызметті сингармонизм атқаратындығы қазіргі таңда ғылыми тұрғыда дәлелденген [6.22].

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлыдай дара тұлғаның өсиеті, қалдырған мұрасы тіл жанашырларының алға ұстар бағдаршамы болуға тиіс. Тілімізді таза ұстаймыз десек, орфография мәселесінде А.Байтұрсынұлы ұстанған принциптерді басшылыққа алып, ана тіліміздің мүмкіндігін толық пайдаланып, өз тіліміздегі ғылым сөздерін қалыптастырып, сырттан кірген терминдерге балама тауып, немесе тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне сай жазуымыз қажет деп білеміз. Қазақ руханиятының көсемі, ұлт жанашыры, ұлы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының өмірі, шығармашылығы, артында қалған мұрасы бүгінгі күні де ұрпағының кәдесіне жарай беретін асыл қазынасы деп есептейміз. Сондықтан оның ғылыми мұрасын мектепте оқытуға үнемі баса назар аударып келеміз.

Әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия.- Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. - 744 б
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. -Алматы: Ана тілі; 1992 –448 б.
3. Әліппе айтысы – Қарағанды: ҚарМУ, 1990 – 106 б.
4. Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғалым, 1999 268-281 б.

5. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы – Алматы, Ғылым, 1998 – 216 б.

6. Садуақас Н.А. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі сингармофонология мәселелері // «А.Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚУ, 2021. - 19-24 б.

ЗАЙСАНБАЕВ Т.,

С.Ж.Асфендияров ат. ҚазҰМУ,

Тілдік пәндер кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

КАНЛЕНОВА Б.,

Ғ.Дәукеев ат. АЭЖБУ,

Тіл білімдері кафедрасының аға оқытушысы

ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ – ТІЛ ЗАҢДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ орфографиясындағы кемшіліктер туралы сөз болады. Авторлар орфографиялық сөздіктерде дыбыстық құрамы бірдей сөздердің әр түрлі жазылып жүрулеріне мысалдар келтіреді және бұл кемшіліктердің екі түрлі себебін ашып көрсетеді. Бірінші себеп – қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы нақты ұстанымның болмауы. Әлі күнге дейін қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстар саны толық анықталған жоқ. Қазақ әліпбиінде қазақ тіліне тән емес дыбыстар жүр. Екінші себеп қазақ емлесін қалыптастыруда дауыссыз дыбыстар тіркесімі ескерілмеген. Авторлар қазақ әліпбиінде қазақ тіліне тән емес дыбыстар бар болған соң, қазақ тіліне тән емес дыбыстар тіркесімі пайда болғанын, бұл өз кезегінде емле ережелерін жасауға қиындық келтіріп жатқанын сөз етеді. Мақалада қазақ тіліндегі біріккен сөздерді жазудағы басты кемшілік те көрсетілген. Сонымен бірге мақала авторлары біріккен сөздердің түбірін сақтап жазу - айтылу мен жазылудың арасындағы айырмашылықты ұлғайтып жіберген, соның нәтижесінде халықтың тілі бұзылып бара жатыр деп есептейді. Олар латын әліпбиіне көшкенде осы мәселелер ескерілуі керек екендігіне баса назар аударады және жалғамалы тілдің ерекшеліктерін ескеру – ереже қалыптастырудың басты ұстанымы болуы тиіс деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: орфография, емле, дауыссыз дыбыстар, біріккен сөздер.

Аннотация. В статье говорится о некоторых недостатках казахской орфографии. Авторы приводят примеры, когда в орфографических словарях слова с одинаковым звуковым составом пишутся по-разному, и раскрывают две разные причины этих недостатков. Первая причина - это отсутствие четкой позиции о звуковой системе казахского языка, т.е. до сих пор не до конца определено количество гласных и согласных в казахском языке. Вторая причина заключается в том, что при формировании казахского правописания не учитывалось сочетание согласных звуков. Авторы отмечают, что после того, как в казахском алфавите появились несвойственные казахскому языку звуки, появились несвойственные казахскому языку сочетание звуков, что в свою очередь затрудняет составление правил правописания. В статье также говорится о написании сложных слов в казахском языке. Авторы статьи считают, что написание сложных слов с сохранением корня увеличивает разницу между произношением и написанием, которое приводит к нарушению языка. Также авторы статьи акцентируют внимание на то, что при переходе на латинский алфавит эти вопросы должны учитываться, и делают вывод, что при формировании правил надо обратить внимание на особенности агглютинативного языка.

Ключевые слова: орфография, правописание, согласные звуки, сложные слова

Annotation. The article talks about some shortcomings of the Kazakh spelling. The authors give examples when words with the same sound composition are spelled differently in spelling diction-

aries, and reveal two different reasons for these shortcomings. The first reason is the lack of a clear position on the sound system of the Kazakh language, i.e. the number of vowels and consonants in the Kazakh language has not yet been fully determined. The second reason is that the combination of consonant sounds was not taken into account when forming the Kazakh spelling. The authors note that after the sounds unusual for the Kazakh language appeared in the Kazakh alphabet, a combination of sounds unusual for the Kazakh language appeared, which in turn makes it difficult to draw up spelling rules. The article also talks about the spelling of compound words in the Kazakh language. The authors of the article believe that writing complex words while preserving the root increases the difference between pronunciation and spelling, which leads to a violation of the language. Also, the authors of the article focus on the fact that when switching to the Latin alphabet, these issues should be taken into account, and conclude that when forming the rules, attention should be paid to the features of the agglutinative language.

Keywords: spelling, consonants, compound words.

Қоғам мен ғылым дамыған сайын жазудың маңыздылығы арта түсетіні белгілі. Тіл заңдылығына сәйкес келетін, ескертулері аз қоғамдағы сауатты адамдардың кез келгені емін-еркін пайдалана алатын жазу ғана ғылымның дамуына арқау болады. Қазіргі қазақ жазуының кемшілігі көп екендігі көптен бері айтылып жүр. Оның бір себебі орфографиялық ереже қалыптастыруға саясаттың араласуы болса, екінші себебі емле ережелерін қалыптастыруда орыс тілінің орфографиялық қағидаларының басшылыққа алынуы деп айтуға болады. Қазақ әліпбиіне қазақ тілінің табиғатына келмейтін орыс тілінің дыбыстарын таңбалайтын әріптерді күштеп ендіріп, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп айтамыз және жазамыз деген ереже шығару – әліпби жасау мен емле ережелерін қалыптастыруға саясаттың араласуы. Саясаттың ықпалымен жасалған әліпби мен емле ережелеріміз сана-сезімімізді өзгертіп жібергені сондай, ол латын әліпбиіне көшуге үлкен кедергі жасап отыр. Әсіресе, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бағындырып бейімдеу мәселесі өте өзекті болып тұр. Латынға негізделген әліпби жобасын ұсынушылардың әліпбиімізден орыс тілінің **в, ф, х** дыбыстарын алып тастамай отырғанының себебі де сол деп түсінеміз.

Екінші мәселе – қазақ тіліне ауызша еніп, қазақтың өз сөзіндей болып кеткен кірме сөздердің бірнеше нұсқамен жазылып жүргені. Мысалы, күнделікті өмірде жиі қолданылатын *рахмет* сөзін алайық. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» (1988) бұл сөз *рақмет*, *рақмет айту* [1, 276] деп берілсе, «Қазақ тілінің анықтағышында» *рахмет (айту)* [2, 390] деп көрсетілген. Күнделікті баспасөз беттерінде, көркем шығармаларда бұл сөз бірде *рахмет*, бірде *рақмет*, бірде *рақымет* деп әр түрлі жазылып жүр. Кірме сөздердің әр түрлі жазылуы Кеңес Өкіметі кезінен жалғасып келеді. Оған Н.Оңдасыновтың мына бір сөзіне назар аударсақ көзіміз жетеді. Ол былай деп жазады: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісі ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде: тасбих сөзінің – 20, ижтиһаттың – 12, ілтипаттың – 8, ғибраттың – 7, әрекеттің – 6, қауіптің – 5, ұжданның – 4, варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын «рақметтің» (ауызекі айтылуы өз алдына) баспада: рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет сияқты 5 түріне кездестік. Бұл жағдай тіліміздің берекетін қашырып келе жатқаны сөзсіз» [3, 4]. Осындай ала-құлалық болмас үшін, оларды қазақ тіліне бейімдеудің белгілі бір ережелерін қалыптастыру қажет деп есептейміз.

Жазылуы қиындық тудырып жүрген сөздерге кірме сөздер ғана емес, біріккен сөздерді де жатқызуға болады. Қазақ тіл білімінде біріккен сөздер мен сөз тіркестерін ажыратуда әлі күнге бірізділік жоқ. Бұл мәселені талдауды мақсат етіп отырған жоқпыз, бірақ осы біріккен сөз деп танылып жүргендерінің жазылуы туралы өз көзқарасымызды айтпақпыз. Мысалы, «Қазақ тілінің анықтағышында» *Ботагөз* (жалқы е.) *ботакөз* (өсім.) [2, 249] деп берілген. Бірігу арқылы жасалған жалқы есім мен өсімдік атауын екі түрлі жазуға не себеп болған, қандай

тілдік заңдылық басшылыққа алынған деген сияқты сұрақтарға нақты жауап табылмайтыны белгілі. Біздіңше, кірме сөздердің де, төл сөздеріміздің де ала-кұла жазылып жүруі басты себебі: біріншіден, тіліміздегі дыбыстардың санының нақты айқындалмауы, екіншіден, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімінің басшылыққа алынбауы. Жазу ережесін қалыптастыруда тілдің дыбыстық заңдылығы басшылыққа алынуы тиіс. Ол үшін тілдегі дыбыстар санын айқындап алуымыз керек.

Қазақ тілі дыбыстарына артикуляциялық сипаттама беру І.Кеңесбаевтан басталады деп айтуға болады. Мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілі фонетикасын оқытуда әлі күнге дейін академик І.Кеңесбаевтың ғылыми еңбектері басшылыққа алынып келеді. Ол қазақ тілінде тоғыз жалаң дауысты (монофтонг) (*a, e, ы, і, ә, o, ү, ұ*), екі қосынды дауысты (дифтонгоид) бар (*и, у*) деп есептейді [4, 223]. Оның: «Кейбір индо-европа тілдерінде дифтонг фонемаларды ешбір бөлуге болмайды; оларда сөздің барлық позициясында дифтонг бір кесек буынның құрамында болуға тиісті болса, қазақ тілінде дифтонг қақ жарылып, бірі алғашқы буынға кетіп, екіншісі кейінгі буынға жылысып та кетеді: **у, и**» [4, 240], – деген пікірі қазақ тілі оқулықтарындағы «у дыбысы дауысты дыбыстан кейін дауыссыз, дауыссыз дыбыстан кейін дауысты болады» деген жаңсақ анықтамаға негіз болған сияқты.

І.Кеңесбаев орыс тіліндегі **и** мен **у** дауыстыларын қосып қазақ тіліндегі дауыстылар санын 11 дауыстыға жеткізді. Кейінірек І.Кеңесбаев, А.Ысхахов, К.Аханов «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбектерінде орыс тіліндегі **э** дыбысын қосып, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар санын он екіге ұлғайтты [4, 12]. Осыдан бастап мектептерге, орта және жоғары оқу орындарына жазылған оқулықтар мен, оқу құралдарында қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс бар деп жазылатын болды. Ал профессор Мырзабектен Сапархан қазақ тілінің байырғы төл сөздерінің құрамында 9 дауысты дыбыс бар, ал **у** мен **и** орыс тілінен енген сөздердің құрамында ғана дауысты болады деп есептейді [6, 12-20]. Әрине Мырзабектен Сапархан орыс тіліндегі **у** мен **и** дауыстылары қазақ тіліне сіңбегенін жақсы білген, бірақ сол кездегі саясат солай жазуға мәжбүрлеген.

Сонымен қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар есептейміз. Олардың төртеуі жуан, бесеуі жіңішке дауысты. Дауыстылардың жуан немесе жіңішке болуы тілдің қатысына байланысты. Жуан дауысты дыбыстарды айтқанда тіл сәл артқа тартылып, ортасы көтеріліңкіреп тұрады, ал жіңішке дауыссыздарды айтқанда тіл сәл алдыға жылжып, ортасы түсіңкіреп тұрады. Яғни, тілдің сәл артқа, немесе сәл алға жылжып тұруына байланысты қазақ сөздері не біркелкі жуан, не біркелкі жіңішке айтылады. Түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің де ең басты ерекшелігі – үндестік заңы (сингармонизм) осы заңдылыққа байланысты пайда болған. Әр жуан дауыстының жіңішке сыңары болады, яғни **а/е, ы/і, о/ө, ұ/ү**. Сыңары жоқ жалғыз **ә** дыбысы. Кеңес Өкіметі кезінде қазақ ғалымдарының көпшілігі **ә** дыбысы араб тілінен кірген деген көзқараста болды, бірақ басқа тілден дыбыс енуі туралы соңғы жылдардағы тіл дыбыстарын зерттеушілердің пікірлері басқаша. Мәселен профессор С.Мырзабектен: «Соңғы мың жылда, Ақымет опат болғанға дейін, сырттан бір дыбыс енді дегенді білмейміз. (Орыс тілінде де соңғы 200 жылда жаңа дыбыс енгенін оқи алмадық). Олай болса, тілдің дыбыстық құрамы ғаламат тұрақтылығымен ерекшеленеді. Сол үшін де ол – тілдің жаны, өзі. Тіл мәңгі болса, ол да мәңгі. Оның қатары бұзылса, тіл де бұзылады», – дейді [7, 8]. Көне түркі ескерткіштерінде кездеспейтін **ә** дыбысының белсенді қолданылуына араб тілінен енген сөздер ықпал етті деуге болады. Ешбір халық басқа тілден енген сөзді сол тілдегідей етіп дыбыстауға тырыспайды. Өздерінің тілдік ерекшелігімен дыбыстайды. Араб тіліндегі **а** дыбысы басқа дыбыстармен тіркесу кезінде, қазаққа **ә** сияқты естіледі. Мысалы, арабтың бір ғана *Али* деген кісі атынан қазақ тілінде *Әли, Ғали, Қали* деген кісі аттары жасалған. Тіпті *Әлібек* те осы *Алидің* қазақ тілінің дыбысталу заңдылығымен өзгерген түріне *бек* сөзі жалғану арқылы жасалып тұр. VIII ғасырдан бастап тілінен араб, парсы сөздерінің көптеп енуі **ә** дыбысының жеке дыбыс ретінде дамуына ықпал етті. Түркі тілдерінде оған дейін де **ә** дыбысы одағай сөздерде (мысалы: *кә-кә* (итті шақыру) *кәл-кәл* (бүркітті шақыру), сондай-ақ ызың дыбыстар арасында (мысалы: *жәй* (кеш), *шәй* (аспан шәйдай ашық)) қолданылып келген болар деп есептейміз. Ал енді дауыссыз дыбыстар туралы сөз етейік.

Қазақ фонетикасында дауысты, дауыссыз дыбыстарға сипаттама беруде теориялық қате кетіп жүргенін профессор Ә.Жүнісбек былай көрсетеді: «Қазақ фонетикасында *жасалым* (артикуляция), *айтылым* (акустика), және *естілім* (перцепция) фонетика атаулары, өзара араласып, жүйесіз қолданылып жүр. Мысалы, «а – ашық жуан, езулік дауысты дыбыс» деген жасалым анықтаманың құрамында жасалым атау (ашық) мен үндесім атау (жуан, езулік) араласып жүр. Дұрысы, егер біз дыбыстың жасалым анықтамасын беретін болсақ, «ашық, тіл арты, езу» болып жасалым атауларын біркелкі пайдалану керек. ал «жуан, езулік» атауы дыбыстың жасалым анықтамасын бергенде оның жуан, езулік әуезбен айтылатынын көрсету үшін керек болады. Өйткені қазақ тілінде «жуан, езулік әуез бар», ал «жуан, езулік жасалым «артикуляция» жоқ» [8, 39]. Бұлайша тәптіштеп тоқталып отыруымыздың себебі жалғамалы тілдерде, де сөз бен сөздің, түбір мен қосымшаның, біріккен сөздердің жігіндегі дыбыстар бір-біріне *жасалым*, *айтылым* жағынан барынша сәйкес болады. Осы ерекшелік емле ережелерін жасауда басты орында тұруы тиіс және «тілге шақ әліпбиде» тілге тән емес дыбыстар болмауы керек. Профессор Ә.Жүнісбек: «Қазақ тілінің төл дауыссыз дыбыстарының жүйесі 17 дыбыстан құралады. Олар қолданымдағы әліпби арқылы былай таңбаланады: **Б, Ғ-Г, Д, Ж, З, Й, К-Қ, Л М, Н, Ң, П, Р,С Т, У (w), Ш**. Дәстүр бойынша **К-Қ, Ғ-Г** жасалым (жасалу орны) айырмашылықтарын ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Бұл жерде олардың бір дауыссыздың жуан/жіңішке үндесім варианты аллосингемасы екендігі ескеріліп, керісінше бір дауыссыз деп қарастырылып отыр.

Дауыссыз дыбыстар дауыстың (дауыс желбезегінің) қатысына қарай: *қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі)* және *үнді (тербелімді)* болып бөлінеді» [8, 75],– дейді. Осы ғылыми ұстанымды және қазақ фонетикасындағы дәстүрлі жіктеулерді ескеріп, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстарды былай жіктеуге болады:

Үнділер: р, л, м, н, ң, й, у

Ұяндар: б, г, ғ, д, ж, з

Қатандар: п, к, қ, т, ш, с.

Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, түбір мен қосымшаның немесе екі сөздің біріккен жеріндегі дыбыстар жасалу орны және жасалу жолы жағынан бір-біріне мейлінше жақын болуы керек. Сондай-ақ дауыс желбезегінің қатысуының да маңызы зор. Үнді дауыссыздарды айтқанда дауыс желбезегі көбірек тербеледі (*тербелімді*), ал ұяң дауыссыздарда азырақ тербеледі (*тербеліңкі*). Ал қатандарды айтқанда дауыз желбезегі мүлде қатыспайды (*тербеліссіз*). Міне осыдан барып дауыссыз дыбыстардың бір-бірімен тіркесу заңдылықтары пайда болады. Бұл заңдылықтар түбір мен қосымшаның, сөздердің біріккен жерлерінде, сондай сөз тіркестерінің арасында өте қатаң сақталады. Қазақ емлесін қалыптастыруда осы ерекшелік ең басты орында тұруы тиіс.

Жоғарыда айтылған *рахмет* сөзінің жазылуына оралайық. Біз бұл сөздің екі сөздіктегі жазылумен де келіспейміз, себебі екеуінде де бұл сөздің жазылуында ғылыми негіз басшылыққа алынбаған. Біріншіден, қазақ тілінде **қм** дыбыс тіркесімі жоқ, себебі: «**Қ** дауыссыз дыбысы тілшік пен тілдің түбі арқылы жасалады. ... Жасалым белгілері: *тілшік, тоғысыңқы, қатаң дауыссыз дыбыс*» [8, 76], ал «**М** дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай ерін-ерінді дауыссыз дыбыс болып табылады. ... Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, тоғысыңқы, үнді дауыссыз дыбыс болып табылады*» [8, 88]. Көріп отырғанымыздай, бұл екі дауыссыздың жасалу орны бір-бірінен мүлде алшақ және дауыс қатысына қарай да сәйкеспейді бірі – қатаң, екіншісі – үнді. Мұндай дыбыстар тіркесуі үшін арасында дәнекер дауысты дыбыс болуы керек. Ол – дауысты **ы** дыбысы. Ал *рахмет* деп жазылуына келетін болсақ, **х** қазақ тіліне қолдан енгізілген дыбыс. Профессор Ә.Құрышжанов **х** дыбысы сөйлеу тілімен жымдаспай жат естілгендіктен, 1917-жылға дейін құрамында осы дыбысы бар араб-парсы тілінен кірген сөздерді әркім өз қалауынша жазып жүрді дей келіп: «Ендігі жерде бұл дыбыс жаңа сапалы тың мағынаға ие болған дербес дыбыс есептеледі. Күнделікті іс жүзінде қайта-қайта айтыла жүріп, **х** фонемасы қысқа мерзім ішінде-ақ қазақ халқының үйреншікті қолтума дыбысына айнала бастады» [9, 98],– деп, бұл дыбысты тілдің дамуы барысында пайда болған жаңа фонемаға

жатқызады. Профессор Ә.Жүнісбек керісінше: «Х дауыссызы қазақтың төл дыбысы емес, яғни қазақ тілінде (қазақтың төл сөздерінің құрамында) сингема мәртебесінде кездеспейді» [8, 79],– дейді. Ал оны кез келген қазақ тілді адам дыбыстай алу себебін былай түсіндіреді: «Х дыбысын айту қазақ тілді адамға қиын емес, себебі қазақ тілінің құрылымында ол дыбысқа бос орын бар, сондықтан *қат* десек те *хат* десек те сөз мағынасына нұқсан келмейді, бірақ соңғысының қазақ тілінің нормасына жат екені байқалып тұрады [8, 79]. Қазақ тіліндегі дыбыс тіркесімі заңдылығына сүйенетін болсақ, бұл сөз жоғарыда айтылғандай *рақымет* болуы тиіс.

Кез келген қазақ дыбыстай алатын х дыбысының бір қарағанда пәлендей зияны жоқ сияқты. Дегенмен, осы х дыбысымен айтылатын сөздің жазылуына келсек, мәселенің әлдеқайда күрделі екенін байқамыз. Мысалы, парсының *әһвал* [10, 221] сөзі қазақ тіліне әуелден *қал* болып енген. Бірақ ғалымдарымыз жабылып жүріп, әліпбиімізге х дыбысын енгізген соң, бұл сөзді *хал* деп жазатын болдық. Енді бұл сөзге тәуелдік жалғауын жалғауда қиындық туды. Бұл қиындықтан шығудың «жолын» профессор Н.Уәлиев былай көрсетеді: «Мысалы, *хал*, *халге* [*халге*], *хали* [*хали*] х [қ] фонемасымен іргелес айтылғанда <ә> тіл арты реңкіне [а]-ға көшеді. Алайда мұндай сөзге қосылатын қосымшалар сол сөздегі дауыстының [ә] фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады» [11, 25-26]. Көріп отырғанымыздай әуелі тілімізде жоқ дыбысты кіргізіп алатын «теория» ойлап табамыз, сол дыбыстан туатын қиындықты шешу үшін тағы бір «теория» шығарамыз. Ал бұл сөз *қал* болып жазылса, *қалым*, *қалың*, *қалыңыз*, *қалы* болып жазылып, айтылатын еді де бұл «дауыстының [ә] фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады» деп тыңнан теория шығарудың қажеті болмас еді.

Тілімізде жоқ **Х, һ** дыбыстары 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде біраз айтыс-тартыстан кейін әліпбиден шығарылып тасталған. Бірақ бұған келіспейтіндерің бірі – Ж.Аймауытов 1928-жылы «Емлені оңайлату жобасы» деген мақаласында: «Әліппемізден шығарылған «һ», «х» дыбыстары қайта қосылуы керек: бұлар жоқ дегенмен, бар дыбыстар, қазақ ішіне қожа-молда араб-парсы тілдері тарағаннан бері бұл дыбыстар ел құлағына сіңген. Бұл дыбыстар өзге жаурыпа жұртында бар» [12, 147],– деп бұл дыбыстар арқылы еуропа сөздерін солардың тіліндегідей етіп айта алатын боламыз дегенге келтірген.

Еліміз тәуелсіз алғалы қазақ тілін зерттеу «еуропаөзімшілдіктен» (европацентризмнен) [8, 7] арыла бастады, дегенмен қазіргі жас ғалымдар арасында әлі де ескі көзқарасты қолдайтындар бар. Мәселен, Н.Әміржанова 1938 жылы әліпбиімізге х дыбысының енгізілуі арқасында *қор* (бір нәрсенің жиынтығы), *хор* (музыка) сөздерінің бір тұрпатта **qor**, *қабар* (қабағын қабарту), *хабар* (мәлімет) сөздері **qabar** т.б. әр тұрпатта жазылатын болды дей келе: «Аталған кезеңде кейбір графемалардың мазмұндық деңгейін ажырататыны ескерілмегендіктен, сөздердің мағынасын тек мәтін арқылы айыру мүмкін болды» [13, 115],– деп х дыбысы сөз мағынасын ажырататын қасиетке ие болған дегенге келтіреді.

Омонимдер, омографтар қай тілде болсын аз кездеспейді. Сөздің лексикалық мағынасы көп жағдайда сөз тіркесінің, кейде тек сөйлемнің ғана құрамында анықталатынын айтып жатудың өзі артық болар. Қазақ ауыз әдебиетінде омоним сөздерді құлпыртып қолданудың не бір тәсілдері бар екенін тілші-ғалымдар естерінен шығарып алса керек. Мысалы, «Баяғыда қалықты қан билепті, қалық қаннан зар илепті. Қаны тасып еріккен қан, шарап ішіп желіккен қан жұртына жарлық салыпты»,–дегенді түсінбейтін қазақ баласы болуы мүмкін емес. Сондай-ақ: «Менің атым қой, қойшыңды тауып қой. Қойшыңды тауып қоймасаң, қой жиғаныңды қой»,– деп келетін өлең де балаларға «қой» сөзінің қандай мағынада жұмсалып тұрғанын білдіру үшін шығарылған. Яғни әрбір сөздің жеке тұрғанда нақты мағынасы айқындалып тұруы шарт емес, ал сөздің мағынасын анықтап тұрады деп тілде жоқ дыбысты тықпалау сауат ашуды қиындатқаннан басқа ешқандай да пайда әкелмейді.

Қазақ тілінің анықтағышында: «Біріккен сөздерді жасап тұрған компоненттер, негізінен, түбір тұлғалары сақталып, бірігіп жазылады» [2, 42], «Бірсыпыра біріккен сөздер өзгерген қалпында, айтылуынша жазылады» [2, 42], – дейді де бірнеше мысал келтіреді. Осындағы *бірқатар*, *жарқабақ* сөздеріндегі біріккен жерлеріндегі дыбыстық ескерілмей жазылса,

қолған, қолғанат сөздерінде дыбыстық өзгеріс ескерілген. Бұл – біріккен сөздердің жазылуында дауыссыз дыбыстар тіркесімі заңдылығы ескерілмегенін көрсетеді. Тіл заңдылығы ескерілмеген жерде еш уақытта да жүйелі ереже қалыптаспайтыны белгілі. Жоғарыда айтылған бір күрделі сөздің *Ботагөз* (жалқы е.) *ботакөз* (өсім.) [2, 249] деп екі түрлі жазылуын осылай түсіндіруге болады.

А.Байтұрсынұлының: «Сауаты ашылған адам жазылған иә басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған сүгіретін танып оқиды» [14, 256],– деген пікірі біріккен сөздердің жазылуында басшылыққа алынуы тиіс. Сол үшін күрделі сөздердің аралығында, мейлі ол біріккен сөз болса да, дыбыстық өзгеріс ескеріліп жазылуы керек, сол арқылы ғана қазақ тілінің әуезділігін сақтауға болады. Біріккен сөздердің түбірін сақтап жазу – қопарылмалы тілдер үшін маңызды, ал жалғамалы тілдерде біріккен сөздердің біріккен жерлеріндегі дыбыстардың бір-біріне артикуляциялық та, акустикалық та жақтан үйлесуі ең басты орында тұруы тиіс.

Қазір кейбір теле-, радиожорнаршылардың, дикторлардың және спорт комментаторларының сөйлеу мәнері құлаққа түрпідей тиеді. Мысалы, күнделікті эфирде жиі қолданылатын *көкөніс* сөзін *көгөніс* (дұрысы: *көгөнүс*) деп айтатын дикторлар некен-саяқ. Бұл – дыбыс тіркесімін ескермей жасаған емле-ережелерінің «жемісі». Бұрынғы кеңестік көзқарастан, қазақ тілін орыс тілінің үлгісі бойынша зерттеуден және орфографиялық ережелерімізді орыс тілінің үлгісімен жасаудан арылатын уақыт жетті.

Күрделі сөздердің түбірін айқындау тіл мамандарының жұмысы, қарапайым халық үшін ол сөздің жазылуының айтылуға барынша жақын болуы маңызды. Бұл – сауатты жазуға жол ашады. Ал былай деп жазамыз, былай деп оқимыз деген ескертулердің көп болуы – емле ережелерінің кемшілігі.

Екі-үш сөздің жазылуына жасаған талдаудан-ақ қазақ орфографиясында қандай кемшіліктер бар екенін анық байқауға болады. Ал бұған орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің жазылуын қоссақ, бұл мәселе тіпті ушыға түседі. Жоғарыда айтқанымыздай, мұндай мәселелердің туындауына қазақ тілінің дыбыстық жүйесі және дыбыстар тіркесімі туралы заңдылықтың емле ережелерін жасауда басшылыққа алынбауы, сондай-ақ орыс тілінің орфографиялық қағидаларын қазақ тіліне күштеп таңу себеп болып отыр деп есептейміз. Ал бұрынғы ескі сүрлеу қазақ жазуын тұйыққа тірейді.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
2. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
3. Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша сөздік. I т. – Алматы: «Мектеп», 1989 ж. – 255
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). – Алматы «Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы», 1962 ж., – 316 б.
5. Кеңесбаев І., Ысқақов А. Аханов К. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: «Мектеп», 1966. –188 б.
6. Мырзабектен С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Мектеп, 1996. – 84 б.
7. Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001 ж., – 320 б.
8. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, «Арыс», 2009 ж. – 312 б.).
9. Құрышжанов Ә. Тіл тарихы жайында ойлар (ғылыми мақалалар жинағы). –Алматы, 2008 ж. – 2006
10. Жеменей И. Парсыша-қазақша және Қазақша-парсыша сөздік. –Алматы, «Санат», 1994 ж. – 308 б.
11. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. –Алматы.
12. Жүсіпбек. «Емлені оңайлату жобасы» // «Жаңа мектеп». 1928. №4, 5. 34-38 бб. Кітапта: XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013 ж. – 640 б
13. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012 ж. – 300 б.
14. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: «Алаш», 2006 ж., – 320 б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін оқыту үдерісіндегі лингвистикалық құзіреттіліктің қажеттілігі айтылады. Лингвистикалық құзіреттілік туралы зерттеген ғалымдардың ойларына талдау жасалады. Ағылшын тілін оқытудың коммуникативті және мәдениаралық және тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы қарастырылады. Оқу процесінде тілдік құзыреттіліктерді қалыптастырудың негізгі кезеңдері мен компоненттері ұсынылады. Шет тілін оқыту үдерісіндегі құзіреттілік қалыптастырудың мақсаты мен міндеті айқындалып себептері түсіндіріледі. Қазіргі кездегі ағылшын тілін оқытудың тиімді педагогикалық технологиялары жайлы сөз болады. Болашақ мамандардың шет тілін меңгеруде тілдік құзіреттілігін қалыптастыру үшін заманауи технологиялар мен ақпараттық инновациялық технологияларды пайдалану болашақ маманның білім, білік, дағдыларды меңгеріп, бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік береді. Көптеген ғалымдардың пайымдауынша «құзыреттілік» ұғымы білім, білік, дағды, іс-әрекеттер жиынтығы ретінде тұлғалық қасиеттерді анықтаумен байланысты болатындығы айқындалады. Оқушылардың бәсекеге қабілеттілікті көрсетудің бірден-бір жолы – тілдік құзыреттілікті дамыту екендігі дәлелденеді. Қортындысында оқушының құзыреттілігі – бұл ағылшын тілін толықтай меңгеруге қажетті білім, жеке қасиеттер мен дағдылардың жиынтығы екендігіне тұжырым жасалады. Лингвистикалық құзіреттілікті қалыптастыру кәсібилікті арттырудың бір жолы болғандықтан, болашақ маманды ағылшын тілінде оқыту және өзін-өзі тәрбиелеу арқылы ғана қалыптасатындығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: лингвистикалық құзыреттілік, педагогикалық технологиялар, коммуникативтік құзыреттілік, тілдік қабілеттер.

Аннотация. В статье рассматривается необходимость языковой компетенции в процессе обучения английскому языку. Произведен анализ размышлений ученых, изучавших языковую компетенцию. Рассмотрена важность преподавания английского языка в формировании коммуникативной и межкультурной и языковой компетенции. Представлены основные этапы и компоненты формирования языковых компетенций в образовательном процессе. Определены цель и задача формирования компетентности в процессе обучения иностранному языку и объяснены причины. Сегодня мы поговорим об эффективных педагогических технологиях обучения английскому языку. Использование современных технологий и инновационных информационных технологий для формирования лингвистической компетентности будущих специалистов при изучении иностранного языка позволяет будущему специалисту приобретать знания, умения и навыки, стать конкурентоспособным. По мнению многих ученых, понятие «компетентность» определяется как совокупность знаний, навыков, умений и действий, связанных с определением личностных качеств. Доказано, что единственный способ проявить конкурентоспособность учащихся – это развить языковую компетенцию. В заключении делается вывод о том, что компетентность студента представляет собой совокупность знаний, личностных качеств и умений, необходимых для полноценного овладения английским языком. Поскольку формирование языковой компетенции является способом повышения профессионализма, показано, что формирование будущего специалиста возможно только посредством обучения и самообразования на английском языке.

Ключевые слова. лингвистическая компетентность, педагогические технологии, коммуникативная компетентность, языковые способности.

Annotation. The article discusses the need for language competence in the process of teaching English. An analysis was made of the thoughts of scientists who studied language competence. The

importance of teaching English in the formation of communicative and intercultural and linguistic competence is considered. The main stages and components of the formation of language competencies in the educational process are presented. The goal and task of forming competence in the process of teaching a foreign language are determined and the reasons are explained. Today we will talk about effective pedagogical technologies for teaching English. The use of modern technologies and innovative information technologies for the formation of the linguistic competence of future specialists in the study of a foreign language allows the future specialist to acquire knowledge, skills, and become competitive. According to many scientists, the concept of «competence» is defined as a set of knowledge, skills, abilities and actions related to the definition of personal qualities. It has been proven that the only way to show the competitiveness of students is to develop language competence. In conclusion, it is concluded that the student's competence is a set of knowledge, personal qualities and skills necessary for the full mastery of the English language. Since the formation of language competence is a way to improve professionalism, it is shown that the formation of a future specialist is possible only through training and self-education in English.

Keywords. linguistic competence, pedagogical technologies, communicative competence, language abilities.

Әлем қауымдастығына кірігу Қазақстанның білім беру жүйесінің алдына жаңа мақсат қойып отыр – ол өзін тек бір мәдениет өкілі ретінде ғана емес, әлем азаматы ретінде өзінің маңыздылығын, Қазақстанда да, сондай-ақ жалпы әлемде болып жатқан жалпы адами жаһанды процестер үшін жауаптылығын түсінетін, мәдениеттер полилогінің субъектісі ретінде қабылдайтын білім алушылар тұлғасын қалыптастыру. Еуропа кеңесі Халықаралық ұйымы шетел тілдерге оқыту мақсаттары мен мазмұнын келісуде Еуропа елдеріне қолдау көрсету міндетін өзіне алды. Қазақстанның Еуропа Кеңесіне кіру фактісі Қазақстанның білім беру стандарттарын жалпы еуропалық стандарттармен келістіру міндетін қойды.

1971 жылдан бастап, Еуропа Кеңесінің жобалары аясында шетел тілдерін оқыту бойынша шетел тілдерін оқыту, оларды оқыту мен бағалау принциптері мен практикаларын әзірлеу бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. Осы жұмыстың нәтижесі «Жалпы еуропалық шетел тілін меңгеру құзыреттіліктері» құжаты («Жалпы еуропалық шетел тілін меңгеру құзыреттіліктері», 2003) болды, ол 1997 жылы мақұлданды. Құжаттың негізгі мазмұны әртүрлі қарым-қатынас жағдайында коммуникативтік міндеттерді шешу үшін тіл әрекеттерін орындау мақсатымен жалпы және коммуникативтік құзыреттілікті белсендіру бойынша стратегияларды сипаттауға негізделген. Жалпы құзыреттілік тілдік болып табылмайды, ол кез келген қызметті, оған қоса құзыреттілік қызметті де қамтамасыз етеді. Құжатта, мазмұндық мәнмәтінде шынайы өмір жағдайларына барынша жақындатылған модульдік әдісті жүзеге асыру мақсатында құрастырылған. Жалпы еуропалық құзыреттіліктер жүйесінің ажырамас бөлігі оның өз жүйесі болып табылады. Жүйе алты деңгейден: қарапайым меңгеру (A1, A2 деңгейлері), өзбетімен меңгеру (B1, B2 деңгейлері) және еркін меңгеру (C1, C2 деңгейлерінен) деңгейлерінен тұрады. «Жалпы еуропалық шетел тілін меңгеру құзыреттіліктері», тілдерді оқу және оқыту мақсаттары білім алушылар мен қоғамның мұқтаждықтарына байланысты, осы мұқтаждықтарды жүзеге асыру үшін қажетті міндеттер, әрекеттер мен процестер, сондай-ақ коммуникация процесінде қажетті болатын сәйкес құзыреттіліктер мен стратегиялар негізінде анықталады, деп атап көрсетеді.

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде коммуникативті және мәдениетаралық және тілдік құзыреттіліктерді игеру мәселесіне үлкен көңіл бөлінуде. Мұны егемен Қазақстанда қабылданған алғашқы заңдардың бірі - «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», Қазақстан халықтарының барлық тілдерін ұлттық қазына, тарихи деп жариялайтын зерттеумен түсінуге болады.

Бүгінде оқушылардың бойында тілдік құзыреттіліктерді қалыптастыру заман талабы болып табылады. Құзыреттілік – оқу мен өмір жағдаяттарын шешу кезінде білім алушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны және қызметтің әмбебап тәсілдерін және білім берудің

нәтижесі. А.Н. Щукин, құзыреттілік терминін 1965 ж. американдық лингвист, туындаушы (трансформациялық) грамматика теориясын жасаушы Массачусет университетінің профессоры Ноэм Хомский енгізген, деп мәлімдейді (А.Н. Щукин, 2007). Ол құзыреттілік ұғымын адамның қандай да болмасын қызметті орындауға қабілетінің сипаттамасы үшін пайдалану керек, деп ұсынған. Кейіннен осы терминнің мәні тіл қызметіне, алдымен ана тіліне, содан кейін шетел тіліне де тарады. Н. Хомский бойынша, құзіретті сөйлеуші / тыңдаушы тілге қатысты дұрыс сөйлемдердің шексіз санын түсінуге және өндіруге қабілетті, осындай қабілет негізінде адамның меңгерген тіл белгілері мен оларды өзара қосу ережелері жатыр. Бұл ретте, Н. Хомский өзара тығыз байланысты 2 ұғымды ажыратып берген: құзыреттілік тіл белгілерін білу және оларды дұрыс қосу (competence) және орындау (performance) – тіл қарым-қатынасында осындай белгілерді пайдалану қабілеті. Н. Хомский бойынша, осы қолдану адам ойы мен тәжірибесіне байланысты қызметтің сан-алуан түрлеріндегі құзыреттілік көрінісі болып табылады. Алған білімдерді, дағдылар мен біліктіліктерді осылай қолдану кейіннен құзыреттілік деп атала бастады. 20 ғасырдың 60-шы жылдарында құзірет пен құзыреттілік ұғымдары арасындағы айырмашылықты түсінудің негізі қаланды (Н Хомский, 1972).

О. Ларионова, «құзыреттілік» ұғымы көп аспектілі және құрылымы бойынша күрделі, деп санайды. Маман құзіреттілігінің компоненттері вариативтілік, өзара тәуелділік, ықпалдастық, кумулятивтілік, әлеуметтік және тұлғалық маңыздылық қасиеттеріне ие (О.Г. Ларионова, 2005:117).

Мектепте оқушыларға ағылшын тілін оқытудың мақсаты - балалардың коммуникативті және мәдениаралық және лингвистикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру, яғни ағылшын тілінде сөйлесу қабілетін дамыту. Көп санды оқушылар ағылшын тілінде өз ойын, сезімін адекватты түрде айта алмайды, бұл оқушылардың ағылшын тілінде бір-бірімен коммуникативті байланыс орнатуына кедергі болады. Сондықтан тілдік құбылыстарға деген ерекше сезімталдығы, сөйлеу тәжірибесін түсінуге, қарым-қатынасқа түсуіне байланысты коммуникативтік дағдыларды игеруге оқушыларды алдын-ала дайындауымыз керек. Демек, оқушының тілдік құзыреттілігін дамыту білім беру процесінің кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілік оқушылардың тіл құралдарын пайдалану бойынша шығармашылық қабілеті ретінде анықталады, ол білімдерден және оларды дұрыс пайдаланудан құрылады. Е.М. Бастрикова, коммуникативтік құзыреттілік ұғымына нақты қарым-қатынас жағдайында шетел тілін дұрыс пайдалану дағдылары мен біліктіліктері кіреді, деп санайды. Индивидтің коммуникативтік құзіретке ие болуы оқытудың басты мақсатына айналады (Бастрикова Е.М., 2004). Сөз тек тіл білімі туралы ғана емес, сонымен қатар оны нақты қарым-қатынаста пайдалана алу біліктілігі, яғни тілді практикалық меңгеру, демек, сөз мәдениет аралық құзыреттілік туралы болып отыр. Коммуникативтік міндеттерді орындау үшін, білім алушы мәдениет аралық коммуникативтік құзыреттілікті меңгеру керек. Коммуникативтік құзыреттілікке, өз кезегінде, басқа бірқатар құзыреттіліктер, атап айтқанда, лингвистикалық, социолингвистикалық, прагматикалық құзыреттіліктер кіреді.

Прагматикалық құзіреттілікке, өз кезегінде, дискурсивтік құзыреттілік, функционалдық құзыреттілік және тілді сұлбалық құру құзіреттілігі кіреді. Дискурсивтік құзыреттілік (discourse-competence) – ол оқу және тыңдау барысында әртүрлі мәтіндерді түсіну негізінде жазбаша және ауызша тілдің әртүрлі функционалдық стильдерінде байланысқан, тұтас және логикалық сөйлемдер құру қабілеті. В.А. Маслова, мәтінге дискурсивтік тәсіл туралы пікірін білдіре келе, «дискурсты процессуалдық, әрекеттік, мәтінді тудыру мен оны қабылдаудың синхронды орындалатын процесі ретінде» санады (Маслова В.А., 2008). Көбіне дискурс деп мәтінді түсінеді. Дискурс деп, түсіндірушінің ой елегі алдында мәтіннің құрылуын атайды, деп айтуға болады. Сондықтан біз дискурсты қосалқы мәтіндерді құру деп те түсінеміз.

Қазіргі дамыған қоғам үшін ерекшеленетін білім беру бағыты – еркін дамуына, шығармашылық бастамашылыққа көбірек бағытталуда. Оқушылардың шығармашылық қабілеттілігі, түлектердің ұтқырлығы, лингвистикалық құзіреттілігіне тікелей байланысты. Осыған сәйкес лингвистикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейін қалыптастыру маңызды орынға

шығады. Өйткені кез-келген оқушылар бір-бірімен ақпарат алмасады және басқалармен өзара әрекеттеседі. Шет тілін жеңіл үйрену үшін қарым-қатынас негізгі қызмет түрі болған жағдайда, лингвистикалық құзыреттілік кәсіби білім берудің негізі болып табылады.

XX ғасырдың ортасында «Лингвистикалық құзыреттілік» терминін Американдық лингвист Н.Хомский енгізген. Тілші лингвистикалық құзіреттілікті тілдік дағдылардың көмегімен сөйлемдердің шексіз санын түсініп, қайталай білу деп есептеді (Н.Хомский, 1972). Хомскийдің концепциясын сынап отырып, Д.Химс лингвистикалық құзыреттілік ұғымын кеңейтіп, коммуникативтік құзыреттілік ұғымын енгізді. Ғалымның пікірінше коммуникативтік құзыреттілік – тілдік дағдылар және тіл үйренушінің нақты жағдайлары мен жағдайларының өзгеруінде пайдалана алатын білімі дегенді айтты.

Бұл екі тұжырымға қарағанда Д.Слобин нақты тұжырымдаған. Ол адам бойындағы дағды мен білімнің айырмашылығын көрсетті. Оның айтуынша «Лингвистикалық құзыреттілік оқытылатын тілде оның деңгейлері бойынша фонематикалық, морфемиялық, лексикалық, синтаксистік ақпарат жүйесін меңгеру» (Д.Слобин, 1976) – деп айтты.

Американдық лингвист Л.Ф. Бахман лингвистикалық құзіреттіліктің неғұрлым егжей-тегжейлі құрылымын ұсынды. Лингвистикалық құзіреттілікті ұйымдастырушылық құзыреттілік (грамматикалық және мәтіндік) және прагматикалық құзыреттілік (әлеуметтік лингвистикалық) (Л.Ф.Бахман, 1990) – деп бөліп қарастырды.

Нидерланд ғалымы Ян Ван Эк зерттеуінше оқушылардың ауызша аудармадағы жеке қабілеттері жағынан тілдік құзыреттілігі оқушы жасай алатын дұрыс тұжырымдар болып табылады. Ғалым сонымен қатар тілдік құзыреттілік оның қалыптасуының кез келген деңгейі үшін коммуникативті әрекеттің негізі (Ван Эк, 1986) –деп есептейді.

Лингвистикалық құзыреттілікті орыс ғалымы А.Л. Бердичевский лингвистикалық немесе тілдік құзыреттіліктер, коммуникативтік құзіреттіліктің құрамдас бөліктері болып табылатынын, яғни коммуникативтік құзыреттілікті меңгерудің негізі екенін көрсетті.

Француз зерттеушісі С.Мойран лингвистикалық құзіреттілікті фонетикалық білім деп түсінді, тіл жүйесінің лексикалық, грамматикалық және мәтіндік үлгілері. Басқаша айтқанда, оқушы оқу барысында фонетика бірліктерін меңгереді, лексика, грамматика және тіл меңгерудің тиімді дағдыларын қалыптастырады деген пікірде болған.

Өртүрлі ғалымдардың көзқарастарын талдай отырып лингвистикалық құзыреттілікті – фонологиялық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды үйрену, тілдік құралдармен үйреніп жатқан тілді жүйелі білу арқылы грамматикалық дұрыс сөйлемдерді қолданып лингвистикалық талдау жасай білу (С.С. Құнанбаева, 2010). Оқушыларды шет тіліне оқытудың түпкі мақсаты білім алушылардың лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі болып табылады.

Лингвистикалық құзыреттілік оқушының жеке басының танымдық мәдениетін, ой-өрісін дамытуды, интроспекция дағдыларын меңгеруді, сондай-ақ тіл білімін қалыптастыруды қамтамасыз етіп оқушылардың грамматикалық дұрыс формалар мен синтаксистік конструкцияларды құра білуі, сонымен қатар ұйымдастырылған сөйлеудегі семантикалық сегменттерді түсіну нормаларына сәйкес сөйлемдерді өз ана тілінде сөйлей алатын деңгейге жетуіне ықпал етеді.

Лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастырудың негізгі компоненттері тілдік білім мен дағдылар, сөйлеу дағдылары болып табылады. Коммуникативті құзыреттіліктің ең маңызды компоненті - білімділіктің лайықты көлемі негізінде грамматикалық тұрғыдан дұрыс формалар мен синтаксистік құрылымдарды құру және сөйлеудің семантикалық сегменттерін түсіну сияқты білімдердің лайықты көлемі негізінде дұрыс танылған.

Шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты оқушылардың коммуникативтік және лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастыру. Бұл екеуі де сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу әрекетінің әрбір түрінің мақсаттарын қарастыра отырып, ең негізгілерін анықтадық:

- сөйлеуде, ауызша сөйлеу арқылы ақпаратты дұрыс жеткізе білу;
- жазбаша, мәлімдемелерді жазу мүмкіндігі;

– оқуда, шынайы мәтіндерді оқу дағдылары;

– тыңдауда, сөйлеуді түсіну дағдылары, шынайы әңгімелесу жағдаяттары қалыптасады.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқытудың тиімділігі педагогикалық технологияларға тікелей байланысты. Шетел тілін оқыту процесінде компьютер, проектор сияқты мультимедиялық құралдар кеңінен қолданылады. Мұның барлығы оқушыларға жаңа сөздік қорды тез және оңай есте сақтауға мүмкіндік береді. Мультимедиа есту қабілетіне әсер етуді синхрондауға мүмкіндік береді және оқушылардың көру қабілетінің көлемін арттырады.

Мектептерде оқушылардың сабақты жақсы түсінуі үшін әрбір аудитория проектормен жабдықталған. Сонымен қатар мұғалімдер сабақта мультимедиялық презентациялар қолданылады. Сабақтың презентациямен ұйымдастырылуы жаңа тақырыпты тиімді меңгеруге, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар лексикалық жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Заманауи оқыту технологияларды пайдалану барысында мұғалім оқушыларды әртүрлі нәрселермен таныстырады.

Мұғалім бірінші кезеңде оқушыларды сабақтың тақырыбымен, жаңа сөздікпен таныстырады. Бұл оқушыларға бір уақытта сөздің дыбыстық және графикалық бейнесін жасауға мүмкіндік беретін аудиовизуалды жаттығулар болып есептелінеді.

Екінші кезеңде айтылым жаттығулары орындалып, өтілген сабақтар бекітіледі. Бұл оқушылардың оқытылатын лексиканы жан-жақты зерделеу, өз пікірлерін еркін білдірулеріне септігін тигізеді.

Соңғы, үшінші кезең бақылау кезеңі. Бұл кезең оқушыларға білім дәрежесін тексеруге көмектесетін тапсырмаларды ұсынады.

Тілдік құзіреттілікті қалыптастыру барысында заманауи тәсілдер арқылы сабақ беру арқылы мұғалімдер жоғары жетістіктерге жетуге шығармашылық ойлауды дамытуға, сонымен қатар оқушыларды ағылшын тілін үйренуге көбірек қызықтыра алады.

Лингвистикалық құзіреттілікті қалыптастыру арқылы мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту және білім алушылардың тұлғасын коммуникативтік, әлеуметтік-мәдени дамыту, сондай-ақ ағылшын тілін кәсіби және өзге де қарым-қатынас салаларында одан әрі зерделеу және пайдалану бойынша олардың өз бетінше білім алу әлеуетін арттыра аламыз. Тілдік материал шетел тілін оқытудың басты міндеттерінің бірі – еркін дұрыс ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Оқушылардың ағылшын тіліндегі арнайы әдебиеттерінің мәтіндерін оқып, түсінуге үйрету, сонымен қатар сөйлеу дағдыларын дамытуы он сабақтан тұрады, олардың әрқайсысы келесі құрылымға ие: Glossary (глоссарий), Warming up (қыздыру жаттығулары), Vocabulary (сөздік), Speaking (сөйлесім), Reading (оқылым), Grammar activities (грамматика жаттығулары). Әр сабақ барысында тілдік материалды шоғырлы түрде ұсыну тақырыпты әр түрлі қырынан көрсетуге мүмкіндік береді, табиғи сөйлеу әрекетінің атмосферасын жасайды, және жақсы игеруді қамтамасыз етеді. Сабақтың бірінші кезеңі – Glossary (барлығы 332 лексикалық бірлік). Әр сабаққа белсенді сөздік ұсынылады, ол оларды сөйлеу жиілігі мен тақырыптық маңыздылығы принципіне сәйкес таңдалады. Жаңа сөздердің жатталуына емес, оларды практикада қолдануға баса назар аударылады.

Ағылшын тілін оқытудағы Speaking бөлігі оқушылардың еркін әңгіме жүргізу дағдыларын жетілдіруге, қаралып отырған жағдаяттарға өз көзқарасын дәлелдеуге арналған, ол үшін сөйлеудегі және онымен байланысты мәселелер ауқымы енгізілген. Reading бөлігі бұл оқу және түсіну дағдыларын дамытып қана қоймай, сонымен қатар сабақтың белсенді сөздік қорын дамытуға бағытталған көркем және публицистикалық әдебиеттердің бірқатар мәтіндері. Оқу құралында берілген мәтіндер мен диалогтар танымдық ақпараттық сипатта болады және зерттелетін тақырыпты пысықтау мен бекіту үшін материал ретінде пайдаланылады. Оқушылар сонымен қатар әртүрлі көзқарастарды талқылай алады, әр мәтінге дейін және одан кейін ұсынылған сұрақтарға жауап бере алады, оқуды түсінуге арналған жаттығуларды орындай алады. Grammar activities бөлігі, әдетте, оқушылар үшін ең үлкен қиындықты көрсететін шектеулі сұрақтар шеңберін, атап айтқанда етістіктің қазіргі формаларын және т.б. қамтиды. Осы материалды игерудің күрделілігі мен маңыздылығын ескере отырып, оқу құралында

негізінен бір сипаттағы тапсырмалар ұсынылады: сөйлемдегі, мәтіндегі етістік формасын дұрыс қолдануды дамыту. Оқулықтағы барлық тапсырмалар басынан бастап ағылшын тілінде беріледі, бұл сабақта тілдік жағдай жасауға ықпал етеді. Мұндай ортаны құру оқушылардың шеттілдік құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыруға және шет тілінде сөйлесу дайындылығына ықпал етеді.

Қорыта кеткенде, лингвистикалық құзыреттілігі жеткілікті деңгейде дамыған оқушыларда тілдің прагматикалық, грамматикалық, лексикалық және фонологиялық дұрыстығының коммуникативтік әрекет нәтижесіне жақсы әсер етеді. Ағылшын тілін білу арқылы ағылшын тілінде сөйлейтін көптеген елдермен коммуникативтік өзара әрекетке түсуге қабілетті болады. Коммуникативтік әрекет барысында оқушылар өздерінің өнімді әрі рецептивті сөздік қорын байытады. Оқушыларға бұрын кездеспеген сөздер мен сөйлемдерді қабылдап, есте сақтайды. Тіл білімінің деңгейін объективті бағалау мәселесі шетел тілін оқытатын мұғалімдер мен оқушылар үшін үнемі маңызды мәселе болып табылады.

Ағылшын тілін оқыту барысында лингвистикалық құзыреттілікті дамыту өте маңызды. Лингвистикалық құзыреттіліктерді дамытуда оқушылар өзін ауызша және жазбаша түсіндіруге, ауызша хабарлама айтуға, сұрақ қоя білуге, диалогты құра алуға көңіл аудару қажет.

Әдебиеттер:

1. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика. Учебное пособие для преподавателей и студентов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Филоматис, 2006. – 480 с.
2. Ларионова О.Г. Компетентность – основа контекстного обучения / О.Г. Ларионова // Высшее образование в России. 2005, №10. – с. 118-122.
3. Бастрикова Е.М. Коммуникативная компетенция как лингводидактический феномен. // Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект / Казан. гос. ун-т. филол. фак-т. – Казань : Казан.гос.ун-т, 2004.- С. 43-48.
4. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику :учебное пособие. – 9-е изд. /В.А. Маслова. – М. : Флинта, 2018. – 296 с.
5. Хомский Н. Синтаксис теориясының аспектілері. – М.: Прогресс, 1972. – 241 б.
6. Бахман Л.Ф. Тілдік тестілеудегі негізгі қарастыру. Оксфорд университетінің баспасы, 1990. - 408 б.
7. Слобин Д. Психолінгвистика / Д.Слобин, Дж.Грин. – М.: Прогресс, 1976. – 350 б.
8. Ван Эк А. Шетел тілін оқыту мақсаттары. Еуропа Кеңесі баспасөзі, 1986. –89 б.
9. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: 2010. – 324 б.

OSPANGAZIYEVA N.,

A.Baitursynov Institute of Linguistics

junior research assistant

ZHUMABAYEVA ZH.,

Leading researcher, Candidate of Philological Sciences

DESCRIPTION OF ONE-DIMENSIONAL AND MULTI-DIMENSIONAL DISTINCTIVE FEATURES IN THE KAZAKH PHONOLOGY

Андатпа. Мақалада қазақ фонетикасының негізгі мәселелерінің бірі болып табылатын фонема теориясы қарастырылады. Қазақ тіліндегі фонема теориясының қалыптасуы мен оның айырым белгілерінің қызметін анықтау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осымен байланысты мақалада ғылыми зерттеу еңбектерге сүйене отырып, фонемалардың мағына айқындау жағынан жұп-жұбымен қосарлануы, қарама-қарсы қойылуы, ерекшелігі анықталады.

Түйін сөздер: фонетика, фонология, айырым белгілер, вариант, вариация

Abstract. The article discusses the phoneme theory, which is one of the main problems of phonetics in linguistics. One of the most pressing issues is the formation of the theory of phonemes in the Kazakh language and the definition of the function of its distinctive features. Based on the scientific research works related to this, the duality, contrast, and specificity of phonemes in pairs in terms of meaning determination are determined.

Key words: phonetics, phonology, insignia, variant, variation.

Introduction

The research works of scientists such as A.Zhunisebekov, M.Zhusipuly, Z.Bazarbaeva, A. Abuov who have developed and systematized the scientific basis of the Kazakh language syngarmophonology and synharmophonetics, intonology are the foundation for the majority of research works on phonetics nowadays. Research works, dedicated on the Kazakh language segmental units, suprasegmental units, their sound appearances are being conducted. Kazakh linguistics including problems of phonetics are currently studied from synchronic and diachronic point of view comparing with other Turkic languages facts in the prepared research works under the guidance of the named scientists above. The sound system of the Turkic language, having its own history, referring to general, acquires its language system peculiar to each language on the basis of the history of the development of languages. It is connected with internal and external factors in that language. Turkic languages are not only differ by general characteristics but also they have some structural difference.

The classification of the sounds features in the Kazakh language begins from the distinctive and general characteristics. For example even the classification of the Kazakh sounds divided into vowels and consonants indicates their distinctive features. The phonological system of the language is based on contrasting phonemes by distinctive features. If the phonological signs are peculiar to one sound, but not to another in accordance with which the sounds are distinguished, and this is called the differential features. If a phonological feature is characteristic of one or more sounds we call it a general feature. The phonological feature can be general and distinctive depending on the sound pairs. In order to understand the distinctive features, first of all, it is necessary to define the concept of phoneme. Recent times the concept of «phoneme» has been described as follows.

There are different sounds pronounced in the speech flow, their pronunciation are different and there is no limit in sounding them but they form a single type of sound that we call a phoneme. So the phoneme is the smallest functional unit of the language which separates the meaning of the word in speech, and it is the sound type that is included in the composition of the sound.

We consider that the main condition for being a phoneme is the ability to distinguish the sound shells of different words, a meaningful (semantic), word-forming characteristics.

Usually the phonemes have commonities but at the same time they have their own distinctive features.

It is well-known that the phoneme is characterized by its distinctive features. There are different features of phoneme from the structural side. The given characteristics above are common to most phonemes, but some of them are aimed at distinguishing phonemes from other ones in order to show their specific peculiarities. Accordingly, the designation of phonemes and the identification of distinctive features is a radical aspect. It is widely considered in the article that the phonemes are not equal from the aspect point of view, i.e., the system structure is not sequential.

Main part

Determination of sound composition of the language, it's sound system description are fulfilled by distinctive feature theory. Therefore, we believe that the formation of the distinctive features theory and identification of the sounds distinctive characteristics will be one of the most actual studies in the field of Kazakh phonetics.

Distinctive features are usually peculiar to the particular sounds in a manner that no other sound can share them. This is the reason why they are called distinctive features. Each phoneme has its unique singularity which is differentiated from another one and that is called the distinctive feature of the phoneme. A set of distinctive features forms the phonological content of phonemes. For example,

phonological content of phoneme <d> are following: 1) voiced 2) occlusive, 3) forelingual. The distinctive features of phonemes may be defined in terms of articulatory and acoustic peculiarities, i.e., distinctive features of phonemes denote their acoustical-articulatory properties which are perceived by speakers and distinguish phonemes from each other, and also contribute to the recognition of words and morphemes. For example, such characteristics as *hardness* and *softness* of the vowels <a> ~ <ä>, <o> ~ <ö>, <u> ~ <ü>, <y> ~ <i> in the Kazakh language are the distinctive features.

Phonetic identification of phonemes according to its position is based on distinctive features. The homogeneity of the phoneme which forms the opposition, is expressed in synonymy. If these peculiarities make a basis of opposition, their opposite singularities will form the basics of antonymy. For example, common characteristics of ~ <p> consonants in the Kazakh language are: 1) bilabial, 2) occlusive, and their distinctive features are: - voiced, <p> - unvoiced. As for vowels <a> ~ <y> the common characteristics are: 1) hard, 2) non-labial, and distinctive features are: <a> - open, <y> - closed. And these examples demonstrate an additional scheme of opposition [1, 3 p.]. The sound features of the Kazakh language begin with a sound distinction and classification. If the articulatory feature which is peculiar to one sound and it isn't characteristic for the second sound we will call it **a distinctive feature**. If a phonological feature is characteristic of more than one sound it is called **a common feature** [2, 120 p.].

Thus, the phonological feature can be common and distinctive according to the sounds pair.

Phonological features of vowel sounds. For instance, open sign **a** and **ä** which is formed from the position of the tongue in pronunciation of the pair of vowel sounds such as **a** and **ä** is common for both of them because they are identical from articulatory view point. In comparing the pair of vowel sounds **a** and **ı** one can notice the distinctive features. In this case the distinctive features may be characteristic to the sound **a**, not to the sound **ı**.

Phonological features of consonant sounds. According to the position of the tongue forelingual feature is characteristic for the pair of consonant sounds **t** and **т** (pronounced with the tip of the tongue), it is common for both sounds from phonological view point. If we take a pair of consonant sounds **g** and **п** in the Kazakh language they have the distinctive features. Identifying the phonological features characteristic to **g** and **п** consonants in the same sequence it is possible to determine the composition of the distinctive features of the Kazakh language sounds.

Since the composition of the distinctive features in the Kazakh language is directly related to the synharmonism each phonological feature is internally classified one more time depending on the harmony of the sounds. So the composition of distinctive features is separately identified concerning to synharmonism in the Kazakh language. Distinctive features, concerning to synharmonism are conditionally called phonological distinctive features. For example, only **t** sound has four different nuances in the Kazakh words **at**, **et**, **ot**, **ör** (unrounded hard, unrounded soft, rounded hard, rounded soft) .

A. Zhunisbek emphasizes that the distinctive features are characteristic only for the Turkic languages, including the Kazakh language, according to synharmonism [3, 56 - 63 pp.].

The theory of the distinctive features of the phoneme was considered by scientists in a new way from synharmonism view point and they tried to prove it. As a result of such research works the Kazakh sound system has been studied on the basis of different theories: Theory of Leningrad phonological school (LPS); theory of Moscow phonological school (MPS); Synharmonic (synharmonophonological) theory. Not only the synharmonic vowels and the syngarmonic consonants are the only reason in manifestation of two words to be in opposition but the synharmonic timbre of the word (synharmonic hardness, syngarmonic softness) also promotes for it (by opposing each other). So segmental (sounds) and non segmental (synharmonism) units (language units) are joined and separate words from each-other. [4, 107-124 pp.]. As Z. Bazarbaeva points in her scientific article, mentioned above, that sounds can be viewed in three levels: the first one is based on one distinctive feature: <ö> ~ <ü> (open-closed); <y> ~ <i> (hard-soft) - **one-dimensional**; the second is based on several distinctive features: <a> ~ <u> (open-closed, rounded-unrounded) - **multi-dimensional** opposition; The third one is isolated, that is, it is an opposition which does not have a pair but it is based on another distinctive feature: ~ <ş> (voiced-occlusive, unvoiced).

Main conclusions

To make understanding for one-dimensional distinctive features we can give examples as follows.

One-dimensional distinctive features of vowel sounds:

a) *tor = tör toz = töz*

o	ö	o	ö

- 1) *hard +soft*
- 2) rounded
- 3) open

b) *san=cän bal=bel*

a	ä	a	e

- 1) *hard +soft*
- 2) unrounded
- 3) open

c) *sur=syr tur=tür*

u	ü	u	ü

- 1) *hard +soft*
- 2) rounded
- 3) closed

d) *ts = tis tl=til*

t	i	t	i

- 1) *hard +soft*
- 2) unrounded
- 3) closed

As you can see, all of these examples are differentiated by hardness and softness distinctive features. Despite the fact that they have the same distinctive features, their general characteristics are different. For example: a) if *hardness - softness* characteristics of sounds are distinctive features, then *rounded, open* characteristics will be common features; b) if *hardness - softness* characteristics of vowel sounds are distinctive features, then, *unrounded, open* vowel sound characteristics will be common features; c) if *hardness - softness* characteristics of sounds are distinctive features, then, *rounded, closed* characteristics will be common features; if *hardness - softness* characteristics of sounds are distinctive features, then, *unrounded, closed* characteristics of vowels will be common (general) features. That is, the words are differentiated from each other by one distinctive feature and are one-dimensional.

One - dimensional distinctive features of consonant sounds:

a) *jara = sara jaq = saq*

j	s	j	s

- 1) *voiced +voiceless*
- 2) *constrictive*
- 3) tongue

b) *dop = top dos = tos*

d	t	d	t

- 1) *voiced + voiceless*
- 2) *plosive*
- 3) *tongue*

c) *duris=buris dāri=bāri*

d	b	d	b

- 1) *voiced*
- 2) *plosive*
- 3) *tongue +labial*

d) *dām=dān kem=ken*

m	n	m	n

- 1) *sonorant*
- 2) *plosive*
- 3) *labial+ tongue*

We make the same conclusion according to the consonant sounds: it is shown above that a) if *voiced-voiceless* characteristics of consonant sounds are distinctive features in a pair of words, then, *constrictive, tongue* characteristics will be common features of consonant sounds; b) if *voiced-voiceless* characteristics of consonant sounds are distinctive features in a pair of words, and *plosive, tongue* will be common (general) features; c) if *tongue - labial* are the distinctive features, then, *voiced, plosive* will be common features; d) if *tongue, labial* are a distinctive features, *sonorant, plosive* characteristics will be the common (general) features of the consonant sounds.

Multi-dimensional distinctive features of vowel sounds:

a) *qaz = quz taz = muz*

a	u	a	u

- 1) *hard*
- 2) *unrounded + rounded*
- 3) *open + closed*

b) *saz = sōz jan=jōn*

a	ō	a	ō

- 1) *hard +soft*
- 2) *unrounded + rounded*
- 3) *open*

c) *tün=tän tüs=tes*

ü	ä	ü	e

- 1) *soft*
- 2) *rounded + unrounded*
- 3) *closed + open*

d) *tor = tüp ton=tün*

o	ü	o	ü

- 1) *hard +soft*
- 2) *rounded*

3) *open + closed*

We tried to identify different kinds of distinctive features, comparing a pair of words and as a result it is shown from the examples that the pair of words are based on the different distinctive features will have multi-dimensional characteristics. Thus, analyzing, for example the imitative words: **sart-surt**, **qalt-qult**, **jalt-jult**, **tars-turs** we can observe similar results in which two distinctive features are revealed.

Multi-dimensional distinctive features of consonant sounds:

a) paŋ=şaŋ

| |
p ş

- 1) voiceless
- 2) plosive + *constrictive (narrow)*
- 3) *labial + tongue*

b) taq=laq

| |
t l

- 1) unvoiced + *sonorant*
- 2) *plosive +constrictive (narrow)*
- 3) *tongue*

If you choose only one word from the examples below, such as *qulaq=bulaq*, *küz=jüz*, *sert=mert*, *bastıq=jastıq*, *kelbetti=jeldetti*, *taraq=jaraq*, *qan=jan*, *qal=sal*, *tal=jal* etc. and analyze it according to the scheme you can notice two distinctive features.

QAN = JAN

– voiceless	– voiced
/	/
Q – <i>plosive</i>	J – <i>constrictive</i>
\	\
– tongue	– tongue

According to the distinctive feature theory, if a sound doesn't have the feature which clearly differentiates it from another ones, in that case a sound unit will not be recognized as a phoneme, i.e. it is not included into the language paradigm.

Different languages vary considerably in the number of phonemes they have in their sound systems. Therefore, the distinctive feature of phonemes is determined in accordance with the regularities of each language. Speaking about Kyrgyz, Kazakh and Turkish languages one can show them in the following way.

Although it is considered one of the Turkic languages, the Kazakh language belongs to the Kypchak-Nogai group of the Kipchak languages, the Kyrgyz language concerns to Kyrgyz-Kipchak, the Turkish refers to the Oguz-Selcuk group. So, we would like to emphasize that when describing the modern sound systems of the languages being compared their similarities, peculiarities and features, we defined the following:

- hard and soft types of sounds;
- preservation of stretching vowels;
- loss of sounds;
- the correspondence of sounds is pointed to their kinship;
- the classification of vowel sounds much more complicated than the vowels themselves;
- consonant sounds have more similarities than differences;
- and also one can observe the features in pronunciation and writing.

Research novelty

In these studies there is considered to design the basis of Turkic languages, problems of their common regularities development related to the modern Turkic languages and actual issues according to the comparative grammar of Turkic languages on the basis of related languages. We tried to determine the linguistic cause of the Kipchak group - the Kazakh, Kyrgyz and Oguz groups belonging to the Turkic-speaking group, as well as the peculiar similarities and differences in each language.

The theory of distinctive features was first studied in the diachronic aspect on the materials of Turkic languages. It was also determined the distinctive features of phonemes, having meaningful abilities according to the development of language. For the first time one-dimensional and multidimensional features, consisting of imitative words have been proved in the Kazakh linguistics.

In accordance with this, the sounds of the Turkic languages have not primarily used at the level of the phoneme, and it was known that the sounds had not classified according to the distinctive features.

Conclusiopl

Thus, if we compare the features of the formation and application of the sound system of other languages in the Turkic language, then one can observe the presence of certain factors. Sounds that do not have a self-semantic meaning as phonemes do not play any role in the meaning of words, that is, they are unstable in quality. It is undeniable that such examples are more common in other Turkic languages.

Moreover, since the historical system and the quality of the development of these comparable languages are common, one can notice the main differences and similarities of the general nature. It was found that in the application of some sounds there is no uniformity in the Turkic languages, despite the fact that they have the same basis.

The result of recent studies on Kazakh phonetics has made many changes in the composition and structure of the Kazakh language sounds. As a result, phonetic concepts are expanding, and their names are growing every day.

References:

1. Bazarbayeva, Z. (2008). Distinctive signs of phoneme // A.Baitursynov Institute of Linguistics, «Tiltanım» magazine. '2.
2. Kesenbaev, I; Musabayev, G. (1962). Modern Kazakh language. Lexics. Phonetics. Almaty.
3. Dzhunisbekov, A. (1980). Synharmonism in the Kazakh language. -Alma-Ata: Nauka. -78 p.
4. Zhusipuly, M. (1998). A.Baitursynov and Phonology of Modern Kazakh language. Almaty.
5. Bazarbayeva, Z. (2008). The Kazakh language: Intonology, Phonology. Almaty.
6. Badanbekkyzy, Z. (2001). Sound sources of phonemes in the Kazakh language. Candidate dissertation. Almaty.
7. Sherbak, A.M. (1970). Comparative phonetics of Turkic languages. Leningrad.
8. Ualiev, N. (1993). Phonological basics of Kazakh Grammar and Spelling: Synopsis from the candidate dissertation. Almaty.
9. Zhumabayeva Zh. (2006). Phonologization of the vowels in the Turkic languages: Candidate dissertation. Almaty.
10. Zeynep M. Bazarbayeva, Akshay M. Zhalalova (2006). Intonational Division of a Speech Flow in the Kazakh Language // International journal of environmental science education (Skopus) VOL. 11, NO 10. 3670-3678 pp.

ПАШАН Д.,
А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты
Ономастика бөлімінің
аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ТЕКТЕРІН ҚАЗАҚША ЖАЗУҒА ҚАТЫСТЫ

Аңдатпа. ҚР азаматтарының тегін қазақшалау, қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту мәселелеріне арналған шолу мақала.

Түйін сөз: тіл мәртебесі, қазақ тілі, қазақша жазу

Аннотация. Обзорная статья, посвященная вопросам казахскоязычия граждан РК, расширения сферы применения казахского языка.

Ключевое слово: статус языка, казахский язык, написание фамилии на казахском языке

Abstract. A review article devoted to the issues of Kazakh-speaking of citizens of the Republic of Kazakhstan, expanding the scope of the Kazakh language.

Keyword: language status, Kazakh language, spelling of surname in Kazakh

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ономастика бөліміне ономастикаға қатысты көптеген хаттар кеп жатады. Сол хаттардың бірі Павлодар қ. тұрғыны Кәкенұлы Баубектен текті қазақша жазуға қатысты келген хат болатын. Б.Кәкенұлы қазақ тілін жойылып бара жатқан тілдер қатарына еніп бара жатыр деп алаңдаумен қатар украин тіліндегі - енко, - енок, - р, -ко-лардың негізі қазақ тілінен шыққан, оны өз тектерімізде қолданған жөн дегенді айтқан екен.

ҚР егемендікті алғаннан бергі 30 жыл ішіндегі еліміздің экономикалық, саяси ахуалын айтып, орын алып отырған келеңсіз жайттарға алаңдаулы жандар көп. Қазақ елінің ұлтын сүйген азаматы ретінде мұндай жандардың елге, тілге деген құрмет, жанашырлығы баршамызды сүйсінтері хақ.

Қазақ тілінің қолданыс аясы кеңеймей келеді деген пікірдегі көптеген азаматтар бар, бұл пікірге объективті қараған жөн. ҚР солтүстік облыстары мен оңтүстігіндегі тілдік қолданыс әртүрлі. «Оңтүстіктен солтүстікке бағдарламасы» осы теңсіздікті қалпына келтіру үшін жүргізіліп отырғаны белгілі.

Сондай-ақ Біріккен Ұлттар ұйымы басшылыққа алатын, бүкіләлемдік «Этнолог» басылымының 2019 жылғы статистикасына сүйенсек, тілді қолдану көрсеткіші бойынша әлемдегі тірі 7 097 тілдің ішінде қазақ тілі 76-орында тұр екен. Яғни алғашқы жүздікке кіреді. Бұл қуанарлық жайт. Себебі 2016 жылғы статистика бойынша 97 орында тұрған қазақ тілі 20 сатыға жоғарылаған. Бұл туралы толық ақпаратты мына сайттан оқи аласыздар [1]: https://wikidea.ru/wiki/List_of_languages_by_number_of_native_speakers.

Осында алғашқы ондыққа кіретін тілдердің ішінде қытай, орыс, 13-ші орында түрік тілі тұр. Бұдан халық саны көп болған сайын, ол халықтың ана тілін қолдану пайызы да өседі деген қорытынды жасаймыз. Тәуелсіздік алғалы бері 30 жылда қазақ тілінің қолданыс аясы артып келе жатқандығына куәміз. Яғни, даму бар. Тек қана кемшілікті емес, осындай артықшылықты да көрген дұрыс болар!

Әрине, Қазақстан Ресейге тәуелді кезеңде, күштеп орыстандыру саясатын барысында -ов, -ев суффиктері тегімізге танылғаны рас. Бірақ Қазақ елі тәуелсізгін алған соң, тегімізден –ов, -ев-ті алып тастап жазу мүмкіндігі берілген. Біздің Институттың Ономастика бөліміне күнделікті аты-жөндерін қазақшалап жазуды қалайтын көптеген азаматтар келеді. Осы үрдіске қарап халықтың қазақ тіліне деген құрметі артып отырғандығын көреміз. Мысалы,

Жумагельдинов Серикхан Карипжанович (Жұмагелді Серікжан Кәріпжанұлы), Адильбеков Руслан Қуаныштыкович (Әділбек Руслань Қуаныштықұлы), Бейсембаева Алия Нуркелдиловна (Бейсембай Әлия Нұркелдіқызы) сынды аты-жөндерін қазақшалап жатқандар көп.

Тіл туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі N 151 Заңының 20-бабы «Кісі есімін, әкесінің есімін және тегін жазу» дегенде «Кісі есімін, әкесінің есімін және тегін ресми құжаттарда жазу ҚР заңдары мен нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес келуге тиіс» деп көрсетілген. Кез-келген адам аты-жөнді жазуға қатысты ұсыныс айта алады, бірақ ол айтылған ұсыныс ғылыми негізделмей жүзеге аспасы анық. Аталған Заңға сүйеніп, кісінің аты-жөнін жазу процессіне өзгеріс енгізу ұзынсонар процесс екенін ескеруіңізді сұраймын. Қазіргі қалыптасқан тілдік қолданыс бірнеше сатыдан өткен, ғалымдар зерттеп, негіздеген қолданыс.

Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын дұрыс жазуда қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері басшылыққа алынады. Қазіргі таңда өзекті болып тұрған қазақ емле ережесі туралы мәселелер өткен ғасырда да өзектілігін жоғалтпағанын қазақ зиялыларының еңбектерінен байқауға болады. Қазақ емле ережесі туралы Р.Сыздық былай дейді: «Қазақ емлесі мен сөзді дұрыс дыбыстауға қатысты күні бүгінге дейін орын алып келген қиындықтардың түп-төркіні 1929 жылы араб жазуынан латынға, 1940 жылы латыннан кирлицаға көшкен кезде әрі қауырттықтан, әрі сол кезде тіл, жазу, сөзді дұрыс айту мәдениеті дегендердің ғылыми танымдары қалыптаса қоймағандығынан туған жайттарда жатқанын айту керек. Тіпті бұл күндердің өзінде тіл мәдениетінің оның өзекті проблемасы – норма дегеннің теориялық негіздері түгел қаланып, практикалық шешімдері түгел жүзеге асып болған дей алмаймыз» [2, 49].

Мысалы, 1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналының №1-2-3 нөмірлерін қарайық. Онда пунктуацияға аса мән берілмеген. Журналдағы мақалаларда бас әріп мүлдем кездеспейді. Жалқы есімдердің барлығы кіші әріппен жазылған. Бұл араб графикасының әсері. Журналда мақала мәтініндегі жаңа логикалық ой азат жол арқылы бөлініп отырған. Ал журналдың №11-12 нөмірлерінде кісі аттары бас әріппен беріліп отырған. Бұл сол кезеңдегі ғалымдардың ақылдасып, бас әріп болмаса болмайды екен деген шешімінен кейін туындаған әрекет.

«Әйел теңдігі» журналында *ij*, *bj*, *uv*, *uv* қос дыбыстармен жазылған антропонимдер кездеседі: *nurim kelini qazyjna*, *ijbano basnesen*, *wəkuv*. Журналдың аталған нөмірінде *Çetrispaj qъzъ және Çetrisvaj qъzъ* деп екі түрлі жазылған, яғни алғашқысында «р» (п) таңбасымен берілсе, соңғысында «в» (б) таңбасымен берілген.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3 нөмірлерінде *devət ulъ* (дебәт ұлы), *əvdikərim kelini* (әбдікәрім келіні), *naqaj kelini* (нағай келіні), *toqtavaj ulъ* (тоқтабай ұлы) деп жазылған.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12 нөмірлерінде *Aqъmet ulъ* (Ақымет ұлы), *Vajmaqamvet əjeli* (Баймағамбет әйелі), *Sajmardan kelini* (Шаймардан келіні), *Sajsultan qъzъ* (Жайсұлтан қызы), *Çoldavaq əjeli* (Жолдабақ әйелі) деп жазылған.

Берілген кісі аттарының тізімінен байқағанымыз 1931 жылы кісі есімдерін жазуда ер кісі есімін жазғанда *ulъ-ұлы* (*өтер ulъ*, *toqtavaj ulъ*, *Çangeldi ulъ*, *Aqъmet ulъ*) деп көрсеткен, ал әйел адамның есімін жазуда қызы не әйелі, не келіні (*Çetrispaj qъzъ*, *Çumaqul qъzъ*, *Əveken qъzъ*, *Çolman qъzъ*, *Çyrgenvaj əjeli vədese*, *Çoldavaq əjeli*, *Sərsemvaj əjeli*, *Vajmaqamvet əjeli*, *əvdikərim kelini. q.*, *naqaj kelini*, *Qalavaj kelini*, *Sajmardan kelini Zaqъjla*) деп көрсетіп отырған. Қазіргі кезде кісі аттарында «ұлы», «қызы» бірге жазылып жүр. Ал «келіні» сөзі ресми сипаттан гөрі, ауызекі сөйлеу стилінде көп қолданылады [3].

1940 жылғы мақалаларда орыс тілінен енген *-ov*, *-ev*, *-ova*, *-eva* (*-ов*, *-ев*, *-ова*, *-ева*) фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыла бастаған. 1931 жылғы мақалаларда мұндай фамилия жасаушы аффикстер мүлдем кездеспейді. Бұл факт орыс тілінің фамилия жасаушы аффикстері қазақ есімдер жүйесіне 1940 жылы «мықтап еніп» алғанын көрсетеді. Бұл кезеңде орыс тіліндегі әке атын жасаушы *-ович*, *-евич*, *-овна*, *-евна* аффикстері мақалада кездеспейді. Қазіргі кезде қазақ азаматтары КСРО кезінде ата-анасының, өзінің құжаттарында тегі мен әкесінің аты *-ов*, *-ев*, *-ова*, *-ева*, *-ович*, *-евич*, *-овна*, *-евна* аффикстерімен жазылғандықтан, осы аффикстерден

өз еріктерімен бас тартып, тегі мен әкесінің атын қазақ ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша қайта рәсімдетіп жүр.

Баубек Кәкенұлының, украин тіліндегі - енко, - енок, -ко ға қатысты пікірі ғылыми негіздемесі жоқ пікір. «Этот суффикс буквально означает «дитя» и является общим вариантом для всей славянской области. Другая, меньшая группа - ко, используя другой подход, от прозвища того же родителя или аналогичного происхождения: Стецько - Stets'Ko (от stets' - уменьшительное до Stepan / Stefan «Стивен»), Hval'Ko и т. д.» [4]. Нужно отметить, что украинские фамилии вошли в обиход раньше, чем русские. Самые первые упоминания о фамилии с суффиксом «-енко» относятся к XVI веку. Их локализация была характерна для Подолья, чуть реже для Киевщины, Житомирщины и Галиции. Позднее они стали активно распространяться на Восточную Украину. Исследователь Степан Бевзенко, изучавший реестр Киевского полка середины XVII столетия, отмечает, что фамилии оканчивающиеся на «-енко» составляли примерно 60% от всего списка фамильных имен полка. Суффикс «-енко» – уменьшительный, подчеркивающий связь с отцом, что буквально означало «маленький», «молодой человек», «сын». Например, Петренко – сын Петра или Ющенко – сын Юська. Позднее древний суффикс утратил свое прямое значение и стал употребляться в качестве фамильного компонента. В частности он стал дополнением не только для патронимов, но и для прозвищ и профессий – Зубченко, Мельниченко» [5].

Жалпы алғанда, қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына, соның ішінде қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Украин тілі шығыс славян тілінің бірі болып табылады. Екеуінің еш ұқсастығы жоқ. Дүниежүзіндегі барлық тілдер бір тілден бастау алды деген халықтық ұғым бар, бірақ ол ғылыми негіздемесі болмағандықтан тұшымды дерек деп айта алмаймыз.

Тілдік мәліметтерді берген кезде тарихи дереккөздеріне сүйенеміз. Көне түркі жазбаларынан бастап (Тоныкөк, Білге қаған), одан кейінгі ортағасыр кезеңі (Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари), одан кейінгі Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, одан кейін – Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Алаш арыстары – Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы деп жазылғандығы туралы деректер бар. Тегімізге -ұлы, -қызы деп қосып жазу – ең дұрыс жол. Сіз айтқан ұсыныстардың ғылыми негіздемесі жоқ, сондықтан да нұсқа ретінде құжат тілінде жазылмайды, ал сөйлеу тілінде қолдануға еш кедергі жоқ.

Біле білсек, 1996 жылдың 2 сәуіріндегі №2923 Жарлықтың 1-тармағында: «Ұлты қазақ азаматтар өздерінің тегі мен әкесінің атының жазылуын қазақ тіліне тән емес аффиксті алып тастай отырып, өзгертуге хақылы, алайда тегі мен әкесінің атының түбірлік негізі сақталуы тиіс. Бұл ретте әкесінің атын жазған кезде азаматтың жынысына қарай «ұлы» немесе «қызы» сөздері қосылып, бірге жазылады» деп тайға таңба басқандай анық жазылған.

Ал «Неке және отбасы туралы» заңның 28-бабында: «Тууды тіркеу кезінде ұлты қазақ азаматтардың атын, әкесінің атын және тегін мына төмендегі үш мүшелік антропонимдік белгілеу жүйесі: аты, әкесінің аты, тегі бойынша дұрыс жазуға және айтуға назар аудару керек. Мұнымен қатар азаматтардың қалауы бойынша қазақтың тегі мен әкесінің атын жазу кезінде қазақ тіліне жат – ов, – ев, – ова, – ева, – ин, – и, – ины, – на, – овна, – евна, – ович, -евич жұрнақтары алынып тасталып, олардың орнына «ұлы, қызы» жалғаулары бірге қосылып жазылады» делінген.

Сонымен, антропонимдік деректерді зерттеу, саралау барысында және атаудың қойылу тарихи кезеңдерін салыстыра отырып, төмендегідей қорытынды жасадық. Жоғарыда айтылған деректерді негізге ала отырып, текті қазақыландыру мақсатында айтылған ой-пікірлердің ескерілері анық, халық арасында тілдік сауалнамалар жүргізген кезде халықтансұрау мүмкіндігіміз де бар.

Әдебиеттер:

1. https://wikidea.ru/wiki/List_of_languages_by_number_of_native_speakers.
2. Сыздық Р.Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, – 2014.

3. Серікбаева А. Латын және кирил әліпбиімен таңбаланған қазақ есімдері // <https://atau.kz/kz/article/12>
4. Почему у многих украинцев фамилия заканчивается на -енко? // Quora turbopages.org
5. Кириллица | Как появились фамилии на «-енко» // cyrillitsa.ru.

РАМАЗАНОВ Т.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
3-курс докторанты

ДИАЛОГТЫҢ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі тіл білімінде қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланады. Тұлға аралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері анықталады. Сондай-ақ, диалогтың күрделі қызметінің мәнін қазақ жазушыларының шығармалары негізінде қарастырған, орыс қаламгерлері шығармаларындағы диалогтың озық үлгілерін сөз еткен ғалымдар еңбегіндегі пікірлерде зерделенеді. Қазақ тіл танымындағы диалогқа қатысты жазылған ғылыми еңбектер қарастырылып, диалогтың қызметі сараланады.

Түйін сөздер: диалог, дискурс, қазақ тіл білімі, қатысым, коммуникаттар

Аннотация. В статье уточняется, что в современном языкознании коммуникативная деятельность осуществляется не в виде отдельных единиц, а в форме осознанного акта взаимного общения. Определены компоненты межличностного общения и диалогического общения. Также анализируется значение сложной функции диалога во мнениях ученых, которые рассматривали произведения казахских писателей и говорили о передовых образцах диалога в произведениях русских писателей. Рассмотрены научные работы, написанные о диалоге в знании казахского языка, и дифференцирована функция диалога.

Ключевые слова: диалог, дискурс, казахское языкознание, участие, коммуникации

Annotation. The article clarifies that in modern linguistics communicative activity is carried out not in the form of separate units, but in the form of a conscious act of mutual communication. The components of interpersonal communication and dialogical communication are determined. It also analyzes the importance of the complex function of dialogue in the opinions of scientists who considered the works of Kazakh writers and talked about advanced examples of dialogue in the works of Russian writers. The scientific works written about the dialogue in the knowledge of the Kazakh language are considered, and the function of the dialogue is differentiated.

Keywords: dialogue, discourse, Kazakh linguistics, participation, communication

Қазақ тіл білімінде диалог мәселесін алғаш рет қазақ тілтанымның негізін салушылар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов көтерген болатын. Алғаш рет А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде диалог шығарма мазмұнына қарай жіктеліп, «сөйлестіру» деп алынса, М. Әуезов диалогты «әңгімелестіру» деп береді, проф. Қ.Жұмалиев «Әдебиет теориясы» еңбегінде диалогты драмалық шығармалардың негізгі құралы, бұл жанрда адам образы диалогтар арқылы жасалатындығына тоқталып, ғылыми сараптаулар жасайды. Академик З.Қабдоловтың теориялық зерттеулерінде диалогтың қызметі әдебиеттің өзге көркемдік амал-тәсілдерімен сабақтаса нақты талданады.

Ал одан кейін М. Балақаев, М. Серғалиев, Б. Майтанов, Б. Шалабаевтың еңбектері әдеби шығармадағы диалогтың қызметі мен бірқатар ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

Диалогтың күрделі қызметінің мәнін қазақ жазушыларының шығармалары негізінде қарастырған, орыс қаламгерлері шығармаларындағы диалогтың озық үлгілерін сөз еткен

ғалым Б. Майтанов еңбегіндегі пікірлер де маңызды. «Қазақ романы және психологиялық талдау», «Көркемдік нәрі» деген еңбектерінде ХХ ғасыр әдебиетіндегі қазақ романына талдау жасай келе, диалогтың кейіпкер психологиясын ашудағы қызметін көрсетеді. Белгілі ғалым Х. Әдібаев та «Талант. Талғам. Тағдыр» еңбегінде шығармаларды талдау барысында диалогқа тоқталған. Профессор Т. Рахымжанов «Романның көркемдік әлемі» деген зерттеу еңбегінде С.Мұқановтың «Өмір мектебі» романындағы диалог, монолог үлгілеріне мысал келтіріп, олардың кейіпкерлер бейнесін, психологиясын ашуда, характер танытуда үлкен рөл атқаратыны туралы құнды пікірлер айтқан.

Одан бөлек отандық тіл білімінде диалог мәселесіне қатысты әдебиеттану ғылымында да, тіл білімі ғылымында да әртүрлі диссертациялар қорғалды: «Ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалог: лексикалық, синтаксистік және стилистикалық сипаттама» (А.Қ.Айтбенбетова, 2007 ж.), «Типология диалога» (на материале казахского и русского языков. – Г.С. Иманғалиева, 1999 ж.), «С.Мұқанов романдарындағы диалог қолдану ерекшелігі» (Р.Б.Сұлтанғалиева, 2010 ж.), «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» (З.Н.Ерназарова, 2001 ж.), «Типология реплик казахского и русского диалогов» (Д.Б.Абдыкаримова, 1999ж.), «Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі» (Ж.С.Қаңлыбаева, 2006), «Ж.Аймауытов романдарында диалог қолдану үлгісі» (Ш.Әбішева, 2005 ж.), т.б.

Қазіргі тіл білімінде қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тұлға аралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері ретінде мыналарды атасақ болады:

- сөйлеуші мен адресат (субъект факторы жеке психологиялық, сөйлеушінің тұлғалық әлеуметтік ерекшеліктері; адресат факторына оның тең қатысымға дайындығы енеді, сондай-ақ, жеке мінезі; коммуниканттар арасындағы интеракциялық және тұлғааралық қарым-қатынас);
- сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты;
- қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке (коммуникативті акт барысындағы қатысымның жалпы әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдаяттарына сүйенетін шарттарын белгілейтін экстралингвистикалық факторлар) байланысты шынайылық деңгейі;
- белгілі бір қоғамдық және статустық рөлі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы;
- қатысым жағдаятына сай пресуппозицияларды (авторлық интенцияның дұрыс қабылдануы, өйткені сөйлесімнің прагматикалық мағынасы сөйлеуші мен адресаттың пресуппозицияны оқи алуы, тезаурустарының ұқсастығы, импликацияны анықтай алу қабілеттілігіне байланысты жүзеге асады) [1].

Қазақ тіл білімінде диалогты зерттеуші Г.Иманғалиева «Типология диалогов» еңбегінде диалогты танудың келесідей 4 көрсеткішін басшылыққа алады:

1. Диалогтың өту ахуалы:
 - уақыт (шексіз, шекті)
 - сипаты (ресми, бейтарап, кітаби)
 - пікірлесу жағдайы (кедергінің болу-болмауы)
2. Сөйлеушіге тән белгілер:
 - әңгіме тақырыбын білуі
 - диалог тақырыбын білуі
 - диалог тақырыбының қажеттілігі
 - диалог тақырыбын бағалауы.
3. Тыңдаушыға тән белгілер:
 - әңгіме тақырыбынан хабардарлығы
 - диалог тақырыбын бағалауы
 - әңгіме тақырыбының қажеттілігі
4. Сөйлеушілер арасындағы қарым-қатынас
 - таныс, таныс емес

- әлеуметтік мәртебесі
- өз тыңдаушысына қатынасы [2].

Диалогты зерттеушілер формасына, мағынасына қарай диалогты әр түрге бөліп қарастырады. Г.В.Брындина «диалог-тілдесулердің тақырыптық және құрылымдық бірігуі» деген анықтама беріп, диалогтің түрлерін былайша топтастырады:

1. Логикалық-интеллектуалды
2. Бұйрық-талап (жігерлі)
3. Эмоционалды.

Логикалық-интеллектуалды диалог өз ішінде мына түрлерге бөлінеді: жауап алу, хабарласу, әңгімелесу, қоштасу, талас және мақсатты диалог.

Бұйрық-талап диалог бұйрық және өтініш диалогтеріне бөлінеді.

Эмоционалды диалог: кірісу, түсіндіру диалогтеріне бөлінеді.

«Диалог» ұғымының айналасында жинақталған түсініктерді тағы бір қорытындылау үшін диалогқа қарама-қарсы түсініктерді қарастыру қажет. Бір ұғымның мән-мазмұнын тану кезінде, әдетте, оған қарама-қарсы феноменді, құбылысты салыстырып талдайтыны белгілі. Диалог тіл біліміндегі келесі ұғымдармен өзара қарсы әрекеттесіп жатады.

Диалогта әр кейіпкердің сөз саптауынан,оның ой – толғанысынан сөйлеу өзгешелігінен жан дүниесі айқын елес береді. Жазушының шеберлігі де оның әр кейіпкерді мінез – бітіміне, ой – өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді. Сондықтан мағыналы диалог,кейіпкерді сөйлестіре білу шеберлігі – әдеби шығармада халықтық тіл байлығын мол пайдаланып,орнымен қолданудың ұтымды тәсілдерінің бірі» [3].

Қазақ тіл білімінде диалогқа жеке шығармашылық тұрғысынан келу жағынан жақсы талдау жұмыстары жүргізілген. Бұл бағыттағы зерттеулерде жеке автор шығармаларындағы диалогтың түрі, қызметі, ерекшеліктері сараланып, талдау, салыстыру жүргізіледі. Бұл ретте В.В. Виноградов, В.В. Одинцов, қазақ тіл білімі бойынша Е. Жанпейісов, М. Серғалиев, Х. Кәрімов, Б.Шалабаев, әдебиеті Б. Майтанов зерттеулерін атауға болады. Диалогтың кейіпкер бейнесін, оның мінездемесін жасаушы қызметі М. Серғалиев, Х. Кәрімов, Б. Шалабаев еңбектерінде кеңінен баяндалады.

Әр жазушы өз мүмкіндігі шеберлігіне байланысты кейіпкерді сомдаудың түрлі әдіс-амалдарын қолданатыны белгілі. Соған байланысты кейіпкер тілін даралау, характерді таныту ерекшелігі де әр жазушыда түрліше көрінеді. Соның ішінде кейіпкердің төл сөзі – монолог пен өзге кейіпкерлермен қарым-қатынасқа түскен кезінде ішкі ой-толғаныстарының оның тілінде (сөзінде) көрініс табуы, яки диалог тәсілі адам тұлғасын танытуда қолданылатын бейнелеу құралдарының ішінде ерекше орын алады.

М.Әуезов диалогтарының психологиялық қуаты мол, олар персонаж ойы мен сезім-козғалыстарын бедерлейді. Кейіпкерлер сөзі дараланған мінезге сай және сонымен бірге нақты жағдайларда көңіл-күйлер сипатын береді. Диалогтар қаһармандардың әр алуан көзқарасын өмір құбылыстарына деген әр басқа қарым-қатынастарын танытады.

Тілші ғалым Х.Кәрімов диалогтың адам образын жасаудағы рөлін оның басты қызметі ретінде қарастырады. Себебі диалог адамдар арасында өмірде кездескен сан қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп, адам мінезінің нақты түрде нанымды ашылуына көмектеседі.

Ғалым кейіпкердің әңгімеге қатысу барысына қарай диалогтың үш түрін бөліп көрсетеді: таза диалог, аралас диалог, көп дауысты диалог. Екі адамның өзара сөйлесуі (мейлі ол қандай бағытта болсын) таза диалог, әңгімеге басқа кейіпкер араласып, кейіпкер саны екі не одан да көп болса, аралас диалог, егер әңгіме, сөз көп кейіпкердің, бір топ адамның сөзі болып келсе ол көп дауысты диалог деп аталады. Таза диалогта автор сөзінің (ремарканың) айтылуы міндетті емес. Екі адамның әңгімелесуінде олардың кім екені оқушыға белгілі болып тұрады. Ал, аралас диалогтың ондай мүмкіндігі аздау. Әңгіме бірнеше адамның қатысуымен болғандықтан, сөз иесінің кім екенін айқындайтын автор сөзі міндетті түрде қажет. Көп дауысты диалогта әңгімеге қатысушы бір топ адам болғандықтан ремаркалардың қажеттілігі шамалы.

Диалогтың көркем әдебиеттегі кейіпкер бейнесін жасаудағы қызметі туралы Г. Сәрсекенің еңбегінде қамтылған. Диалогтың көркем шығармадағы қызметі туралы мынадай түйін жасайды: «...көркем шығармадағы диалогтың қызметі сан алуан. Оның ішінде, диалогтың кейіпкер болмысын, мінез-құлқын таныту қызметі ерекше. Әр жазушының диалогты қолдану шеберлігі әр басқа. Кейінгі прозалық шығармаларда диалогтық қолданыс сан түрлі бояу алып, құрылымдық – стильдік жағынан толығырақ түскен».

Белгілі зерттеуші Ә. Байтанаев та көркем шығармадағы диалогқа үлкен жүк артады. Ғалым «Шын шеберлік» еңбегінде өз ойын: «Диалог өз қызметін атқармаса онда оны қолданудың қажеті жоқ, ал оның қызметі айтылып келе жатқан мәнінен тыс, соған қосымша мән әкелуі қажет» деп тұжырымдайды.

Диалог ауызекі сөйлеу тілінде де, көркем әдебиет шығармасында да көп кездеседі. Алайда диалогтың екі түрінде елеулі айырмашылық бар. Бірінші жағдайда әңгімеге қатынасушылар сөздің орын тәртібін, сөйлемнің құрылымын немесе сөз тазалығын таңдамай сөйлесе береді, ал көркем шығармада ондай диалогтер автордың үлкен толғанысын, суреттеліп отырған кейіпкерлердің бейнелерімен, оқиғамен байланысты ой елегінен өткізіледі. Қысқасы, диалог жазушының индивидуальдік (даралық) стиліне және жанрдың ақпараттық-эстетикалық нормасына тікелей қатысты болады.

Диалогтың прагматикалық негізі жайында қазақ тіл білімінде алғашқы айтқандардың бірі – З.Ш. Ерназарова болатын. Ол өзінің 2001 жылы қорғаған «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» атты кандидаттық диссертациясында бір тараушасын диалогтың прагматикалық мүмкіндіктеріне мән береді:

«Диалог арқылы берілетін хабар – семантикалық белгіні, ал оны анықтауға прагматикалық факторлар қатысады. Прагматикалық фактор сөйлесімдердің тақырыпқа қарай сөйлесімдердің коммуникативті мақсатын анықтайды. Қарым-қатынас үстінде ортақ тақырыптың орнауы бірін-бірі мазмұн жағынан толықтырып отыратын, сөйлеу мақсаттарының үйлесімді тізбегін қалыптастырады. Сөйлеу мақсаттарын жетекші (негізгі) және қосымша мақсаттарға ажыратуға болады. Сөйлеу мақсаттарының үйлесуін тема-ремалық қатынастың сөйлеу актілері арасында көрінуі деп те қарауға болады. Өйткені алғашқы сөйлесімде берілген мазмұн келесі сөйлеу актісінде жаңа мазмұнмен толықтырылады» [4].

Қазақ тіл білімінде тағы өзекті мәселе бұл – дискурс пен диалогтың ара жігін ажырату. Әдетте, дискурс диалогқа қарағанда кең ұғымы түрінде қарастырылады.

А.Б. Туманова дискурс ұғымының астарында мәтін, сөйленіс, диалог, стиль тәрізді дәстүрлі лингвистикалық түсініктердің тоғысып жататындығын айтады: дискурс – бұл сөйленіс (коммуникативті, прагматикалық, когнитивті және экстарлингвистикалық факторлар ескерілген сөйленіс әрекеті), ерекше стиль (жеке талғамның көрініс табуы), мәтін (сөйлесім нәтижесі) [5].

«Дискурс» мәселесіне мән бере бастаған әрі арнайы саладағы дискурстың көрінісіне мән берген Г.Смағұлова «Шешендік сөздер дискурсы» еңбегінде дискурстың адамға тән қарым-қатынастың бір түрі екендігіне әрі мәтінмен тығыз байланысты екендігін айтады. Белгілі бір ұғымды тану жолында оны басқа бір ұғымға қарама-қарсы қойып зерттеу қажеттігі түсінікті. Мұндай жағдайда дискурсқа қарама-қарсы лингвистикалық түсінік, бұл – мәтін. Сонымен қатар, ғалым мәтін мен дискурстың арасындағы негізгі айырмашылықтарды көрсетеді:

Дискурста қарым-қатынас акустикалық жолмен жүреді, ал мәтінде визуалды түрде жүреді.

Дискурста қарым-қатынас тілдік және тілдік емес амалдар арқылы жүзеге асады. Мәтінде қалыпқа түскен сөйлеу әрекеті жүзеге асады.

Дискурс белгілі бір уақыт аралығында жүреді. Мәтіндегі қарым-қатынас әртүрлі уақыт пен кеңістік аралығында орын ала береді.

Дискурста қарым-қатынас жандық контакт түрінде өтеді. Мәтіндегі қарым-қатынаста жанды қарым-қатынас болмайды.

Дискурсқа ағымдылық сипат тән, ол коммуниканттар арасында жүретін үздіксіз процесс. Мәтін – дискурсқа дайын өнім [6].

Б. Қалиев «қазіргі ғалымдардың дискурс туралы пікірлері біржақты емес. Біреулері оны «сөйлеу», «сөйлесім» десе, екіншілер диалогты дискурс деп атайды. Үшінші біреулер дискурс деп – «мәтінді, оның ауызекі сөйлеу тіліндегі қалпын» атаса, төртіншілер «мән-мағынасы, ұғымы жағынан бір-бірімен логикалық және синтаксистік байланыста тұрған бірнеше сөйлемдерне құралған мәтінді дискурс деп айтайды» деп шолып өтеді.

Дискурс – ауқымы кең, күрделі құрылым. Оған прагматикалық, когнитивтік, менталдық, психологиялық, семантикалық сипаттары тән.

Ғалым сонымен қатар, дискурсты қарапайым тілде ғана түсіндіруге тырысып, оны диалог кезінде немесе екі немесе одан да көп адресаттардың тілдік қарым-қатынасы кезінде бір-бірін түсінуі дейді де толық түсінікке қол жеткізілу жолдарын сөз етеді:

Сөйлесім жағдаяты (қыс, жолаушы, үй песі)

тіл (екеуі де қазақ, екеуі де тілдік тұлға, сондықтан екеуі де когнитивтік мазмұндағы бірліктерді бірден түсінеді)

Ұлттық дүниетаным (қазақы мінез, қонақжайлылық, қайырымдылық)

Ұлттық мәдениет (екі жаққа да ортақ білім, тәрбие, үлгі, өнеге, әдет-ғұрып, салт-дәстүр т.б.)

Ұлттық психология (сөйлеушілердің көңіл-күйі: жайдарлы, көңілді, күдікті, қайғылы, ашулы, үрейлі, асығыс т.б.)

Дискурс дегеніміз – мән-мағынасы жағынан бір-бірнен алшақ жатқан, бірақ араларында ұғымдық, логикалық байланыс бар күрделі құрылымды ұққанымыз жөн [7].

Дискурс мәселесін жан-жақты зерттеген Г.Г. Бүркітбаева: «дискурс дегеніміз – екі адамның белгілі бір коммуникативтік жағдаятта өзара сөйлесуі, соның нәтижесінде туған мәтін [8].

И.Б. Авдеева «Дискурс – қабылдау, интерпретация, туу тәрізді процестерді қамтитын динамикалық мәтін» деген анықтама береді. Ғалым дискурсты күрделі коммуникативті құбылыс ретінде тани отырып, дискурстың тек мәтін мен тілдік факторлардан (экстралингвистикалық факторлар) ғана тұрмайтынын, сонымен қатар адресатқа түсінікті әрі интерпретацияланған мәтін ретінде тануды ұсынады.

Әдебиеттер:

1. Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативті акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі: фил.ғыл.канд. автореф: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 24 б.
2. Иманғалиева Г.С. Типология диалога (на материале казахского и русского языков. Алматы, 1999.с.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруана, – 2005. – 576 б.
4. Ерназарова. З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері. 10.02.02. – қазақ тілі. Фил.ғыл. доктормы ғыл. дәреж. алу үшін дайын. диссер. Алматы, 2001. – 126 бет.

5. Джолдасбекова Б.У., Туманова А.Б. Изучение понятия дискурс, его смыслов и видов на занятиях филологического цикла. // Состояние и перспективы современной филологии. VII Багизбаевские чтения: Материалы международной научно-практической конференции. 28 апреля 2015 г. – Алматы: «Қазақ Университеті» 2015. – 247с.

6. Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы: оқу құралы. – Алматы: 2012. – 169 бет.

7. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін (Мақалалар жинағы)/ Байынқол Қалиұлы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 246 бет.

8. Бүркітбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология, интеракция и жанры (дисс.доктора филол.наук). – А., 2005.- 321 бет.

РАХЫМБЕРЛИНА С.,

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ **(қазақ және түркімен тілдері)**

Андатпа: Мақалада XX ғ. бірінші жартысындағы кейбір түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ және түркімен тілдерінің зерттелуіне шолу жасалған. Екі тілдегі жазуды қалыптастыру, әліпби мәселесі, әдеби тілді қалыптастыру, ұлттық терминологияны жасау, балалар мен үлкендерге арналған оқу құралдары мен оқулық жазу, сөздік құрастыру, тілдегі диалектілердің зерттелу жағдайы қарастырылады. Түркімен тілін зерттеген шетел, орыс, түркімен ғалымдарының еңбектерін көрсете отырып, қазақ тілінің мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалым, ағартушы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері арнайы сөз болады.

Түйін сөздер: ағартушы, әліпби, оқу құралы, оқулық, дыбыс жүйесі, әріп, таңба, әдеби тіл.

Аннотация: В статье рассматриваются исследования некоторых тюркских языков, в том числе казахского и туркменского языков, в первой половине XX в. Формирование письма на двух языках, проблемы алфавита, формирование литературного языка, создание национальной терминологии, написание учебных пособий и учебников для детей и взрослых, составление словарей, изучение языковых диалектов. Показывая труды зарубежных, российских и туркменских ученых, изучавших туркменский язык, будут упомянуты труды ученого, просветителя, учителя нации Ахмета Байтурсунулы, всесторонне изучавшего проблемы казахского языка.

Ключевые слова: просветитель, алфавит, учебное пособие, учебник, звуковая система, буква, знак, литературный язык.

Summary: The article deals with the studies of some Turkic languages, including the Kazakh and Turkmen languages, in the first half of the 20th century. Formation of writing in two languages, problems of the alphabet, formation of a literary language, creation of national terminology, writing manuals and textbooks for children and adults, compiling dictionaries, studying language dialects. Showing the works of foreign, Russian and Turkmen scientists who studied the Turkmen language, the works of the scientist, educator, teacher of the nation Akhmet Baytursunuli, who comprehensively studied the problems of the Kazakh language, will be mentioned.

Annotation: educator, alphabet, textbook, textbook, sound system, letter, sign, literary language.

Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаған ұлы ғалым, ұстаз-педагог, ірі қайраткер А. Байтұрсынұлы өмір жолын, азаматтық жолын 22 жасында мұғалімдік қызметтен бастайды. Он төрт жыл ауылдық мектепте, кейін училищеде сабақ береді. Осы ағартушылық қызмет болашақ ғалымның, мемлекет және қоғам қайраткерінің өмірлік ұстанымы мен мақсатын айқындауда үлкен рөл атқарады. Қазақ баласының көзі ашық, білімді, саналы азамат болып шығуы үшін,

басқа еш халықтан кем болмай, алдыңғы қатарлы дамыған елде, ең бастысы, азат елде өмір сүруі үшін бар өмірін арнайды. Академик Р. Сыздықтың сөзімен айтсақ, «Оның қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін зерттеп оқулықтар жазуына да, тыңнан жол салып, бай терминология дүниесін жасауына да, тіпті қоғамдық-әкімшілік істеріне араласуына да алып келген – өзі дйттеген ағартушылық мақсаты деуге болады» [1, 13].

XX ғасырдың басында Кеңес үкіметі тіл саясатын жан-жақты әрі қарқынды жүргізді. Атап айтсақ, кейбір тілдердің жазуын қалыптастыру, араб жазуынан латын әліпбиіне көшіру, одан соң кириллицаға ауыстыру, әдеби тілді қалыптастыру, ана тілінде оқытатын ұлттық мектептерді ашу, ұлттық терминологияны жасау, оқулық жазу, сөздік құрастыру, диалектіні ғылыми сипаттау еді. А.Н. Самойлович, Е.Д. Поливанов, Н.И. Ашмарин, В.А. Гордлевский, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, А.П. Поцелуевский, А. Байтұрсынұлы, В.М. Насилов, Э.Н. Наджип, Э.В. Севортян, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак, Г.Х. Ахатов, Д.Г. Тумашева, В.В. Решетов, А. Гулямов, С.К. Кеңесбаев т.б ғалымдар түркітану ғылымының қалыптасып, дамуына зор үлес қосты. 1929 жылы Ахмет Байтұрсынұлы өз өмірбаянында: «1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің [жағымсыз] әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым», - деп қазіргі бір ғылыми-зерттеу институтының не министрліктің ғана қолынан келетін қат-қабат жұмысты төрт-ақ ауыз сөзбен тізіп шығады [1, 16]. Бірақ мұның артында ұшан-теңіз еңбек, маңдай тер, күреспен өткен тұтас өмір тұрғаны ақиқат.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ баласының өзінің ана тілінде сауат ашуы үшін орасан зор еңбек етті. Мектеп жасындағы балаларға арнап қана емес, сонымен қатар үлкендерге арналған сауат ашқыш құралдарын жазды. Оның алдына қойған мақсаты біреу ғана еді. Ол – «90%-і хат білмейтін жұртқа оқу мен жазуды оңай үйрететін әліп-би кітабынан артығы жоқ» [1, 50]. Ал, ол қажеттілікті дәл қазір іске асыру керек, себебі: «Сол ашығып отырған қазаққа бабын-дәмін келтіріп соңыра беретін асыңнан бабы-дәмі кем болса да әзір берген асың артық. Тамақты қарны тойыңқырап, қанағаттанған кезде талғайды» [1, 50], - деп оқулық жазу ісінің қаншалықты қажеттігін және бұл істің дереу іске асыруды талап ететініне назар аудартады.

Алғашқы оқу құралы «Қазақша алифба» деген атпен 1912 жылы Орынборда басылып шықты. Бұл оқу құралы кейін де бірнеше рет басылып, 1925 жылы 7-басылымы жарық көреді. Оқу құралында дыбыстардың түрлері, ерекшеліктері, дыбыс таңбаларының жазылуы, оны игертудің тәсілдері толық берілген. Әрбір әріпті оқып-үйрету үшін берілген мысалдар «ар, ара, араз» сияқты сөздермен басталып, «Түбі бірге түтпейді», «Бүлінген елден бүлдірге алма» сияқты терең мағыналы мақал-мәтелдермен аяқталады. Шағын мәтіндерден бүгінгі күні аз қолданылатын (не қолданыста жоқ) атауларды кездестіруге болады. Мәселен, жалбағай, ыстан (киімдер); атбақыл, лек, шатыраш (ойын-ойыншық); бөртпе, томыртқа (тамақ-сусын); иін, қары (дене мүшелері); дөдеге (үй сайманы); сүйретпе, көнек (ыдыс-аяқ); лөк (мал аты); жағалтай, кез құйрық, құладың, таған, бұлдырық (құстар); ұшқат, шағыр, тарлау, буылдық (жер түгінің аттары); копа (жер жүзінің аттары) т.б. Ауыз әдебиеті үлгілерінен жаңылтпаш, жұмбақ, мақалдар мен өтірік өлең берілген.

Бір жылдан кейін, 1926 жылы А. Байтұрсынұлының «Жаңа әліпбиі» жарыққа шығады. Жаңа оқулықтың әдістемелік жағынан да, мазмұны мен безендірілуі жағынан да жоғары деңгейде болғанын Білім кеңесінің берген бағасынан көруге болады. Автор оқу құралының алғысөзінде: «Үйрету жағынан «дыбыс әдісі» мен «тұтас оқу» әдісінің екеуіне бірдей жарарлығы көзделді. Мазмұн жағынан қазақ жағыдайына жанастырылып, жаңа програмша

(Гувс програмынша) болуы көзделді», - деп алдына қойған мақсатын атап өтеді [1,50]. Бұл – суреттермен безендірілген, әртүрлі әдіс-тәсілдердің басын қосқан нағыз оқу-әдістемелік құрал болатын. Түрлі заттардың (мәселен, шырпының) не суреттердің көмегімен дидактикалық ойындар (Тапқан жабады, таппаған жазады) ойнату, қиықша қағаз (карташа) үлестіру не арнайы кесте арқылы тапсырма (сын атына зат аты) орындату, өз беттерімен сөз, сөйлем, жаңылтпаш құратып, хат жазғызу сияқты жұмыс түрлері берілген. Аздан көпке, жеңілден күрделіге қарай берілген тапсырмалар дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлемді қамтып, баланың логикалық ойлау жүйесін дамытуға, шапшаң ойлауға, өткен материалды ұмытпауға, қажет болғанда еске түсіруге дағдыландыруды көздейді. «Ермек-еңбек» тапсырмалар топтамасы әр сабақ сайын түрлендіріліп берілген. Бірінші оқу құралындағыдай мұнда да мәтіндер, өлең-тақпақтар берілген, бірақ көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да күрделі. Мәселен, «Тігін», «Жүген жұмысы», «Тазалық тәртібі», «Салақтықтың кесірі», «Көмектестік» т.б. тұрмыстық мәтіндерден бастап, түрлі логикалық жұмбақтар жасырылған «Ойндар! Ойландар!» тапсырмалары берілген.

Осы жылы А. Байтұрсынұлы «сауатсыз үлкендер үшін» «Сауат ашқыш» оқу құралын шығарады. Оқу құралы, әдеттегідей, әріптердің емлесін үйретуден, оларға келтірілген мысалдардан басталады. Бұдан кейін қазақ тіліндегі дыбыстар мен олардың таңбалары, дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың таңбалары жеке-жеке беріледі. Сондай-ақ, қазақ тілінде жоқ болғанмен, басқа түркі халықтарында бар араб әліппесінің таңбалары беріледі.

Ғалымның «Тіл - құрал» (Қазақ тілінің сарфы) атты оқулығы Орынборда 1914 жылы жарық көрген. Үш кітаптың алғашқысы саналатын оқулық, ғалымның өз сөзімен айтсақ, «бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі дыбыстар һәм оларға арналған харіфтер; қазақ сөзіне жазылатын харіфтер турасындағы ережелер; қазақ тіліндегі сөздердің тұлғаларына» арналған [1, 142]. Әр тақырыпшадан кейін дағдыландыруға және сынауға арналған тапсырмалар (үлгісімен) беріледі, яғни оқушының жаңа материалды қаншалықты игергенін анықтап отыру, пысықтау мақсаты көрінеді. Ғалым дыбыстарды дауысты (ашық), дауыссыз (тұйық) және жарты дауысты (орта дыбыс) деп жіктей келе, 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауыссыз дыбысты анықтайды. Сөз тұлғасын түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз және қосымшалар деп бөле отырып, қосымшаны тысқарғы жалғаулар (тікелей жалғау) және ішкергі жалғау (тікелей жұрнақ) деп ажыратады.

Қызыл-Ордада жарық көрген «Тіл – құрал» оқулығында автор: «Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан, жалғамалы тіл. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағанасын өзгертпейді; екіншісі сөздің тұлғасын да, мағанасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады», - деп әлем тілдерінің типологиялық жіктемесі негізінде қазақ тілінің ерекшелігіне тоқталады. Қосымшалардың атқаратын негізгі қызметін де нақты көрсетіп береді: «Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағаналысөзден екінші мағаналы сөз шығарып, сөзден сөз туғызып, көбейтіп тілді байыту үшін қажет» [1,175]. Осы оқулықта сөз жазуының ережелері беріліп, мысалдар келтіріледі. «Тіл – құралдың» (Қазақ тілінің сарфы) 2-нші жылдық кітабында сөйлеу бөлімдері ұсынылып, сөз таптары: зат есім, оның түрлері, зат есімнен туған сөздер, тәуелді қалып, септелу, сын есім, шырайлары, сын есімнің заттануы, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, одағай беріледі. 10 түрлі етіс пен 15 райдың түрі көрсетіледі. Осы оқу құралдары мен оқулықтарда берілген терминдердің түгелге жуығы қазіргі уақытта қолданыста екені белгілі.

Осылайша А. Байтұрсынұлы қазақ баласының сауатын ашып, әліпби құрастырып, оқу құралы мен оқулықтар шығарып, қазақ тілінің фонетикасы мен лексикологиясын, грамматикасын зерттеп жатқан кезеңдегі басқа түркі тілдерінің, оның ішінде түркімен тілінің зерттелу жағдайына зер салайық.

Түркімен тілі Қазан төңкерісіне дейін өте аз және баяу зерттелген түркі тілдерінің қатарына жатады. Түркімен тілі түркі тілдерінің Алтай тілдері әулетінің оғыз тобына (шығыс тобы)

түрік, ғағауыз, әзірбайжан, хорасан, қашқай, афшар, салар тілдерімен қатар) жатады. Түркімен тілінде 6,8 млн. адам сөйлейді. Оның ішінде Түркіменстанда 3,8 млн. адам, Иранда 2 млн., Ауғанстанда 500 000, Иракта 250 000, Өзбекстанда 250 000 адам сөйлейді.

Түркология тарихнамасына зер салсақ, XX ғ. басында түркімен тілінің не фонетикасына, не грамматикасына, не диалектологиясына қатысты арнайы зерттеулер жоқтың қасы. Осы кезеңдегі түркімен тіл біліміне байланысты жарық көрген еңбектер Н. Вамберидің жекелеген әдеби ескерткішті зерттеуінен басқа, тілді үйретуге қатысты қысқаша практикалық құралдар (И. Шимкевич. Практическое руководство для ознокомления с наречием туркмен Закаспийской области. Ашхабад, 1899; С. Агабеков. Учебник туркменского наречия (ахал-текинский диалект). Ашхабад, 1904) мен басқа түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде кездесетін азын-аулақ пікірлер мен мәтіндер ғана. XX ғ. басындағы осы кемшіліктің орнын толтырған алғашқы әрі грамматиканы қысқа да болса сөз еткен еңбек ретінде И.А. Беляевтің 1915 жылы Ашхабадта жарық көрген «Грамматика туркменского языка» еңбегі мен шағын орыс-түркімен сөздіктерін («Русско-туркменский словарь», 1913 ж.; «Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики», 1926 ж.) атауға болады.

Келесі кезекте түркімен тілі мен әдебиетін зерттеген белгілі түрколог А.Н. Самойловичтің еңбектерін атап өту керек. Ғалымның 1909 жылы орыс география қоғамының «Живая старина» басылымында жарық көрген мақалаларынан бастап, түркімен халқының өмір сүру салты мен хандардың ата-тегі, тілі мен әдебиетіне қатысты бірқатар еңбектері жарияланды. 1908 жылы А. Володиннің «Из тухменской народной поэзии», «Тухменская степь и туркмены» еңбектері жарық көрді. Ғалымның бұл еңбектерінен Кавказ түркімендерінің (тухмен) тілі мен әдебиетіне қатысты материалдарды кездестіруге болады.

Түркімен тілі Түркімен ССР-інің құрылуымен байланысты жоспарлы түрде зерттеле бастайды. Осы кезеңде түркімен тілі ресми түрде мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып, жаңа әдеби тіл нормасы қалыптасады. 1928 жылы түркімен тілі латын графикасын, кейін барлық түркі тілдері сияқты орыс графикасы негізіндегі кирилл әліпбиін қабылдайды. Түркімен әдеби тілінің аясының кеңейіп, қызметінің өсуі оны зерттеудің бірнеше бағытта жүргізілуіне мүмкіндік туғызды. Бұл бағыттардың негізгілері – түркімен тілінің тарихы мен диалектологиясы, тілдің фонетикасы мен грамматикасы, әдеби тілдің нормалану мәселесі. Сонымен бірге әліпбиді жасау, орфография және терминология мәселелері, мектепте түркімен тілін оқытудың әдістемесі және түркімен тілі мен орыс тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын жазу өзекті мәселелер қатарында болды.

Осы бағыттардың ішіндегі ең аз көңіл бөлінгені түркімен тілінің тарихы мен диалектологиясы болып табылады. Дегенмен, осы мәселелерге арналған мынадай еңбектердің барын атап өту керек. Н.А. Баскаков түркімен тіл білімінде тіл тарихы мынадай тақырыптық топтарға бөлінгенін көрсетеді: 1) тіл тарихы туралы жалпы очерктер (М.Н. Хыдыров, З.Б. Мухамедова, Х. Дерьяев, Э. Каджарова, Н.А. Баскаков); 2) көне ескерткіштер тілін зерттеу арқылы тілін тілдің бағзы замандардағы жағдайына арналған еңбектер (С. Ахаллы, М.Н. Хыдыров, Б.А. Каррыев т.б.); 3) жазушының тілін зерттеуге арналған еңбектер (Таш-Назаров, М.Н. Хыдыров, Р. Бердиев т.б.); 4) түркімен диалектілер жүйесін жалпылама сипаттауға не нақты бір говор мен диалект туралы сөз еткен монографиялар (Х. Машаков, А.П. Поцелуевский, М.Н. Хыдыров, М. Атажанов т.б.) [2, 5]. Профессор А.П. Поцелуевский түркімен тілі мен оның диалектілерін ғылыми тұрғыдан зерттеудің негізін қалап қана қойған жоқ, сонымен қатар ғалымның зерттеулері түркімен тіл білімінің барлық саласын қамтиды [3].

XX ғ. бірінші жартысында тілші ғалымдар түркімен тілінің жалпы грамматикасы және тілдің грамматикалық құрылысының жекелеген мәселелері жайлы біршама зерттеулер жүргізіп, жарыққа шығарды. Н.А. Баскаков бұл зерттеулерді мынадай топтарға бөліп қарастырады: грамматиканың жалпы очерктері; 2) фонетикаға байланысты зерттеулер; 3) морфологияға байланысты еңбектер; 4) синтаксистік зерттеулер [2, 8].

Түркімен тілінің грамматикасын жалпылама сипаттайтын, негізінен, мектеп бағдарламасы аясындағы өте қарапайым еңбектер болып табылады. Ең алғашқы еңбек – реформаланған араб

әліпбиімен жарық көрген А. Алиевтің «Түркімен ділі» (Ашхабад, 1924) мектепке арналған шағын оқулығы. XX ғасырдың 20-30 жылдары жарыққа шыққан еңбектер қатарында М. Гельдыев пен Г. Алпаровтың «Түркмен ділінің грамматикасы» (Ашхабад, 1929) және А.П. Поцелуевскийдің «Руководство для изучения туркменского языка с приложением краткого туркменско-русского словаря» (Ашхабад, 1929), Х. Байлиевтің «Учебник туркменского языка для русских» (Ашхабад, 1935), Я. Текеевтің «Учебник туркменского языка для русских» (1941) т.б. еңбектер жалпы білім беретін оқу бағдарламасына сай практикалық мақсатта құрастырылған. Грамматика арнайы кестелер мен таблицалар арқылы берілген әрі ықшам оқулық А. Карахановтың 1931 жылы Ташкентте орыс тілінде шыққан «Грамматика туркменского языка» атты еңбегі болып табылады. Грамматиканың әр саласын жеке қарастырып, жеке басылым етіп дайындаған Х. Байлиевтің Г. Сопыевпен бірлесіп жазған «Грамматка. I бөлүм. Морфология» (1934) еңбегі болып табылады. Кейінірек П. Азимов пен Х. Байлиевтің авторлығымен «Түркмен ділінің грамматикасы. II бөлүм. Синтаксис» (1954) және А.А. Курбанов пен Н. Кураевтің бірлесіп жазған «Түркмен ділінің грамматикасы. I бөлүм. Фонетика, морфология» (1959) жарыққа шықты. 30-40 жылдар арасында жарыққа шыққан еңбектердің ішінде тілдік материалдар мен фактілердің көптігімен де, терең талдауларымен де ерекшеленетін оқулық Х. Байлиевтің жоғарыда аталған морфология бойынша қысқаша курсы.

Түркімен тілінің грамматикасы барынша терең талданатын академиялық іргелі оқу және ғылыми басылымдар тек 60-жылдары ғана жарыққа шықты. Бұл еңбектер қатарында «Хәзіркі заман түркмен ділі» (П. Азимов, Ж. Амансарыев т.б.), «Некоторые вопросы сопоставительной грамматики русского и туркменского языков» (М. Незифи) атауға болады.

Түркімен тілінің фонетикасы бойынша зерттеу жұмыстары негізгі екі бағытта жүргізілді: 1) тілдің фонетикалық құрылысын талдау; 2) түркімен тілінің дыбыстық жүйесін орыс тілінің фонетика жүйесімен салғастыра зерттеу. Түркімен тілінің фонетикасын зерттеудің іргетасын қалаушы А.П. Поцелуевский болып табылады. Ғалым түркімен тілінің фонетика жүйесі туралы арнайы еңбектерімен қоса диалектология, грамматика салалары бойынша жазған еңбектерінде тілдің дыбыстар жүйесі туралы пікірлерін, тұжырымдарын келтіріп отырады. Ғалымның фонетиканың негізгі мәселелерін сөз еткен «Фонетический состав туркменского языка» (Ашхабад, 1935), «Фонетика туркменского языка» (Ашхабад, 1936), «К вопросу о древнейшем типе звуковой речи» (Ашхабад, 1944) еңбектері бар. Түркімен фонетикасы мен фонологиясы одан кейінгі кезеңдерде Н.К. Дмитриевтің ғылыми еңбектерінде, А.П. Поцелуевскийдің шәкірттері – түркімен тілші ғалымдары П.А. Азимовтың, М.Н. Хыдыровтың, А. Аннануровтың зерттеулерінде көрініс табады. Түркімен тілінің дыбыстық жүйесін орыс тілінің фонетика жүйесімен салғастыра зерттеу бағытында Е.Н. Ершовтың, М. Незифидің еңбектері жарияланды.

Түркімен тілінің фонетикасында ғалымдардың назарын аударатын басты мәселенің бірі – дауыстылардың созылыңқы айтылуы. Бұл түркімен тілінің дыбыстар жүйесіне тән ерекше құбылыс ретінде де, басқа түркі тілдеріндегі ұзақ дауыстылармен байланысты да қарастырылады. Бұл мәселемен шетелдік ғалымдар да, орыс ғалымдары да, түркімен тілші ғалымдары да айналысқан. 1937 жылы фин тілші ғалымы, түрколог М. Рясненнің, 1927 жылы Е.Д. Поливановтың еңбектері жарық көрді.

Сөз таптарына арналған зерттеу еңбектері мен монографиялардағы ең көп зерттелген сөз таптары ретінде сын есім, үстеу, есімдік, сан есім және одағайды атауға болады. Етістік пен оның категорияларын зерттеуде Х. Байлиевтің етістіктің аналитикалық формалары туралы еңбегін, Б.Ч. Чарыяровтың етіс категориясы туралы зерттеуін, Д. Бердыевтың етістіктің түрлері туралы еңбектерін атауға болады. Сондай-ақ тілші ғалымдардың назарынан туынды етістіктер, қимыл есімі, есімше мен көсемше және рай категориясы мәселелері сырт қалмады. Көмекші есімдер М.Н. Хыдыровтың зерттеулерінде қарастырылды. Септік формасы (септеу) А.П. Поцелуевскийдің, М. Хамзаевтың, кейінде К. Атаевтың еңбектерінде сөз болды.

Синтаксис мәселелері түркімен ғалымдарын нақты түркімен тілінің синтаксистік құрылымы тұрғысынан да, жалпы түркі тілдерінің тарихи синтаксисі тұрғысынан да қызықтырғаны

анық. Ең алғашқы еңбектердің бірі Х. Дерьяевтің «Основные вопросы синтаксиса и пунктуации туркменского языка» баяндамасының тезистері 1936 жылы Ашхабадта ТССР-дің І лингвистикалық съезінің материалдарында жарияланды. Сондай-ақ синтаксистің жалпы теориялық мәселелеріне арналған Х. Дерьяевтің «Грамматика. Часть II» (Ашхабад, 1934), П.Азимов, Х. Байлиевтің «Синтаксис» (Ашхабад, 1939) еңбектерінің маңызы зор. Бұл ретте де профессор А.П. Поцелуевтің еңбегі орасан зор. Ғалым - «Основы синтаксиса туркменского литературного языка» (Ашхабад, 1943) монографиясынан басқа тарихи синтаксис мәселелеріне арналған бірнеше мақаланың авторы. Синтаксистің теориялық та, практикалық та мәселелерін кеңінен сөз еткен ғылыми еңбектер 50-жылдардан кейін көптеп жарияланды. Соның ішінде Г. Ачилованың «Определения и определительные словосочетания в современном туркменском языке» (Ашхабад, 1950), А. Аннануровтың «Вопросы синтаксиса в плане перевода с русского на туркменский язык» (Ашхабад, 1956) еңбектерінің маңызы зор.

Түркімен тіл білімінде лексикология мен лексикографияға қатысты зерттеулер екі бағытта жүргізілді: 1) екітілді аударма сөздіктер құрастыру және лексикологияның арнайы мәселелерін зерттеу; 2) терминологиялық сөздіктер құрастыру және терминологияның арнайы мәселелерін зерттеу.

Бірінші бағыт бойынша негізгі жұмыстар түркімен-орыс және орыс-түркімен сөздіктерін шығаруға байланысты жүргізілді. XX ғ. басында ең алғашқы сөздіктер көлемі шағын әрі тек оқу-үйрету мақсатында шыққаны белгілі. Қазан төңкерісінен кейін А. Алиев пен К. Бориевтің авторлығымен 1929 жылы Ашхабадта шыққан «Орысча-туркменче сөзлук» латын әліпбиінде жарық көрді. Түркімен сөздерінің транскрипциясын дәл беруімен де, созылыңқы дауыстыларды дәл беруімен де артықшылықтары болды, сондықтан да тіл үйретуде бұл сөздіктің маңызы аса зор. Көлемі шағын болса да, практикалық құндылығы жоғары сөздіктер қатарында Г. Мирзоевтің орыстар үшін қысқа түркімен-орыс сөздігі (1936) мен Г. Хусейнованың түркімен-орыс қалта сөздігінің (1939) атауға болады. 40-жылдары көлемді әрі толыққанды сөздіктер шығарыла бастады. Олар: Х. Байлиев пен Б. Гарриевтің «Туркменче-русча сөзлук» (Ашхабад, 1940) сөздігі, Ш. Батыров пен Г.И. Карповтың «Русско-туркменский словарь» (Ашхабад, 1948) сөздіктері. Академиялық үлкен сөздіктер тек XX ғ. 60-жылдары ТССР ҒА Тіл және әдебиет институтында авторлар ұжымымен құрастырылып, 1962 жылы түсіндірме сөздік, 1963 жылы 80 мың сөзді қамтыған орфографиялық сөздік жарыққа шықты.

Сөздіктерді шығару ісімен бір қатарда лексикологияның мәселелері де назардан тыс қалмады. Бұл ретте А.П. Поцелуевскийдің «Лексикология и семасиология» (Ашхабад, 1946), П. Азимовтың «Хәзіркі заман түрмен ділі. Лексика» (Ашхабад, 1959), С.А. Алтаев «Эвфемизмы в туркменском языке» (Ашхабад, 1956) т.б. атауға болады. Түркімен тіліндегі кірме сөздер мәселесі П. Азымовтың «Түркмен ділінің лексикасы» (1945), «Түркмен діліндегі арап-парс элементтері» (1942) мақалаларында, А. Кекиевтің «Түркмен ділінде совет-интернационал сөздері» (Ашхабад, 1942) еңбегінде көрініс табады. Сондай-ақ омонимдер туралы М.Қосаевтың (1942), синонимдер туралы В. Мескутовтың мақалалары мен ғылыми-зерттеу еңбегі жарияланды.

Қоғамдық-саяси өмірдегі өзгерістер мен мәдени-ғылыми жаңалықтар түркімен әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік рөлінің артуына, қолданысының кеңеюіне әкелді. Түркіменстандағы терминологиялық жұмыстар сөздіктердің құрастырылып, арнайы зерттеулердің жүргізілуімен сипатталады.

Латын әліпбиіндегі алғашқы терминологиялық сөздіктер 30-жылдары жарыққа шықты. Олардың қатарында А. Мамедбердыев пен М.А. Габитов құрастырған орысша-түркіменше математика терминдері сөздігі (1933), Х. Велмырадов пен А. Ныязов құрастырған әскери терминдер сөздігі (1934), қоғамдық-саяси терминдер сөздігі (1936), Г. Майлиев құрастырған геологиялық терминдер сөздігі (1936) бар. Бұл сөздіктер осы саладағы алғашқы жұмыстар болғандықтан да жүйелі түрде жүргізілмеді, кемшін тұстары болды. Ғылымның әр саласына арналған толық әрі ғылыми кешенді сөздіктер 50-жылдардың басында жарыққа шыға бастады.

Түркімен тіл біліміндегі келелі мәселенің бірі – әдеби тілдің нормалануы. Әліпби жасау, орфография ережелері мен пунктуацияны ережесін құрастыру, орфоэпия нормасын қалыптастыру сияқты күрделі мәселелерге арнайы ұйымдастырылған конференциялар мен лингвистикалық съездерде талқыланып отырды. Алғашқы түркімен лингвистикалық съезд 1936 жылы, екіншісі 1954 жылы шақырылды. Түркімен әдеби тілінің нормасын жасауға байланысты практикалық жұмыстар I съезге дейін басталған болатын. 1930 жылы өткен I ғылыми конференция түркімен әдеби тілін жасауға байланысты жұмыстармен айналысқан болатын. Осы конференцияда жаңа латын әліпбиі негізіндегі түркімен әдеби тілінің орфографиясы қабылданады. Бірақ латыннегізді жаңа жазуды қабылдауға байланысты мәселелердің көбі I лингвистикалық съезде ғана толық шешімін тапты. Қазіргі түркімен әдеби тілінің нормасын жасау ісі 30-жылдардың соңында орыс графикасына көшуге байланысты аяқталып, 1954 жылы II съезде бекітілді [4].

Қорыта келе, аталған кезеңдегі түркімен тілінің зерттелуіне шолу жасай отырып, қазақ тілінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлының бір ғана қыры – оқулық жазу ісіне байланысты қызметіне тоқталдық. Ұлы ұстаздың, талантты ақынның, ірі ғалымның халқына қалдырған мұрасы – ұрпақтан-ұрпаққа жететін ұлттық байлығымыз. Осы асыл мұраны шашпай-төкпей пайдаланып, ел мен тілдің қажетіне жұмсау – ұрпағының тікелей міндеті.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Баскаков Н.А. К истории изучения туркменского языка. – Ашхабад: Туркменистан, 1965.
3. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад: Туркменское государственное издательство, 1936.
4. Азимов П. Орфография туркменского языка. Краткий справочник. Ашхабад, 1959. – 38 с.

САДЫКОВ Т.,

*филология илимдеринин доктору, профессор,
К.Карасаев атындағы Бишкек мамлекеттик университети*

ШАРШЕМБАЕВ Б.,

*филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Кыргыз-турк Манас университети*

ШЕРОВА А.,

*филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Баткен мамлекеттик университети, СГЭИ*

ВАН КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНЫҢ ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация: Кичи Памирден Түркияга журт которуп, Ван аймагын байырлап калган кыргыз урууларынын тилин фоностатистикалык жактан иликтөө үчүн Ван Памир кыргыз макал-лакаптар корпусу негиз кылып алынды. Корпуста камтылган текстер ириде кимден, качан жана кайсы жерден жазылып алгандыгы тууралуу фольклордук маалыматтардан арылтылып, кошумча тилдик белгилерден тазаланып, **к, ғ, к, г** тыбыштары өз-өзүнчө тамгалар менен так ажыратылып, эрин-эринчил жалпак жылчыкчыл **β** үнсүзү (текстте эрин-тишчил **в** болуп катталган) **w** тамгасы менен белгиленип, кош чекит аркылуу берилген созулма үндүүлөр **aa, ээ, ээ, oo, өө, уу, үү** деп кош тамга менен транскрипцияланып, йоттошкон тамгалар ажыратылып, макал-лакаптар корпусу тыбыштардын тизмегинен куралган таза тизмек тейинде компьютерге жүктөлүп, иштетилип, териштирилип, тыбыштардын сөздүн бардык жеринде, башында, ортосунда жана соңунда келишин тастыктаган фоностатистикалык даректер алынды.

Макалада макал-лакаптар текстинде колдонулган тыбыштардын классификациясы, жалпы фоностатистикасы, үндүү жана үнсүздөрдүн жалпы жана ажыратуу белгилердин деңгелиндеги жеке фоностатистикасы териштирилип, макал-лакаптын фоностатистикасы «Манас» эпосунун Жусуп Мамай нускасынын фоностатистикасы менен салыштырылып, андагы жалпылык менен айырмачылыктар ачып көрсөтүлөт.

Акыч сөздөр: Түркияда жашаган Памир кыргыздары, макал-лакаптары, тыбыштык түзүмү, классификациясы, тыбыштардын жалпы фоностатистикасы, үндүү жана үнсүз тыбыштардын, ажыратуу белгилердин жалпы жана жеке фоностатистикасы, «Манас» тексти менен окшоштук жана айырмачылыктары.

Özet: Küçük Pamirden Türkiye'ye göç eden ve Van bölgesine yerleşen Kırgız boylarının diline fonoistatistiksel analiz etmek için Van Pamir Kırgızlarının atasözleri derlemi kaynak olarak ele alınmıştır. Derlemde yer alan metinler kimden, ne zaman ve nerede yazıldığına dair folklorik bilgilerden arındırılır, ek dil belirtilerinden temizlenir, **q, ğ, k, g** sesleri ayrı harflerle net bir şekilde ayrılır ve çift dudak yassı sürekli **β** ünsüzü (derlemde dış-dudak sürekli **v** olarak kayıtlı) **w** harfiyle belirtilmiş, iki nokta üst üste ile belirlenen uzun ünlüler **aa, əə, ee, ii, oo, öö, uu, üü** şeklinde çift harfle çevriyaziya geçirilir, bir harf ama iki sesi belirten yotlu harfler ayrılır, atasözleri derlemi ses grup larından oluşan saf bir dizi şeklinde bilgisayara yüklenir, incelenir, analiz edilir ve seslerin sözcük başında, ortasında ve sonunda her yerde kullanılan sıklığını doğrulayan fonoistatistik bilgiler elde edilir.

Bildiride, atasözler metninde kullanılan seslerin sınıflandırılması, genel fonoistatistiği, ünlü ve ünsüzlerin genel ve farklılık belirtileri düzeyindeki bireysel fonoistatistiği incelenir, atasözlerin fonoistatistiği «Манас» destanı Jusup Mamay versiyonunun ve Türkçenin fonoistatistikleri ile karşılaştırılır ve oradaki ortak noktaları ve farklılıkları açıklanır.

Anahtar kelimeler: Türkiye'de yaşayan Pamir Kırgızları, atasözleri, ses yapısı, sınıflandırılması, seslerin genel fonoistatistiği, ünlü ve ünsüzlerin, farklılık belirtilerin genel ve özel fonoistatistiği, «Манас» ve Türkçe metinler ile benzerlik ve farklılıkları.

I. Алгы түшүндүрмө. Кичи Памирдөн Түркияга журт которуп, Ван аймагын байырлап калган кыргыз урууларынын тилине фоностатистикалык илик жүргүзүү үчүн тарых илимдеринин доктору, профессор Сулайман Кайыповдун «Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын макал, лакаптары. Лингвофольклористикалык булак катары. - Бишкек: Борбордук Азия университети, 2016» аттуу эмгеги тандалып алынды [1]. Анда камтылган макал-лакаптар иралды кимден, качан жана кайсы жерден жазылып алынгандыгы тууралуу фольклордук маалыматтардан арылтылып, төмөнкүдөй учурлар боюнча кошумча транскрипция жүргүзүлдү:

1) макал-лакап текстеринде жоон үндүү менен келген түгөйлөш түпчүл [к-ғ] тыбыштары ичке үндүү менен келген түгөйлөш артчыл [к-г] тыбыштарынан ажыратылып, **к, ғ, к, г** тамгалары менен өз өзүнчө транскрипцияланып берилди. Мисалы: **Қарды ачқанга қара талқан май көрүнөт Қатыны жоққо қара қатын ай көрүнөт; Қаравай қойсоң қатының кетет Бақбай қойсоң балаң да кетет; Аарываған ат болвойт Тозуваған тон болвойт Хаарываған қатын болвойт; Ким күлөт дә ким ийләйт Хич ким ону биләлвайт; Көз жетбеген жерге сөз жетет; Көлөгөгө қарап тон пычба;**

2) макал-лакап текстеринде эки үндүүнүн ортосунда же **л, р, й** үнсүздөрү менен үндүүнүн арасында келип, жыйноочу тарабынан **в** тамгасы менен белгиленген эрин-эринчил (эрин-тишчил эмес) жалпак жылчыкчыл жумшак **β** үнсүзү стандарт **w** тамгасы менен транскрипцияланды. Мисалы: **Көңүл оорутқан дос болвойт Ич оорутқан аш болвойт; Көңүл хаарывайт Көз тойвойт; Көп берәлвасаң аз бер Зарықтырвай тез бер; Көп көрвөй қалвайт Бирдин билгенин билвей қалвайт;**

3) макал-лакап текстеринде кош чекит коюп, **а:, ә:, е:, о:, ө:, у:, ү:** түрүндө берилген созулма үндүүлөр кош тамга менен белгиленип, **aa, əə, ээ, oo, өө, уу, үү** түрүндө транскрипцияланды. Мисалы: **Көсөө хаарыганыны билвейт Ахмақ аарыганыны билвейт; Күлдүргөннүн бәәри**

дос эмес Күйдүргөннүн бээри қас эмес; Мал әйләнип ээсини тават; Сааның сарттын бээси Таңда келет ээси; Сооғаттан тоомат жақшы; Таи түшкөн жериде оор; Тәйәр ашқа жасоол Пышық ашқа бөкөөл; Тилде сөөк жоқ; Тили ширин аш жейт Тили ачуу муш жейт; Тишиң барда буудай чәйнә Тишиң жоқто буудай қайда; Тоо ғуласа ашуу болот Жар ғуласа кечүү болот; Уул тилесең күчтүүсүн тиле Қыз тилесең иштүүсүн тиле;

4) макал-лакап текстеринде *хәр, хәм, хәммә* өндүү саналуу гана сөздө келген **х** тамгасы **h** тамгасы менен алмаштырылып *һәр, һәм, һич, һәммә* түрүндө транскрипцияланып берилди. Мисалы: *Һәм мыққа ур һәм тақаға; Һәм балаға әйт һәм атаға; Һәр ким пейлиге жәрәшә болот; Һич ким наамартқа муқтаж болвосун; Һич ким өз айымыны билвейт; Әлиги жоқ салам һәммәдән жаман ж.б.*

Макал-лакаптардын текстерин компьютерге жүктөп, анда камтылган сөз формалары канча ирет кайталанганын эсептей келгенде макал-лакаптарды уюштурууда 11763 сөз формасы катышып, 48231 ирет кайталанып келгени жана макал-лакап текстерди жасоого 250933 ирет кайталанып келген 40 тыбыш катышканы ачыкка чыкты. Эгерде тыбыштардын жалпы санын сөз колдонуштун санына бөлсөк, андан төмөнкү сан келип чыгат: $250933:48231=5,20$. Демек, бул болсо макал-лакап текстеринде колдонулган сөз формасынын орточо узундугу 5 тыбышка барабар экенин тастыктайт.

Макал-лакап текстерин уюштурууга катышкан тыбыштардын жалпы курамы: 1) үндүүлөр: *а, ә, е (э), о, ө, ы, и, у, ү; аа, әә, ээ, оо, өө, ии, уу, үү*; жалпы жыштыгы – 103877, үлүшү – 41,40%; 2) үнсүздөр: *п, б, м, ф, в, т, д, н, с, з, л, ч, ж, ш, р, й, к, г, ң, х, қ, г*; жалпы жыштыгы – 147056, үлүшү – 58,60%. Демек, макал-лакаптардын консонанттык коэффиценти – $147056 : 103877 = 1,42$. Башка текстердин консонанттык коэффиценти менен салыштыра келсек: «Сынган кылыч» романы - 1,32, Тонукук эстелиги – 1,35, Түрк текстери – 1,35, «Манас» эпосу - 1,39. Кызыгы, макал-лакап текстеринин консонанттык коэффиценти бардык текстерден ашып түшөт экен. Арийне, бул – өзүнчө изилдене турган маселе.

Ошентип, Ван кыргыз тилинин тыбыштык курамындагы үнсүздөр кыргыз адабий тилине негизинен дал келип, **h** үнсүзү гана өзгөчөлөнүп турса, үндүүлөрдүн ичинен кыска **ә** жана созулма **ээ, ии** тыбыштары адабий тилден айырмаланат. Мисалы: *Кәттә бир китәп тәвсирдән, Бечәрә болот эй қыз бала, Әнжийәнди аралап, Әйдәгән малым алты жүз; Ичимде дәрдим доу айтәарим, Бириwиз эмес оу бәәриwиз, Ақылы дәәнә жалғыз әй, Ох иш - ий әттәңә нәәләт, Түптөп қо келген ә баләәгә, Тәәм го жесе тавақтаиш, Медетим әәжи туйғунум, Базарлуу шәәр орносун ж.б.*

II. Тыбыштардын бөлүнүшү. Макал-лакап текстин уюштурууга катышкан үндүү тыбыштардын колдонуу статистикасы менен функционалдык күчүн аныктоо үчүн иралды үндүү жана үнсүз тыбыштар кандай негизде жана кайсы ажыратуу белгилери аркылуу классификациялана турганын ачыктоо абзел. Бул жагынан үндүүлөр да, үнсүздөр да төрт ажыратуу белги боюнча өз ара жиктелет, бирок бул төрт белгинин үндүү жана үнсүз тыбыштар үчүн саны бирдей, сапаты ар башка болот.

1. Үндүүлөр системасы. Созулма-кыскалык, кең-кууштук, ачык-эриндик жана жоон-ичкелик белгилери боюнча жиктелет [3: 74-79]:

1) созулма-кыскалык белгиси. Сапаттык эмес, сандык мүнөздөгү бул белги үндүүлөрдүн курамын кыска жана созулма үндүү деп эки топко бөлөт да, алар бири-биринен кыска же созулуп айтылышы жактан гана айырмаланып, калган акустика-артикуляциялык касиеттери боюнча бири-бирине дал келет: кыска үндүүлөр: *а, ә, е, о, ө, ы, и, у, ү*; созулма үндүүлөр: *аа, әә, ее (ээ), оо, өө, ии, уу, үү*;

2) кең-кууштук белгиси. Акустикалык жактан бул белги үндүүлөрдүн айтылышында ооз көңдөйүнөн абанын көп же аз чыгышына негизделсе, артикуляциялык жактан үндүүлөрдүн жаактын кең, жарым кең ачылып же кууш абалда айтылышына негизделип, үндүүлөрдүн курамын үч топко бөлөт: кең үндүүлөр: *а, ә, аа, әә*, жарым кең үндүүлөр: *е, о, ө, ээ, оо, өө*, кууш үндүүлөр: *ы, и, у, ү; ии, уу, үү*.

Ошол эле маалда кыргыз адабий тилинде «үндүүлөрдүн кең жана кууш болуп эки топко бөлүнүшү тил илиминдеги тилчи-окумуштуулар тарабынан ишке ашырылган бөлүштүрүү

эмес, мүчөлөмө типологиядагы түрк тилдеринин ички түзүлүшү менен шартталган жана тарыхый жактан калыпташкан тилдеги ички бөлүнүшкө жатат» [3: 78] деген жобону жана бэй-лэ, бэй-лэ-вэ-й, бэй-лэ-гэн, бэй-лэ-ди, бэй-лэ-ди-ң, бэй-лэн-гэн, бэй-лэн-ди, бэй-лэ-п, бэй-лэр-гэ, бэй-лэ-сэ-м, бэй-лэ-т-ип, гэн-кэ, гэн-тэн, гэн-тэр-иң, дэптэр-им, дэптэр-иң, эзиздэрдин, эким-дэр, эким-дэр-дэн, эким-дэр-дин сыяктуу сөздөрдө мүчөдөгү э үндүүсү адабий тилдеги е үндүүсүн алмаштырарын эске алсак, анда Ван кыргыздарынын тилинде мүчөдөгү а, э, о, ө үндүүлөрү морфонологиялык жактан өздөрүн кең үндүү катары көрсөтсө, е үндүүсү жарым кең үндүү катары көрсөтөрүнө күбө болобуз. Ошондуктан Ван кыргыздарынын тилиндеги үндүүлөрдү тилдин тик (вертикалдык) абалы боюнча өйдөкүдөй градациясын морфонологиялык факторлорду эске алуу менен төмөнкүчө берүүгө болот: кең үндүүлөр: а, э, о, ө; аа, ээ, оо, өө; жарым кең үндүүлөр: е, ээ; кууш үндүүлөр: ы, и, у, ү; ии, уу, үү;

3) ачык-эриндик белгиси. Артикуляциялык жактан үндүүлөр айтылганда эриндин катышып же катышпай тургандыгына негизделет да, эриндер катышып, чормоюңку абалда айтылган үндүүлөр эрин үндүүлөр деп, эрин катышпай, ачык абалда айтылган үндүүлөр ачык үндүүлөр деп аталат: ачык үндүүлөр: а, э, е, ы, и; аа, ээ, ээ, ии, эрин үндүүлөр: о, ө, у, ү; оо, өө, уу, үү;

4) жоон-ичкелик белгиси. Акустикалык мүнөздөгү белги. Ошентсе да, артикуляциялык жактан үндүүлөрдүн айтылышында тилдин көлдөлөң абалы боюнча артка тартылышы же алга жүткүнүшү аркылуу так аныкталат. Тилдеги колдонулушу жактан түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгүн аныктаган жана айтылган сөздүн фонетикалык паспортун түзгөн үндөштүк кубулушун ишке ашырат да, төл сөздөрдүн баштан аяк же жоон, же ичке айтылышын шарттайт. Ошондуктан жоон айтылган үндүүлөр жоон үндүү деп, ичке айтылган үндүүлөр ичке үндүү аталат: жоон үндүүлөр: а, о, ы, у; аа, оо, уу, ичке үндүүлөр: э, е, ө, и, ү; ээ, ээ, ии, өө, үү.

2. Үнсүздөр системасы. Жасалуу ыгы, жасалуу орду, түгөйлөштүгү жана каткалаң-жумшактык белгилери боюнча жиктелет [3: 122-125]:

1) жасалуу ыгы. Артикуляциялык мүнөздөгү бул белги үнсүздөрдүн жасалышына негиз болгон тоскоолдон өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы жарылып же жылчык аркылуу кысылып өтөрүн билдирет да, үнсүз тыбыштарды жарылма жана жылчыкчыл үнсүздөр деп чоң эки топко бөлөт: жарылма үнсүздөр: п, б, м, т, д, н, ч, ж, к, г, қ, з, ң; жылчыкчыл үнсүздөр: ф, в, с, з, л, ш, р, й, г, х, һ.

Жарылмалардын ичинен ч, ж үнсүздөрү айтылганда жарылмадан башталып, жылчыкчыл болуп бүткөн куранды (аффрикат) тыбышка жатат. Бирок алар системада жылчыкчылдардын түрмөгүнөн эмес, жарылмалардын түрмөгүнөн орун алат [2: 46; 5: 47]. Анткени «сөз сонундагы ч тыбышынан кийин ч, т, л, н, д, ж, с тыбыштарынан башталган мүчө же сөз келсе, ч тыбышы жарылмалык касиетин жоготуп, жылчыкчыл ш тыбышына өтүп айтылат: ач + чы >

№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү
1	а	27669	11,02	22	п	4140	1,65
2	н	17567	7,00	23	ш	4097	1,63
3	т	16779	6,69	24	ғ	3906	1,56
4	е	13496	5,38	25	г	3494	1,39
5	ы	12580	5,01	26	з	3404	1,36
6	л	11818	4,71	27	w	3377	1,35
7	р	11489	4,58	28	ч	3070	1,22
8	и	10349	4,12	29	ң	2817	1,12
9	о	9938	3,96	30	уу	1137	0,45
10	к	9810	3,91	31	х	939	0,37
11	д	8571	3,42	32	аа	817	0,33

12	б	8216	3,27	33	оо	746	0,30
13	й	7393	2,94	34	өө	551	0,22
14	к	7261	2,89	35	әә	310	0,12
15	с	7208	2,87	36	үү	191	0,08
16	у	6938	2,76	37	ее	176	0,07
17	ө	6732	2,68	38	һ	76	0,03
18	э	6673	2,66	39	ф	31	0,01
19	м	5920	2,36	40	ии	3	0,001
20	ж	5673	2,26	Бардыгы		250933	100,00
21	ү	5571	2,22				

Көрүнүп тургандай, макал-лакап текстеринде 40 тыбыш колдонулат да, алар жыштык жана үлүш жактан төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (2-12-катар),
- 3) орто жыш колдонулган топ (13-21-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (22-30-катар),
- 5) өтө сейрек колдонулган топ (31-40-катар).

Булардын ичинен эң көп колдонулган топ бир гана **а** тыбышын камтыйт. Иликтенген текстте бул тыбыш 27669 ирет катталып, корпустагы бардык тыбыштардын 11,02% үлүшүн түзөт. Демек, макал-лакап текстиндеги 100 тыбыштын он бири **а** тыбышына туура келет экен. Ал эми «Манас» текстинде бул тыбыштын үлүшү 13,63% болуп, макал-лакап текстерине караганда функционалдык жактан 3% га жакын күчтүүлүк кылат [5: 7]. Мунун себеби катары Ван кыргыздарынын тилинде **ә** тыбышынын орун алышын жана анын натыйжасында үндөштүктүн негизги күүсү ичке күүгө карай бир аз ыктаганын белгилөөгө болот. Негизи, бул маселени тереңден териштирүү зарыл.

Колдонуу жыштыгы боюнча 2-орун 2-12-катардагы жыш колдонулган топко ыйгарылат. Топ курамына төмөнкү тыбыштарды камтыйт: **н** тыбышы: жыштыгы - 17567, үлүшү – 7,00%, **т** (16779 - 6,69%), **е** (13496 – 5,38%), **ы** (12580 – 5,01%), **л** (11818 - 4,71%), **р** (11489 - 4,58%), **и** (10349 - 4,12%), **о** (9938 – 3,96%), **к** (9810 – 3,91%), **д** (8571 – 3,42%), **б** (8216 - 3,27%). Ал эми топтун жалпы жыштыгы – 130586, үлүшү 52,04 % ды түзөрү анык болду.

Орто жыштыктагы 3-топтун курамы 13-21-катардагы **й, к, с, у, ө, э, м, ж, ү** тыбыштарын камтыйт да, колдонуу жыштыгы менен үлүшүнө карай минтип бөлүштүрүлөт: **й** (7393 - 2,94%), **к** (7261 - 2,89%), **с** (7208 - 2,87%), **у** (6938 - 2,76%), **ө** (6732 - 2,68%), **э** (6673 – 2,66%), **м** (5920 – 2,36%), **ж** (5673 – 2,26%), **ү** (5571 – 2,22%). Топтун жалпы жыштыгы – 59369, үлүшү - 23,66%.

Сейрек жыштыктагы 4-топтун курамына 22-30-катардагы **п, ш, з, г, з, ш, ч, ң, уу** тыбыштары кирип, колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: **п** (4140 - 1,65%), **ш** (4097 - 1,63%), **з** (3906 - 1,56%), **г** (3494 - 1,39%), **з** (3404 - 1,36%), **ш** (3377 – 1,35%), **ч** (3070 - 1,22%), **ң** (2817 - 1,12%), **уу** (1137 – 0,45%). Бул топтун жалпы жыштыгы – 29442, үлүшү – 11,73 %.

Өтө сейрек жыштыктагы 5-топ 31-40-катардагы **х, аа, оо, өө, әә, үү, ее, һ, ф, ии** тыбыштарын камтыйт. Булар макал-лакап текстеринде 3840 ирет катталып, бардык тыбыштардын 1,53% үлүшүнө гана ээлик кылып, калган бардык тыбыштардан обочолонуп турат.

Кызыгы, эң көп колдонулган жана жыштык жактан биринчи 12 орунду ээлеген **а, н, т, е, ы, л, р, и, о, к, д, б** тыбыштары гана макал-лакап текстеринде колдонулган бардык тыбыштардын жарымынан ашык 63,07% үлүшүн түзөт. Бул өзүнчө иликтөөгө арзый турган көрүнүш.

Эми тыбыштардын колдонушун ажыратуу белгилеринин деңгелинде карап көрөлү. Аны үчүн үндүү менен үнсүз тыбыштар өз - өзүнчө каралууга тийиш.

IV. Үндүүлөрдүн жалпы фоностатистикасы. Макал-лакап текстеринде колдонулган үндүүлөрдүн жалпы фоностатистикасы төмөнкү жыштык сөздүк аркылуу бейнеленет:

№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү
1	а	27669	26,63	10	уу	1137	1,09
2	е (э)	13496	12,99	11	аа	817	0,79
3	ы	12580	12,11	12	оо	746	0,72
4	и	10349	9,96	13	өө	551	0,53
5	о	9938	9,57	14	ээ	310	0,30
6	у	6938	6,68	15	үү	191	0,18
7	ө	6732	6,48	16	ее	176	0,17
8	э	6673	6,42	17	ии	3	0,00
9	ү	5571	5,36		Бардыгы	103877	100

Жогорто белгиленгендей, Ван кыргыздарынын тилиндеги макал-лакап текстерин уюштурган тыбыштардын жалпы саны - 250933 (100%), анын ичинде үндүүлөрү – 103877 (41,4%), үнсүздөрү – 147056 (58,6%). Тегеректеп алганда, үндүүлөрдүн үлүшү 40%, үнсүздөрдүн үлүшү - 60%. Демек, макал-лакап текстиндеги ар 3 үнсүзгө 2 үндүү туура келет экен.

Ал эми макал-лакап текстиндеги үндүүлөрдүн фоностатистикасына келсек, колдонушу жагынан да, тилде аркалаган функционалдык күчү жагынан да бардык үндүүлөрдүн 26,63% үлүшүн ээлеген **а** тыбышы көч башында келет. Андан соң 2-орунда **е (э)** (12,99%) жана **ы** (12,11%) үлүштү үндүүлөрү келет. Кызыгы, **е (э)** үндүүсү кошок текстинде жалгыз күчтүү топту түзсө, макал-лакаптарда болсо, «Манас» текстиндеги сыяктуу **ы, е (э)** үндүүлөрү күчтүү топко бириккендигин көрүүгө болот. Статистикалык жактан 3-орун **и, о** үндүүлөрүнө ыйгарылат. Булардын үлүшү 9,96% - 9,57 % аралыкты камтыйт. Үндүүлөрдүн ичинен 4-орунду 6,68% - 5,36% аралыктагы үлүштү камтыган **у, ө, э, ү** үндүүлөрү ээлейт. Ал эми өтө сейрек колдонулган 5-топту созулмалар түзөт. Алардын жалпы үлүшү - 3,78%. Демек, макал-лакаптардагы ар 100 муундун ичинен 3 - 4 муун созулма үндүү менен уюшулса, 96-97 муун кыска үндүү менен уюшулат. Ал эми созулма **ии** үндүүсү макал-лакап текстинде көбүнчө *ох иишиий, ох иишиий аттәңә нәәләт, ох иишиий э* өндүү сырдык сөздөрдө жана сейрегирээк **иине, иинем, иинеликтей** сыяктуу саналуу гана сөздөрдө келет. Андыктан бул үндүүнүн толук маанилүү сөздөр менен келиши кошумча иликти талап этет.

Ошол эле маалда үндүүлөрдүн ажыратуу белгилеринин деңгелиндеги анализи да кызыктуу фоностатистикалык фактыларды берет.

Созулма-кыскалык белгиси. Бул белги үндүүлөрдүн курамын созулма жана кыска үндүүлөр деп эки топко бөлөт:

1) макал-лакап текстинде созулма үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 3931, үлүшү - 3,78%. Булардын ичинен эң жыш колдонулганы - уу созулма үндүүсү. Мында уу созулмасы 1137 ирет катталган. Андан кийинки жыш колдонулганы – **аа, оо** үндүүлөрү; жалпы жыштыгы - 1563, үлүшү - 1,50%. Ал эми орто жыш колдонулган созулма үндүүлөрдүн курамын **өө, ээ** созулма үндүүлөрү түзүшүп, булардын жыштыгы – 861, үлүшү – 0,83. Ошондой эле өтө сейрек колдонулган **үү, ээ, ии** үндүүлөрүнүн үлүшү - 0,37%. Демек, макал-лакап текстерин уюштурган бардык үндүүлөрдүн 3,78% үлүшүн созулма үндүүлөр түзөт экен;

2) кыска **а, е (э), ы, и, о, у, ө, э, ү** үндүүлөрүнүн жалпы жыштыгы – 99 946, үлүшү - 96,22%. Булардын ичинен жыштыгы жана үлүшү жагынан 1-орунду **а** тыбышы ээлейт: жыштыгы - 27669, үлүшү – 26,63%. Демек, макал-лакап текстиндеги 100 муундун 26дан ашыгы дал ушул үндүү аркылуу уюшулат. 2-орун тексттеги үндүүлөрдүн 25,1% үлүшүн камтып, 26 076 ирет колдонулган **е(э, ы** тыбыштарына таандык. Демек, макал-лакап текстиндеги 100 муундун 25и дал ушул үндүүлөр аркылуу уюшулат. 3-орундагы **и, о** үндүүлөрү макал-лакап текстинде 20287 ирет колдонулуп, 19,53% үлүштү түзөт да, мындай тексттеги 100 муундун 19дан ашыгы дал ушул эки үндүү аркылуу уюшулат. 4-орунду сейрек колдонулган 4-топ ээлейт: курамы – **у,**

ө, ә, ү үндүүлөрү, жалпы жыштыгы - 25914, үлүшү – 24,95%. Демек, макал-лакап текстинде колдонулган 100 муундун 25и кыска у, ө, ә, ү үндүүлөрү аркылуу уюшулат экен.

Ошентип, өйдөкү анализ Ван кыргыздарынын текстинде 100 муундун ичинен 96 муун кыска үндүү менен айтылса, 4 муун созулма үндүү менен айтыларын ачык далилдейт.

Кең-кууштук белгиси. Артикуляциялык негиздеги бул белги Ван кыргыздарынын тилиндеги үндүүлөрдү кең, жарым кең жана кууш үндүү деп үч топко бөлөт:

1) кең а, ә, аа, әә үндүүлөр. Колдонуу жыштыгы - 35469, үлүшү – 34,15%. Функционалдык жактан эң күчтүүсү жана эң жыш колдонулганы - а үндүүсү, 27669 ирет колдонулуп, үндүүлөрдүн 26,63% үлүшүн ээлейт. 2-орун ә үндүүсүнө ыйгарылат: жыштыгы - 6673, үлүшү – 6,42%. Демек, макалдарда колдонулган 100 үндүүнүн бсын дал ушул үндүү түзөт экен. 3-орунду аа, әә тыбыштары ээлейт: жыштыгы - 1127, үлүшү - 1,08%. Мындан макал-лакап текстиндеги ар 100 муундун бирден ашыгы аа, әә тыбыштары аркылуу кураларын көрүүгө болот;

2) жарым кең үндүүлөр. Курамындагы е, о, ө, оо, өө, ээ тыбыштарынын жыштыгы – 26 639, үлүшү - 25,64%. Булардын ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү - э (е) үндүүсү: жыштыгы - 13496, үлүшү – 12,99%. 2-орун о үндүүсүнө таандык: жалпы жыштыгы - 9938, үлүшү – 9,57%. 3-орунду ө тыбышы ээлейт: жалпы жыштыгы - 6732, үлүшү – 6,48%. 4-орунда оо, өө, ээ(ее) үндүүлөрү турат: жалпы жыштыгы - 1473, үлүшү - 1,42%. Кыскасы, жарым кең үндүүлөрдүн макал-лакап тексттериндеги колдонулушунун жалпы жыштыгы - 31639, үлүшү – 30,46%;

3) кууш үндүүлөр. Курамына ы и, у, ү, уу, үү, ии тыбыштары кирет. Алардын ичинен бардык үндүүлөрдүн 12,11 % үлүшүн камтыган ы тыбышы 1-орунга ээлик кылат. Демек, макал-лакап текстинде келген ар бир 100 муундун он экиден ашыгы ы кууш үндүүсү аркылуу куралат экен.

Кууш үндүүлөрдүн ичинен колдонулушу жагынан 2-орунга и үндүүсү ээлик кылат. Анткени бул тыбыш макал-лакап текстинде 10349 ирет колдонулуп, макалдарда келген үндүүлөрдүн 9,96% үлүшүн ээлейт.

Макалдарда колдонулган кууш үндүүлөрдүн ичинде 3-орунду 12,04% үлүшүн камтыган у, ү үндүүлөрү ээлейт. Булардын жалпы жыштыгы - 12509.

Сейрек колдонулган 4-топ курамына уу, үү, ии созулма үндүүлөрү кирет да, колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: уу(1137 – 1,09%), үү (191 - 0,18%), ии (3 - 0,00%).

Бул даректер макал-лакап текстинде колдонулган кууш үндүүлөрдүн ичинен функционалдык жактан күчтүүсү ы тыбышы жана алсыздары уу, үү, ии үндүүлөрү экендигин тастыктайт.

Ошентип, макал-лакап текстинде колдонулган кууш үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 36769, үлүшү - 35,40%. Демек, кууш үндүүлөргө караганда кең жана жарым кең үндүүлөр макал-лакап текстинин басымдуу бөлүгүн ээлегендигин көрөбүз. Башкача айтканда, макал-лакап текстинде колдонулган ар бир 10 муундун 6 мууну кең жана жарым кең үндүү менен айтылса, 4 мууну кууш үндүү менен айтылат экен.

Ачык-эриндик белгиси. Макалдардагы ачык жана эрин үндүүлөрдүн ээлеген ордун өз ара бөлүп карасак, эрин үндүүлөргө караганда ачык үндүүлөр эпостун басымдуу бөлүгүн ээлейт.

1) ачык үндүүлөр. Курамына а, э(е), ы, и, ә; аа, әә, ээ(ее), ии үндүүлөрүн камтыйт. Колдонуу жыштыгы жана функционалдык күчү жактан 1-орун а тыбышына таандык: жыштыгы - 27669, үлүшү – 26,63%. Демек, бул дарек макал-лакап текстинде колдонулган 100 үндүүнүн 26дан ашыгы а үндүүсүнөн болорун ачык тастыктайт.

Ачык үндүүлөрдүн ичинен 2-орун э(е), ы тыбыштарына ыйгарылат: жыштыгы - 26076, үлүшү – 25,10%. Демек, эпос текстинде келген 100 үндүүнүн жыйырма беши дал ушул үндүүлөргө туура келет.

Ачык үндүүлөрдүн макал-лакап текстинде колдонулушу жагынан орто жыш колдонулган 3-топ курамына и (10 349 – 9,96%), ә (6673 – 6,42%) тыбышын камтыйт.

Ачык үндүүлөрдүн ичинен сейрек жана эң сейрек колдонулганы 6,42%дан 0,00% үлүшүн камтыган аа, әә, ээ(ее), ии созулма үндүүлөр экенин байкоо кыйын эмес. Булардын жалпы жыштыгы - 1306, үлүшү - 1,26%.

Ошентип, ачык үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы – 72 073, үлүшү – 69,38%. Ал эми макалдардагы ачык үндүүлөрдүн ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү - *a* тыбышы деп, алсыз жана эң алсызы *aa*, *әә*, *ээ(еә)*, *ии* созулма үндүүлөр деп табылат.

2) эрин үндүүлөр. Курамына *o*, *y*, *ө*, *ү*; *уу* *oo*, *өө*, *үү* үндүүлөрүн камтыйт. Эң жыш колдонулганы – *o* тыбышы: жыштыгы – 9 938, үлүшү – 9,56%. Андан кийинки жыш колдонулганы – *y*, *ө*, *ү* үндүүлөрү: жыштыгы – 19 241, үлүшү – 18,52%. Демек, макал-лакап текстинде колдонулган 100 үндүүнүн 18ден ашыгы *y*, *ө*, *ү* эрин үндүүлөрүнө туура келет.

Сейрек жана эң сейрек жыштыктагы топ курамына *уу*, *oo*, *өө*, *үү* тыбыштарын камтыйт: жалпы жыштыгы - 2625, үлүшү – 2,53%. Демек, макал-лакап текстинде келген 100 муундун 2ден ашыгы дал ушул эрин үндүүлөр аркылуу куралат.

Демек, макалдардагы эрин үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы - 31804, үлүшү – 30,62%. Эрин үндүүлөрдүн ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү *o* тыбышы болсо, эң алсызы *уу*, *oo*, *өө*, *үү* созулма үндүүлөрү болот.

Ошентип, жалпылаштырып алганда, макал-лакап текстиндеги ачык үндүүлөр жалпы үндүүлөрдүн 69,38% үлүшүн ээлесе, эрин үндүүлөр 30,62% үлүшүн ээлейт. Ачык үндүүлөр эрин үндүүлөргө караганда 2 эседен ашуун күчтүүлүк кылат. Бул дарек макал-лакап текстинде колдонулган ар бир 10 муундун 7өө ачык айтылса, 3өө эриндешип айтыларын далилдейт.

Жоон-ичкелик белгиси.

1) жоон үндүүлөр. Курамына *a*, *ы*, *o*, *y*; *уу*, *aa*, *oo* үндүүлөрү кирет. Функционалдык жактан эң күчтүүсү - *a* үндүүсү. Анткени ал макалдарда 27669 ирет колдонулуп, жалпы үндүүлөрдүн 26,63% үлүшүн ээлейт.

2-орунда *ы* үндүүсү турат: жыштыгы - 12580, үлүшү – 12,11%.

3-орун *o*, *y* тыбыштарына ыйгарылат: жалпы жыштыгы - 16876, үлүшү - 16,25 %.

4-орунду сейрек колдонулган *уу*, *aa*, *oo* созулма үндүүлөр ээлейт: жыштыгы - 2700, жалпы үлүшү – 2,60%.

Демек, макал-лакап текстинде колдонулган жоон үндүүлөрдүн ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү *a* үндүүсү болсо, эң алсызы *уу*, *aa*, *oo* созулма үндүүлөр болот. Ал эми макал-лакаптарда колдонулган жоон үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 59825, үлүшү – 57,59%.

2) ичке үндүүлөр. Курамына *э(е)*, *и*, *ө*, *ә*, *ү*; *өө*, *әә*, *үү*, *ээ*, *ии* үндүүлөрүн камтыйт. Функционалдык жактан эң күчтүүсү - *э(е)* тыбышы: жыштыгы – 13496, үлүшү – 12,99%.

2-орунду 10349 ирет колдонулуп, үндүүлөрдүн 9,96% үлүшүн камтыган *и* үндүүсү ээлейт.

3-орун *ө*, *ә*, *ү* үндүүлөрүнө ыйгарылат: жалпы жыштыгы – 18 976, үлүшү – 18,27%.

Сейрек колдонулган 4-топ курамына *өө*, *әә*, созулмаларын камтыйт: *өө*(551 - 0,53%). *әә* (310 - 0,30%). Жалпы жыштыгы - 861, үлүшү – 0,83%.

5-орунда *өтө* сейрек колдонулган *үү*, *ээ*, *ии* созулма үндүүлөрү келет: жыштыгы- 370, үлүшү – 0,36%.

Ошентип, макал-лакап текстиндеги ичке үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 44052, үлүшү – 42,41%. Демек, мындан 100 муундун ичинен 58 мууну жоон айтылса, 42 мууну ичке айтыларын билебиз. Бул көрсөткүч муундун өзөгүн түзгөн үндүүлөрдүн ичинен жоон жана ичке айтылган үндүүлөрдүн бири бирине 10% га чейин жуукташы Ван кыргыздарынын тилинде көмөкөйлөшүп жоон айтылган жоон күүгө караганда таңдайлашып ичке айтылган ичке күүнүн күчөп бараткандыгын жана мунун натыйжасында вокализм системасы олуттуу өзгөрүүлөргө кириптер болуп жаткандыгын ачык тастыктайт. Негизи, бул маселе да кошумча изилдөөнү талап этет.

Жыйынтыктап айтканда, сөз формасынын бардык жеринде келген үндүү тыбыштардын ичинен колдонуу жыштыгы, үлүшү жана функционалдык күчү жактан созулма-кыскалык белгиси боюнча кыска үндүүлөр, кең-кууштук белгиси боюнча кең үндүүлөр, ачык-эриндик белгиси боюнча ачык үндүүлөр, жоон-ичкелик белгиси боюнча жоон үндүүлөр эң күчтүү деп табылат.

V. Үнсүздөрдүн жалпы фоностатистикасы. Макал-лакап текстеринде колдонулган үнсүздөрдүн жалпы фоностатистикасы төмөнкү жыштык сөздүк аркылуу бейнеленет:

№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү
1	н	17567	11,95	13	п	4140	2,82
2	т	16779	11,41	14	ш	4097	2,79
3	л	11818	8,04	15	ғ	3906	2,66
4	р	11489	7,81	16	г	3494	2,38
5	к	9810	6,67	17	з	3404	2,31
6	д	8571	5,83	18	w	3377	2,30
7	б	8216	5,59	19	ч	3070	2,09
8	й	7393	5,02	20	ң	2817	1,92
9	к	7261	4,94	21	х	939	0,64
10	с	7208	4,90	22	h	76	0,05
11	м	5920	4,03	23	ф	31	0,01
12	ж	5673	3,86		Бардыгы	147056	100,0

Макал-лакап тексттерин түзүүгө катышкан 23 үнсүз колдонуу жыштыгы жана үлүшү жактан төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1) эң жыш колдонулган топ курамына *н, т* тыбыштарын камтып, макал -лакап текстинде 34 346 ирет катталып, үнсүздөрдүн жалпы колдонулушунун 23,36% үлүшүн ээлейт. Ал эми калган 21 үнсүз тыбыш биригип келип 77% үлүштү түзөт. Бул факты кыргыз тилинде сөз жана сөз формасын уюштурууда *н, т* тыбыштарынын аткарган кызматы өтө орчундуу экендигинен кабар берет;

2) *т* тыбышынан кийинки жыш колдонулган 2-топ курамына төмөнкү үнсүздөрдү камтыйт: *л* тыбышы: жыштыгы – 11 818, үлүшү - 8,04%, *р* (11 489 – 7,81%). Топтун жалпы жыштыгы – 23 307, үлүшү – 15,85%. Демек, макал -лакап текстин түзгөн ар бир 10 үнсүздүн 16га жакыны дал ушул топтогу үнсүздөр аркылуу уюшулат экен;

3) орто жыштыктагы (9810 - 5673) жана үлүштөгү (6,67-3,86%) 3-топтун курамы минтип бөлүштүрүлөт: *к* (9810 – 6,67%), *д*(8571 – 5,83%), *б*(8216 – 5,59%), *й* (7393 – 5,02 %), *к*(7261 – 4,94 %), *с*(7208 – 4,90%), *м*(5920 – 4,03 %), *ж*(5673 – 3,86%). Топтун жалпы жыштыгы – 60 052, үлүшү – 40,84%. Демек, мындан эпос текстин уюштурууга катышкан үнсүздөрдүн жарымына жакыны дал ушул үнсүздөр экендигин көрүүгө болот;

4) сейрек жыштыктагы (4140-2817) жана үлүштөгү (2,82-1,92%) 4-топтун курамына кирген *п* (4140 - 2,82%), *ш* (4097 - 2,79%), *ғ* (3906 - 2,66%), *г* (3494 – 2,38%), *з* (3404 – 2,31%), *w* (3377 – 2,30%), *ч* (3070 – 2,09%), *ң* (2817 – 1,92%) тыбыштарынын макал-лакап текстиндеги жалпы жыштыгы - 28305, үлүшү – 19,25%. Бул дарек макал-лакап текстинде колдонулган ар 100 үнсүздүн 19 дан ашыгы дал ушул үнсүздөрдөн экендигин тастыктайт;

5) макал-лакап текстинде 1046 ирет катталып, 0,71% үлүштү түзгөн *х, h, ф* тыбыштары калган бардык тыбыштардан обочолонуп, өтө сейрек кездешкен тыбыштардын 5-тобун түзөт. Бул дарек аталган тыбыштардын төркүнү чет тилдерге барып такаларын ачык тастыктайт.

Ошентип, макалдарды уюштурган үнсүз тыбыштардын беш тобу статистикалык салмагы боюнча төмөнкүчө жайгашат: 1-топ (*н, т*) 23,36% => 2-топ (*л, р*) 15,85% => 3-топ (*к, д, б, й, к, с, м, ж*) 40,84% => 4-топ (*п, ш, ғ, г, з, w, ч, ң*) 19,25% => 5-топ (*х, h, ф*) 0,71%.

Эми макал-лакап текстиндеги үнсүз тыбыштардын колдонуу жыштыгы менен үлүшүн ажыратуу белгилеринин деңгээлинде анализдеп көрөлү.

1. Жасалуу ыгы. Үнсүздөрдүн жасалуу ыгы өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы ооз көңдөйүнүн бир жеринде пайда болгон тоскоолдон кантип өтөрүн билдирет да, фонологиялык жактан жарылма-жылчыкчылдык белгиси деп аталып, үнсүздөр курамын *жарылма* жана *жылчыкчыл үнсүздөр* деп эки чоң топко бөлөт [3: 136].

Жарылмалар түрмөгү. Колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча жарылмалар *н, т, к, д, б, к, м, ж, п, г, ч, ң*, тартибинде жайгашат да, төмөнкү топторго бөлүнөт:

1) функционалдык жактан эң күчтүүсү – *н, т* тыбышы: жыштыгы – 34346, 23,36% үлүшү. Демек, макал-лакап текстинде колдонулган 100 жарылма үнсүздүн 23төн ашыгы *н, т* тыбыштарына туура келет;

2) жарылма үнсүздөрдүн жыш колдонулган 2-тобу курамына *қ* (9810 – 6,67%), *д* (8571 – 5,83%), *б* (8216 – 5,59%), *к* (7261 – 4,94%) тыбыштарын камтыйт: жалпы жыштыгы - 33858, үлүшү – 23,02%. Демек, макалдарда колдонулган жарылма үнсүздөрдүн 36% дан ашыгын дал ушул топтогу үнсүздөр түзөт;

3) орто жыштыктагы 3-топтун курамын *м* (5920 - 4,03%), *ж* (5673- 3,86%) тыбыштары түзөт да, алардын жалпы жыштыгы – 11 593, үлүшү – 7,88%. Демек, макал-лакап текстинде колдонулган ар бир 100 үнсүздүн сегизге жакыны дал ушул үнсүздөргө туура келет;

4) сейрек колдонулган 4-топтун курамы минтип бөлүштүрүлөт: *п* (4140 – 2,82%), *г* (3494- 2,38%), *ч* (3070 – 2,09%), *ң* (2817 – 1,92%). Топтун жалпы жыштыгы – 13 521, үлүшү – 9,19%. Мындан макал-лакап текстинде колдонулган 100 үнсүздүн тогузу дал ушул жарылма үнсүздөрдөн экендигин көрүүгө болот;

Ошентип, эпос текстинде колдонулган жарылма үнсүздөрдүн жалпы жыштыгы - 93318, үлүшү – 63,46% болот.

Жылчыкчылдар түрмөгү. Колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүдөй топторго жиктелет:

1) макал-лакап текстинде эң жыш колдонуштагы функционалдык жактан 1-орунду капталчыл *л* (11818 - 8,04%), дирилдеме *р*(11 489- 7,81%) үнсүздөрү ээлейт. Булардын жалпы жыштыгы – 23 307, үлүшү – 15,85%. Демек, макал-лакап текстерин түзүүгө катышкан 100 үнсүздүн 16сы дал ушул эки жылчыкчыл үнсүздөн болот экен;

2) 2-орундагы жыш колдонулган топ курамына *й, с* тыбыштарын камтыйт: жалпы жыштыгы – 14 601, үлүшү – 9,93%. Мындан макал-лакап текстин түзүүгө катышкан ар бир 100 үнсүздүн ону дал ушул тыбыштардан экендигин байкоо кыйын эмес;

3) орто жыштыктагы 3-топ курамына *ш, з, в* тыбыштарын камтыйт: *ш*(4097 - 2,79%), *з* (3906 - 2,66%), *в* (3404 - 2,31%), *ш* (3377 – 2,30%). Топтун жалпы жыштыгы – 14 784, үлүшү – 10,05%;

4) статистикалык жактан 4-орун *х, һ, ф* тыбыштарына ыйгарылат. Топтун жалпы жыштыгы - 1046, үлүшү - 0,71%.

Демек, жылчыкчыл үнсүздөрдүн ичинен эң жыш колдонулуп, функционалдык жактан эң күчтүүсү *л, р* уяң үнсүздөрү болсо, өтө алсыздары *х, һ, ф* үнсүзөрү болот. Калагандары ушул эки чектин ортосун ээлейт.

Ошентип, макал-лакап текстинде колдонулган бардык үнсүздөрдүн ичинен жарылмалар 63,46% үлүштү, жылчыкчылдар 36,54% үлүштү камтыйт. Демек, бул болсо макал-лакап текстинде 100 үнсүздүн ичинен 60 тан ашууну сүйлөө органдарынын тогошуусу аркылуу жарылып айтылса, 40 ка жакыны сүйлөө органдарынын жакындашуусу аркылуу жылчыкчыл болуп айтылат дегенди билдирет.

2. Жасалуу орду. Үнсүздөрдүн жасалышына негиз болгон тоскоолдун ооз көңдөйүнүн кайсы жеринде пайда болгондугун билдирген бул белги үнсүздөрдүн төмөнкүдөй 6 топко бөлүнүшүн ишке ашырат.

Эринчилдер. Курамы: *б, м, н, ш, ф* үнсүздөрү, жалпы жыштыгы – 21 684, үлүшү – 14,75%. Булар ич ара төмөнкүчө бөлүнөт:

1) эң жыш колдонулуп, функционалдык жактан эң күчтүүсү – *б* үнсүзү, макал-лакап текстинде 8216 ирет катталып, эринчил үнсүздөрдүн 37,89% үлүшүн камтыйт;

2) макал-лакап текстинде жыш колдонулган 2-топ *м* тыбышын камтыйт: жыштыгы - 5920, үлүшү – 27,30%;

3) орто жыш колдонулгандары – *н, ш* тыбыштары: жыштыгы – 7517, үлүшү – 34,67%;

4) өтө сейрек колдонулган *ф* тыбышы 31 ирет катталып, эринчилдердин - 0,14% үлүшүн камтыйт.

Ошентип, эринчилдердин ичинен макал-лакап текстинде эң көп колдонулганы *б* тыбышы болсо, эң аз колдонулганы *ф* тыбыштары болот.

Тишчилдер. Курамы: *н, т, л, д, с, з* үнсүздөрү, жыштыгы – 65 347, үлүшү – 44,45%. Булар төмөнкүчө бөлүнөт:

1) макал-лакап текстериндеги тишчилдердин ичинен эң жыш колдонулганы *н, т* уяң үнсүздөрү деп табылат: жыштыгы – 34 346, үлүшү – 52,56%;

2) 2-орундагы жыш колдонулган топ курамына *л* (11 818 – 8,04%) тыбышын камтыйт: жыштыгы – 11 818, үлүшү – 18,08%;

3) орто жыш колдонулганы - *д* үнсүзү: жыштыгы - 8571, үлүшү – 13,12%;

4) сейрек жана өтө сейрек жыштыктагы үнсүздөр: *д* (8571 – 5,83%), *с* (7208 – 4,90%) жана *з* (3404 – 2,31%) үнсүздөрү. Булардын жыштыгы – 19183, үлүшү – 29,36.

Ошентип, тишчил үнсүздөр макал-лакап текстинде 65 347 ирет келип, бардык үнсүздөрдүн 44,44% үлүшүн камтыйт. Булардын ичинен эң күчтүүсү – *н, т* тыбыштары, күчтүүсү - *л* үнсүзү, орто күчтүүсү – *д, с* үнсүзү, алсызы - *з* үнсүзү.

Алдыңкы таңдайчылдар. Курамы: *р – 7,81%, жс – 3,86%, ш – 2,79%, ч – 2,09%* үнсүздөрү, жалпы жыштыгы - 24329, үлүшү – 16,54%. Булар төмөнкүчө бөлүнөт:

1) бул катардын ичинен макал-лакап текстиндеги 1-орун 11489 ирет колдонулуп, 47,22% үлүшкө ээлик кылган *р* тыбышына ыйгарылат. Мындан макал-лакап текстерин түзүүгө катышкан 100 алдыңкы таңдайчыл үнсүздүн жарымына жакыны *р* үнсүзүнө туура келерин көрүүгө болот;

2) макал-лакап текстиндеги 2-орун *жс* тыбышына таандык: жыштыгы - 5673, үлүшү – 23,32%. Демек, макал-лакап текстинде келген ар 100 алдыңкы таңдайчылдын 23ү дал ушул тыбышка туура келет;

3) сейрек колдонулган топ *ш, ч* тыбыштарын камтыйт: жыштыгы – 7167, үлүшү – 29,46%.

Демек, макал-лакап текстинде колдонулган алдыңкы таңдайчылдардын ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү - *р* тыбышы, күчтүүсү – *ж* тыбышы, алсыздары - *ш, ч* тыбыштары.

Орточулдар. Курамы: *й* үнсүзү, макал-лакап текстинде 7393 ирет катталып, 5,03% үлүштү ээлейт.

Артчылдар. Курамы: *к, г, һ, х* үнсүздөрү: жалпы жыштыгы - 12821, үлүшү - 8,77%. Булар төмөнкүчө бөлүнөт:

1) макал-лакап текстиндеги артчылдардын ичинен эң жыш колдонулганы - *к* тыбышы, 7 261 ирет катталып, 56,63% үлүшүнө ээлик кылат;

2) 2-орунда *г* тыбышы турат: жыштыгы - 3494, үлүшү – 27,25%;

3) сейрек колдонулган *һ* тыбышы артчылдардын 8,79% үлүшүн ээлейт: жыштыгы – 1127;

4) Өтө сейрек колдонулган *х* тыбышы макал-лакап текстинде 939 ирет катталып, артчылдардын 7,32% үлүшүнө ээлик кылат.

Демек, артчылдардын ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү *к* тыбышы, күчтүүсү – *г* тыбышы, алсызы - *һ* тыбышы, эң алсызы *х* тыбышы.

Түпчүлдөр. Курамы: *қ, э, һ, һ* үнсүздөрү: жалпы жыштыгы - 15482, үлүшү – 10,53%. Булар төмөнкүчө бөлүнөт:

1) макал-лакап текстеринде 9810 ирет эң жыш колдонулуп, 63,36% үлүштү камтыганы *қ* тыбышы функционалдык жактан эң күчтүү деп табылат;

2) орто жыштыкта 3906 ирет колдонулуп, 25,23% дык үлүштү камтыган *э* тыбышы 2-орунду ээлейт;

3) сейрек жана эң сейрек колдонулган топ курамын 10,92% үлүштөгү 1690 ирет катталган *һ* тыбышы жана 76 ирет катталган, 0,49% үлүштөгү, *һ* үнсүзү түзөт.

Ошентип, эпос текстинде колдонулган үнсүздөр жасалуу орду боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт:

тишчилдер (<i>т, д, н, с, з, л</i>)	65347	44,45%
алдыңкы таңдайчылдар (<i>ч, жс, ш, р</i>)	24329	16,54%
эринчилдер (<i>п, б, м, ф, в</i>)	21684	14,75%

түпчүлдөр (<i>к, э, ң, х</i>)	15482	10,53%
артчылдар (<i>к, з, х, ң</i>)	12821	8,77%
орточул (<i>й</i>)	7393	5,03%
Бардыгы:	147056	100%

Мындан төмөнкүдөй жыйынтык келип чыгат:

1. Макал-лакап текстиндеги 1-орунду ээлеп, 44,45% үлүштү камтыган тишчилдер функционалдык жактан эң күчтүү деп табылат.

2. Функционалдык жактан 2-орунду алдыңкы таңдайчылдар менен эринчилдер бөлүшүп, экөө биригип келип макал-лакап текстиндеги үнсүздөрдүн 31,29% үлүшүн камтыйт.

3. Функционалдык жактан 3-орунду 10,53% үлүштөгү түпчүл үнсүздөр ээлейт.

4. Функционалдык жактан 4-орунду 8,77% үлүштөгү артчыл үнсүздөр ээлейт.

5. Функционалдык жактан 5-орунду 5,03% үлүштөгү өтө сейрек колдонулган орточул *й* үнсүзү ээлейт.

Ошентип, үнсүздөрдүн ичинен жасалуу орду боюнча макал-лакап текстиндеги функционалдык жактан эң күчтүүсү тишчил үнсүздөр, күчтүүсү алдыңкы таңдайчылдар жана эринчилдер, орто күчтүүсү түпчүлдөр, алсыздары артчылдар, өтө алсыздары орточулдар деп табылат.

3. Түгөйлөш-уяндык белгиси. Бул белги үнсүздөрдү түгөйлөш жана уяң үнсүздөр деп эки чоң топко бөлөт:

Түгөйлөш үнсүздөр. Макал-лакап текстеринде колдонулган түгөйлөш үнсүздөрдүн жалпы жыштыгы - 90052, үлүшү – 61,25%. Булар колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүнөт:

1) колдонуу жыштыгы боюнча эң жыш колдонулганы - *т* тыбышы: жыштыгы - 16779, үлүшү – 18,63%. Мындан макал-лакап текстинде келген ар 100 түгөйлөш үнсүздүн 18ден ашыгы *т* үнсүзүнө туура келерин көрүүгө болот;

2) жыш колдонулган 2-топтун курамы: *к* (9810- 6,67%). Ал эми бул тыбыштын түгөйлөштөр ичиндеги колдонуу үлүшү 10,89%. Демек, макал-лакап текстеринде колдонулган 100 түгөйлөш үнсүздүн бештен биринен ашыгын дал ушул үнсүздөр түзөт экен;

3) орто жыштыктагы (8571 - 7208) жана үлүштөгү (5,83 – 4,90%) 3-топтун курамы: *д*(8571 – 5,83%), *б* (8216 – 5,59%), *к*(7261 – 4,94%), *с* (7208 – 4,90%) үнсүздөрү. Булардын жалпы жыштыгы - 35838, үлүшү – 34,71%. Демек, макал-лакап текстеринде келген 100 түгөйлөш үнсүздүн отуз бешке жакынын дал ушул *д, б, к, с* үнсүздөрү түзөт экен;

4) сейрек колдонулган 4-топтун курамы: *ж* (5673 - 3,86%), *н* (4140 – 2,82%), *ш* (4097 – 2,79%), *з* (3906 – 2,66%), *г* (3494 – 2,38%), *в* (3404 – 2,31%), *п* (3377 – 2,30%) *ч* (3070 – 2,09%), *х* (939 – 0,64%), *һ* (76 – 0,03%), *ф* (31 – 0,01%), үнсүздөрү, жалпы жыштыгы - 31161, үлүшү – 34,60%;

5) колдонуу үлүшү 1,61% түзгөн *х, һ, ф* тыбыштары обочолонуп, өтө сейрек кездешкен топту түзөт.

Демек, түгөйлөштөрдүн ичинен функционалдык жактан эң күчтүүлөрү *т*, үнсүзү, күчтүүлөрү *к* үнсүзү, орто күчтүүлөрү *д, б, к, с* үнсүздөрү, алсызы *ж, н, ш, з, г, в, ч* үнсүздөрү, эң алсызы *х, һ, ф* үнсүздөрү болот.

Уяң үнсүздөр. Курамына *м, н, ң, л, р, й* үнсүздөрүн камтыйт: жалпы жыштыгы - 57004, үлүшү – 38,76%. Демек, макал-лакап текстин уюштурган үнсүздөрдүн ичинен 61,25% ын сан жагынан көп түгөйлөш үнсүздөр түзсө, 38,76% ын сан жагынан аз уяң үнсүздөр түзөт экен.

Уяң үнсүздөр колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө жиктелет:

1) эң жыш колдонулганы жана функционалдык жактан эң күчтүүсү - *н* үнсүзү, үлүшү – 30,81%. Демек, макал-лакап текстинде келген ар 100 уяң үнсүздүн 31и *н* тыбышына туура келет;

2) жыш колдонулган 2-топ курамына *л, р* уяң үнсүздөрүн камтыйт: жалпы жыштыгы – 23 307, үлүшү – 40,89%. Мындан макалдарды түзүүгө катышкан ар 10 уяң үнсүздүн төрттөн ашыгы дал ушул үнсүздөргө туура келерин көрүүгө болот;

3) колдонуу жыштыгы жагынан 3-орунда *й, м* уяң үнсүзү турат: жыштыгы – 13 313, үлүшү – 23,35%. Мындан макал-лакаптарда колдонулган ар бир 100 уяңдын 23төн ашыгы *й, м* тыбышы экенин байкоо кыйын эмес.

4) сейрек колдонулган *ң* үнсүзү 4,94% үлүштү ээлейт.

Ошентип, макалдарда келген уяң үнсүздөрдүн ичинен эң күчтүүсү тишчил *н* үнсүзү, күчтүүсү – *л, р* үнсүздөрү, алсызы *й, м* үнсүзү жана эң алсызы *ң* үнсүзү деп табылат.

4. Каткалаң-жумшактык белгиси. Бул белги үнсүздөрдүн үн катышып же катышпай айтылышына негизделет да, түгөйлөш үнсүздөрдү ичтен каткалаң жана жумшак үнсүздөр деп эки чоң топко бөлөт.

Каткалаң үнсүздөр. Бул топтогу (*н, т, ч, к, қ, ф, с, ш, х, һ*) үнсүздөр макал-лакап текстеринде 53 411 ирет катталып, түгөйлөштөрдүн 59,31% үлүшүн, жалпы үнсүздөрдүн 36,32% үлүшүн түзөт. Булар колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкү топторго жиктелет:

1) эң жыш колдонулганы – *т* үнсүзү: жыштыгы – 16779, үлүшү – 31,41%. Демек, макалдарда колдонулган 100 каткалаң үнсүздүн 31ден ашыгы *т* тыбышына туура келет экен;

2) жыш колдонулуп, 2-орунду ээлегени – *қ* үнсүзү: жыштыгы – 9810, үлүшү – 18,37%. Демек, макал-лакап текстинде келген ар бир 100 каткалаң үнсүздүн бештен бирге жакыны *қ* үнсүзүнө туура келет экен;

3) 3-орундагы орто жыш колдонулганы – *к* (7261- 4,94%), *с* (7208 – 4,90%) тыбыштары. Булардын жалпы жыштыгы жыштыгы – 14469, колдонуу үлүшү – 27,09%. Демек, макал-лакап текстин түзүүгө катышкан ар бир 10 каткалаңдын экиден ашыгы дал ушул үнсүздөн болот экен;

4) сейрек жыштыктагы топту *н* (4140 – 2,82%), *ш* (4097 – 2,79%), *ч* (3070 – 2,09%) үнсүздөрү түзөт да, каткалаңдардын 21,17% үлүшүн ээлейт. Демек, макалдарда колдонулган 100 каткалаң үнсүздүн 21ден ашыгы дал ушул тыбыштар аркылуу куралат экен;

5) өтө сейрек жыштыктагы (939 - 31) жана үлүштөгү (0,64% - 0,01%) топ курамына *х, һ, ф* тыбыштарын камтыйт: топтун үлүшү – 1,96%.

Ошентип, макал-лакап текстинде колдонулган каткалаң үнсүздөрдүн ичинен функционалдык жактан эң күчтүүсү *т* үнсүзү, күчтүүсү – *қ* үнсүзү, орто күчтүүсү *к, с* үнсүздөрү, алсызы *н, ш, ч* үнсүздөрү жана эң алсызы *х, һ, ф* үнсүздөрү деп табылат.

Жумшак үнсүздөр. Бул топтогу *д, б, г, ж, з, в* үнсүздөрүнүн жалпы жыштыгы – 36641, түгөйлөштөрдөгү үлүшү – 40,69%, жалпы үнсүздөрдөгү үлүшү – 24,92%. Булар колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө жиктелет:

1) бул үнсүздөрдүн ичинен эң жыш колдонулганы – *д, б* үнсүздөрү: булардын жалпы жыштыгы – 16787, үлүшү – 45,81%. Демек, макал-лакап текстеринде келген жумшак үнсүздөрдүн жарымына жакыны дал ушул тыбыштарга туура келет;

2) 2-орун *ж* тыбышына ыйгарылат: жыштыгы – 5673, үлүшү – 15,48%.

3) орто жыш колдонулган 3-топ курамына *г* үнсүзүн камтыйт: жыштыгы – 3906, үлүшү – 10,66%. Демек, макалдарды түзүүгө катышкан 100 жумшак үнсүздүн 10дон ашыгы дал ушул үнсүздөргө туура келет;

4) 4-орундагы сейрек колдонулган топ курамына *з, в, ш* тыбыштарын камтыйт: жалпы жыштыгы – 10275, үлүшү – 28,04%. Демек, эпос текстинде колдонулган 100 жумшак үнсүздүн 28и *з, в, ш* тыбыштарынан болот.

Ошентип, макал-лакап текстиндеги жумшак үнсүздөрдүн функционалдык жактан эң күчтүүсү – *д, б* тыбыштары, күчтүүсү – *ж* тыбышы, алсызы – *г* тыбышы, эң алсызы – *з, в, ш* тыбыштары болот.

Жыйынтыктап айтканда, макал-лакап текстин түзүүгө катышкан түгөйлөш үнсүздөрдүн 59,31% ын жана жалпы үнсүздөрдүн 36,32% ын каткалаң үнсүздөр түзсө, түгөйлөш үнсүздөрдүн 40,69% ын, жалпы үнсүздөрдүн 24,92% ын жумшак үнсүздөр түзөт экен. Бул жагынан түгөйлөш үнсүздөрдүн ичинен каткалаң үнсүздөр функционалдык жактан күчтүү деп табылса, жумшак үнсүздөр функционалдык жактан алсыз деп табылат.

Тактап айтканда, макал-лакап текстин уюштурган 147056 үнсүздүн ичинен 57004 (38,76%) уяң үнсүз болсо, 53411 (36,32%) каткалаң жана 36641 (24,90%) жумшак үнсүз болот экен. Демек,

макал-лакап текстинде функционалдык жактан эң күчтүүсү уяңдар, күчтүүсү каткалаңдар жана алсызы жумшактар деп табылат.

VI. Жыйынтык. Ошентип, Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын макалдарына алгач ирет жасалган фоностатистикалык иликтен алынган натыйжаларды «Манас» эпосунун Жусуп Мамай нускасынан алынган натыйжалар менен төмөнкү учурлар боюнча салыштырып көрөлү:

I. Үндүүлөр системасы боюнча. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин өкүлү катары Ван кыргыздарынын тилинде, адабий тилден айырмаланып, кыска *ә* жана созулма *әә* үндүүлөрүнүн өтө калыпташып, колдонуу өрүшү дээрлик активдешкени жана мүчөлөмө типологиядагы түрк тилдеринин ички жүйөсүнө да, үндүүлөр системасы менен сөздүн фонетикалык паспортун түзгөн үндөштүк кубулушуна да олуттуу таасир эткени байкалат. Атап айтканда:

1) эң жыш колдонулган *а* тыбышы макалдардагы бардык тыбыштардын 11,02% үлүшүн түзсө, «Манас» текстинде 13,63% үлүшүн түзүп, макал-лакап текстинде жоон айтылган бул тыбыштын үлүшү ичке айтылган тыбыштардын пайдасына жумшалганы анык байкалат;

2) макал-лакап текстинде эң жыш колдонулган 4 үндүүнүн экөө жоон, экөө ичке болуп *а е ы и* тартибинде келсе, «Манас» текстинде 4 үндүүнүн үчөө жоон, бирөө ичке болуп *а ы е у* тартибинде келет да, эпосто жоон үндүүлөр макалга караганда функционалдык жактан кыйла улуктанганы ачыкка чыгат;

3) макал-лакап текстинде кең (+жарым кең)-кууш үндүүлөрдүн үлүшү 65-35% болсо, «Манас» текстинде алардын үлүшү 60-40% тегерегинде болот. Бул болсо Ван кыргыздарынын артикуляциялык базасында тилдин өйдө карай тик абалдагы кыймылы кыйла активдешкенин ачыктайт;

4) макал-лакап текстинде да, «Манас» текстинде да ачык-эрин үндүүлөрдүн үлүшү бирдей 70-30% болуп, байыркы доордон бери келаткан касиет сакталат;

5) макал-лакап текстинде жоон-ичке үндүүлөрдүн болжол үлүшү 60-40% болсо, «Манас» текстинде үлүшү 65-35% болот. Эгерде үндүүлөрдүн жоон-ичкелик белгиси сөздүн фонетикалык паспортун түзгөн үндөштүк күүсүнүн субстанциялык базасы экенин эске алсак, анда бул катыш Ван кыргыздарынын тилинде көмөкөйлөшүп жоон айтылган жоон күүгө караганда таңдайлашып ичке айтылган ичке күүнүн күчөп бараткандыгын жана мунун натыйжасында вокализм системасы олуттуу өзгөрүүлөргө кириптер болгонун ачык тастыктайт.

II. Үнсүздөр системасы боюнча. Ван кыргыз тилинин тыбыштык курамында семиотикалык жактан сөз жана сөз мүчөсүнүн мааниси жүктөлүп, тилде маани ташуу кызматын аткарган үнсүздөр курамы, негизинен, кыргыз адабий тилине толук шайкеш келгенин *п, б, м, ф, w, т, д, н, с, з, л, ч, ж, ш, р, й, к, г, ц, х, қ, з* үнсүздөрү тастыктайт. Ошол эле маалда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

1) макал-лакап текстинде да, «Манас» текстинде да эң жыш колдонулган үнсүз *н* тыбыш деп табылат;

2) макал-лакап текстинде эң жыш колдонулган 4 үнсүздүн үчөө тишчил, бирөө бүйлөчүл болуп *н т л р* тартибинде жайгашса, «Манас» текстинде эң жыш колдонулган 4 үнсүздүн төртөө тең *н т р л* тартибинде жайгашып, мүчөлөмө морфологиянын өзөгүн уюштурган тыбыштар кыргыз тилинин аймактык айтымдарында толук сактала турганын далилдейт. Ошол эле маалда *қыргыз, кымыз, қомуз* сыяктуу сөздөрдү уюштурган *қ* тыбышынын активдүүлүк даражасы «Манас» текстине караганда макал-лакап текстинде 1% га солгун тартканын көрсөтөт;

3) макал-лакап текстинде жарылма жана жылчыкчыл үнсүздөрдүн үлүшү болжолу 60-40% болсо, «Манас» текстинде алардын үлүшү 65-35% болот. Демек, Ван кыргыздарынын артикуляциялык базасында ооз көндөйүнүн бир жеринде пайда болуп, үнсүздөрдүн өзөгүн түзгөн тоскоолдон өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы жарып өтүшүнө караганда кысылып же айланып өтүшүнө ык койгон тенденция орун ала баштаганын байкалат;

4) үнсүздөрдүн жасалуу орду боюнча колдонуу үлүшү макал-лакап текстинде тишчилдер => алдыңкы таңдайчылдар => эринчилдер => түпчүлдөр => артчылдар => орточулдар тартибинде орун алса, «Манас» текстинде тишчилдер => эринчилдер => алдыңкы таңдайчылдар =>

түпчүлдөр => артчылдар => орточулдар тартибинде жайгашат. Мындагы эринчилдер менен алдыңкы таңдайчылдардын орун алмашуу тартибин эске албаганда, негизинен, үнсүздөрдүн жасалуу орду боюнча колдонулушунда эң күчтүүсү - тишчилдер, эң алсызы – орточулдар болуп, артикуляциялык базадагы жалпылыктын сакталганын далилдейт;

5) макал-лакап текстинде түгөйлөш жана уяң үнсүздөрдүн үлүшү болжолу 61-39% болсо, «Манас» текстинде алардын үлүшү 60-40% болот. Мындан Ван кыргыздарынын артикуляциялык базасында айтымдын өзөгүн түзгөн үндүү тыбыштарга дээрлик жакын турган уяң үнсүздөрдү айтуу тенденциясы адабий тилге караганда 1% га солгундаганы ачыкка чыгат.

Жыйынтыктап айтканда, жогорто макал-лакап текстеринин мисалында Ван кыргыздарынын тилиндеги тыбыштардын жалпы фоностатистикасы жөнүндө сөз кылынды. Келечекте бул багыттагы изилдөөлөр текстердин жетиштүү корпусунун базасында улантылып, тыбыштардын жалпы фоностатистикасы менен катар алардын сөз башы, сөз ортосу жана сөз соңундагы фоностатистикасы да тереңден териштирүүнү талап этет.

Адабияттар:

1. Кайыпов С.Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макалдары: лингвофольклористикалык булак катары. - Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2016. - 505 б.
2. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. - Бишкек: Илим, 1992. - 156 с.
3. Садыков Т., Токтоналиев К. Азыркы кыргыз тили: фонетика, фонология жана интонология. - Бишкек: Улуу Тоолор, 2021. - 376 б.
4. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифрового рентгенографии). Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
5. Шерова А. «Манас» эпосунун фоностатистикасы. Канд. дис. авторефераты. Б: 2019. - 25 б.

САДЫКОВ Т.,

филология илимдеринин доктору, профессор,

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

САГЫНБАЕВА Б.,

филология илимдеринин доктору, профессор,

Кыргыз-түрк Манас университети

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ЧАГЫ ЖӨНҮНДӨ

Андатпа. Шақ категориясы - етістіктің негізгі категорияларының бірі, ол етістік лексемасын сөйлеудің басқа бөліктерінен ажырата отырып, сөйлөмнің предикаттық өзегін ұйымдастырады және іс-әрекеттің, күйдің, оқиғаның және құбылыстың уақыт есебінің бастапқы нүктесіне, көбінесе сөйлеу сәтіне қатынасын білдіреді. Осылайша, етістік лексемасымен көрсетілген процестер осы абстрактілі уақыттың бастапқы нүктесімен сәйкес келуі немесе бұрын болуы немесе жүруі мүмкін. Туысқан түркі тілдерінде бұл санаттың бірыңғай негізі бар, бірақ оның даму векторы әртүрлі бағыттарда жүзеге асырылады. Сонымен, қырғыз тілінде қырғыз-қыпшақ тобының өкілі ретінде, қазіргі уақыттың формаларының ұқсастығына қарамастан, қазіргі категориялық шақ пен осы шақ- келер шақ, ал түрік тілінде оғыз тобының өкілі ретінде осы шақ пен кең шақ ажыратылады. Мақалада уақыттың ерекше түрін бөлу мүмкіндігіне, сондай-ақ оның парадигмасының терминологиялық белгіленуіне және ұйымдастырылуына байланысты мәселелер талқыланады.

Тірек сөздер: уақыт категориясы, түрлері, жалпы уақыт, терминологиялық белгілену, парадигманы ұйымдастыру, қазіргі, орта және көне түркі тілдерінің материалдары.

Аннотация. Чак категориясы – этиш сөздү башка түркүмдөрдөн айырмалап туруучу жана сүйлөмдүн предикаттык өзөгүн түзүүчү категория. Анткени чак категориясы этиш сөз аркылуу туюнтулган кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, окуя-кубулуштун мезгилдик катышын, сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, андан мурда болуп өткөндүгүн, же болбосо андан кийин болорун, же дайыма болуп тургандыгын билдирет. Тектеш түрк тилдеринде аталган категориянын өзөгү бир болгону менен анын өнүгүү вектору ар башка багытта ишке ашырылганы байкалат. Алсак, кыргыз-кыпчак тобунун өкүлү катары кыргыз тилинде учур чак формасынын окшоштугуна карабастан нагыз учур чак жана учур-келер чак деп экиге бөлүп каралса, огуз тобунун өкүлү катары түрк тилинде булар учур чак жана кенен чак деп эки башка формада каралат. Макалада тилдин мезгилдик катышын ишке ашырган чактын бир түрү катары жалпы чак өзүнчө бөлүнүп, анын терминдик аталышы жана уюшулуш парадигмасы жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр: чак категориясы, түрлөрү, жалпы чак, аталыш термини, уюшулуш парадигмасы, азыркы, ортонку жана байыркы түрк тилдеринин материалы.

Аннотация. Категория времени – это один из основных категорий глагола, которая, отличая глагольной лексемы от других частей речи, организует предикатное ядро предложения и выражает отношение действия, состояния, события и явления к исходной точке отчета времени, чаще всего к моменту речи. Тем самым процессы, обозначенные глагольной лексемой, могут как совпадать, так и предшествовать или следовать с этой абстрактной исходной точкой отчета времени. В родственных тюркских языках существует единая основа данной категории, но вектор ее развития реализуется в разных направлениях. Так, в кыргызском языке, как представителя кыргызско-кыпчакской группы, несмотря на схожесть форм настоящего времени, различают настоящее категорическое время и настоящее-будущее время, а в турецком языке, как представителя огузской группы, различают настоящее время и широкое время. В статье обсуждаются вопросы, связанные с возможностью выделения особого вида времени, а также терминологическом обозначении и организации его парадигмы.

Ключевые слова: категория времени, виды, общее время, терминологическое обозначение, организация парадигмы, материалы современных, средне- и древнетюркских языков.

Abstract. The category of time is one of the main categories of the verb, which, distinguishing the verbal lexeme from other parts of speech, organizes the predicate core of the sentence and expresses the relation of action, state, event and phenomenon to the starting point of the time report, most often to the moment of speech. Thus, the processes indicated by the verbal lexeme can both coincide and precede or follow this abstract starting point of time. In related Turkic languages, there is a single basis for this category, but the vector of its development is realized in different directions. Thus, in the Kyrgyz language, as a representative of the Kyrgyz-Kipchak group, despite the similarity of the forms of the present tense, the present categorical tense and the present-future tense are distinguished, and in the Turkish language, as a representative of the Oguz group, the present tense and broad tense are distinguished. The article discusses issues related to the possibility of highlighting a special type of time, as well as the terminological designation and organization of its paradigm.

Key words: time category, types, common time, terminological notation, paradigm organization, materials of modern, middle and old Turkic languages.

Казак тил илиминин пайдубалын түптөгөн, жаңы маданият жолунда өлчөөсүз эмгек өтөгөн, аездеги даяр теориялык схемаларды пайдаланбай, өзгөлөрдү туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыккан, алгачкы алиппе менен окулукуту түзгөн, төтө жазууну жараткан улут устазы, руханий көсөмү, чыгаан агартуучу Ахмет Байтурсун уулунун 150 жылдыгына арналып өткөрүлүп жаткан эларалык конференция жеке эле боордош казак калкынын эмес канатташ кыргыз элинин да маарекеси экени анын замандашы, үзөңгүлөшү, санаалашы Ишенаалы Арабай уулунун, таалим-тарбиясын алган шакирти

Касым Тыныстан уулунун жолун жолдоп, чыйырын уланткан, мурастарын нускалап азыркы муунга жеткирип келаткан биз үчүн үлкөн сыймык. Чыныда да, Ахмет Байтурсун уулу тарабынан иштелип чыккан кулакка угумдуу, акылга жугумдуу казак тилинин фонетикасы менен грамматикасына байланыштуу өзөк терминдердин кыргыз тилинин кыртышында төл терминге айланып, карапайым калктын кеңири катмарына сиңип кетиши - тил таанымдагы чанда кездешкен феномен экени анык. Бул жагынан *буын, ашық буын, түйық буын, дыбыс, жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, ұяң дыбыстар, үнді дыбыстар, тасымал, үндестік заңы, туынды сөз, қос сөз, атауыш сөздер, зат есім, сын есім, сан есім, етіс, осы шақ, өткен шақ, келер шақ, сөйлөм, сөйлөм мүшелері, бас мүше, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, қаратпа сөз* сыяктуу Ахмет Байтурсун уулунун терминдеринин *муун, ачык муун, туюк муун, тыбыш, жоон тыбыш, ичке тыбыш, уяң тыбыш, үндүү тыбыш, ташымал, үндөштүк заңы, туунду сөз, кош сөз, атооч сөз, зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, учур чак, өткөн чак, келер чак, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, баш мүчө, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, каратма сөз* Касым Тыныстан уулу тарабынан чыгармачылык менен кыргызчаланышы жана *атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрүн *атын атадым, иликтедим, бардым, таптым, жаттым, чыктым* деп балдарга үйрөтүшү - мунун ачык далили [1-8]. Алтургай кыргызчада өзгөчө калыпташкан *үндүү тыбыш* жана *үнсүз тыбыш* терминдеринин түрк тилиндеги *sesli ses, sessiz ses* терминдерди сүрүп чыгып, азыркы учурда *ünlü ses* жана *ünsüz ses* болуп өздөштүрүлүшү да кыйыр түрдө өйдөкү мурастар менен байланышары анык. Бул макалада Ахмет Байтурсун уулунун жолун улай кыргыз жана түрк тилиндеги этиштин төртүнчү чагынын аталыш термини жана уюшулуш парадигмасы жөнүндө сөз болмокчу.

Кыргыз тилинде учур чак этиштердин грамматикалык маанилери өтө арбын, бирок алар ар тараптан изилдөөнү талап этет. Ошол эле маалда кыргыз тил илиминде бул жагдай учурда болуп жаткан кыймыл-аракет менен аткарылышы белгилүү бир учурга байланбай, дайыма болуп же боло бере турган кыймыл-аракеттик маанилер бириктирилип учур чак термини менен белгиленет да, түзүлүшү жактан жөнөкөй учур чак жана татаал учур чак деп экиге бөлүнүп берилсе [9: 427-433], маани жактан нагыз учур чак жана учур-келер чак деп экиге бөлүнүп каралат [10: 192-193].

Кызыгы, мында өткөн чактык маанини камтыган учур чак да *учур-келер чак* деген термин менен аталат. А.Турсуновдун пикиринче: «*Сүйлөп жаткан мезгилде* деген аныктаманын бир кемчилиги - мына ошол сүйлөп жаткан учурда гана деген сыяктуу түшүнүк бардай сезилип тургандыгы. Бирок муну мындай тар мааниде эмес, бир кыйла кеңири мааниде түшүнүү керек. Анткени кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет деген сөз учур чак билдире турган кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү сүйлөө учурунун башталуу жана бүтүү чеги менен дал келет дегендикке жатпайт, кыймыл-аракеттин жүрүшү жана аякталышы сүйлөө учурунун созулуу чеги менен дал келе бербейт. Этиштин учур чагы көрсөткөн кыймыл-аракеттин жүрүш процесси сүйлөө учуруна чейин эле алда качан башталган болуп, сүйлөө мезгилинде жана андан кийин да созула бериши мүмкүн» [11: 18]. Автор андан ары кыргыз тилиндеги *-А(-й)* формасы менен жасалган жөнөкөй учур чак өзүнүн негизги маанисинен башка, сүйлөмдүн лексикалык тутумуна карай, ар түрдүү кошумча маанилерди берерин айтат да, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилейт: «Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз жүрүп туруучу кыймылды, касиетти билдирет же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт: *Коом өсөт. Жер өз огунда айланат. Суу агат* ж.б. Мындагы этиштер кыймыл-аракеттин жаратылышта тынымсыз болуп тургандыгын билдирет. *Куш учат. Балык сүзөт. Уй мөөрөйт.* Бул сүйлөмдөрдөгү этиштер затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетти, ага адаттанып кеткен кыймыл-аракетти көрсөтүп турат. Куштун учушу, балыктын сүзүшү, уйдун мөөрөшү мурунтан эле болуп келген, азыр да болот, кийин да боло берет.

Мындай кыймыл-аракеттин жүрүшү улам кайталанган абалда болот жана андай кыймыл-аракет, көбүнчө, белгилүү бир заттын ички касиетине айланып кетет: *куш учат*; *учуу* - куштун бир касиети, анын сапаттык белгиси. Бул жагынан жогорто көрсөтүлгөн кыймыл-аракеттер

кандайдыр бир чакка конкреттүү түрдө тиешелүү болбостон, чактык мааниден тышкары айтылгандай көрүнөт. Мында сүйлөөчүнүн негизги милдети ал кыймыл-аракеттин белгилүү бир затка түбөлүк мүнөздүү болуп кеткендигин көрсөтүү болуп эсептелет» [11: 18-26]. Автор өйдөкү маанини туюндурган этиштик формалар учур чактык мааниге жакыныраак тургандыгын айтып, учур чак этиштер менен бирге кароону туура табат

Азыркы түрк тилинде туруктуу касиетке ээ, көндүм болгон, адатка айланган, табигый процесстердин созулушун билдирген, жаратылышта тынымсыз болуп турган кыймыл-аракетти туютуу үчүн *-Ar* мүчөсү аркылуу уюшулган формалар колдонулат да, алар чак категориясынын бир түрү катары *geniş zaman* термини менен белгиленет [12: 199-201].

Аталышынан белгилүү болгондой, *geniş zaman* өткөн чактан келер чакка созулган, жалпы чактагы кыймыл-аракетти, окуяны, кубулушту ичине камтыйт да, үч чактын ортосун тейлеген ийкемдүү формага жатат. Анда, негизинен, бардык убакытты камтыган созулуңкулук мааниси бар. Тез-тез болуп туруучу, көнүмүш адатка айланган, же бардык мезгилди камтыган көрүнүш, кубулуштар, кыймыл-аракеттер дайыма ушул чак аркылуу туюндурулат. Паремиялардын мезгилсиз туюнтмасы бар деп айтууга болот. Ушул өзгөчөлүгүнөн улам жалпы алынган чечимдер, мыйзам, эрежелер, афоризмдер, макал-лакаптар ушул чактын алкагын уюштурат. Бирок *geniş zaman* аркылуу туюндурулган болуп өткөндүк, азыркылык же келер чактык маанилер *-DI/-DU, -mİş/-mUş ve -AcAk* мүчөлөрү аркылуу берилген грамматикалык маанилердеги сыяктуу ачык-айкын жана белгилүү боло бербейт. Анда салыштырмалуу белгисиздик маани бар. Анткени мында субъектинин, сүйлөм ээсинин айтайын деген максаты аркылуу чак аныкталат. Бул этиштеги кырдаалга түздөн-түз байланыштуу жана убакыттын жылышына алып келет [13: 637].

Түрк тилиндеги *-yor* мүчөсү аркылуу уюшулган *şimdiki zaman* кыргыз тилиндеги *-BIn жат-* турпатында уюшулган учур чакка; *-Ar* мүчөсү аркылуу уюшулган *geniş zaman* кыргыз тилиндеги көбүнчө чакчылдын *-A(-i)* мүчөсү аркылуу уюшулган *учур-келер чакка же жалпы чакка*, кээде *арсар келер чактын -Ar* мүчөсүнө туура келет. Кыргыз тилиндеги *келер чак* менен *жалпы чакты* уюштуруучу мүчөлөр окшош келет. Кайсы чак жөнүндө сөз болуп жаткандыгы контексттеги мааниси же сүйлөмдөгү мезгил тактоочу аркылуу белгилүү болот. Мисалы: *Oşol себентен улам биз Айтматовду билингвист жазуучу деп эсентейбиз – Bu yüzden Aytmatov'u iki dilli bir yazar olarak görüyoruz* [14: 112]. Ушундай эле жагдай түрк тилинде *geniş zaman* функциясын аткарган *учур чакта* да байкалат. Мисалы, *Geliyorum - Келем* деген сүйлөм азырбы, кийинби же ар дайым боло турган кыймыл-аракетти билдиргендиги ачык-айкын эмес. Жогоруда белгилегендей, кайсы чак экендиги контексттен же конкреттештирүүчү *тактооч* сөздөр аркылуу белгилүү болот.

Казак окумуштуусу А.Ысқаков: «Шақ формаларының сыртқы тұлға-түрлеріне қарай да, ішкі мазмұн өзгешелігіне қарай да жіктеуге (таптастыруға) болады. Бірақ, қашан да болсын, мазмұн түрге жетекші болатынын ескергенде, шақтарды да мағыналарына қарай жіктеу әрі олардың мазмұнын тану үшін, әрі баяндау жүйесі ықшам болу үшін қолайлы да, ұтымды болады» деген ойду айткан [15: 328].

А.Турсунов, А.Ысқаковдун белгилеп кеткен жүйөлүү ойлоруна жана түрк тилиндеги *geniş zaman* термини менен аталуучу чактын төртүнчү түрү туюндурган маанилерге таянуу менен, жөнөкөй формадагы *учур-келер чакты* чак категориясынын өзүнчө бир түрү катары карап, чактын бул түрүн *жалпы чак* деген термин менен атоо туура деп табылат. Эгерде бул термин кыргыз тил илимине кабыл алынып, сиңип кетсе, затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетти, ага адаттанып кеткен, табигый процесстердин түбөлүккө созулушун билдирген, жаратылышта тынымсыз болуп турган кыймыл-аракеттик маанилерди туюндуруучу чактын бир формасы *жалпы чак* деп аталып калары бышык.

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сүйлөп жаткан учурдун чеги менен дал келбөө себеби: сүйлөө процесси бир аз убакытка гана созулса, кыймыл-аракет бир канча саатка, күнгө, айга, жылга, табигый процесстер түбөлүккө созулушу мүмкүн. Ошол себептүү сүйлөө убактысы жүрүп жаткан иш процессинин белгилүү бир бөлүгүнө гана туура келет. Кыймыл-аракеттин

сүйлөө убактысы менен кыймыл-аракеттин аткарылуу процессинин, кыймыл-аракеттик ал-абалдын туура келиши түрдүүчө мүнөздө болот. Ошого карай этиштин учур чагы да ар түрдүү мааниде колдонулат. Кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурда болуп жатканын, сүйлөп жаткан чактан мурда болгонун, сүйлөп жаткан чактан кийин да болорун, б.а., дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирген этиштин чак формалары бар. Бул чак - өткөн мезгилден келечекке чейин узаган, кең убакытты өз ичине камтыган чак [16: 637]. Бул жөнүндө түрк тилчи-окумуштуусу Мухаррем Эргин бул чактын бардык чакты: өткөндө башталып, учурда да уланып жаткан, ал гана эмес, келер чакта да аткарыла турган кыймыл-аракетти ичине камтыгандыгын, демек, үч түрдүү чакты туюндургандыгын айтат [17: 291].

Белгилүү бир мезгил менен чектелбеген чактын бул түрүн төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар уюштурат: кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганган чакчылдын *-А(-й)* мүчөсү жана жак мүчө; *-Ар* мүчөсү, түрк тилинде этиштик негизге жалганган чакты уюштуруучу *-r* мүчөсү жана жак мүчө.

Жалпы чактык маанидеги этиштер эки тилде тең I категориядагы жак мүчөлөр менен өзгөрөт (кыргыз тилиндеги I жак, жекелик сандан башкасы). Эки тилдеги этиштердин жакталышында төмөнкүдөй айырмачылыктар бар: а) кыргыз тилинде I жак, жекелик сандын жак мүчөсү толук түрдө да, толук эмес түрдө да колдонула берет: *Мен Бишкекте жашаймын // жашайм*; б) түрк тилинде III жак, жекелик жана көптүк сандын жак мүчөсү жок. III жак, көптүк санда жак мүчөнүн ордуна көптүк сандын *-lAr* мүчөсү колдонулат; в) кыргыз тилинде III жак, жекелик жана көптүк сандын жак мүчөсү - *-m*.

Жалпы чактын суроолуу формасы *-БЫ // mI* аркылуу жасалат: *окишо-й-мун-бу - benze-r-mi-y-im*. Суроолуу формасынын уюшулушунда эки тилде төмөнкүдөй айырмачылыктар кездешет: а) кыргыз тилинде суроо мүчөсү *-БЫ* сөздүн аягында келип, чогуу жазылса, түрк тилинде суроо бөлүкчөсү *mI* сөздөн бөлүнүп, башка жазылат: *көрөбүзбү - görür müyüz*; б) III жактын көптүк санында атоочтук *-Ar* мүчөсү менен суроо бөлүкчөсү *mI* нын ортосунда көптүк сандын *-lAr* мүчөсү жайгашкан: *gör-ür-ler mi*; в) кыргыз тилинде суроо мүчөсү уланган учурда үчүнчү жактын жекелик, көптүк санына жак мүчө уланбайт: *жазатбы* эмес, *жазабы? окуйтбу* эмес, *окуйбу?* ж.б.; г) кыргыз тилинде жалпы чактын терс формасы этиштик негизге *-БА* мүчөсү жалганып жана ага чакчыл мүчө менен жак мүчөнүн уланышы аркылуу уюшулат. Ал эми түрк тилиндеги *geniş zaman*'дын терс формасында башка формаларга караганда төмөнкүдөй өзгөчөлүк бар: *geniş zaman*'да чак мүчө ар бир жакта ар башкача фонетикалык обликте болот. Башкача айтканда, *-Ar* мүчөсү терс формада *-mAz* (сал.: кырг. *-БAc*) турпатында айтылат да, I жакта мүчө соңундагы *z* тыбышы түшүп калат.

Жалпы чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттар байыркы түрк тили доорунан бери кеңири колдонулуп келет. Бирок байыркы түрк тилинде этиштин учур чагы азыркыдай экиге бөлүнүп каралган эмес. Бул доордогу тексттердин котормолорунда чактык маани сүйлөмдөгү маанисине жараша берилген. Байыркы түрк тилинде жалпы чакты туюндурууда *-Ar* мүчөсү азыраак, *-lAr* мүчөсү өтө сейрек, ал эми көп муундуу этиштерде көбүнчө *-Ur* мүчөсү колдонулуп, үндүү менен бүткөн этишке *-йUr* мүчөсү, кээде гана *-p* мүчөсү жалганып, терс формасы *-mAz* мүчөсү аркылуу колдонулган. Мисалы: *бирүр мен* (берем), *сакынур мен* (ойлоном), *тир мен* (дейм, деп жатам), *körür* (көрөт, көрүп жатат), *korkur biz* (коркобуз, коркуп жатабыз), *ömez sen* (ойлобойсуң, ойлоп жаткан жоксуң), *йорыйур* (жүрөт) ж.б. [18: 183-187]. Байыркы уйгур доорунда бул мүчөлөрдүн колдонулушу байыркы түрк тилиндегидей эле болгон: *Себдүкүмин йийүр мен* (Жакшы көргөнүмү жейм). *Эрклиг улуг илигимиз эрүр сиз... ..Кутлуг билге бегүмүз эрүр сиз* [18: 228, 233]. Карахан доорунда жалпы чакты уюштуруучу мүчөлөр, байыркы түрк тилинен айырмаланып, жалганган уңгудагы тыбыштардын өзгөчөлүгүнө карай колдонула баштаган. Мисалы, үндүү менен бүткөн этиштерден кийин *-p*, айрым учурларда *-Ur* мүчөсү жалганса *йоры-p мен* (жүрөмүн), *оки-p сен* (окуйсун), *карга-p* (каргайт), *ти-p* (дейт), *үши-й-үр* (үшүйт), *йара-й-ур* (жарайт), үнсүз тыбыш менен аяктаган этиштерден кийин *-Ar*, *-Ur*, *-lAr* мүчөлөрү жалганган: *ач-ар* (ачат), *көм-ер* (көмөт), *өг-ер* (мактайт), *төк-ер* (төгөт), *эс-ер* (согот, үйлөйт), *арт-ар* (артат), *тег-үр* (тиет), *йат-ур* (жатат), *ай-ур* (айтат). *Л, н, р* уяң үнсүздөрү

жана жушак δ үнсүзү менен бүткөн бир муундуу этиштерде *-Ap, -Up, -Bp* мүчөлөрү аралашып келе бергенин да кездештирүүгө болот: *ал-ур ~ ал-ыр, бил-үр ~ бил-ур, кал-ур ~ кал-ыр, йан-ур ~ йан-ар, көр-үр ~ көр-ер, кед-үр ~ кед-ер, код-ур ~ код-ар, тод-ур ~ тод-ар* ж.б. Үнсүз менен бүткөн көп муундуу этиштерге көбүнчө *-Up* мүчөсү жалганган: *көрүн-үр* (көрүнөт), *tüket-iir* (түгөтөт), *оңар-ур* (оңдойт), *йараш-ур* (жарашат), *күлдүр-үр* (күлдүрөт). Бул чактын терс формасы *-mAz* мүчөсү аркылуу уюшулган: *окы-маз* (окубайт), *сев-мез* (сүйбөйт), *билмез мен* (билбеймин). Бирок *-к, -р, -кBp, -гBp* мүчөлөрү менен аяктаган этиштердин жалпы учур чагы *-Ap* формасы аркылуу уюшулат: *кадгур-ар* (каткырат), *быркыр-ар* (быркырайт), *келгир-ер* (келтирет). [18: 348].

Жалпы чакты уюштуруучу бул мүчөлөр байыркы доордон азыркы мезгилге чейин айрым өзгөрүүлөр менен келип жеткен.

Хорезм-Алтын Ордо доорунда учур чактын *-(й)A туруп* конструкциясы колдонула баштаса (*bara turur men, bara turur sen, bara turur miz*), жалпы чак: 1) *-р, -Ap, -Up, -Bp* мүчөлөрүнө жактама ат атоочтор уланып да; 2) *-йUp* мүчөсүнө да жактама ат атоочтор уланып түзүлгөн. Айрым учурларда этиш сөз бир эле учурда бул эки түрдүү түзүлүштөгү мүчөлөр менен уюшула берген учурларды да кездештирүүгө болот: *тилер мен ~ тилейүр мен, тилер сен ~ тилейүр сен*.

Байыркы кыпчак доорунда *жалпы чак* этиши экиге бөлүнүп карала баштаган. *Жалпы чак* үчүн *-Up, -Bp, -Ap, -й(й)Up, -р* мүчөлөрү: *алур сен, алыр мен, алырлар, келүр мен, келир сен, келүрсиз, туруп мен, туруп сен, алырым, алурам, ичербиз, йербиз, йер, йийүр, башлайур, сөзлейүр* ж.б; учур чак үчүн жана келер чак үчүн да *-AdBp < -A туруп* конструкциясы колдонулган: *аладыр мен, окыйадур, сөйлейдир сиз* ж.б. Мындан сырткары *-йор (-йур); -йорур* мүчөлөрү да кездешет: *башлайор, башлайорур* [18: 399-400].

Жалпы чакты уюшуруучу этиштик уңгу же негиз, чакчылдын *-A (-й)* мүчөсү жана ага жалганып келүүчү жак мүчө конструкциясы байыртадан бери эле түрк тилдеринде кеңири колдонулуп келген жана азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө да кеңири колдонулууда. Мисалы, өзбек, казак, татар, башкыр, кумык, кырым татар ж.б. тилдерде: кырг., кум. *алам, аласың, аласыз*, тат. *барам*, каз. *жазамын* [19: 153-161].

Азыркы кыргыз жана түрк тилиндеги жалпы чакты уюштуруучу каражаттар. Жалпы чак маанисин кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганган чакчылдын *-A(-й)* мүчөсү жана жак мүчө жана арсар келер чактын *-Ap* мүчөсү, түрк тилинде этиштик негизге жалганган чакты уюштуруучу *-г* мүчөсү жана жак мүчө уюштурат:

Кыргыз тилиндеги жалпы чактын мааниси аналитикалык жол менен да туюндурулат, башкача айтканда, чактык маани *-BIn жүр* созулуңку кыймыл-аракеттик маанини туюндуруучу татаал этиши аркылуу берилет. Бул аналитикалык формадагы учур чактын маанилик өзгөчөлүгү - кыймыл-аракеттин аткарылуу чегине сүйлөп жаткан учур да кирет: *Мен аны күтүп жүрөм. - Ben onu çoktandır bekliyorum*. Мындай маани түрк тилинде *çoktan* - көптөн бери деген мезгилди билдирүүчү сөздүн катышы аркылуу берилет, анткени *-yor* мүчөсү аркылуу *-BIn жүр* этиши камтыган маани туюндурулбайт. *Кудага шүгүр, университетте окуп жүрөм. - Allah'a şükür üniversitede okuyorum* («Эркин тоо»).

Кыргыз жана түрк тилинде жалпы чакты уюштуруучу каражаттардын катарына созулуңку учур чак маанисин билдирүүчү, кыймыл атоочтун *-Уу // -mA, -mAk* жана жатыш жөндөмөсүнүн *-DA// -DA* мүчөлөрүнүн биригүүсүнөн уюшулган *-УУdA// -mAdA, -mAkA* мүчөсүн да коюуга болот. Бул мүчө аркылуу дайыма *жалпы чак* маанилери уюшулат.

Заттын, белгинин кимдигин, эмнелигин, кандай белгиге ээ экендигин билдирген жак мүчөлүү атооч сөздөр - атоочтук баяндоочтор (атооч + жак мүчө) да жалпы чакты уюштуруучу каражаттарга кирет. Анткени бул тилдик бирдиктер сүйлөп жаткан мезгилдеги атооч сөздөрдүн ар кандай өзгөчөлүгүн: абалын, кимдигин, кандайлыгын ж.б. туюндуруп турат. Мисалы: *окутуучумун - öğretmenim*. Атооч сөздүн бул формасы аркылуу анын чактык мааниси ачык билинип турат.

Жалпы чак маанисиндеги атооч сөздөр төмөнкүдөй формаларда колдонулат:

– уңгу атоочтор - *студентмин, окутуучусуң; öğrenciyiz, Türksünüz;*

– туунду зат атоочтор -кызматкерсиң, илимпозбуз; *satıcıım, köylüyüz*;

– адамдардын аты-жөнү - *Айгүлмүн, Сапар кызымын, Касымовсуң; Emine 'yim, Kağan Bilge Selçuk 'sun*;

– адамзаттык маанидеги затташкан сын атооч, сан атооч, тактооч, атоочтуктар: *арыксың, биринчибиз, азбыз, издеп табуучусуз; iyisin, ilkiz, çalışkansınız, araştırmacıım*.

Мисалы: *Биз бөбөктөргө карыздарбыз («СК»).*

– *Мен боорукермин!*

– *Аның туура!*

– *Мен түйшүкчүлмүн!*

– *Мунуң да туура!*

– *Мен акылманмын!*

– *Абдан туура. Сенин акылман экениңе мен да раазымын! (Т.С.) Ya Ahmed'im, ya Mehmed'im, ya da Durmuş 'ım, Bir akşamüstü bir kıyıda oturmuşum (А.М.Д.).*

Жатыш жөндөмөсүндөгү атооч сөздөр менен жак мүчөнүн өз ара байланыш-катышынан да кыймыл-аракеттин жалпы чагы туюндурулат (-ДА + жак мүчө). Мисалы: *Баланын көркү энеде, Жылкынын көркү желеде, Дайранын көркү кемеде, Акыл айтсаң тыңшабайт, Акмактын көркү жемеде (Т.С.). Burnumuzdan tuttu düşman, biz boğaz kaydındayız, Bir bakın:Hâlâ mı hâlâ ihtiras ardındayız (М.А.Э.).*

Кыргыз тилиндеги жалпы чакты уюштуруучу тилдик бирдиктердин катарын жатыш жөндөмө формасында келген мезгилдик маанидеги зат атоочтор жана анын базасындагы айрым сөз түркүмдөрү, сөз топтору менен атооч сөздөрдүн өз ара байланышы (-ДА + атооч) да түзөт. Жатыш жөндөмө формасында келген мезгилдик маанидеги зат атоочтор жана анын базасындагы айрым сөз түркүмдөрү, сөз топтору менен атооч жана этиш сөздөрдүн өз ара байланышы жалпы чактын маанисин, б.а., кайталанып туруучу же адатка айланган мезгилдик кырдаалды билдирет:

Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой. - Zengine her gün bayram, düğün, Yoksula her gün kaugı, endişe. Жаман күндө конок, жакшы түндө конок. - Kötü her gün konuk, iyi ise bazen (макал).

Сапаттык белгиге мүнөздүү болгон мезгилдик кырдаалды билдирет: *Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын. - Tiyan Şan kışın ılık, yazın serin (М.А.).*

-ДА + атооч тилдик модели абстракцияланган мезгилдик кырдаалды билдирет: *Ала-Тоо бирде карлуу, бирде карсыз, Эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз. Ala-Too bazen karlı, bazen karsız, Er yiğit bazen zengin, bazen fakir. Жаптыкта кайрат болсо, Карыганда айбат болот. - Gençlikte gayret, yaşlılıkta heybet (макал).*

Мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз тилинен айрмаланып, түрк тилинде мезгилдик маанидеги зат атоочтордун жатыш жөндөмөдөгү жогоркудай катышы кездешпейт.

Кыргыз жана түрк тилинде жалпы чактын алкагынан мезгил маанисиндеги күз, жаз, кыш, жай сыяктуу зат атооч сөздөр менен жатыш жөндөмө формаларында келген айларында, күндөрүндө, маалында деген зат атооч сөздөрдүн айкашы (кыш + мезгилинде) орун алат да, мындай түзүлүш аркылуу жалпы чак, башкача айтканда, сүйлөп жаткан мезгилге байланышпаган жалпы мезгилдик маани берилет. *Быйыл май айында жамгыр көп жаады. - Bu yıl mayıs ayında yağmur çok yağdı.*

Көнүмүшкө айланып кеткен, дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти туюндуруучу өткөн чак формасындагы этиштер жалпы чактын контекстинде орун алат:

Эл четинде жоо турса, жигит үйдө жатчу беле? - Düşman kapıya dayansa, yiğit evde yatar mıydı? (К.М.)

Бул сүйлөмдө кыргыз тилинде жатыш жөндөмөдөгү сөз менен суроо уландылуу адат өткөн чактын формасындагы этиш сөз, ал эми түрк тилинде *geniş zamanın hikaye'ci* семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түздү да, жалпы чактык маанини уюштурду.

Жалпы чакты туюндурууда убакытты билдирүүчү кыргыз тилиндеги *дайым, ар дайым, ар убак*; түрк тилиндеги *daima, her zaman, her vakit, bazı, bazen, hâlâ, zaman zaman, gece gündüz*

ж.б.у.с. сөздөр этиш сөздөр менен бирге колдонулат да сүйлөп жаткан учурдагы, ага чейинки, андан кийинки мезгилде аткарылып жаткан кыймыл-аракеттик маанини да ичине камтып кетет.

Сал.: *Мен сени ар убакта эстейм* (Ч.А.). *Cehalet daima nedamete sebep olur* (макал). Бул маани, мисалдардан байкалып тургандай, убакытты билдирүүчү сөздөр менен кыргыз тилинде жалпы чак формасы, түрк тилинде *geniş zaman*'дын *-r: -Ir* формасы аркылуу берилет. Эки тилде тең тактоочтордун мындай кыймыл-аракетке карата мезгилдик катышта келиши активдүү мүнөзгө ээ, ошондой эле кыймыл-аракет менен өтө ар түрдүү семантикалык катыштарда колдонулушу боюнча айырмаланып турат:

Жалпы чак маанисин камтыган кыймыл-аракеттин узакка созулган же кайталанган мезгилин билдирет:

Короону тазалап суу анкелүү, эртең мененкиге, кечкиге чочкolorго ботко даярдамай да менин мойнумда. Эртеден каш карайганча балдардын караганы - аттары. Бүгүнбү-эртеңби, биякка дагы өкмөт чыгат экен деген кеп бар, бирок алардын качан келерин ачык билген киши жок (М.Э.).

Карындашы да эртели-кеч үйдө жайланып отургандан быйтыйган жумшак колун байкесини мойнуна арта салып, бети-башынан өөп, ар кайсыны сурай берет. - Kardeşi de sabah akşam evde yerleşip otururken küçük yumuşak elini ağabeyinin boynuna atıp, yüzünü başını öpüp koklayıp her şeyi soruverir (Ш.Б.).

Жалпы чак маанисин камтыган кыймыл-аракеттин интенсивдүү мүнөздө эмес, сейрек болуп туруучу узакка созулган мезгилин билдирет: *Кээ-кээде гана кимдир бирөө жөтөлөт. - Bazen birileri öksürüyor* (Т.Сыд.). *Кез-кез бир нерсени сүйлөшүп коюшат. - Bazen bir şeyler konuşuyorlar* (Ч.А.). *Элебес тигилер менен анда-санда бирдеме деп сүйлөшкөн болуп коёт. - Elebes diğerleriyle bazen bir şeyler konuşur gibi olur* (М.Э.).

Жалпы чак маанисин камтыган адатка айланган кыймыл-аракеттин темпин, тез болуп өткөн мезгилин билдирет: *Арыкбай мындай жумуштарды бат эле бүтүрө салат. - Arıkбай böyle işleri hemen bitiriverir* (К.Б.). Мындай тактоочтор мезгилдик мааниден сырткары сапаттык мааниге да ээ болот.

Жалпы чак маанисин камтыган кыймыл-аракеттин дайыма бир калыпта болуп, адатка айланып, туруктуу мүнөзгө ээ болуп калган мезгилин билдирет: *Сен ошондо мени менен сүйлөшкөндөн качкансып, дайыма эле кандайдыр бир жакка шашып, алдастап жүрөр элең. - O zaman sen, benden kaçarcasına acele ediyordun* (Ч.А.).

Жалпы чак маанисин камтыган мезгилдик маани абстрактуу мүнөздө берилет: *Быйыл элдин турмушунда чоң өзгөрүүлөр болду. - Bu yıl halkın durumunda iyileşme oldu.*

Эки тилде тең көбүнчө тактоочтордун кыймыл-аракет менен семантикалык катыштарда колдонулушунда лексикалык көрсөткүчтөрдүн дайыма болуп туруучу *жалпы чак* формасы менен бирге колдонуларын байкоого болот. Аларга кырг.: *күн сайын, жыл сайын, көргөн сайын, күнү бою, жайдыр-кыштыр, дайыма, күнүгө* ж.б.; түрк.: *yazın, kışın, her gün, her sene, her gördüğümde, günlerce, yazın-kışın, daima, birkaç gündür, günlerdir* ж.б. сөздөр кирет. Мисалы: *Ал Бурманын тобунда кечке үрөн тазалашат* (Т.Сыд.). *Annası babası ile birkaç gündür Ankara'nın bir otelinde kalıyorlar* (М.Ш.Э.).

Түрк тилинде көбүнчө кыймыл-аракет менен семантикалык катыштарда колдонулган мезгилди билдирүүчү лексикалык бирдиктер көптүктүн *-lar* мүчөсү жана үчүнчү жактын таандык мүчөсү менен бирге келип, *жалпы чактык* маанини туюндурат: *Sabahları neşesiz oluyor. - Эртең менен дайыма көңүлсүз болот. Akşamları hava serin oluyor. - Кечкисин күн суук болот.*

Мезгилди билдирүүчү сөздөрдүн ролунда эркин сөз айкаштары да келе берет: *Ал экөө да эртеден-кечке чейин колхоздун жумушунда жүрөт* (Ч.А.). *Arada bir uyanıyor, boynuna sarılı kollarını biraz daha sıkarak uyuyor* (П.Сафа).

Тактоочтор дайыма эле этиштик баяндоочтор менен байланышпастан зат, сын, сан, ат атоочтор менен, б.а., атоочтук баяндоочтор менен байланышып да (тактооч + атооч, тактооч + этиш) *жалпы чактык* маанини туюндурат берет. Мисалы: *Биздейлер бири-бирине дайым*

жолдош!.. - *Bizim gibiler her zaman birbirine dost* (К.Жант.). *Устаканадагы уста, анын шакирттеринин көрүнүшү күндө ушундай.* - *İş yerindeki ustanın ve kalfaların durumu her zaman böyle* (К.Б.).

Жатыш жөндөмө формасында келген мезгилдик маанидеги сөздөр менен этиштердин байланыш-катыштары алыскы алкактын негизги конструкцияларынан болуп эсептелет. Бирок кыргыз жана түрк тилинде ушундай эле катыштагы чыгыш жөндөмө формасында турган мезгилдик маанидеги сөздөрдүн колдонулушун да кезиктирүүгө болот:

Бул адат ага корукка келгенден көнүмүшкө айланган. Башынан ишенгеним - сиз. Artık demir almak günü gelmişse zamandan, Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan (Й.К.). Бирок мындай түзүлүштөгү конструкция алыскы алкактын өзүнчө бир тобу катары каралбоого тийиш.

Кыргыз жана түрк тилиндеги чакчылдардын кыймыл-аракетке карата *жалпы чак* катышы ар кандай мүнөздө болот:

Жалпы чакты туюндурган нагыз этиштин маанисин конкреттештирүүчү чакчылдар жана чакчыл түрмөктөрдүн блогун бүт көрсөтүүгө болот (чакчыл + кыймыл аракет):

Балта көтөргөнчө, дөңгөч эс алат. - *Balta kesinceye kadar odun dinlenir. Cehenneme giderken de kendine yoldaş ara* (макал).

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү маанидеги мезгилдик өзгөчөлүгүн, абалын, аткарылыш сапатын, ишке ашыш ыгын билдирет: *Көч жүрө-жүрө түзөлөт* (макал). *Дос күйдүрө айтам, душман сүйдүрө айтам* (макал). *Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa.* - *Ат кишенешип табышат, адам сүйлөшүп табышат* (макал).

Жалпы чактын дайыма болуп туруучу созулуңку мааниси кыргыз тилинде -*май*, түрк тилинде -*мак* формасындагы кыймыл атооч катышкан сүйлөм аркылуу да берилет.

Сал.: *Таежем баш болуп баскан-турганымдан кыйкым таап аңдып турмай* (К.К.). *Babasının işi gücü yemek, içmek, oynamak, eğlenmekti* (Ө.С.).

-*май* кыймыл атоочу кыргыз тилинде *бар*, *жок* сөздөрү менен айкашып да айтылат.

Сал.: *Алмайдын бермеи бар.* - *Almanın vermesi var* (макал). *Кичине эле ачууланса муштумун көтөрмөй жоругу бар.* - *Biraz sinirlenirse yumruğunu kaldırma alışkanlığı var* (Б.У.).

Абалды, белгини, касиетти билдирген зат атооч сөздөр менен предикаттык *бар*, *жок* сөздөрүнүн айкашуусундагы түзүлүштү бул алкактын бир уясына жайгаштырууга болот.

Сал.: *Акылым бар, акчам жок* (макал). *Aşkımda demekte de bir yıpranmışlık var* (А.А.). *İşin içinde iş var.*

Бар, *жок* сөздөрү сүйлөп жаткан учурдагы бул же тигил кыймыл-аракет же абал менен өз ара байланышта каралат: *Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны.* - *Adın varken her yeri gör, baban varken herkesi gör.* *Өрдөк жокто чулдук бий.* - *Ördek yokken çulluk bey* (макал). Мисалдардан байкалып тургандай, *бар*, *жок* сөздөрү кыргыз тилинде жатыш жөндөмөнүн мүчөсү менен, түрк тилинде чакчыл мүчө менен айкашып уюшулат.

Учур чактын алыскы алкагынын дагы бир компоненти - бул чактык каражаттардын ордуна колдонулуп, баш сүйлөмдөгү негизги этиштин мезгилдик маанисин тактоочу багыныңкы татаал сүйлөм болуп эсептелет.

Мисалы: *Жаз жамгыры жаамайынча, жай берекесиз болот* (макал). *Bahar yağturu yağtayıncsa yazın kıtlık olur* (макал). *İki gönül bir olunca samanlık seyran olur.* - *Эки көңүл бириккенде, саманкана сайранканага айланат.*

Бул мисалдарда багыныңкы татаал сүйлөм баш сүйлөмдөгү *жалпы чактын* жалпылаштырылган маанисин конкреттештирет. Көпчүлүк учурда багыныңкы татаал сүйлөмдөгү созулуңку учур чактык маани татаал сүйлөмдүн тутумундагы этиштердин чактык формасына көз карандысыз болот.

Мезгил багыныңкы татаал сүйлөмдөр менен чак категориясынын кандайдыр бир деңгээлде өз ара байланышы бар. Багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү байланыштыруучу төмөнкү грамматикалык формалар мезгилдик маанини туюндурдуучу чактык каражаттардын ордуна колдонулат:

-*A(-й)*, -*Ганча*, -*Гыча*, / -*Ана* kadar, -*Инча* kadar, -*майИнча*, -*майИн* / -*Дікча*;

-ГАндА / -DİĞİ zaman, -DİĞİ vakit, -DİĞİ halde, -ГАНгА чейин, -ГАндАн кийин, -ГАН соң, -ГАндАн кийин / -dİğİndAn beri; -сА ж.б.

Мисалы: Кыргыз болоюн десе, кыламыктан бут сынат, буламыктан тиш сынат. Адам канчалык көп окуса, ал ошончолук көптү билет (Макал). Ажал өлүм жетпесе, адам уулу жыгылбайт. Каалап тийгени жарапса, кара катын ак болот, ак катын такка конот. - Evlendiği kişi iyi olursa kara kadın ak olur, ak kadın tahta oturur. Ишин жакшы болсо, жүзүң жарык болот. - İşin iyi olursa, yüzün aydınlık olur.

Эреже катары кыргыз жана түрк тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдө жалпы чактын маанилери туюндурулат.

Кыргыз жана түрк тилинде жалпы чактык маанидеги кыймыл-аракеттин мезгилдик кырдаалын жандоочтор менен этиш сөздөрдүн катышындагы конструкция да уюштурат (жандооч + этиш). Мисалы, сайын, замат, менен, бою, чейин, бери; kadar, doğru, боюнса, karşı, evvel, önce, sonra ж.б. жандоочтору аркылуу уюшулган конструкция сүйлөп жаткан учурга байланышкан кыймыл-аракетти туюндурат:

Кайра ошол замат жүзүнөн кыйналуу белгисин таза шыпырып тааштады (С.Ө.). Күлүк ат чапкан сайын арбытам (макал). Алардын жардамы менен кыргыздын дагы бир чырпыгы жетилип келатат («Асаба»). Ана, так ошол Кеминден батышты карай суналып керме тоо жатат (Н.Б.). Evlendiğimden beri her hafta bir iki davet veriyoruz. (Ф.Р.А.).

Кыргыз тилинде толук маанилүү сөздөр менен кыймыл-аракетти байланыштыруучу сайын жандоочу өзүнүн маанисине ылайык кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурун да камтыган, дайыма, узакка кайталанып туруучу мезгилдик кырдаалын билдирет: Келип-кеткен сайын акылыңды айтып тур. - Gelip gittikçe fikrini söyleyip dur («КМ»).

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурду камтыган интенсивдүү мүнөздөгү улам күчөө абалында болгон мезгилдик кырдаалын билдирет:

Күлүк ат чапкан сайын арбытам. - Yağız at kırbaçladıkça hızlanır (макал). Барган сайын эти от менен жалын болуп, онтоосу күчөй баштады. - Gittikçe ateşi yükselip iniltisi arttı (К.Ж.). Ач көз болгон сайын болгусу, толгон сайын толгусу келет. - Aç göz oldukça olası, doydukça doyusu gelir (макал). Түрк тилинде мындай конструкция -Dikçe чакчыл мүчөсү аркылуу түзүлөт.

Жалпы чак туруктуу сөз айкаштарында, макал-лакаптарда, афоризмдерде, иш кагаздарында, кайрылууларда, ж.б. учурларда дээрлик жыш колдонулат.

Жалпы чак этиштер, негизинен, төмөнкү маанилерди билдирет:

Жалпы чак чексиз убакытты өз ичине камтыйт. Бул чак белгилүү бир убакытка байланыштырылбастан, жалпы мүнөзгө ээ болгон, тынымсыз жүрүп туруучу, кайталанып туруучу, көнүмүшкө айланган кыймыл-аракетти билдирет.

Жер өз огунда айланат. - Yer, kendi ekseninde döner.

Күн чыгыштан чыгат, батыштан батат. - Güneş doğudan doğar, batıdan batar.

Жери байдын эли бай. - Toprağı zengininin halkı zengindir.

Жер адамдын эмгегин жебейт. - Toprak insan emeğini tüketmez.

Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон касиетти билдирет, же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт: Vücut kocar, gönül kocamaz. - Дене картаяр, көңүл картайбас. Kızını dövmeyen dizini döver. - Кызың жаман болсо, жети атаңа жетер, аттигиниң ай деп, өмүрүң өтөр. Ач кадырын ток билбейт, оору кадырын соо билбейт. - Açın halini tok bilmez, hastanın halini sağ bilmez (макал).

Сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат[20: 13]. - Cümle büyük harfle başlar [21: 14].

Ағлатауан çосиға тете verilmez. - Бйлабаган балага эмчек жок (макал).

Кыймыл-аракеттин узак убакыттан бери дайыма болуп келе жаткандыгын же мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын билдирет: Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурда эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. - Ne zaman bakarsan bak, köye hangi yönden gelirsene gel, herkesten önce tepede, iç içe girmiş o yüksek kavaklar göze çarpır (Айтматов, 2008: 47).

Жалпы учур чактын суроолуу формасы кээде өтүнүч, таңдануу маанилерин билдирет: *Ой тобо, ушул мезгилде да күн күркүрөйбү? - Allah, Allah bu mevsimde gök gürler mi?*

Ошентип, жалпы чак башталышы менен аякталышы белгилүү болбогон чакты туюндуруп, кенен мезгилдик алкакты ичине камтыйт да, дайыма тынымсыз жүрүп туруучу, адатка айланган, көндүмгө айланган, жалпыланган (конкреттештилбеген) кыймыл-аракетти билдирет; о.э. жалпы чак формасы кишидеги туруктуу мүнөздү сыпаттоодо, макалдарда, афоризмдерде, мыйзам-эрежелерди, иш кагаздарын жазууда колдонулат.

Жалпы чакты уюштуруучу мүчөлөр байыркы доордон азыркы мезгилге чейин айрым өзгөрүүлөр менен келип жеткен.

Байыркы кыпчак доорунда учур чак этиши экиге бөлүнүп карала баштаган.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги жалпы чак морфонологиялык айырмачылыктарга ээ болгону менен маанилик жана функционалдык жактан дээрлик жалпылыктарга ээ.

Нагыз учур чакты кыргыз тилинде *-А, -й* мүчөлүү чакчыл негиздер уюштурса, түрк тилинде чакты уюштуруучу *-r* мүчөсү аркылуу *geniş zaman* түзүлөт.

Түрк тилинде *geniş zaman*дын терс формасында олуттуу өзгөчөлүк байкалат. Башкача айтканда, терс форманы уюштуруучу *-mAz* мүчөсүнүн *z* тыбышы I жактын жекелик, көптүк санында түшүп калат.

Түрк тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде *жалпы чак* менен *келер чакты* уюштуруучу каражаттар окшош.

Жалпы чактын ийкемдүүлүгү анын башка чактык маанилерде да колдонулуусунан байкалат, бирок конкреттүүлүк маанисин билдирбейт. Демек, жалпы чакта белгисиздик мааниси үстөмдүк кылат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги чак категориясы боюнча дагы да атайын изилдөөлөр жүргүзүлүшү зарыл.

Адабияттар:

1. Тыныстан уулу К. Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору. Фрунзе: 1934.
2. Тыныстан уулу К. Кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери. Фрунзе: 1936.
3. Тыныстан уулу К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе: 1934.
4. Тыныстан уулу К. Лексикон киргизского языка. Фрунзе: 1934. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 177/37-182/42; 79-84.
5. Тыныстан уулу К. Эне тилибиз. - Фрунзе: 1928. - 105 б.
6. Тыныстан уулу. Алгачкы эмгектер. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 2001. - 372 б.
7. Тыныстанов К. Кыргыз тил: Морфология. - Фрунзе: 1934. - 100 б.
8. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. - 6-7-8-жылдар үчүн. - Фрунзе: 1936. - 138 б.
9. Азыркы кыргыз адабий тили. - Бишкек: Аврасия Пресс, 2009. - 928 б.
10. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. -Фрунзе: Мектеп, 1986. -350 б.
11. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. - Фрунзе: 1959.
12. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. - Бишкек: 2010. - 479 б.
13. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK. Yay., Ankara, 2009.
14. Çelik Gökcan, Közdüü monçok cerde kalbayt / Ala-Too curnalı. ‘Turar’ basması: ISSN 1694 - 6383. Bişkek, 12. 2021.
15. Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. - Алматы, 1991. - 385 б.
16. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri, TDK. Yay., Ankara, 2014.
17. Ergin Muharrem. Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2009.
18. Ercilasun A.B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. -Ankara, 2010. 486 s.
19. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков
20. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Соңку редакциясы / Кырг. Респ. Президентине караштуу Мамл. Тил б-ча улут. Комис. 3-бас. -Б.: 2016. -32 б.
21. Yazım Kılavuzu / Haz. Şükrü Halük Akakin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТЫ МЕН СӨЙЛЕУ ӘДЕБІ

Аңдатпа. Адамның күнделікті өміріне сәйкес келетін мәдени ерекшеліктер, кәсіби тәжірибелер, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер әр халықтың тілінде, менталитетінде, коммуникативтік мінез-құлығында және сөйлеу әдебінде көрініс табады. Қазақ халқы жақынын жаттай сыйлаған, тыңдаушысының көңіліне қаяу түсірмей, айтар ойын астарлап жеткізе білетін дана халық. Автор ұлтымызға тән осындай ерекшеліктерді ескере отырып, ұлттың өзіне ғана тән ерекшелігі, осы уақытқа дейін айналысқан тұрмыс-тіршілігі, ұстанатын діні мен сенімі, құндылықтары, салты мен дәстүрі тіл арқылы сыртқа шығып, өзгелерге тіл арқылы жететінін айтады. Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Ғаламның тілдік бейнесі негізінен субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отыратынын айтады. Адамның болмысты тану, түсіну нәтижесінде жинақтаған білімі тілдік бірліктерде көрініс табады. Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, әр ұлттың ұлттық болмысын, дүниетанымын, ойлау жүйесін сипаттайтын жалпыадамзаттық құндылық. Ақиқат дүниені тану үдерісінде дүниетанымдық білімдер арқылы жалпыадамзаттық сана қалыптасады. Бұл жалпыадамзаттық сана әлемдегі барлық халыққа ортақ болса, адамзат бір-бірінен ұлт ретінде ерекшеленбейтін еді деп қортындылайды.

Түйін сөздер. Сөйлеу мәдениеті, ұлттық код, есімдік, сөйлеу әдебі, коммуникация.

Аннотация. Культурные особенности, профессиональные практики, обычаи и верования, соответствующие повседневной жизни человека, встречаются в языке, менталитете, коммуникативном поведении и манере речи каждого народа. Казахский народ, проявляя большое уважение к своему собеседнику, старался не разочаровывать его. Автор отмечает, что с учетом особенностей, присущих нашей нации, ее быт, религия и вера, ценности, обычаи и традиции достигают других через язык. Любое событие в мире отражается в языке. Знания, накопленные человеком в результате познания, понимания бытия, формируют определенный код и воспринимаются в готовом виде через систему категорий, передаваемых от отца к ребенку, отражаются в языковых единицах. Язык – это не только средство общения людей, но и общечеловеческая ценность, характеризующая национальные особенности, мировоззрение, образ мышления каждой нации. В процессе познания мира через мировоззренческие знания формируется общечеловеческое сознание. автор резюмирует, что если бы это общечеловеческое сознание было общим для всех народов мира, человечество не отличалось бы друг от друга как нация.

Ключевые слова: Культура речи, национальный код, местоимение, речевая этика, коммуникация.

Annotation. Cultural peculiarities, professional practices, customs and beliefs corresponding to a person's daily life are found in the language, mentality, communicative behavior and manner of speech of each nation. The Kazakh people, showing great respect for their interlocutor, tried not to disappoint him. The author notes that, taking into account the peculiarities inherent in our nation, its way of life, religion and faith, values, customs and traditions reach others through language. Every event in the world is reflected in the language. The knowledge accumulated by a person as a result of cognition, understanding of being, forms a certain code and is perceived in a ready-made form through a system of categories transmitted from father to child, reflected in language units. Language is not only a means of communication between people, but also a universal human value that characterizes

national characteristics, worldview, way of thinking of each nation. In the process of cognition of the world through worldview knowledge, universal consciousness is formed. the author summarizes that if this universal human consciousness were common to all peoples of the world, humanity would not differ from each other as a nation.

Keywords: Speech culture, national code, pronoun, speech ethics, communication.

Белгілі ғалым Ә.Т. Қайдар: «Қазақ халқының тұрақты дамуының ең сенімді, әрі күдіретті күштеріне қазақ тілінің тек қатынас құралы ретіндегі ғана емес, оның өткен өмірді де, халық даналығын да, ұлттық салт-дәстүр мен мәдениетті, ата мұрасын ұрпақтан ұрпаққа шашпай-төкпей жеткізетін мұрагерлік (кумулятивтік) қызметі жатады. Ұлттық тіл ұлттың өзін ғана танып білудің құралы емес, сонымен қатар, халықтарды бірлестірудің, елдікті сақтаудың, мемлекетті дамытудың алғы шарты» [1], – екенін айтады. Тіл тек қарым-қатынасатын құралы ғана емес, ол сол тілде сөйлейтін халықтың тарихы, болмыс-бітімі, салт-дәстүрі, табиғаты. Сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық ерекшелігі, болмысы мен бітімі, тұрмысы мен тіршілігі.

Тіл арқылы сол ұлттың өзіне ғана тән ерекшелігі, осы уақытқа дейін айналысқан тұрмыс-тіршілігі, ұстанатын діні мен сенімі, құндылықтары, салты мен дәстүрі сыртқа шығады, өзгелерге жетеді. Ұлттық код та тілде сақталады.

Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Ғаламның тілдік бейнесі негізінен субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адамның болмысты тану, түсіну нәтижесінде жинақтаған білімі тілдік бірліктерде көрініс табады. Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, әр ұлттың ұлттық болмысын, дүниетанымын, ойлау жүйесін сипаттайтын жалпыадамзаттық құндылық. Ақиқат дүниені тану үдерісінде дүниетанымдық білімдер арқылы жалпыадамзаттық сана қалыптасады. Бұл жалпыадамзаттық сана әлемдегі барлық халыққа ортақ болса, адамзаттың бір-бірінен ұлт ретінде ерекшеленуі ұлттық сананы қалыптастырады. Демек, тілден жалпыадамзаттық құндылықтармен бірге ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктер де көрініс тауып отырады. Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлеушіні қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Жастардың үлкендердің сөзін түсіне алмауы немесе ақын-жазушылардың шығармаларын түсіне алмауы этномәдени кодты игере алмау салдарынан туындайды. Осыған байланысты З.Қ. Ахметжанова: «Қазақ тілінің концептуалды жүйесін білмегендіктен, жастар қазақ халқының салт-дәстүрін ескіліктің сарқыншағы ретінде қабылдап, теріс бағалайды. Жалпыадамзаттық, әлемдік мәдениеттің бөлшегі болып табылатын ұлттық мәдениеттің терең, философиялық мәнін жас буын өкілдері түсіне алмай жүр», – деп жазады [2, 175].

Әлемде болып жатқан құбылыстар барлық ұлт өкілдері үшін бірдей қабылданады. Бірақ сол ұлттың ұлттық ерекшелігіне байланысты тілде әртүрлі көрініс табады.

Адам тілінде сол ұлттың кәсібіне, мәдениетіне, салт-дәстүріне қатысты тілдік бірліктер көрінеді. Адам – дүние, әлемді, болмысты танушы белсенді субъект ретінде сол дүниенің тілдік бейнесін жасаушы басты тұлға. Тіл – жалпы алғанда, адамның өз болмысы. Сондықтан қазіргі тіл білімінің дамуын гуманитарлық, адам факторына бағытталған, оның өмір сүру ортасына, онда қалыптасқан дәстүр мен нормаға сай өмір сүру әрекетін ескеретін тіл бірліктерінің қызметі мен орнына сол тұрғыдан баға беріп, зерттейтін ғылым ретінде сипаттауға болады.

Адам қандай да бір нәрсе туралы ойлаған кезде оның санасында сол заттың бейнесі көрініс табады. Таңбаның бейнесі ойға негіз болады. Ой сөз арқылы көрініс табады. Сана тіл арқылы көрініс табумен қатар тіл арқылы қалыптасады. Адам санасының қалыптасуы тіл мен сөйлесімнің пайда болуымен тығыз байланысты болады. Адамдар басқалармен қарым-қатынас жасау негізінде тіл мен өзіндік сана қалыптасады. Адам санасындағы болмыстың

өзіндік белгілері мен ерекшеліктері білім түрінде жинақталады. Осыған байланысты тіл білімді қабылдайтын арна болып табылады [3]. Сол себепті А. Байтұрсынұлы: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [4, 343].

Адам бейнесі тіл семантикасында көрініс табады. Бұл орайда адамның өзі емес, адамның тілдегі бейнесі ерекше маңызды болады. Тілді зерттеу арқылы адамзат өзін өзі танып, түйсінеді. Адам алған әсерін өзі арқылы сипаттайды.

Тіл – адамның дүниетанымын көрсететін ерекше құбылыс, ол этномәдени белгілер арқылы айқындалып отырады. Тілдік категориялар жүйесінде адамның орны ерекше. Осыған байланысты Г.А. Золотова: «Адам – сөйлеуші ретінде де, өзі сөз етіп отырған әлемнің негізгі кейіпкері ретінде де тілдің орталық мүшесі болып табылады», – дейді [5, 68]. Тілдің антропоэзектік ұстанымы лексика-семантикалық жүйеде айқын көрініс табады. Бұл бірліктер «мәдени код» ретінде қызмет етеді және сөйлемдердің білімі, стереотипі болып табылады. Мәдениет – күрделі құндылықтар жүйесі және тәсілдері болып табылады, сол арқылы адам әлемді де, өзін де таниды.

Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды. Адамның танымдық әрекеті – ақиқат болмысты тануға, қоршаған ортаны түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуіне бағытталады. Тіл – сөйлеушінің дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін құрал, ерекше ұлттық ділдің көрсеткіші, мәдениеттің негізі. Сол себепті М. Балақаев: «Кісі білімді, тәлім-тәрбиені тіл арқылы алады, мәдениетті, өнерді, ғылымды, техниканы тіл арқылы үйретеді. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениеттің бір формасы. Сондықтан онда әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениетті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары, оның психикалық қалпы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады», – деп жазады [6, 14].

Қазақ тілі – небір күрделі ойды, аса нәзік мағыналық реңктерді дәлме-дәл бере алатындай құрылымы мен жүйесі дамыған, стильдік тармақтары сараланған, сөз байлығы аса мол, ұлттық тіл деңгейіне көтерілген қазақ халқының ұлттық тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.

Қазақ тілі – әлемдік тіл кеңістігінде қайталамасы жоқ, ғасырлар бойы гуманизм мен прогреске, қазақтардың ұлттық тұтастығы мен бірлігін нығайтуға қызмет етіп келе жатқан тіл. Қазақ тілінде адамгершілікпен пен бауырмалдықты, өнеге мен ізгілікті уағыздайтын небір көркем сөз үлгілері жасалған [7, 53].

Қазақ халқы сөз қадірін жақсы білген, сөз қадірі – өз қадірім деп түсінетін, бір ауыз сөзге тоқтай білген. Күнделікті тіршілігінде, өзге кісілермен араласу барысында ешкімді ренжітіп алмауға тырысқан, адамның көңіліне қарап сөйлеген, жалпы адам баласына ізет көрсетіп, құрметпен қараған. Әсіресе, көпшілікке айтар сөзін алдын ала дайындап, әр түрлі әлеуметтік топтың алдында өзін қалай ұстауды, дауыс ырғағының қандай болуы керектігіне дейін мән берген. Үлкен кісінің көзінше қалай сөйлеу керектігін, кішкінің алдында көрсетілетін ізеттің қай деңгейде болатынын жақсы білген. Мысалы, қазақ ешқашан өзінен үлкен адамға «сен» деп сөйлемеген, көпшілік ортада, үлкен кісілердің алдында өзі жайлы айтқанда «мен» демей «біз» деген. Халқымыздың бұндай ерекшелігін XIX ғасыр соңында қазақтар арасында болып, қазақ тілін жетік меңгерген, қазақ мәдениетімен етене таныс болған түркітанушы, Санкт-Петербург университетінің профессоры П.М. Мелиоранский өзінің 1894 жылы жарық көрген «Краткая грамматика казак-киргизского языка» атты еңбегінде атап өтеді: «Қырғыздар (қазақтар)

тыңдаушысына құрмет көрсеткендіктен, сыйлағандықтан өзі жайлы айтқанда «мен» деудің орнына «біз» сөзін жиі қолданады» [8, 47]. Бұл ерекшелік – біздің ұлтымыздың сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктерінің бірі. Ұлтымыз тыңдаушысына үлкен құрметпен қараған. Жасы үлкен кісіге де, жасы кішіге де сөйлеу барысында аса үлкен жауапкершілікпен қарап, ренжітіп алмауға тырысқан.

Осындай пікірді Н. Ильминскийде айтады. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, *біз* есімдігін I жақтың сыпайы жекеше түріне, *сіз* есімдігін II жақтың жекеше сыпайы түріне жатқызып, *біздер* I жақтың сыпайы көпше түрі, *сіздер* есімдігін II жақтың сыпайы көпше түріне жатқызады [9, 25].

Ал қазіргі қазақ тілінде жіктеу есімдіктері анайы/сыпайы түрге ажыратылмайды. Сыпайы түр тек II жаққа ғана қатысты көрсетіледі, қалғандары жекеше түрінде беріледі.

А. Байтұрсынұлы: «Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін «мен» деудің орнына «біз» дейді, «сен» деудің орнына «сіз» дейді, бөгде кісіні «ол» деудің орнына «о кісі» (*ол кісі*) дейді. Сондықтан «біз» бірінші жақ, «сіз» екінші жақ болады, «о кісі» үшінші жақ болады» [4, 144].

Қазақ тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңде А. Байтұрсынұлы жолымен Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Басымұлы сынды ғалымдар жіктеу есімдіктерін анайы жіктеу/сыпайы жіктеу түрлеріне ажыратты. Алайда уақыт өте келе бұлай жіктеу ғалымдар назарынан тыс қалып, сыпайы жіктеу тек II жаққа ғана қатысты сөз бола бастайды. Жіктеу есімдіктерін осылай бөлу барысында қазақ тілінің өзіндік ерекшелігіне мән беру керек [10].

Қазақ тіліндегі жіктеу жүйесін дұрыс түсіну үшін, ең алдымен, анайы жіктеу мен сыпайы жіктеуді өзара ажыратып алу керектігі көрінеді. Сонда ғана жіктеу жүйесінің табиғаты толық ашылады. Орыс тілінде «бірегейлік-жинақтылық» корреляты бойынша *я*, *ты* есімдіктері бірегейлік қатарында танылса, қазақ тілінде бірегейлік қатарында *мен*, *сен* (анайы жіктеудің I, II жағының жекеше түрі), *біз*, *сіз* (сыпайы жіктеудің I, II жағының жекеше түрі) есімдіктері қолданылады [11, 342].

Біз, *сіз* есімдіктері *-бі*, *-сі* және *-з* элементтерінен құралғандығы – дәлелденген жайт. О. Бетлингк, В. Радлов, С. Малов сынды ғалымдардың айтуы бойынша, *бі* (мен) есімдігі мен *сі* (сен) есімдігінің қосылу нәтижесінде «біз» есімдігі, сол сияқты *сі* (сен) есімдігінің қосылуынан «сіз» есімдігі пайда болған [12, 200].

Сен есімдігінің көпше түрі *сендер*, *ол* есімдігінің көпше түрі *олар* болғанымен, *мен* есімдігінің көпше түрі *мендер* бола алмайды. Ал анайы жіктеудің I жағы *біз*-ге ауысатын болса, анайы/сыпайы жіктеу жүйесі тұтастай бұзылатынын грамматист ғалым О. Жұбаева өз еңбектерінде көрсетіп жүр. «Анайы жіктеудің көпше түрі қазақ тілінің заңдылығы бойынша, *біз*, *біздер* түріне ауысып кете алмайды. Ауысқан жағдайда бүкіл жүйе бұзылады», – дейді зерттеуші [10, 346].

Ғалым А. Ибатов «Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан» еңбегінде *біз* есімдігі *бі+сі* (*мен+сен*) есімдіктерінің қосылып кірігуінен пайда болғанын айтады [12, 23].

«*Біз* есімдігі барлық уақытта көптік мән туғызбайды. Кейде ол сөйлеушінің, автордың мақсатына лайық жекелік мәнде де қолданылады. Осы орайда жиналыста шығып сөйлейтін шешен тіліндегі *біз* есімдігінің қолданылу ерекшелігін еске алу қажет. Сыпайы шешен «*менің ойымша*», «*мен осылай ойлаймын*», «*мен былай істедім*» деп үлкен аудиторияның алдында қайталай бермейді. «*Мен, мен*» деп айта беру шешеннің данғойлығын, шамадан тыс өзімшілдігін ғана дәлелдер еді. Сондықтан ол «*біздің ойымызша*», «*біз осылай ойлаймыз*» деп, өз ойын, өз байымдауын сыпайы ғана баяндайды» [14, 199].

Біз есімдігінің құрамы *мен+сен* есімдіктерінің бірігуінен пайда болғандықтан, *біз* деу арқылы *мен* және *сен* ұғымын бере аламыз, яғни *мен* және *сенен* басқа адамды көрсете алмайды. Сол себепті де *мен+сен+сендер+сіз+сіздер+ол+олар* туралы айтқанда *біз* есімдігінің қасына *барша*, *бәрі*, *барлығы* сияқты сөздер, яғни *біз бәріміз*, *біз барлығымыз*, *біз баршамыз* сұранып тұрады, я болмаса *біздер* есімдігін осы жерде қолдану дұрыс болатын сияқты.

Халқымыз әр нәрсені жүйесімен ойлап, әрдайым шебер де мәнді сөйлеуге мән берген. Ойын ықшам да ұтымды жеткізуге қабілетті, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген, жауласқанды

келісімге келтірген, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын сексен қырлы сөз құдіретін терең түсіне білген. Сондықтан біздің ұлттық ерекшелігімізді ескере отырып, жіктеу есімдіктерінің қазіргі жүйесіне өзгертулер енгізу керек деп ойлаймыз. Яғни жіктеудің анайы және сыпайы түрі 3 жақтың барлығында да болуы керек.

Бұл сөзімізге дәлел ретінде Алтын Орда кезеңіне жататын Алла сүйіктілерінің өмір тарихы баяндалатын «Қисас-ул анбийа» еңбегіндегі есімдіктердің қолданылу ерекшеліктеріне тоқталуды жөн санадық.

Бұл «Пайғамбарлар /әулие-әнбиелер/ туралы» кітаптың орта ғасырларда көшірілген әр түрлі тілдегі нұсқалары бар. Ғұлама ғалым Рағбүзидің нұсқасындағы Пайғамбарлар туралы әңгімелердің арасынан «Адам ата мен Хауа ана» қиссасында: «Бір күн беһишт ешикида бір хат көрди кә худай та'ала кудрат қолы бирла битибдур кә: Бир кимерса бандани андағ лутф (мейірім, жылы сөз) уа на'им уа лутф уа карам бирла улуғ қылыб йердин асманға *елтармыз (апарамыз)*. Бір күні пейіш есігінде бір жазу көрді, құдай тағаланың құдірет қолымен жазылыпты: «Қайсыбір пендені ерекше ілтифат, сый-құрметпен, мейірім-шапағат, жақсылықтармен ұлық етіп, жерден аспанға *апарамыз*» [15, 173]. Бұл жерде аңғарағанымыздай, он сегіз мың ғаламның жалғыз жаратушысы Алла Тағаланың сөзі *апарамыз*, яғни *біз апарамыз* түрінде берілген. Мұнда баса айтатын нәрсе Алла тағала өзінің жаратқанына *мен апарам* деп емес, *біз апарамыз* деп сыпайы түрде жеткізгені. Құран кітапта да Алла айтты деген сөзмен түрінде емес, «*біз ырзық-несібелеріңді береміз*», «*бізден сұрасын*», «*біз қалағанын береміз*» түрінде кездеседі. Осы тұста халқымыздың дүниетанымы тамырын өте тереңнен алатынына, ішкі мәдениетінің жоғары екеніне, бұлай сөйлеу біздің ұлттық менталитетімізге тән екеніне тағы бір мәрте куә боламыз. Дана қазақ «Қанша биікке шықсаңда, халықтан үлкен емессің», – деген тәрбиені бір ғана «*сіз/біз*» есімдіктерінің дұрыс қолданылуы арқылы бере білгенін тағы бір мәрте дәлелдей түскен.

Ағарбизлар та'ат уа ібадатда тақсир (күнә, қате) қылған болсақ тауфир (көбейту) қылаы деңлар. «Егербіздер тағат пен гибадатта кінәрат жіберіп алған болсақ, оны көбейтелік», – деңдер [15, 174]. Бұл мысалда *біздер* есімдігі қолданылған. *Біздер* деп бірнеше адамнан құралған топты айтып тұр. *Мен* ғана емес, *сен* ғана емес, *бізге* қоса, *олар* да бар екенін аңғартады.

Ағар күнаһ уа ма'асийатлары (асылықтар) кә Бини ал-жан қылулар. Та'ат уа ібадатларны бизлар қылуармыз. Егер күна, асылықтар үшін болса, оны Бини ал-жан жасайды. Тағат-гибадатты біз жасаймыз [15, 174]. Бұл мысалда да Алланың сөзі тағы да *біз* есімдігі арқылы беріліп тұр. Қазақ халқында *біз* деп жеке адамның сөйлеуінде бірнеше мағыналық реңк болады. Мысалы, ортаны сыйлау үшін (*біз сіздердің алдарыңызға шықпай-ақ қоялық*), өзіне сенімділікті білдірген кезде (*біз бұдан қорқып тұрған жоқпыз*), тұспалдап сөйлегенде (*біз айтқандай болдық, біреулер түсінгендей болды*), кейігенде (*біздің сөзімізді құлағына да ілмеді*). Бұны тек мәнмәтін шеңберінде ғана түсіне аламыз.

Хақ та'аладын нада (үн) келди кә Ай фаришталар аларны ишларини мән билүрмән сизлар билмассизлар. Хақ тағаладан әуез келді: Ей, періштелер, олардың істерін мен білемін, сіздер білмейсіздер. Азһар ма'асийатларыны билдиңизлар та'ат уа ібадатларыны билмадиңизлар саһу (мүлт) уа хаталарыны билдиңизларбизни аларға 'афу уа 'аталарынымызы (сыйларымызды) билмадиңизлар. Жаңсақтары мен қателіктерін білдіңіздер, біздің гафу етіп, оларға көрсететін сый-сыяпаттарымызды білмедіңіздер [15, 176]. Бұл мысалда да қазаққа тән кішіпейілдікке, ізеттілікке куә боламыз. Алла Тағаланың өзінің жаратылыстарына, періштелерге *сіздер* деп сөйлеуі қазақта да бар. Ресми жиындарда көпшілікке «*сендер*» демей «*сіздер*» деп сөйлеу, шығыс халықтарына тән ер адамға «*сен*» демей «*сіз*» деу, танымайтын адамға «*сіз*» деп сөйлеу – әдептің белгісі. Өткен ғасырдың 70-80-ші жылдарында қазақ қоғамында өзге түгілі өз ата-анасына «*сен*» деп сөйлеу белең алды. Бұған психологтардың «*сіз*» деп сөйлегенде ата-ана мен баланың арасында жаттық, бөгделік қарым-қатынас пайда болады деген біздің ділімізге жат, біржақты, жаңсақ түсіндірмелері де себеп болды. Ата-анасына «*сен*» дегеннің артында, бала ол кісілерді өзімен тең қатарда көріп, кейін ата-анасына «Ей!» деп сөйлеу, оларды сыйламай

кету қаупі тұрады. Екінші жағынан алғанда, бұл – біздің санамызға орыстардан сіңген теріс сипаттағы әдеттің бірі. Себебі, орыстар ата-анасына, ата-әжесіне де «ты» деп сөйлейді.

Профессор Б.Сағындықұлы тәржімалаған «Адам ата мен Хауа ана» қиссасында *біз//сіз* жұбының қолданысына жүздеген мысалдар кездеседі. «*Ол заман минажат қылдылар кә: худаиә худауанда бу фазил уә ынайатни (мейірілімдік, қамқорлық) хас (арнайы) бизларға қылдыңыз му йә өзгаларға һәм бар му. Сол мезетте мінәжат қылады: «Ей, құдай тағала, жаратушы ие! Бұл ізгілігіңді, қамқорлығыңды тек біздер үшін жасадың ба, әлде өзгелер үшін де осындай ізгілік, қамқорлықтар бола ма?»*. Сизларни көп та' атыңыздин аларны азгина та'атлары баһарақдур. Хазірет Алла жауап қайтарды: «Ей, періштелер! Сіздер жоғары әлемде үзбей тәснәйтасыздар. Айды кә: Ай йаранлар мүбада (құдай басқа бермесін) ол уждуд хакыны бизлардин фазилатлық уә а' табарлық (беделді, абыройлы) қылса уә йахшыласа сизлар нечүк қылуарсыз. Айтты: «Ей, жарандар! Құдай басқа бермесін, егер бұл топырақ денені біздерден артығырақ әрі беделдірек етсе, оның үстіне жақсылап дәрежелесе, сіздер не жасар едіңіздер?» [15, 177].

Тілден жалпыадамзаттық құндылықтармен бірге ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктер де көрініс тауып отырады. Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлеушіні қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады.

Байқап отырғанымыздай, ұлттың тілі арқылы көрініс табатын рухани жан дүниесі де, қарым-қатынас ерекшеліктері де сөзжұмсамынан байқалатындықтан, қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерін ресми түрде анайы жіктеу және сыпайы жіктеу деп бөлу қажет.

Сонымен қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің анайы/сыпайы түрге бөлінуіне қатысты деректерді зерттеу барысында оның бір-екі ғасырдың жемісі емес, сонау көне заманнан келе жатқан үрдіс екені нақтыланады. Бұл сөзімізге орта ғасырларда жарық көрген жазба мұраларымыздан келтірілген мысалдар айғақ бола алады. Сондықтан жіктеу есімдіктерінің сыпайы түрдегі қолданысын ауызша және жазбаша сөзжұмсамға орнықтырып, қайтадан әдеби тіліміздің нормасына айналдыра білсек, туған халқымызға тән ұлттық ерекшеліктеріміздің бірі түзеліп, тіліміздегі жіктеу жүйесі де бірізге түсер еді.

Адамдар сөйлесуінде маңызды реттеуші функциялардың бірі сөйлеу әдебі деп аталатын тілдік микро-жүйе арқылы жүзеге асырылады.

Сөйлеу әдебі – бұл әлеуметтік берілген және коммуниканттардың байланыстарын анықтау, қолдау мен аяқтау жағдаяттарындағы сөйлеу әдебін ресми және бейресми қатынас жағдайындағы олардың әлеуметтік жағдайлары мен рөлдеріне, рөлдік және тұлғалық қатынастарына сәйкес арнайы ұлттық реттеуші ереже. Сөйлеу әдебі коммуникативтік лингвистиканың, прагмалингвистиканың және де функционалдық стилистика, мәтін лингвистикасы, әлеуметтік лингвистика мен этнолингвистика сияқты бірқатар ғылыми бағыттардың да зерттеу нысаны болып табылады.

Ұлттық мәдениет ерекшеліктері сыртқы белгілерде ғана емес, сөйлеу әдебінің формаларында да көрініс береді. Сөз әдебінің анықтамаларын талдау негізінде оның негізгі функцияларын тұжырымдауға болады, оның бастысы – байланыс орнату функциясы. Тілдің мұндай белгілері: сұраныс, шақыру, кеңес және ұсыныс жағдайларында көрінеді. Сөйлеу әдебі моральдық мінез-құлық ережелерін белгілейді, сөйлеу әдебі белгілі бір мінез-құлықты қабылдайды және арнайы сөйлеу формаларын пайдалануды талап етеді. Біріншіден, әңгімелесушіге құрметпен мейірімділікпен қарау керек. Әңгімелесушінің жеке басының тікелей теріс бағалануын болдырмау керек. Екіншіден, әңгімелесушінің өзін-өзі бағалауда қарапайым болуы керек, дөрекі сөйлеуден аулақ болуы маңызды. Осылайша, сөйлеу әдебінің нормаларын меңгеру адамның адамгершілік даму дәрежесін айтарлықтай анықтайды. Сөйлеу әдебі түрлі тіл деңгейлерінде іске асырылады:

- лексика мен фразеология деңгейінде: арнайы сөздер және тұрақты сөздер (*рақмет, кешіріңіз, сау болыңыз және т.б.*) және мамандырылған арнайы формалар (*мырза, жолдастар және т.б.*).

- грамматикалық деңгейде: сыпайылық үшін көпше түрді пайдалану («сіз» есімдігін қоса алғанда); бұйрық орнына сұрақ-жауап сөйлемдерін қолдану (*сіз уақытты айтып жібере аласыз ба? Аздап қозғаласыз ба?*).

- стилистикалық деңгейінде: сауатты мәдени тілдің талаптары; ерсі сөздерден бас тарту,оның орнына эвфемизмдерді пайдалану.

- интонация деңгейінде: сыпайы интонациясын қолдану (*кешірім өтінемін, есікті жауып жібересіз бе сөзі сыпайы сұраныс немесе бұйрық болуы сыпайылық белгісінің қатысуына байланысты*) [16].

Қорытындылай келе, адамның күнделікті өміріне сәйкес келетін мәдени ерекшеліктер, кәсіби тәжірибелер, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер әр халықтың тілінде, менталитетінде, коммуникативтік мінез-құлығында және сөйлеу әдебінде көрініс табады. Қазақ халқы жақынын жаттай сыйлаған, тыңдаушысының көңіліне қаяу түсірмей, айтар ойын астарлап жеткізе білетін дана халық. Тіліміздегі әртүрлі бірліктер арқылы бұған куә боламыз. Тыңдаушысына *сіз* деп сөйлеп, III жақтағы адамды атау үшін *ол кісі, ана кісі* деп қолдану ауызша сөйлеуде көріп жүрміз. Сондықтан тіл білімінде бұл ерекшеліктер ескерілу керек. Сонда ұлттық ерекшелігіміз ескеріліп, тіл арқылы сыпайы сөйлеу, сыйлаудың бір сипатын бере аламыз. Көрнекті ғалым Ө. Айтбаев: «Қазақ халқы – сөйлеуге, сөз арқылы ықпал етуге, мақсатына жетуге ерекше көңіл бөлген, сөйлеу өнерін жоғары бағалаған халық. Қазақ тілінің ерекшелігі де осында. Қазақ халқы адам баласына тән өнердің бәрін тізіп келіп, тіл өнерін бірінші кезекке шығарады да, «Өнер алды – қызыл тіл» дейді. Өйткені «Тіл – көңілдің айнасы», «Қызыл тіл – жанның мияты» деп ұғатынын», – айтады [16, 11].

Әдебиеттер:

1. Қайдар Ө. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 780 б.
2. Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. – Алматы, 1989.
3. Жұбаева О. Персоналдық өрістің құрылымы// «С.Аманжолов және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы, 2004.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. –Семей, 1927.
5. Золотова Г.А. Аспекты изучения категории глагольного времени // Известия Академии наук СССР. – Серия лит-ры и языка. – 1975. – Т. 34, №3. – С. 248-258.
6. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
7. Уәли Н. Қазақ тілі: Дидактикалық материалдар. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманит. бағытындағы 10-сыныбына арналған оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 2014. – 100 б.
8. Мелиоранский М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Москва, 2011 г. – 87 с.
9. Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1860 г. – 206 с.
10. Жұбаева О. Персоналдық өрістің құрылымы// «С.Аманжолов және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы, 2004.
11. Жұбаева О. Қазақ грамматикаларының лингвистикалық сипаты // Тіл және аударма. - Қытай Халық Республикасы. - 2010. - №2. - 11-14-б.; 2010. - №3. - 5-6-б.; 2010. - №4. -18-20-б.; 2011. - №1. – 19-24-б.; 2011. - №2. - 30-32-б.; 2011. - №3. – 10-11-б.; 2010. - №4. - 11-14-б.; 2012. - №1. – 14-20-б.; 2012. - №2. - 13-20-б.
12. Доскенова Қ.А. Есімдіктердің грамматикалық ерекшеліктері. – Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, №4, – Алматы, 2010 ж. – 199-203 б.
13. Ибатов А. «Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан. Алматы: Ғылым, 1966, 71 б.
14. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. «Адам ата мен Хауа ана» қиссасы. – Алматы, 1997 ж. – 296 б.
15. Тамаева Б. Сөйлеу әдебінің қарым-қатынастағы прагматикалық көрсеткіші. Ұлағат, №6, 2001. – 112-118 б.
16. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 2007. – 319 б.

ЕГЕМЕНДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық поэзияның ізденістері айтылады. Тәуелсіздік кезіндегі поэзиядағы ізденістер оның ішінде ұлттық болмыстағы төл шығармалардың жанрлық-тақырыптық ерекшеліктері әртүрлі сипатта көрініс тапқандығы сөз болады.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік, ұлттық поэзия, дәстүр сабақтастығы, жаңашылдық рух, поэтика, марқайыс, классикалық әдебиет, т.б.

Аннотация. В статье описываются поиски национальной поэзии в казахской поэзии периода независимости. Исследования поэзии периода независимости включают в себя тот факт, что жанрово-тематические особенности самобытных произведений национального характера отражались по-разному.

Ключевые слова: независимость, национальная поэзия, преемственность традиций, дух новаторства, поэтика, классическая литература и др.

Summary. The article describes the search for national poetry in the Kazakh poetry of the period of independence. Studies of the poetry of the period of independence include the fact that the genre and thematic features of the original works of the national character were reflected in different ways.

Keywords: independence, national poetry, continuity of traditions, spirit of innovation, poetics, classical literature, etc.

Тәуелсіздікке қол жетіп, дербес мемлекет құру ақындардың шабытына тың жігер қосып, ой еркіндігіне мүмкіндік береді. Ақындар осынын алдыңғы бей-жай самарқау қалыптан тез арылып, азаматтық серпінді жыл жылдар өмірге әкелді. Қоғамдағы өзгерістерге жылдам тіл қататын поэзияда сілкініс пайда болды. Ақындар тәуелсіздікті тың шабытпен жырға қосумен бірге ел басына қиын кезең келгенін көріп, нарықтың қатал заны әкелген бұл жағдайға бейтарап сол сілкініс айбынды азаматтық жырлар жазуға итермелейді. Айқын азаматтық көзқарасымен ерекшеленіп, танылып жүрген Темірхан Медетбек жұртшылықты тығырыққа тіреген бұл сұраққа «Ұлы заман» деп нақты анықтама беріп, ақындық ойын турасынан тіліп айтты:

«..Сұм ұрлықтан сан үміт сөніп жатыр
Сонда-дағы дүние көніп жатыр.
Үйім емес, тек кана үйім емес,
Елім жатыр тоналып, елім жатыр
Жерім жатыр тоналып, жерім жатыр...» [1, 11]

деген өлең жолдары даму бағыты әлі толық айқындалмай, әрі-сәрі күн кешкен ел тіршілігінің қиын сәттерінен сыр шертіп, көз алдына елестетеді. Бұл ақын айғағы, ақынның заманға үкімі. Өлең соңғы көркемдік түсінікті шешіммен құнды.

Тәуелсіздікпен ел ішінде басқа да түбегейлі, күрмеуі қиын мәселелер туындайды. Қоғам дамуының алдыңғы шебінде жүретін ақындар тағы қалам қайратын ел тағдырын шешуге жұмсап, үлкен азаматтық танытты, жер сатуға кәсілділікке, азаматтыққа қазақтар басбұзарлығына ашық қарсы шығып, ашынған жырлар жазады. Осылайша қазақ жырының жорықшыл ақындардың қалыптастырған дәстүрін қайта жаңғырту арқылы, оның көшбастар көсемдігін, топ жарған шешендігін қалпына келтіріп, қаһармандық рухын күшейту, адамдардың адамдығы, елдің елдігі үшін күресте азаттық жырды желбіретіп жоғары ұстап, алдыңғы

сапқа шығару қазақ ақындарының қасиетті борышы мен ақындық, азаматтық парызына айналды.

Дербес мемлекетке қол жеткізіп, тәуелсіз ел атанған тұста әлемдік жаһандану деген алапат нәубет пайда болып, рухани құндылыққа, тіпті ұлт болып, халық болып қалуға қауіп төнген заманда ақындар тағы да байыз таппады. Кеуделерін тәуелсіз ел азаматы ретінде қуаныш кереген қалам иелері әлемтапырық мына беймағұл заман ағымына өз үндерін ашық білдіріп, көкейде булынып жатқан ыза-кектерін, арман-тілектері мен жыр жолдарымен өрнектеді. Зымырап бара жатқан уақыт ақын атаулының қауіп-қатерлерін осындай белсенді іс-әрекетін талап етті. Поэзия қайта үн қатты. Ақындар да тың шабытпен қайта сергіп, жыр қанатын қомдады.

Осы орайда, дәстүр сабақтастығын негізге алып, шығыстық сарын мен діл, рухани құндылықтар әр хикметті бір-бірінен үзбей, тұтас бір поэтикалық шығарма кейпін жасайды десек, Қ.А.Иассауи, Ж. Баласағұн шығармаларымен рухани үндестік Қ. Мырза Әли, М. Шаханов, Ғ. Жайлыбай және басқа да көптеген ақындар поэзиясында айқын байқалады. Мұхтар Шаханов «Жас қазақтар» өлеңінде:

«Жаңа қазақ, шала қазақ жас інім,
Алшысынан тұрды бүгін асынын.
Саған карап ойландым да жасыдым.
Айырмаған азығы мен асылың
Мына ғасыр, бәлкім, сенің қасырың»[2, 27] –

деп өз ойын ортаға сала отырып, ақындық шеберлікпен батыл жеткізді. Заманды да, ұлты да, ділді де, тереңнен меңзеп, құндылықтарымыздан құр қалып қалмайық деп менмұндалап тұрған кейіпте жырлады.

Қазақ өлеңінің сөз кестесін, құрылысын, өлшем-өрнектерін, ырғақтық жүйесін, идеялық-көркемдік бітім-болмысын, сыр-сымбатын, әлемдік әдебиет теориясы деңгейінде қарастырған академик Зәки Ахметов көп жылғы зерттеу тәжірбиесі негізінде: «Поэзия - сөз өнері, көркемдік шеберліктік тендесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса манызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы», - деп ой қорытқан еді. З. Ахметов сөз өнеріне жоғарғы талғаммен карап, поэзияның терең, нәзік сезімнен туатындығына және көңілдің толқынын, жүректің лүпілін білдіретіндігіне баса назар аударады. Сезімнің шынайылығы мен әсерленуден шыққан жүрек жарды теңеу, шендестіру, бейнелеу, салыстыру, ұқсату, алмастыру сынды бейнелі сөздердің мол кездесетіндігін атап көрсетеді.

Тәуелсіздік жылдарындағы шығармалар қазақ поэзиясын ерекше бір белеске көтерген кезең әдебиеті болып қалыптасуына орасан зор ықпалдастық танытқан ақындардың қатарында: Қ. Мырза Әли, Ф. Онгарсынова, М. Шаханов, Н. Оразалин, Иран-Ғайып, С. Ақсұңқарұлы, Б. Жақып, Н. Мәуленұлы, Т. Әбдікәкімов, Б. Серікбай, Н. Айтов, Е. Раушанов, М. Ақдәулет, Ә. Қайран, Г. Салықбай, Ж. Әскербекканды, Б. Шарахымбай, М. Райымбекұлы, Ж. Сәрсек, Ә. Балкыбек, Ә. Ыбырайымұлы, Б. Бабажанұлы, Д. Берікқажыұлы қазақ әдебиетіндегі жаңашылдық рухтағы поэзия тудырған ақындар деп атай аламыз.

Санамыздың түкпірінде бұлқынып жатқан көзқарасымыз жұлқынып сыртқа шығуға мүмкіндік алды. Қазіргі қоғам біз үшін солай, яғни көненің көзі мен жаңа дәуірдің бастауы. Поэзия қай дәуірде де, қай заманда да, адам көңіл-күйінің буырқанған, босаңсыған, қайрат шығарған, қамыққан, қайтадан рухтанған өмірлік мұраттарға ұмтылған сәттерінің бәрінің де көркем шежіресі, бейнелі суреті, мың құбылған әуені. Өлеңнің бір тармағында яки бір шумағында ел тағдырына қатысты кара сөзбен айтылып жеткізе алмайтын қуатты сөз бас құрайтыны содан.

Бұл ретте біз тәуелсіз қоғамда туып еді деп қалам ұстағанның барлығының шығармаларына тамсана қараудан аулақпыз. Біздің негізгі нысанымыз ата-бабамыздың ғасырлар бойы аңсаған

егемендікті алғаннан кейін дүниеге келген рухы тәуелсіз, көркемдік бояуы калың, жаңа поэтикалық, ұлттық негіздегі шығармаларға сипаттама жасау. Тәуелсіздікті жырлау басқа тақырып болғанда оны қандай деңгейде жырлау басқа талаптарды қажет етеді. Өзіміз межелеген өзектің тұсынан қарап тұрып айтқанымыздай, қуана қарсы алған тәуелсіздік біздің әдебиетке, соның ішінде поэзия жанрына еркін ойлауды, сана бостандығын, рухани танымды алып келді ме немесе оның біздің әдебиет субъектілерінің поэтикалық потенциялы қаншалықты деңгейде жарыққа шығарып бере алды?

Аталған мәселеге байланысты кандидаттық диссертация қорғаған Ә.Қайырбеков тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі алғашқы онжылдықта 1991- 2001 жылдар аралығына жабық көрген кітаптарға шолу жасап өткен. Алдыңғы буын ағалардан Д. Әбілев, С.Т. Әбдірахманқызы, Ә. Сәрсенбайұлы, Ғ. Қайырбеков, Қ. Шаңғытбаев, Ш. Әбенұлы, Салыков, Е. Әукебаев, Қ. Мырза-Әли, Т. Молдағалиев, Ө. Нұрғалиев, С. Иманасов, М. Айтқожа, О. Асқар, А. Бақтыгереева, Д. Қанатбаев, Е. Дүйсенбай, М. Шаханов т.б жаңа өлендері мен жаңа жыр жинақтары мен көрінгені орта буын акындардың арасынан Н. Оразалинның «Ғасырмен коштасу», «Құралайдың», Т. Медетбектің «Тағдырлы жылдар жырлары», Иран-Ғайыптың «Жыр әлемі», К. Ахметваның «Күн шыққанда күліп оян», И. Сапарбайдың Махаббат пен ғадауат», Қ. Бұғыбаеваның «Қоштасқым келмейді», А. Егеубайдың «Аламан», Н.Айтұлының «Рухымның падишасы», С. Тұрғынбекұлының «Жерорта», А. Әлімнің «Ай нұры алақанымда», С. Ақсұңқарұлының «Адам ата-науа ана», М. Ақдаулеттің «Дәруішнама», Т. Тұяқбаевтың «Жан дауысы», Б. Серікбайұлы «Қошым-Ноғайдын «сам жамыраған шақ», Ұ. Есдәулеттің «Жүректегі қарылыстар», «Киіз кітап», Е. Раушановтың «Қара бауыр қасқалдақ», «Бозанға біткен боз жусан», Ш. Жубатованың «Кездесу», К. Әлімбектің «Намыс найзагері», С. Адайдың «Әр қазақ – менің жалғызым», Б. Бекетованың «Колбастау», О. Асқардың «Тәуелсіздік тартулары», Мәукенұлының «Бойтұмар», «Құснитхат», С. Мұқтарұлының «Қарашаңырақ», Н. сондай-ақ әдебиетке тәуелсіздік жылдары келіп қосылған жаңа есімдер, жас толқындар Е. Алантуғанның «Тақсыр күн», Ж. Әшімжанның «Тұңғиық», С. Камшыгердің «Сәйгүлік», Н. Исаділдің «Жолдар, жолдары», Ә. Шегебайдың «Алакеуім. Б. Айболатұлының «Көзмоншақ», А. Ақынбабақызының «Мен Алтайдан ұшқан ақсұңқар», Б. Бабажанұлының «Аспан мен жердің арасы», Б. Беделханұлының «Көкмарал», Д. Берікқажыұлының «Қынаптан шыққан кылыш» т.б сынды акындардың жыр жинақтары казак поэзиясының көркемдік сипатын танытатын кез-келген ғылыми тұжырымға болатындай сипаттарымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, зерттеуші казак әдебиетіне тәуелсіздік жылдары келіп қосылған акындардың бірқатарын - Ж. Сәрсек, М. Райымбекұлы, Р. Қараева, Ж. Әскербекқызы, Т. Толқынқызы, Н. Бердалы, А. Исаділ, Б. Айболатұлы, Ә. Шегебай, С. Қамшыгер, Е. Алаштуған, А.Ақынбабақызы, Ж. Әшімжан, Б.Бабажанұлы, М. Ершутегі, Д.Берікқажыұлы, А.Шамшидинова М.Құнапияқызы, Т. Қамзиндерді атап өтуге болады. Тәуелсіздік жылдарының алғашқы онжылдығы тұрғысынан қаралған С.Б. Ержанованың «Тәуелсіздік кезеңіндегі казак поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері» атты диссертациясында берілген поэзияның сипатымен келісе отырып, кейінгі кездердегі Қанипа Бұғыбаеваның «Өң мен түс», Есләм Зікібаев «Жыр-тағдыр», Күләш Ахметованың «Кек», Есенғали Раушановтың «Періштелер мен құстар», Нұрлан Қалқаның «Күлтегін» атты жинақтарында айтуға болады.

Сонымен қатар, негізіне алғанда, тәуелсіздік шығармашылыққа шынымен-ақ еркін ойлауды алып келгенін көруге болады. Әрбір акын халі жеткенше қоғамшындығын жеткізіп жатты. Ол шындықтың көркем әдебиетте поэтикалық өрнектелуінің денгей-дәрежесі басқа әңгіме де, ол шындықтың айтылуы бұл жерде басқаша сөз болып отыр. Қалай болған күнде де «әдебиет мінберінен ашық әңгіменің» айтыла бастағаны белгілі. Бұл тәуелсіздіктің ең бірінші әрі басты жетістігі болатын.

Тағы бір акындар жаңашылдығында сипат алған көнеден келе жатқан толғау түрлерінің ішіндегі марқайыс толғауы: көңіл шын таза болып, марқайып өскен шақта шығатын сөз – марқайыс болады деген анықтама бар. Көңілдің шын өсіп марқаюуы қуанышты ұлы оқиғаның үстінде болады. Ұлы оқиғалар ұлы адамдардың яки бүкіл елдің, халықтың, таптың өмірінде де

сирек болатындықтан, марқайыс түрлі тұлғаларда әдебиет жүзінде ұшырайды. Бұндағы елдің, халықтың жоғын жоқтан, шерін тарқататын ақындар көп болған. Сол дәстүрдің жалғасы бүгінгі поэзияның өкілдерінің бірі Т. Медетбектің жырларынан да кездестіруге болады. Доспамбет жыраудың туындыларымен үндес, саралас, тектес келетін «Құс жолы» өлеңін мысалға алып көрейік:

«Туған жерді аңсап жүрек тілінер,
Жата алмаспын ондай кезде түнімен
Сол бір кезде жұлдыздарды шаңытқан,
Құс жолына түсің ұлып жүгірем.
Шығамын да шарықтау биік ұшып-ақ,
Құс жолына түсіп ап.
Жол-жөнекей
Көкірегіме қысып ап,
колға қонған жұлдызды,
Жүрегіммен құс жолына түсіп ап» [1, 15], –

Т. Медетбек өз Отанын, өз өскен өлкесін, айрықша толғайды, ол: «Туған жерді аңсап, жүрек тілінер, жата алмаспын ондай кезде түнімен», - десе, адам баласы үшін өз елі, өз жерінен артық дүние жоқ екендігі анық оқтықты байқалады.

Халқымыз қаншама азапты да, қиындықты да, жоқтықты да басынан өткерген, соның өзінде намысын жоғары бағалап: «ерді намыс өлтіреді, қоянды камыс өлтіреді» деп қаншама күрделі ойды екі-ақ сөйлемнің құрамына сыйғызған. Ақын залымдықты, надандық көріп, күйінгенде қандай күйге түсіп толғанатынын көбіне көп хакім Абайдың өлендерінен кездестіріп жатамыз. Бүгінгі ақындарымыздың көркем жырлары, терең ойлы толғаулары ел тыныштығын сақтауға, Отанын, жерін қорғауға арналғаны мәлім. Ұлттық қасиеттер мен мінезге бүгінгі күннің тарбиесімен емес тектіліктен, арғы ата мұрасынан талдау салап, пайымдайтын Ә. Тәжібаевтың «Ата көрдік» атты өлеңін мысал ете кеткен жөн:

«Ата көрдік,
Оқ жондық,
Солардың үлгісімен.
Бармыз дедік ұрандап бір кісідей.
Жау киліксе жалтармай алдық тосып,
Зеңбірек пен найзаны сүнгісімен.

Намысымыз - қайралған қанжарымыз,
Қымбат емес намыстан мал-жанымыз.
Еркек болып туған соң, ерке болып,
Өле білу ежелден арманымыз.

Ал, ерлерім, буынып-түйініндер,
Кару алып көк сауыт киініндер!
Құйын көрем қиырдан үйірілген,
Жақындаған секілді қиын күндер» [3, 68].

Халқымыздың «ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» дейтін еді ғой, өлең авторының бұл толғауы сол көнеден қалған жақсы дәстүрдің жалғасы секілді қабылданады. Сондай-ақ ол кісі биіктен сөйлейді. Жырларында алда болар қорқынышты еркере кетеді және де сол қиын кезді қашан келіп қалады деп күтіп жүрмей, оған тас түйін болып әзір тұруды қалағаны құптарлық іс.

Азаттықты қай акын жырламаған, бәрі майын тамыза толғаған, сондай ақындардың бірі – Дүйсенбек Қанатбаев дер едік. «Қасиетті қас қағым» атты өлеңінде:

Бар екенсің азаттығым, асқағым,
Бар екенсің екенсің арқа сүйер асқағым.
Көз алдымда салтанатты сәттегі,
Мәні мәңгі ескірмейтін қас қағым.

Айтар кезде ел тағдырын онда деп,
Бұдан басқа кандай кие болмақ ед?!
Дүр сілкінді сәл аңырап қалған ел;
«Тәуелсіздің туы берік қолда!» - деп

Кең даламның ашылды да тынысы,
Қуанышқа толды қуыс-қуысы.
Көз алдымда тұрып қалды біржола,
Елбасының ту ұстаған уысы!» [4, 33].

Иә, еркіндік! Еркін ел! Қасиетті бостандық! Елдің егеменді болған тендесіз күйіне не жетсін?! Жаратқан иеміз қолдап «арыстанның аузынан» алдық-ау бостандықты. Менің елім! Менің жерім! Менің Отаным! Деген сездерді іркілмей қасқайып тұрып айтатын болдық! Бұл да ұлтқа деген сүйіспеншіліктің белгісі. Ұлттық болмыстың бір парасы.

Дүйсенбектің «Қасиетті қас қағым» атты толғауы бізге көп дүниенің мәнін ашып, құпиясын шешіп берумен де аса қажет. Ол «қас-қағым» сәттің қуаныштың қадыр-қасиетін толық, жан-жақты ашып беруге бекінген. Бұл жағдайды ақынның «Тіл жеткісіз дәл сондағы күй мүлдем, тосын жайдың болатынын кім білген?» секілді жолдарынан түсініп байқаймыз. Азаттықтың қадыр-қасиетін бұлай сипаттау ерекше әсер қалдырады. Автордың «Құлап бара жатқан туды Елбасы ұстап қалды көз ілеспес қимылмен» деп суреттеуі өзінше жатқан туды бір қызық дүние. Ту неге құлап бара жатты, оны басқа емес, Елбасының өзі көтеріп алды, жай ғана көтеріп алған жоқ, соншалықты тез, көз ілеспес қимылмен нық жоғары ұстады.

Бұдан әрі қарай ақын өз ойын өрбітіп, терең толғап кетеді: «Айтар кезде ел тағдырын онда деп, бұдан асқан кандай кие болмақ ед?», - десе бәрі де белгілі жай. Ақын халық тағдыры Елбасының қолында, ол сенімді де сергек жан, оған шүбәсіз сенуге болады деп тұр. Бұдан әрі қарай бұл толғау қалай ербиді, қалай ашылады, енді соған зер салайық:

«Азаттығым шашар кезде шұғыла,
Тәңірімнің жіберген бұл сыны ма?
Сын болса егер – сыннан өттік, иншалла,
Төрт жағымыз енді түгел құбыла.

Қас қағым сәт жігерімді қайрады,
Қас қағым сәт – тірлігімнің айғағы:
Елбасының әлеуетті уысы
Уыстағы – Қазақстан байрағы!» [4, 45].

Өз Отаның, өз Әнұраның, өз Туыңның, өз жеріңнің болғанына не жетсін, бәрі де өзіндікі, қазақ елінде тұратын әрбір азаматтың осы жағдайымен мақтануына болады.

Әбділда Тажібаев бүкіл саналы ғұмырын қазақ әдебиетін өркендету жолына арнаған. Ақын жарты ғасырдан артық уақыт өз Отанын, таған жерін талмай жырға қосты. Ол ардақты елін, аяулы жерін ақындық жүрегіне бөлеп, жырымен тербеді, барлық ғұмырын өлеңмен өткізді. Қарт талант өзінің ішкі көңіл-күйін тұтас ақтарып, жан-жағына жіті көз жіберді. Сондағы

мен көріп жүріп байқамаған қанша құпия сырларды аңғарамыз. Бізге жігер беретін, жанымызды жамандықтан, әртүрлі дерт кеселден «сактап», рухымызды Ә. Тәжібаев «Өмір және поэзия» кітабында Абай өлеңдеріне талдау жасап: «Поэзияның әлеуметтік қызметі туралы ақындық декларациясын жариялаған Абай өзінің тылсымды лирикаларына суретшінің бүкіл әлемнен, барлық тірлік, шындықтан өз түсінігі арқылы әсер алар, шабыт тартар, жан күйінің сәулелі, қызулы, ырғаққа айналар мерзімін барынша ірілікпен сипаттайды. Сонда біз ақынның «толғатқанын», ғайыптан сыр тауып тіл қатқанын, кең дүниемен келісім тапқанын, күйлі бір жырға айналдырғанын көреміз» - дейді [3, 83].

Өз шығармашылығында көркем туындының поэзия ұлттық сипаты мен мінезіне аса мән бергендіктен болса керек, Пушкин «орыстың ойлақ мен сезінуін поэзия айнасында орыс ұлтының айрықша жаратылысын танытатындай дәрежеде бейнелеуін», қалауы, суреткерлердің осыны талап етуі тегін емес. Басқаша айтсақ, ұлы ақын лирикалық поэзияның ең бір нәзік сәті, толғақты тұсы – ақын тұлғасындағы ұлттық мінез табиғаты туралы ой түйіндеген. Демек, қазақ өлеңіндегі ұлттық болмыс жайлы айтқанда, бұл орайдағы шешуі міндетті ақын бейнесі, тұлғасы атқаратындығын назарда ұстауымыз қажет. Ақын шығармашылық өнердегі, әсіресе өлеңдегі бітім-болмысын, жан-күйін анықтайтындығын қазіргі әдебиет өкілерінің өлеңдерімен дәлелдеу ерекше маңызды болмақ. Себебі, ұлттық болмыс барынша күрделі ұғым. Оның философиялық, психологиялық сыры мен сипатын, тарихи тегі мен тарихи болмысын толық танып, дұрыс пайымдау үшін ауыз әдебиетінің көне үлгілері немесе әдебиеттің ежелгі дәуірінің мұраларымен, сондай-ақ классикалық туындыларымен шектеліп қалуға болмайды, бұған қосымша қазіргі әдебиетке терең бойлауымыз қажет-ақ.

Қазіргі қазақ өлеңінің жапырағын жайқалта түскені 60-жылдардан бергі уақытты қамтиды. Қазақ лирикалық поэзиясының философиялық тереңдігі артып, мазмұнының баюы, түр жаңалықтарына еркін баруы, уақытпен үндестігі, публицистикалық сипатының молаюы ақындарымыздың даралыққа ұмтылуы, ең бастысы ұлттық дәстүрге бірыңғай бет бұруы – күні бүгінге дейін жалғасып жатқан қазақ өлеңдерінің сапалы қасиеттері. Қадыр Мырза Әлінің: «Кейінгі жылдары қазақ поэзиясының қадір-қасиеті қаттырақ өсті деп мақтанар болсақ, ол, ең алдымен, лирикамызда дәрежесіне көтеріліп, оның арқалар жүгі де бұрынғыдан гөрі әлдеқайда ауырлап, әлдеқайда көбейіп барады. Ол енді, біз бұрын түсініп келгендей ғашық жігіт, ғашық қыз немесе жаратылыстың жарқын суретіне қызықтай қызықтай қараған құмар жан, иә, болмаса шомып, жолдас-жорасы мен жырақта, Тіне көңілшең қалған жап-жасыл жастық шағын есіне алып, ойға кейде тіпті, бейкүнә көз жасына ие бола алмай жылап та алатын кейіпкер ғана емес, есейген отбасы, ошақ қасынан біраз қашықтап, бір түтіннің ғана қамын ойлауды әлдеқашан ұмытып, дүйім ел, барша жұрт қамын, керек десеңіз, мынау жатқан байтақ планетамыздың тағдырын ойлайтын кайраткер дәрежесіне шейін көтерілген кейіпкер» [5, 23], - дегені де біршама аралығын қамтитын өлең өнеріміздің шындығынан алынып айтылған.

Қорытындылай келе, жоғарыда мысал еткен ақындардың өлеңдеріндегі боямасыз, әсірелеусіз шумақтар оқырманның еріксіз баурайды. Ақындардың суреткерлігі, тенеулеріндегі өзгешеліктеріне қарап, үлкен ізденіс үстінде екендігін аңғарамыз. Тәуелсіздік кезіндегі поэзиядағы ізденістер оның ішінде ұлттық болмыстағы төл шығармалардың жанрлық-тақырыптық ерекшеліктері әртүрлі сипатта аспектіленіп, формат түзеп, бір жүйеге келгендігін айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Медетбек Т. Көк түріктер сарына. – Алматы: Жазушы, 2003. – 598б.
2. Шаханов М. Эверестке шығу. – Алматы: Атамұра, 2003. – 146б.
3. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 339б.
4. Қанатбаев Д. Айқасқа. – Алматы: Жазушы, 2004 – 156б.
5. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. – Алматы: Жазушы, 1977. 311б.

АЛДАНИЯЗОВА Г.,

Е.А.Бөкетов атындағы

Қарағанды университетінің магистранты

СТЕРЕОТИП: АНЫҚТАМАСЫ, ТҮРЛЕРІ, ПАЙДА БОЛУ МЕХАНИЗМІ

Аңдатпа. Ғылымда стереотиптің алуан түрлі анықтамасы бар. Барлық анықтамаларға тән ортақ сипат: стереотипке сол социумға тән ақылдың өнімі ретінде қарау. Сондай-ақ «стереотип деп тұрақталған, ұдайы қайталанып отыратын мінез-құлық формасы айтылады. Бұны шаблон, штамп, сол не өзге мәдениетте қабылданған мінез-құлық үлгілері десе де болады». Шынайы болмыс пен өмірлік тәжірибе қайшы келсе де, адам стереотипті сақтайды. Сондықтан мәдениаралық контактілер жағдаятында стереотипті түсінуді, жұмсауды, тиімді қолдануды, шындық болмысқа сәйкес келмегенде одан бас тартуды білген жөн.

Автор мақалада стереотип терминінің анықтамаларын талдай келе, қоғамда пайда болу себептері мен таралу түрлерін саралап, жік-жікке бөліп, кескін түрінде оқырмандарға ұсынады. Өз қорытынды сөзінде қазіргі таңда орын алып жатқан актуальды тақырыптарды тілге тиек етеді.

Түйін сөздер: стереотип, таным, көзқарас, топтық стереотип, этникалық стереотип, діни стереотип, тілдік бейне.

Аннотация. В науке существует многообразное определение стереотипа. Общая черта, характерная для этих определений: отношение к стереотипу как продукт разума, присущего этому социуму. Также под «стереотипом» подразумевается устойчивая, постоянно повторяющаяся форма поведения. Это шаблон, штамп, образцы поведения, принятые в той или иной культуре» «Даже если истинное бытие и жизненный опыт противоречат, человек сохраняет стереотип. Поэтому в ситуации межкультурных контактов лучше научиться понимать стереотип, тратить, эффективно использовать, отказываться от него, когда реальность не соответствует действительности.

Автор, рассматривая в статье определения термина стереотип, анализирует причины возникновения и виды распространения в обществе, классифицирует их и предлагает читателям в виде таблиц. В своем заключительном слове будет затронута актуальная тема, которая в настоящее время занимает важное место.

Ключевые слова: стереотип, познание, точка зрения, групповой стереотип, этнический стереотип, религиозный стереотип, языковой образ.

Annotation. In science, there is a diverse definition of a stereotype. A common feature characteristic of these definitions is the attitude to the stereotype as a product of the mind inherent in this society. Also, a «stereotype» means a stable, constantly recurring form of behavior. This is a template, a stamp, patterns of behavior adopted in a particular culture» «Even if the true being and life experience contradict, a person retains a stereotype. Therefore, in a situation of cross-cultural contacts, it is better to learn to understand the stereotype, spend, use effectively, abandon it when reality does not correspond to reality.

The author, considering the definitions of the term stereotype in the article, analyzes the causes and types of distribution in society, classifies them and offers readers in the form of tables. In his closing speech, he will touch upon a topical topic that currently occupies an important place.

Keywords: stereotype, cognition, point of view, group stereotype, ethnic stereotype, religious stereotype, linguistic image.

Кіріспе

Ғылымда «Паразиттік ақпарат тізбектері» мәнімен айқындалатын стереотип терминінің анықтамасы күні бүгінге дейін тұрақсыз әрі нақты емес. Негізінде әлемдік Википедия сөздік қорында терминнің шығу тегіне «Стереотип – ежелгі грек сөзі: $\sigma\tau\epsilon\rho\epsilon\acute{o}\varsigma$ -қатты, кеңістіктік және $\tau\acute{o}\tau\omicron\varsigma$ -»із, сурет» деген анықтама ұсынылған.

XVIII ғасырда Франциядағы Фермин Дидо баспа ісіне қатысты көп тиражды басылымдарды басып шығаруға арналған монолитті пластина түріндегі баспа формасының көшірмесін белгілеу үшін «стереотип» сөзін ойлап тапты. Ал қазіргі таңда ендігі бір мәні бар қатып қалған тұжырымдама ретінде саналатын «Стереотип» термині нендей анықтамаларға ие болып жүр? 1922 жылы америкалық публицист Вальтер Липманн әлеуметтік ортаға «стереотип» ұғымын алғаш енгізген болатын. Ғалымның пікірінше, стереотип – адам санасындағы дайын реттелген, жүйеленген мәдени мазмұны бар құбылыс. Адам өзінің жұмысына өзі тікелей емес, басқа адамдар ұсынған дайын туындыларға: туыскандарға, таныстарға, жүйеге, мемлекетке сүйене отырып, өз қызметін жүзеге асырады [1].

Зерттеудің ғылыми әдіснамасы

Автор тарихи салыстырмалы зерттеулердің әдіснамалық қондырғыларын қолданды.

Тақырыпты, оның мақсаты мен міндеттерін таңдаудың негіздемесі

Осы бағыт бойынша россиялық лингвист, филология ғылымдарының докторы, профессор Карасик Владимир Ильич зерттеу жұмыстары барысында стереотипке байланысты тың көзқарас, тұжырымдама ұсынған болатын. В.И.Карасиктің зерттеуінде стереотип: «Жекелеген адамдар тобы (индивидуум) мүшелерінің болжамалы түрде, не нақ кепілдігі жоқ көзқараста адамдар қатарын белгілі бір дәрежелерге бөлуге мүмкіндік беретін топтастырылған жеңіл мәмлелер жиынтығы»[2]. Сонымен қатар орыс тілінің Ушаков сөздігінде Стереотип терминінің мағынасы бөлек, ол төмендегідей беріледі:

СТЕРЕОТИП (грекше. $\sigma\tau\epsilon\rho\epsilon\acute{o}\varsigma$ -тығыз және $\tau\upsilon\pi\omicron\varsigma$ -сурет) (түрі.). Типографиялық жиынтықтың нақты көшірмесін ұсынатын қарапайым әрі айналмалы машиналарда көп тиражды және қайталанатын басылымдарды басып шығаруға қызмет ететін жалпақ немесе цилиндрлік металл табак [3].

Қазіргі кезде лингвистикада осы ұғымға арналған іргелі зерттеулерді И.С.Кон, Ж.Коллен, Ю.Д.Апресян, Ю.А.Сорокин, В.А.Рыжков, Ю.Е.Прохоров, В.В.Красных, П.Н.Шихирев, С.М.Толстая, Е.Бартминский, А.К.Байбурин, Д.Б.Гудкова, И.Ю.Марковина, Н.В.Уфимцева, А.В.Павловская, О.Ю.Семендяев, В.А.Маслова, М.В.Пименова, Н.Уэли, Б.Хасанұлы, А.С.Әлметова, Г.Смағұлова, Ж.Манкеева, Қ.Ө.Есенова, Г.Исина, А.Б.Әмірбекова, К.А.Құсманова, т.б. отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады.

Ғалымдардың пайымдауынша, «стереотип дегеніміз белгілі бір концептінің ментальділік құрылымы» [4], «әртүрлі жағдай немесе құбылысқа қатысты қалыптасқан ұлттық-мәдени көріністердің концептуалдық әлем бейнесіндегі кейбір фрагменті» [5], «менталды картина түрінде санада тіркелген, бізді қоршаған ақиқаттың фрагменттері, ақиқат дүниенің жеке тұлға санасындағы инварианты іспетті типтік фрагменті» [6], «ақиқат дүние туралы күнделікті қолданыста кеңінен танылған, сол зат не құбылысты, сол ситуация мен әрекетті, тұлға не әлеуметті (дүниені) танудың санадағы қарапайым бейнесі» [7], «белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар» [8].

Негізгі бөлім

Стереотип – кез келген мәдениеттің ажырамас элементі болып табылады және олардың өмір сүру фактісі бойынша адамдардың психологиясы мен мінез-құлқына, адамдардың санасы мен ұлтаралық байланыстарға әсер ететін ерекшелік болып саналады. Мысалы:

Сұлу адамның дене пішіні 90/60/90 мөлшерінде болады;	Әйелдер қауымы - әлсіз жынысты;
Қымбат – демек сапалы дегенді білдіреді;	Қара нәсілділер ақ нәсілділермен жақсы қарым-қатынаста бола алмайды
Әкім, депутат болсам барлығының жағдайын жасаймын	Жігіт жыламауы керек
Қыздың жолы жіңішке	Мультфильмді тек балалар көреді т.б

Кескін –1

Стереотип негізінде қайдан пайда болады немесе ненің әсерінен қалыптасады?

Оның екі себебі бар:

1) Адам оқиға немесе өзге адам туралы жақсы білу үшін өзінің санасын іске қосқысы келмейді. Оның орнына ойында қалып қойған ескі ақпараттың көмегіне жүгінеді.

2) Ақпарат пен уақыттың жетіспеушілігі стереотиптің қалыптасуына алып келеді. Ол былай іске асады: аз ғана уақытта шешім қабылдау үшін сіз білетін шағын деректерді біріктіресіз. Қоғамдық стереотиптер жеке тәжірибе, нанымдар мен көзқарас арқылы туады. Бұның барлығы субъективті ой екенін естен шығармаған жөн.

Стереотиптердің сипаты мынадай болуы мүмкін:	
Жағымды;	Жағымсыз;
Дәл;	Нақты емес;
Біржақты;	Бейтарап;
Шектен тыс жалпыланған;	Шеткен тыс жекеленген.

Кесте -1

Стереотипке тән белгілер:

- 1) дамымаған танымдық компонент;
- 2) бағалаудың поляризациясы (бағаны көтеру автостереотип арқылы, төмендету - гетеростереотип арқылы);
- 3) стереотиптің қатаң бекітілуі, әртүрлі жағдайларда көрінетін тұрақтылық;
- 4) эмоционалды көріністің қарқындылығы;
- 5) әлеуметтік қатынастар қасиеттерінің шоғырланған көрінісі (топ мінез-құлқының нақты реттеушісі).

Стереотиптердің жағымсыз жақтары:
Стереотиптен туындайтын басқа адам туралы пайымдаулар көбінесе теріс пікір ретінде әрекет етеді.
Ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында туындайтын әлеуметтік стереотип көбінесе жалған болып шығады және консервативті рөл атқарады, адамдардың не істеп, кім болып жатқандығы туралы қате түсініктерін қалыптастырады, болып жатқан нәрсені түсіндіру процесін және тұлғааралық өзара әрекеттесу сипатын өзгертеді.
Қайсыбір жағдайда дұрыс болған кез-келген әлеуметтік стереотип басқа бір жағдайда дұрыс болмауы мүмкін, сондықтан қоршаған әлеуметтік әлемде тұлғаны бағдарлау мәселесін шешу үшін стереотип тиімсіз болуы мүмкін.

Кесте -2

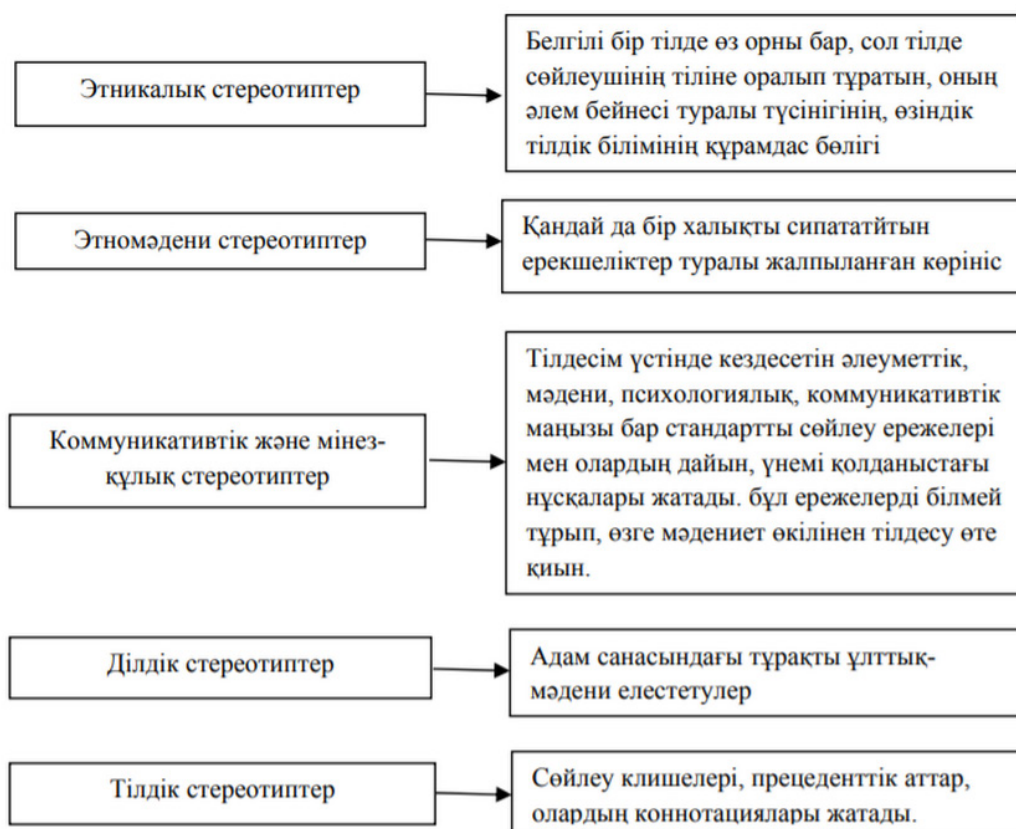
Стереотиптердің жағымды жақтары:	
Стереотип мыналарға мүмкіндік береді:	өзгермелі шындыққа жауап беру уақытын күрт қысқарту; таным процесін жылдамдату: болып жатқан нәрсеге бағдарлану үшін кем дегенде бастапқы негізді қамтамасыз ету.

Кесте -3

Стереотиптердің 4 деңгейі(Дуаз)

- 1) адамның өзінің әлеуметтік ортасы туралы түсініктерін қалыптастырудың жеке психологиялық ерекшеліктері.
- 2) тұлғааралық өзара іс-қимыл жағдайында қалыптасқан идеялар, әлеуметтік білім.
- 3) ұжымдық өкілдіктер - топ аралық қатынаста қалыптасатын әлеуметтік құрылымдар. Әлеуметтік стереотип осы деңгейде пайда болады және жұмыс істейді.
- 4) жоғары деңгей - осы қоғамның белгілі бір тарихи жағдайларының әсерінен қалыптасатын идеология. Жоғарғы деңгей төмендегілерді анықтайды.

Стереотиптердің түрлері:

Кескін –2

Нәтижелер және талқылау

Этникалық стереотиптер дәстүрлі мәдениет жүйесіндегі фольклор туындылары мен аңыздар әсерінен қалыптасқан бейнелер негізінде жасалады. Этникалық стереотиптерді зерттеумен этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистер айналысады. Психолог Ю.А. Клеинердің айтуынша этникалық стереотип «...Өз ұлты мен Өзге Ұлттық топтарға байланысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай суреттер немесе түсініктер қоғамда кең тарауға бейім, соған сәйкесінше, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді».

Этникалық стереотиптердің негізгі қасиеттері

- Эмоционалды-бағалау сипаты.
- Тұрақтылығы.
- Сәйкестік немесе консенсус.
- Дәлсіздік.
- Әлеуметтік стереотиптер объективті шындықты көрсетеді: екі өзара әрекеттесетін топтың қасиеттері және олардың арасындағы қатынастар.

Этномәдени стереотиптер бағыты бойынша этноәлеуметтік стереотиптерге ұқсас, алайда оларға қарағанда неғұрлым жалпы сипатқа ие. Этномәдени стереотиптер кең таралған, сондықтан жиі қайталанатын және тұрақты. В.А.Маслова: «...этномәдени стереотиптер - бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс», - дейді.

Этномәдени стереотиптерді зерттеумен айналысатын этникалық психология бойынша мамандар мынадай қызық мәселені анықтаған: Мысалы, экономикалық дамуы жоғары деңгейдегі халықтар, адам бойындағы ақылдылық, жинақылық, іскерлік, өнімділік сияқты қасиеттерді бағалайды, ал экономикасы төмен ұлт мейірімділік, ақпейілділік және қонақжайлылықты жоғары санайтынын атап өтеді. Бұған С.Г. Тер-Минасованың зерттеуі дәлел бола алады: оның нәтижелері бойынша, ағылшын қоғамында кәсібилік, еңбекқорлық, жауапкершілік сияқты қасиеттер жоғары бағаланса, ал орыс ұлтында – қонақжайлылық, коммуникабельділік, әділдік жақсы қасиет ретінде бағаланады [11].

Мысалға немістердің басқа халықтарға көзқарасын алалық. Немістердің көпшілігі ежелден ағылшындарды әс тұтады. Англия саяси, әлеуметтік, өнеркәсіп және технология салаларындағы тамаша жетістіктермен Германия тұрғындары үшін бұзылмас бедел, үлгі. Немістер ағылшындарды тамаша, ешкімге зияны жоқ адамдар санайды. Американдықтардың бейқам мінезін ұнатып, неміске мүлде тән емес жеңілтектігін жаратпайды. Құрама Штаттар немістерге ұлт мектебінің директоры іспетті көрінеді, бұл елді сүймегенмен сөзсіз сыйлайды. Немістер билікті ұнатады. Олардың сүйікті мақалы: «Бағына білген бағындыра да біледі».

Этникалық стереотиптер діни стереотиптердің пайда болуына ықпал етуші, негіз болған. Ділдік таным мен діни сана құрылымындағы маңызды элемент – бұл діни стереотип, ол топтық діндарлыққа қатысты қысқаша идеялардың жетекшісі болып табылады. Стереотип көбінесе діннің діни мәдениеттің ішіндегі өзін-өзі танудағы рөлін анықтайды. Стереотип өз дінін субъективті қабылдаудың ізін қалдырады, оны топтың барлық мүшелері үшін маңызды етеді.

Діни(ділдік) стереотип – бұл Құдайға сену туралы іліммен байланысты үнемі қайталанатын пайымдау, ол дүниетанымдық, табиғи стереотиптерге қатысты Киелі жазбалар мен Қасиетті дәстүрлер ілімдеріне негізделген міндетті өзгермейтін шындықтың сипатына ие. Діни стереотиптер уақыттың жағдайына байланысты өзгеріліп немесе толықтырылып түсіндірілуі мүмкін, мәні бойынша өзгеріссіз қалады және олар әлеуметтік стереотиптердің қайнар көзі болып табылады.

Коммуникативтік мінез-құлық стереотиптері – бұл интерактивті қызметке кіретін және тілдік ұжым ішіндегі әлеуметтік процесті реттейтін шартты сөйлеу мінез-құлқының көрінісі.

Коммуникативті стереотиптердің негізі сөйлеу әрекеттері болып табылады. Ақпарат беру арқылы біз бір уақытта сендіре аламыз немесе ризашылық білдіре аламыз; растай отырып – сендіру, хабарлау және байланыс орнату және т. б.

Лингвомәдениеттануда стереотип термині тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде көрініс табады, яғни әлемнің тілдік бейнесімен байланысатын ментальды стереотип ретінде түсіндіріледі. Тілдік стереотиптер туралы Ежи Бартминский зерттеулерінде кездеседі.

Тілдік стереотип терминін Н.Ф. Алефиренко, Ш.К. Жаркынбекова: «языковой стереотип понимается как суждение или несколько суждений, относящихся к определённом объекту внеязыкового мира, субъективно детерминированное представление предмета, в котором сосуществуют описательные и оценочные признаки и которое является результатом истолкования действительности в рамках социально выработанных познавательных моделей» деп ұсынған болатын.

Тілдік стереотиптерге тек пайымдаулар ғана емес, сонымен қатар бірнеше сөзден құралатын тұрақты тіркестер де жатады: идиомалар, паремиялар, тұрақты салыстырулар, клишелер және т. б. Мысалы: «Қазақ бір жерге ғана кешікпей барады, ол – ауызашар», «Үндемеген сайын төбеге шығады», «Қыздың жолы жіңішке», «Жігіттердің барлығы бірдей», т.б.

Қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік сананы қалыптастырудың тиімді құралына айналды. Медиа арқылы түрлі діни ақпараттар, бейнелер, идеялар да таралып жатыр. Бұқаралық ақпарат құралдары таңған әлеуметтік стереотиптер бізге шындықты объективті қабылдауға мүмкіндік бермейді. Қазіргі уақытта адамдарда қоғамнан ақпарат алу еркіндігі бар. Соның нәтижесінде тыйым салынған сайттарды тыңдап, соны дұрыс көріп, діни тұрғыдан адасып кеткен азаматтар қатары кездеседі. Сирия еліне кеткен қаншама отандастарымызбен сұхбаттасып, тілдескен кезде ақпараттарды ғаламтордан, әлеуметтік желілерден де алғандығы белгілі болды. Өйткені дінге байланысты негізгі іргетасы, түсінігі әу баста теріс қалыптасқандықтан, олар өзінікін ғана дұрыс деп есептеп, өмірді сол дүниетанымымен өлшеді. Сондықтан да БАҚ-та кездесетін кез келген діни ақпарат қанша жерден жанға жағып тұрса да, дұрыс деп көзсіз еріп кете беруден абай болған абзал. Біздің мемлекетіміз әлеуметтік желілерде барынша еркіндік беріп отырғандықтан, оны дұрыс бағытта қолданып, бағалай білуіміз, ақпаратты сүзгіден өткізіп дұрыс қабылдай білуіміз өте маңызды. Сол себепті кез келген деректі қабылдай беруден тартынып, тек сенімді ақпарат көздеріне жүгінуіміз қауіпсіз болар еді.

«Діни сенім және діни бостандық туралы» алғашқы Заң 1992 жылы қабылданды. Бірақ бұл заң дінді алға тартып ислам мемлекетін құруды емес, советтік соққыдан арылуды басты нысан етіп алған. Діни стереотипті туғызушы түрткі факторларға зер салсақ:

- Құраннан алынған бір беттік білім.
- Адам ниетіне қонымды уағыздарды ғана санаға тоқып алу.
- Діни-тарихи сауаттылықтың төмендігі.
- Ұлттық танымға сүйенген ырым-тыйымдар.
- Алланың емес, адамның артынан еріп кетушілер.
- Санасыздық.

Қорытынды

Кез келген ақиқат дүниені тану барысында алдымен сезім мүшелері арқылы (көру, есту, сипап сезу, дәм тату, т.б.) қабылданған ақпараттар санаға бет бұрады. Осы ғалам бейнесін жасаудың ең қарапайым тәсілі – ассоциацияны жарыққа шығару. Ассоциациялық түсінік ұжымдық санада қайталана келіп, жадыда қатталады да, ғалам бейнесін жасаудың екінші тәсілі – стереотипке жалғасады. Ақиқат дүниені индивидуалды тану әсерінен қалыптасқан окказионалды қолданыстар ғалам бейнесін жасаудың үшінші тәсілі ойбейне жасауды қалыптастырады. Осылайша бір ақиқат дүние туралы санада жинақталған ақпараттар иерархиялы түрде тізбектеліп, ғаламның концептуалдық бейнесін құрайды. Ғаламның концептуалды бейнесінің әрбір ұяшығына жиналған ақпараттар тіл арқылы жарық көруі мүмкін. Егер ақиқат дүние туралы концептуалды бейнелер тілдік жүйеде әртүрлі мағыналарда өрбитін болса, оның тілдік бейнесі қалыптасты деген сөз. Сонымен ғаламның концептуалды бейнесі санада болатын әрекет болса, ғаламның тілдік бейнесі тілдік жүйеде болатын құбылыс.

Қорыта келгенде, шынайы болмыс пен өмірлік тәжірибе қайшы келсе де, адам стереотипті сақтайды. Сондықтан мәдениаралық контактілер жағдаятында стереотипті түсінуді, жұмсауды, тиімді қолдануды, шындық болмысқа сәйкес келмегенде одан бас тартуды білген жөн.

Айта кету керек, әр адамның жеке жеке тәжірибесі, қоршаған әлемді қабылдаудың ерекше формасы бар, нәтижесінде оның ойында «әлем бейнесі» жасалады, нақтырақ айтқанда объективті (инвариантты) бөлігі және жеке адамның шындықты субъективті бағалауы және стереотип осы қабылдау бөлігі болып табылады.

Әрбір тіл әлемді өзінше бөледі, яғни оны тұжырымдамалаудың өзіндік тәсілі бар. Демек, әр тілде әлемнің ерекше бейнесі бар және тілдік тұлға осы суретке сәйкес мәлімдеменің мазмұнын ұйымдастыруға міндетті деп қорытынды жасауға болады. Бұл тілде жазылған әлемді адамның нақты қабылдауын көрсетеді. Тіл ұжымдық стереотиптік және анықтамалық идеяларды бекі-

теді, адам санасының түсіндіру қызметіне қарсылық білдіреді. Осылайша, белгілі бір адамдар әлемінің бейнесі стереотиптердің негізіне айналады.

Әдебиеттер:

1. Павловская А. В. Этнические стереотипы в свете межкультурной коммуникации. // Вестник МГУ. Сер. 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. - М., 1998. - № 1. - С. 94-97.
2. Қазақстанда діни мәселелерді бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау бойынша// Журналистер мен азаматтық қоғамдастыққа арналған нұсқаулық. IWPR, – 2020.– 96 б.
3. Адилова А.С. Медиамәтіндердегі діни стереотиптер// Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы.–2008. –№1.–6-12 б.
4. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж «английский чужак».– М.:Гнозис, 2006. – 240с.
5. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос.ин-т «Сов.энцикл.»;; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. (4 т.)
6. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Перевод с польского. Сост. и отв. ред. С.М. Толстая. - М.: Индрик. 2005.
7. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
8. Мордвинова Е.В. Языковые и культурные особенности восприятия. nv-study.intramail.ru. [интернет ресурс]
9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. Филол.ғыл.док.дисс. – А., 2007. – 328 б.
10. Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – А.: Елтану, 2011. – 335 б.
11. Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері.–А.:Полиграфкомбинат, 2016. – 320 б
12. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие. – М.: Слово, 2000. – 144 с
13. Иманқұлов М., Усупбаева А., Текімбаева А., Данилова Н., Штурхетский С. Кожобекова Б. Медиа ақпараттық сауаттылық: мұғалімдерге арналған ресурстық кітап. 3000., –2018. –270 б.
14. Керімбай С. Өркениетті адам: Отбасы хрестоматиясы. – Алматы:»Орхон» Баспа үйі, –2018.–210 б.
15. Гринвальд, Энтони Дж.; ВАНАЛІ, Махзарин Р. ИмPLICITті әлеуметтік таным: қатынас, өзін-өзі бағалау және стереотиптер. *Психологиялық шолу*, 1995, т. 102, жөк 1, б.

БАРМЕНҚҰЛОВА А.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
1-курс докторанты*

КОРПУСТА ЭТНОМӘДЕНИ БЕЛГІЛЕНІМ ҚОЮ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Тілді этномәдениеттанымдық тәсілмен зерттеу және мәдениеттану семантикаға заманауи көзқарас А.А. Потебнидің қысқаша концепциясындағы халықтар тілінің мәселелері туралы тарихи талдауында қарастырылған. Н.Г. Комлевтің семантикалық концепциясына арнайы орын беріледі. Тіл концепциясындағы лингвоелтану мәселесінің маңыздылығы ашып көрсетіледі. Этномәдениеттанымдық тәсілді қолданудың қайнар көзі В. фон Гумбольдтың салыстырмалы антропология концепциясына талдау жасалады. Этномәдениеттанымның келелі мәселелерінің жиынтығына қазіргі кездегі көзқарасты біз лингвомәдениеттанымның тілдік моделіне қысқаша шолу жасалды. Онда семантиканың ұлттық-мәдениет ерекшелігіне, этномәдениет ақпаратты және тілдің лексикалық жүйесінің этномәдени бірліктердің параметрлерін өлшеуге қатысты мәселелер қарастырылды. Этномәдени бірліктердің мазмұн сипатын бағалау критерийі қолданылған.

Этномәдени мазмұнның әрекеттестік кеңістігінің әртүрлі деңгейлері нақтыланады. Қазақ тілінің ұлттық корпусында этномәдени ішкорпус құрудың маңыздылығы мен қажеттілігі айқындалады.

Түйін сөздер: этномәдениеттану, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этномәдени іш-корпус, корпус.

Аннотация. В статье рассматривается изучение языка с этнокультурным подходам и современным подходам к культурной семантике.

Это рассматривается в историческом анализе проблем национального языка в краткой концепции А.А.Потебни. Особое место отводится семантической концепции Н.Г.Комлева. Выявляется значение лингвистических исследований в концепции языка. Источником использования этнокультурного подхода является анализ концепции сравнительной антропологии В. фон Гумбольдта. Дана краткий обзор языковой модели лингвокультурализма с учетом современного подхода к комплексу проблем будущего этнокультурализма. В нем рассматривались вопросы, связанные с национально-культурной спецификой семантикаи, этнокультурной информации, измерением параметров этнокультурных единиц лексической системы языка. Использовался критерий оценки содержания этнокультурных единиц.

Определены разные уровни взаимодействия пространства этнокультурного содержания. Определено значение и необходимость создания этнокультурного подкорпуса в национальном корпусе казахского языка.

Ключевые слова: этнокультурология, этнолингвистика, лингвоведение, этнокультурологический внутренний корпус, корпус.

Abstract. The article deals with the study of language with ethnocultural approaches and modern approaches and modern approaches to cultural semantics. This is considered in the historical analysis of the problems of the national language in the brief concept of A.A.Potebny. A special place is given to the semantic concept of N.G.Komleva. The importance of linguistic studies in the concept of language. The source of ethnocultural approach is the analysis of the concept of comparative anthropology V in Von Humboldt. A brief review of the language model of linguoculturalism is given, taking into account the modern approach to the complex of problems of future ethnoculturalism. It dealt with issues related to the national and cultural specifics of semantics and ethno-cultural information, the measurement of the parameters of ethno-cultural units of the lexical system of the language.

Defined different levels of interaction in the space the importance and necessity of creating an ethnocultural subcorpus in the national corpus of the Kazakh language is determined.

Keywords: ethnocultural studies, ethnolinguistics, linguological studies, ethnocultural internal corpus, corpus.

Тілді этномәдениеттанымдық тәсілмен зерттеу және мәдениеттану семантикаға заманауи көзқарас А.А. Потебнидің қысқаша концепциясындағы халықтар тілінің мәселелері [1] туралы тарихи талдауында қарастырылған Аталғаншолуда ғалымның ұстанымдарындағы аса маңызды этномәдениеттанымдық тәсілдердің лексикалық бірліктерге эквивалентті қатыстылық жақтарына аса мән берілген. Оған ең алдымен жататындар нақты тілдердің ерекшелік ретінде оны халықтық тұрғыда түсіну және қайсыбір мазмұн ретінде тілде бейнеленетіндігі, сана мен ойлау идеяларының тығыз байланыста болатындығы да тілдің халықтық ерекшелігі деуге болады [1, 189]. А.А. Потебнидің этникалық тілдердің болашақ дамуына қатысты ойларының ұшқырлығын арнайы айта кетуге тұрарлық, себебі ол өз ойларында болашақта ұлттық тілдердің жалпыхалықтық тілге айналып кетуіне қарсы екендігін айтады, ал бұл қазіргі кезде аса өзекті мәселе болып саналады. Сонымен, ғалымдардың ХІХ ғасырдың 90-жылдары айтқан ой-тұжырымдары қазіргі кездегі ғылыми салалардың талабына сай келіп, жаңа ғылыми парадигмалардың негізін құрады және тілге қатысты жаңа эпистемикалық білімді қалыптастыруға айтарлықтай әсер етті.

Этнографиялық саладағы орыс тіл біліміндегі келесі бір бағыт – ол диалектологиядағы, этнографиялық ақиқатты белгілейтін лексикалық жүйенің жеке фрагменттерін зерттеудегі тілдік-этнографиялық бағыт. Этнография мен лингвистиканың тоғысынан туындаған көптеген

ой-тұжырымдар қазіргі замандық этнолингвистика мен лингвомәдениеттану аясында дамып отыр. Н.И. Толстойдың «сөз – зат – әрекет» ұштағаны бойынша [2], мәдениеттің көптеген элементтері (әдет-ғұрыптар, ырымдар, нанымдар және т.б.) тілдердің вербальды, заттық және акциональдық түрлерінде біте қайнасып-тұтасып кеткенін байқауға болады. Қарама-қарсы қойылған (яғни бір-біріне толық сәйкес келетін және бірдей ақиқаттықты білдіретін) және қарама-қарсы қойылмаған (яғни басқа зоналарда толық немесе ішінара эквиваленттері жоқ) жайттарды сипаттайтын диалектілік өзгешелікті зерттеу әрекеті қазіргі кездегі мотивацияланған (дәлелді) және мотивацияланбаған (дәлелсіз) үндесіп жатыр.

Орыс тілі тарихын этномәдени танымдық сипатта зерттеу жүргізу жұмысына психологиялық параметрді қосудың маңыздылығы жеке қарастырылады (Н.Н.Дурновтың, Д.К.Зелениннің, М.Н.Покровскидің, А.И.Соболевскидің, А.А.Шахматовтың және т.б. ғалымдардың еңбектері), ал бұл жағдай лингвомәдени парадигма мәнін толығымен өзгертіп, мәдениет түрлерін зерттеудің мынадай бағыттарын бөліп қарастырады: элитарлы мәдениет, дәстүрлі халықтық (диалектілік), дәстүрлі-кәсіби (әлеуметтік - диалектілі), идиолектілі. Қазіргі кездегі лингвомәдениеттанымда аталған идеялар бір лингвомәдени қоғамдастық аясында, әртүрлі субмәдениет пен контрмәдениеттің және т.б. әлеуметтік-мәдени вариациялығының әрі қарайғы даму процесін жалғастыра түсті.

Тілдік және мәдени құндылықтар аясындағы бағыттарда туыс тілдердің ұлттық-ерекшеліктері анықталып, алынған нәтижелер негізінде әлем тілдерінің бейнесі жасалады, мысалы, славян тілдерінің әлемдік бейнесі немесе – әлемдегі балкан тілдерінің моделі. Шындығына келсек, зерттеу проблемасы мен мақсатына қарай, көбінде мұндай жұмыстар лингвистика саласынан гөрі этнография саласы бойынша орындалғанын айта кету қажет. Нәтижесінде бұл жұмыстар лингвомәдениеттану бағыты бойынша жаңа бағыттардың туындауына себепші болды.

Тілдік құбылыстар мен этнос реалийлерін бірлікте қарастыру дәстүрі лингвоелтану концепциясына бекітіледі. Шындығында, тәжірибеде лингвоелтану материалдарын оқыту-дидактикалық мақсатта пайдалану Л.В.Щерба, В.В.Виноградовтың еңбектеріне тіреледі [3, 4]. Осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында және лингвоелтану мәселесін этномәдениеттаным тәсілдерімен зерттеуде семантиканың ұлттық-мәдени ерекшелігін оның тек жеке фрагменттері түрінде ғана емес, толық түрдегі лексика-семантикалық жүйе ретінде сипаттауға мүмкіндік туды.

Тіл концепциясының лингвоелтану мәселенің маңыздылығын тілге қатысты этномәдени көзқараста, әсіресе оның лексикалық семантикаға қатысты үлесінің зор екендігін, әсіресе, лингвомәдениеттану саласын жеке ғылым саласы ретінде санауға қатысты атқарған рөлін баса айтуға болады. Әсіресе, оның маңыздылығы семантиканың лингвистикалық және экстралингвистикалық қатыстылығын шешуге байланысты жаңаша көзқараста қарастырылуы. Лингвоелтану мәселесі тілдік бірліктерді тілдік семантика аясынан сырт шығып қарастырмауға тырысу дәстүрінен айыруға көмектесті, яғни дәстүр бойынша тілді мәдениеттен және тіл иелерінің ұлттық санасынан ажыратуына мүмкіндік жасады.

Бірақ, лингвоелтану концепциясының өкілдері күнделікті өмірге семантиканың ұлттық-мәдени ерекшелігін толық сипатта зерттеу мәселесін күн тәртібіне қойып, эквивалентсіз лексиканы зерттеуге негізгі зейінді аударуға көңіл бөлген, ал эквиваленттілік пен фоналық номинативті бірліктер назардан тыс қалғаны белгілі. Дегенмен, жүргізілген бақылаулардың нәтижесінде мәдениаралық қатынастар жасау шарты бойынша корпуста эквиваленттері әртүрлі дәрежедегі эквиваленттіліктер байқалады, ал табиғаты мен сипаттамасы бойынша мағынасы айтарлықтай айқын емес, фондық лексика зерттеушілер назарынан тыс қалғаны мәлім. Оның үстіне, ұсынылған этномәдени бірліктерді классификациялау негіз етіп қойылып, тек эквивалентті және эквивалентсіз лексикалар үшін анық түрде жүзеге асады да, ал фондық сөздер тілдік емес әдістемелік критерийлер арқылы ғана таңдалып алынады. Бұл жерде түсініксіз болып тұрған мәселе – эквивалентті лексиканы бөліп алу мен оны сипаттау әрекеттері. Себебі олардың мәртебесі осы кезге дейін тұрақты түсіндірілмей келеді, ал сонымен бірге фондық және эквиваленттік сөздер арасы да нақты ажыратылмай жүр.

Біздің шолуымызда Н.Г. Комлевтің семантикалық концепциясына арнайы орын берілді. Ғалым Н.Г. Комлев тілдің «полиморфалық» табиғатына сүйене отырып, тіл мүмкіндігі тек қарым-қатынас кезіндегі қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге таным құралы ретінде адамға қызмет ететінін айтады [5].

Ғалым Н.Г. Комлев мағынаны субъективті элементке қатыстыра отырып, Ресейлік лингвистикада алғаш рет мәдениет компонентінің табиғатын жүйелі түрде зерттеу керек деген ұсыныс жасаған болатын. Автордың ақиқат-сөздермен шектелген лексика аясынан сырт шығуы, яғни әртүрлі тілдердегі тең бағалы сөздер облысына шығуы өздерінің теориялық салдары жағынан айрықша жағдай болып саналады. Ғалым Н.Г. Комлев өзінің тәсілін лингвомәдениеттанымға қатысты деп атамағанымен, ғылыми айналымға қазіргі парадигмаларда өзінің маңыздылығын жоғалтпаған ұғымдық-терминологиялық аппаратты активті түрде енгізді. Мысалы, ғалым сөздің мәдениет мағынасына қатысты болуынан сөздердің коннотация көлемінің әртүрлі болуын әртүрлі адамдардың дұрыс ұғынуы үшін «ақпараттық жүктеме» деген терминді пайдаланады. Мұндай жағдайды әр адамның әр көлемдегі білімге ие болуымен де түсіндіруге болады.

Шетел ғылымында тілге этномәдениеттанымдық тәсілді қолданудың қайнар көзі В. фон Гумбольдтың салыстырмалы антропология концепциясына тіреледі [6]. Ал бұл концепция еуропалық дәстүрге және америкалық ғылыми дәстүр арнасындағы мәдени антропология концепцияларына да бастама болды (Фр. Боаса, Б.Л. Уорфа, Э. Сепира еңбектерінде) [7]. Зерттеуде «ұлттық бөлінулер», «ұлттың тілдік сана-сезімі», тілдік айырмашылықтың негізін құрастырушы ретіндегі адамның рухани күшінің әрекеті, тіл мен адамның ұлттық ата тегі, өркениет пен мәдениет араларындағы байланыстарға қатысты мәселелерге акцент жасалады. Осындай контексте ғалым В. Гумбольдтке тіл рөлі соншалықты маңызды болып көрінеді, тіпті зерттеуші егер халықтың дүниетанымы көптеген әдебиеттерде көрініс тапқан жағдайда, онда халықтың мінез-құлығын тілдік деректер бойынша зерттеу мүмкіндігі болатындығы жайлы аса маңызды қорытындыға келеді. В. Гумбольдтің еңбектерінде ұсынылған жалпы сана-сезім құрылым ішіне енетін тілдік сана концепциясы кейіндеу Г.Г. Шпеттің зерттеулерінде өз жалғасын тапты [8]. Оған себеп болған өзінің жалпыға бірдейлігімен сипатталатын «сана мәдениетінің» тілде өзінің бастауы мен алғашқы формасы бар және әртүрлі формада (көркемөнер, ғылым, құқық және т.б.) көрініс табады. Тілге этномәдениеттану әдісін қолданудың келесі даму жолдары саналатын мәдениет элементтері ретінде «сөз-ұғым» идеясын жатқызуға болады. Мұнда ұғымның диалектикасы және мүмкіндіктер диалектикасы көрініс табады, ал соңғысы, яғни мүмкіндіктер диалектикасы мәдени мағынаны жүзеге асыратын диалектика және ол «экспозициялау мен түсіндіру диалектикасы» деп аталып жүр.

Тілді этномәдениеттану көзқараспен зерттеуге салмақты үлес қосқан америкалық антропологтар болатын. Ғалым Б.Л. Уорф тіл мен мәдениет арасындағы сәйкестіктер сипаты жайлы бірнеше жайттарды тұжырымдады және сонымен бірге мәдениет фактілерінің лингвистикалық тұрғыда шарттастық принципін негіздеді, әлемді бөліктеудегі тілдің рөлін көрсетті, тіл мен ойлау/сананы және әртүрлі әлем бейнесінің қалыптасу жолдарын және т.б. зерттеді. Бірақ бүгінгі күні де өзінің маңыздылығын жоғалтпаған көптеген мәселелердің шешімін табу қазіргі кездегі білім тұрғысынан бізді қанағаттандыра бермейді, себебі халықтардың әртүрлі тәжірибелері мен адамдардың сана-сезімін бағаламау және т.б. орын алады. Нәтижесінде автор әртүрлі тілдердің семантикалық кеңістіктер араларындағы айырмашылықтардың себебін ескертетін факторлар рөлін бағалауды ұсынады. Әрине, мұнымен келісу қиынға соғады.

Э.Сепирің еңбектерінде біз қазіргі лингвистиканың айырмашылығына жатқызуға болатын полипарадигмалықтың бастауларын кездестіреміз [7]. Ғалым мәдениет концепциясын дамыту жолдарын зерттейді. Мәдениет пен оның түрлері мен өркениеттің даму деңгейінің тәуелсіздігі мен мәдениеттің өз-өздерін қанағаттандыра алатындығын негіздейді, сонымен бірге мәдениеттің даму сатылары мен тілдік морфология арасындағы себепті байланыстың жоқтығын баса көрсетеді. Американдық тілшілер ғылыми айналымға жаңа зерттеулер парадигмаларында («ойлау әлемі», «ойлау кеңістігі», «тілдік ойлау ортасы» және т.б.) өзекті саналатын ұғымдарды енгізді.

Этномәдениеттанымның келелі мәселелерінің жиынтығына қазіргі кездегі көзқарасты біз лингвомәдениеттанымның тілдік моделіне қысқаша шолу жасаумен шектелдік. Онда семантиканың ұлттық-мәдениет ерекшелігіне, этномәдениет ақпаратты және тілдің лексикалық жүйесінің этномәдени бірліктердің параметрлерін өлшеуге қатысты мәселелер қарастырылды.

Тілдің лексикалық жүйесін этномәдениеттанымдық негізде сипаттауға арналған біздің зерттеуімізде этномәдениеттік мазмұн сипатын бағалау критерийі қолданылған. Мазмұн сипаты тілдік белгі мағынасына бекітілсе, сол сияқты этномәдени мағыналары тілдік тұлғаның санасына тіркеледі. Осы зерттеудің негізін құрайтын «этномәдени мазмұн» ұғымы ақпараттық-мағына кеңістігінде барынша жеткілікті кең категория ретінде саналады және ол этникалық пен мәдени факторлар арқылы қалыптасады, дамиды және өзгереске ұшырайды. Бұған тілдік мағына аясынан сырт жататын құбылыстардың қатысы бар. Яғни, айтарлықтай кең және тілге қарағанда біршама тілге тәуелсіз контекст (мәтін үзіндісі) негізінде жасалады, ал дәлірек айтсақ, оған әсер ететін: концептер жүйесі, идеялар, білімдер.

Ұсынылып отырған этномәдени мазмұнындағы концепциялар осы тұжырымдарға негізделеді:

1. Егер тілді ұлттық мәдениеттің қоғамдық құбылысы деп түсінетін болсақ, онда барлық лексика-фразеологиялық тілдік жүйе мәдени өлшеммен сипатталады. Аталған тілдік жүйе, бір жағынан, қоршаған ортаға жалпыадамзаттық кешенді-мәдени көзқарасты, екінші жағынан, нақты халықтың дүниеге көзқарасы мен дүниетанымын өз жадында сақтайды. Сондықтан, кез-келген екі лингвомәдени қоғамдастықтар арасында белгілі дәрежеде мәдениеттер аясының сәйкестігі болуынан, мұндай сәйкестік толық немесе ұқсастық түрінде тілдік бірліктерге қатысты да байқалады. Мұндай жалпыадамзаттық мазмұндағы мәселе әртүрлі тілдердің сәйкес келетін семантикалық құрылымына енуді қамтамасыз етеді, ал бұл жағдай әртүрлі тілдер арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік жасайды. Этномәдени бірліктерді ішкорпуста зерттеу мәселесі жалпы мазмұн ішінен бірегей ерекшелікке ие, және қайталанбайтын, этномәдени бірліктерді іздеп-табу әрекетін-жүзеге асыруға жағдай жасайды.

2. Этномәдени бірліктер шындығында, көп өлшемді, қолданушы жағынан әртүрлі, тілдік бірлік пен сөйлеу тілі және мәтіндік жағынан локалданған, экспликациялық пішін жағынан, ұлттық-мәдениет түп тұлғалық этникалық тіл иелері жағынан тәуелділік дәрежесі бойынша бірдей емес.

3. Этномәдени мазмұнның бастауы әрекеттестік кеңістігінің әртүрлі деңгейінен байқалады:

– **тілдегі мәдениет** – қарастырып отырған тілдегі этномәдени ақпараттың ең ұтымды индикация тәсілдерін айқындау арқылы, олардағы анық және жасырын сілтемелерді жүйелеу арқылы;

– **этнос және тіл** – номинация бірлігіндегі әлемге деген арнайы көзқарасты бейнелеудің әдіс-тәсілдері және сонымен бірге нысанды идентификациялау кезіндегі қайсыбір белгіні таңдауды қоса есептегенде;

– **мәдениет тілі** – осы лингвомәдени қоғамдастыққа тән мәдени мәнді тілдік бірліктерде жүзеге асқан концептерді талдау.

– **мәдениеттегі тіл** – тіл мен тілдік бірліктердің мәдени символикасы.

Мақаланың негізгі мақсаты – болашақта этномәдени бірліктердің ішкорпусын құрастыру болып табылады.

Қорытындылай келе, біздің зерттеу нысанымызға мазмұндық-ақпараттық құрылымы бойынша лингвистикалық және этномәдени ақпараттарды қоса қарастыруды мақсат ететін лексикалық этномәдени бірліктер топтастырылады. Жиналған этномәдени бірліктердің негізінде қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастырып, этномәдени ішкорпусының негізін қалау осы зерттеу жұмысымыздың негізгі өзегіне айналды.

Бұл жұмысымыздың нәтижесінді Қазақ тілінің Ұлттық корпусын одан әрмен толықтырылып, магистрант, докторанттардың этномәдени бірліктерді тереңінен зерттеуге көмегін тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Потебня А.А. Мысль и язык. К.: СИНТО, 1993. - 192 с.
2. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и её роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в этнографии. Язык и этнос. Л., 1983.
3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Едиториал УРСС, 2004.-432 с.
4. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды. М.: Изд-во «Наука», 1980. - 359 с.
5. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Едиториал УРСС, 2003. - 192 с.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. - 451 с.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: «Прогресс», 2001. - 652 с.
8. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова (этюды и вариации на темы Гумбольдта). М.: Едиториал УРСС, 2003. - 216 с.

БЕСИРОВ Е.,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

ҰЛТТЫҚ КОРПУСТА ПАРАЛЛЕЛЬ КОРПУСТЫ ҚҰРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұлттық корпус жасау мәселесі бойынша талдау жасалады. Қазақ тілінің ұлттық корпусының маңыздылығы мен қажеттілігі айқындалады.

Корпустың ерекше типі – параллель корпус туралы айтылып, теориялық және практикалық жағынан қарастырылады.

Параллель корпус құрастырудағы алғашқы тәжірибе жинақталып, қазақ-орыс екі тілді параллель корпус құрастыру барысындағы, екі параллель мәтіндер сөйлемдері арасындағы мүмкін болатын алты түрлі сәйкестік түрлері мысалдарымен беріледі.

Параллель корпус құрастыруда түпнұсқа мен аудармадан тиянақталған бір ойды білдіретін (абзац) мәтіндер абзац бойынша алынып, салыстырып және олардың арнайы «Excel» немесе «Word» бағдарламаларында кесте сызылып теңестірілетіндігі сөз етіледі.

Теңестірілген мәтіндер Қазақ тілінің Ұлттық корпусындағы параллель ішкорпусы базасына енгізіледі.

Параллель корпусының негізгі мақсаты – салыстырмалы-салғастырмалы және аударма теориясы бойынша зерттеулер жүргізуге қажет бірден-бір құрал.

Сол себепті де параллель корпустар – аудармашыларға, әдебиетшілерге, лингвистерге ғылыми-зерттеулерді терең жүргізуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: Корпус, Ұлттық корпус, параллель корпус, қолданбалы лингвистика, мәтіндер корпусы.

Аннотация. В статье анализируется проблема создания национального корпуса Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова. Определяется значимость и потребность Национального корпуса казахского языка.

Речь идет об особом типе корпуса – параллельном корпусе, который рассматривается как теоретическим, так и практическим образом.

Первый опыт сборки параллельного корпуса обобщен и представлен на примерах шести возможных типов совпадений между двумя параллельными текстовыми предложениями при сборке казахско-русского двуязычного параллельного корпуса.

При составлении параллельного корпуса из оригинала и перевода следует, что тексты, выражающие одну мысль (абзац), извлекаются по абзацу, сверяются и выравниваются по таблице в специальных программах «Excel» или «Word».

Сбалансированные тексты вносятся в базу параллельных внутрикорпусов Национального корпуса казахского языка.

Основное назначение параллельного корпуса – единственный инструмент, необходимый для проведения исследований по сравнительно-сопоставительной и теории перевода.

Поэтому параллельные корпус – переводчикам, литературоведам, лингвистам способствуют углубленному проведению научных исследований.

Ключевые слова: Корпус, Национальный корпус, параллельный корпус, прикладная лингвистика, корпус текстов.

Annotation. The article analyzes the problem of creating a national corpus of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics. The significance and need of the National corpus of the Kazakh language is determined.

We are talking about a special type of housing – a parallel housing, which is considered both theoretically and practically.

The first experience of assembling a parallel corpus is summarized and presented on the examples of six possible types of coincidences between two parallel text sentences when assembling a Kazakh-Russian bilingual parallel corpus.

When compiling a parallel corpus from the original and the translation, it follows that texts expressing one thought (paragraph) are extracted by paragraph, checked and aligned according to the table in special programs «Excel» or «Word».

Balanced texts are entered into the database of parallel intracorps of the National Corpus of the Kazakh language.

The main purpose of the parallel corpus is the only tool necessary for conducting research on comparative and translation theory.

Therefore, parallel courses for translators, literary critics, linguists contribute to the in – depth conduct of scientific research.

Keywords: Corpus, National corpus, parallel corpus, applied linguistics, corpus of texts.

Кіріспе.

Қазақ тілі ғылымында деректерді жинақтаудың, сақтаудың, талдаудың, салыстра зерттеудің жаңа әдісі ретінде корпус мәселесі өзектілене бастады. Қазіргі уақытта корпус жасау ісімен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, сонымен бірге Еуразия университетінде «Жасанды интеллект» орталығы айналысып келеді. Осы күнге дейін корпус құрастыру жұмысы бойынша қазақ тіл ғылымында біршама тәжірибе жинақталып біраз мәселелері шешілді.

Корпус құрастыру ісі бойынша қазақ тіл білімінде біршама тәжірибе жинақталған. Осы орайда әлемдік тіл білімінде лингвистика саласында ұлттық корпусар құрастыру ісі қолға алынған.

Профессор Асқар Құдайбергеноұлы Жұбанов «Корпус – қазақ тілінің барлық стильдері бойынша электрондық базаға жинақталған компьютерлік бағдарлама арқылы жұмыс істейтін көпшілік қолданушыларға арналған көлемді мәтіндер жинағы» [А.Қ.Жұбанов, А.Ә.Жаңабекова, 2017:45] – деген.

Қазақ тілінің ұлттық корпусын құрудың қажеттілігі тілші-ғалымдар үшін өте қажет. Себебі бұрында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жазғанда зерттеушілердің тақырыбына, яғни тақырып мазмұнын ашатын, ғылыми-теориялық тұжырымдарын дәйектейтін ақпараттарды ақын-жазушылардың көркем шығармасынан және газет-журналдардан біртіндеп жазып алып жинайтын. Ғалымдар мұндай материалдарды жинағанда, әдетте, әрбір мысалды кәртішкеге жазып отырады. Топтастырылған мысалдарды талдап, классификациялап, тілдік тұжырымдар шығарады. Алайда мұндай ғылыми нәтижеге жетуге өте көп уақыт кетеді. Өйткені қажетті материалдарды қолдан жинау ұзақ уақытты қажет етеді. Міне, корпус осындай ғылыми-зерттеу жұмыстарын оңайлату мақсатын көздейді. Корпус жасалғаннан кейін тілші-зерттеушілер өз

ғылыми-зерттеулеріне қажетті мысалдарды корпустан іздей отырып, оларды әп-сәтте тауып алып, бұрынғы жылдап кеткен уақытты секундтарға айналдыра алады. Корпус материалдары тек тілшілер үшін ғана емес, әдебиетшілер, журналистер, оқытушылар, студенттер мен оқушылар т.б. көпшілік қауым үшін де маңызды саналады [А.Ә.Жаңабекова, 2020]. Өйткені мектептен бастап, жоғарғы оқу орнына дейін қазақ тілінен емтихандар тапсыру, қазақша эссе жазу сияқты жұмыстарда, сондай-ақ филолог-мамандығында оқитын дипломдық жұмыстарды, магистрлік диссертацияларды жазуда бірден-бір көмекші құрал бола алады. Қазіргі кезде әлемде ұлттық корпустары жасалған мемлекеттерде оқулықтар, академиялық грамматикалар, лингвистикалық ғылыми зерттеулер, диссертациялар негізінен корпус материалдарының көмегімен жазылатын болған. Бұл орыс ғалымдарының еңбектерінде де атап көрсетіледі. Олай болса, қазақ тілінің ұлттық корпусын толыққанды формада жасап, интернет жүйесінде ашық жүйеде жұмыс істеуін қамтамасыз ету – бүгінгі таңда Цифрлық Қазақстан бағдарламасы аясында жүзеге асырылуы қажетті өзекті мәселелердің бірі.

Материялдар мен әдістер

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімі қызметкерлері мен институттағы өзге қосымша орындаушылар көмегімен публицистика мен көркем мәтіндер стилі бойынша жеті миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын мәтіндерге метабелгіленім енгізіліп, корпус базасына салынып, параллель корпустың әзірлемесі жасалды.

Параллель корпустың материялы ретінде жинақталған мәтіндер қазақ тілінің 5 стилінен (көркем стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, іскери стиль, сөйлеу стилі) алынған. Көркем стильде жазылған мәтіндер қазақтың белгілі ақын-жазушыларының шығармалары және ол проза және поэзия жанрын қамтиды. Публицистикалық мәтіндер интернет жүйесіне салынған газет-журналдар мәтіндері болып табылады. Ғылыми стильдегі мәтіндер негізінен ғылыми-гуманитарлық еңбектерден алынған. Жаратылыстану саласында мәтіндер есепкисап, формулаға құрылатындықтан, корпуста алынбады. Іскери стильдегі мәтіндер интернет жүйесіндегі іскери құжаттар мәтіндері болып келеді. Сөйлеу стилі мәтіндеріне интернеттегі газет-журналдарда, сайттарда орналастырылған сұхбаттар алынды.

Екі тілді параллель корпус құрастыру барысына салыстырмалы әдісті қолданып қазақ-орыс мәтіндерін салыстырып, теңестіріліп Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы параллель корпустың мәтіндер базасына жүктеп отырмыз.

Әдебиеттерге шолу

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтындағы Қолданбалы лингвистика бөлімі ұлттық корпус құрастыру ісін 2009 жылы профессор А.Қ.Жұбановтың жетекшілігімен гранттық тақырыптар ұсынып, осы жоба аясында корпус құрастырудың әлемдік тәжірибесін зерттеді, нәтижесінде «Корпустық лингвистика» (2017) оқулығы жарық көрді. Сонымен қатар корпусты құрастырудың әлемдік, орыс тілінің тәжірибесіне сүйеніп, алғашқы жобасы жасалып, оны жетілдірудің жолдары әлі де қарастырылуда.

Қазіргі таңда Институтта біраз жылдар бойы атқарылған корпус жасау нәтижесі Институт директоры А.Фазылжанованың мұрындық болуымен интернет желісіне қосылып, көпшілік пайдаланылуына ұсынылып отыр. «Qazcorpus.kz» сайтында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жасаған «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» жұмыс істеп тұр.

Ұлттық корпус базасы 30 миллион сөзқолданыстан тұрады. Оның ішінде көлемі 14 миллион сөзқолданыс көлеміндегі мәтінге 16-21 параметрден тұратын метабелгіленім (мәтіннің авторы, автордың жасы, мәтін тақырыбы, жазылған стилі, жанры, мәтін типі, дереккөзі т.б.) енгізілген.

Тіл білімі саласында да тілді адам факторы тұрғысынан зерттеу тіл мүмкіндігін жаңа көкжиектерге көтерді. Антропоэлектік парадигмадағы когнитивтік лингвистика, психолингвистика, функционалды лингвистика салаларымен қатар тілді математика, информатика салаларымен сабақтастықта зерттейтін Қолданбалы/Компьютерлік лингвистика саласы да дами бастады.

Қазақ тіл білімінде статоллингвистика саласы 1970 жылдары белгілі, математик ғалым Қалдыбай Бектаевтың жетекшілігімен және профессор Асқар Жұбанов, Аманкеш Зекенова, Алмасбек Белботаев т.б. статист ғалымдарымыздың жиілік сөздіктер құрастыру тәжірибесінен басталады.

Институтымыздың «Қолданбалы лингвистика» бөлімінде тапжылмай көп жылдар бойы меңгерушілік қызмет атқараған профессор – Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов Қолданбалы лингвистика саласының «Статоллингвистика», «Формалды модельдеу», «Компьютерлік лингвистика» сияқты салалары бойынша зерттеулер жүргізе жүріп, және осы салалар бойынша Жоғары оқу орындарында дәріс бере жүріп, Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасау қажеттігін де ертеден-ақ көрегендікпен көре білді.

Нәтиже мен талқылау.

Параллелдік критериясы бойынша корпусты біртүлдік, екітүлдік және көптүлдік деп бөлінеді. Екі түлді параллель корпус дегеніміз – белгілі бір стиль бойынша мәтіннің екі түлде аудармасы. Екі түлді параллель корпус көбінесе екі түлді сөйлемдерден тұрады. Ондағы мәтіндерді, екі түлде бір-бірімен сәйкес сөйлемдерді түлші анықтайды. Сонымен бірге берілген мәтіндерді сәйкестендіру барысында түлші бөлуге, біріктіріп жіберуге, жоюға болмаса қайта орналастыра алады. Жиналған материалдар ішінде сапалы аудармалар да, сапасыз аудармалар да кездеседі.

Параллель корпустарды мынадай негізгі екі топқа бөлуге болады:

1) Параллель корпустар – қайсыбір негізгі түлде жазылған түпнұсқа-мәтіннің жиынтығының электрондық қоры;

2) Параллель корпустар – екі немесе бірнеше түлде жазылғанына қарамай, бір ғана тақырыптық салаға қатысты мәтіндердің электрондық қоры;

Қазақ-орыс параллель корпусы мәселелерін шешуде Қолданбалы тіл білімінің мамандары А.В. Зубов пен И.И. Зубованың оқулығында [А.В. Зубов, И.И. Зубова, 2004] жазылған әдісті қолдануға болады. Ғалымдар айтқандай мәселелер, біз жасап отырған екі түлді параллель корпуста да кездесіп отыр. Енді сөзіміз дәлелді болу үшін біз дайындап отырған А.Ким аудармасындағы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан мысалдарды келтірсек.

Мұнда біз, түпнұсқадан тиянақталған бір ойды білдіретін (абзац) мәтіндерді алып, содан соң абзац бойынша аударма мәтіндерін тауып алып, салыстырып, арнайы «Excel» немесе «Word» бағдарламаларында кесте сызып теңестіреміз. Теңестірілген мәтіндер Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген қазақ тілінің Ұлттық Корпусы базасындағы параллель ішкорпусына енгізіледі.

Мәтіндер сөйлемдері арасында мүмкін болатын бірнеше түрлі сәйкестік түрлері кездеседі:

Қарастырылып отырған қазақша бір абзац, орысша бір абзац ретінде аударылады. Мысалы:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>Жиының қырық бес жігіт екенсің. Бұның бесеуі жатақтың азаматысың зой. Қазір жол болып, дегеніміз орындалса, жатақтың жігіттері, сендерге айтамын! Біздің кебімізге еріп, сонау Шыңғысқа созылмай-ақ қойыңдар! Қолдарыңа тигенді алыңдар да, тезінен жатағыңа қайт! Үй сайын, әрбір лашығыңа шейін үлес бер де, қалған істің артын күтіп, тып-тыныш отыра бер! – деді.</i></p>	<p><i>Нас всех – сорок пять человек. Пятеро – жатаки из их аулов. Вы слушайте меня. Держитесь отдельно. Не следуйте за нами до Чингиза после того, как дело делается. Берите то, что попадет к вам в руки и быстро возвращайтесь в свои аулы. Постарайтесь, чтобы каждому жатакскому очагу что-нибудь досталось. Сделайте все потихоньку, потом затаитесь и ждите, следите за новостями.</i></p>

Қарастырылып отырған қазақша екі абзац, орысша бір абзац ретінде аударылады. Мысалы:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>Ауыл сыртында, үйлер арасында ат үстінен үн беріп әбігерленіп, жорта жөнеліп жүрген жас жігіттер жиі кездеседі. Ауыл үстіндегі әбігер, құнан-тайлы балалардың тоқтаусыз дабыстан, айқайлап, шапқылап жүрген қозғалыстарынан, әсіресе, анық танылғандай. Олардың желу-жортулары, кейде ауылдың тазыларын, жас күшіктерін де еліктіріп, бірге шапқызып ойнатады.</i></p> <p><i>Осындай қозғалыстан туған қызумен қатты дабырлаған адам үндері кермеде тұрған аттарды да еліктіреді. Ерттеулі жарау аттар байсалды тұрғанымен, үлкен үйге тақау байланған қара жал, қара құйрық, құрым сары ат көптен тықырышып, тыныштық ала алмай тұр. Қасынан тазы иттер жүгіріп өтсе, балалар шапқылап кетсе немесе қыз-келіншек пен жігіттер әзілдесіп, қатты күлісіп, дабырласып сөйлесіп өтсе де семіз сары ат кермені сүзе жөнеліп, ары-бері бұлаңдап елегізіп қояды.</i></p>	<p><i>За аульной околицей с гиканьем скакали джигиты, горяча коней, по аулу на своих стригунках носились дети, звонкими криками добавляя шуму во всеобщую суету. За ними с лаем бегали своры борзых – взрослых и щенят. Весь этот шум и гам беспокоил оседланных коней, стоявших на привязи, возбужденные скакуны прядали ушами, фыркали, вскидывая головы. Рослый гнедой жеребец с черным хвостом и гривой нетерпеливо перебирал ногами на месте, словно готовый тотчас сорваться с места. Когда собаки с оглушительным лаем пробежали мимо, гнедой стал бить передним копытом и толкаться лбом в столб коновязи.</i></p>

Қарастырылып отырған қазақша бір абзац, орысша екі абзац ретінде аударылады. Мысалы:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>Сол кезде көп аттының ортасында алға шықпай, тығыла шауып келе жатқан жаны тәтті бай баласы дәл Абылғазы мен Базаралыға маңдай алды қарсы кеп қалды. Екеуінің де сойыл сілтегені сол Әзімбай болып еді. Бірақ бай ұлының екі жағында келе жатқан еңгезердей екі жылқышы бар. Бірі жирен қасқа айғыр, бірі қара төбел айғыр мінген. Әзімбайды қорғап, осы екеуі қабат сойыл сілтеді.</i></p>	<p><i>Азимбай скакал под прикрытием двух рослых джигитов. Когда он столкнулся с Абылгазы, и тот замахнулся на него соилом, эти джигиты подставили свои дубины над головой бая, – только треск пошел над долиной. Бой начался.</i></p> <p><i>Нукеры Азимбая ловко крутились вокруг хозяина, защищая его, – один на рыжем в белых пезжинах коне, другой на вороном с косою звездочкой на лбу. Работать боевыми дубинами они умели, бой вели умело. Нападая на Азимбая, сами искусные бойцы на соилах и шокпарах, – Базаралы и Абылгазы должны были биться с ним и с его нукерами.</i></p>

Қарастырылып отырған қазақша екі абзац, орысша екі абзац ретінде аударылады. Мысалы:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>Бірақ Жігітек жөншілікпен тізе бүкпейді. Сондықтан Базаралыны бір жағынан ұлыққа бұзық етіп көрсеткенде, оның қашқындығын жасырып көрсетеді. Қаумен баласы демей, Кеңгірбай баласы деп, қағаз жүзінде ұлықтарды жаңылдырып арыздау керек. Тың қылмыс жасаған, тың сотқар етіп көрсетпек дейді.</i></p> <p><i>Осылай ете ме? Жоқ, айдатып, байлатып жіберіп, қалған Жігітектен малды бөлек төлетіп ала ма?! Сол екі арасы анық емес. Сондай сөзбен Тәкежан, Майбасар, Оспандар Семейге кетіпті. Олар Абайға әдейі соқпай, ақыл салмай кеткен. Тәкежан, Әзімбай екеуі де Абайға қатты өкпелі дейді.</i></p>	<p><i>Но такой оборот не устраивал род Жигитек. Главари его не хотели платить такой огромный кун, который полагался за угон восьмисот лошадей. Им нужно было выставить вину одного Базаралы, тем более, тот готов был пойти на это, чтобы не пострадал за него весь род. И биям и баям Жигитекка надо было сообщить русскому начальству, что Базаралы – известный разбойник и конокрад, одинокий волк, отвечающий только за себя. Но надо скрыть, что он беглый каторжник, для этого называть его в челобитных не Кауменовым, а Кенгирбаевым. Тогда он не будет арестован властями и сможет предстать перед казахским судом.</i></p> <p><i>И все же ни одна сторона не была уверена в успехе своих планов. Такежан, Майбасар и Оспан решили вскоре сами поехать в Семипалатинск. Шубар передал, что Такежан в большой обиде на Абая.</i></p>

Қарастырылып отырған абзацта кейбір сөйлемдер орысшаға аударылмаған. Мысалы:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>– Қашқан жылқышыдан жан аман құтылмасын! Бәрін де қырып-жойып түсіріндер. Аттарын алып, шетінен жаяу қылдырыңдар! Маңдағы елге хабар жетпейтін болсын. Қайрат қыл, соңғы қайрат! – деп, қашқан жылқышылардың соңынан өзі бастап қалың бір топты ертіп алып, қуа жөнелді.</i></p>	<p><i>– Смотрите, надо, чтобы ни один из них не ушел от нас! Каждого догнать, вышибить с седла, забрать у них лошадей! Чтобы никто не смог быстро добраться до своих!</i></p>

Мысалдардан көріп отырғанымыздай А.Ким түпнұсқадан аударма жасағанда сөйлеміне сөйлем етіп, жолма жол аударма жасамай, еркіндікке бой алдырғаны көрінеді.

Мұнда біздің қарастырып отырған мәселеміз – аударма мәтіндердің бірліктері арасында теңестіру нәтижесінде арнайы қарастырылған мәтіндер бойынша сәйкестікті жүзеге асыру. Теңестірілген параллель корпус ғылыми зерттеулердің әсіресе, аударма жасаудың теориясы мен практикасының аса тиімді құралы. Бұл параллель корпус ізденушілерге ауқымды ақпарат алуға мүмкіндік береді. Біздің тәжірибеміздің негізінде лексиканы автоматты классификациялау құралдарын ұтымды қолдануға болады. Бірақ автоматты теңестіру жасау үшін, адамның қатысуымен редакцияланып, корпусқа осы мәтіндер негізінде қазақ-орыс параллель корпусының глоссарии енгізіледі.

Қазақ-орыс мәтіндердің параллель корпусының бірінші типін дайындауда және оларды өңдеуге арналған бағдарламалар пакеттерін зерттеуде түпнұсқа мәтін мен оның аудармасы арасындағы сәйкестікті айқындауда проблема туындайды [А.Н.Баранов, 2007]. Біз жоғарыда айтып өткендей жинақталған мәтіндер қазақ тілінің 5 стилінен (көркем стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, іскери стиль, сөйлеу стилі) алынған. Көркем стильде жазылған мә-

тіндер қазақтың белгілі ақын-жазушыларының шығармалары және ол проза және поэзия жанрын қамтиды. Біз көркем стильде қазірде М.Әуезов «Абай жолы» роман эпопиясын қазақша-орысша екі тілде «Excel» бағдарламасында теңестірдік.

Екі тілді параллель корпустағы түпнұсқа және аударма мәтіндерін қатар өңдеу кезінде кластерлер элементтерінің қатынасы жайлы ақпарат – аударма адекваттығын анықтау мен контрасттік зерттеулер жүргізуде аса жоғары бағаланады. Лексиканы автоматты түрде классификациялау модульдерін қолдану параллель корпустардағы іздеу процесінің тиімділігін арттырады, көптілді сөздіктерді толықтыру мен өңдеу жұмыстары үшін қажетті деректерді алуға, машиналық (цифрлық) аударма жүйесі жұмысының және олардың білім берудегі сапасын бағалауға мүмкіндік береді [Л.Н.Беляева, 2004]. Сөйтіп, екі тілді параллель корпуста қазақ-орыс мәтіндерін дайындау барысында екі түрлі қиыншылықтарға кездестік:

- жиналған мәтіндердің қазақша нұсқасындағы әріп қатесін түзету;

- қазақша мәтінді орыс тіліндегі аудармасымен теңестіру барысында орысша аудармасы дәл берілмеген жағдай.

Осы кездескен қиыншылықтарға байланысты мысал келтірсек:

Қазақша мәтін	Орысша мәтін
<p><i>Қыстың қысқа күні түс шағына жеткенде, барлық жылқышы түсіріліп, ат атаулы алынып, Абылғазының айтқаны түгел орындалып болған-ды. Бұл кезде жылқыны айдаған жігіттер Шолпаннан асып, Ойқұдықтан өтіп, Ералыға жеткен. Жылқыларды жайлап бөгелген Абылғазы тобы енді кеп жетті. Сегіз жүз жылқыдан, Абылғазы айтқандай, бір тай қалмаған екен. Енді Базаралы мен Абылғазы Байгабылдан қосылған жатақтың бес жігітін шақырып алды.</i></p> <p><i>«Ең алдымен еншіні сендерге береміз» деп, жатақтың қырық үйіне арнап, қырық құр атты бір бөліп шығарды. «Екі үйіне бір сойыс» деп, жиырма ту биені және бөлді. Жігіттерді қайта қайырарда соңғы рет қастарына алып тұрып, Базаралы Дәркембайға сәлем айтты.</i></p> <p><i>– Артқы күнді көріп алармыз. Көбінің де, азының да жауабы бір. Қолымменен еттім, мойнымменен көтеремін. Жасқанбасын қалың жатақ бауырым. Мынау қырық атты қыс бойы қалаға пішен тасып, көлік етсін. Осы аттардың майымен ұн, шайын айырсын. Ал мынау ту биелерді сойып алсын да, ашығып отырған қызыл қарын жас бала, кемпіршालына талшық етсін! – деп жөнелтті.</i></p>	<p><i>К середине короткого осеннего дня табунщики бая, бежавшие с поля боя, были достигнуты и сброшены с седла, их кони захвачены преследователями. Приказ Абылгазы был выполнен.</i></p> <p><i>К этому времени угнанные табуньи лошадей перевалили через Шолпан и, пройдя долину Ойкудук, дошли до плоскогорья Ералы. Вскоре к угонщикам, которых уже нагнал Базаралы с джигитами, присоединились и боевики Абылгазы, захватившие всех коней табунщиков. Косяки и табуньи Такежана были угнаны полностью – все восемьсот лошадей, не оставлен ни один захудалый стригунок.</i></p> <p><i>Базаралы и Абылгазы подозвали к себе пятерых джигитов, присоединившихся к ним в Байгабыле. Сказав, «первая доля ваша», отделили для них сорок верховых лошадей для сорока жатакских очагов. Кроме того, придали к ним еще двадцать яловых кобылиц для зимнего согыма – по одной лошади на два дыма. Перед тем, как расставаться, Базаралы просил передать Даркембаю свое послание: «Что будет дальше, посмотрим. За малое, что за большое – все равно один ответ. Сделано этими руками – отвечу этой шеей. Пусть ничего не боятся братья жатаки. За все буду отвечать я, не они...»</i></p> <p><i>– Сорок коней передайте по дворам, чтобы их использовали в хозяйстве, отвозите в город сено на продажу. На вырученное купите муку, масло, чай-сахар. А кобыл пусть сразу зарежут, на прокорм голодным детям, старикам. – Так говорил Базаралы, прощаясь с жатаками из Байгабыла.</i></p>

Жоғарыдағы кестеде қазақ-орыс тілінде дайындалған мәтін. Мәтінді аударған Анатолий Ким. Карап отырсақ «қыстың қысқа күні» деген сөз тіркесін, «короткого дня» деп аударған. Сөйлем нақты аударылмаған, мағынасы сақталғанмен көркемдік жағы солғындау. Бұл ғана емес тағы да кемшіліктер өте көп.

Параллель корпус құруда негіз етіп алынған М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы мәтіндерді теңестіру барысында көз жеткізгеніміз – түпнұсқадағы кейбір жекелеген сөз, сөз тіркестері, сөйлемдер, дәл, нақты аударылмаған, мағынасы сақталғанымен көркемдік жағы солғындау. Бұл ғана емес тағы басқа да кемшіліктер өте көп кездесіп отырады.

Қорытынды.

Қортындылай келе, екі тілдік параллель корпуста қазақ-орыс тілінде мәтін дайындау үшін мәтін дайындап отырған маманның лингвистикалық, аудармашылық білімі болған дұрыс. Себебі дайындалып жатқан параллель корпустың сапалы әрі ғылыми салалық талдауларға негіз болуы үшін.

Дайындалып жатқан параллель корпустың негізгі мақсаты – салыстырмалы-салғастырмалы және аударма теориясы бойынша зерттеулер жүргізуге қажет бірден-бір құрал. Сол себепті де параллель корпустар – аудармашыларға, әдебиетшілерге, лингвистерге ғылыми-зерттеулерді терең жүргізуге септігін тигізеді. Сонымен бірге, бұл корпустың келесі мақсаты – аудармаға қатысты тиімді әдіс-тәсілдерді барынша нақты зерттеу және машиналық (цифрлық) аудармаға қатысты проблемелардың шешімін табу және аударма сапасын арттыру болып табылады.

Әдебиеттер:

1. А.Қ.Жұбанов, А.Ә.Жаңабекова. Корпустық лингвистика. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 336 б.
2. А.Ә.Жаңабекова, Қазақ тілінің ұлттық корпусын пайдалана білесіз бе? <https://www.facebook.com/tbi.qaz/photos/a.1104513499726707/1703660473145337/?type=3>, 4 қазан, 2020 ж.
3. Зубов А.В., Зубова И.И. Информационные технологии в лингвистике: Учеб. Пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
4. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2007.
5. Беляева Л.Н. Лексикографический потенциал параллельного корпуса текстов // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика – 2004». – СПб., 2004. – С. 55-64.

ИШМУХАМЕТОВА А.,

*младший научный сотрудник Института истории,
языка и литературы УФИЦ РАН, Россия, г.Уфа*

НАРОДНЫЕ НАИМЕНОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

**(на примере данных публицистического корпуса и диалектологической
базы Машинного фонда башкирского языка)**

Аңдатпа. Мақалада башқұрт тіліндегі дәрілік өсімдіктердің атауларын зерттеу кезінде башқұрт тілінің машиналық қорының публицистикалық Корпусы мен диалектологиялық базасының материалдарын қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі зерттеу тәжірибесінде корпустарды өз жұмыстарында пайдалану лингвистикалық ғылымның жаңа жетістігі болып табылады. Ресей Ғылым академиясының Уфа федералды зерттеу орталығының тарих, тіл және әдебиет институтының лингвистика және ақпараттық технологиялар зертханасы (қазіргі қолданбалы лингвистика және диалектология бөлімі) әзірлеген БТМҚ башқұрт тілінің барлық дерлік лексикалық байлығының қоймасы болып табылады. Бүгінгі таңда бұл ақпараттық жүйеге 7 ірі деректер базасы кіреді: бас картотека, лексикографиялық

база, грамматикалық база, қолжазба кітаптар каталогы, ескі басылған кітаптар каталогы, эксперименттік-фонетикалық база, диалектологиялық база және 3 корпусық жоба: прозалық мәтіндер корпусы, публицистика корпусы, фольклорлық мәтіндер корпусы. Диалектологиялық базаның материалдары Дәрілік өсімдіктер атауларының диалектілік нұсқаларын анықтауға мүмкіндік берді: *энәлек* ‘долана’ (лат. *Crataegus*), *бәпкә үләне* (әдеби. *күгүлән*) ‘таулы құс, түйін’ (лат. *Polygonum aviculare*), *баллыкай*, син. *кәжүкбаи* ‘медуница’ (лат. *Pulmonaria*), *кайын еләге* ‘құлпынай’ (лат. *Fragaria vesca*), *тукранбаи* ‘беде’ (лат. *Trifolium pratense*), *меңъяпрак* ‘кәдімгі мыңжапырақ (дәрілік)’ (лат. *Achillea millefolium*). Башқұрт тілінің машина қорының публицистикалық мәтіндеріндегі дәрілік өсімдіктердің атауларының табылуы қазіргі башқұрт тілінде осы лексиканың белсенді қолданылуын көрсетеді.

Түйін сөздер: башқұрт тілі, диалект, диалектологиялық база, мәліметтер базасы, публицистикалық корпус, өсімдік лексикасы, дәрілік өсімдіктер

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения материалов публицистического корпуса и диалектологической базы Машинного фонда башкирского языка при исследовании названий лекарственных растений в башкирском языке. В современной исследовательской практике использование корпусов в своих работах является новым достижением лингвистической науки. Разработанный лабораторией лингвистики и информационных технологий (ныне – отдел прикладной лингвистики и диалектологии) Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук МФБЯ является хранилищем практически всего лексического богатства башкирского языка. Данная информационная система на сегодняшний день включает в себя 7 крупных баз данных: генеральную картотеку, лексикографическую базу, грамматическую базу, каталога рукописных книг, каталога старопечатных книг, экспериментально-фонетическую базу, диалектологическую базу и 3 корпусных проекта: корпуса прозаических текстов, корпуса публицистики, корпуса фольклорных текстов. Материалы диалектологической базы позволили выявить диалектные варианты наименований лекарственных растений: *энәлек* ‘боярышник’ (лат. *Crataegus*), *бәпкә үләне* (лит. *күгүлән*) ‘горец птичий, спорыш’ (лат. *Polygonum aviculare*), *баллыкай*, син. *кәжүкбаи* ‘медуница’ (лат. *Pulmonaria*), *кайын еләге* ‘земляника’ (лат. *Fragaria vesca*), *тукранбаи* ‘клевер’ (лат. *Trifolium pratense*), *меңъяпрак* ‘тысячелистник обыкновенный (лекарственный)’ (лат. *Achillea millefolium*). Обнаружение названий лекарственных растений в публицистических текстах Машинного фонда башкирского языка показывает активное употребление этой лексики в современном башкирском языке.

Ключевые слова: башкирский язык, диалект, диалектологическая база, база данных, публицистический корпус, растительная лексика, лекарственные растения

Abstract. The article discusses the possibilities of using the materials of the journalistic corpus and the dialectological base of the Bashkir language Machine Fund in the study of the names of medicinal plants in the Bashkir language. In modern research practice, the use of corpora in their works is a new achievement of linguistic science. Developed by the Laboratory of Linguistics and Information Technologies (now the Department of Applied Linguistics and Dialectology) of the Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, the MFBL is the repository of almost all the lexical wealth of the Bashkir language. This information system currently includes 7 large databases: a general card index, a lexicographic database, a grammatical database, a catalog of handwritten books, a catalog of old printed books, an experimental phonetic database, a dialectological database and 3 corpus projects: the corpus of prose texts, the corpus of journalism, the corpus of folklore texts. The materials of the dialectological database allowed to identify dialect variants of the names of medicinal plants: *энәлек* ‘hawthorn’ (Lat. *Crataegus*), *бәпкә үләне* (Lit. *күгүлән*) ‘bird highlander, knotweed’ (Lat. *Polygonum aviculare*), *баллыкай*, syn. *кәжүкбаи* ‘honeydew’ (Lat. *Pulmonaria*), *кайын еләге* ‘strawberry’ (Lat. *Fragaria vesca*), *тукранбаи* ‘clover’ (Lat. *Trifolium pratense*), *меңъяпрак* ‘yarrow (medicinal)’ (Lat. *Achil-*

lea millefolium). The discovery of the names of medicinal plants in the journalistic texts of the Bashkir language Machine Fund shows the active use of this vocabulary in the modern Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, dialect, dialectological database, database, journalistic corpus, plant vocabulary, medicinal plants

Народная лексика растительного мира является одной из древнейших лексических микросистем не только башкирского, но и любого языка. В названиях растений отражается жизнедеятельность человека. Использование растений в медицинских целях усиливало интерес простого народа к их миру, к их названиям. Исследование лексики лекарственных растений всегда представляет большой интерес не только с точки зрения использования его в лечебных целях, но и с точки зрения лексикографии.

В современной исследовательской практике использование корпусов в своих работах является новым достижением лингвистической науки. Разработанный лабораторией лингвистики и информационных технологий (ныне – отдел прикладной лингвистики и диалектологии) Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук Машинный фонд башкирского языка (далее – МФБЯ) является хранилищем практически всего лексического богатства башкирского языка. Данная информационная система на сегодняшний день включает в себя 7 крупных баз данных:

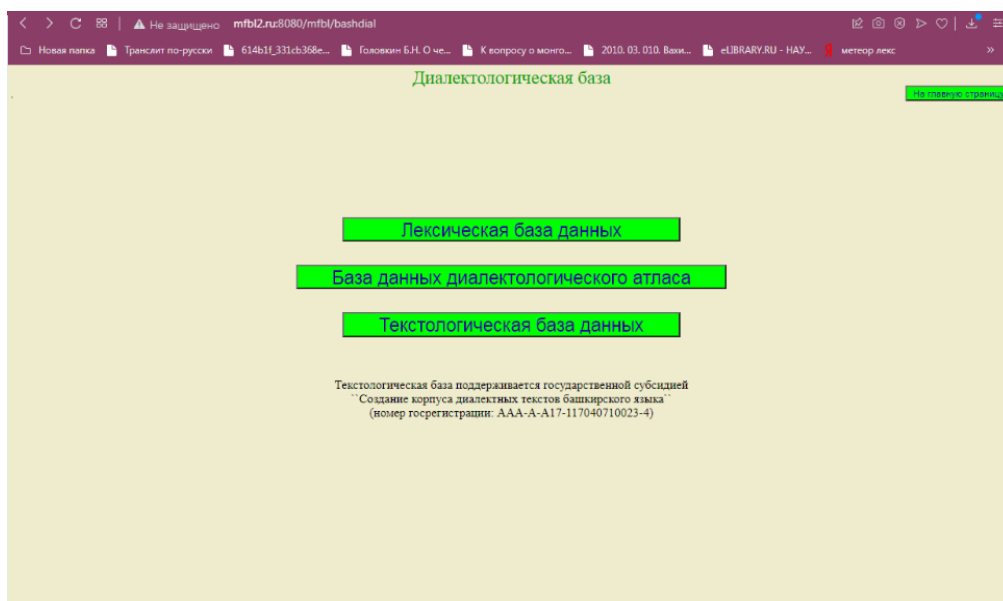
- генеральную картотеку,
 - лексикографическую базу,
 - грамматическая база,
 - каталога рукописных книг,
 - каталога старопечатных книг,
 - экспериментально-фонетическую базу,
 - диалектологическую базу
- и 3 корпусных проекта:
- корпуса прозаических текстов,
 - корпуса публицистики,
 - корпуса фольклорных текстов (Рис.1).

Рис.1. Интерфейс Машинного фонда башкирского языка: *mfb12.ru*

Диалектологическая база состоит из трех самостоятельных баз данных: лексической (информация о более 52 тыс. диалектных единицах с шестью информационными полями: само

диалектное слово, часть речи, диалект, говор, литературная норма, русский перевод), картографической (информация по диалектологическому атласу башкирского языка – фонетические, морфологические, синтаксические, лексические языковые особенности), текстологической (образцы устной речи) [1, 76] (Рис.2).

Интерфейс диалектологической базы МФБЯ

Корпус публицистических текстов содержит тексты республиканских газет «Башкортостан» (2016-2017), «Йэшлек» (2010, 2016-2017), «Киске Өфө» (2009-2011); районных газет «Ашказар» (2009), «Табын» (2000, 2009, 2012-2013); журналов «Ағизел» (2010-2013), «Башкортостан кызы» (2016-2017). Система экстралингвистических разметок данного корпуса включает название, автора, дату публикации, тематику и жанр статьи (Рис.3). Корпус публицистики МФБЯ содержит богатый материал для исследования башкирского языка, позволяющий оценивать современное состояние языка, фиксировать неологизмы, диалектные особенности той или иной территории [2, 43]. В корпусе представлено 24 486 статей (более 12 миллионов словоупотреблений).

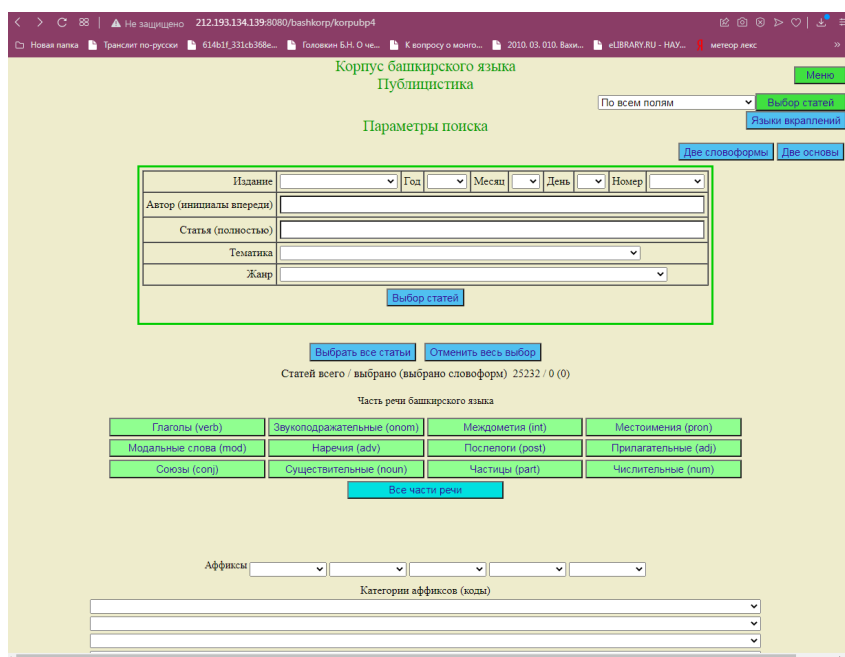

Рис.3. Публицистический корпус с параметрами поиска

Данные из корпуса дают возможность рассмотреть особенности применения названий лекарственных растений в современном башкирском языке (Рис.4). Так, в публицистических текстах обнаружены следующие примеры употребления лекарственной растительной лексики: *Эналек, комалак тубырысыгы, кыр сәйе, тумыртка мышары, мелисса, арса ботактары тынысландырыу үзенсәлегенә эйә* ‘Боярышник, шишки хмеля, буквица лекарственная, синюха голубая, мелисса, ветки верески обыкновенной обладают успокаивающим действием’. *Хәлһезлектән кайын еләге япрагы, меңъяпрак үләне менән сәскәһе, шулай ук тукранбаи сәскәһе ярзам итә* ‘При слабости применяют листья земляники, цветки и листья тысячелистника, а также цветки клевера’. *Йөрәк өсөн үләндәр йыйылмаһы: эналек сәскәһе һәм емеше, эт табан үләне, бәпкә үләне, кара көртмәле япрагы, баллыкай үләне, кайын еләге япрагы, тумыртка мышары тамыры, кайын япрагы, мелисса йәки лимон бөтнөгө үләне, комалак тубырысыгы, кыр сәйе үләне, торма үләне, арса сәскәһе һәм ботактары* ‘Сбор трав от сердца: цветки и плоды боярышника, трава манжетка обыкновенная, трава горец птичий, листья черники, трава медуница, листья земляники, корень синюхи голубой, листья березы, трава мелисса или лимонная мята, шишки хмеля, трава буквица лекарственная, трава дикая редька, цветки и ветки верески’. Газета «Йэшлек». 18.08.2017 [3]. В последнем примере можно разглядеть то, что в названиях лекарственных растений зашифрована информация об отдельных частях растений, которые применяются в лечебных целях от данного заболевания: *япрагы* ‘листья’, *емеше* ‘плоды’, *сәскәһе* ‘цветки’, *тамыры* ‘корень’, *ботагы* ‘ветки’, *тубырысыгы* ‘шишки’ и т.д.

Корпус башкирского языка Публицистика Результаты поиска								
Найдено: Предложений - 23 Словоформ - 23								
Выбранные статьи								
Издание	Год	Месяц	День	Номер	Автор	Статья	Тематика	Жанр
Все	Все	Все	Все	Все	Все	Все	Все	Все
Издание/Дата/Номер Статья/Автор/Предложение	+20	Предложение						
Башҡортостан кыры: 06.2009.06 Тормош мигдәлләре Р. Физзәтуллина/43	+20	Культулығымдағы төрлө төстәр, мышар ботагы шуны аңлата.						
Агизел/ 01.2010/01 Көзгө күҙҙәү. С. Шәрафетдинова/8	+20	Ә мышары хатан юрай хырау һуққанан көтә.						
Агизел/ 01.2010/01 Көзгө күҙҙәү. С. Шәрафетдинова/9	+20	Һыуыҡ тейгән мышарың тәмелеге һуң!						
Агизел/ 01.2012/01 Сағымдағы олоу. С. Ильясов/172	+20	Эур армантта төрән үзәк төбөнән ахқан кескәй йылға буйлап таллыҡ менән аралаш муыйыл, мышар ағастары, хуый хурай еләктәрә һабактары үзкән.						
Агизел/ 01.2011/01 Сағымдағы олоу. С. Ильясов/2059	+20	Ул тик сейә япрагы, гөйләмеш тамыры, меңъяпрак, еләк, бөрөгән һабагы, һуқыр кесерткән, мышар , балан, һары һәм көрән мотрошкә һабактары хайнағанын эсә.						
Агизел/ 01.2011/01 Һаҡмарбаһ II Ногоманов/1214	+20	Ә Әһмәтйән менән Гөлбикә, айырыла алмайса, бер-береһенә һырығып, күкшөл мук менән халланған, эргә-тиреһендә муыйыл, мышар хуауактары күпереп үзкән Һарыкташ аһында һазан торалар.						
Киске Фәһ/ 22.05.2010/21 Иван Лепетин сәйхәтһанһына Б. Әхмәтов/80	+20	Был яктарға оһоп килеүсә хыр хазары, ахкош, торна һәм айратарҙән төрлө төрҙәр, хырағай этәс һәм кейәлдә келәк хоһтарҙан башка, бөрөк, ыласы, харсыға, өкөләрҙән төрлө төрҙәрә байтаҡ, араларында аҡ төһөләрә лә оһрай, хор, һуғыр, мышар турғайы, харабаһ турғайының төрлөләрә, Европа тумырткаларының бар төрҙәрә, урмалсек турғай, суҡ турғай, йөгән бараба, келәр турғайы, айһәһек күтәрәһен һәм башка бар еррә лә була торған хәһһегә хоһтар бар.						
Киске Фәһ/ 31.07.2010/31 Урман әһеһе А. Ғарифуллина/78	+20	Үзә әйтмешләй, һыу тауышы иһетмәгән мышарҙан (ботактарын ваҡ-ваҡ турап, хабығынан үзәген айырап) мунсаҡ тереп тағып алған.						
Киске Фәһ/ 05.02.2011/06 Безҙе яҡлар, һаҡлар ул	+20	Мәһәләһ, мышар һүрән иһдереп аҙылған шигыры оһратқан күк.						

Рис.4. Пример выдачи предложений с основой 'мышар' в публицистическом корпусе МФБЯ

Эналек (сәскәһе һәм емеше) ‘боярышник (цветки и плоды)’ (лат. *Crataegus*) – *кызыл-һары емешле эре энәле ағас йәки кыуак һәм шуның емеше; дунала* ‘с красно-желтыми плодами и большими колочками дерево или кустарник и его плоды, дунала’. Выделяют несколько видов данного растения: *эналек, энәте, езәй* ‘боярышник кровавокрасный’, *сәнскеле езәй* ‘боярышник колочий’, *ғәзәттәге езәй* ‘боярышник обыкновенный’, *көнсығыш езәйе* ‘боярышник восточный’, *Себер езәйе* ‘боярышник сибирский’ [4, 208]. В говорах башкирского языка зафиксировано более 50 вариантов этой лексемы: *айыу камыр / айыу камыры, байарка, баяр емеше, без ағасы, бөгән; дегәнәк, дегәнәк йемеше, дунала, ез емеш, езағас, езем, езәй, емшегән, йезе, йәбешкән, йәһәр, йөзәм, йушан, камыр еләге, камыр жыләге / камыр жыләк, камыр жимеше, камырийемеш, камырлама, камырлауык, камырлык, кара кайын, мәмешкәк,*

һыуһар, тештекәй, тиккечле агач, төлкөйемеш агасы, төлкөйемеш, энагас / энәгас, эналагас / энәлагас / энәлегас, энәде / энәте / энәле, энәдек, энәйемеш / энәйемеше, энәлек, энәлекәй, энәтештегайын, энәтештекәй, энәткес, эт емеше, әбей йемеше, әбей камыр / әбей камыры [5] (Рис.5). Цветки и плоды боярышника усиливают сокращение сердца, понижают артериальное давление, обладают противоаритмической активностью.

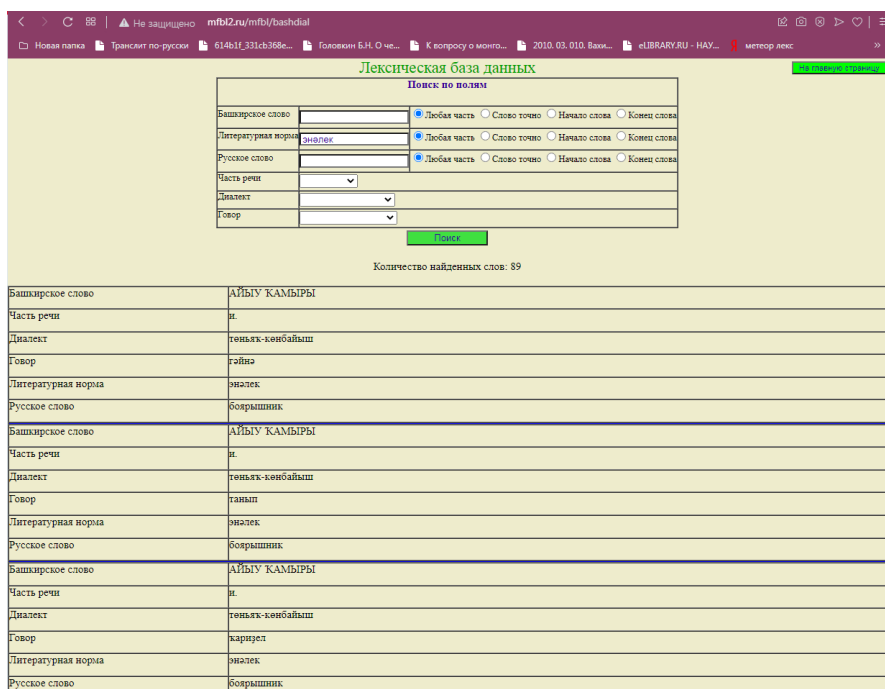

Рис.5. Пример выдачи диалектных вариантов лексемы ‘әнәлек’ в диалектологической базе МФБЯ

Бәпкә үләне (лит. күгүлән) ‘горец птичий, спорыш’ (лат. *Polygonum aviculare*) – бер йыллык үсемлек, *һабагы тармакланып тирә-якка йәйелгән* ‘однолетнее травянистое растение из семейства гречишных’. В башкирском языке существуют несколько диалектных вариантов, которые вошли в диалектологическую базу: *бәпкүлән, йәшән, йәшәннек, каз үләне, сейзәм / сейләм, тикылик печин, урам үләне* [5]. Применяется в форме настоя в качестве кровоостанавливающего при маточных кровотечениях, противовоспалительного, а также способствующего отхождению конкрементов средства при камнях в почках и мочевом пузыре [6, с.176].

Баллыкәй, син. *кәкүкбаиш* ‘медуница’ (лат. *Pulmonaria*) – *йөнтәс һабаклы, вак кына алһыу йәки күк сәскәле баллы кыр үләне* ‘мелкими розовыми или голубыми цветками, бархатистыми листьями медоносное дикорастущее растение’. Научное родовое название *Pulmonaria* происходит от латинского *pulmo*– «легкое» (*pulmonalis* – «легочный»), и это объясняет тот факт, что с древнейших времен листьями медуницы лечили легочные заболевания. В говорах башкирского языка встречается следующие варианты: *баллы бәбәнәк, биштәү үлән / буштау үлән, күкбаиш, күк һөтлөгән, кәкүк сәскәһе, казак һөттөкәйе, йод үләне* [5]. Медуница распространена по всей территории Республики Башкортостан. Надземная часть используется в народной медицине в форме настоя и отвара при заболеваниях легких, бронхиальной астме и других заболеваниях [6, с.350].

Кайын еләге ‘земляника’ (лат. *Fragaria vesca*) – *күп йыллык үлән үсемлек* ‘многолетнее травянистое растений из семейства розоцветных’. В диалектологической базе представлены несколько вариантов данной лексемы: *жиләк, йаңгызайак / йаңгызайык, карагай еләге, кызыл еләк, ослобаиш, остойеләк, сауыл еләге, тау еләге, таиш еләге, тургай еләге, тургаййеләк, урман еләге, әпсәк* [5]. Распространена по всей территории республики. В качестве лекарственного сырья используются *кайын еләге япрагы* ‘листья земляники’, *кайын еләгенең емеше* ‘плоды земляники’. В народной медицине используют в виде настоя как диуретическое средство, для лечения подагры, при желчнокаменной и мочекаменной болезнях; плоды, кроме того, как витаминное средство [6, 222].

Тукранбаиш ‘клевер’ (лат. *Trifolium pratense*) – *ике йәки күп йыллык үлән үсемлек* ‘двухлетнее, чаще многолетнее травянистое растение’. В Республике Башкортостан произрастает несколько видов данного растения: *тау клеверы* ‘клевер горный’, *болон клеверы*, *йәки кызыл клевер* ‘клевер луговой, или красный клевер’, *басыу клеверы* ‘пашенный клевер’, *үрмә клевер* ‘клевер ползучий’, *иген клеверы* ‘клевер посевной’, *кыштырзак клевер* ‘шуршащий клевер’, *һырылыусан*, *йәки ак клевер* ‘ползучий, или белый клевер’ и т.д. В говорах мы обнаружили следующие синонимические варианты: *тугай клеверы*, *болон тукранбаишы*, *балдыкай*, *баллы бәбәнәк*, *йоморска*, *клебер*, *тумырткабаш* [5]. Применяется в народной медицине в виде настоя и настойки как отхаркивающее, мочегонное, потогонное, антисептическое, желчегонное, антиатеросклеротическое средство. Наружно в виде компрессов при нарывах, опухолях, ожогах. Цветки – дерматологического, отхаркивающего действия. Надземная часть и соцветия применяются в гомеопатии и т.д. [6, 262].

Меңъяпрак ‘тысячелистник обыкновенный (лекарственный)’ (лат. *Achillea millefolium*) – *күп йыллык үлән үсемлек* ‘многолетнее травянистое растение’. В говорах башкирского языка выявлены следующие лексические диалектизмы: *акбаиш үлән*, *бысала*, *бысылгы*, *йөзйафрак*, *мулла үләне*, *мәтрәй баишты үлән*, *эрекпечин* [5]. В публицистическом корпусе можно найти синонимы данного растения: *асыл меңъяпрак*, или *һалдат үләне* (дословно ‘трава солдата (воина)’): *Асыл меңъяпракты икенсе төрлө «һалдат үләне», тип тә йөрөтәләр. Борон яугирзәр был үсемлектең кипкән япрактарын үззәре менән яуга алған. Сөнки яраланган оракта ул канды туктаткан һәм йәрәхәтте тиз уңалткан* ‘Тысячелистника по другому называют «трава солдата (воина)». Раньше воины засохшие листья этого растения с собой брали в бой. Потому что у него есть способность останавливать кровь и быстро залечивать раны’. Газета «Йэшлек». 19.08.2016 [3]. В Республике Башкортостан произрастает 5 видов данного растения: *ябай меңъяпрак* ‘тысячелистник обыкновенный’, *асыл меңъяпрак* ‘тысячелистник благородный’, *шырт меңъяпрак* ‘тысячелистник щетинистый’, *кимерсәкле меңъяпрак* ‘тысячелистник хрящеватый’, *вак сәскәле меңъяпрак* ‘тысячелистник мелкоцветковый’. Настой *ябай меңъяпрак* тысячелистника обыкновенного обладает противовоспалительным, кровоостанавливающим, бактерицидным эффектом [6, с.546].

Исходя из вышеизложенного, отметим, что обнаружение названий лекарственных растений в публицистических текстах Машинного фонда башкирского языка показывает активное употребление этой лексики в современном башкирском языке. Огромное количество диалектных названий, зафиксированные в диалектологических источниках, подтверждает богатую лексику народной речи.

Литература:

1. Сиразитдинов З., Бускунбаева Л., Ишмухаметова А., Шамсутдинова Г. Диалектологический ресурс башкирского языка // Ұлы дала тұлғалары: академик Шора Сарыбаев және ұлттық тілтаным тағылымы. Алматы, 2020. С. 75-81.
2. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З.А., Ишмухаметова А.Ш. Состав и структура корпуса публицистики башкирского языка // Электронная письменность народов Российской Федерации: опыт, проблемы и перспективы. Материалы Международной научной конференции. Сыктывкар, 2017. С. 39-43.
3. МФБЯ: Корпус башкирского языка. Публицистика. URL: <http://212.193.134.139/bashcorp/corpus-rib> (дата обращения: 27.10.2022)
4. Ишмухаметова А.Ш. Диалектные варианты лексемы энәлек ‘боярышник’ (на материале диалектологической базы) / *Turklang-2020*. Труды VIII Международной конференции по компьютерной обработке тюркских языков. Уфа, 2020. С. 204-213.
5. МФБЯ: Диалектологическая база. URL: <http://mfbl2.ru:8080/mfbl/bashdial> (дата обращения: 27.10.2022)
6. Большой энциклопедический словарь лекарственных растений: учебное пособие / под ред. Г.П.Яковлева. – 3-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург: СпецЛит, 2015. – 759 с.

ҚОЖАХМЕТОВА А.,
Докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика
бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

СИНЕРГЕТИКА ПАРАДИГМАСЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Аннотация: Мақалада синергетика жаңа ғылыми бағыт ретінде қарастырылып отыр. Қазіргі ғылым үшін маңызды болып табылатын синергетика ұғымының парадигмалық мәнін ашу маңызды болып табылады.

Мақалада заманауи лингвистикадағы жаңа бағыт ретіндегі лингвосинергетиканың базалық түсінігі ашылып, «синергия» ұғымын зерттеген ғалымдардың тұжырым-пікірлеріне сипаттама беріледі. Синергетика тіл білімі үшін жаңа пәнаралық ғылым ретінде, зерттеу пәні әртүрлі күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру процестері болып табылады, қазіргі уақытта оның ең жан-жақты анықтамасы мен әдіснамалық аппаратын іздеу өз алдына бір мәселе болып отыр. Синергетика – бұл ғылыми бағыт, методологиялық әдіс, күрделі яғни бірсызықтық емес (нелинейный) күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастырушы. XX ғасырдың ғылымы өзін-өзі дамыту арқылы жаңа парадигмасын біртіндеп қалыптастырып келеді, оны 70-жылдардың басында Г.Хакен «синергетика» деп атады.

Бүгінгі таңда синергетика интеграцияланған гуманитарлық ғылымдар саласында белсенді түрде қолданыла бастады. Осы мәніне сәйкес синергия – мәселесі жаратылыстану саласындағыдай тілдің ішкі заңдылықтарының тұтасып, ұйымдасу сипатына сай тіл біліміне де ене бастады. Қазіргі тіл білімінің антропоэзектік бағытына сай өзектелген сөз синергиясын айқындау тілді зерттеу үдерісінде де қарастырыла бастады.

Түйін сөздер: синергетика, синергия, лингвосинергетика, өзін-өзі ұйымдастыру.

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению синергетики как нового научного направления. Раскрытие парадигмальной сущности понятия синергетики, являющегося важным для современной науки, представляется весьма актуальной проблемой.

В статье исследуется базовое понятие лингвосинергетики как нового направления в современной лингвистике, анализируются взгляды и концепции ученых, занимавшихся изучением понятия «синергия». Синергетика представляет собой новую междисциплинарную дисциплину, предметом ее исследования являются процессы самоорганизации различных сложных систем, в настоящее время одной из важнейших проблем выступает определение ее методологического аппарата и поиск наиболее полной дефиниции. Синергетика - это научное направление, методологический метод, самоорганизатор сложных, т. е. нелинейных сложных систем. Наука XX века через саморазвитие постепенно сформировала свою новую парадигму, которую в начале 70-х годов Г. Хакен назвал «синергетикой».

Сегодня синергетика стала активно использоваться в области интегрированных гуманитарных наук. Проблема синергии, как и в естественно-научной сфере, стала проникать в языкознание в соответствии с характером интеграции и организации внутренних закономерностей языка. В соответствии с антропоцентрической направленностью современного языкознания в процессе изучения языка стало рассматриваться и определение актуализированной синергии слова.

Ключевые слова: синергетика, синергия, лингвосинергетика, самоорганизация.

Annotation. The article is devoted to the consideration of synergetics as a new scientific direction. The disclosure of the paradigmatic essence of the concept of synergetics, which is important for modern science, seems to be a very urgent problem.

The article examines the basic concept of linguosynergetics as a new direction in modern linguistics, analyzes the views and concepts of scientists involved in the study of the concept of «synergy». Synergetics is a new interdisciplinary discipline, the subject of its research is the processes of self-

organization of various complex systems, at present one of the most important problems is the definition of its methodological apparatus and the search for the most complete definition. Synergetics is a scientific direction, a methodological method, a self-organizer of complex, non-linear complex systems. Science of the twentieth century through self-development gradually formed its new paradigm, which in the early 70 G. Haken called «synergetics».

Today, synergetics has become actively used in the field of integrated humanities. The problem of synergy, as in the natural sciences, began to penetrate into linguistics in accordance with the nature of integration and organization of the internal laws of the language. In accordance with the anthropocentric orientation of modern linguistics, in the process of learning a language, the definition of the actualized synergy of the word began to be considered.

Keywords: synergetics, synergy, linguosynergetics, self-organization.

Соңғы онжылдықта посткласикалық емес деп аталатын жаңа ғылыми парадигма қарқынды түрде дамып келеді. Егер классикалық ғылым жабық жүйелердегі процестерді зерттеумен айналысса, онда қазіргі ғылымның басты бағыты – олардың жұмыс істеу аспектісінде ғана емес, сонымен қатар даму аспектісінде де қарастырылатын ашық өздігінен дамиды жүйелер әлемі болып табылады. Посткласикалық емес дәуірдің ғалымы күрделілік, жүйелілік, дербестік, мақсаттылық, турашылдық, ашықтық сияқты маңызды ұғымдармен әрекет етеді. Өзін-өзі дамытатын жүйелер өзін-өзі реттейтін жүйелерге қарағанда жүйелік тұтастықтың одан да күрделі түрін білдіреді. Посткласикалық емес ғылымды зерттеу объектісі өзін-өзі реттеудің бір түрінен (дамушы жүйенің тұрақты күйі деп түсіндіріледі) екінші түріне ауысу ретінде даму процесі болып табылады. Жүйені дамыту процесінде ұйымның деңгейлері қалыптасады, олар жаңа мағыналарды қамтиды және бұрын қалыптасқан деңгейлерге кері әсер етеді, соның арқасында жүйе басқа тұтастыққа ие болады. Зерттеуші танымдық іс-әрекет процесінде жүйеге қосылады және оның мүмкін болатын күйлерінің өрісін әрдайым өзгертіп отырады.

Кейіннен синергетиканың одан әрі дамытқан көптеген қағидалары алғаш рет XX ғасырдың 20-шы жылдарында А.А. Богдановтың «Тектологиясында» баяндалған, сондықтан тектология немесе жалпы ұйымдастырушылық ғылым синергетиканың бастапқы деңгейі ретінде қарастырылады. А.А.Богданов табиғатқа да, адам әрекетіне де бірдей ұйымдасу заңдылықтарын ашып, сол арқылы барлық гуманитарлық, биология және физика ғылымдарын біріктіру міндетін қойды. А. А. Богдановтың пікірі бойынша, табиғат пен қоғамның барлық дамып келе жатқан объектілері «динамикалық тепе-теңдік» қағидаты негізінде жұмыс істейтін жүйелер болып табылады: уақыт өте келе қоршаған ортамен өзара әрекеттесу олардың тұрақсыздығы мен дағдарысына, одан әрі құрылымды қайта құруға және жүйенің эволюциясының жоғары кезеңіндегі тұрақтылық пен тепе-теңдіктің жаңа күйлеріне әкеледі [1]. Осылайша, көптеген үйреншікті идеяларды жойып, классикалық және классикалық емес кезеңдегі ғылыми ойлаудың стереотиптерін сынға ала отырып, синергетика детерминистік және ықтималды ойлаудың элементтерін алып жүреді, бұл әлемнің алдыңғы суреттерінің ерекше синтезі болып табылады. Синергетиканың әдістемелік аппараты А.А.Богдановтың тектологиясының, Л.Фон Бергаланфидің жүйелер теориясының және Н.Винердің кибернетикасының пәнаралық тәсілдерге негізделген, ол өзін-өзі реттейтін жүйелер мен осындай жүйелерді басқару әдістері туралы жалпы түсініктерді қамтиды және 1969 жылға дейін, әйгілі неміс теоретик физигі, Штутгарт университетінің профессоры Хакен өзінің баяндамаларының бірінде «синергетика» терминін алғаш қолданған кезде қалыптаса бастады. Бұл жаңа пәннің пайда болуының негізі болып саналады, дегенмен синергетика әдістерінің тарихы XX ғасырдың басындағы көптеген прогрессивті ғалымдардың аттарымен байланысты.

Синергетика тақырыбы бойынша зерттеулер көп емес, дегенмен оған қызығушылық танытып, зерттеу еңбек жазған ғалымдар жоқ емес. Олар Г.Хакен, И.А.Герман, В.А.Пищальниковой, Г.Г.Москальчук, Н.Ф.Алефиренко, Д. С. Чернавский, А.К.Каиржанов, Ж.А.Манкеева, М.С. Байкадамова т.б.

Осылайша, XX ғасырдың ғылымы өзін-өзі дамыту арқылы жаңа парадигмасын біртіндеп қалыптастырып келеді, оны 70-жылдардың басында Г.Хакен «синергетика» деп атады. Бұл термин екі грек терминінен шыққан: «бірлесіп» және «белсенді» – және күрделі жүйенің барысында «өзін – өзі ұйымдастыруы жүреді-жаңа құрылымдардың пайда болуы» жеке бөліктерінің бірлескен әрекетін көрсетеді. Тепе-тең емес физикалық, биологиялық және химиялық жүйелердің фазалық ауысуын зерттей отырып, Г.Хакен абсолютті әртүрлі жүйелер дамудың бірдей іргелі принциптеріне бағынып, дәл осылай әрекет етеді деген қорытындыға келеді [2]. Ғалымның әйгілі «Синергетика» зерттеуі осы ереженің дәлелі болып табылады.

Бүгінгі таңда синергетика гуманитарлық ғылымдар саласында белсенді түрде интеграциялануда, дегенмен Г. Хакеннің пікірі бойынша, синергетиканың психология және философия сияқты алыс ғылым салаларына әсерінің таралуы ол үшін күтпеген жағдай болды [3]. Кең аудиторияда жақында пайда болған синергетикалық білімге деген қызығушылық әлемнің эволюциялық бейнесінің жаңалығымен түсіндіріледі, оның түсінігі күрделі жаратылыстану ғылымдары әлемінде жасырын емес, керісінше, маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар «адам мен табиғат арасындағы жаңа диалогқа» шақырады, онда адам өзінің сыртқы әлеммен бірлесіп жаратылудағы рөлін түсінеді және бірлескен эволюцияның біркелкі заңдарына бағыну қажеттілігін қабылдайды. В.Г. Будановтың пікірінше, синергетика принциптері жаратылыстану ғылымында да, гуманитарлық ғылымда да жарамды, бұл екі мәдениет мәселесін жеңуге мүмкіндік береді [4]. Осы диссертациялық зерттеу жұмысы гуманитарлық салада синергетикалық тәсілдің маңызды ережелерін қолдану ерекшеліктеріне арналған.

Синергетика пәнаралық ғылым ретінде, зерттеу пәні әртүрлі күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру процестері болып табылады, қазіргі уақытта оның ең жан-жақты анықтамасы мен әдіснамалық аппараты зерттеліп келеді. Г. Хакен синергетиканы «физикадан әлеуметтануға дейінгі әртүрлі салалардағы күрделі жүйелердің кең класы үшін өзін-өзі ұйымдастыру және фазалық ауысулар нәтижесінде кеңістіктік, уақытша және функционалды құрылымдардың және (немесе) функциялардың пайда болуын басқаратын жалпы принциптерді зерттейтін пәнаралық бағыт» деп анықтайды. [5]. Басқаша айтқанда, ғалымның түсінігінде бұл оның бөліктерінің өзара әрекеттесуі кезінде бүкіл жүйеде жаңа қасиеттердің пайда болу теориясы.

Д. С. Чернавский синергетиканы әртүрлі табиғат жүйелеріндегі тұрақсыздықтың жалпы теориясы ретінде анықтайды [6], ал С. П.Курдюмов пен Е. Н. Князева «синергетика» терминін әлемнің күрделі жүйелерінің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастыру теориясы ретінде түсіндіреді. Зерттеушілердің пікірінше, берілген теория аясында тиімді әзірленген тура емес сызықтық талдау, математикалық модельдеу және есептеу эксперименті әдістерін қолдана отырып, қазіргі ғалымдар күрделі әлеуметтік жүйелердегі процестерді ғылыми іздеу, болжау және модельдеу процестеріне жалпы бағыт алады [7].

Көптеген ғалымдардың беделді пікірлерінен кейін «синергетика» термині күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы саласындағы пәнаралық зерттеулердің жалпы атауын білдіреді.

Синергетиканың мәні Г. Хакен Е. Н. Князеваға берген сұхбатында айтқан келесі ережелерді ашады [3]. Синергетикамен зерттелген жүйелер бір-бірімен өзара әрекеттесетін бірдей немесе гетерогенді бөліктердің белгілі бір санын қамтиды. Физикалық, химиялық, биологиялық жүйелердің ерекше қасиеттері *олардың сызықтық емес дамуы мен ашықтығы* болып табылады, бұл жылу *тепе-теңдігінің болмауын* қамтамасыз етеді. Олардың дамуының белгілі бір кезеңдерінде зерттелетін жүйелер *ішкі және сыртқы ауытқуларға* ұшырайды, нәтижесінде олар *тұрақсыз* болуы мүмкін. Егер жүйелерде *сапалық өзгерістер* орын алса, онда *жаңа қасиеттер* пайда болады және кеңістіктік, уақытша, *кеңістіктік-уақытша* немесе *функционалды құрылымдар* пайда болады. Олар *реттелген* немесе *хаотикалық* болуы мүмкін. Бұл процестерді сипаттау үшін көптеген жағдайларда «математикалық талдау» әдістерін қолдануға болады.

Жүйе эволюциясының кез-келген бағыты ауыспалы шартты құрылымдармен ұсынылуы мүмкін. Айта кету керек заңдылық, эволюциялық процестің кезеңдерге бөлінуі біршама ерікті, өйткені кез келген тәртіпте хаос үлесі бар, және керісінше, хаостағы тәртіп элементтерін анықтауға болады.

Синергетика ұғымын өзін-өзі ұйымдастырушы, әртүрлі сферадағы ашық тепе-тең емес жүйелердің заңдылықтарын ашушы түсінік ретінде қарауға болады. Синергетикалық әдіс математикалық моделдеу құралы арқылы кез келген табиғаттың тепе-тең емес ашық жүйелерінің өзара байланысын іздеуден тұрады. Қазіргі ғылыми танымның тиімді перспективті әдістерінің бірі болып табылады.

Синергетика жаңа пәнаралық парадигма ретінде басқа бағыттардан айырмашылығы өзіндік спецификасы бар бағыт. З.Т.Фокинаның пікірінше: «Егер жүйелердің жалпы теориясы, кибернетика жүйелердің жеткілікті түрдегі жоғары ұйымдастырушылық деңгейін қарастырса: биологиялық, әлеуметтік, техникалық және жансыз табиғаттың жүйелі ұйымдасуын қарастырмайды, ал синергетика қарапайымнан ең күрделі жүйелерді қарастырады [8].

«Синергетика – современная теория саморганизации, новое мировидение, связываемое с исследованием феноменов самоорганизации, нелинейности, неравновесности, глобальной эволюции, изучением процессов становления «порядка через хаос» [9].

Синергетикалық бағытты құрушы Г.Хакен осы пәнаралық ғылыми бағыттың төмендегідей белгілерін көрсетеді:

1. Зерттелетін жүйелер бір-бірімен өзара әрекеттесетін бірнеше немесе көптеген бірдей несе әртүрлі бөлшектерден тұрады.
2. Бұл жүйелер бейсызықтық болып табылады.
3. Жүйені қарастыру кезіндегі әртүрлі шығу тектерін, тепе-теңдік күйден алыстанған ашық жүйелер туралы айтылып тұр.
4. Бұл жүйелер ішкі және сыртқы тербелістерге бағынышты.
5. Жүйелер тұрақсыз болуы мүмкін.
6. Сапалы өзгерістер туындайды.
7. Осы жүйелерде жаңа қасиеттер көрініс табады.
8. Кеңістіктік, уақытша, кеңістікті-уақытша және/немесе функционалды құрылымдар пайда болады.
9. Құрылымдар реттелген немесе хаостикалық болуы мүмкін.
10. Көп жағдайда «математикалау болуы мүмкін [2].

Демек, синергетика – интеграциялық өрістегі біртұтастық даму заңдылығына бағынатын күрделі динамикалық жүйе және сыртқы әлемнің тұтас моделін тілдің ішкі синтаксистік, семантикалық заңдылықтары арқылы бейнеленетін ақпараттық ашық жүйе. Осы тұрғыдан синергетика түрлі тектердің күрделі құрылымдық жүйеде коэволюциялық қағидаға сай ұйымдастырылуын сипаттайды. Синергетика парадигмасы эволюция, коэволюция (бейімделіп даму), өзін-өзі ұйымдастыру, реттеу, күрделі жүйе, хаос, тұрақсыздық, айнымалы сипат, ашықтық, біркелкі емес т.б. сипаттар мен ұғымдар арқылы өзектеледі [10].

Лингвистика ғылымы өз объектісін зерттеп, тілдік жүйені ұйымдастыру үшін жаңа әдістер іздеу үстінде болады. Қазіргі таңда тілді осы синергетикалық бағытта өзін-өзі реттеуші сызықтық емес (нелинейный) динамикалық жүйе ретінде қарастырылуда.

Қорытындылай келсек, бұл жаңа пәнаралық бағыт арқылы тілдің жаңа қырларын ашуға, синергетика принциптеріне сүйене отырып, тілдің өзін-өзі реттеуші механизмдерін зерттеуге жол ашады.

Әдебиеттер:

1. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 238 с.
2. Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980. – 405 с.
3. Князева Е. Н. Интервью с профессором Г. Хакеном. // Вопросы философии. – 2000. – № 3 – С. 53-61.
4. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.

5. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М.: Мир, 1985. – 424 с.
6. Чернавский Д. С. Синергетика и информация. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288 с.
7. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика и принципы коэволюции сложных систем // Проблемы общественного развития. – 1998. – № 3-4. – С. 3-6.
8. Фокина З.Т. «Парадигмальное значение синергетики: теоретические и практические аспекты» // Вестник МГСУ №4/2011 423-427
9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – Изд. 3. – М., 2004.
10. Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы, Қазақ ұлттық университеті, 2021. 272-бет.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасы, ғылыми шығармашылығы

Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттың рухани ұстазы.....	4
Әлісжан С. Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі мәселелері.....	9
Әміржанова Н. Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің фонематикалық негізі.....	15
Аширова А. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында.....	19
Байқожаева Т. Ахмет Байтұрсынұлы аудармаларындағы тағылымдық өнеге.....	24
Байтерекова М. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлы ұстаз.....	31
Баекеева Ш. Қазақ баспасөзі және Ахмет Байтұрсынұлы.....	37
Бисенғали А. Қазақ терминжасамының негізін қалаушы.....	43
Еркінбай Ұ. Ахмет Байтұрсынұлы пән сөздерінің ұғымдық және функционалдық шеңбері /«Әдебиет танытқыш» еңбегі негізінде/.....	49
Жалмаханов Ш. Ахмет Байтұрсынұлы лингвотерминдерінің жүйелілік сипаты.....	58
Жанабаев К., Тургенбаева А., Ислямова У., Серикбаева А. Ахмет Байтұрсынов и устная теория Пэрри-Лорда.....	61
Жумабекова А. Ахмет Байтұрсынов: палитра переводчика.....	68
Жуынтаева З. Ахмет Байтұрсынұлының жай сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастыруы.....	75
Жұбай О. Ахмет Байтұрсынұлы атауларының когнитивті сипаты.....	80
Имаханбет Р. Тіл – тұғыр: Ахмет Байтұрсынұлы.....	87
Құспақова А. Учитель нации – Ахмет Байтұрсынов.....	91
Құлманов С. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған лингвистикалық терминдердің метафоралық сипаты.....	93
Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және ХХ ғасыр басындағы ұлттық ғылым тілінің дамуы.....	100
Мамырбек Г. «Тіл-құрал» басылымдарындағы айырмашылықтар.....	104
Махамбетова А. Ахмет Байтұрсынұлының термин жасауда ұстанған қағидаттары.....	108
Оразалиева Э. Қазақ филологиясы: тіл мен таным синергиясы (Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде).....	113
Өтебаева Э. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ этнолингвистикасы.....	119
Рсалиева Н. Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі және жазу динамикасы.....	123
Салқынбай А. Қазақ сөзжасамының жүйелігі: Ахмет Байтұрсынұлы терімсөздерінің негізділігі.....	126
Тымболова А. Ахмет Байтұрсынұлының драматургияға қатысты ой-пікірлері.....	132
Фазылжан А. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ сөз сазы <ағыл.prosody>.....	137

Түркітілдес елдердің салалық терминологиясы

Алдаш А. Калька жолы арқылы жасалған термин тіркестер туралы.....	145
Абдыжапар уулу М. Кыргыз терминологиясының заманбап мәселелері жөнүндө.....	153
Алияров Б., Надинова А. Қазақтың техникалық тілін дамытудың қажеттілігі және қалыптастыру жолдары.....	159
Ахметов М. Медицина терминологиясының мәселелері.....	162
Ахметов Ж.Б., Ерғазина М.Ж., Исакова Л.А. Орыс тіліндегі медициналық оқулықтарды қазақ тіліне аудару мәселелері.....	169
Әшімбаева Н., Шүленбаев Н. Кірме терминдерді таңбалау мәселесі.....	175
Әбділманов А. Пән сөздерін дамытуда, біріздендіруде ұстанылған және ұстанылатын қағидаттар.....	182
Бекмағамбетов Ш. Дыбыстаным және құрылымтаным терминдері генетикалық тіл ғылымы тұрғысынан (Жүп элементті дыбыстар және сөз негізі мәселесі).....	185
Ермекова Т., Акегожаева Р.Н. Қазақ тіліндегі импортталған киім-кешек атауларына қатысты терминологияны біріздендіру мәселелері.....	190
Ескендір Ж. Информатика саласы терминдерін біріздендіру мәселелері.....	195
Исакова С. Пән сөздері – кәсіби тілдік тұлға дискурсы бірлігі.....	202
Исмаилов Г. Омонимия транстерминов (на материале узбекского языка).....	206
Кошуева М. Қасым Тыныстанов және қырғыз терминологиясы.....	212
Көбденова Г. Туризм терминдерінің жаңа баламалары.....	217
Қалиұлы Б. Ұлттық тіл және ұлттық тіл терминдерінің жасалуы.....	224
Қаршығаева А. Қазақ фонетикасындағы терминдер жайлы.....	230
Құсайынов А. Қазіргі қазақ тілінің терминқорын қалыптастырған сөздіктер топтамасы.....	233
Манкеева Ж. Ұлттық терминжасамның когнитивтік астарындағы мәдени танымдық уәжділік.....	238
Момынова Б. Х. Досмұхамедұлының лингвистикалық терминқалыптастырудағы қызметі.....	241
Одилов Ё. Метафоричность терминов в узбекском языке.....	244

Примашев Н., Садырбаева З. Нормашығармашылық қызметте терминдер қорының сапалық әлеуетін талдау мәселесіне («геология, геодезия және география» саласы мысалында)	250
Рысберген Қ. Ұлттық және халықаралық ономастикалық терминологиядағы тенденциялар	258
Саидноманов А.К. Место русско-интернациональных терминов в узбекской медицинской терминосистеме	264
Сейітов Н. Қазақ терминологиясын қазақша сөйлету – парыз.....	267
Сейітов Н. Ұлттық терминология базасын қалыптастыруға қатысты іс-шаралар тізбегі, олардың орындалу жағдайы	274
Сиразитдинов З.А. О терминологическом банке данных башкирского языка.....	280
Шәкенов Б., Әбілова А., Ысқақова Л., А. Искиндинова А. Медициналық терминдерді біріздендіру үдерісі жайында	286

Фонетика, грамматика, орфография, ономастика, педагогика

Байжанова Р., Кобдабаева Б. Адилканова Г. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерін колледждегі оқыту	293
Зайсанбаев Т., Канленова Б. Емле ережесін қалыптастырудың негізі – тіл заңдылығы	298
Мырзаханова Д. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде лингвистикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру	304
Ospangaziyeva N., Zhumabayeva Zh. Description of one-dimensional and multi-dimensional distinctive features in the kazakh phonology	309
Пашан Д. Қазақстан Республикасы азаматтарының тектерін қазақша жазуға қатысты.....	316
Рамазанов Т. Диалогтың табиғаты және қазақ тілтанымында зерттелуі	319
Рахымберлина С. XX ғ. басындағы түркі тілдерінің зерттелуі (қазақ және түркімен тілдері).....	324
Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А. Ван кыргыз макал-лақаптарынын фоностатистикасы жөнүндө.....	330
Садыков Т., Сагынбаева Б. Түрк жана кыргыз тилиндеги этиштин өзгөчө чагы жөнүндө	344
Садықова М. Қазақ тіліндегі сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу әдебі	355
Турдикулова С. Егемендік кезеңіндегі ұлттық поэзиядағы ізденістер	362

Қолданбалы және корпусстық лингвистика

Алданиязова Г. Стереотип: анықтамасы, түрлері, пайда болу механизмі	368
Барменқұлова А. Корпуста этномәдени белгіленім қою мәселесі.....	374
Бесиров Е. Ұлттық корпуста параллель корпуссты құру мәселесі.....	379
Ишмухаметова А. Народные наименования некоторых лекарственных растений (на примере данных публицистического корпуса и диалектологической базы Машинного фонда башкирского языка)	386
Қожахметова А. Синергетика парадигмасы туралы түсінік.....	393

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы –
Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ және ҒЫЛЫМ ТІЛІ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

International scientific and theoretical conference
«AKHMET BAITURSYNULY and THE LANGUAGE OF SCIENCE»
will be held, dedicated to the 150th anniversary of the founder of Kazakh linguistics,
Teacher of the nation – Akhmet Baitursynuly

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ и ЯЗЫК НАУКИ»,
посвященной 150-летнему юбилею основателя казахского языкознания,
Учителя нации – Ахмета Байтұрсынұлы

Беттеген Т. Есжанов
Мұқабасын көркемдеген Б. Альдибаев

Басуға қол қойылды 09.12.2022. Пішімі 60x84 1/8.
Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 50.
Таралымы 50 дана.

ЖК «Асыл» баспасы, Алматы қ., 0506010, Қойшыбаева к., 93